

ISSN 2221-8432

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Bakı Slavyan Universiteti

HUMANİTAR ELMLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

(ALİ MƏKTƏBLƏR ARASI ELMİ MƏQALƏLƏR MƏCMUƏSİ)

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
ИЗУЧЕНИЯ
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
Межвузовский сборник
научных статей

THE ACTUAL PROBLEMS
OF STUDY
OF HUMANITIES

Interuniversity collection
of scientific articles

1/2019

ISSN 2221-8432

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

HUMANİTAR ELMLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
ИЗУЧЕНИЯ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

Межвузовский сборник научных статей

THE ACTUAL PROBLEMS
OF STUDY OF HUMANITIES

Interuniversity collection of scientific articles

№1

2019

Məcmuə 1997-ci ildən nəşr olunur.

İldə 6 nömrə çıxır.

Redaksiyanın ünvanı:

Bakı şəh., Rəsul Rza küç., 125

Tel.: 596 21 44; 4970625

Faks: 5962144

e-mail: mutarjim@mail.ru

www.mutercim.az

Bakı – 2019

Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri
Rüblük elmi nəşr

Redaksiya heyəti:

Dilçilik

filol. e. d., prof. **A.M.Məmmədli**
filol. e. d., prof. **A.Ə.Həsənov**
filol. e. d., prof. **T.H.Şükürbəyli**
filol. e. d., prof. **T.H.Məmmədova**
filol. e. d., prof. **F.Y.Veysəlli**
filol. e. d., prof. **İ.H.Həmidov**
filol. e. d., prof. **F.F.Cahangirov**
filol. e. d., dos. **N.Ş.Məmmədov**
filol. f. d., dos. **E.Ə.Şükürlü**

Pedaqogika

ped. e. d., prof. **A.N.Abbasov**
ped. e. d., prof. **O.M.Rəcəbov**
ped. e. d., prof. **F.N.İbrahimov**
ped. e. d., prof. **K.A.Məmmədov**
ped. e. d., prof. **İ.H.Cəbrayilov**
ped. f. d., dos. **O.Ə.Səmədov**
ped. f. d., dos. **Y.K.Alxasov**

Ədəbiyyatşünaslıq

filol. e. d., prof. **R.M.Novruzov**
filol. e. d., prof. **M.Q.Qocayev**
filol. e. d., prof. **Ş.H.Xəlilli**
filol. e. d., prof. **R.M.Qeybullayeva**
filol. e. d., prof. **N.T.Məmmədov**
filol. e. d., dos. **R.K.Rəsulov**
filol. f. d., dos. **İ.M.Carçıyeva**
filol. f. d., dos. **Ə.Ç.Ağamirzəyev**

İctimai elmlər

tarix e.d., prof. **M.C.Qasımlı**
fəlsəfə e.d., prof. **M.A.Əliyev**
fəlsəfə e.d., prof. **C.R.Məmmədov**
tarix e.d., prof. **F.F.İbrahimli**
tarix e.d., prof. **M.İ.Əmrahov**

Buraxılışa məsul: filol.e.d., prof. **T.H.Cəfərov**

Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi. № 1/2019. – Bakı: Mütərcim, 2019. – 428 s.

Məcmuə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən Dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısına daxil edilmişdir.

Сборник включен в Перечень рекомендуемых научных журналов, в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций Высшей аттестационной комиссией при Президенте Азербайджанской Республики.

© Məqalə müəllifləri, 2019

© “Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri” məcmuəsi redaksiyası, 2019

R.ABDULLAYEVA
dosent

Bakı Mühəndislik Universiteti
(Xırdalan şəh., H.Əliyev küç., 120)

FRAZEOLoji CÜMLƏLƏRİN NÖVLƏRİ

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, leksik-qrammatik xüsusiyyətlər, struktur-semantik xüsusiyyətlər, sərbəst cümlə, frazeoloji cümlə.

Ключевые слова: фразеологические единицы, лексико-грамматические признаки, структурно-семантические особенности, свободное предложение, фразеологическое предложение

Key words: phraseological units, lexical-grammatical features, structural-semantic features, free sentence, phraseological sentence.

Frazeoloji vahidlərin müəyyən qismi qrammatik cəhətdən formalaşaraq bitmiş bir fikir ifadə edirlər və dilçilər belə cümlələri müxtəlif adlarla adlandırırlar: “*frazeoloji cümlələr*”, “*idiomatik cümlələr*”, *frazeoloji ifadələr*” (H.Bayramov, Dəmirçizadə), “*predikativ frazeologizmlər*” (Kunin), “*kommunikativ predikativ ifadələr*” (Flayşer). Belə cümlələr sintaktik vahidlər olan sərbəst cümlələr kimi nəqli, sual və nida intonasiyası ilə deyilir və qrammatik cümlələrə xas olan əlamətlərin bir çoxunu özündə daşıyırlar. Mürəkkəb kateqorial vahidlər olan frazeologizmlər bir neçə aspektə malikdirlər: leksik-semantik, funksional, struktur-qrammatik və s. Struktur-qrammatik aspektin başqa aspektlərdən fərqi ondan ibarətdir ki, sərbəst cümlə konstruksiyalarında frazeoloji cümlələrin də qrammatik quruluşunu izah etməyə imkan verir, belə ki, felin şəxslənən forması adi sərbəst cümlədə olduğu kimi mübtəda ilə qarşılıqlı əlaqədə işlənərək hərəkətin və ya vəziyyətin və onun daşıyıcısının bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətini ifadə edir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, sərbəst cümlə və cümlə tipli frazeoloji vahid arasındakı struktur izomorfizmi həmişə müşahidə etmək mümkün deyil. Məsələn, təküzlü sərbəst cümləni təşkil edən struktur sxem frazeoloji vahidlərlə müqayisə edilə bilməz, çünki cümlə tipli frazeoloji vahidlər ən azı iki komponentdən ibarət olmalıdır. Bitmiş kommunikativ vahid olan təktərkibli cümlələr öz semantikasına görə hökm cümlələrinə uyğun gəlirlər. Lakin frazeoloji cümlələr təcrid olunmuş şəkildə, öz-özünə, öz komponentlərinin leksik-qrammatik əlamətləri ilə təyin edilə bilməz. Məlum olduğu kimi, cümlənin nüvəsini, mərkəzini predikativ əsas təşkil edir (Prädikative Grundlage des Satzes). Bu zaman sərbəst cümlə və cümlə tipli frazeoloji vahid arasındakı fərq üzə çıxır. Belə ki, sərbəst cümlənin predikativ əsasını təşkil edən komponentlər hər cür leksik genişlənməyə məruz qala bilər və cümlə istənilən şəkildə genişlənir. Frazeoloji cümlədə isə əksinə, frazeologizmləşmə leksik genişlənmə imkanının məhdudlaşdırılması ilə xarakterizə olunur. Məsələn: *Er ist falsch wie Fuchs / Katze*

Frazeoloji vahidlərin komponentləri kifayət qədər sabit olduğu üçün komponentlərin dəyişilməsi, frazeoloji ifadənin defrazeologizmləşməsinə gətirə bilər (6, s.10). Ona görə də yuxarıdakı cümlədə komponent dəyişikliyi etmək mümkün deyil: *Er ist wie Schüler/Lehrer*. Bu zaman defrazeologizmləşmə əmələ gəlir. Cümlənin predikativliyi cümlə məfhumu üçün xarakterik bir xüsusiyyət daşıyır. Predikativlik cümlənin qrammatik mənasını ifadə edərək sintaktik bir kateqoriya kimi formalaşmışdır. Sərbəst cümlə tipli frazeoloji vahidlər arasındakı

srtuktur fərqlər məhz bu kateqoriya əsasında üzə çıxır, bu kateqoriya frazeoloji vahidin məhdud paradiqmasında, onun bu və ya digər forma sabitliyində özünü göstərir, lakin sərbəst söz birləşmələrində belə məhdudiyyət yoxdur. Ona görə də qeyd etmək lazımdır ki, sərbəst cümlələrdə geniş işlənən qeyri-reallıq kimi obyektiv modallıq mənasına cümlə tipli frazeoloji vahidlərdə zaman, şəxs kimi sintaktik kateqoriyalara malikdirlər. Cümlə haqqında danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, cümləyə xas olan cümləyə cümlə quruluşunun semantikasi kimi ümumi anlayışla yanaşı, cümlənin semantik quruluşu kimi bir qrammatik məna da mövcuddur. Məsələn: *Vater schläft. və Arbeiter arbeitet.* kimi cümlələr struktur sxeminə görə eyni semantikaya malikdirlər, lakin semantik struktura görə isə onlarla üst-üstə düşür. Analoji cəhət cümlə tipli frazeoloji vahidlərə aiddir, belə ki, onlar da öz semantik strukturlarına görə birbirlərindən fərqlənirlər:

Es geht ihm (wem?)ein Licht auf.

Danach (wonach?)kräht kein Hahn.

Müxtəsər cümlənin genişlənməsi qaydaları cümlə tipli frazeoloji vahidlərə də şamil edilə bilər, lakin bu zaman cümləni genişləndirən cümlə üzvləri frazeoloji vahidin tərkib hissəsinə aid edilmirlər, yəni onlar frazeoloji vahidin komponent tərkibinə daxil olmur, cümlədə müstəqil rol oynayır (6, s.12).

Das Boot ist voll / Da ist das Boot voll / Das Boot ist schon voll.

Cümlə tipli frazeoloji vahidlər həm bütövlükdə, həm də onun ayrı-ayrı komponentləri paradiqmatik planda sərbəst predikativ vahidlərdən və onun komponentlərindən fərqlənirlər. Sərbəst predikativ vahidlərdə hər bir element özünəməxsus leksik məna və qrammatik formaya malikdir, frazeoloji vahiddə isə bunları parçalamaq mümkün deyil, onları tamlıqda götürmək lazım gəlir. Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir sərbəst söz birləşməsinin tərkibinə daxil olan leksik sözlə frazeoloji vahidin komponenti arasında əsaslı fərqlər vardır. Sərbəst söz birləşməsinin tərkibində olan hər bir söz müəyyən sintaktik pozisiya tutduğu halda, frazeoloji vahidin ayrılıqda götürülmüş bir komponenti hər hansı bir sintaktik funksiya daşıya bilmir, sabit birləşmə bütövlükdə, komponentlərə parçalanmadan sintaktik bir funksiya daşıyır. Ona görə də sərbəst cümlə təhlilində geniş işlənən cümlə üzvlərinə görə təhlil, IC-metodu (Unmittelbare Konstituenten) ilə aparılan cümlə təhlili və transpozisiya imkanlarına görə təhlil frazeoloji sabit birləşmələrə və cümlə tipli frazeoloji vahidlərə şamil edilə bilməz, çünki frazeoloji vahid bütövlükdə, parçalanmadan cümlədə hər hansı bir sözün funksiyasını yerinə yetirir. Sərbəst leksik vahid olan sözlər paradiqmaya malik olduğu halda, frazeoloji vahidə daxil olan komponentin qrammatik əlamətləri sözü sanki donmuş halda, dəyişilməz halda müşayət edir, çünki bu əlamətlər digər cümlə elementləri arasında əlaqə yaratmağa xidmət edir, bu da frazeoloji vahidin komponentlərinin funksional sərbəstliyinin azalması və ya tam reduksiyası deməkdir. Genetik olaraq, sərbəst predikativ vahidlərdən törənən cümlə tipli frazeoloji vahid öz mənşəyinə xas olan xüsusiyyətlərindən bəzilərini qoruyub saxlamış, bəzi xüsusiyyətlər isə frazeogizmləşmə prosesində itirilmişdir. Məsələn, cümlə tipli frazeoloji vahidlərdə kommunikativ xüsusiyyət saxlanmış, paradiqmatik forma olan cümlənin aktual üzvlənməsi aradan çıxmışdır (6, s.12).

Sərbəst cümlə kimi cümlə tipli frazeoloji vahidin predikativ nüvəsi də ola bilər. Belə cümlələr qismən müxtəsər cümlə strukturuna (*Das Eis bricht. Die Liebe ist blind. Das Boot ist voll. Du lieber Himmel*), qismən də genişlənmiş cümlə strukturuna malik ola bilirlər. (*Der Mensch denkt, Gott lenkt. Der Apfel fällt nicht weit von seinem Stamm. Viele Hände machen der Arbeit schnell ein Ende. Blinder Eifer schadet nur. Handwerk hat goldenem Boden*). Zaman kateqoriyasına gəlicə qeyd etmək lazımdır ki, alman dilində cümlə tipli frazeoloji vahidlər, adətən, indiki zamanda olurlar. Lakin onların bəziləri keçmiş və gələcək zamanlarda da işlətmək mümkündür:

Er kommt mit Mann und Kegel.

Er kam mit Mann und Kegel.

Er wird mit Mann und Kegel kommen.

Remarkın “*Der Funke Leben*” romanından misallara nəzər salaq:

Es ist mir zu Ohren gekommen...

Dietz hatte leicht reden.

Der Gegenstoß wird die Feinde ins Meer fegen.

Was wird mit ihm, wenn es in die Luft fliegt.

Die eisernen Tore mit dem alten preußischen Motto: „Jedem das Seine“ wurden sichtbar.

...Nerven durchgegangen?

...und 509 und Bucher waren jetzt wieder Freiwillig..

Sie werden uns vielleicht eine Zeitlang in Ruhe lassen.

Et wusste, dass Handke ihm in der Hand hatte.

Es wird euch schon versalzen werden.

Man muss ihn aus dem Wege schaffen

Die Stadt brannte, der Rauch hockte wie eine riesige Molluske der Vernichtung... und fraß die Häuser. London liegt in Asche.(10)

Frazeoloji cümlələri aşağıdakı qruplara bölmək olar:

1. Frazeoloji nəqli cümlələr

2. Frazeoloji sual cümlələri

3. Frazeoloji nida cümlələri

Nəqli frazeoloji cümlələr təsdiq və inkar cümlələrinə bölünür, belə cümlələrin xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bunlarda ifadə olunan fikir məzmununa görə bu və ya digər şəxsə aid olsa da, həmin şəxsi bildirən söz frazeoloji cümlə daxilində müstəqil mübtəda kimi çıxış etmir. Məhz bu əlamətinə görə belə konstruksiyalar qrammatik cümlələrdən fərqlənir (1, s.47).

Er hängt den Mantel an den Nagel (sərbəst cümlə)-Er hängt seinen Beruf an den Nagel (fazeoloji cümlə)

Er lockt ihn in das Zimmer (sərbəst cümlə)- Er lockt ihn in die Falle (fazeoloji cümlə)

Er streut ihm Salz in die Supper (sərbəst cümlə)- Er streut ihm Sand in die Augen (fazeoloji cümlə)

Frazeoloji nəqli cümlələrdə isim+fel modelində olduğu kimi, mübtəda təyinsiz işlənə bilər və mübtədanın əsas ifadə vasitəsi olan isim artiklla və ya artiklsız işlənə bilər:

Arbeit macht das Leben süß

Der Ton macht die Musik

Der Groschen ist gefallen.

Die Liebe ist blind und macht blind.

Der Mensch denkt, Gott lenkt.

Der Name ist Schall und Rauch.

Der Appetit kommt beim Essen

İsim+fel modelində mübtəda sifətlə ifadə olunan təyidlə genişləndirilə bilər:

Der gerade Weg ist der kürzeste.

Blinder Eifer schadet nur.

Neue Besen kehren gut.

Kleine Kinder, kleine Sorgen, große Kinder, große Sorgen

İsim+fel konstruksiyalı nəqli cümlə konstruksiyalarında mübtəda funksiyasında olan isim genitivdə işlənən isimlə də təyin edilə bilər:

Die Furcht der Herren (des Gottes) ist der Weisheit Anfang.

Das Rad der Geschichte ist zurückgedreht.

Das Auge des Gesetzes sieht besser.

Bəzi dilçilər frazeoloji nəqli cümlələri iki qrupa bölürlər:

1. Feli xəbərlə frazeoloji nəqli cümlələr
2. İsmi xəbərlə frazeoloji nəqli cümlələr (1, s.48)

V. Flayşer isə nəqli frazeoloji cümlələri bazis komponentlərinə görə ismi komponentli və feli komponentli cümlələrə bölür. Feli xəbərlə frazeoloji nəqli cümlələr hal-hadisəni və ya şəxsi (predmeti) səciyyələndirir:

Jemandem das goldene Kalb anbieten
Jemandem Honig um den Bart schmieren
Holz in den Wald tragen
Die Katze im Sack kaufen
Die Schlinge um den Hals legen
Den Boden unter den Füßen verlieren
Ein Haar in der Suppe finden (8)

Misallardan göründüyü kimi, feli xəbərlə frazeoloji cümlələrlə feli frazeoloji birləşmələr arasında müəyyən oxşar xüsusiyyətlər vardır.

Er schwitzt Blut und Wasser-Blut und Wasser schwitzen.

Er hat seine Beine in die Hand genommen und ist verschwunden-die Beine in die Hand nehmen.

Er kann für sie die Kastanien aus dem Feuer holen-die Kastanien aus dem Feuer holen.

Wir sind vom Regen in die Traufe gekommen-vom Regen in die Traufe kommen.

Er hat ihn auch diesmal aus dem Dreck herausgezogen-aus dem Dreck herausziehen.

Feli xəbərlə frazeoloji cümlələrlə feli frazeoloji birləşmələr arasındakı oxşar cəhətlər ondan ibarətdir ki, bunların bir qismi eyni leksik tərkibə malik olan frazeoloji birləşmələrin feli komponentinin məlum növdən məchul növə keçirilməsi mümkündür:

Große Sprüche machen-Da wird große Sprüche gemacht.

Aus dem Dreck herausziehen-Er wurde auch diemal aus dem Dreck herausgezogen.

Feli frazeoloji cümlələrin bu tipi ilə feli frazeoloji birləşmələrin fərqli cəhətləri ondan ibarətdir ki, belə cümlələrdəki feli komponentləri dəyişmək və onları feli frazeoloji birləşməyə çevirmək mümkün deyil.

1) İsmi xəbərlə frazeoloji cümlələr müəyyən bir işin icrasını bildirir və səciyyələndirici əlamətə malikdirlər:

Das Boot ist voll
Gott sei gelobt.
Bei Gott ist kein Ding unmöglich.
Die Liebe ist blind.

Alman dilində nəqli frazeoloji cümlələr təsdiq və inkar cümlələri kimi də xarakterizə olunurlar. İnkər mənalı frazeoloji nəqli cümlələrdə *nicht*, *kein*, *niemand*, *weder...noch* kimi inkər sözləri işlənir, lakin bu yalnız onların struktur xüsusiyyətini səciyyələndirir, məna etibarilə heç də həmişə inkarlıq ifadə etmirlər.

Man soll den Tag nicht vor dem Abend loben.

Kein Blatt vor dem Mund nehmen.

Weder Fleisch noch Fisch sein.

Nicht alle auf dem Christbaum haben.

2) Alman dilində frazeoloji sual cümlələrindən bəhs edərkən qeyd etmək lazımdır ki, onların məna strukturu dilçilər tərəfindən bir mənalı qəbul olunmur. Belə ki, belə cümlələr yalnız struktur baxımından sual cümlələri sayıla bilər, məna baxımından onlar cavab tələb etməyən ritorik sual cümlələridir (9, s.28).

Wie sollte ich?

Ich und Du? Wir sind doch Himmel und Erde.

Und wie?

Wie oft soll ich noch sagen?

Lakin nəqli frazeoloji cümlələri sərbəst cümlələrdə olduğu kimi, sual cümləyə çevirmək olar, lakin bu suallara heç də həmişə frazeoloji cümlələrlə cavab vermirlər:

Hast du Katze im Sack gekauft?

Wer hat das Öl ins Feuer gegossen?

Ist er ein Mann des Wortes?

Warum trägst du Holz in den Wald?

Stehen deine Kinder schon auf eigenen Füßen?

Hast du deine Hand im Spiel?

Wer hat ihm einen Floh im Ohr gesetzt?

Hast einen Floh im Ohr? (Bist du verrückt?)

Hast du die Zunge verschluckt?

Hast du einen Volgel?

Frazeoloji sual cümlələri qrammatik sual cümlələri kimi müstəqil və ya mürəkkəb sintaktik strukturların daxilində işlənilər və qrammatik sual cümlələri ilə eyni struktura malikdirlər.

3) A.Kunin frazeoloji cümlələrin bir növünü əmr və ya nida cümlələri adlandırır (5, s.70). V.Flaysər isə belə cümlə tiplərini iki hissəyə: *eksplisit və implisit* bölür. Eksplisit cümlə strukturu qrammatik nida cümlələri ilə eyni struktura malikdirlər. Belə cümlələr nəqli cümlə strukturuna malik olsalar da müxtəlif hiss və həyəcan ifadə edirlər:

Da brat mir einen Storch!

Wir sprechen uns noch!

Das wäre ya gelascht! (wollen wir noch sehen)

İmplicit cümlə strukturu reduksiya ilə səciyyələnilir:

Hand aufs Herz!

Na dann gute Nacht!

Schwamm drüber!

Bis dann!

Ausgerechnet Bananen!

Und wie!

V.Flaysər 6 belə cümlələri onların semantik strukturunun müxtəlifliyinə görə belə qruplaşdırır:

a) tam idiomatik:

Halten Sie nichts für ungut!

Ach, du kriegst die Motten!

Wie sollte ich!?

b) qismən idiomatik:

nichts da!

Abgemacht, Seife!

Erst können vor Lachen!

c) qeyri-idiomatik:

Ich bin dabei!

Die linke Hand kommt vom Herzen. (8)

Frazeoloji cümlələr budaq cümlə strukturu ilə də ifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Bayramov H. Azərbaycan dilində sabit sözbirləşmələrinin tədqiqi haqqında. Bakı, 1961.

2. Bayramov H. Azərbaycan dilinin frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978.

3. Baxşiyev H. Sabit söz birləşmələri və frazeoloji izahlı lüğətlərin tərtibi prinsipləri. Bakı, 2002.

4. Добровольский Д.О. Основы структурно-типологического анализа языков. Москва, 1990.
5. Кунин А. Фразеология английского языка. Москва, 1972.
6. Ризаева З.М. Фразеологические единицы со структурой предложения в русском языке. Нальчик, 1988.
7. Биновиц Л.Э. Гришин Н.Н. - Немецко- русский фразеологический словарь М., 1975.
8. Fleischer W. Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache. Leipzig, 1982.
9. Koller W. Redensarten: Linguistische Aspekte, Vorkommensanalysen, Sprachspiel. Tübingen, 1977.
10. Remarque E.M. Der Funke Leben. Roman, 1998.

Р.Абдуллаева

Виды фразеологических предложений

Резюме

В представленной статье рассматриваются типы фразеологических предложений. В статье говорится, что некоторые из фразеологических единиц выражают грамматически организованную законченную мысль. Такие предложения произносятся с повествовательной, вопросительной и восклицательной интонацией, носят в себе многие характерные грамматическим предложениям признаки так же, как и простые предложения являющиеся синтаксической единицей.

Для устранения проблем перевода, связанных с видами и типами фразеологических предложений, даётся общая информация о выдвинутых исследователями разных мнениях и различных методах перевода.

R.Abdullayeva

Types of Phraseological sentences

Summary

The article deals with the types of phraseological sentences. It is stated in the article some of the phraseological units, having been grammatically formulated, express a complete thought. Such sentences can be expressed in the form of declarative, interrogative and exclamatory sentences, which are peculiar to the grammar of the language.

In the article a brief information on the translation problems of phraseological sentences are also introduced.

Rəyçi: filol.f.d. N.Adilov

Redaksiyaya daxil olub: 19.02.2019

L.M.ASLANOVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti
(Sumqayıt şəh., 43-cü məhəllə)**İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ TƏYİNİN İFADƏ VASİTƏLƏRİ***Açar sözlər:* təyin, ifadə vasitələri, müqayisə, fərqlilik, oxşarlıq*Ключевые слова:* назначение, средство выражения, сравнение, различия, сходство*Key words:* attribute, means of expression, comparison, difference, similarity

Məlumdur ki, təyin ikinci dərəcəli cümlə üzvü olub əşyanın əlamətini və keyfiyyətini bildirir.

Məqalədə təyinin ifadə vasitələrindən bəhs olunur. Təyinin ifadə vasitələri həm ingilis dilində, həm də Azərbaycan dilində araşdırılır. Hər iki dil müqayisə olunur, oxşar və fərqli cəhətlər üzə çıxarılır.

Təyinin ifadə vasitələri aşağıdakılardır:

Sifətlə ifadə olunan təyinlər

Həm İngilis dilində, həm də Azərbaycan dilində sifətin əsas sintaktik vəzifəsi təyin olduğu üçün bütün sifətlər təyin rolunda çıxış edir. Ona görə də təyin ən çox sifətlə ifadə olunur. Bəzən sifətlə təyini qarışdırırlar. Ancaq təyinin ifadə imkanları genişdir, sifət isə təyin qədər geniş anlayış deyil. Sifət təyinin ifadə vasitələrindən biridir. Həmçinin təyin sifətdən əlavə, isim, say, əvəzlilik, feili sifət, bəzi qoşmalı birləşmələr, ismi birləşmələr və s. ilə də ifadə oluna bilər. Sifətlə ifadə olunan təyinlərə əsl və mürəkkəb sifətlər, isimdən və feildən düzələn sifətlər daxildir (1, 137-140). İngilis dilində cümlənin təyini olan sifət Azərbaycan dilində də eyni sintaktik funksiyaya malik olur:

A cold rain began to fall,...(Wilde)

Soyuq yağış yağmağa başladı.

Sayla ifadə olunan təyinlər

Hər iki dildə saylar cümlədə müstəqil şəkildə təyin kimi çıxış edir. Buraya miqdar sayları və sıra sayları daxildir. İngilis dilində həm miqdar, həm də sıra sayı ilə ifadə olunan təyin Azərbaycan dilinə tərcümə olunduqda sintaktik vəzifəsi dəyişmir:

a) Miqdar sayı ilə:

Two letters have been stopped in the post this week. (Voynich)

Bu həftə iki məktub poçtda dayandırıldı.

a) Sıra sayı ilə:

Fifteen armed men rode slowly into market-place. (Voynich)

On beş silahlı adam bazarda yavaş-yavaş gəzirdi.

Feili sifətlə ifadə olunan təyinlər

Feili sifət sifətin xüsusiyyətlərinə malik olduğu üçün cümlədə əsasən təyin vəzifəsində işlənir (2, 145-149).

İngilis dilində feili sifətlə ifadə olunan təyinlər iki qrupa bölünür: feili sifət I ilə ifadə olunan təyinlər və feili sifət II ilə ifadə olunan təyinlər (3, 393-395). Feili sifət I ilə ifadə olunan təyin Azərbaycan dilinə -an (-ən) şəkilçisi ilə tərcümə olunur, feili sifət II ilə ifadə olunan təyin isə -mış (-miş, -muş, -müş) şəkilçisi ilə tərcümə olunur və hər ikisi Azərbaycan dilində də təyin funksiyasında işlənir:

a) Feili sifət I ilə:

A rising wind made some of the windows rattle. (Wilde)

Yüksələn külək bəzi pəncərələri titrədirdi.

b) Feili sifət II ilə: *Donmuş torpaq daş kimi ağır idi.*
*The **frozen** ground was hard as stone.*
 (Dodge)

İsimlə ifadə olunan təyinlər

İngilis dilində təyinlər ümumi halda olan isimlə, yiyəlik halda olan isimlə və sözönlü isimlə ifadə olunur (4, 365-369). Təyin vəzifəsində işlənmiş ümumi halda olan isim Azərbaycan dilinə tərcümə olunduqda sintaktik vəzifəsi təyin olaraq qalır:

a) Ümumi halda olan isimlə:

*It was a **stone** house,...(Maugham)* *O **daş** ev idi.*

b) Yiyəlik halda olan isimlə:

***Old Jolyon's** face was reddened.* *Qoca Jolyonun üzü qızardı.*

(Galsworthy)

c) Sözönlü isimlə:

*The voice **from the platform** sounded more **Platformadan gələn** səs daha sürətli səsləndi.*
brisk. (Carter)

İngilis dilində yiyəlik halda olan isimlə ifadə olunan təyin Azərbaycan dilinə tərcümədə aid olduğu isimlə birlikdə II növ təyini söz birləşməsi yaradır və söz birləşməsi olaraq bir cümlə üzvü vəzifəsində çıxış edir. Yəni yiyəlik halda olan isim Azərbaycan dilində təyin funksiyasında işlənir.

Azərbaycan dilinin grammatikasında sözönlərinə rast gəlinməsə də, İngilis dilində sözönlü isimlə ifadə olunan təyin Azərbaycan dilinə şəkilçilər vasitəsilə tərcümə olunur və eyni sintaktik funksiyanı daşıyır.

Əvəzliliklə ifadə olunan təyinlər

İngilis dilində təyinlər yiyəlik əvəzliyi, qayıdış əvəzliyi, qarşılıq əvəzliyi, işarə əvəzliyi, sual əvəzliyi, bağlayıcı əvəzlilik, təyini əvəzlilik, qeyri-müəyyən əvəzlilik və inkar əvəzliyi ilə ifadə olunur (5, 301-305). Azərbaycan dilində isə yalnız işarə əvəzlilikləri, təyini əvəzliliklər və sual əvəzlilikləri təyin funksiyasında çıxış edir:

a) İşarə əvəzliyi ilə:

*Next day she come out about **the same** hour **Növbəti gün o, eyni** saatda gəldi.*
alone. (Stevenson)

b) Təyini əvəzliliklə:

***All** the trees were in blossom. (Wilde)* ***Bütün** ağaclar çiçək açmışdı.*

c) Sual əvəzliyi ilə:

***Which** book did you want to read?* *Sən **hansı** kitabı oxumaq istəyirdin?*

d) Yiyəlik əvəzliyi ilə:

*He lowered **his** eyes. (Maugham)* *O gözlərini aşağı saldı.*

e) Qayıdış əvəzliyi ilə:

*The other evening I found a photo **of myself**,... (Braine)* *Digər axşam mən öz şəklimi tapdım.*

f) Qarşılıq əvəzliyi ilə:

*They went out of the room, their arms around **each other's** waists,... (London)* *Onlar silahları bir-birinin belində otaqdan çıxdılar.*

g) Bağlayıcı əvəzliliklə:

*We don't know **which** way leads to the village.* *Biz kəndə **hansı** yolun getdiyini bilmirik.*

h) Qeyri-müəyyən əvəzliliklə:

*There must be **some** mistake. (Voynich)* *Orada **bəzi** səhvlər olmalıdır.*

j) İnkare əvəzliyi ilə:

*The woman by **no** change of face showed that **Qadının üzündə dəyişikliyin olmaması onun***
*his words meant anything to her. **sözlərinin heç bir məna daşmadığını göstərdi.***

İngilis dilində qayıdış əvəzliyi, qarşılıq əvəzliyi və inkar əvəzliyi ilə ifadə olunan təyinlər Azərbaycan dilinə tərcümədə təyin funksiyasında işlənmir.

İngilis dilində bağlayıcı əvəzlik olan “which” əvəzliyi Azərbaycan dilinə tərcümə təyin funksiyasında işlənsə də, Azərbaycan dilində əvəzliyin məna növləri arasında bağlayıcı əvəzlik bölməsinə rast gəlinmir. Həmçinin İngilis dilində işlənən qeyri-müəyyən əvəzliliklər Azərbaycan dilinə təyin kimi tərcümə olunsada, Azərbaycan dilinin qeyri-müəyyən əvəzlilikləri təyin funksiyasında işlənmir.

Söz birləşməsi ilə ifadə olunan təyinlər

İngilis dilində ismi birləşmələr təyin funksiyasında çıxış edə bilər (3, 393-395).

İngilis dilində söz birləşməsi ilə ifadə olunan təyin Azərbaycan dilində də eyni sintaktik funksiyaya malik olur:

He was a man with a round white face. O, ağ, girdə sifətli kişi idi.

İngilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində ismi birləşmələr I, II və III növ təyini söz birləşmələrinə bölünür. I növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri ayrılıqda cümlə üzvü olduğu üçün bu birləşmənin 1-ci tərəfi təyin funksiyasında çıxış edir. II və III növ təyini söz birləşməsi isə bütövlükdə təyin funksiyasında işlənə bilər. Bu söz birləşmələri İngilis dilinə tərcümə olunduqda yenə də cümlədə təyin funksiyasını daşıyır: *məktəb direktoru Əhməd – school’s director Ahmed, onun anası Leyla – his mother Leyla.*

Zərflə ifadə olunan təyinlər

Zərfin əsas sintaktik vəzifəsi zərflilik olsa da, bəzən zərflər isimlə işlənərək təyin funksiyasına malik olur. İngilis dilində təyin funksiyasında işlənən zərf Azərbaycan dilinə tərcümə olunduqda eyni sintaktik funksiyasını saxlayır:

The then president was a brave man. Sonrakı prezident cəsur adam idi.

Məsdərlə ifadə olunan təyinlər

İngilis dilində məsdər cümlə üzvü olaraq təyin funksiyasında işlənə bilər (5, 301-305). Azərbaycan dilində isə məsdərin təyin funksiyasında işlənməsinə rast gəlinmir:

I am a man to be trusted. (Stevenson) – Mən etibarlı adamam.

Bu cümlənin tərcüməsində *to be trusted* məsdəri *etibarlı* sifətinə çevrilib və həmin sifət təyin funksiyasında işlənilir.

Sözönlü cerundla ifadə olunan təyinlər

İngilis dilində sözönlü cerund cümlədə təyin funksiyasında çıxış edə bilər (4, 365-369). Azərbaycan dilində isə təyinin belə bir ifadə vasitəsi yoxdur:

The rain showed no sign of stopping. (Maugham) – Yağışın dayanmaq əlaməti görsənmirdi.

Qoşmalı birləşmələrlə ifadə olunan təyinlər

Azərbaycan dilində qədər, kimi və s. qoşmalı birləşmələr, əsasən, təyin funksiyasında işlənilir (1, 137-140):

Dünya qədər arzularımız var.

Müxtəlif nitq hissələrindən ibarət olan tərkiblərlə ifadə olunan təyinlər

Azərbaycan dilində müxtəlif nitq hissələrindən ibarət olan tərkiblər cümlədə təyin vəzifəsində çıxış edə bilər (1, 137-140):

Əcdadlarımızın bizə qoyub getdiyi ən qiymətli miras bizim ana dilimizdir.

Bəzi frazeoloji birləşmələrlə ifadə olunan təyinlər

Azərbaycan dilində bəzi frazeoloji birləşmələr cümlə üzvü olaraq təyin funksiyasında çıxış edir (1, 137-140):

Belə çətin, göz qarası aparan zəhmətlərdən sonra hansı “insafli” adam cürət edib sizə bunu deyə bilər. (N.Nərimanov)

İsmi sifətlə ifadə olunan təyinlər

Azərbaycan dilində -kı (-ki, -ku, -kü), -dakı (-dəki), -lı (-li, -lu, -lü), -sız (-siz, -suz, -süz) şəkilçili ismi sifətlər cümlə üzvü olaraq təyin funksiyasında çıxış edir (2, 145-149):

Meydana çıxdı bu gün səndəki böyük hünər. (M.Müşfiq)

Saylarla ölçü bildirən adlardan düzələn birləşmələrlə ifadə olunan təyinlər

Azərbaycan dilində sayla numerativ söz birləşərək cümlənin təyini funksiyasında çıxış edir (2, 145-149):

Ayaqlarından yerə bağlı bir cüt göyərçin kimi hey qanad çalıb havalanmaq istədilər. (Ə.Məmmədcanlı)

İngilis və Azərbaycan dillərində təyinin ifadə vasitələrində oxşar və fərqli cəhətlər mövcuddur. Belə ki, hər iki dildə sifətlə, sayla, feili sifətlə, isimlə, əvəzliliklə, ismi birləşmələrlə, zərflə ifadə olunan təyinlərə rast gəlinir. İngilis dilində təyin məsdərlə və cerundla da ifadə oluna bilər. Azərbaycan dilində isə təyinin ifadə vasitələri arasında qoşmalı birləşmələrə, müxtəlif nitq hissələrindən ibarət olan tərkiblərə və bəzi frazeoloji birləşmələrə də rast gəlinir.

İngilis dilində yiyəlik halda olan isim ayrılıqda cümlənin təyini olsa da, Azərbaycan dilində yiyəlik halda olan isim III növ təyini söz birləşməsinin asılı tərəfi kimi işlənir və əsas tərəflə birlikdə bir cümlə üzvü vəzifəsində çıxış edir. Məsələn, *"The teacher corrected the student's mistakes"* cümləsində *student's* cümlənin təyini olsa da, Azərbaycan dilinə tərcümədə *"Müəllim tələbənin səhvlərini düzəldirdi"* cümləsində *tələbənin səhvlərini* III növ təyini söz birləşməsi tamamlıq funksiyasında işlənib.

Ədəbiyyat

1. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Adiloğlu, 2017, 428s.
2. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
3. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət, 2007, 587s.
4. Кобрина Н. А., и др. Грамматика Английского языка. Морфология, синтаксис. Санкт-Петербург: Издательство Союз, 2006, 496с.
5. Каушанская В. Л., Ковнер Р.Л., Кожевникова О.Н., и др. A Grammar of the English Language. Москва: Айрис пресс, 2009, 381с.

Л.М.Асланова

Средства выражения определения в английском и азербайджанском языках

Резюме

В статье исследуются средства выражения определения в английском и азербайджанском языках. Выявляются общие и различительные свойства средств выражения определения в сопоставляемых языках. То есть при наличии схожих средств выражения в обоих языках имеются такие средства выражения, которые присутствуют в одном языке, но отсутствуют в другом. В некоторых случаях слово, которое выступает как определение в азербайджанском языке, при переводе на английский язык становится другим членом предложения. И наоборот, в ряде случаев определение в английском языке при переводе на азербайджанский язык становится другим членом предложения.

L.M.Aslanova

Means of expression of attribute in the English and Azerbaijani languages

Summary

Means of expression of attribute in the English and Azerbaijani languages are investigated in the article. Similar and distinctive features of means of expression of attribute in this languages are found out. Though both languages have common means of expression, each language has characteristic means of expression that not found in the other language. Sometimes a word functioning as an attribute in the Azerbaijani language is used as a different part of the sentence in the translation into English. And otherwise English attribute is translated into Azerbaijani as a different part of the sentence.

Rəyçi: prof. R.S.Məmmədov
Redaksiyaya daxil olub: 27.12.2018

Z.R.BABAZADƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

İNGİLİS DİLİNİN AMERİKA VƏ BRİTANIYA VARIANTLARI ARASINDAKI LEKSİK FƏRQLƏR HAQQINDA

Açar sözlər: variantlar, dil, lüğət, məna, söz

Ключевые слова: варианты, язык, словарь, значение, слова

Key words: variants, language, dictionary, meaning, word

İngilis dilinin Amerika və Britaniya variantları arasındakı leksik fərqlər XVIII əsrdən etibarən yaranmağa başlamışdır. Leksik fərqlər altında lüğəvi fərqlər və leksik sistemdə mövcud olan diferensiasiyalar başa düşülür. Variantlar arasındakı leksik fərqlərin meydana çıxmasında bir çox faktorlar özünü göstərir. Leksik fərqləri araşdırdıqda belə məlum olur ki, bu fərqlər həm Amerikanın, həm də İngiltərənin həyat tərzindən, hər iki ölkənin spesifik xüsusiyyətlərindən, maddi obyektlərindən və s. amillərdən asılıdır. Dildə təzahür edən fərqlər əksər müəlliflər tərəfindən qeyd olunmuşdur. İngilis dilinin Amerikada inkişafı, təkmilləşdirilməsi və bununla əlaqədar meydana çıxan yeni faktların qeydə alınması məqsədi ilə Dilçilik Akademiyasının yaradılması ideyasını ilk dəfə C.H.Vizerspun irəli sürmüşdür (1, s. 92).

XVIII əsrin sonlarında ABŞ Birləşmiş krallıqdan ayrılmaqla öz suveren dövlət quruluşunu, iqtisadiyyat mədəniyyətini yaratdı və bunun nəticəsində ABŞ-da yaşayan ingilis mühacirlərinin dilinə olan təsirlər daha da güclənməyə başladı. Beləliklə, Amerika Birləşmiş Ştatlarının müstəqil leksikası yaranmağa başladı. Bu dilin tələffüzündə və qrammatikasında çox cüzi fərqlərin meydana çıxmasına baxmayaraq, bir dil kimi formalaşmağa başladı, müxtəlif İngiltərə dialektləri əsasında vahid bir dialekt – Amerika dialekti təşəkkül tapdı. İngilis dilinin Amerika və Britaniya variantları arasındakı leksik fərqlər daha çox danışiq dilində özünü göstərir. Lakin yazılı ədəbi dildə onlar bir o qədər də çox gözəçarpan deyil.

İngilis dilinin ABŞ-da müstəqil Amerikan dili hesab edilməsi ideyasını ilk dəfə XIX əsrdə N.Vebster irəli sürmüşdür. O, orfoqrafiyanın yenidən təkmilləşdirilməsi, bəzi dil normalarının yenidən hazırlanması ideyasını təklif etmişdir. Belə ki, lüğətdə əksər sözlərin yazılışını sadələşdirməklə dəyişikliklər aparmışdır: *colour* əvəzinə *color*; *honour* əvəzinə *honor*; *medicine* əvəzinə *medicin*; *cheque* əvəzinə *check*; *logics* əvəzinə *logic* və s. N.Vebsterin təklif etdiyi dəyişikliklərin əksəriyyəti dildə yenilik kimi qəbul olunmuşdur (2, s.18). İngilis dilinin tələffüzündə baş verən dəyişikliklərə nəzər salaıq: *like* [lʌɪk] sözündəki diftonq *live* [laɪv] sözündəki diftonqdan fərqlənir. Lakin *party* [pɑːti; pɑːrti], *editor* [edɪtə; editər], *translate* [trænsˈleɪt; trænztelɪt] və s. kimi sözlərdə tələffüz fərqlərinə rast gəlirik.

Hazırda elmi-bədii ədəbiyyatın, həmçinin kütləvi mətbuatın əksəriyyəti ingilis dilində nəşr olunur. Bu baxımdan ingilis dilinin öyrənilməsi hər bir insan üçün həyatı əhəmiyyətli bir məsələ kimi qarşıda durur. İngilis dilinin Amerika və Britaniya variantları arasındakı digər lüğət fərqi hər iki ölkənin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən asılıdır, çünki hər iki ölkə müəyyən bir məsələyə və ya müəyyən bir obyektdə müxtəlif cür yanaşır. Məsələn, Amerikanın flora və faunası Böyük Britaniyanın flora və faunasından fərqləndiyinə görə onları ifadə edən sözlər də fərqli şəkildə təzahür edir. ABŞ-ın iqlimi və ərazisi İngiltərənin iqlimi və ərazisindən fərqlənir. Buna görə də orada bitən bitkilərin əksəriyyəti çox nadir hallarda İngiltərədə bitir.

Bəzən hər iki ölkədə maddi və fiziki varlıq obyektləri tam eyni olduğu halda, onlar ondan eyni formada bəhs etmir və müxtəlif terminlərlə ifadə olunma baş verir. Amerikalı evdar qadın toyuq ətindən hazırladığı yeməkləri çox bacarıqla fərqləndirə bilir və rəngarəng müxtəlif çeşidli xörəklər hazırlayır və müvafiq olaraq onlara fərqli adlar verir: *a broiler*, *a*

stewer, a roaster və ya *a fryer*. Bu adların hamısı çolpanı, əti qızartmaq üçündür, lakin həm onların formasına görə, həm də çolpanın həcminə görə amerikalı onları fərqləndirib - biri *qızartmaq üçün soba*, digəri *manqal* anlamlarda işlədilir və bu da Britaniya ingiliscəsindən fərqlənir (3, s. 132).

Bu variantlar arasında leksik fərqləri yaradan digər amil sözün semantik əsası ilə əlaqədardır. Bəzi ingilis sözləri Amerikan ingiliscəsində yeni mənə kəsb etmişdir. Məsələn, *solicitor* sözü ingilis dilində *hüquq məsləhətçisi, məhkəmədə vəkillik edən şəxsi* bildirir. Amerikan ingiliscəsində bu söz *biznesə aid məsləhətlər verən şəxsi* və *reklam agentini* bildirir. Bununla yanaşı, *lumber* sözü Britaniya ingiliscəsində *sıradan çıxmış mebel hissələrini*, Amerikan ingiliscəsində isə *istifadə olunmaq üçün kəsilmiş taxta-şalbanı* ifadə edir.

Variantlar arasında leksik fərqlərin təhlili zamanı eyni səs tərkibli sözlərin semantik quruluşunda özünü göstərən fərqləri aşkar etmək lazım gəlir, yəni dildə bəzi sözlərin eyni fonem tərkibinə malik olmasına baxmayaraq, hər iki variantda fərqli mənaları ifadə edir. Məsələn, Amerikan variantında *shop* sözü *atelye, emalatxana*, Britaniya variantında isə *mağaza* mənası bildirir. *Convention* sözü Amerikan variantında *partiya* və yaxud *həmkarlar ittifaqı qurultayı* mənasında işlədildiyi halda, Britaniya variantında *beynəlxalq saziş, konvensiya, müqavilə* və *iclas* mənalarında işlədilir. Dildəki leksik fərqləri aşağıdakı misallarda bir daha nəzərdən keçirək:

AmE

bug - *həşərat, cücü*

fright - *yük*

to cover - *hesabat vermək (mətbuatda)*

faculty - *professor-müəllim heyəti*

market - *ərzaq dükanı*

lumber - *meşə*

candy - *şirniyyat, konfetlər*

dumb - *səfeh, ağılsız adam*

first floor - *birinci mərtəbə*

second floor - *ikinci mərtəbə*

dresser - *bəzək stolu*

BrE

bug - *taxta biti*

fright - *su yolu*

to cover - *əhatə etmək, gizlətmək*

faculty - *istedad, hüquq*

market - *bazar, satış, qiymət*

lumber - *zir-zibil, cır-cındır*

candy - *nabat, şirni*

dumb - *səssiz, lal*

first floor - *ikinci mərtəbə*

ground floor - *birinci mərtəbə*

dresser - *mətbəx şkafı*

Göstərilən fərqlərin olması onunla izah olunur ki, bir qisim sözlər ilk dəfə ingilis dilinin Amerika variantında işlənəndə daşıdıqları mənayı, daha dəqiq desək, XVII əsrdə ingilis dilində ifadə etdikləri mənayı qoruyub saxlamışlar. Digər tərəfdən, verilmiş hər bir sözün semantik quruluşu bütövlükdə ifadə etdikləri mənalarla birlikdə müvafiq kontekstdən və işlədildiyi situasiyadan asılıdır.

Sözlərin hər iki variantda işlədilməsi bu sözlərin funksional üslubi fərqliliklərlə bağlıdır. Məsələn, verilən *dumb* sözü Amerikan variantında *küt, ağılsız* mənasında işlədildiyi halda, Britaniya variantında *səssiz, lal* mənasını ifadə edir. Bu qəbildən olan başqa bir misal da qeyd etmək yerinə düşərdi. Britaniya variantında işlədilən *to sack /to put into sack* feilinin leksik variantı və eləcə də *to dismiss* variantı nümunə kimi göstərilə bilər. Hər iki nümunənin semantik çalarlığı da vardır - üslub baxımından 1-ci söz bir qədər neytraldır, 2-ci söz isə üslubi cəhətdən çalarlığa malikdir. Bunların hər ikisi *işdən çıxarmaq* mənasını ifadə edir. Bununla yanaşı, bu sözlərin hər birinin başqa, aralarında heç bir əlaqəsi olmayan mənaları da vardır. Təbii olaraq *to dismiss* sözü ilə bağlı bəzi məqamları vurğulamaq istərdik. Hərbi termin kimi bu sözün mənə çalarlığı tam fərqlənir. Aşağıdakı söz birləşmələri vasitəsilə semantik çalarlığı müəyyənləşdirək: *to dismiss* – *işdən azad etmək*; *to dismiss one's guests* – *qonağı hörmətlə yola salmaq*; *to dismiss the assembly* – *toplantıda olanları azad etmək*; *to dismiss* – *tətilə buraxmaq (hərbi)* və s.

Bütün hallarda leksik-semantik variantın yaranması müvafiq kontekstdən asılıdır və bütün hallarda həmin variantlar lap dərin qatda eyni mənadan qaynaqlanır. Təsədüfi deyil ki,

belə bir deyim var – *torbasını tikmək*. Məhz bu baxımdan *to put into sack* və *to be fired from the job* eyni leksik-semantik variant kimi obyektiv səbəbdən *işdən azad edilmək*, *işdən qovulmaq* kimi leksik-semantik varianta malikdir. Deməli, burada məna müxtəlifliyi deyil, funksional üslubi fərq özünü göstərir.

Bəzi sözlər Britaniya variantına nisbətən Amerikan variantında daha geniş mənalıdır. Bu cür sözlərə *to fix*, *to raise*, *to get* və s. feillər aid edilir. B.İvens və K.İvens belə hesab edir: “*İngilis dilinin Amerika variantında to fix feili bir çox mənaları ifadə edir. Bu feil müəyyənləşdirmək, təmir etmək, səhvi düzəltmək, hazırlamaq, hətta cəzalandırmaq mənalarında çıxış edir*” (4, s. 48). Məsələn: */The date of the next discussion was fixed//; /I have to fix visits to the different museums//*.

Amerika variantında *to raise* feili heyvanlar, bitkilər və uşaqlar barəsindəki danışılarkən işləndiyi halda, Britaniya variantında üç fərqli mənanı ifadə edən feil kimi işlədilir. Məsələn: */John was born and raised as a city boy//; /She was raised in the West//; /They are going to raise cotton//*.

Bəzi hallarda ənənəvi Britaniya variantı birinci və əsas hesab olunur, Amerika variantı isə ikinci olur (4, s. 108). Məsələn, *sisterhood* sözü Amerika variantında ideya və məqsədlərini bölüşən qadınların birliyi mənasını ifadə etdiyi halda, Britaniya variantında dar mənada qadınlardan ibarət dini icma mənasında çıxış edir. Bu söz aşağıdakı kimi izah edilir: *sisterhood* - 1) *the close loyal relationship between women who share ideas and aims*; 2. *a group of women who live in a community together, especially a religious one* (5, s. 72).

Bəzi hallarda isə leksik fərqlər funksional-üslubi və emosional-ekspressiv çalarla bağlı meydana çıxır. Amerikan variantında süd anlayışını ifadə edən xeyli söz birləşmələri vardır və onların ifadə etdiyi obyekt də məhz ABŞ üçün əsasdır: *butter-milk* (ayran); *chocolate-milk* (şokoladlı süd); *vanila milk* (vanilli süd).

Beləliklə, dil və mədəniyyətlərin müqayisəsi onların oxşar və fərqli elementlərə malik olduğunu göstərir. Fərqli cəhətlər xalqın tarixindən, maddi mədəniyyətindən, dövlət qurumlarından, folklorundan və mifoloji varlıqlarından irəli gəlir.

Ədəbiyyat

1. Witherspoon J.G. Language in Culture and Culture in Language. International Journal of American Linguistics. USA, University of Chicago Press, 1980.
2. Webster N. American Dictionary of the English Language 1828. USA, 4th edition.
3. Wolfram W. American English: Dialects and Variation. New York Academic Press, 1988.
4. Evans B., Evans C. A Dictionary Of Contemporary American Usage. Random House, 1967, pp. 567
5. Hornby A.S. Oxford Advanced Learners' Dictionary. 6th edition.

З.Р.Бабазаде

Различия в лексике британского и американского вариантов английского языка

Резюме

Данная статья посвящена исследованию лексических различий британского и американского вариантов английского языка. Как известно, в конце XVIII века США, выйдя из состава Объединённого королевства Англии, основало свою суверенную государственную структуру. В результате начало усиливаться влияние на язык английских эмигрантов. Различия в лексике британского и американского вариантов английского языка проявляются в основном в устной речи. В настоящее время большая часть научной и художественной литературы, а также средства массовой информации публикуются на английском языке. Лексические различия вариантов английского языка также появляются по причине функционального стилистического оттенка значения. В языке существует определенная группа слов, которая передает иное значение, несмотря на одинаковое написание и звучание.

Z.R.Babazade

Lexical differences of the American and British variants of the English language
Summary

The written article is dedicated to the investigation of lexical differences of the American and British variants of the English language. As is known at the end of the XVIII century USA by separating the United Kingdom founded its own sovereign state structure and as a result of it actions on the language of the English colonists began to strengthen. Lexical differences of the American and British variants of the English language occur mostly in the oral speech. At present the larger part of scientific literature and fiction and mass media are published in English. Lexical differences of the variants also depends on specific features of two countries. Lexical differences appear due to the functional-stylistic shades of the meaning as well. There are a group of words in the language convey different meanings though they have the same letter and sound content.

Rəyçi: filol.f.d., dos. M.Ə.Vəliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 03.01.2019

A.H.BƏŞİROVA

e-mail: bashirova.aynur@bk.ru

Gəncə Dövlət Universiteti

(Gəncə şəh., Şah İsmayıl Xətai pr., 187)

MÜRƏKKƏB CÜMLƏ KOMPOONENTLƏRİNİN SEMANTİK-SİNTAKTİK STRUKTURU

Açar sözlər: semantik struktur, sintaktik struktur, elliptik cümlələr, simmetriklilik, predmet və əlamət*Ключевые слова:* семантическая структура, синтаксическая структура, эллиптические предложения, симметрия, тема и знак*Key words:* semantic structure, syntactic structure, elliptical sentences, symmetry, theme and sign

İngilis dilində mürəkkəb cümlənin semantik strukturunu komponentlərin xarakteri ilə bağlıdır. Y. Levitskiy yazır ki, predmetlə onun əlaməti arasında əlaqə istənilən sadə cümlənin əsasını təşkil edir. İki komponentdən ibarət mürəkkəb cümlədə (tabesiz mürəkkəb cümlə) isə predmet və əlamət cümlük şəklində təmsil edilir; iki predmet və iki əlaqə olur. Bəzən simmetrik olmayan semantik struktur özünü göstərir; iki predmet və bir əlamət, yaxud bir predmet və iki əlamət iştirak edir. Yəni mürəkkəb cümlənin komponentləri bir ümumi predmetə görə, yaxud bir ümumi əlamətə görə oxşarlıq təşkil edirlər: *This is a book and that is a book. The book is interesting and the film is interesting* (2, s.140-141). Azərbaycan dilində qarışıq tipli mürəkkəb cümlə quruluşunda oxşar vəziyyəti müşahidə etmək olur. Məsələn: *Arvad var, ev tikər, arvad var, ev yıxar*. Tabesizlik əlaqəsi ilə birləşmiş təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümlə komponentlərində eyni predmet (geniş mənada; *arvad* sözü), lakin müxtəlif əlamətlər (geniş mənada; mübtədaya aid xəbərdə ifadə olunan əlamət: *tikər-yıxar*) ifadə olunur.

Hər iki dildə semantik strukturun simmetrikliyi sintaktik strukturun simmetrikliyi ilə müşayiət olunur. Y. Levitskiy sonra yazır: Hər iki komponentdə iki müxtəlif predmet və iki müxtəlif əlamət iştirak etdikdə mürəkkəb cümlənin semantik strukturunu simmetrik ola bilər. *This is a book and that is a magazine* (Bu kitabdır və o jurnaldır). *The book is interesting and the film is dull* (Kitab maraqlıdır və film maraqsızdır) (2, s. 141).

Azərbaycan dilində elə mürəkkəb cümlə nümunələri var ki, semantik simmetrikliliklə sintaktik paralellik (yaxud simmetriklilik) yanaşı gəlir. Arpaya qatsan, at yeməz, kəpəyə qatsan, it yeməz tabesizlik əlaqəsi ilə birləşmiş iki şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədən ibarət qarışıq tipli mürəkkəb cümlədir. Tabeli mürəkkəb cümlə komponentlərində həm əşya-əlamət cümlüyü (*arpa – at yeməz, kəpək – it yeməz*), həm də sintaktik quruluş təkrar edilir (1, s.421). Müasir ingilis dilində tabeli mürəkkəb cümlələrdə elliptik cümlələr iştirak edə bilər. M. Kansina və N. Vasilevskayaya görə, müqayisə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr içərisində tez-tez elliptik cümlələrə rast gəlmək olur (4, s.341). Bu növ tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə komponentində elliptiklik müşahidə olunur. Əsasən, *to be* köməkçi feili ("olmaq" mənasında), bəzən onunla yanaşı gələn adlar ellipsisə uğrayır. Məsələn: *My room is smaller than yours* (4, s.341) (Mənim otağım səninkindən kiçikdir). Ellipsisə uğrayan üzvü bərpa etsək, cümlə bu şəkildə alınar: *My room is smaller than your room is* (Mənim otağım səninin otağından kiçikdir). *He is taller than you* (4, s.341) (O səndən daha hündürdür). *To be* köməkçi feilinin II şəxs forması (*are*) buraxılmışdır. Cümlə tam şəkildə belə yazıla bilər: *He is taller than you are*. M. Kansina və N. Vasilevskaya yazırlar ki, müqayisə budaq cümləsinin tərkibində *the* artıqlı işləndikdə (xüsusilə danışq dilində, atalar sözlərinin tərkibində) budaq cümlələr elliptik olur. *The sooner, the better* (Nə qədər tez, o qədər yaxşı). *The more the merrier* (Nə qədər çox olsa, o qədər şən) (4, s.342). Verilmiş nümunələrdə budaq cümlənin

ellipsisə uğramış üzvlərini bərpa etmək mümkündür: The sooner the better – The sooner you get a job, the better it will be for you (Nə qədər tez iş tapsan, sənin üçün o qədər yaxşı olar; Mübtəda, tamamlıq və xəbər ellipsisə uğramışdır). The more the merrier – The more we are the merrier we are (Nə qədər çox olsaq, o qədər şən olarıq; mübtəda və xəbər buraxılmışdır).

Müasir Azərbaycan dilində, əsasən, tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərində elliptik cümlələr müşahidə edilir. Prof. Ə.Abdullayev yazır ki, tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrində elliptik cümlələr iştirak edə bilər. Ya bir tərəf, ya da o biri tərəf (və ya tərəflər) elliptik cümlə ola bilər. Mərd özündən bilər, namərd yoldaşdan. Xalqınkı getdikcə ipək olur, bizimki köpək. Qızıl quş qolda gəzər, gözəl qız dildə (1, s.307). Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrində də elliptik cümlələr ola bilər. Bu zaman cümlə üzvü təkrar olunan sintaktik konstruksiyalarda ellipsisə uğrayır. Məgər demirdin ki, mərd özündən bilər, namərd özgəsindən? Qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlənin tərkibindəki tabesiz mürəkkəb cümlənin ikinci tərəfində feili xəbər buraxılmışdır (cümlə bu şəkildə bərpa olunur: Məgər demirdin ki, mərd özündən bilər, namərd özgəsindən bilər?). Müqayisə üçün xatırladaq ki, ingilis dilində də təkrar olunan sintaktik konstruksiyalardan ibarət müqayisə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümlə hissəsi elliptik cümlə olur: The sooner, the better. Maraqlıdır ki, hər iki dildə mürəkkəb cümlə quruluşunda olan atalar sözlərində eyni vəziyyət müşahidə edilir.

İngilis dilində: The more the merrier (Nə qədər çox [olsa], o qədər şən)

Azərbaycan dilində: Belə yerdə deyiblər: Dövlətdə dəvə, övladda nəvə (Qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlənin tabesiz mürəkkəb cümlədən ibarət tamamlıq budaq cümlə komponentində ismi xəbərlər buraxılmışdır; Belə yerdə deyiblər: Dövlətdə dəvə yaxşıdır, övladda nəvə yaxşıdır).

Yuxarıda adları çəkilən müəlliflərə görə, ingilis dilində bağlayıcı və emfatik söz (yaxud emfatik sözlər qruplarından) ibarət olan şərt budaq cümlələri də (if bağlayıcılı) bəzən elliptik ola bilər. If necessary, we must do it (4, s.343) (Əgər mümkünsə, biz bunu etməliyik) cümləsinin əvvəl gələn şərt budaq cümlə hissəsində it işarə əvəzliyi to be feilinin üçüncü şəxs formasından (is) ibarət mübtəda-xəbər cümlüyü (it is) buraxılmışdır. Budaq cümlə aşağıdakı şəkildə bərpa olunur: If it is necessary, we must do it. Başqa nümunəyə baxaq: I am sure you would act in the same way if in his place (4, s.343) (Mən əminəm ki, onun yerinə olsaydın, sən eyni cür/ eynisini edərdin) cümləsində baş cümlədən sonra gələn budaq cümlə komponentində buraxılmış II şəxs əvəzliyi (you) ilə to be ("olmaq") köməkçi feilinin II şəxs formasından (were) ibarət mübtəda və xəbəri bərpa edə bilərik: I am sure you would act in the same way if you were in his place.

Zahirən tabeli mürəkkəb cümlə ilə məzmun və qrammatik (sintaktik) cəhətdən birləşmiş sadə cümlədən ibarət quruluşu M.Kansina və N.Vasilevskaya budaq cümləli tabesiz mürəkkəb cümlə adlandırırlar. Onlar yazırlar ki, tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasına budaq cümlə daxil olduqda, o, tabeli mürəkkəb cümləyə çevrilmiş olur (4, s.343). Məsələyə digər tərəfdən diqqət yetirsək, onların bəhs etdikləri sintaktik vahidin tabesiz mürəkkəb cümlə quruluşu ilə tabeli mürəkkəb cümlə quruluşunu özündə birləşdirdiyini ehtimal etmək olar. Müəlliflər aşağıdakı cümləni nümunə gətirirlər: We made camp on the bank of a little river and while we were unpacking our things the moon rose behind the river bushes (4, s.343) (Kiçik bir çayın kənarında düşərgə saldıq və əşyalarımızı açarkən ay çayın kollarının arasından göründü). Müəlliflərin mövqeyinə görə "and" bağlayıcısına qədərki hissə ilə cümlənin ikinci yarısı tabesizlik əlaqəsi ilə birləşmiş tabesiz mürəkkəb cümlədir: We made camp on the bank of a little river and ...the moon rose behind the river bushes (Kiçik bir çayın kənarında düşərgə saldıq və ...ay kolların arasından göründü). Yerdə qalan hissə (while we were unpacking our things) zaman budaq cümləsi hesab edilir və əvvəlki-sonrakı hissələrlə, yəni tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri ilə hər iki tərəfdən "while" bağlayıcı sözü ilə əlaqələnir. Elə buradaca Azərbaycan dilində də tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlə əlamətlərini özündə birləşdirən mürəkkəb cümlələrin olduğunu və prof. Ə.Abdullayevin bununla bağlı fi-

kirlərini bir daha xatırlatmaq yerinə düşür. "Elə cümlələr var ki, onun tabeli və ya tabesiz olduğunu söyləmək çətinlik törədir. Bunun səbəbi odur ki, tabeli mürəkkəb cümlənin bəzi tipləri tabesiz mürəkkəb cümlədən əmələ gəlir. Bu da daimi bir prosesdir. Ona görə də mürəkkəb cümlənin formalaşma prosesi keçirən müəyyən tipləri həm tabesiz, həm də tabeli mürəkkəb cümlənin əlamətlərinə malik olur: Düzdür, mən orada olmuşam, amma siz deyən əhvalatı eşitməmişəm" (1, s.327). Prof. Ə.Abdullayevin nümunə gətirdiyi cümlə eynilə ingilis dilində olduğu kimi, hər iki mürəkkəb cümlə növünə aid quruluşu özündə birləşdirir: təktər-kibli (ismi xəbərdən ibarət) baş cümlədən sonra gələn mübtəda budaq cümləsi öz növbəsində qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrinə üzvlənir.

Bir daha vurğulayaq ki, prof. Ə.Abdullayevin nümunə gətirdiyi bu tipli cümlələr mürəkkəb cümlənin formalaşma prosesi keçirən tiplərindəndir. O daha sonra qeyd edir ki, bu cümlə formaları yaxın zamanlardan bəri işlək hala düşür və getdikcə də artır. Ola bilsin ki, gələcəkdə quruluş tipi sayəsində yeni tipli qoşa işlənən bağlayıcılar da formalaşacaqdır (məsələn: düzdür, ... amma, doğrudur, ...ancaq, doğrudur, ...lakin və s.) Belə keçid dövründə olan formalar bununla məhdudlaşmır (1, s.354). Bu tipli nümunələri nəzərə almasaq, Azərbaycan dilində bütün budaq cümlə növlərindən olan müvafiq tabeli mürəkkəb cümlələr tam formalaşmış sabit cümlə quruluşlarıdır. Lakin ingilis dilində yeni budaq cümlə növü kimi formalaşan, yaxud heç bir budaq cümlə növünə aid edilə bilməyən tabeli mürəkkəb cümlə nümunələri mövcuddur. Q.A.Veyxman belə cümlələrdən bəhs edərək yazır: Qrammatikada hələ qeydə alınmamış tabeli mürəkkəb cümlələr var ki, ifadə etdikləri mənaya görə mümkünlük budaq cümləsi adlandırılı bilər. Məsələn: The first chance I get I'll come down to you again (3, s.112) (İlk şansım/ imkanım olan kimi sənə yenidən yaxınlaşacağam). Q.Veyxmana görə, budaq cümlə növünü təyin etməyin, yaxud ad seçməyin çətin olduğu budaq cümlələr də vardır: The next lot of clothes I design for Madame we'll make the most of her (3, s.112) (Mən madam üçün növbəti geyimlər kolleksiyasını hazırlamışam, biz onun üçün ən yaxşısını hazırlayacağıq).

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis: IV hissə. B: "Maarif", 1985
2. Левицкий Ю.А. Теоретическая грамматика современного английского языка. Пермь: изд. Пермского университета, 2004
3. Вейхман Г.А. Новое в английской грамматике: учебное пособие для институтов и факультетов иностранных языков. Москва: "Высшая школа", 1990 (ümumi 128 səh)
4. Ganshina M., Vasilevskaya N. English Grammar

A.X.Баширова

Семантико-синтаксическая структура компонентов сложных предложений

Резюме

В английском языке семантическая структура сложного предложения связана с характером компонентов. Связь между предметом и его признаком составляет основу требуемого простого предложения. А в сложных предложениях (сложносочинённых), состоящих из двух компонентов, предмет и признак представлены в виде пары: бывает два предмета и два признака. Некоторые несимметрические семантические структуры проявляют себя: в них участвуют два предмета и один признак или один предмет и два признака. То есть компоненты сложного предложения образуют схожесть из-за одного общего предмета или одного общего признака. В азербайджанском языке есть такие образцы сложных предложений, в которых рядом находится семантические симметрии и синтаксические параллели (или симметрии). В современном английском языке в сложноподчинённых предложениях могут участвовать эллиптические предложения. В сложноподчинённых предложениях с придаточными сравнения можно часто встретить эллиптические предложения. В современном азербайджанском языке, в основном, в компонентах сложносочинённых предложений наблюдается эллиптические предложения.

A.H.Bashirova**The semantic-syntactic structure of the composite sentence components*****Summary***

In English the semantic structure of the composite sentence is connected with the character of the components. The connection between the theme and its theme forms the core of any simple sentence. But in the composite sentence (the compound sentence) consisted of two components the theme and theme are represented as couple; it has two themes and two relations. Sometimes the non-symmetrical semantic structure can be shown; two themes and one theme, or one theme and two themes. That is, the components of the composite sentence are similar for one general topic, or one general comment. In Azerbaijani there are such composite sentence patterns that the semantic symmetry and syntactic symmetry come together. In Modern English elliptical sentences can take part in the complex sentence. Inside the subordinate clauses of comparison elliptical sentences can often be met. In Modern Azerbaijani, mainly, elliptical sentences are observed in the components of the compound sentence. Prof. A.Abdullayev writes that elliptical sentences can take part in the components of the compound sentence. Either one side or the other side (or both) can be elliptic.

*Rəyçi: filol.e.d. Y.Əliyev**Redaksiyaya daxil olub: 18.02.2019*

L.E.ƏFƏNDİYEVƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

NATIQLIK SƏNƏTİ

Açar sözlər: natiqlik, məhkəmə, ritorika*Ключевые слова:* ораторское искусство, суд, риторика*Key words:* oratory, court, rhetoric

“Natiq” sözü “nitq, çıxış edən” deməkdir. Özünün ictimai əhəmiyyətli fikirlərini anlaşıqlı, inandırıcı, təsiredici bir şəkildə ifadə etməyi bacaran adam əsl natiqdır. Natiqin silahı canlı sözdür. Natiqlik qabiliyyəti üçün hər şey – mətnin məzmunu, intonasiya, davranış tərz, jestlər, mimikalar lazımdır. Natiqlik sənətinin əsas materialı sözdür. Ona görə də bu materiala mükəmməl yiyələnmək gərəkdir. Hər şeydən əvvəl, insan öz leksikonunu zənginləşdirməlidir.

Tarixi qaynaqlardan məlum olur ki, lap qədim zamanlardan məzmunlu, aydın, yığcam, təsirli nitqə malik olan adamlar cəmiyyət tərəfindən həmişə yüksək qiymətləndirilmişdir. Nitqin gözəlliyi və ona sahib olmağın yolları böyük şəxsiyyətlərin daima diqqət mərkəzində olmuşdur (1).

Natiqlik də bir elm kimi Yunanıstanda meydana gəlmiş, inkişaf etmişdir. Qədim Yunanıstanın ictimai-siyasi həyatındakı mübarizələr, iqtisadiyyatda baş verən irəliləyiş, elmi tərəqqi ilə bağlı Afina şəhər dövlətində natiqlik sənəti inkişaf etməyə başlayır. Ölkəni idarə edənlər ideyalarını müdafiə etmək, məqsədlərini kütlələrə çatdırmaq məqsədilə sözdən, natiqlik sənətindən təsirli və kəsərli silah kimi istifadə etməyə çalışırdılar. Eramızdan əvvəl VII-IV əsrlərdə fəaliyyət göstərən yunan natiqlik məktəbi Aristotel, Kvintilian, Demosfen, Esxil, Dinarx kimi görkəmli natiqlər yetirmişdir. Onlar natiqlik sənətini, onun nəzəriyyəsini, təlimini qurmuş və sistemini yaratmışlar. Həmin məktəblərdə dərs deyən Aristotel, Qorqiy, Frisimax, İsokrat, Demosfen, Esxin kimi görkəmli natiqlər bu sənəti həm nəzəri, həm də praktik şəkildə öyrənənlərə aşılamişlar. Antik yunan natiqlik sənətinin yaranması və inkişafında Aristotelin xüsusi rolu olmuşdur. Aristotel nitqin üsluba, məqsədə və şəraitə uyğun qurulmasına daha çox fikir verir və göstərirdi ki, üslubun əsas mahiyyəti onun aydınlığı ilə bağlıdır. Üslub nitqin predmetinə uyğun olmalıdır. Aristotel natiqin məharətinin beş cəhətini xüsusi qeyd edirdi:

1. Materialın icadı və onun hazırlanması;
2. Planın tərtibi. Materialın plan üzrə müvafiq formaya salınması;
3. Həmin materialın öyrənilməsi və yadda saxlanılması;
4. Materialın şifahi şərhinin ədəbi-üslubi cəhətdən işlənməsi;

5. Nitqin söylənilməsi, orfoepiya (ədəbi tələffüz), intonasiya, emosiya və s. məsələlərin nəzərə alınması və onlara əməl olunması.

Aristotel yaxşı nitq üçün materialın düzgün seçilməsi, planın tutulması, onun mükəmməl öyrənilməsi, söyləmə zamanı uyğun üslubun müəyyənləşdirilməsi, orfoepik və intonasiya qaydalarına əməl edilməsi, emosiyaların özünəməxsus forma ilə verilməsini mühüm şərt sayırdı. Qədim Yunanıstanda natiqlik sənətinin inkişafına güclü təsir göstərən səbəblərdən biri də Solon qanunları olmuşdur. Bu qanunlara görə hər bir afinalı məhkəmədə öz hüququnu müdafiə etməyi bacarmalı idi. Belə bir tələb əsasında afinalılar hüquqi biliklərə yiyələnməyə, həm də öz hüquqlarını müdafiə etmək üçün aydın, təsirli, məntiqli, rəhbərli danışmağa xüsusi səy göstərirdilər. O zaman məhkəmədə vəkillər fəaliyyət göstərmədiyindən vətəndaşlara loqoqraflar kömək edirdilər. Loqoqraflar hüquqi təhsil almış adamlar idilər, onlar xüsusi müddə ilə məhkəmədə baxılacaq işin məzmun və mahiyyəti ilə bağlı nitqlər yazırdılar. İş məhkəməyə düşən afinalı həmin nitqi əzbərləyir və məhkəmə prosesində özünü müdafiə edirdi. Lisi,

Hiperid, Esxin, Trasimax, Demosfen öz dövrlərinin görkəmli loqoqrafları, natiqləri olmuşlar. Bunlardan Demosfen antik natiqliyin yaranması və inkişafında xüsusi rol oynamışdır.

Natiqlik sənətini yüksəklərə qaldırmış, natiqlik məktəbi yaratmış Demosfenin neçə-neçə ritorların yetişməsinə köməklik göstərmişdir. Təsadüfi deyil ki, vaxtı ilə M.P.Siseron “Kim Demosfen kimi olmaq istəmirsə, o, natiq deyil” fikrini irəli sürmüşdür. Demosfen bu şan-şöhrətə birdən-birə gəlib çatmamışdı. Bu, uzun illərin, gərgin zəhmətin, mübarizə və mətin iradənin hesabına başa gəlmişdi. Həyata fiziki cəhətdən qüsurlu gələn Demosfen (o, «r» səsinə düzgün tələffüz edə bilmirmiş, danışan zaman çiyinini çəkirmiş və s.) ilk növbədə bu qüsurları aradan qaldırır. O, dəniz qırağına gedir, ağzına xırda daş atıb, gur səslə nitq söyləyir. Çox çəkmir ki, onun nisbətən yekə dili normal hala düşür və pəltəkliyi aradan qalxır. Sonra özündən hündür olan yerdə qılınca asır və çiyini üzərində saxlayır. Çiyinini atdığı zaman qılınca toxunur. Qılının verdiyi ağrı hesabına bu qüsurlu da aradan qaldırır. Natiqliyin tələblərindən irəli gələn prinsipləri əsas götürən Demosfen onlara ciddi əməl edirdi. Bu tələblər aşağıdakılardır:

1) Materialın toplanması; 2) Məzmun və formaya uyğun plan tərtib edilməsi; 3) Ardıcılığın gözlənilməsi; 4) Üslubi çalarların işlənməsi; 5) Nitqdə intonasıyadan, orfoepiyadan, səs tembrlərindən düzgün istifadə olunması (1).

Demosfen bütün nitqlərində giriş, əsas hissə, nəticədən istifadə etmiş və nitqini hissələlərə bölmüşdür. Demosfenin tələffüzü aydın, anlaşıqlı idi. O, özünün dərin məntiqi, rəngarəng intonasiya çalarları, müraciət formaları, ritorik sualları ilə dinləyiciləri cəlb edə bilirdi. Demosfen nitqlərində Afinanın satqın və fəaliyyətsiz hakimlərini ifşa edir, onları ədalətli olmağa çağırırdı. Məhz bu keyfiyyətlərinə görə afinalılar böyük inamla danışan Demosfenin nitqinə həvəslə qulaq asır, onu axıra qədər dinləyirdilər.

Qədim dünya natiqlik sənətinə bir sıra görkəmli şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. Katon, Qraksi, Antoni Mark kimi söz ustaları Roma natiqlik məktəbinin yetişdirmələri olmuşlar. Bunların içərisində bir natiq kimi dünya şöhrəti qazanmış görkəmli dövlət xadimi, mütəfəkkir Mark Tuli Siseron xüsusilə fərqlənirdi. Onun “Natiqlər barəsindəki” traktatı zəmanəmizə qədər məhkəmə ritorikasının dərs vəsaiti kimi xidmət edir. Natiqlik məharəti qarşısında duran vəzifələri Siseron aşağıdakı kimi qısaca ifadə edir: «Forumda və məhkəmədə çıxış edən, sübut etməyi, məftun etməyi və inandırmağı bacaran adamı gözəl natiq hesab etmək olar. Sübut etmək vacibdir, məftun etmək zövqverəndir, əgər işi udmaq istəyirsənsə, məhz bu sonuncu xüsusiyyət daha vacibdir; natiqlər qarşısında nə qədər vəzifələr dayanır, nə qədər natiqlik istedadı növləri mövcuddur: incəliklə sübut etmək lazımdır, ölçü ilə məftun etmək, hərarətlə inandırmaq; bütün bunlara natiqin gücü daxildir». Siseron uzunmüddətli natiqlik fəaliyyətində müxtəlif qəbildən olan dinləyicilər qarşısında müxtəlif məsələlər barəsində – məhkəmədə vətəndaş və cinayət məsələləri üzrə, senatda və komitiorumda siyasi mövzular barəsində çıxış etməli olmuşdur. Qədim Roma natiqlik məktəbinin nümayəndələrindən biri də Mark Fabiy Kvintilian olmuşdur. O, natiqlik nəzəriyyəçisi kimi tanınmışdır. Açdığı ritorika məktəbi ona şöhrət gətirmişdi. Kvintilian “Natiqlik təhsili” adlı kitabdan ibarət əsər yazmışdı. Həmin kitabda natiqlik sənətinin elementləri və ritorikanın mahiyyəti, nitq üzərində işin mərhələləri (mövzunun seçilməsi, yerləşdirilməsi, yadda saxlanması, nəqli, aydın tələffüzü), natiqlik sənətinə, natiqlərin fəaliyyətinə verilən tələblər şərh olunmuşdur. Kvintilian natiqlik sənətinə yiyələnməyi təhsilin zirvəsi hesab edirdi. O, bunu obrazlı şəkildə belə ifadə edirdi: “Şair doğurlar, natiq isə olurlar. Natiqlik sənətinə isə təlimin köməyi ilə yiyələnmək mümkündür” (5).

Xalq yaradıcılığının incilərindən olan natiqlik sənəti cəmiyyətdə mühüm yer tutur. Natiqlik sənəti hər bir insanın qabiliyyətini, istedadını üzə çıxarır. Natiqlik sənətinin ən böyük rolu ondan ibarətdir ki, bu sənət vasitəsilə yeni natiqlər və cəmiyyətə xidmət edən təbliğatçılar yetişir. Natiqliyin əsas xüsusiyyətlərindən biri odur ki, bu sənət ilə məşğul olan hər bir adam hansı mövzuda nitq söyləyirsə, həmin elmi dərindən öyrənir və müşahidələr aparır. Bu da fikrin elmi əsaslarla ifadə olunmasına xidmət edir. XX əsr Azərbaycanda natiqlik sənəti və

onun inkişafı yeni mərhələyə qədəm qoydu. Bu dövrdə natiqlik sənəti, üslub və üslubiyyət haqqında dəyərli fikirlər, elmi məqalələr, kitablar, dərsliklər yazılıb çap olunmuşdur. Dünya natiqlik sənəti, onun ən gözəl nümunələri Azərbaycan dilinə çevrilmiş və onlardan layiqincə istifadə olunmuşdur. Məhz bu illərdə Ə.Sultanlı, H.Arslı, Ə.Dəmirçizadə, H.Mirzəzadə, M.Cəlil, M.Quluzadə, A.Qurbanov, Y.Seyidov, A.Axundov, T.Hacıyev və başqa dilçilər xeyli əsərlər çap etdirmişlər (2).

Müasir dövrümüzdə xalq kütlələri arasında, idarələrdə, müxtəlif sahələrdə çalışan insanların informasiya ilə təmin etmək üçün cəmiyyətimizə savadlı nitqlər lazımdır. Natiq xalqının həm təbliğatçısı, həm də təşkilatçısı olmalıdır. Ona görə də cəmiyyətimizin qaymağı sayılan müəllimlər, mədəniyyət xadimləri, bilik cəmiyyətlərində fəaliyyət göstərən mühazirəçilər, ağsaqqallar natiqlik sənətinin əsaslarını dərinlən öyrənməli və yeri gəldikcə məqsədyönlü şəkildə bundan istifadə etməlidirlər. Bu günümüzün tələblərinə cavab vermək üçün hər bir natiq dərin biliyə və müşahidə qabiliyyətinə malik olmalıdır. Natiq həmçinin dilin incəliklərini dərinlən bilməlidir. Natiqlik sənətinin növlərini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar.

1) ictimai-siyasi natiqlik sənəti. Bu natiqlik sənəti aşağıdakı qollara bölünür:

a) siyasi mövzularda məruzələr; b) iclaslarda, qurultaylarda, konfranslarda hesabat xarakterli məruzələr; c) siyasi nitq; d) xülasə (və ya icmal); e) kütləvi tədbirlərdə, məsələn, mitinqdə söylənilən nitqlər; f) təbliğatçı və təşviqatçı nitqi;

2) akademik natiqlik. Buraya aiddir: a) mühazirələr; b) elmi məruzələr; c) elmi xəbərlər; d) birdəfəlik oxunan mühazirələr;

3) məhkəmə natiqliyi. Buraya aiddir: a) prokuror nitqi və ya ittihamedicini nitqi; b) vəkili və ya müdafiə nitqi; c) müttəhimin nitqi; d) özünü müdafiə nitqi; e) hakimin nitqi; f) şahidlərin nitqi;

4) məişət natiqliyi. Buraya daxildir: a) yubileylərdəki nitq, b) masa arxasında deyilən nitq (6).

Natiqlik sənəti mürəkkəb sintetik xarakterə malikdir. Müxtəlif sahələr üzrə mütəxəssisləri gözəl danışmaq qabiliyyətinin müxtəlif problemləri maraqlandırır. Məsələn, linqvistlər şifahi nitq mədəniyyətinin nəzəriyyəsini işləyir, nitqlərə doğma dilin xəzinəsindən necə bəhrələnmək barədə məsləhətlər verirlər. Psixoloqlar nitq məlumatlarının dərk olunması və təsiri məsələlərini öyrənir, kütlə qarşısında çıxışlar zamanı sabit diqqət problemləri ilə məşğul olur, natiqin şəxsiyyətinin psixologiyasını, insanların sosial-psixoloji cəmiyyəti kimi auditoriyanın psixologiyasını tədqiq edirlər. Məntiq natiqə öz fikirlərini ardıcıl, düzgün çatdırmağı, çıxışını düzgün qurmağı, irəli sürdüyü müddəaların düzgünlüyünü sübut etməyi və rəqiblərin iddialarını rədd etməyi öyrədir. Nitqimizin mənalı, zəngin və rəngarəng olması üçün nitq mədəniyyətinin tələb etdiyi kimi, qrammatik cəhətdən düzgün, məntiqi cəhətdən səlis və ana dilində danışmağı bacarmalıyıq.

Ədəbiyyat

1. Babayev A.M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (ali məktəblər üçün dərslik). Bakı, "Elm və təhsil", 2012
2. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, 2013
3. Qasımov Ə.Ə. Bakı Universitetinin xəbərləri (sosial-siyasi elmlər seriyası). Nitq mədəniyyətinin tarixi. Siseron, Sokrat, Demofen. Bakı, 2013
4. Плевако Ф.Н. Избранные речи. М.: Юрайт, 2009.
5. Цицерон М.Т. Три трактата об ораторском искусстве. М.: 1972, с. 195.
6. Qasımov Ə.Ə. Məhkəmə nitq və mübahisələr mədəniyyəti. Bakı: BDU, 2013, 504 s
7. www.ethicsacademy.az/

Л.Е.Эфендиева

Ораторское искусство
Резюме

Речевая культура является результатом сложного исторического процесса. Корни культуры речи идут еще в исторический Египет, Грецию, Рим и Азербайджан. Она возникла на основе теории и практики древней греческой и римской риторики. Риторика связана с именами таких выдающихся ораторов и философов, как Сократ, Цицерон, Демосфен в Древней Греции и Риме.

L.E.Efendiyeva

Oratory art
Summary

Speech culture is a result of a complex historical processes. The roots of speech culture go as far back as to historical Egypt, Greece, Rome and Azerbaijan. It appeared on the basis of the theory and practice of ancient Greek and Roman rhetoric. Rhetoric is tied up with the names of such prominent orators and philosophers as Sokrates, Demothenes, Ciceron, Quintellion in ancient Greece and Rome.

Rəyçi: f.f.d., dos. C.M.Babayev

Redaksiyaya daxil olub: 24.12.2018

Z.M.ƏHMƏDOVA

e-mail: zahrahmadova@gmail.com

Bakı Dövlət Universiteti

(Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 23)

SÖZÖNÜLƏRİNİN MƏNALAR ÜZRƏ QRUPLAŞDIRILMASI**Açar sözlər:** *sözünü, köməkçi nitq hissəsi, qruplaşdırma, çoxmənalılıq, təkmənalılıq, leksik məna***Ключевые слова:** *предлог, вспомогательная часть речи, группирование, многозначность, однозначность, лексический смысл***Key words:** *preposition, a secondary part of speech, grouping, polysemy, monosemy, lexical meaning*

Müstəqil mənalı sözlərlə müqayisədə kəmiyyət baxımından əsaslı dərəcədə fərqlənən köməkçi nitq hissələri, daha dəqiq desək, sözönlər söyləmin formalaşmasında müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Məlumdur ki, söyləmin formalaşmasında eyni zamanda iki proses baş verir: real gerçəkliyin bəzi ünsürlərinin seçilməsi və həmin dildə mövcud sözlər vasitəsilə onların verballaşması prosesi; real gerçəkliyin seçilmiş ünsürlərini ifadə edən dil işarələri arasında münasibətlərin qurulması prosesi. Sözü gedən hər iki proses yetkin bir fikir ifadə edən cümlənin formalaşması ilə nəticələnir. Dil işarələri arasında münasibətlərin qurulması sözönlərin hesabına reallaşır.

Söyləmin formalaşmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb edən sözönlərinin müxtəlif başlıqlar altında qruplaşdırılması ingilissünaslıqda mübahisəli məqamlardan biridir. Sözönlərini əlaqədə olduqları sözlər (isimlər və ya ismin sintaktik ekvivalenti olan digər sözlər) ilə birlikdə ifadə etdikləri məna çalarlarına görə müəyyən qruplara bölməyə cəhd etmişlər. Belə ki, müxtəlif dövrlərdə sözönlər iki – zaman və məkan; üç – zaman, məkan və digər mücərrəd münasibətlər əks etdirən sözönlər başlığı altında qruplaşdırılmışdır. Bəzi müəlliflər mücərrəd münasibətlər əks etdirən sözönlərini sırf neytral sözönlər adlandırmışdır (1, 15). İkinci qrup dilçilər arasında H.Sutin fikirləri diqqət çəkir. Müəllif haqlı olaraq bildirir ki, bu və ya digər sözünü əksər hallarda göstərilən mənaların hər birini ifadə edə bilər. Buna səbəb isə sözünün özünün kəsb etdiyi əsas (fundamental meaning) mənasıdır. Müəllifə görə, polisemantik sözönlərini zaman, məkan və digər mücərrəd münasibətləri ifadə edən sözönlər başlığı altında təsnif etmək mümkündür (14, 98). H.Palmer isə sözönlərini ifadə etdiyi münasibətlər baxımından belə qruplaşdırır: 1. məkan, hərəkət, istiqamət; 2. zaman və zamanda davamlılıq; 3. motiv, səbəb, təsir göstərən amil və s. (13, 289-290).

Sözönlərlə bağlı D.Yunusovun fikirləri maraq doğurur: “Cümlənin hər bir tərkib hissəsi – sözlər ayrı-ayrılıqda müxtəlif məna və məna çalarlarına malikdir. Onlar linqvistik tamlıq və ya kontekst şəklinə o zaman düşür ki, həmin elementlər (sözlər) praqmatik baxımdan eyni semantik sahəyə aid olsunlar, yəni onlar situativ kommunikativlik yarada bilsin. Eyni dil ünsürləri müxtəlif cümlələrdə fərqli situativ mövqe yarada bilər. Bəs onlara bu müxtəlifliyi verən nədir? Sözlərin bir-birinə birləşməsi mexaniki hal deyil, məntiqi xüsusiyyət daşıyır. Sözlərin yanaşı gəlməsi heç də həmişə birləşmə, konstruksiya, sintaqm əmələ gətirmir. Onun praqmatik tamlığı üçün, yəni semantik funksionallığı əmələ gətirə bilməsi üçün rəngarəng effektiv, məntiqi kateqoriyaların dildə təzahür formaları, aktualizatorları olan sözönlərin qrammatik istifadəsi labüddür. Leksik çəkiyə malik olmayan bu qrammatik, köməkçi sözlər cümlələrə məntiqi semantik mənalar verir ki, bu da sözönlərinin qrammatik xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Sözünü sayəsində bu praqmatik xüsusiyyətin nəticəsində cümlədəki qrammatik hökm-dən başqa məntiqi hökm də reallaşır. Məsələn, obyekt, subyekt, məkan, zaman, işarə, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik, inkar və s. anlayışlar” (6, 128).

Məsələyə sırf qrammatik nöqteyi-nəzərdən yanaşdıqda müəllifin fikirlərindəki müəyyən məqamlarla razılaşmaq olar, lakin məsələyə semantik aspektdən baxdıqda münasibətimiz dəyişir. Qeyd edək ki, sözönlərinin leksik çəkiyə malik olmaması fikrini qətiyyənlə qəbul etmirik, belə ki, ünsiyyət prosesində müəyyən funksiya daşıyan sözönlər həm də özündə müəyyən dərəcədə semantik yükü ehtiva etdirir.

Sözönlərinin zaman, məkan və s. mənələrə görə bölünməsinə B.Aksenenko mübahisəli hesab edir. Müəllif qeyd edir ki, bu nə nəzəri, nə də praktik cəhətdən düzgün deyil (7, 40). Bu məsələdə biz müəlliflə razılaşmaq istərdik, belə ki, sözönlər zəngin leksik mənələrə malikdir və bir sözönlü müxtəlif mənələri ifadə edə bilər. Bu da sözönlünün zəngin mənə çalarına malik olmasından irəli gəlir.

L.Barxudarov və D.Ştelinq isə məkan münasibətləri ifadə edən sözönlərə *in the middle of, in front of, opposite to, close to, up to* və s. kimi sözönləri şamil edir (8, 264). M.Qanşina və N.Vasilevskaya sözönlərinin 1) lokal və ya 2) temporal mənəyə malik olduğunu qeyd edərək onları iki yerə ayırırlar. Müəlliflər lokal (məkan) münasibətləri ifadə edən sözönlərini də iki yerə ayırır: a) yerdə mövqe, bu qrupa *in, on, at, upon, by, beside, before, in front of, behind, beyond, over, under, beneath, amidst, among, out, outside* və s. sözönlərini aid edir; b) istiqamət, bu qrupa *to, towards, into, along, through, across, on, by before, round, under, out of, from* və s. sözönlərini şamil edir. V.Kauşanskaya və həmmüəllifləri sözönlərini kəsb etdiyi mənəyə görə yer və istiqamət (*in, on, under* və s.), zaman (*after, before* və s.), mücərrəd mənə ifadə edən sözönlərə (*by, because of* və s.) ayırırlar (12, 210). V.Jiqadlo və həmmüəllifləri isə sözönlərini mənəsinə görə ayırmır və qeyd edirləri ki, söz birləşməsindən kənar götürülmüş hər bir sözönlü onun üçün əsas olan leksik mənə ilə bağlıdır. Müəyyən münasibətləri ifadə edən sözönlündə əlavə leksik mənə inkişaf edə bilər (10, 194). Müəyyən dərəcədə müəlliflərlə razılaşmaq olar, belə ki, bəzi sözönlər eyni zamanda bir neçə mənə ifadə edə bilər, amma yalnız bir mənə kəsb edən sözönlərə də rast gəlmək mümkündür.

N.Vəliyeva sözönlərini zaman, məkan və istiqamət başlıqları altında qruplaşdırır (5, 142). M.Məmmədova və D.Yunusov sözönlərini mənəsinə görə təsnif edərək onları aşağıdakı qruplara bölür: a) zaman bildirən sözönlər *at, in, on, from, past, during, for, since, before, by, until*; b) yer bildirən sözönlər: *at, in, on, above, over, below, between, under, among*; c) hərəkət və yer bildirən sözönlər: *from, across, along, to, into, onto, over, through, past, off, out of, towards*; ç) bağlılıq bildirən sözönləri: *on, with, by*; d) müstəsnaıq bildirən sözönlər: *except (for), besides, apart from, without, minus* (3, 261). Biz bu bölgü ilə müəyyən dərəcədə razılaşmırıq, çünki a) sözönlərini yer bildirən sözönlərə böldükdən sonra, onları yenidən hərəkət və yer bildirən sözönlərinə bölməyin lüzumsuz olduğunu düşünürük; b) bölgünün “c” bəndini hərəkət və istiqamət bildirən sözönlər adlandırmaq daha məntiqli səslənir; c) bölgünün bütün bəndlərində sözönlərinin sayını artırmaq olar.

Sözönlərlə ifadə olunan münasibətlər məkan və zaman səciyyəsi daşıya bildiyi kimi, həm də yayılmış, uzaqlaşmış mənə kəsb edə bilər. Bunun əsasında “qrammatikləşmiş” sözönlər adlanan xüsusi qrupu ayıran nəzəriyyə mövcud idi, yəni bu sözönlər uzaqlaşmış münasibətləri göstərir. Bununla belə, demək lazımdır ki, bu sözönlərinin ifadə etdiyi münasibətlər hal sistemi olan dillərdə hallarla ifadə olunan münasibətləri göstərir, məhz bu sözönlər adekvat tərcümə olunmur. Bu, *of, to, by, with* sözönləridir (11, 92). Qeyd etməliyə ki, məkan sözönləri məkan olmayan münasibətləri, uzaqlaşmış münasibətləri ifadə edə bilər. *By* sözönlü həm məkan, həm də alət mənəsi ifadə edir.

M.Belyayevanın təsnifatında sözönlər beş başlıq altında qruplaşdırılır: 1) məkan, 2) zaman, 3) şərait, 4) hərəkət sferi və 5) məşğulluq və ya quruma mənsubluq (9, 204). Burada tədqiqatçı sözönlərinin nəyi ifadə etdiyini ön plana çəkərək təsnif edir. O.Musayev sözönlərini qrammatik mənələrə görə dörd qrupda təsnif edir: 1) məkan bildirən sözönlər: *in, on, in front of, between, around, beneath, under* və s. 2) istiqamət bildirən sözönlər: *to, into, towards, along, from* və s. 3) zaman bildirən sözönlər: *for, in, on, at, after, before, within,*

during, since və s. 4) mücərrəd əlaqələr ifadə edən sözlər: *with, by, about, because of, in accordance with* və s. Müəllif haqlı olaraq, vurğulayır ki, sözlərinin ifadə etdikləri mənaya görə bölgüsü nisbi hesab edilməlidir, bəzi sözlər bəzən məkan, bəzən isə zaman mənası bildirir. Məsələn: *in, on, at* sözləri (4, 318- 319). Sözlərinin qrammatik mənasını ön plana çəksə də, onların iki mənasının olması fikrində müəllif müəyyən mənada haqlıdır. Hesab edirik, *in, on, at* sözlərinin iki deyil, kontekst çərçivəsində daha çox mənə çaları kəsb edə bilməsi tamamilə təbii prosesdir.

İngilis dilinin inkişafı onun qrammatik quruluşunda dəyişikliklərlə müşayiət olunurdu. Hal sistemi süquta doğru getdikcə bir zamanlar məkan münasibətləri ifadə edən çoxmənalı sözlər öncə zaman əlaqələrini, daha sonra mücərrəd əlaqələri ifadə etməyə başlamışdır. Qeyd etməliyik ki, sözlərinin mənə çalarındakı inkişaf onların ilkin mənası ilə olan əlaqənin zəifləməsinə və ya bu əlaqənin kəsilməsinə səbəb olmadı. Sözlərinin mənası qoşulduğu sözün leksik məzmunundan, onun təcrid olunduğu ilk mənbə ilə hələ də mövcud olan mənə əlaqəsindən və qrammatik mənələrdən çox asılıdır. Burada söhbət sözünün birləşdiyi qrupun əks etdirdiyi mənələrdən getməlidir. Sözlərini onlardan sonra gələn sözlərlə birlikdə yaratdıqları mənə çalarlarına görə bir neçə qrupa ayırmaq olar (2, 15).

Təqdim edilən bütün bölgülərlə bağlı ümumiləşmə apararaq bu qənaətə gəlirik ki, ingilis dilində sözlərinin bu və ya digər mənanı ifadə etməsinə əsaslanan təsnifatlar müəyyən qrup sözlər üçün keçərli hesab edilə bilər. Bu, o demək deyildir ki, onlar üçün səciyyəvi olan mənaları təkzib edirik. Təsnifatların şərti səciyyə daşması fikrini irəli sürməyimizə səbəb onları məhz ifadə etdiyi mənələrə görə qruplaşdıran zaman ortaya çıxan çətinliklərdir. Müasir dövrdə sözlər və onların ifadə etdiyi mənələrlə bağlı mümkün problemlərdən yayınmaq üçün tədqiqatlar müəyyən qrup sözlər və yaxud ayrı-ayrı sözlər üzərində aparılır. Məxsusi olaraq qeyd edək ki, bu zaman tədqiqatçılar qoşulduğu sözlə birlikdə zaman və məkan zərfləri funksiyasında çıxış edən sözlərə müraciət etməyi üstün tuturlar. Beləliklə, söz birləşməsi daxilində sözlərinin ifadə etdiyi mənaları tədqiq edərkən onların semantik mənaları ilə bağlı dolğun məlumatları əldə etmiş olurlar.

Ədəbiyyat

1. İmanova S.X. İngilis dilində zaman və məkan önlükləri. Bakı, 1980, 72 s.
2. İsmaylova A. İngilis dilində önlüklər və onların Azərbaycan dilində ifadəsi. Fil.elm.nam....dis. Bakı, 2006, 172 s.
3. Məmmədova M., Yunusov D.N. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Adiloğlu, 2011, 450 s.
4. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif, 1996, 392 s.
5. Vəliyeva N.Ç. Müxtəlif sistemli dillərdə feili birləşmələrin tipoloji təhlili. Bakı: Avropa nəşriyyatı, 2008, 862 s.
6. Yunusov D.N. İngilis dilli sözlərinin pragmatik aspektdə öyrənilməsinə dair / “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri” Respublika Elmi-praktik konfransının materialları. Bakı, 4-5 may 2015, s. 125-129.
7. Аксененко Б.Н. Предлоги английского языка. М., 1955, 319 с.
8. Бархударов Л.С., Штелинг Д.А. Грамматика английского языка. М.: Высшая школа, 1973, 423 с.
9. Беляева М.А. Грамматика английского языка. М.: Высшая школа, 1971, 333 с.
10. Жигадло В.Я., Иванова И.Я., Иофик Л.Л. Современный английский язык. Теоретический курс грамматики. М., 1956. 350 с.
11. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. М.: Высшая школа, 1981, 284 с.
12. Каушанская В.Л., Ковнер Р.Л., Кожевникова и др. Грамматика английского языка. Л.: Просвещение, 1963, 319 с.
13. Palmer H.A. Grammar of English Words. London: Longman, 1975, 300 p.
14. Sweet H.A. New English Grammar, Logical and Historical, part I. Oxford, 1892, 452 p.

З.М.Ахмедова

Группировка предлогов в соответствии с их значением***Резюме***

Данная статья посвящена теме группировки предлогов, имеющих исключительную значимость в английском языке под разными заголовками, в зависимости от их значения. Здесь отмечается, что помимо очень сложной синтаксической структуры, оба типа предлогов: как многозначные так и однозначные предлоги отражают различного рода отношения между объектами. Это означает, что семантика большинства предлогов может быть связана с выражением различных типов концептов. В конце статьи автор приходит к заключению, что все классификации, основанные на том или ином значении предлогов в английском языке, могут считаться действительными только для определенной группы предлогов. Причиной предположения, что классификации являются условными связаны с трудностями, возникающими при группировке предлогов в соответствии с их значением.

Z.M.Ahmadova

Grouping of prepositions in accordance with their meaning***Summary***

The article focuses on the topic of grouping prepositions, which are of exceptional significance in English, under various headings depending on their meanings. It is noted that besides having a very complex syntactic structure both polysemantic and monosemantic prepositions reflect different types of relations between objects. This means that the semantics of most prepositions can be related to the expression of different types of concepts. At the end of the article, the author concludes that all the classifications based on this or that meaning of prepositions in English may be considered valid only for certain groups of prepositions. The cause of assuming that all the classifications are conventional is the fact that there arises a lot of difficulties while classifying prepositions according to their meanings.

*Rəyçi: filol.f.d., dos. B.İ.Hacıyev**Redaksiyaya daxil olub: 04.02.2019*

T.T.ƏKBƏRLİ

Bakı Slavyan Universiteti
(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

DİLÇİLİKDƏ LAKUN KONSEPSİYASI

Açar sözlər: lakunlar, ekvivalentsiz leksika, realilər, ekzotizmlər, lokalizmlər, varvarizmlər.*Ключевые слова:* лакуны, безэквивалентная лексика, реалии, экзотизмы, локализмы, варваризмы.*Key words:* lacuna, non-equivalent vocabulary, reality, exoticisms, local words, barbarisms.

Milli təfəkkür problemi müasir dövrdə müxtəlif aspektlərdən tədqiq olunur. İki müxtəlif dili müqayisə etdikdə həmin dillərin birində müşahidə olunan və dilin semantik xəritəsində “**ağ ləkələr**” hesab edilən lakunların öyrənilməsi bu yönümdə vacib məsələlərdən biridir. Məlumdur ki, dil cəmiyyətlə sıx bağlı olduğu üçün cəmiyyətin sosial, siyasi, iqtisadi həyatını əks etdirir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə dildə yeni anlayışlar, terminlər meydana gəlir. Yəni cəmiyyətdə baş verən dəyişiklik dilin leksik tərkibində öz əksini tapır. İki müxtəlif dilin leksik tərkibini qarşılaşdırdığımız zaman dillərin birində “**boşluq**” (**probel**) müşahidə edirik. Belə “boşluqlar” leksik lakunlar hesab olunur. Əksər dilçilərin fikrincə, lakunlar bir sözün digər dildə sözlə qarşılığının olmaması nəticəsində yaranır. Məsələn, Azərbaycan və rus dillərində tam 24 saatı ifadə etmək üçün **sutka** (**сутки**) sözü istifadə olunur. İngilis dilində isə bu sözün qarşılığını bir sözlə vermək mümkün deyil. Yalnız söz birləşməsi formasında əks olunduğu üçün bu söz ingilis dilində lakun hesab olunur. Aşağıdakı cümlələrə nəzər salaq:

Bir **sutka** əvvəl mən Nyu-Yorkda idim.**Сутки** назад я был в Нью-Йорке.I was in New-York only **24 hours** ago.

V.L.Muravyov “**Лексические лакуны**” adlı əsərində fransız və rus dillərini müqayisə etmiş və lakunlara çoxlu sayda nümunə göstərmişdir. O qeyd edirdi ki, tərkibində “**одно**” affiksi olan çoxlu sayda rus sözləri fransız dilində lakun hesab olunur (**однокурсник, однолюб, однолетки, односельчанин** və s.). (5, s.8) Bu sözlərin fransız dilində rus dilində olduğu kimi bir sözlə ekvivalentini vermək olmur, yalnız bir neçə sözlə izah oluna bilər. Məsələn:

Однокурсник – condisciple de même année

Однолюб – homme d’un seul amour

Eləcə də rus dilində prefiks (**за, до, недо, от** və s.) əlavə edilməklə müxtəlif mənə çalarlarına malik olan əksər feillər fransız dilində lakun hesab olunur (**заиграть, заесть, допить, недопеть, отпить** və s.). (5, s.9) Belə feillərin fransız dilində ekvivalentini bir sözlə vermək mümkün deyil, onlar bir neçə sözlə şərh olunurlar. Məsələn:

Заиграть – commencer à jouer

Зазеленеть – commencer à verdre

Lakunların tipologiyası, eliminasiya üsulları Q.V.Bıkova, Y.M.Vereşaqin, İ.Y.Markovina, Z.D.Popova, Y.A.Sorokin, Y.Y.Stepanov, İ.A.Sternin, S.Q.Ter-Minasova və digər məşhur dilçilər tərəfindən geniş şəkildə araşdırılmışdır. Müasir tədqiqatlarda lakunların müxtəlif növləri müəyyən edilir: kulturoloji lakunlar (N.V.Ufimceva, D.B.Qudkov), psixoloji lakunlar (İ.Y.Markovina, Y.A.Sorokin), mətn lakunları (Y.N.Karaulov, İ.Y.Markovina), nitq və dil lakunları (V.L.Muravyev, Y.A.Sorokin, Y.S.Stepanov, Q.V.Bıkova, İ.A.Sternin) və s.

Dildə ziddiyyət yaradan mədəniyyət fərqləri müxtəlif müəlliflər tərəfindən fərqli şəkildə adlandırılmışdır: “**ekvivalentsiz leksika**” (L.S.Barxudarov, Y.M.Vereşaqin, V.Q.Kostomarov), “**qeyri-söz**” (Y. S.Stepanov), “**reali**” (S.İ.Vlaxov, S.P.Florin) və s. (5) R.A.Budaqov qeyd edirdi ki, mətndə yaranan belə “**qaranlıq yerlər**” (темные текстовые места) bu və ya digər dil daşıyıcıları tərəfindən yaxşı qəbul edilmir. Q.D.Qaçev isə iki müxtəlif mədəniyyətin

ünsiyyətinə əngəl törədən belə sözləri “**заусеницы**” adlandırmışdı. Dil və mədəniyyətlər arasında fərqlər, uyğunsuzluqlar əsasında yaranan bu sözlər xarici ədəbiyyatda “**gar**” (probel) termini ilə ifadə olunur. (3)

Qeyd etmək lazımdır ki, dilçilikdə lakunlarla oxşar mahiyyət daşıyan, sinonim olan bir çox vahidlər vardır. “Lakun” termininin məzmununu daha dəqiq şəkildə dərk etmək üçün belə anlayışları təhlil etməkdə fayda var. Lakunlarla oxşar olan vahidlərdən biri **realilər**dir. S.Vlaxov və S.Florinin fikrinə görə, realilər – bir xalqın, millətin, ölkənin, tayfanın coğrafi mühiti, mədəniyyəti, məişəti, milli-tarixi xüsusiyyətlərini əks etdirən, milli dilə məxsus söz və ya söz birləşmələridir. (6, s.60) Onlar milli-tarixi koloriti ifadə edirlər və realilərin digər dillərdə konkret qarşılıqları (ekvivalentləri) yoxdur. Realiləri digər anlayışlardan fərqləndirən əsas xüsusiyyət onun məzmunu ilə bağlıdır. Belə ki, realini ifadə edən predmet, anlayış, varlıq bir tərəfdən, həmin xalq, ölkə ilə, digər tərəfdən isə müəyyən tarixi zaman kəsiyi ilə sıx bağlı olur. Realilər müəyyən bir ölkənin dövlət, iqtisadi, coğrafi, mədəni quruluşunu əks etdirdiyi üçün müasir tərcüməşünaslıq və ölkəşünaslıqda mühüm rola malikdir. Digər tərəfdən isə, onlar yalnız müəyyən bir xalqa xas olub, digər xalqlara isə təməmilə yad olan xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirdiyi üçün tərcümə prosesində tərcüməçiyə böyük çətinlik yaradırlar.

Cottage – kottec, limousine – limuzin, cricet – kriket, sterlinq – sterlinq, lira – lirə, shah – şah, pharaon – firon, sheriff – şerif, khan – xan, cowboy – kovboy, mademoiselle – modmozel kimi sözlər müxtəlif ölkələrə aid yaşayış yeri, ölçü vahidləri, rütbə, titullar, müraciət formalarını bildirən realilərdir. (1, s.28-29) Realilərə tarixboyu ovçuluq, idman və əyləncə məqsədilə istifadə olunan, müxtəlif ölçü və formalara malik olan Avstraliya ikonu **bumeranq (boomerang)** da nümunə göstərilə bilər. Silah kimi istifadə olunan bu alət uzağa atıldıqda geri qaydır.

Böyük maraq doğuran digər bir anlayış **ekvivalentsiz leksika** terminidir. Tərcümə prosesində tərcüməçi çox zaman orijinal mətnin dilində olub, mətni tərcümə etdiyi digər dildə olmayan dil vahidləri ilə qarşılaşır. Dilçilikdə belə anlayışlar ekvivalentsiz leksika adlanır. Ekvivalentlik – orijinal və tərcümə mətnlərində məzmun, məna, semantik, üslubi, funksional-kommunikativ informasiyanın bərabərliyinin saxlanılması deməkdir. Dilçilikdə L.S.Barxudarov, Y.M.Vereşaqin, V.Q.Kostomarov, S.Vlaxov, S.Florin, V.S.Vinoqradov, O.A.İvanov və digər dilçilər ekvivalentsizlik problemi ilə bağlı maraqlı araşdırmalar aparmışlar. (7) Ekvivalentsiz leksikanın meydana gəlməsinin üç əsas səbəbi müəyyənləşdirilmişdir:

a) müəyyən bir predmetin tərcümə edilən dildə danışan xalqın həyatında, mədəniyyətində olmaması (maddi ekvivalentsizlik)

b) orijinal mətnin dili ilə müqayisədə tərcümə edilən dildə eyni anlayışın olmaması (leksik-semantik ekvivalentsizlik)

c) leksik-semantik xüsusiyyətlərin müxtəlifliyi (üslubi ekvivalentsizlik)

Məşhur rus tərcüməçisi L.S.Barxudarov bir dildə mövcud olub, digər dildə nə tam, nə də natamam ekvivalenti olmayan leksik vahidləri (söz və sabit söz birləşmələrini) ekvivalentsiz leksik vahidlər adlandırmışdır. (10) Müəllif belə leksik vahidlərə aşağıdakıları aid edir:

- **xüsusi isimlər**, coğrafi adlar, müəssisə, təşkilat, qəzet adları və s. (Bakı, London, Moskva, “Ədəbiyyat qəzeti”, “The Times”, “Русский вестник” və s.

- **realilər**, digər bir dildə danışan xalqın praktiki təcrübəsində mövcud olmayan predmet, anlayış və situasiyaları ifadə edən sözlər nəzərdə tutulur. Belə sözlər yalnız müəyyən bir xalqın mədəniyyətinə xas olur (*muffin* – tərkibində un, , şəkər tozu, yağ, kışmiş, qaragilə kimi məhsullardan hazırlanan və ingilis milli mətbəxinə aid olan yumru keks).

- **təsadüfi lakunlar**, müxtəlif səbəblərə görə, bir dilin lüğət tərkibində olub, digərində mövcud olmayan sözlər nəzərdə tutulur. L.S.Barxudarov lakunların şərhini rus sözü olan “*сутки*” vasitəsilə vermişdi. Belə ki, ingilis dilində bu sözün qarşılığını bir sözlə vermək mümkün deyil (*Я нпуюду чезез сутку. I shall come back in twenty-four hours*).

Ekvivalentsiz leksika ilə bağlı digər bir maraqlı yanaşma İ.A.Sternin, Z.D.Popova, M.A.Sterninə aiddir. Onların fikrincə, ekvivalentsiz vahidlər bir dildə olub, digərində olmayan vahidlərdir. (2, s.33) Dilçilər, həmçinin, lakun adlı termini təklif edirlər. Lakun – digər dillə müqayisədə bir dildə leksik vahidlərin olmaması, yoxluğu deməkdir. Ekvivalentsiz leksika və lakunlar cütlük formasında mövcud olurlar. Yəni bir dildə lakun olduqda, digər dildə ekvivalentsiz leksika yaranır. Müəlliflər fikirlərini izah etmək üçün belə bir nümunə göstərirlər. Çin dilində “sıfır qida” (нулевая еда) anlayışı mövcuddur və rus dilində “семечки” (tum) sözünə bərabərdir. Verilən anlayış rus dilinə görə lakun, rus dilinin fonunda Çin dilinə görə isə ekvivalentsiz leksikadır.

Müxtəlif dilçilər tərəfindən tədqiq edilən ekvivalentsiz leksikaya fərqli şərhlər verilmişdir. Bəzi müəlliflər onları realilərin sinonimi hesab edirlər. Digər qrup dilçilərə görə, ekvivalentsiz leksika öz məzmununa görə daha geniş anlayışdır və realilər ayrıca bir söz qrupu kimi ekvivalentsiz leksikaya daxildir. Ekvivalentsiz leksika yalnız iki dilin müqayisəsi, bir dildən digər dilə tərcümə zamanı meydana gəlir. Realilər isə yalnız bir dildə mövcud olan sözlərdir. Dilçilərin fikrincə, ekvivalentsiz leksika və realilər arasında ən əsas fərq məhz bu xüsusiyyətlə bağlıdır. Ekvivalentsiz leksikanın komponentlərinin bölgüsünü S.Vlaxov və S.Florin tərəfindən verilmişdir. (7) Bölgüyə əsasən, ekvivalentsiz leksikaya aşağıdakı komponentlər daxildir:

1. Lokalizmlər
2. Ekzotizmlər
3. Varvarizmlər
4. Etnoqrafizmlər
5. Fon və konnotativ sözlər
6. Probel və lakunlar

Azərbaycan dilçiliyində ekvivalentsiz leksika ilə bağlı məsələlər nisbətən az tədqiq olunmuşdur. E.Allahverdiyeva **“Bədii tərcümənin linqvistik problemləri”** adlı iri həcmli kitabında realilər haqqında geniş məlumat vermişdir. (1, s.23) Aytəkin Quliyeva isə **“İngilizizmlər və tərcümə”** adlı əsərində ekvivalentsiz leksika, realilər, onomastik vahidlər, ekzotizmlər, realilərin tərcümədə verilməsi üsulları kimi maraqlı məsələlərə toxunmuşdur. (1, s.16) Əsərdə müəllif ekvivalentsiz leksikanın aşağıdakı bölgüsünü vermişdir:

1. Realilər
2. Onomastik vahidlər
3. Ekzotizmlər

Lokalizmlər (yerli sözlər) realilər və lakunlarla yanaşı adı çəkilən digər bir qrup anlayışlardır. Yalnız müəyyən bir ərazi, sahə, şəhər daxilində istifadə olunan və başa düşülən yerli sözlər lokalizmlər adlanır. Onları yerli predmetləri ifadə edən vahidlər olaraq realilərin bir qrupuna da daxil etmək olar. Lakin onlar realilərdən fərqli olaraq, milli və ya tarixi koloritə malik deyillər. V.İ.Belikov qeyd edir ki, eyni bir predmetin müxtəlif regionlarda fərqli fonetik və leksik variantları olur. Məsələn, Moskva, Qazan, Volqoqrad, Krasnoyarsk ərazilərində **“шаырма”**, Peterburq və Permdə isə **“шаверма”** sözləri istifadə olunur. (6, s.61)

Varvarizmlər (yunan. barbarismos) isə əcnəbi sözlər və ifadələrdir. Qrammatik quruluşda yaranan çətinliklərə görə onlar başqa bir dil tərəfindən tamamilə qəbul edilmir. Varvarizmlər bir xalqa məxsus adət-ənənəni, məişət xüsusiyyətlərini, maraqları, bir sözlə, yerli koloriti təsvir etmək məqsədilə istifadə olunur. Onlara müxtəlif lüğətlərdə fərqli izahlar verilmişdir: öz strukturuna görə yad olan sözlər; millilik qazanmamış əcnəbi sözlər; düzgün formalaşmayan sözlər və s.

Ekzotik leksika (yunan. exitokos - yad, əcnəbi) digər dillərdən, əsasən də, az tanınan dillərdən götürülmüş söz və ifadələri əks etdirir. Ekzotizmlər varvarizmlər kimi yalnız əcnəbi sözlər olaraq qəbul edilir. Varvarizmlərdən fərqli olaraq, belə sözlər uyğun dilin leksikasına daxil olmuşlar. Belə sözlər müəyyən bir xalqa aid olur. Məsələn, **qospodin, mujik, kaftan**

sözləri rus, həvəng-dəstə, vağzal, dirədöymə, səkməağac Azərbaycan, **kovboy, dollar** sözləri isə amerikan xalqının həyatı, məişəti ilə bağlı olan sözlərdir. (1, s.61)

Müasir dilçilikdə bir mədəniyyətə aid olub, digərində olmayan predmet və varlıqları əks etdirən yuxarıda sadaladığımız ifadələrdən savayı digər anlayışlar da mövcuddur. Məsələn, *etnokulturem, mədəni komponent, milli-məişət leksikası, lingvistik spesifik leksika* və s.

Məlumdur ki, dil mədəniyyətin güzgüsüdür. Bu mövzu ətrafında dilçilikdə daima maraqlı müzakirələr aparılmışdır. V.S.Vinoqradov müəyyən bir xalqa, millətə xas olan ictimai-mədəni məlumatları fon informasiyası adlandırmışdır. Fon informasiyasına tarixin xüsusi faktları, dövlət quruluşunun xüsusiyyətləri, müəyyən bir milli birliyin yaşadığı, yayıldığı ərazinin coğrafi quruluşu, mədəniyyətə məxsus əlamətlər, folklor xüsusiyyətləri aid edilir. Tərcümə nəzəriyyəsinə görə, bütün bu xüsusiyyətləri ifadə edən sözlər yuxarıda vurğuladığımız realilərdir. Y.M.Vereşaqin və V.Q.Kostomarovun fikrincə, realilər yad dilə və mədəniyyətə xas anlayışları ifadə edən, digər dillərdə ekvivalenti olmayan və milli xarakter daşıyan sözlərdir. (10) Lakunlar isə müqayisə olunan iki dildən birində müəyyən bir anlayışın sözlə ifadəsinin olmaması ilə bağlıdır. Elə məhz *lakun* sözünün mənası da *çuxur, oyuyq, boşluq* deməkdir. Bir anlayışı ifadə edən sözün bir dildə olub, digər dildə olmaması xalqın sosial-siyasi, ictimai-iqtisadi, mədəni həyatı, eləcə də dünyagörüşü, psixologiyası, adət-ənənələri ilə əlaqədardır. Yuxarıda verilən xüsusiyyətlərdən görünür ki, lakunlar və realilər oxşar anlayışlardır. Lakin onlar arasında bir necə fərq vardır. Birincisi, realilər bir mədəniyyətə xas olub, digər mədəniyyətdə olmayan anlayışı bildirir, yəni müqayisə olunan ölkələrin birində olub, digərində olmayan predmeti ifadə edən anlayışlar realilərdir. Lakunlarda isə predmeti ifadə edən anlayışlar hər iki ölkə, mədəniyyətdə mövcud olsa da, fərqli məna çalarlarına malik olurlar. İkincisi, realilər assosiasiyalar ilə əlaqəli deyil, lakunlar isə bu və ya digər mədəniyyətin daşıyıcısının beynində müxtəlif assosiasiyalar yaradır. Assosiativ lakunların formalaşması da sözün semantik strukturunda xüsusi milli-spesifik elementlərin mövcud olması ilə bağlıdır.

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, “ekvivalensiz leksika”, “lakunlar”, “realilər”, “ekzotizmlər”, “varvarizmlər”, “lokalizmlər” və digər oxşar terminləri milli-tarixi çalarlıq, eləcə də digər dildə konkret qarşılığının (ekvivalentinin) olmaması əlaqələndirir. Müəyyən bir xalqa, ölkəyə, yerə aid olan belə sözlər başqa xalqlarda, ölkələrdə istifadə olunmur və digər dillərə tərcümə olunduqda tərcüməçidən xüsusi məharət, yanaşma üsulu tələb edirlər. Tərcümə prosesində belə sözlərin bir qismi tərcümə edildiyi mətnə dəyişdirilmədən keçirilir, bəziləri özünün morfoloji və fonetik strukturunu qismən saxlaya bilər, bəziləri isə leksik vahidlərlə əvəz edilir.

Ədəbiyyat

1. Quliyeva Aytəkin, İngilisizmlər və tərcümə, Bakı, Nurlan, 2008, 92 s.
2. Дашидоржиева Б.В., Лакуна в межкультурной коммуникации, Улан-Удэ, Издательство Бурятского государственного университета, 2013.-122 с.
3. Должикова С.Н., Социокультурные лакуны в статьях корреспондентов “Moscow News”, 10 с.
4. Ларина Т.В., Озюменко.В.И. Лакуны и безэквивалентная лексика как фиксаторы специфики языка и культуры, Вестник РУДН, 2013, № 4, с.93-99
5. Муравьев В.Л., Лексические лакуны, Владимир, 1975, 97 с.
6. Ромова О.М., Понятие «реалия» в ряду других научных терминов в лингвистике, Вестник, № 2, с.60-63
7. <https://knowledge.allbest.ru/languages/>
8. www.microarticles.ru/article/chto-takoe-lakyna.html
9. <https://mobile.studbooks.net/net/>
10. <https://dspace.spbu.ru/bitstream/>

Т.Т.Акберли

Концепция “лакун” в лингвистике
Резюме

Целью данного исследования является обсуждение места и важности термина *лакун* в лингвистике. Здесь представлены разные мнения лингвистов и приведены примеры о лакунах. В статье говорится о таких схожих терминах, как безэквивалентная лексика, реалии, экзотизмы, локализмы, варваризмы, подчёркивается их значение и приведятся примеры.

T.T.Akberli

Conception of lacunae in linguistics
Summary

The purpose of this study is to investigate the place and importance of lacuna in linguistics. There are given different ideas of linguists about them and also several examples to lacunas. In this article it is also spoken about similar terms such as non-equivalent vocabulary, realities, exoticisms, local words, barbarisms. There are given their explanation and examples.

Rəyçi: filol.e.d., prof. F.A.Qurbanova

Redaksiyaya daxil olub: 19.02.2019

F.F.ƏLƏKBƏROVA

Bakı Avrasiya Universiteti

(Bakı şəh., Ak. Həsən Əliyev küç., 135 A)

DİLLƏ MUSIQININ QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Açar sözlər: səs, dil, musiqi, nitq, sintaqmatika, ton, tembr*Ключевые слова:* голос, язык, музыка, речь, синтагматика, тон, тембр*Key words:* voice, language, music, speech, syntagmatics, tone, tamber

Təbiət saysız-hesabsız səslərlə doludur, lakin onların hamısı musiqinin materialı kimi çıxış edə bilmir. Səslər öz-özlüyündə insanlar tərəfindən heç də eyni cür qavranılmır. İnsanların, heyvanların səs orqanları, membran, sim və s. buna aydın misaldır. Ancaq bu maddi şeylər titrəyişsiz səs çıxarmaq imkanlarından məhrumdurlar, titrəyişin kəsilməsi ilə səs də kəsilir (1, s. 110).

Səslər söz daxilində sintaqmatikada heç də sonorluq prinsipi üzrə düzülmürlər. Danışiq səslərini də musiqi səsləri kimi insan eşitmə orqanları vasitəsilə qəbul edir. Musiqidən fərqli olaraq, dildə səslərin yüksəkliyi, tonallıq deyil, tembr daha vacibdir. Tembr səs xüsusiyyətləri danışiqda fonemlərin yaranmasında mühüm rol oynasa da, musiqidə əsas məna kəsb etmir. Danışiqda köməkçi, əlavə rol oynayan intonasiya isə musiqidə müstəqil və əsas rol oynayır (1, s. 113).

Məlumdur ki, musiqinin səslər dünyası hələ də çox sirləri özündə ehtiva edən ecəzkar bir aləmdir. Hər bir insan göz açdığı andan etibarən musiqi ilə təmasda olub, musiqi sədaları altında böyüyərək kamillik aləminə qədəm qoyur. Musiqi gerçək aləmi səslər vasitəsilə əks etdirən incəsənət növüdür. Digər incəsənət növləri ilə yanaşı musiqi də böyük bədii ifadə və təsir gücünə malik olub, insanın mənəvi aləmini – onun sevincini və kədərini, arzu və düşüncələrini, həyat uğrunda mübarizəsini bədii obrazlarla əks etdirir. İnsanın mənəviyyatına müsbət təsir göstərən ifadə vasitələrindən ən əhəmiyyətli də məhz musiqidir.

Hələ antik dövrün filosofları musiqinin bədii təsir gücünü yüksək qiymətləndirmişlər. Burada Antik dövrün böyük mütəfəkkiri Aristotel qədim yunan ladlarının öz xarakterinə, insana olan emosional təsir gücünə görə düzgün təsnifatını verə bilməsi diqqəti cəlb edir. Aristotel bu barədə bir daha qeyd edirdi ki, musiqi ladları bir-birindən əsaslı sürətdə seçilir. Onları dinlərkən bizim əhval-ruhiyyəimiz, heç də eyni olmur və biz onların hər birinə eyni cür yanaşmırıq. Belə ki, onların bəzilərini məsələn, miksolidik ladını dinlərkən biz qəm-qüссə, kədər hissi keçiririksə, digərlərini, xüsusilə də ciddi olmayan ladları dinlərkən bir qədər yumşalıyıq, digər ladlar isə bizdə əsasən orta, tarazlıq əhval-ruhiyyəsi yaradır və ladlardan məhz dorik ladi bu keyfiyyətə malikdir. Frigik lada gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, o, bizə daha çox həyəcan bəxş edir (1, s.7).

Məşhur Avstriya bəstəkarı A.N.Motsart musiqini belə dəyərləndirirdi: Duyğularımı şəirlərlə anlada bilmərəm, çünki şair deyiləm; özümü kölgə və işıqlarla ifadə edə bilmərəm, çünki rəssam deyiləm; düşüncələrimi hərəkətlərlə də ifadə edə bilmərəm, çünki rəqqas deyiləm. Lakin bunların hamısını musiqi ilə edə bilərəm.

Göründüyü kimi, dahi Vyana klassiki Motsart çox gözəl vurğulamışdır ki, düşüncələrin ən gözəl əksi məhz musiqidir. Musiqi insanın iç dünyasıdır.

Hər bir musiqi alətində çalınan və ya oxunan müxtəlif musiqi əsərləri səslərdən əmələ gəlir. İnsan həmişə daxili və xarici mühit amillərinin təsiri altındadır. Müxtəlif qıcıqlandırıcılara həssas olan sinir telləri, reseptorlar orqanizmin hər yerində yerləşir. Reseptorlar çox həssas hüceyrələrdən təşkil olunmuşdur. Həmin hüceyrələrin köməyi ilə insan orqanizmi işığı,

istini, soyuğu və başqa təsirləri hiss edir. Ətraf mühitin insan beyninə göstərdiyi təsirə aid bir çox alimlər fərqli modellər üzərində işləmişlər.

Biz bir aslan nərlisi eşitdikdə qulaq pərdəsində hava təzyiqi tez-tez dəyişir. Qulaq pərdəsində baş verən bu cür dəyişikliklər məlumat şəklində beynə ötürülür. Beynimizə ötürülən bu kimi məlumatlar (əvvəlki təcrübə, instinkt, nərliti təhlili) tez-tez dəyişən hava təzyiqi bir aslan nərlisi olaraq qiymətləndirilir. Bu səsi əlaqəli şəkildə heç vaxt öyrənməyən bir insan – bunu bildiyi səslərlə qarşılaşdıra bilər və ya ona etinasız qala bilər.

Səs, ümumiyyətlə, elastik cisimlərin rəqslərindən (titrəmələrindən) əmələ gələn fiziki hadisədir. Əgər biz yaxşı köklənmiş hər hansı bir musiqi alətinin simini mizrab ilə hərəkətə gətirsək, o zaman sim titrəyərək öz ətrafında olan havanı dalğalandıracaq və bu dalğalar da səs əmələ gətirəcəkdir.

Ümumiyyətlə, səsin eşidilməsi üçün titrəyən cismin əmələ gətirdiyi dalğalar saniyədə 16-dan 40 minə qədər ola bilər. 16-dan az olarsa, səs çox alçaq, 40 mindən artıq olarsa, səs çox uca olar ki, belə səsləri bizim qulağımız eşitməyə qabil deyildir. İnsan qulağı saniyədə 18-dən 20 minə qədər səs dalğalarını yaxşı qəbul edir. Musiqidə işlənən səs dalğasının miqdarı isə saniyədə 27-dən 4 minə qədərdir. Bu həcm içərisində təbiətdə bir çox səslər əmələ gəlir ki, bunlardan musiqidə təxminən 100-ə qədəri istifadə olunur (2, s.20).

Musiqiyə aid olan bəzi xüsusiyyətlərə nəzər yetirdikdə dillə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu görürük. Dil çox-çox qədim zamanlarda toplu halında yaşayan insanların bir-birilə ünsiyyət ehtiyacından, bir-biri ilə ünsiyyət saxlamaq zərurətindən ortaya çıxmışdır. Deməli, dil insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir. Dil ünsiyyət vasitəsi kimi yalnız müəyyən şəraitdə – insan cəmiyyətində yaranır və fəaliyyət göstərir. Buna görə də dil ictimai hadisə sayılır. Dilin varlığı üçün bəşər cəmiyyətinin olması mühüm şərtidir. İnsan cəmiyyəti olmayan yerdə dil mövcud ola bilməz. Yeni doğulan uşaq insanlarla ünsiyyət saxlamasa, yəni insan yaşamayan mühitdə böyüsə (və ya lal adamlar arasında tərbiyə olunsay), o danışa bilməz.

Dil çox mürəkkəb və sirli hadisədir. İnsanın ən mühüm əlaməti, onu bütün digər canlı aləmdən fərqləndirən yeganə məziyyəti dildir (2, s.30).

Dünyada heç bir varlıq insan kimi anadangəlmə dil səriştəsinə malik deyildir, bu qədər tez vaxtda dil öyrənə bilməz. Bütün canlı aləm nəfəsvermədən və nəfəsalmadan yaşamaq, mövcud olmaq üçün istifadə edir. Bəzi heyvanlar öz hisslərini instinkt vasitəsilə nərlidəmək (şir), böyürmək (dana), mələmək (qoyun) və s. müxtəlif səslər və küylər şəklində bildirirlər.

Yalnız insan nəfəsvermədə danışır, öz fikirlərini ifadə edir, insan öz dildəşini dilindən tanıyır, ona nəşə deyir və ondan qəbul edir (2, s.30).

Müxtəlif dillərdə fərqli səslər mövcuddur. Hər bir danışan şəxs bir saniyə ərzində 45 səs impulsu çıxarda bilər ki, dinləyən bir kəs onları fərqli dil ünsürləri kimi dərk edir (2, s.30).

Dil ən yaxşı ünsiyyət vasitəsidir. Lakin bu, o demək deyil ki, insanlar təkcə dilin vasitəsi ilə ünsiyyət yaradırlar. Bəs o zaman nitq qüsuru olan insanlar fikirlərini necə çatdırırlar? Deməli, ünsiyyət dedikdə təkcə danışmaq nəzərdə tutulmur. Ünsiyyət fikirlərini bölüşmək, ürəyini açmaq, arzu və istəklərini bildirmək və s. deməkdir. Arzu və istəklər sonsuz olduğu kimi, fikirlər də sonsuzdur. Deməli, dilimizin imkanları da kifayət qədər sonsuzdur (2, s.30).

Musiqi və dil bir-biriylə sıx bağlıdır ki, onların əlaqələrini kateqoriyalara bölmək lazım gəlir. Qeyd etmək istədik ki, öncə musiqinin özünün bir dil olub-olmadığı hələ də gərgin müzakirələr predmetidir. Bura semiotik təhlil, generativ qrammatika və digər bunun kimi nəzəriyyələr daxildir ki, beləliklə, bu kateqoriyaya “dil kimi musiqi” adını vermək olar.

İkinci kateqoriya “musiqi haqqında danışmaq” adlanır. Qeyd edək ki, musiqiyə görə sərf olunan dilin miqdarı olduqca çoxdur və musiqi tarixi, musiqi teoremi, musiqi tənqidi, musiqi musiqiylə bağlı olan elmi yazılar və dərslikləri özündə cəmləşdirir.

“Musiqi, insanlığın universal dilidir” qulağa xoş gələn bu deyimdən də aydın olduğu kimi musiqinin ünsiyyətdə bənzərsiz rolu vardır. Musiqinin insan beyninə məlumat ötürdüyü danılmaz faktdır.

Musiqi və dil müxtəlif psixoloji fakültələr kimi qəbul edilmişdir. Nitq və musiqi ilə bağlı köhnə lateralizasiya fikirlərindən də qeyd olunur ki, nitqlə, dillə bağlı funksiyalar beynin sol yarım kürəsində, musiqi ilə bağlı funksiyalar isə beynin sağ yarım kürəsində yerləşir. Bever və Chiarellonun yaradıcılığının dönüm nöqtəsi olacaq nitq və musiqinin funksional xüsusiyyətlərini işləyərək belə qənaətə gəlmişdirlər ki, beynin sol yarım kürəsində, əsasən, analitik və emal etmə bacarıqları, sağ yarım kürəsində isə daha çox hekayə, holistik, sintetik üçün ixtisaslaşmışdır.

Dil və musiqinin nə vaxt ortaya çıxdığı məlum olmayan, insana xas olan bacarıqlardır. Bəzi tədqiqatçıların irəli sürdüyü kimi, musiqi əslində varlıq səbəbi tam məlum olmayan bir bacarıqdır, çünki insan üçün eşitmə, görmə, iy bilmə, dad bilmə duyğuları kimi vacib deyildir. Ancaq yenə də, yaxın zamana aid önəmli arxeoloji qazıntılar musiqinin dil qədər qədim bir keçmişə sahib olduğunu göstərməkdədir. Bizim eramızdan əvvəl 30.000 il bundan əvvəlinə, paleolit dövrünə aid arxeoloji qazıntılar arasında bir qaval tapılmışdır və bütün bu bağlantılar musiqinin tarixini daha da keçmişə apardığını göstərir (3, s.22).

Dil və musiqi sadəcə insana xas olan bacarıqlardır. Danışiq üzlərinin həm musiqi, həm də danışiq səslərini yarada bilən xüsusiyyətə sahib olması ağla dil və musiqinin eyni kökdən gəlmiş ola biləcəyini gətirir. Həm dildə, həm də musiqidə əsas yeri səslər təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Qurbanov B. Musiqinin bədii-estetik məsələləri. Bakı: Ağrıdağ, 2000, 376 s.
2. Veysəlli F. Dil. Bakı: Təhsil, 2007 292 s.
3. Zeynalova F. İbtidai musiqi nəzəriyyəsi. Bakı: El, 2007, 144 s.
4. Gordon E All about Audiation and music aptitudes", Music Educator journal
5. Arş. Gör. Fatih Bingöl .Müzik və dil arasında benzerlikler ekseninde müzik eğitimi // Ulusal müzik eğitimi sempozyomu bildirişi, s.

Ф.Ф.Алекберова

Связь между музыкой и языком *Резюме*

Данная статья посвящена изучению взаимодействия языка и музыки. В ней дана характеристика музыки и языка, как средств коммуникации. Звук играет важную роль в формировании языка и музыки.

F.F.Alekbarova

The Relationship between Music and Language *Summary*

The article deals with the interaction of language and music, reflects the characteristics of music and language as a means of communication. Sound plays an important role in the formation of language and music.

Rəyçi: f.e.d., prof. F.Y.Veysəlli

Redaksiyaya daxil olub: 24.12.2018

A.H.ƏLİYEVƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

BİR DAHA SINTAQMA TƏDQIQI TARİXİNDƏN

*Açar sözlər: sintaqma, fonetika, cümlə, semantika, tələffüz**Ключевые слова: синтагма, фонетический, предложение, семантика, произношение**Key words: syntagma, phonetics, sentence, semantic, pronunciation*

Məlumdur ki, ünsiyyət prosesində informasiyanın kodlaşdırılması, ötürülməsi və həmsöhbət tərəfindən dərk olunması semantik, sintaktik, fonetik bütöv kimi çıxış edən cümlələr vasitəsilə reallaşır. Bununla belə, danışq prosesində cümlənin başa düşülməsi üçün onların sintaqmatik üzvlənməsi, yəni semantik, sintaktik və fonetik cəhətdən kiçik tərkib hissələrinə bölünməsi baş verir. Danışq aktında yaranan sintaqmın intonasiya modellərinin araşdırılması, söyləmlərin danışq prosesində sintaqmatik üzvlənmə şərtlərinin müəyyənəşdirməsini, sintaqmların semantik-sintaktik və intonasiya tamlığının aşkar edilməsini və s. problemin öyrənilməsinə zərurətə çevirir. L.V.Şerbanın da qeyd etdiyi kimi, “tələffüz zamanı belə vahidlər nisbi fikir tamlığı, fonetik bölünməzliyiylə səciyyələnən danışq parçalarında reallaşır ki, bunları da müasir dilçilikdə sintaqm adlandırırlar” (1, s.124).

Dilçilikdə sintaqm probleminin tədqiqi, bir qayda olaraq, aktualılığı ilə diqqəti cəlb edir. Söyləmin dərk olunmasında, onun mənasının dəqiqləşdirilməsində sintaqmatik üzvlənmənin vacibliyi onu daima linqvistik araşdırmalarının diqqət mərkəzində saxlamışdır. Bu cəhəti nəzərə alan L.R.Zinder yazırdı ki, “sintaqm haqqında nəzəriyyə sintaksisdə, xüsusən də sintaktik fonetikada hələ də özünün lazımı həllini tapmayıb, baxmayaraq ki, həm sintaksis, həm də fonetika sahəsində onun əhəmiyyəti böyükdür” (2, s. 246).

Qeyd edək ki, müasir dilçilikdə sintaqmla bağlı xeyli nəzəriyyələr vardır və onlar bir-birini inkar etməsələr də, bu və ya digər dərəcədə öz aralarında fərqlənirlər. Sintaqma dair fikir müxtəlifliklərinin əsasında isə ayrı-ayrı tədqiqatçıların onun aspektlərinin, daha dəqiqi, semantik, sintaktik, fonetik aspektlərinin bir-birindən təcrid olunmuş və ya aspektlərdən birinə müstəsna dərəcədə üstünlük vermələriylə bağlıdır desək, yəqin ki, səhv etmərik. Mənbələrlə tanışlıq bu aspektlərin sintez şəklində təhlil edilməsi vacibdir və bu barədə biz bir qədər sonra ətraflı bəhs edəcəyik. Lakin bu məsələlər bütöv şəkildə təhlil olunmalıdır. Dilçilikdə sintaqmın tədqiqi ilə bağlı aşağıdakıları nəzərdən keçirək.

Dilçilikdə sintaqm probleminə dair ilk köklü nəzəri araşdırmalar İ.A.Boduen de Kurtene F.de.Sössürə məxsusdur. Bir qədər sonra bu sintaqm probleminin tədqiqi L.V.Şerba, V.V.Vinoqradov, L.R.Zinder. A.A.Axundov, Y.M.Seyidov, F.Y.Veysəlli və b-nin elmi tədqiqatlarında geniş yer almışdır. Bu tədqiqatlarda sintaqm probleminin bu və ya digər aspektləri araşdırılması, o demək deyildir ki, problem hərtərəfli həllini tapa bilmişdir. Təbii ki, sintaqm haqqındakı müxtəlif fikirlər ziddiyyətlərə səbəb olmuşdur. Dilçilikdə əksər terminlərin linqvistik müstəviyə gətirilməsində primatlığın kimə məxsus olmasına dair mübahisələr sintaqm terminindən də yan keçməmişdir (3). Nəzəri mənbələrdə primatlıqla bağlı iki dilçinin adı xüsusi qeyd edilir. Bunlardan biri İ.A.Boduen de Kurtene, digəri isə F.de.Sössürdür. Onların hər ikisinin sintaqma münasibəti bir-birindən fərqlənirdi.

İ.A.Boduen de Kurtene “sintaqm” terminini danışq aktında sözü işarələmək məqsədilə işlətməmişdir. O, “söz-sintaqmı” ayrıca götürülmüş leksemə, yəni dil sisteminə təcrid edilmiş sözlə qarşılaşdırırdı (4, s. 198). Problemi araşdıran İ.A.Boduen de Kurtene sintaqmı bölünməz sintaktik vahid adlandırır və onların bir-birindən qrafik fasilələrlə ayrıldığını vurğulayır (4). Müəllif “sintaqm” terminini bir söz mənasında və onun cümlədə reallaşmış formaları, yəni

leksem – “to do, did, done, doing” leksik vahid anlamında işlətməmişdir, çünki “to do” feili /I often do it// birləşməsində bir sintaqmdan təşkilidir. Bu yanaşma İ.A.Boduen de Kurtenenin sintaqma yanaşmasının birmənalı olmadığını göstərir. Görkəmli dilçi sintaqmı gah söz birləşməsi, gah da ayrıca işlənən cümlə üzvü kimi götürür. Onun bu fikri müasir dilçilikdə yayılmış sintaqm nəzəriyyəsinə uyğun gəlmir, çünki onun fikrincə, “sintaqm fraza və cümlə kimi nisbətən mürəkkəb morfoloji bütövü bildirən vahidin morfoloji elementini təmsil edən sözdür” (4, s.191).

Struktur dilçiliyin banilərindən hesab edilən F.de.Sössürün sintaqm nəzəriyyəsinin əsasını təyin olunanla təyin edən münasibəti təşkil edir. F.de.Sössür sintaqm anlayışını yalnız sözə deyil, həmçinin söz birləşməsinə və ya istənilən uzunluqda olan hər cür sadə və mürəkkəb vahidə aid ola biləcəyini deyir. F. de Sössür sintaqm termini iki və daha artıq dil vahidlərinin birləşməsi anlamında işlənməmişdir (5, s. 138). Başqa sözlə desək, F.de.Sössür iki dil vahidi arasındakı münasibəti sintaqm kimi işlədir (5, s. 138).

Sitatdan da göründüyü kimi, F.de.Sössürün sintaqma yanaşması İ.A.Boduen de Kurtenenin yanaşmasından fərqlənir. F.de.Sössürün anlamında, sintaqm yalnız sözə deyil, həmçinin söz birləşməsinə və ya istənilən uzunluqda olan hər cür sadə və mürəkkəb sintaktik vahidə aid oluna bilər. Bir faktı da qeyd edək ki, F.de.Sössür konsepsiyasında sintaqmın dilə və ya danışığa aid olması məsələsi də aydın deyildir. Digər məsələ F.de.Sössürün sintaqma yanaşması ardıcıl işlənən vahidlərin daxilən əlaqəli sırası kimi qəbul edilməsilə bağlıdır. Onun təbircə, hər bir sintaqmın əsasını təyin edənə təyin olunan arasındakı münasibət təşkil edir (5).

Bu yanaşma haqlı olaraq ciddi tənqidlərə məruz qalır, çünki danışığ aktında iki deyil, hətta bir dil vahidi belə ayrıca sintaqm kimi çıxış edə bilər.

L.V.Şerba özünün sintaqm nəzəriyyəsini cümlənin intonasiyaya görə bölgüsü üzərində qurur və sintaqmın intonasiya vahidi olduğu ideyasından çıxış edir. O, sintaqmı belə izah edir: “Fikir-nitq prosesində mənəca bölünməz, bütövü ifadə edən və bir, yaxud bir neçə ritmik qrupdan ibarət olan fonetik vahidi mən sintaqm adlandırıram” (1, s. 87). L.V.Şerba bu tərifində sintaqmı sintaktik, semantik və fonetik aspektlərin vəhdəti kimi xarakterizə edir. Akademik L.V.Şerbanın anlamında, sintaqm danışığ aktında yaranan minimal və fonetik cəhətdən formalaşmış mənəli vahidi kimi səciyyələndirmək mümkündür. Onun fikrincə, sintaqmın daxilində fasiləyə yer yoxdur, çünki belə fasilə onun mənə bütövlüyünə xələl gətirir.

A.A.Reformatski sintaqmı “bu və ya digər tabelilik əlaqəsi ilə bir-birilə bağlanan iki üzvün birləşməsidir”, və yaxud “cümlədə tabeədici üzv nə qədərdirsə, sintaqmın sayı da bir o qədərdir” (müq. et: /я ем//, /белый хлеб/, “домики” və s.) kimi izah edirdi (6, s. 253). Nümunələrdən görünür ki, bu tərifdə sintaqm anlayışı sözlər arasında adi morfoloji əlaqəyə əsaslanan vahid kimi təqdim edilir. Bu tərifdə sintaqmın semantik, sintaktik və fonetik aspektləri nəzərə alınmır. Onun sintaqma verdiyi tərif mücərrəd mahiyyətlidir, başqa sözlə, “sintaqm tabelilik münasibətində olan bu və ya digər iki üzvün birləşməsidir” (6, s. 253). A.A.Reformatski “iki üzv” işlətdikdə iki sözü, yəni cümlənin tərkibinə daxil olan iki üzvünü nəzərdə tutur.

Azərbaycan dilçiliyində sintaqmla bağlı əsaslı tədqiqatlar F.Y.Veysəlliyə məxsusdur. Onun fikrincə, danışığ aktının “sintaqmlara üzvlənməsi linqvistik, fizioloji və psixoloji amillər sayəsində yerinə yetirilir, belə ki, məhz mənə cəhəti ən aparıcı xüsusiyyətlərdən biridir...” (7. s. 91), “...sintaqm linqvistik reallıq kimi həm dilə, həm də danışığa aiddir, çünki dildə olmayan danışığda ola bilməz və yaxud əksinə” (7. s. 91). F.Veysəlli digər əsərində isə qeyd edir ki, “sintaqm cümlə daxilində fonetik, qrammatik və semantik vahiddirsə, o, yalnız danışığ aktında üzə çıxırsa, budaq cümlələr və tabesiz cümlələrin tərkibləri böyük sintaktik konstruksiyanın tərkibində yarımmüstəqil cümlə kimi çıxış edir. Məsələn, /Yağış yağdı / toz yatdı// tabesiz mürəkkəb cümləsində iki sadə cümlə bir intonasiya konturunun köməyiylə bütöv bir müvazi (koordinativ) cümlə yaradır” (8, s. 169).

Digər Azərbaycan dilçisi Y.Seyidov da sintaqm probleminin yeni olduğunu qeyd edərək yazırdı ki, “hələ dilçilik sintaqmın nə olduğu sualına təminədic cavab verməmişdir. Dilçilik

kitabları çox vaxt sintaqm məsələsinin üstündən keçir və sintaqma yer vermirlər (9, s. 73). Müəllif öz əsərində sintaqmı belə şərh edirdi: “Sintaqm tabelilik münasibətində olan bu və ya digər iki üzvün birləşməsidir” (9, s. 73). Y.Seyidova görə, söz birləşməsi ilə sintaqm ayrı-ayrı əsaslara malikdir və onlar arasında, əslində, heç bir ümumi əsas yoxdur. Bu fikirdən çıxış edən Y.Seyidov sintaqmı belə izah edirdi: “...sintaqm cümlə daxilində (nitqdə) bir-birinin ardınca gələn və bir nəfəsvərmə ilə ifadə edilən sözlər qrupudur (bəzən də bircə sözdür). Sintaqmlar xüsusi ritmik vurğuya malik olur və bir-birindən pauza ilə ayrılır” (9, s. 84). Sitatdan da göründüyü kimi, Y.Seyidovun sintaqma verdiyi tərif müəyyən mənada F.de Sössür və A.A.Reformatskinin sintaqma verdiyi təriflə sıx bağlıdır.

Sintaqm dair nəzəri baxımdan dolğun nəzəriyyəni L.V.Şerba yarada bilmişdir. Buna görə də biz bu məqalədə onun konsepsiyasına əsaslanmağa çalışmışıq. Sintaqmı danışq prosesin məhsulu hesab edən L.V.Şerba onu funksional və maddi aspektlərin vəhdət halında götürürdü. Göründüyü kimi, onun təlimində sintaqm fonetik və sintaksis aspektlərdən təcrid edilmir. Əksinə, onun təlimində sintaqm sintaktik, semantik və fonetik aspektlərin məcmusu kimi təqdim edilir.

İndi isə nəzəri fikirlərin dil materialı əsasında izah etməyə çalışacağıq. Söyləmin sintaqmlara üzvlənməsinin təməlini mənə və sintaktik münasibətlər təşkil edir. Sintaqmın tərkibləri arasında yalnız mənə və sintaktik əlaqələr deyil, ritmik-intonasiya əlaqələri də vardır. Azərbaycan dilindəki /Yoldakı qoca atının qabağını kəsdi// cümləsi intonasiya baxımından iki formada sintaqmlara bölünə bilər:

/Yoldakı/ qoca atının qabağını kəsdi// və ya /Yoldakı qoca/ atının qabağını kəsdi//

/Qəhrəman sürücü qocaya yaxınlaşdı// cümləsinin sintaqmlara üzvlənməsi belədir: Azərbaycan dilindəki /Qəhrəman / sürücü qocaya yaxınlaşdı// və ya / Qəhrəman sürücü / qocaya yaxınlaşdı// (8, s. 37).

Verilən nümunələrdən də göründüyü kimi, söyləmin mənasının düzgün dərk edilməsi onun sintaqmatik üzvlənməsindən birbaşa asılıdır. Söyləmin mənə çalarlarının qavranılması onun sintaqmalara üzvlənməsinin dəqiqliyindən asılıdır. Azərbaycan dilindəki nümunələrdən də məlum olur ki, cümlə sintaqmatik üzvlənməsindən asılı olaraq fərqli mənalar ifadə edə bilər. Buna görə də söyləmlərin sintaqmatik üzvlənmənin dəqiq aparılmaması ciddi mənə dolaşığına səbəb olur. Bütün bunlar göstərir ki, söyləmin sintaqmatik üzvlənməsi onun mənasının qavranılmasında mühüm şərtidir. Beləliklə, demək olar ki, sintaqm danışanın fikri düzgün və səlis ifadə etməsinə, dinləyici tərəfindən isə danışanın göndərdiyi informasiyanın düzgün başa düşülməsinə xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Щерба Л.В. Фонетика французского языка. М: Высшая школа, 1963, 308 с.
2. Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М: Высшая школа, 1979, 312 с.
3. Aslanov F.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində sintaqm problemi və onun eksperimental-fonetik təhlili. Filol. elm. dok. ... dis. avtoref. Bakı, 2008, 45 s.
4. Бодуэн де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Т.2, М: Изд-во АН СССР, 1963 362 с.
5. Соссюр Ф. де. Заметки по общей лингвистике. М.: 1990, 260 с.
6. Реформатский А.А. Введение в языковедение. М.: 2005, 536 с.
7. Veysəlli F.Y. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Mütərcim, 2009, 636 s.
8. Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2013
9. Seyidov Y. Əsərləri. I cild (IV cildə). Bakı: 2006, 628 s.

А.Г.Алиева**Еще раз из истории исследования синтагмы**
Резюме

Данная статья посвящена одной из актуальных проблем лингвистики, а именно изучению проблемы синтагмы. В статье история исследования проблемы рассматривается на основе конкретных источников. Исследование источников в хронологической последовательности позволяет следить линию развития проблемы в лингвистике. В статье автор обращается к трудам таких ученых, как И.А.Бодуэн де Куртенэ, Ф. де Соссюр, Л.В.Щерба, А.А.Реформатский, Л.Р.Зиндер, Ю.М.Сеидов, Ф.Я.Вейсъялли.

A.H.Aliyeva**Once again, from the history of syntagma research**
Summary

The article was dedicated from one of linguistics actual issue, studying the problem of syntagma. The article examines the history of the problem on the basis of concrete linguistic sources. The theoretical sources analyzed chronologically consistently allow determining the problem of linguistic development in the problem. The author appealed to the writers such as J.A. Baudouin de Courtenay, F.de Saussure, L.V.Sherba, A.A.Reformatsky, L.R.Zinder, Y.M.Sayidov, F.Y.Veysally in the article.

*Rəyçi: filol.f.d., dos. C.M.Babayev**Redaksiyaya daxil olub: 18.02.2019*

K.FEYZULLAYEVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

SOSIOLİNGVİSTİK FAKTORLARA ƏSASLANAN ÜNSİYYƏT ƏLAQƏLİ NİTQİN YARADILMASI

Açar sözlər: sosiolinqvistik komponent, sosial cəmiyyət, pragmatik tədris

Ключевые слова: социолингвистический компонент, социальное общество, прагматическое обучение

Key words: sociolinguistic component, social society, pragmatic teaching

Xarici dillərin öyrənilməsində sosiolinqvistik biliklər kommunikativ bacarığın vacib komponentlərindən biri olub alman dilinin tədrisində əsas məqsəd daşıyır. Sosiolinqvistika, dilçiliyin məşğul olduğu elm sahəsi və sosial şəraitdə dilin öyrənilməsidir. Sosiolinqvistika sosial şəraitdə fəaliyyət göstərməklə, həmçinin dilin kompleks inkişafına aid olan xarici halları: dil, cəmiyyətin ictimai quruluşu, yaş, ana dili arasındakı fərqlər, sosial status, mədəniyyət və təhsil səviyyəsi, yaşayış yeri və s. əhatə edir.

Sosiolinqvistikanın istiqaməti xarici dildə qarşılıqlı əlaqə qabiliyyətinin sosial mühitdə inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. R.Yakobson tədqiqatlarında qeyd edir ki, "Müəyyən bir dilin hərtərəfli və dəqiq bir elmi təsviri, söhbət edənlər arasında ictimai statusu, cinsi və ya yaşı baxımından fərqliliklərinin olması və ya olmaması ilə bağlı qrammatik və leksik qaydalar olmadan edilə bilməz. Bir dilin ümumi təsvirində bu cür qaydaların yerini müəyyənləşdirmək bir çox linqvistik problemlərlə əlaqədardır" (10, 122). Bu komponent xarici dillərin tədrisində tələbələrə lazım olan kommunikativ bilik və bacarıqları inkişaf etdirməklə yanaşı, həm də onlarda sosial cəmiyyətdə ünsiyyət formalarını yaradır. Araşdırmalara əsasən deyə bilərik ki, dilin pragmatik tədrisində sosiolinqvistik bilik və bacarıqların mənimsənilməsinin məqsəd və vəzifələri nəzəri ədəbiyyatlarda öz əksini tapmışdır. Dilin pragmatik tədrisində sosiolinqvistik komponent sosiomədəni bilik və bacarıqları formalaşdırmaqla, mədəniyyətlərarası münasibətlərin yaradılmasının səmərəli yollarını tədqiq edir

Alman dilinin fəal mənimsənməsi məhz sosiolinqvistik bilik və bacarıqların inkişaf etdirilməsi ilə mümkündür. Sosiolinqvistik faktorlara əsaslanan ünsiyyət əlaqəli danışmanın yaradılması bacarıqların uğurlu inkişafını təmin edən linqvistik amillərə söykənir. Dili öyrənmək və danışmaq dilinin istifadəsini optimallaşdırmaqla real alman dilində şifahi ünsiyyət şəraitini yaratmaq mümkündür və leksik-semantik müdaxilələrin aradan qaldırılması tədqiqatın məqsədini və aşağıdakı vəzifələri müəyyənləşdirir (5, 96): 1) almandilli auditoriyada linqvovdidaktik aspektdə fəaliyyət göstərən bəzi linqvistik amillər öyrənilsin; 2) didaktik məqsədlər üçün linqvistik amillərin istifadəsində sosiolinqvistik faktorlar əsaslandırılın; 3) sosiolinqvistik səviyyədə çalışmalar sistemini yaratmaqla tələffüz, tipik leksik-semantik səhvlər müəyyənləşsin; 4) tələbələrdə söz və ifadələrin formalaşması üçün praktikada linqvistik amillərin tətbiqi inkişaf etdirilsin; 5) təlim əsasında ünsiyyət əlaqəli nitqin inkişafı linqvistik amillərin istifadə səmərəliliyini artırınsın.

Sosiolinqvistik faktorlara əsaslanan ünsiyyət əlaqəli nitqin yaradılması fəal dil bilikləri, dilin öyrənmə məqsədləri, qrammatik qabiliyyət, kommunikativ bacarıq, kommunikativ akt, sosial dəyişikliyin kommunikativ həyata keçirilməsi şərtlərini və anlayışları göstərən dil öyrənmə nəzəriyyəsi və praktikasıdır. Linqvistik sistemin bütöv bir hissəsini əhatə edən sosial faktorlar dilə güclü təsir göstərə bilməzlər. Qlobal sosial amil nümunələri: danışmaq formasını dəyişmək; təhsilin yayılması; əhali hərəkəti (miqrasiya); dilin bəzi sahələrinə yeni təsir göstərən yeni bir dövlət quruluşunun yaradılması; elmin inkişafı; başlıca texniki yeniliklər və

ixtiralar (məsələn, çap, radio, televiziyanın hər bir şəxsin həyatına daxil edilməsi dilin istifadəsinə təsir göstərən sosial amillərdir, müxtəlif formalarda əksər fəaliyyət növlərinin kütləvi şəkildə kompüterləşdirilməsini dilində əks etdirir, eləcə də anadilli nitqində və s.). K. Peter tədqiqatlarında qeyd edir ki, qlobal sosial faktor kimi baxıla bilən ana dilinin tərkibindəki dəyişikliklər fonetika, leksik-semantik sistemdə, sintaksis və daha az dərəcədə dilin morfologiyasında dəyişikliklərə səbəb olur (7, 89).

Qeyd etmək lazımdır ki, tədris prosesində dilin sosiolinqvistik sahədə öyrənilməsi aktualdır və belə öyrənmədə qarşıya çıxan çətinliklər həll olunmalıdır: 1) sosiolinqvistik faktorlara əsaslanan sözlərin istifadəsi üçün real şəraitə yaxın situasiyalar yaratmaq vacibdir. Belə situasiyalar alman dili dərslərində sosolinqvistik faktorlardan səmərəli istifadə etməklə yaradıla bilər; 2) tədris prosesində sosiolinqvistik amillərin səmərəliliyi tələbələrin nitq bacarıqlarının formalaşmasını və alman dilində sözün əlaqəli inkişafı üzərində işləməsinə genişləndirir.

Sosiolinqvistik amillərdən geniş istifadə, audiovizual vasitələrdən istifadə, xüsusi təlimlərin həyata keçirilməsi interferensiyanı aradan qaldırmağa və ünsiyyət əlaqəli alman dilinin formalaşmasına kömək edir. Araşdırılan ədəbiyyatlarda problemin elmi yeniliyini aşağıdakı kimi müəyyən edə bilərik: didaktik məqsədlər üçün sosiolinqvistik faktorlar öyrənilmişdir. Sosiolinqvistik faktorlar Azərbaycan məktəblərində alman dilinin tədrisi metodikasının ayrılmaz bir hissəsidir; aşağı siniflərdə azərbaycanlı şagirdlərin alman dilində danışması təhlil edilmiş, yazılı və şifahi mətnlərin yaradılmasına dair məlumatlar əldə edilmişdir; şagirdlərin ana dilinin müdaxilə etməsi ilə əlaqəli danışqda tipik tələffüz və leksik-semantik səhvləri müəyyən edilmişdir; leksik-semantik və tələffüz səhvlərinin qarşısının alınması və aradan qaldırılmasında alman dilinin tədrisi metodikasından istifadə zəruridir.

Nəticələr göstərir ki, orta məktəblərdə alman dilinin tədrisi prosesində danışq dilinin yaradılması üçün sosial cəmiyyətdə olan situasiyalardan istifadə edilə bilər. Tələbələrin ünsiyyətdə əlaqəli danışma münasibətlərinin müvəffəqiyyətli şəkildə inkişaf etdirilməsi alman dilində danışma ünsiyyətinə yaxın şərtlərin mümkün olduğunun və bunun yaradılması televiziya proqramlarının səmərəli istifadəsi yolu ilə əldə edilməsini təsdiq edir. Kommunikativ bacarıqlarının inkişafı iki sahənin əlaqəli işlənməsi ilə təmin olunur: məzmun təhlili və dil quruluşu, mətn üzərində işi əhatə etməklə əlaqəli söz, söz və tələffüzün inkişafı üçün təlimlər sistemi.

Eksperimental iş materialları bizə izahlı danışmanın inkişafı işində televiziya proqramlarında istifadə olunan mövzunun daha ətraflı açıqlanmasına kömək etdiyini bildirməyə imkan verir. Televiziya proqramları bütün mətnin strukturuna müsbət təsir göstərməklə təqdim olunan materialın harmoniyası və məntiqi ardıcılığı ilə izah olunur. Televiziya proqramları əsasında yaradılmış əsərlərin, vizual təəssüratların təsiri altındakı tələbələr bu proqramlardan morfoloji və sintaktik baxımdan daha çox fərqlənən sözləri, ifadələri və bəzən bütün cümlələri istifadə edirlər. Tez-tez praktik dərslərdə sinonim və antonim sözlərdən istifadə edən tələbələr bütün funksional-semantik söz tiplərini belə təqdim edirlər: təsvir, rəvayət, rəy. Söz və fonetika üzrə təlimlər sisteminə dair işlər (onlar üçün materiallar televiziya şousudur) sinif şagirdlərinin leksik və tələffüz səhvlərinin azalmasına gətirib çıxarır.

Azərbaycanlı tələbələrin əlaqəli çıxışının inkişafında televiziya proqramlarının istifadəsi üçün təklif etdiyimiz üsul məktəb təcrübəsində tətbiq oluna bilər. Bu, telekanalların istifadəsi həm yazılı, həm də sözlü çıxışda danışma səhvlərinin sayını azaldır. Vizual və səslənməyə, əsasən, tələbələr çıxışlarını mənalı və linqvistik münasibətlərdə yaxşılaşdırırlar. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, televiziya proqramlarından səmərəli istifadə tələbələrin ünsiyyət qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə yönəlmiş bir həyata keçirmə sistemi və alman dilinin fonetik quruluşuna, lüğətinə müdaxiləni minimuma endirməyə kömək edən bir sistemdir.

Təbii ki, əlaqəli yazılı və şifahi söz formatları ilə bağlı işlər mütəmadi olaraq və sinifdən-sinifə münasibətdə aparılmalıdır. Buna görə problemin daha da öyrənilməsi üçün televiziya proqramları və kütləvi kommunikasiya vasitələrindən istifadə tələbələrin ünsiyyət əlaqələrinin inkişaf yolunu təqib edə bilər. Bu iki və ya daha çox insanın şifahi ünsiyyət vəziyyə-

tidir. Əlaqəli vəziyyətin müəyyən bir quruluşu vardır və bu aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir: 1) spiker (göndərən); 2) dinləyiciyə (ünvana); 3) natiq və dinləyici arasındakı əlaqələr; 4) ünsiyyət tonu (rəsmi - neytral - dostluq); 5) məqsədi; 6) ünsiyyət vasitəsi (dil və ya onun alt sistemi - dialekt, üslub, həmçinin paralingvistik vasitələri – jestlər, üz ifadələri); 7) kommunikasiya rejimi (söz / yazılı, əlaqə / uzaq); 8) ünsiyyət yeri.

Qeyd olunan komponentlər situasiyada kommunikativ vəziyyətdəki dəyişikliyə və iştirakçıların ümumi ünsiyyət davranışlarının istifadə vasitələrindəki dəyişikliklərə gətirib çıxarır. Kommunikasiya bacarıqlarının bir hissəsi olan və faktiki dil biliklərindən fərqlənən ünsiyyət bacarıqlarının təbiəti nitqdəki dolayı çıxışların nümunəsi ilə təsvir edilə bilər. Məsələn, yemək masasında bir qonşu sizə aşağıdakı sözlərlə müraciət edərsə: – Mənə duz verə bilərsinizmi? Bu sual şəklində, əslində, bir istəkdir və cavabınız sizin hərəkətiniz olmalıdır: qonşunuza duz verin. Bu tələbi bir sual və cavab olaraq anlayırsınızsa, “müvafiq fəaliyyət göstərmədən və söhbət edəndən birbaşa ona duz vermənizi gözləməyini istəmirsiniz”, bu halda ünsiyyət prosesi pozulur.

Sosiolinqvistik faktorlara əsaslanan ünsiyyət əlaqəli nitqin yaradılması müasir dövrdə xarici dillərin mənimsənməsi prosesinin aktual bir sahəsidir və xarici dillərin tədrisində ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf etdirilməsini təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. III, Semantika və Praqmatika. Bakı, Mütərcim, 2009, 310 s.
2. Veysəlli F.Y. Dilçilik Ensiklopediyası, I, II cildlər. Bakı: 2007, 2008, 357 s.
3. Qəribova. M. İxtisas fakültələrinin aşağı kurslarında alman dilinin tədrisində interaktiv metodlardan istifadə, Bakı, Mütərcim, 2012, 178 s
4. Roche J. Fremdsprachenerwerb/Fremdsprachendidaktik. Tübingen: A. Francke Verlag, 2008, 286 c.
5. Moosmüller A. Interkulturelle Kommunikation. Münster: Waxmann Gmbh, 2007, 181 c.
6. Carbaugh, Donal. (1990). Cultural Communication and Intercultural Contact. LEA. 310 p.
7. Cole, Peter (1978) Pragmatics. New York: Academic Press. 246 p.
8. Wardhaugh, Ronald. (2006). An Introduction to Sociolinguistics. Blackwell, 227 p.
9. Гусейнзаде Г. Обучение речевой коммуникация на иностранном языке, Баку, Мутарджим, 2001, 314 с.
10. Якобсон Р.О. Речевая коммуникация. Язык в отношении к другим системам коммуникации: Избранные труды. М., Прогресс, 1985, 432 с.

К.Фейзуллаева

Установление связи на основе социолингвистический факторов

Резюме

Социолингвистическая информация на иностранных языках является одной из важных составляющих коммуникативных способностей и основной целью преподавания немецкого языка. Этот компонент не только развивает коммуникативные навыки в преподавании иностранных языков, но и создает в них социальные отношения. В преподавании прагматического языка социолингвистический компонент исследует способы формирования социокультурных знаний и навыков и построения межкультурных отношений. Создание общения на основе социолингвистических факторов является актуальной областью изучения иностранных языков в наше время и обеспечивает развитие коммуникативных навыков при обучении иностранным языкам.

K.Feyzullayeva

Establishing a communication based on sociolinguistic factors

Summary

Sociolinguistic information in foreign languages is one of the important components of communicative ability and is the main goal of German language teaching. This component not only develops communicative skills in foreign language teaching, but also creates social relationships in them. In the pragmatic language teaching, a sociolinguistic component explores the ways to build sociocultural knowledge and skills and build intercultural relations. Creating a communication based on sociolinguistic factors is an actual field of foreign language learning in modern times and ensures the development of communication skills in teaching foreign languages.

Rəyçi: ped.f.d. M.N.Qəribova

Redaksiyaya daxil olub: 18.02.2019

K.H.HAQVERDİYEVA
e-mail: h.kemale86@yahoo.com

Bakı Dövlət Universiteti
(Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 23)

DİLLƏRİN TARİXİ İNKİŞAFI VƏ DAXİLİ İMKANLAR HESABINA ZƏNGİNLƏŞMƏSİ

Açar sözlər: *dilin tarixi inkişafı, dilin leksik tərkibi, dilin zənginləşməsi yolları, morfoloji üsul, semantik üsul, konversiya, inkorporasiya*

Ключевые слова: *историческое развитие языка, лексический состав языка, способы обогащения языка, морфологический метод, семантический метод, конверсия, инкорпорация.*

Key words: *the historical development of the language, the lexical composition of the language, the ways of enriching the language, the morphological method, the semantic method, conversion, incorporation*

Dili tarixi baxımdan həmişə inkişafda olan, mütləq sabitliyə malik olmayan bir substansiya kimi qiymətləndirmək olar. Bunun səbəbi dilin dinamik sistemə malik olması ilə izah oluna bilər. Dil elə bir təzahürdür ki, onun inkişafı, dəyişməsi, bir tipdən digər tipə keçməsi müəyyən qanunlar əsasında baş verir. Bu inkişaf prosesində dil tənasübü gözləyir. Yəni onun dəyişməsi sürətli sıçrayışlarla deyil, təkamül yolu ilə olur. Çünki dilin çox sürətli dəyişməsi onun kommunikativ funksiyasına mənfi təsir göstərə bilər. Əslində dilin dəyişməsi cəmiyyət həyatında baş verən yeniliklərə və həmin yeniliklərin tələblərinə dilin adekvat cavabıdır. Məhz bu yolla dil cəmiyyət həyatında, insanlar arasında ünsiyyəti daha effektiv, daha münasib edir. Dil cəmiyyət həyatındakı, ətraf aləmdəki hər bir dəyişikliyi əks etdirmək gücündədir və dil sisteminin alt sistemləri bu təzahürləri fərqli şəkildə ehtiva edir. Cəmiyyət həyatında iqtisadi münasibətlərin, siyasi dünyagörüşün dəyişməsi dilin fonetik, morfoloji, sintaktik strukturuna təsirli ola bilmir və dilin alt sistemləri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir. Dilin leksik sistemi ətraf aləmdəki dəyişiklikləri əks etdirmək üçün daha mütəhərrikdir. Lakin leksik sistemdə baş verən dəyişmələr dilin digər yaruslarında əks oluna bilmir. Bunun səbəbi ondadır ki, dildə yeniləşməyə, inkişafa meyil olduğu kimi, bu inkişafı, yeniləşməni zəiflətməyə yönəlmiş amillər (buna mühafizəkar amillər də demək olar) da var. Ümumən, dilin tarixi inkişafı prosesində iki amilin – dildaxili və dilxarici amillərin olması əksər tədqiqatçılar tərəfindən qəbul edilir. Məhz dilin bir formadan digər formaya doğru inkişafının hərəkətverici qüvvəsi bu amillərdir.

Dilin zənginləşməsi adı altında bir qayda olaraq dilin leksik yarusunun zənginləşməsi nəzərdə tutulur. Dillərin tarixi inkişafı zamanı ən çox dəyişməyə məruz qalan da dilin leksik tərkibidir. Morfologiya və sintaksislə müqayisədə dilin leksik tərkibi dəyişməyə daha çox meyllidir. Cəmiyyət həyatında baş verən bir çox hadisə və proseslər dilin morfoloji və sintaktik yarusuna ciddi təsir göstərə bilmədiyi halda, leksik yarusda özünü əhəmiyyətli dərəcədə göstərir. Dildaxili və dilxarici amillərin təsiri altında sözlərin müəyyən qrupu dilin passiv fonduna keçir və müəyyən müddətdən sonra dildən çıxır, müəyyən qrupu isə dildə vətəndaşlıq hüququ qazanır, dilin əsas lüğət fondunda aparıcı mövqeyə yüksəlir. Lakin belə bir cəhət qeyd olunmalıdır ki, dildən çıxan sözlərlə müqayisədə dilə daxil olan sözlər cəmiyyət baxımından üstünlük təşkil edir. Məsələn, türk dilçisi M.Hazar yazır ki, Şəmsəddin Saminin “Qamusı-türki” adlı lüğətində olub, müasir türk dilində işlənməyən sözlərin sayı 452-dir. Buna qarşılıq, müasir türk dilində işlənilən, “Qamusı-türki”də olmayan sözlərin sayı isə 6992-dir (6, 1649). Deməli, yüz ilə yaxın bir dövr ərzində türk dilində 6552 söz artmışdır.

Dilçilik ədəbiyyatında dilin leksik sisteminin zənginləşməsinin iki yolu göstərilir: 1. Dilin öz daxilli imkanları hesabına zənginləşməsi; 2. Dilin başqa dillərdən alınma sözlər hesa-

bına zənginləşməsi. Hər bir dildə bu yolların hər ikisindən istifadə olunur. Yəni müasir dövrdə dünyanın bütün dilləri öz daxili imkanları ilə yeni sözlər yaratdığı kimi, başqa dillərdən də söz almaq məcburiyyətindədir. Başqa sözlə, dünyada leksik tərkibi yalnız öz sözlərindən ibarət təmiz dil yoxdur.

Tədqiqatçılar müasir türk dilində yeni söz yaratmanın 33 tipini müəyyənləşdirmişlər: 1) semantik təsirlə söz yaradıcılığı; 2) birləşdirmə (compounding) yolu ilə söz yaradıcılığı; 3) cümlə tipində söz yaradıcılığı (word reproduction type in sentence); 4) tərcümə yolu ilə çevirmə (transfer by translation); 5) ellipsis yolu ilə söz yaradıcılığı; 6) ümumiləşdirmə yolu ilə söz yaradıcılığı; 6) analogiya yolu ilə söz yaradıcılığı; 7) hecaların yerini dəyişdirmək yolu ilə söz yaradıcılığı; 8) arxaik sözlərin yenidən dilə gətirilməsi ilə söz yaradıcılığı; 9) konversiya yolu ilə söz yaradıcılığı; 10) süni sözlər yaratmaqla söz yaradıcılığı; 11) sözə yeni məna verməklə söz yaradıcılığı; 12) prosodik vasitələrlə söz yaradıcılığı; 13) qısaltma yolu ilə söz yaradıcılığı və s. (6, 1650-1651; 3, 14; 4, 5, 166). Dilin zənginləşmə yollarını başqa qaydada formulə edən tədqiqatçılar da var. Tatar dilçisi F.A.Qəniyev tatar dilində söz yaradıcılığının aşağıdakı üsullarını göstərir: 1) şəkilçilərin sözə artırılması ilə; 2) sadə sözlərin birləşib mürəkkəb söz yaratması ilə; 3) söz birləşmələrinin mürəkkəb sözə çevrilməsi ilə; 4) şəkilçilərin iştirakı ilə söz birləşmələrinin mürəkkəb sözə çevrilməsi ilə; 5) fonetik üsul ilə; 6) leksik-qrammatik üsul ilə; 7) leksik-semantik üsul ilə; 8) abbreviasiya yolu ilə (9, 34). Göründüyü kimi, F.A.Qəniyevin göstərdiyi üsulların hamısı dilin öz daxili imkanları hesabına zənginləşməsi yollarıdır.

S.Cəfərov dilin zənginləşməsinin üç yolunu göstərir: 1. Sözlərin leksik yolla əmələ gəlməsi (a) şivə və dialektlər hesabına söz artımı; b) başqa dillərin leksikası hesabına söz artımı; c) yeni məna kəsb etmək hesabına söz artımı; ç) fonetik tərkibin dəyişməsi hesabına söz artımı; d) düzəltmə sözlərin sadə söz yerinə keçməsi hesabına söz artımı; e) mürəkkəb sözlərin sadələşməsi hesabına söz artımı); 2. Morfoloji yolla sözlərin yaranması; 3. Sintaktik yolla sözlərin yaranması prosesi (1, 142-223).

Bir çox tədqiqatçılar isə dilin leksik tərkibinin zənginləşməsinin üç yolunu göstərirlər: 1. Leksik-semantik yol; 2. Morfoloji yol; 3. Başqa dillərdən alınmalar. Biz birinci və sonuncu təsnifin daha düzgün olması fikrindəyik. Bu bölgülər arasında əsaslı fərq yoxdur. Yəni dilin zənginləşməsinin leksik-semantik və morfoloji üsulları elə dilin daxili imkanlar hesabına zənginləşməsi deməkdir.

Dilin zənginləşməsinin digər üsulları haqqında isə bunu söyləmək olmaz. Məsələn, biz bu fikirdəyik ki, şivə və dialektlər hesabına söz artımını dilin zənginləşməsi yolu hesab etmək olmaz. Burada söhbət hər hansı bir dilin bir variantının – yazılı ədəbi dilin zənginləşməsindən gedir. Yəni coğrafi baxımdan məhdud istifadə arealına malik bir söz dilin sonrakı tarixi inkişafı nəticəsində yazılı ədəbi dilə keçərək ümumişlək sözə çevrilir. Məsələn, *sayrışmaq* “titrək, zəif işıq saçmaq, parlamaq, şəfəq buraxmaq” sözü Azərbaycan dilinin qərb ləhcəsində olmuş, sonralar ədəbi dilə keçərək ümumişlək xarakter almışdır. Bu söz istər ləhcədə, istərsə də ədəbi dildə işlənməsindən asılı olmayaraq, Azərbaycan dilinə məxsus sözdür və onun şivədən ədəbi dilə keçməsi dili zənginləşdirmir. İkinci bir tərəfdən, müasir dövrdə informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ədəbi dil ilə dialekt arasındakı sərhədi səbatsız bir hala gətirib və dialektlər fonetik, leksik və qrammatik baxımdan sürətlə ədəbi dilə yaxınlaşır. Güman etmək olar ki, qısa bir müddətdən sonra dilin coğrafi baxımdan diferensiaslaşmasından danışmaq mümkün olmayacaq. Qloballaşma səviyyəsinin artması da bu prosesə təkan verəcək. Bütün bunları nəzərə aldıqda dialekt və şivələr hesabına dillərin zənginləşməsindən danışmaq yersizdir.

Eyni sözü düzəltmə və mürəkkəb sözlərin sadə sözə çevrilməsi barədə də demək olar. Bizim fikrimizcə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərin sadə sözlərə çevrilməsini dilin leksik baxımdan zənginləşməsi kimi qiymətləndirmək olmaz. Məsələn, müasir Azərbaycan dilində işlənən *dovşan* sözü qədim türk yazılı abidələrinin dilində *tabışğan* şəklindədir. *Tabışğan* sözü *tabış-* “tullanmaq, hoppanmaq” feilinin üzərinə *-ğan* şəkilçisinin artırılması ilə düzəlmişdir.

Yəni bu söz “tullanan, hoppanan” mənasındadır, sözün kökünün və sözdüzəldici şəkilçinin *tabışğan* sözünün tərkibində işlənməsi motivlənmişdir. Türk dillərinin sonrakı tarixi inkişafı nəticəsində bu sözdə müəyyən səs dəyişmələri baş vermiş (*tabışğan* > *tabışan* > *tabşan* > *tavşan* > *dovşan*), *tabışğan* sözü özünün daxili strukturunu itirmişdir. Məhz daxili strukturunu itirdiyinə görə *dovşan* sözü sadə söz hesab olunur. Çünki müasir dövrdə bu sözün strukturunda “tullanan, hoppanan” semantikasi motivlənmişdir. Dilin daxilində hər hansı bir sözün bir strukturdan digər struktura keçməsi, fikrimizcə, dili zənginləşdirmir. Eyni sözü mürəkkəb sözlərin sadə sözlər sırasına keçməsi haqqında da demək olar. Azərbaycan dilçiliyində belə söz yaradıcılığına nümunə kimi daha çox *bilərzik* sözünü nümunə göstərirlər (SC, 160). Belə ki, *bilərzik* (qadınların yaraşlıq üçün biləklərinə taxdıqları gümüş, qızıl və s.-dən qayırılmış halqa, qolbaq) sözü tarixən *bilək* və *üzük* sözlərinin birləşməsi nəticəsində yaranıb və sonralar sadə sözə çevrilib. Yaxud müasir Azərbaycan dilindəki *köstəbək* “məməlilər sinfindən torpaq altında yaşayan, xırda gözlü xəz dərilili heyvan” sözü qədim türk dilindəki *közsüz səbək* “gözsüz siçan” söz birləşməsinin sadə sözə çevrilməsi nəticəsində meydana çıxmışdır. Bu nümunələrdə də sözün öz daxili strukturunu itirməsindən danışmaq olar (7, 7-14). Yəni bu üsulu dilin zənginləşməsi vasitəsi hesab etmək mübahisəlidir. Əlbəttə, dildə özünü göstərən bu prosesi dilin daxili imkanları hesabına zənginləşməsi kimi qəbul edən tədqiqatçılar da var. Amerika dilçisi E.Fineqan bu prosesi sözün funksiyasını dəyişməsi adlandırır və dilin zənginləşməsi prosesinə aid edir (14, 99).

Sözün daxili formasını itirməsi, yəni sözün strukturunda mənanın motivlənməməsi dünyanın bütün dillərinə xas bir xüsusiyyətdir. Müasir rus dilində *кольцо* “üzük” və *около* “...yaxınlığında, ...yanında” sözləri var. İlk baxışda bu sözlərin qohum sözlər olduğu hiss edilmir. Lakin hər iki söz qədim rus dilindəki *коло* “təkər, çarx” sözü ilə əlaqəlidir. Başqa sözlə desək, *кольцо* sözü *коло* sözü ilə kiçiltmə şəkilçisi olan *-цо* affiksinin (*коло* + *цо* = *кольцо*), *около* sözü isə *о-* prefiksi ilə *коло* sözünün (*о* + *коло* = *около*) birləşməsindən əmələ gəlmişdir. *Около* sözü əvvəllər “ətraf” mənasında işlənmiş, daha sonralar indi işləndiyi mənanı kəsb etmişdir. “Təkər, çarx” mənalı *коло* sözünün rus dilinin sonrakı inkişafı zamanı dildən çıxması *кольцо* və *около* sözlərinin daxili formasının itirilməsinə səbəb olmuşdur.

İngilis dilindəki *a nobleman* “zadəgan”, *an undertone* “mətnaltı məna, gizli fikir”, *football* “futbol” sözləri şəffaf daxili formaya malikdirlər. Belə ki, bu sözlərin tərkibindəki ayrı-ayrı vahidlərin işlənməsi motivlənmişdir. *A nobleman* sözü *noble* “əsilzadə” və *man* “adam” sözlərinin, *an undertone* sözü *under* “alt” və *tone* “çalar” sözlərinin, *football* sözü isə *foot* “ayaq” və *ball* “top” sözlərinin birləşməsindən törəmişdir. *Diabetes* “diabet” sözü haqqında isə bunu söyləmək olmaz. Qədim yunan dilinin materialları əsasında bu sözün yalnız etimologiyasını vermək olar.

Qeyd olunmalıdır ki, hər hansı bir dildə alınma sözlərin hamısı daxili formaya malik deyil. Həmin sözlər yalnız mənbə dildə daxili formalarını saxlaya bilirlər. Məsələn, rus dilində (eyni zamanda Azərbaycan dilində) *залстык* (*qalstuk*) sözü daxili formaya malik olmasa da, bu sözün alman dilindəki qarşılığı *Halstuch* şəffaf daxili formaya malikdir və “boyun yaylığı” mənasındadır.

Sözlərin itmiş daxili formasının öyrənilməsi ilə etimologiya məşğul olur. Məhz bunu nəzərə alaraq deyə bilərik ki, etimoloji təhlil yolu ilə hər hansı bir leksik vahidin itmiş daxili formasının öyrənilməsi ilə söz yaradıcılığını eyniləşdirmək olmaz. Bunlar fərqli substansiya və fərqli kateqoriyalardır. Buna görə də düzəltmə və mürəkkəb sözlərin öz daxili formasını itirərək sadə sözlər sırasına keçməsinin dilin zənginləşməsi yollarından biri kimi qəbul etmək olmaz.

Dilçilikdə fonetik yolla söz yaradıcılığında da bəhs olunur. Hər hansı bir sözün tərkibində müəyyən səsin başqa səslə əvəzlənməsi nəticəsində yeni mənanın meydana çıxmasını fonetik yolla söz yaradıcılığı adlandırır və bu üsulu dilin zənginləşməsi yollarından biri hesab edirlər. S.Cəfərov bu münasibətlə yazır ki, yeni sözlərin yaranma prosesində söz daxilində bu və ya digər səsin dəyişməsi, yaxud düşməsi hadisəsi də rol oynayır. Bu hadisə ən çox iki

müxtəlif məfhum ifadə edən omonim sözlərdə baş verir. Bu isə hər bir müstəqil məfhumun müstəqil forma ilə ifadə olunmaq tələbindən irəli gəlir. Səs tərkibində dəyişiklik əmələ gəlməklə yeni sözlərin yaranması yolu dilimizdə daha qədim dövrlərə aiddir. Sözdə səs dəyişmə prosesi çox gec başa gəldiyindən müasir dildə bunu müşahidə etmək çətin olur. Müasir dildə bu gün biz ancaq vaxtı ilə baş vermiş bu hadisənin izlərini tapa bilirik (1, 152). Qeyd edək ki, müəllif *dağ* – *tağ*, *qurut* – *qurud*, *uç* – *uc* tipli sözləri nəzərdə tutur (1, 152-153). Lakin müəllifin özünün də qeyd etdiyi kimi, müasir dil səviyyəsində belə prosesləri izləmək və yeni leksik vahidin əmələ gəlməsini təsbit etmək çox çətinindir.

Görkəmli türkoloq A.N.Kononov fonetik yolla söz yaradıcılığının iki üsulunu göstərir: 1) səslərin yerdəyişməsi yolu ilə; məsələn, özbəkçə *kür* – *küz*, *aka* – *uka*; 2) vurğunun yerdəyişməsi ilə; məsələn, özbəkçə *tuqma* – *tüqma* (10, 104).

Fikrimizcə, bu tip faktları fonetik yolla söz yaradıcılığı adlandırmaq özünü doğrultmur. Azərbaycan dilində, eləcə də digər türk dillərində də uyğun dil faktlarını göstərmək olar. Məsələn, Azərbaycan dilində *göz* – *gör*-, *quduz* – *qudur*- uyğunluğuna əsaslanıb fonetik yolla söz yaradıcılığından bəhs etmək olmaz. Göründüyü kimi, [z] səsi ilə formalaşan sözlər adlara, [r] səsi ilə formalaşan sözlər isə feilə aiddir. Adların, yaxud feillərin hansının dildə daha tez yaranmış mübahisəlidir. Ola bilsin ki, türk dillərinin inkişafının müəyyən dövründə türk dillərində sinkretik mənaya malik olan **gö* kökü olmuş və həmin kökə -z və -r şəkilçilərinin artırılması ilə fərqli semantikaya malik leksik vahidlər meydana gəlmişdir. Vurğunun yerini dəyişməsi nəticəsində yeni söz yaranması iddiası da özünü doğrultmur. Burada vurğunun yeni söz yaratmasından deyil, yaranmış sözlərin bir-birindən vurğunun yerinə görə fərqlənməsindən danışmaq olar. Qaraqalpaq dilində söz yaradıcılığı prosesini tədqiq edən P.A.Najimov *tün* “gecə” – *kün* “gündüz”, *köz* “göz” – *kör* “görmək” kimi sözlərdə fonetik üsulla söz yaradıcılığı görünən tədqiqatçılara etiraz edərək yazır ki, müasir dillərdə sözdə fonetik dəyişmələr nəticəsində yeni mənalı sözlər yaranmır (11, 29). Biz də P.A.Najimovun bu mülahizəsi ilə razılaşırıq. Söz yaradıcılığı bir proses kimi hər şeydən əvvəl diaxronik mahiyyətə malikdir. Dilin tarixi inkişafı zamanı söz kökləri, şəkilçilər müəyyən dəyişikliyə uğraya bildikləri kimi, dil sözyaratma üsullarından birinə (semantik, leksik, morfoloji, konversiya və s.) üstünlük də verə bilər. Sinxron səviyyədə söz yaradıcılığından o zaman danışmaq olar ki, müasir dildə müxtəlif üsullarla yaranmış sözlərin yeni törəmə olduğunu tarixi faktlarla sübut etmək mümkün olsun. Sinxron səviyyədə söz yaradıcılığını təsbit etmək üçün etimoloji təhlilə ehtiyac olmur (bax: 15, 20-43).

Qeyd edək ki, nəzəri dilçilik ədəbiyyatında bu problemə münasibət birmənalı deyil. Alman dilində sözdə saitlərin dəyişməsi ilə yeni sözlərin yarandığını iddia edən tədqiqatçılar var. Onlar alman dilindəki *Band* “əlaqə, bağ, buxov” – *binden* “bağlamaq”, *Zug* “hərəkət, nümayiş, keçid” – *ziehen* “dartmaq, çəkmək”, *Trieb* “həvəs, meyil, təmayül, cəhd” – *trieben* “qovmaq, itələmək”, *legen* “qoymaq, yerləşdirmək” – *liegen* “uzanmaq”, *setzen* “əkmək” – *sitzen* “oturmaq” kimi dil faktlarına əsaslanırlar. Ərəb dilində də samitlərin qoşalaşmasını (geminasiya) fonetik yolla söz yaradıcılığı hesab edənlər var. Müq. et: *daraba* “O vurdu” – *darraba* “O var gücü ilə vurdu”, *kasara* “O doğradı” – *kassara* “O xırda-xırda doğradı”, *tabaxa* “O bişirdi” – *tabbax* “aşpaz” və s. Lakin belə bir cəhət nəzərə alınmalıdır ki, bu tip nümunələrdə sözün tərkibində sait və yaxud samit səslərin əvəzlənməsi, qoşalaşması onlarda məna fərqi yaradan yeganə amil deyil. Yəni burada başqa amillər də müəyyən rol oynayır. Biz V.N.Nemçenkonun belə bir fikri ilə razıyıq ki, belə nümunələrdə sözdə fonetik dəyişikliyin baş verməsi heç də yeganə və aparıcı sözyaratma üsulu deyildir. Əksər hallarda fonetik dəyişmələri fleksiya sistemindəki fərqliliklər müşayiət edir ki, bu da söz yaradıcılığında əsas sözdüzəldici üsul kimi çıxış edir (12, 377-378).

Dilin zənginləşməsi yollarından biri də leksik-semantik üsulla yeni sözlərin yaranmasıdır. Bu üsul dünya dillərində geniş yayılmışdır. Leksik-semantik yolla söz yaradıcılığı çoxmənalı sözün mənalı arasındakı semantik əlaqənin itməsi və bu əsasda çoxmənalı sözün

ayrı-ayrı mənalarının müstəqil leksik vahidə çevrilməsi ilə xarakterizə olunur. Məsələn, rus dilində: *совет* “məsləhət, göstəriş, təklif etmə” – *Совет* “dövlət təşkilat orqanı, cəmiyyət strukturunun formalarından biri”; *долг* “vəzifə” – *долг* “borc, verəcək”. Leksik-semantik söz yaradıcılığı prosesində meydana gələn sözlər fonetik baxımdan deyil, semantik baxımdan kifayət qədər fərqlənir. Xüsusi isimlərin ümumi isimlərə, ümumi isimlərin isə xüsusi isimlərə keçməsi də leksik-semantik üsulla baş verir. *Ceyran*, *maral*, *turac*, *aslan*, *bəbir*, *lalə* və s. sözlərin şəxs adı kimi işlənməsi (*Ceyran*, *Maral*, *Turac*, *Aslan*, *Bəbir*, *Lalə*) bunu aydın şəkildə göstərir. Sözlərdəki məna daralmaları və genişlənmələri də semantik yolla söz yaradıcılığına aid oluna bilər (Ətraflı məlumat üçün bax: 2, 55-332). Dilin daxili imkanlar hesabına zənginləşməsi yollarından biri də morfoloji yolla söz yaradıcılığıdır. Şəkilçilərlə söz yaradıcılığı dünyanın bir çox dillərində müşahidə olunduğu kimi, bəzi dillərdə (məsələn, Çin-Tibet dillərinin əksərində) bu üsul özünü göstərmir. Bu prosesdə dünya dillərinin bəziləri ön şəkilçilərə (prefikslərə), bəziləri isə son şəkilçilərə (postfiksələrə) üstünlük verir. Hər iki üsulun istifadə olunduğu dillər də var. Məsələn, müasir rus dilində söz yaradıcılığının bu üsulunun 14 tipi var: ön şəkilçilərlə: *правнук* “nəticə”, *безграмотный* “savadsız”; son şəkilçilərlə: *домик* “evcik”, *танкист* “tankçı”; həm ön şəkilçi, həm də son şəkilçilərlə: *собеседник* “həmsöhbət, müsahib”, *обновить* “təzələmək, yeniləşdirmək”, *пасынок* “ögey oğul, oğulluq” və s. Bir sıra Hind-Avropa dillərində son şəkilçilər, eləcə də mürəkkəb söz yaratma adlarda, ön şəkilçilərlə söz yaratma isə feillərdə daha qüvvətlidir. Müasir fransız dilində, o cümlədən də digər roman dillərində son şəkilçilər vasitəsi ilə yeni söz yaratmaq daha qüvvətlidirsə, müasir alman dilində kök və əsasların birləşməsi yolu ilə söz yaradıcılığı daha geniş yayılmışdır. Müşahidələr göstərir ki, dünya dillərində peşə, sənət anlayışı ifadə edən sözlər daha çox son şəkilçilərlə meydana çıxır və s. Türk dillərində, eləcə də bu dil ailəsinə daxil olan Azərbaycan dilində yalnız son şəkilçilərlə yeni söz yaratma üsulu var. Tək-tək dillərdə infiksələr (iç şəkilçilər) də söz yaradıcılığı prosesində iştirak edir. Məsələn, müasir taqal dilində *sumulat* “yazmaq” sözü *sulat* “yazı” sözündən əmələ gəlir ki, bu sözün də tərkibində *-um-* infiksi var (bax: 12, 374).

Dillərin öz daxili imkanları hesabına zənginləşməsi yollarından biri də konversiyadır. Konversiya heç bir vasitə olmadan sözün bir kateqoriyadan digər bir kateqoriyaya keçməsidir və dünya dillərində geniş yayılmışdır. Müq. et: ingiliscə *a play* “oyun” – *to play* “oynamaq”, *a work* “iş” – *to work* “işləmək”, *a attack* “hücum” – *to attack* “hücum etmək”, *a love* “sevgi” – *to love* “sevmək” və s.

İnkorporasiya da dilin daxili imkanlar hesabına zənginləşməsi yollarından biridir. Bu üsul dünya dillərində bir o qədər də geniş yayılmamışdır və yalnız inkorporlaşan (polisintetik) dillərə xasdır. Müq. et: çukot dilində *t-ə-mejn-ə-levt-pəyt-ə-rkən* “Mənim başım bərk ağrıyır”. Bu üsulla söz yaradıcılığı Yenisey, Paleoasiya, Amerikanın hindu dillərində geniş yayılmışdır (bax: 8, 169-177). Məsələn, Çili və Argentinada yayılmış mapudunqun dili polisintetik dillərə aiddir. Bu dildəki *pepi-rume-küme-ventro-nge-tu-rke-i-ngu* “onların hər ikisi onların dedikləri çox varlı kişilərdə olmuşdular” sözünü (= cümləsini) də buraya aid etmək olar (13). Bura qədər söylədiklərimizi ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, dillərin zənginləşməsinin iki əsas yolu var. Bunlardan birincisi dilin öz daxili imkanları hesabına zənginləşməsidir. Dilin daxili imkanlar hesabına zənginləşməsi müxtəlif üsul və vasitələri ehtiva edir və dillərin zənginləşməsində aparıcı rola malikdir.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika, Bakı: Maarif, 1980. 235 səh.
2. Məhərrəmli B. Türk dillərində isim köklərində leksik-semantik inkişaf (müqayisəli-tarixi aspektdə), Bakı: “Elm və təhsil”, 2012. 408 səh.
3. Akalın Ş.H. Türkçede Eksilteli Yapıdan Sözlükselleşme // Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, S. 31, 2, 2014. 13-29 s.

4. Altun M. Sözcük / Kelime Türleri <https://www.google.az/search?q=M.Altun.+s%C3%B6zc%C3%BCk%2Fkelime&oq=M.Altun.+s%C3%B6zc%C3%BCk%2Fkelime&aqs=chrome..69i57.32451j0j8&sourceid=chrome&ie=UTF-8>
5. Bilgin E. Özel Ad Kaynaklı Olup da Türkçe Sözlük'te Genel Ad olarak Geçen sözler // Türk Dünyası Kültür Araştırmaları Dergisi, Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 1/1, 2014. 166-189 s.
6. Hazar M. Türkçede Fono-Semantik ve Morfo-Fonolojik Yolla Sözcük Türetme // International Journal of Languages' Education and Teaching. UDES, 2015. Pp. 1648-1669. http://turkoloji.cu.edu.tr/pdf/mehmet_hazar_turkcede_sozcuk_turetm.
7. Блинова О.И. Внутренняя форма слова как термин-понятие и его статус // Актуальные проблемы лингвистики XXI века, Томск: Издательство Томского университета, 2012. Стр. 7-14.
8. Вернер Г.К. Енисейские языки // Языки мира. Палеоазиатские языки, М.: Индрик, 1997. Стр.169-177.
9. Ганиев Ф.А. Словообразование в татарском языке, Казань: Издательство Казанского университета, 2010. 728 стр.
10. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960. 446 стр.
11. Нажимов П.А. Способы словообразования в каракалпакском языке // Наука, образование и культура. Научно-теоретический журнал, № 10 (13), 2016. Стр. 28-30.
12. Немченко В.Н. Введение в языкознание, М.: Дрофа, 2008. 703 стр.
13. Bickel B., Zúñiga F. The "word" in polysynthetic languages: phonological and syntactic challenges || Revised Version – June 9, 2016 http://www.ivs.uzh.ch/bickel-files/papers/polysyntheticwordsBickelZuniga2016_v3.pdf
14. Finegan E. Language: Its Structure and Use, 3rd Edition, Fort Worth: Harcourt Brace College Publishers, 1999. Pp. XXI + 613.
15. Plag I. Word-Formation in English, Cambridge: Cambridge University Press, 2003. 240 pp.

К.А.Ахвердиева

Историческое развитие языков и их обогащение за счет внутренних возможностей

Резюме

Язык - это такое явление, что его развитие, изменение, переход от одного типа к другому происходит на основании определенных законов. В процессе этого развития его трансформация происходит не быстрыми скачками, а эволюционным путём. Потому что быстрая смена языка может негативно сказаться на его коммуникативной функции. Тот факт, что наличие двух факторов - внутренних и внешних факторов в процессе исторического развития языка, широко признаны большей частью исследователей. Именно эти факторы являются движущей силой развития языка от одной формы к другой. Лексический состав языка подвержен наибольшим изменениям в ходе исторического развития языков. Лексический состав языка по сравнению с морфологией и синтаксисом более склонен к изменениям.

К.Н.Нagverdiyeva

The historical development of the languages and the enrichment through the internal opportunities

Summary

Language is a such phenomenon that its development, transformation, transition from one type to another is based on certain laws. In the process of this development, its transformation happens not by rapid leaps but by evolution. Because the quick change of the language may have a negative effect on its communicative function. Having two factors - the internal and external factors in the historical development process of the language are widely accepted by researchers. The motive forces of the development of the language from one form to another are these factors. Incuring to the greatest change during the historical development of the languages is the lexical composition of the language. Compared to morphology and syntax, the lexical composition of the language is more likely to change.

*Rəyçi: filol.f.d., dos. B.İ.Nacıyev
Redaksiyaya daxil olub: 04.02.2019*

A.M.HÜSEYNOVA

e-mail: h_aysen@yahoo.com

Gəncə Dövlət Universiteti

(Gəncə şəh., Şah İsmayıl Xətai pr., 187)

TƏCRİD OLUNAN DİLLƏR

Açar sözlər: *təcrid olunma, aqlütinasiya, nitq hissələri, konversiya, sözün strukturu, monosillabik, söz və morfe*

Ключевые слова: *изоляция, агглютинация, части речи, конверсия, структура слова, моносиллабизм, слова и морфема*

Key words: *isolation, agglutination, part of speech, conversion, structure of a word, monosyllabism, word and morpheme*

İlk dəfə alman alimi A.Şlegel qrammatik strukturu olmayan dilləri ayrıca dil tipi kimi qəbul etmişdir. Bundan bir qədər sonra V.Humboldt bu dilləri izolyasiya olunan, yəni təcrid olunan dillər kimi qiymətləndirmişdir. Dilçilikdə eyni anlamda amorf, cəzri, monosillabik, təkhecalı dil tipləri anlayışlarından istifadə edilir. Bu Azərbaycan dilçiliyində də özünü göstərir. Müxtəlif tədqiqatlarda köksözlü dillər tipi (10, 62), təcrid olunan dil tipi (11), kök dillər (1, 191), amorf və təcrid olunan dillərə (7, 242; 8, 12), amorf (17; 23) dillər terminlərindən istifadə edildiyini görürük. Dünyanın heç bir dilinin formasız olmaması fikrinə əsaslanan V.Humboldt amorf termininə qarşı çıxmış, onu təcrid olunan termini ilə əvəz etmişdir. Amorf dil tipi anlayışı sonrakı tədqiqatlarda da özünə yer tapmışdır. Kuzmetsovun ayrıca tədqiqatında təcrid olunan dillərlə yanaşı, amorf dil tipindən də danışılır, amorf termininin ancaq kökü təcrid olunan dillərə aid edə biləcəyi göstərilir (5, 14). V.A.Uspenski isə “struktur tipologiyasında” inkorporlaşan, aqlütinativ və flektiv dillərlə yanaşı, amorf dil tipini ayırır və bu anlayışı etalon dil tipi anlayışı ilə bağlayır (15). Bəzi tədqiqatlarda kök dil mənasında amorf və təcrid olunan dillər terminlərindən istifadə olunduğu göstərilir və onların fərqli xüsusiyyətlərinə diqqət yetirilir: “Amorf dil kimi elə dillər nəzərdə tutulur ki, bu dillərdə sözlər əşyavi və formal hissələrə ayrılı bilmir, qrammatik məna sözün formal ifadəsini tapmış formaları vasitəsi ilə deyil, material və formal hissələrinə ayrılmayan sözün özü vasitəsi ilə, dilin supersegment vahidlərinin köməyi ilə ifadə edilir; bütövlükdə, bu dilləri qrammatik markeri dilin sintaqmatikası müəyyənləşdirir” (8, 12). Göründüyü kimi, amorf dil burada formasız və ya formal vasitələri olmayan dil kimi qəbul edilir və haqlı olaraq göstərilir ki, hal-hazırda dünya dillərinin heç biri amorf dil sayıla bilməz. Tədqiqatçı təcrid olunan dilləri belə səciyyələndirir: “Təcrid olunan dillər elə dillərdir ki, bu dillərdə də sözlər arasında qrammatik münasibətlər sözün formasının dəyişməsi ilə deyil, söz sırası və köməkçi sözlər vasitəsi ilə ifadə edilir, lakin amorf dillərdən fərqli olaraq, bu dillər sözlər arasında qrammatik əlaqə yaratmayan, başqa sözlə, sintaktik xarakterə malik olmayan müəyyən qrammatik vahidlərə malik olur” (8, 12). Bəzən isə konkret dillər bu baxımdan fərqləndirilir, Vyetnam (annam), yoruba, klassik Çin, bəzi Qərbi Afrika, picin ingilis, tay və s. dillər daha çox amorf, Tibet-birman, Çin, İndoneziya və s. dillər təcrid olunan dil kimi qəbul edilir. Təcrid olunan dillərdə “sözlərin formaları onların bir-biri ilə, yaxud cümlə daxilindəki münasibətlərini bildirmir, sözlər öz formalarına görə bir-birindən asılı olmur sanki cümlə daxilində bir-birindən təcrid olunmuşlar” (5, 13-14). E.Sepirin təsnifində təcrid olunma bir qrup dilin texnikası, texniki göstəricisi kimi qəbul edilmişdir. Lakin o da nəzərə alınmalıdır ki, morfoloji tipologiyada dil tipinin onun başlıca texnikası ilə adlandırılması ənənəsi bu gün də yaşamaqdadır. Təcrid olunan dillərin bir qrupunda söz ancaq kökdən ibarət olur. Lakin təcrid olunan bəzi dillərdə müəyyən sözdüzəldici şəkilçilər mövcud olur. Bu baxımdan təcrid olunan

dillər iki qrupa yaxud yarım tipə ayrılır: 1) kökü təcrid olunan dillər: 2) əsası təcrid olunan dillər. Bu anlayışlar dilçiliyə ilk dəfə Misteli tərəfindən gətirilmişdir. P.S.Kuznetsovun fikrinə görə, yeni sözlərin yaradılmasında istifadə edilən vasitələr sözlər arasındakı münasibətlərin ifadəsinə də xidmət edə bilər. Bəzən eyni struktur vasitələr həm yeni sözlərin yaranmasına, həm də müxtəlif münasibətlərin ifadəsində xidmət etdiyi üçün tipologiyada dilin sözdüzəltmə vasitələri də nəzərə alınmalıdır. Belə ki, dillərin morfoloji təsnifatında hər şeydən əvvəl morfemlərin sözdəki qarşılıqlı münasibətinə əsaslanır (5, 14).

Təcrid olunan dillərdə nitq hissələri zəif diferensiallaşıb. Çox zaman fonetik cildinə görə eyni olan söz müxtəlif mənalarda işlənir və omonimlik təşkil edir. Qədim Çin dilində sözlərin böyük əksəriyyəti fonetik baxımdan hecaya bərabər olub, bu dil nə sözdüzəldici, nə də sözdəyişdirici şəkildələrə malik olmayıb. Buna görə də bu dil qrammatik formaya malik olmayan, yəni amorf dil kimi qəbul edilib.

Dil vahidi kimi sözü fərqləndirən başlıca xüsusiyyətlərindən biri onun ümumqrammatik kateqorial mənaya malik olmasıdır. Söz leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə leksikanın, kateqorial əlamətlərinə görə isə qrammatikanın mərkəzi vahidlərindəndir. Hətta sözdə qrammatik mənənin əhatə dairəsi daha genişdir. Belə ki, avtosemantik sözlərdən fərqli olaraq sözlərin bir qrupu leksik mənaya malik olmur, ancaq qrammatik mənada işlənir. Sözlərin kateqorial xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənməsi dilçiliyin bütün məlum tarixi boyu tədqiqatçıları düşündürmüş, nitq hissələrinin mahiyyəti, təsnif xüsusiyyətləri haqqında müxtəlif fikirlər formalaşmışdır. Müasir dilçilikdə nitq hissələri, əsasən, leksik-semantik, morfoloji və sintaktik prinsiplər əsasında təsnif edilir və bir sıra hallarda sözlərin nitq hissələrinə görə təsnifinin əsasında onların ümumqrammatik kateqoriyasının dayandığı göstərilir. Ona da diqqət yetirilir ki, “təcrid olunan dillərdə qrammatik şəkildələrin olmaması, qrammatik mənənin daha çox analitik üsulla, supersegment vasitələrlə ifadə olunması bu dillərdə sözlərin nitq hissələrinə görə təsnifini çətinləşdirir. Buna görə də bəzi tədqiqatçılar belə dillərdə nitq hissələrinin mövcud olmadığını göstərmişlər” (7, 185). Bu fikrin müəyyən elmi əsası var. Belə ki, nitq hissələri bütövlükdə, dilin morfologiyası ilə bağlı olan bir hadisədir. Buna görə də sözün qrammatik cəhətdən dəyişmədiyi dillərdə nitq hissələrini müəyyənən təsnif kriteriyaları əsasında fərqləndirmək mümkün deyil. Lakin o da nəzərə alınmalıdır ki, “nitq hissələri ümumdil hadisəsidir, dildə söz varsa, o, müəyyən ümumqrammatik kateqorial əlamətin daşıyıcısı olur. Ona görə də sözlərin nitq hissələrinə görə təsnifi elə prinsiplərə əsaslanmalıdır ki, həm ayrıca dildəki, həm də müxtəlif sistemli dillərdəki söz qruplarını əhatə etsin” (7, 185-186).

Çin dilinin amorf tipə uyğunluğunu göstərmək üçün belə bir cümlə fərqləndirilir: *ça vo* bu *xe* “mən çay içmirəm”. Cümlə dörd sözdən ibarətdir: *ça* “çay”, *vo* “mən”, bu inkarlıq bildirən “*yox*” mənalı söz, *xe* “içmək”. Cümlə hərəkət belə tərcümə olunur: “Çay mən *yox* içmək”. Göründüyü kimi, cümlədə sözlərin əlaqəsini təmin edən heç bir formal vasitə yoxdur. Cümləni formalaşdıran sözlərin sırası və cümlə intonasiasıdır (5, 15). Göründüyü kimi, Çin dilində sözün amorfluğu, ayrıca formaya malik olmaması fikir bitkinliyinin əldə edilməsinə çətinlik törətmir. Buna görə də Çin dilinin universal qrammatikalarının müəllifləri bu fikirdə olmuşlar ki, “Çin dili qərb dillərində olduğu kimi, istənilən fikri, istənilən qrammatik mənəni ifadə etməyə qadirdir” (12, 9-10). Buna görə də Çin dilində qrammatik formaya tamamilə fərqli şəkildə yanaşılmış, dilin əşyavi mənaya malik olmayan istənilən elementi qrammatik formanın göstəricisi kimi qəbul edilmişdir. İnkişaf etmiş morfologiyası olan dillərdə sözün formasının göstəricisi qrammatik – sözdəyişdirici şəkildələrdir. Buna görə də qəbul edilir ki, əgər qərb dillərində zaman, hal, müqayisə dərəcələri kimi xüsusi qrammatik kateqoriyalar sözün forması ilə ifadə olunursa, Çin dilində də bu kateqoriyalar dilin formaları ilə, xüsusən də köməkçi sözlər və söz sırası ilə yerinə yetirilir (12, 10). Çin dilində nitq hissələri leksik-semantik prinsip əsasında fərqləndirilir və bu zaman sözün kateqorial semantikasi əsas götürülür. Bu dildə də müəyyən sözlər, əsasən, bir nitq hissəsi kimi işlənir. Buna görə də əşya bildirən sözlər isim, hərəkət bildirən sözlər feil və s. kimi qiymətləndirilir. Lakin bu dildə

sinkretik xarakterli, yəni müxtəlif nitq hissələri kimi işlənən sözlər də çoxluq təşkil edir: xao “yaxşı” – xao “sevmək”, fu “varlı” – fu “varlanmaq”, çji “müdrilik” – çji “müdrək”, fuxe “uyğunluq” – fuxe “uyğun olmaq”, mo “dəyirman daşı” – mo “üyütmək” və s. Müasir Çin dilində bu və bu kimi sözlərin çoxluq təşkil etməsi bu dildə nitq hissələrinin mövcud olmaması fikrinə haqq qazandırır. Eyniliyin semantik əlaqəsinə malik olan müxtəlif nitq hissələri kimi işlənən sözlər təkcə təcrid olunan dillərdə deyil, həm aqlütinativ, həm də flektiv dillərdə işlənir. Müasir ingilis dilində belə sözlər böyük işləkliyə malikdir. İngilis dilində belə sözlərin yaranmasını, adətən, konversiya hadisəsi ilə bağlayırlar. Konversiya həm də sözlərin kateqorial əvəzlənməsi, semantik-qrammatik çevrilmə, paradigma dəyişikliyi ilə söz yaradıcılığı üsulu kimi də qəbul edilir (9, 87). Konversiyalı sözdüzəltmənin məhsuldar üsullarından biri kimi qəbul edən A.İ.Smirnitski yazır: “...ingilis dilində konversiya eyni bir sözün müxtəlif nitq hissələri funksiyasında işlənməsi deyil, belə konversiyaya uğramış sözlər bir-birinə münasibətdə fərqli sözlərdir” (13, 76). Paradigma dəyişkənliyi sözün qrammatik sisteminin dəyişkənliyidir, lakin bununla bərabər, konversiyaya uğramış söz öz leksik mənasını da dəyişə bilər. Konversiya hadisəsinə münasibətini bildiren M.Məmmədov yazır: “Paradigma dəyişkənliyi özünü iki şəkildə göstərir: 1. Söz sintaqmatik valentliyini dəyişir, sintaktik funksiyanın dəyişməsi ilə bir nitq hissəsi digərinin yerində işlənir, başqa paradigmağa daxil olur. Bu halda yeni söz yaranmır, bir söz mətnə iki müxtəlif nitq hissəsinin əlamətlərini daşıyır. 2. Kateqorial əvəzlənmə baş verir, iki nitq hissəsi yaranır və bu nəticə etibarlı ilə leksik mənanın dəyişməsinə səbəb ola bilər” (9, 87). Maraq doğuran həm də odur ki, belə sözlərin bir qrupu tarixən fərqli cildə malik olan, sonralar omonimləşən sözlər kimi də qəbul edilir. Məsələn, qədim ingilis dilində lufi – lufian, müasir ingilis dilində love “sevgi” – love “sevmək” (13, 80). Ad – feil sinkretikliyinə malik olan belə sözlər aqlütinativ quruluşlu türk dillərində də işlənir: ac – ac (maq), köç – köç (mək) və s. Ad – feil sinkretikliyinə malik olan belə sözləri öz mahiyyətinə görə bir-birinə bağlayan və fərqləndirən cəhətlər var. Burada onu qeyd edək ki, flektiv və aqlütinativ quruluşlu dillərdə belə sözlər müxtəlif nitq hissələri sayıldığı kimi, təcrid olunan dillərdə də belə sözlər müxtəlif nitq hissələri kimi qəbul edilməlidir. İngilis dilindəki look “baxış” – look “bax (maq)”, sleep “yuxu” – sleep “yat(maq)” kimi sözlər mətnə kifayət qədər diferensial xüsusiyyətlərə malik olur. Müasir ingilis dilində round sözü isim kimi “dövrə”, sifət kimi “dəyirmi”, feil kimi “dövrə vurmaq, dolanmaq, önlük və zərf kimi “ətraf” mənalarında işlənir: sözlərin müxtəlif mənası mətnə aydınlaşır: the last round “sonuncu dövrə”, round table (dəyirmi masa), round the house “evin ətrafı”. Eyni xüsusiyyət Çin dilində də özünü göstərir. Bu dildə sözün mövqeyi, əhatə dairəsi başqa dillərdə şəkilçilərin və fleksiyanın yerinə yetirdiyi vəzifəni əvəz edə bilər.

Ayrıca tədqiqatlarda Çin dilində nitq hissələrinin təsnif prinsipləri hazırlanmışdır. Bu baxımdan Ma Czuan – Çjun 5 tam (əsas), 4 boş (köməkçi nitq hissəsi fərqləndirmişdir: isim, əvəzlik, feil, sifət və zərf (əsas) – önlük, bağlayıcı, köməkçiləşmiş söz, nida (köməkçi nitq hissəsi) (12, 23-24). Onu da qeyd edək ki, Çin dilinin qrammatikasına münasibətdə müxtəlif qrammatik sistemlər yaranmış, bəzən cümlə, bəzən Vandriesin anlamında morfem, bəzən isə real varlığın əşyaları arasındakı münasibətlərə söykənən qrammatik məna bu sistemlərin əsasına çıxarılmışdır (12, 55-59). Çin dilində nitq hissələrinin mahiyyəti, əsas anlayışların ifadəsi, qrammatik formanın və qrammatik münasibətlərin xarakterinin aydınlaşdırılması baxımından rus dilçilərinin, xüsusən də E.D.Polivanovun görüşləri xüsusi maraq doğurur. Bu baxımdan onun Çin dili haqqındakı görüşləri ayrıca tədqiqatda aşağıdakı ardıcılıqla öyrənilir:

- 1) morfologiya və sintaksisin münasibəti;
- 2) öz strukturu ilə bağlı olaraq sözün qrammatik xarakteristikası;
- 3) Çin dilində formadüzəltmə məsələləri;
- 4) təkhecalı sözün qrammatik xarakteristikası;
- 5) Çin dilində sözdəyişmə məsələləri (12, 94).

E.D.Polivanovun fikrinə görə, Çin dilində söz və cümlə eyni sxem üzrə qurulur. Buna görə də bu dildə morfologiya ilə sintaksis arasında ciddi keyfiyyət fərqi yoxdur. Söz yaradıcılığının əsasında mürəkkəb sözlər dayanır. Belə sözlər söz birləşmələrindən yaranır və bir çox hallarda onların sərhədini müəyyənləşdirmək çətinlik törədir. Söz yaradıcılığı modelləri söz birləşməsi modellərinin tipləri bir-birinə uyğun gəlir. E.D.Polivanov özünün inkorporlaşma nəzəriyyəsini yaradır, birinci səviyyəli və yüksək səviyyəli inkorporlaşmanı fərqləndirir. Birinci halda inkorporasiya morfologiyaya, ikinci halda sə sintaksisə aid edilir.

Çin dilində sözün mürəkkəb struktura malik olmasını da ilk dəfə bu tədqiqatçı göstərmişdir. Onun fikrinə görə, müasir Çin dilində ikihecalı və ya iki morfemli sözlər üstünlük təşkil edir. Belə sözlər morfemlə suffiksin və ya prefiksin əlaqəsindən deyil, iki leksik morfemin birləşməsindən yaranır. Çin dilində formadüzəltmənin özü də bu əsasda izah olunur. Sözün sözdüzəltmə strukturunun modelinin xüsusi tipli inkorporasiya kimi qəbul edilməsi sözün qrammatik xarakteristikasının yaradılmasına imkan verir. Müəllifə görə, Çin dilində təsirlik hal birbaşa feillə inkorporasiya nəticəsində, yaxud da köməkçi ba sözünün feillə birləşməsi əsasında ifadə edilə bilər. Polivanov Çin dilində müəyyən nitq hissələrinin sözdəyişmə göstəricilərinə malik olmasına da diqqət yetirmişdir. Bununla yanaşı, təcrid olunan dillərdə təkhecalı sözlərin struktur xüsusiyyətləri, qrammatik xarakteristikası da tipoloji baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Belə dillərdə söz struktur baxımdan qısa olur. Dilin tarixi inkişafı nəticəsində qazanılmış mürəkkəb strukturların əsasında da ilkin sadə strukturlar dayanır. Belə sözlərin kateqorial xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirilməsi daha böyük çətinlik törədir (12, 101-102). Sözün ümumqrammatik, yəni kateqorial mənası onun məxsusi mənasıdır. Kateqorial məna qrammatik siniflərə və vahidlərə məxus olan mənadır. Bir sıra dillərdə, xüsusən də flektiv-sintetik dillərdə bu məna sözün konkret ifadəsini tapır. Başqa bir tərəfdən bu məna eynitipli kateqorial mənalar üçün invariant xarakterlidir. Belə məna dilin sistemi ilə şərtlənir, müəyyən qrammatik siniflərin və vahidlərin əsasında dayanır və onu başqa qrammatik siniflərə və vahidlərə qarşı qoyur (2, 143). Lakin elə dillər var ki, sözün kateqorial əlaməti və qrammatik kateqoriyaları müəyyənləşdirən qrammatik formaları olmur. Başqa sözlə desək, sintetik dillərdə sözün göstərən forma belə dillərdə məzmun kimi mövcud olur və öz ifadəsini, əsasən, leksik vahidlərdə tapır. Təcrid olunan dillərdə təkhecalı sözlərin nitq hissəsi kimi zəif diferensiallaşması, yaxud belə sözlərin sinkretik xarakterdə olması fikri də bununla bağlıdır. Lakin belə dillərdə də öz kateqorial əlamətinə görə bu və ya digər qrammatik sinifə daxil olan sözlər mövcuddur. Məs; şu “kitab”, şuy “su”, ma “at”, lay “gəlmək” və s. Təkcə, təcrid olunan dillərin bir qrupunda mövcud olan sözdüzəldici şəkilçilər də müəyyən qrammatik siniflərə aid olmasına görə fərqlənir. Tədqiqatçılar göstərir ki, Çin dilində -mın sözdüzəldici şəkilçisi ancaq isimlərə qoşulur və şəxs mənası bildirən söz yaradır (12, 105-106).

Təcrid olunan dillərdə təkhecalı sözlərdə sözün CV strukturuna qədər qısalığı bu tipli vahidlərin linqvistik xüsusiyyətləri haqqında müxtəlif fikirlərin yaranması ilə nəticələnmişdir. Bəzi tədqiqatlara görə, əgər söz ikihecalı deyilsə və şəkilçilərə malik olursa, o, söz deyil, müəyyən əşya və hərəkətləri adlandıran, lakin qrammatik xarakteristikası, bu və ya digər nitq hissəsinə aidliyi olmayan morfemdir (12, 102). Çin dilində heca, morfem və sözün qarşılıqlı əlaqə və münasibəti dəfələrlə müzakirə olunmuşdur. Bu məsələ təcrid olunan dillərin morfoloji tipi və onun xarakteristikası baxımından da əhəmiyyət daşıyır. Bu dillərin bəzən monosilabik və ya təkhecalı dillər adlandırılması da təsadüfi xarakter daşıyır. İlk dəfə heca-morfemli dil anlayışından A.A.Draquonov istifadə etmiş və buna, daha çox, fonoloji məna vermiş, Çin dilinin fonologiyasının özünəməxsusluğunu açmaq üçün heca və morfemin material uyğunluğuna diqqət yetirmişdir. Dilçilikdə heca-morfemin xüsusi tipli vahid kimi qiymətləndirilməsi cəhdləri də olmuşdur. Lakin heca morfemlərlə morfemlərin eyniləşdirilməsinin dil vahidi anlayışını yaygınlaşdırması, məsələyə bu şəkildə yanaşmanın elmi əsasla malik olmaması da elmi mənbələrdə öz ifadəsini tapmışdır (4, 67). Hər bir hecanın morfem kimi qəbul edilməsi ona görə mümkün deyil ki, təcrid olunan dillərdə də bütün hecalar morfem kimi işlənə

bilmir. Dil vahidi kimi morfemin başlıca xüsusiyyəti isə ikitərəfli, yəni ifadə planı ilə məzmun planının vəhdətində mövcud olması, mənalı kiçik dil vahidi kimi başqa vahidlərə qarşı durmasıdır. Lakin onu da nəzərə almalıyıq ki, təcrid olunan dillərdə heca-morfemlər mənalı və mənasız vahid kimi işlənməsindən asılı olmayaraq, müəyyən qrammatik aktivliyi ilə fərqlənə bilər, yəni müəyyən morfoloji və sintaktik-qrammatik göstəriciləri birləşdirə bilər, müəyyən formalarda və derivatlarda təkrarlana bilər. Bu baxımdan V.B.Kaseviç birman dilində hər iki hecası mənasız olan çoy/sa “çalışmaq, cəhd etmək” sözünü nümunə göstərir. Belə ki, feilin ad formasını yaradan prefiks həm bütövlükdə sözün özünə, həm də ayrıca olaraq onun komponentlərinə qoşula bilər: açoy/ça – açoy/nca “cəhd” (4, 68). Heca-morfemlərlə morfemlərin kəsişən cəhətləri var, lakin bəzi heca-morfemlər mənalı vahid olmadığı, bəziləri isə mürəkkəb tərkibə malik olmadığı üçün morfem sayılmır. Çin dilində söz anlayışı czı termini ilə ifadə olunur. Bu czı mətnə müstəqil olaraq söz kimi işlənir, bəzən isə birləşmə şəklində söz olur. Buna görə də heca-morfemlər sözün xüsusiyyətlərini daşıyır. Buna görə də Çin dilində heca-morfemlər əsas vahid kimi qəbul edilir (4, 70). Çin dilində söz anlayışını bildirmək üçün bəzən czı termini ilə yanaşı çı terminindən də istifadə olunur, çı cümlənin kiçik vahidi kimi qəbul edilir. Belə ki, çının dəyişməsi, bölünməsi cümlənin mənasını dəyişir. Czı isə morfoloji baxımdan mənalı vahid kimi qəbul edilir və çı üçün tikinti materialı olur. Bu iki vahidin münasibəti aqlütinativ və flektiv dillərdəki morfemlə bir morfemli sözlərin münasibəti kimidir. Belə dillərdə czı lüğət vahidi olur, lakin çı bu halda söz birləşməsi kimi qəbul edilir (12, 115-118).

E.Sepirin təsnifində konseptual tipin müəyyənləşdirilməsi üçün əsas anlayışların ifadəsinə xüsusi yer verilir. Sözün strukturunda və ümumən dildə kök, derivation, qarışıq-relyasion və xalis relyasion anlayışların dildə necə ifadəsi əsasında Sepir dilləri müxtəlif siniflərə ayırır. Onu da qeyd edək ki, qarışıq-relyasion anlayışlar sözdə leksik məna ilə yanaşı əlaqə və münasibət mənasının, xalis relyasion anlayışlar isə münasibətin sözün özü vasitəsi ilə deyil, söz sırası, köməkçi sözlər, intonasiya və s. ilə ifadə olunan mənanın mövcud olması ilə əlaqələndirilirdi. Bu təsnifin yeniliyi onda idi ki, konkret dildə bu keyfiyyətlərinin hamısının mövcud olması fikrinin qəbul edilməsi idi. Bununla yanaşı, 21 dili təhlil edən tədqiqatçı əsas anlayışları 4 tipə ayırır və onları 4 sinfə – A, B, C, Ç siniflərinə bölür. Bu təsnifdə Çin dili A tipinə daxil edilir və sadə təmiz-relyasion dillər sırasına daxil olur. Əşya, əlamət, hərəkət kimi anlayışların sözlərlə ifadəsi, mücərrəd relyasion anlayışların vəhdəti. Tədqiqatçıya görə, Çin dili sadə təmiz-relyasion tipə, mücərrəd relyasion sistemə, təcrid olunma texnikasına və analitik quruluşa malikdir. Bu kriteriyalar təcrid olunmuş dilləri həm aqlütinativ, həm də flektiv tipə qarşı qoyur və bu baxımdan ümumi tipin əlamətləri kimi qəbul edilir. Lakin təcrid olunmuş dillər də bəzi xarakterik xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Müasir Çin dilində suffikslərin və aqlütinasiyanın mövcudluğu bu dili təcrid olunan dillərdən fərqləndirir, buna görə də Vyetnam dilini təcrid olunan dil tipinə daha çox uyğun gələn dil kimi qəbul etmək lazım gəlir.

Ayrıca tədqiqatda Çin dilinin köməkçi morfemləri funksional baxımdan üç sinfə ayrılır: 1) sözlər arasında münasibətlərə xidmət edənlər (önlüklər, qoşmalar, bağlayıcılar, atributiv köməkçi söz dı, obyektin xəbərdən əvvəl işləndiyi aktiv cümlələrdə vasitəsiz obyektin göstəricisi olan köməkçi söz ba və s; 2) cümlə daxilində sözlərin əlaqəsinə deyil, bütövlükdə cümləyə və ya onun ayrıca hissəsinə, cümlə üzvlərinə xidmət edən modal və sual ədatları, emfatik ədatlar; 3) ayrıca söz kateqoriyalarına söz yaradıcılığı baxımdan xidmət edən suffiks və polisuffikslər, yaxud da xüsusi qrammatik kateqoriyaların (növlər, tərz, kəmiyyət) göstəriciləri (14, 284).

Çin dilində həm sözdüzəldici, həm də formadüzəldici şəkilçi morfemlərin mövcudluğu onların xarakterik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə tələb edir. Belə vahidlər təkmənalıdır, sözə mexaniki şəkildə qoşulur, ondan asanlıqla ayrılır. Bunlar isə aqlütinativ dillərin xüsusiyyətləridir. Buna görə də Çin dilində təcrid olunma ilə yanaşı, aqlütinasiyanın da mövcud olması fikri ilə razılaşmalı oluruq (14, 291). Bu isə dil tipinin deyil, dildə tipin göstəricisi kimi qəbul edilə bilər. Bu baxımdan deyə bilərik ki, konseptual tipin qorunması ilə yanaşı, dildə başqa

tipin əlamətlərinin öyrənilməsində Qrinberq tərəfindən əsaslandırılan kvantitativ tipologiyadakı kriteriyaların mühüm əhəmiyyəti vardır. Dildə sərbəst və asılı vahidlərin bir-birinə qarşı durması, bu baxımdan söz və onun hissələrinin bir-birindən fərqləndirilməsi, Çin dilində köməkçi sözlərlə yanaşı, suffiks və önlüklərin fərqləndirilməsi Çin dilçiliyində də özünü göstərir (6, 138). Buna görə amorf dil, təcrid olunan dil anlayışlarına da birmənalı yanaşmaq olmur.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 280 s.
2. Бондарко А.В. Грамматическое значение и смысл. Л, Наука, 1978, 176 с.
3. Qurbanov A. Ümumi dilçilik, I c., Bakı: Maarif, 1989, 568 s.
4. Касевич В.Б. Субморфы, слогоморфемы и слогоморфемные языки // Типология и грамматика. М: Наука, 1990, с. 67-72.
5. Кузнецов П.С. Морфологическая классификация языков. М: Изд-во Московского Университета, 1954, 34 с.
6. Мой Шусян О «свободных» и «связанных» Новое в зарубежной лингвистике, вып. XXII, М., Прогресс, 1989
7. Məmmədov M. Dilçiliyə giriş. Bakı: Ləman nəşriyyatı poliqrafiya MMC, 2017, 267 s.
8. Məmmədov M. Linqvistik tipologiya (metodik vəsait). Bakı: Bakı Universiteti, 2015, 24 s.
9. Məmmədov M.T. Konversiya haqqında. Bakı Universitetinin xəbərləri (humanitar elmlər seriyası). Bakı: 2006, № 2, s. 87-90.
10. Rəcəbli Ə. Tipoloji dilçilik. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 100 s.
11. Hacıyeva A. Aqlütinativ dillərdə daxili fleksiya və fuziya. Bakı: Nurlan, 2007, 327 s.
12. Рождественский Ю. В. Понятие формы слова в истории грамматики китайского языка. М, Изд-во ИМО, 1958, 140 с.
13. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. М: Изд-во литературы на иностранных языках. 1956, 260 с.
14. Солнцева Н.В, Солнцев В.М. К вопросы об агглютинации в современном китайском языке // Морфологическая типология и проблема классификации языков, М-Л: Наука, 1965, с. 283-291
15. Успенский Б.А. Структурная типология языков М.: Наука, 1965, 280 с.

A.M.Гусейнова

Изолированные языки *Резюме*

Характерными особенностями изолированных языков являются преимущество односложных слов, слабая дифференциация частей речи. Эти языки обладают рядом таких характерных особенностей, как возможность формального отождествления слога и морфемы, морфемы и слова. В таких изолирующих языках, как китайский, присутствуют также элементы агглютинации, а это создает необходимость изучения признаков особого типа в изолированных языках.

A.M.Huseynova

The isolating languages *Summary*

Mainly monosyllables in the isolating languages, weak differentiation of parts of speech have a number of such characteristics as a possibility of formal identification of a syllable and a morpheme, a morpheme and a word. At such isolating languages as Chinese there are also agglutination elements. And it creates need of studying of signs of special type for the isolating languages.

Rəyçi: filol.f.d., dos. A.X.Ramazanova

Redaksiyaya daxil olub: 16.02.2019

İ.İ.HÜSEYNOVA

e-mail: huseynzade.h@mail.ru

Azərbaycan Kooperasiya Universiteti

(Bakı şəh., Nəcəf Nərimanov küç., 93)

ƏHMƏD HƏMDİ TANPINARIN ƏSƏRLƏRİNDƏ LEKSİK LAYIN KOQNİTİV VƏ PRAQMATİK ASPEKTLƏRDƏN TƏHLİLİ

Açar sözlər: Əhməd Həmdi Tanpınar, semantika, leksika, koqnitiv dilçilik, praqmatika.

Ключевые слова: Ахмет Хамди Танпинар, семантика, лексика, когнитивная лингвистика, прагматика.

Key words: Ahmet Hamdi Tanpınar, semantics, lexis, cognitive linguistics, pragmatics.

XX əsr türk ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan Əhməd Həmdi Tanpınar müxtəlif janrlarda müasir türk ədəbiyyatının dəyərli incilərini yaratmışdır. Müəllifin çoxşaxəli yaradıcılığı dil xüsusiyyətləri baxımından da diqqəti cəlb edir. Geniş dünyagörüşünə malik Tanpınar musiqi, fəlsəfə, eləcə də mədəniyyətin müxtəlif sahələri ilə bağlı fikir və düşüncələrindən obraz yaradıcılığında geniş şəkildə istifadə etmişdir. Müəllifin nəzərdə tutduğu ideyanı çatdırma xüsusiyyətləri və bu sahədəki xüsusi bacarığı onun əsərlərinin dilinə praqmatik və koqnitiv aspektdən yanaşaraq bu yolla bir sıra maraqlı məqamların aşkarlanmasını aktuallaşdırır.

Obyektiv ələmlə bağlı məlumatların subyektiv olaraq qavranıldıqdan sonra çatdırılması şəklində təzahür edən nitq koqnitiv prosesin nəticəsi kimi bir sıra məqamları özündə əks etdirir. Dilin leksik layında gedən proseslər həm daxili imkanları, həm də alınmaları əhatə etsə də, bəlli modellər əsasında qurulur ki, bu modellər də ənənəvi koqnitiv şablona istinad edir. Bədii ədəbiyyat nümunələrinin dilində də xüsusi lay kimi diqqəti cəlb edən fərqli arxitektónikaya malik leksik vahidlər bədii əsərlərin dilində işləndiyi zaman əlavə funksional-üslubi çalarlar da qazanır. Bunun səbəbi leksik vahidin funksional xüsusiyyətləri və praqmatik baxımdan istiqamətlənməsi ilə şərtlənir. Belə ki, dil sisteminin vahidi kimi leksemin funksiyaları bədii əsərin leksik-üslubi sisteminin hissəsi olaraq bədii nitqdə işlənmə xüsusiyyətlərindən fərqlənir. Bədii əsərdə başlıca funksiya kimi oxucuya bədii-estetik təsir imkanları çıxış edir. Burada işlənən dil vahidləri nominativ mənadan birbaşa asılı olduğundan yazıçı bu vahidləri seçərkən koqnitiv funksiyanın praqmatik funksiya ilə sıx əlaqəyə girərək oxucuya bədii-estetik və kommunikativ təsir göstərməsini diqqət mərkəzində saxlayır. Bu faktlar bədii əsərlərin dilində yazıçının ifadə etmək istədiklərini özündə cəmləşdirən, yüksək koqnitiv və praqmatik məzmunu ilə seçilən vahidlərin xüsusi yanaşma tətbiq etməklə öyrənilməsini aktuallaşdırır.

Əhməd Həmdi Tanpınarın dilində leksemlərin struktur və funksional baxımdan təhlili göstərir ki, müəllif, eyni zamanda həm lakonik, həm də dəqiq ifadə formasını tapmaqla yanaşı, fikri sadə şəkildə çatdırmaq bacarığı ilə bədii nitqin obrazlı və “oynaq”, axıcı şəkildə verilməsinə nail ola bilmişdir.

Yüreğim ağzımda konuşuyor və içimden kendi kendime düşünüyordum: “Ah bir merak etse de eve kadar gitsek, Emine’yi doya doya görsem, taşlıktaki tulumbadan o su çekse ben yüzümü yıkasam, Zehra ile çocuk türküleri söylesem...” (“Saatleri ayarlama enstitüsü”). “Yüreğim ağzımda” ifadəsi “birden bire ani bi hareket karşısında korkan insan modelinin dudaklarından dökülen ilk söz” şəklində izah olunur (1). Xalq arasında geniş şəkildə işlənən bu frazeologizmdən istifadə edən müəllif obrazın emosional durumunu qısa şəkildə oxucuya çatdırmağa nail olmuş, ümumi təfəkkür modeli əsasında obrazın eyni assosiasiya doğurması üsuluna əsaslanmışdır. Lakin belə məqamlarda nəzərə almaq lazımdır ki, tərcümə zamanı bu tipli ifadələrin qarşılığını tapmaq müəyyən çətinlik yaratdığından uyğun koqnitiv modelin seçimi xüsusi bacarıq tələb edir.

Bütün vücudum *zangır zangır titreyerek geriye çekildim*. (“Saatleri ayarlama enstitüsü”). Zangır zangır “güçlü sarsılmayı veya titremeyi anlatır” (2).

Dilə daha yaxından bələd olmağı tələb edən bu tipli ifadələr, xüsusilə yamsılamalarla qurulan birləşmələr də əsərə xüsusi üslubi rəng verməklə yanaşı, müəllifin ustalığından xəbər verir.

Diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də üslubi və emosional baxımdan xüsusi çalara malik feillərin işlədilməsidir. Bu məqsədlə üslubi fiqurların (metafor, müqayisə, metonimiya və s.) istifadəsi obrazların səciyyəvi xüsusiyyətlərini daha qabarıq əks etdirmək üçün uğurlu vasitələrdəndir. Bu ifadə üsulu müəllifin pragmatik məqsədini çatdırmaq baxımından məqsəddə uyğun üsul kimi diqqəti cəlb edir.

Yarı açık bir kapının aralığından konuşmalar geliyordu. *Başımı şöyle bir uzattım*.

Kapıyı kapattım. *Sandalyeme büzüldüm*. (“Saatleri ayarlama enstitüsü”).

Dil işarəsinin – dil vahidlərinin bədii üslubda işlənməsi ilə bağlı səciyyəsi onların funksionallıq xüsusiyyətləri ilə sıx şəkildə bağlıdır: “Dil işarəsinin başlıca funksiyası işarə vasitəsilə əksətdirmə və təfəkkür proseslərini təqdim etməklə vasitəli və abstrakt formada tarixən bu işarədə dil daşıyıcılarının təfəkküründə möhkəmlənmiş mənanı çatdırmaq və bu əsasda insan fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edən ünsiyyəti təmin etməkdir” (3, s.9). Bu məsələdə diqqət yetirilən məsələlərdən biri leksik vahidlərin polifunksionallığı məsələsidir. Dil vahidinin semantik baxımdan geniş əhatə dairəsinə malik olmasını şərtləndirən müxtəlif amillə mövcuddur ki, bunlardan ekstralinqvistik səciyyəviliyi, eləcə də pragmatik və koqnitiv aspektlərin təsirini xüsusilə vurğulamaq yerinə düşər. Diqqət çəkən məqamlardan biri də müxtəlif kontekstlərdə eyni vahidlərin fərqli funksiyaya malik olması ilə bağlıdır. Son dövrlərdə polifunksionallığın koqnitivistika istiqamətində araşdırılması heç də təsadüfi deyil və bu sahədə maraqlı faktların üzə çıxarılması ilə nəticələnir. Nitq prosesində insan təfəkküründə meydana çıxan modellər – mürəkkəb konseptual strukturlar sözlərin polifunksionallığını şərtləndirən pragmatik və koqnitiv əsas kimi çıxış edir. Leksemin polifunksionallığı bir vahidin iki və daha artıq konseptin ifadə vasitəsi kimi çıxış etməsi zamanı meydana çıxır.

Koqnitiv yanaşmanın üstünlüklərindən biri ondan ibarətdir ki, bu üsul vahid konseptual baza əsasında linqvistik və ekstralinqvistik göstəriciləri – dünyagörüşü, ünsiyyət situasiyası, tərəflərin məqsəd və planları ilə bağlı əlavə məlumatları da aşkarlamaq və təhlil etmək imkanı verir. Tanpınarın əsərlərində türk dili və təfəkkürünü əks etdirən məxsusi ifadələrin işlənməsi də diqqəti cəlb edir:

Ama doktor, ben hasta değilim... *Allah rızası için...* Size anlattım. “Saatleri ayarlama enstitüsü”

Tekrar *gözlerini gözlerime dikti*. En katî sesiyle:

- Hastasınız... diye *kesip attı*. (“Saatleri ayarlama enstitüsü”).

Bir gece rüyamda bir arslanı üzerime saldırırken gördüm. *Bereket versin* bir yerime dokunmadan geçti (“Saatleri ayarlama enstitüsü”).

Bəzən işlənən vahidlərin eyni və ya uyğun nümunələrinə müxtəlif dillərdə təsadüf olunur ki, bu da ümumi – universal koqnitiv proseslərlə bağlıdır:

Tüylerim diken diken oldu: - Aman doktor... (“Saatleri ayarlama enstitüsü”).

I got goosebumps// У меня мурашки по коже.

Koqnitiv yanaşma bədii mətnin pragmatik nəticə çıxarılaraq şərhini, məhz bu nəticə də mətnə “buraxılmış” hissələrin oxucu tərəfindən “bərpa edilməsi”ni təmin edir. Koqnitiv və pragmatik paradigmlər arasındakı əlaqə bir çox dilçilərin diqqətini çəkmişdir. Bir çox hallarda mütəxəssislər pragmatik paradigmanın müstəqil şəkildə fəaliyyətini inkar edərək onu koqnitiv paradigmanın tərkib hissəsi hesab edirlər. Bunun əksini təşkil edən fikirlərə də təsadüf etmək mümkündür – bu yanaşmanın tərəfdarlarına görə, pragmatika dil və nitqin koqnitiv, sosial və mədəni aspektlərini öyrənən elm sahəsidir (4, s. 23). Fikrimizcə, koqnitiv və pragmatik

aspektlər qarşı-qarşıya qoyulmamalı, nitqi müxtəlif baxımdan araşdırmaq imkanı verən tərəflər kimi təhlilə cəlb olunmalıdır.

Dilin ünsiyyət vasitəsi kimi nəzərdən keçirildiyi kommunikativ funksiya və dilin təfəkkür aləti kimi təqdim olunduğu koqnitiv funksiya ilə bağlı nəzərdən keçirilməsi onun funksionallığını, pragmatik və emotiv məqamların tədqiqini aktuallaşdırır. Yalnız kompleks şəkildə yanaşma mürəkkəb hadisə olan dil və nitqlə bağlı incə məqamların tədqiqini mümkün edir. Pragmatika koqnitiv proseslərin və nitqin şərh prinsiplərini ehtiva edir. Bununla yanaşı, nitq situasiyası, kommunikativ məqsəd əsasında formalaşan pragmatik amillər insan təfəkküründə baş verən koqnitiv proseslərin ayrılmaz hissəsi kimi çıxış edir. Deməli, pragmatik amillər (situasiya, ünsiyyətin predmeti, zaman-məkan çərçivəsi, müəllifin şəxsi keyfiyyətləri və s.) nitqin meydana çıxması və qavranılması zamanı təsadüf olunan koqnitiv proseslərə təsir göstərir.

Bədii əsərlərdə dil vahidinin işlənmə xüsusiyyətlərini koqnitiv baxımdan araşdırdıqda diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də xüsusi təfəkkür modellərinə əsaslanan məcazlar, eləcə də metaforlaşma mexanizmi ilə bağlıdır. Təbii ki, metaforların yerində və səviyyəli şəkildə işlədilməsi müəllifin peşəkarlığından, istedadından xəbər verməklə yanaşı, əsərin də keyfiyyətini və dəyərini artırır. Tarixən müxtəlif yanaşmalar tətbiq olunmaqla araşdırılan metaforlaşma son dövrlərdə koqnitiv proseslərin çəkisi nəzərə alınmaqla öyrənilir. Artıq dil hadisələri “ümumi koqnitiv mexanizm” şəklində tədqiq olunur (5, s.18). Metaforlaşmada koqnitiv və kommunikativ funksiyalar vəhdət şəklində reallaşır, koqnitiv və semantik məlumat əsasında informasiyanın “emalı” baş verir. Van Deyk dil strukturundakı vahidlərdə noematik – təxəyyüllə bağlı məqamları inkar edərək onlara “hər hansı konseptlə səsleşən əsas, tipik və potensial şəkildə mümkün olan informasiya daşıyıcısı – dil vahidi” kimi baxır (6, s.16).

Ve ben durmadan konuşuyordum. Onu aldatmak için konuştuğumu zannede ede konuşuyordum. Fakat *yavaş yavaş halka daralıyordu. Düşüncem sanki karanlık bir mahzen olmuştu. Hiçbir yere kımıldamak imkânı olmayan bir mahzen. Sonra birdenbire bir yerde bir kelime, bir hâtıra, tıpkı bir pencere açılmış gibi parlıyordu*. Ve ben oraya doğru yürüyordum.

Bu nümunə oxucunun gözləri qarşısında xüsusi bir mənzərəni – obrazın təxəyyülündə baş verənləri bütün cizgiləri ilə canlandırır.

Metaforlaşmanı sözlərin əvəzlənməsi və ya kontekstdə müəyyən dəyişikliyin baş verməsi kimi təqdim edən klassik nəzəriyyədən fərqli olaraq, A.Riçards hesab edir ki, metaforik köçürmənin əsasında ideyaların qarşılıqlı əlaqəsi və kontekstin transformasiyası dayanır (7, s.61). Onun fikrincə, fikir özü metaforikdir və assosiativ müqayisə vasitəsilə inkişaf edir (7, s.46). Lakin bunun tamamilə əksi olan fikirlərin də şahidi olmaq mümkündür. Metaforlaşmada “asemantik” yanaşma istiqamətini dəstəkləyən mütəxəssislərə görə, metaforlaşmada nəinki koqnitiv prosesin rolundan, hətta semantik aspektdən bəhs etmək də yersizdir. Belə ki, metaforik köçürmənin əsasında pragmatik amilə dayanan hərfi – ilkin mənə əvəzlənməsi durur: bu proses “sözün əsas mənasının törəmə mənanın xeyrinə dəyişilməsi ilə baş verir” (8, s.14).

İnsanın təfəkkür tərzı və dünyagörüşü ilə birbaşa əlaqəli olan metaforlaşma insan təfəkküründə həm universal, ümumbəşəri, həm də konkret linqvomədəni səviyyədə obrazların meydana çıxma qanunauyğunluqları sayəsində formalaşır. Belə məqamlarda sözlərdə törəmə mənaların aktuallaşması, milli təfəkkürlə bağlı konnotativ mənanın üzə çıxması kimi proseslər xüsusi çəkiyə malik olması ilə diqqəti cəlb edir. “Mənatörədıcilik dilin gizli potensialını fəallaşdırır, eyni linqvomədəniyyət daxilində onun təzadlı funksionallığa malik olması ilə bağlı düşünməyə vadar edir. Belə mənalandırma zamanı dil daşıyıcısının mövcud formaları yenidən mənalandırmaq və yenisini yaratmaq niyyəti fəal şəkildə ortaya çıxır” (9, s.32).

C.Lakoff hesab edir ki, dil vahidinin hər hansı əlavə mənə çaları ifadə etmək imkanı xarici ələmlə münasibət və ya dil sistemi vasitəsilə ona mənanın verilməsi ilə yox, hər bir fərdin – dil daşıyıcısının, eləcə də linqvomədəni ictimaiyyətin təcrübəsinin nəticəsi olaraq dəyələndirilməlidir. “Yeni mənanın verilməsi birdən-birə yox, mövcud neomatik refleksiya təcrübəsi, fenomenoloji refleksiyanın cəlb olunması əsasında baş verir” (10, s.118).

“Bizim adi (gündəlik) halda düşünüb hərəkət etdiyimiz dərkətmə sistemimiz təbiəti etibarilə metaforikdir” (11, s.25). Bu yanaşma metaforlaşma prosesinin yalnız dil sisteminə deyil, dil, təfəkkür və mədəniyyət amillərinin qarşılıqlı əlaqəsindən meydana çıxan hadisə olduğunu göstərir.

Tevkifimden beri beni âdeta *sırtında bir yük gibi taşıyordu*.

Bu cümlədə istifadə olunmuş metaforik güc çox dərin mənanın qısa şəkildə çatdırılmasına xidmət edir.

Sesi də böyleydi. Garip və açıq aksanlarla başlayır, sonra bir çeşit mırıltıda âdeta izini karıştırmak ister gibi kayboluyordu. Nədənə bu çəhrə, bu ses bana daima gayri muntazan kavislerle yapılmış *helezonları hatırlatıyordu*.

Oralarda ihtisasa hürmet vardı və psikanaliz *gündelik ekmek gibi bir ihtiyaçtı*.

Gözündə birdənə dəyişmiş, ben adlı bir iş için müşahedeye alınan bir hasta, o doktor olmaktan çıkmış, *bayağı iki iş arkadaşı olmuştuk. İkide bir sırtıma vuruyor*, bu işi başarmak icap ettiğini söylüyordu. (“Saatleri ayarlama enstitüsü”).

Müəllifin seçdiyi müqayisə predmetləri xüsusilə maraq doğurur: gündelik ekmek gibi bir ihtiyaç nə qədər sadə və xalq dilinə yaxındırsa, helezon (spiral) daha fərqli leksik laya aid vahiddir. Məhz bu təzadlı məqamlar əslində Tanpınarın əsərlərinin dilini, onun mürəkkəb təbiətini səciyyələndirir.

Bədii mətnin koqnitiv baxımdan təhlili müəllifin çatdırmaq istədiyi başlıca ideyanın açılmasına xidmət edir. Müəllif dil və mədəniyyət sistemindən nəzərdə tutduğu ideyanı daha uğurlu şəkildə əks etdirəcək hadisə və vahidləri seçməklə təqdim edir. Bədii mətnə koqnitiv baxımdan yanaşma mətnədə “buraxılmış” məqamların bərpa edilməsi ilə yeni məlumatın əldə olunmasına şərait yaradır.

Yani muntazam davam edilirsə bir neçə sənədə biter. Çıldıracaktım. “*Birkaç sene...*” (“Saatleri ayarlama enstitüsü”).

Məhdud zaman kəsiyində müəyyən məlumatın sistemli şəkildə çatdırılması, fərdi olaraq oxucuların qavrama səviyyəsinin nəzərə alınması kimi məsələlər mətnin koqnitiv baxımdan tədqiqinə aid problemlərdəndir. “Bədii mətn koqnitiv paradigma müstəvisində müəllifin gerçəklik haqqında təsəvvürünü əks etdirən, onun dünyaya fərdi baxışı kimi çıxış edən mürəkkəb işarələr sistemi kimi dərk olunur” (12, s.26). Koqnitiv yanaşma zamanı informasiyanın kodlaşdırılması və transformasiyası mexanizmi diqqət mərkəzində saxlanıldığından (13, s.55) müəllif nitqinin incəlikləri, fikrin çatdırılmasında istifadə olunan koqnitiv modellər diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

V.Maslova qeyd edirdi ki, “Dil – insanın mənəvi aləminə, intellektinə, gizli təfəkkür prosesinə açılmış bir pəncərədir. Mental fenomen olmaqla dərkətmənin müxtəlif formalarının – hissi (hissetmə, qavrama, təsəvvür) və rəşional (anlayış, fikir, əqli nəticə) kodlaşdırma üsulu kimi çıxış edir” (14, s.79).

Nəzərə almaq lazımdır ki, koqnitiv yanaşma leksik vahidin “anlama prosesində gizli qalan konseptual quruluşuna çıxış əldə etmək” (15, s.46) imkanı verir. Bu baxımdan bədii əsərlərin koqnitiv və pragmatik aspektdən tədqiqi və şərhə xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir.

Ədəbiyyat

1. <https://eksisozluk.com/yuregim-agzima-geldi--1838220>
2. <http://www.egitimler.info/nedir-ne-demektir/zangir-zangir-ne-demek/>
3. Уфимцева А.А. Типы словесных знаков. М.: Наука, 1974.
4. Verschueren J. The pragmatic perspective. In: A handful of pragmatics. Manual/ Ed.J.Verschueren.- Amsterdam -Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1995.
5. Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // Вопросы языкознания. – 1994. – № 4. – С. 17–33.

6. Дейк Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Прогресс, 1989.
7. Ричардс А. Философия риторики // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 44–67.
8. Бирдсли М. Метафорическое сплетение // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 9–21.
9. Бредихин С.Н. Лингвокультурологический аспект смыслопорождения на грамматическом уровне // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2013. – № 3 (21), в 2-х ч. – Ч. 1. – С. 29–33.
10. Бредихин С.Н. Иерархическая номатическая суперструктура vs. фрейм в смыслопорождении концептуальных понятий // Гуманитарные и социальные науки [электронный журнал]. – 2013. – № 2; URL: http://hses-online.ru/2013/02/10_02_19/13.pdf.
11. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем: пер. с англ. / под ред. и с предисловием А.Н. Баранова – М.: Едиториал УРСС, 2004.
12. Бабенко, Л.Г. Филологический анализ текста. Основы теории, принципы и аспекты анализа. М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2004.
13. Кубрякова Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов. М., 1996. S. 53-56.
14. Маслова, В. А. Когнитивная лингвистика: учеб. пособие / В. А. Маслова. – 3-е изд., перераб и доп. – Минск: «ТетраСистемс», 2008.
15. Алефиренко, Н. Ф. Фразеология в свете современных лингвистических парадигм: монография / Н. Ф. Алефиренко. М.: ООО Изд-во «Элпис», 2008.

И.И.Гусейнова

Когнитивный и прагматический анализ лексического яруса произведений Танпинара

Резюме

В статье рассматриваются проблема концептуализации, когнитивные и прагматические аспекты произведений А.Танпинара. Формирование когнитивизма в науке имеет фактически многовековую историю, возможно, равную времени функционирования знаний о языке и художественном слове. Когнитивный подход к явлениям языка в художественной литературе служит главным интегрирующим началом в динамичном формировании перспективных лингвистических направлений. Мы полагаем, что когнитивизм как особая парадигма в языкознании дает более расширенное представление о целях и предмете лингвистики. В статье исследуются проблемы соотношения языка и сознания, роль языка в концептуализации и категоризации мира, в познавательных процессах и обобщении человеческого опыта, связь отдельных когнитивных способностей человека с языком и формы их взаимодействия.

I.I.Huseynova

Cognitive and pragmatic analysis of the lexical tier of works of Tanpinar

Summary

The article deals with the problem of conceptualization, cognitive and pragmatic aspects of the works of A. Tanpinar. The formation of cognitivism in science has in fact a centuries-old history, possibly equal to the time of the functioning of knowledge about language and the artistic word. The cognitive approach to the phenomena of language in fiction is the main integrating principle in the dynamic formation of promising linguistic directions. We believe that cognitivism, as a special paradigm in linguistics, provides a broader view of the goals and subject of linguistics. The article examines the problems of the relationship between language and consciousness, the role of language in the conceptualization and categorization of the world, in cognitive processes and the synthesis of human experience, the relationship of individual cognitive abilities of a person with language and the forms of their interaction.

Rəyçi: filol.f.d. C.Qacarlı

Redaksiyaya daxil olub: 05.02.2019

S.HÜSEYNOVA

Bakı Slavyan Universiteti
(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SOMOTOM KOMPONENTLİ
SİNONİM FRAZEOLOGİZMLƏR*Açar sözlər:* sinonim, dublet, frazeologizm, somotom, bədən üzvü.*Ключевые слова:* синоним, дублет, фразеологизм, сомотом, части тела.*Key words:* synonym, doublet, phraseology, somotom, body member.

Dilin ən kiçik vahidi olan söz kimi frazeoloji vahidlər də insanın fəaliyyəti, onun daxili aləmi və psixoloji durumu ilə bağlı hadisələri, hərəkətləri əks etdirir. Frazeoloji vahidlər üslubi kateqoriya olub ekspressivlik, emosionallıq və obrazlılıq keyfiyyətinə malikdir. İstər canlı danışiq dilində, istərsə də bədii ədəbiyyatda frazeoloji birləşmənin işlədilməsi fikri ifadəli, gözəl və inandırıcı edir. Elə ifadələr var ki, dilin tarixi inkişaf prosesində tədricən sabitləşərək müəyyən mənanı bildirmək üçün leksik vahidə çevrilir. Bu prosesdə ifadənin tərkibindəki sözlər öz ilkin leksik mənasını itirərək məcazlaşır və qoşulduğu sözlə birlikdə tamamilə yeni məna yaradır.

Frazeologizmlər dildə hazır şəkildə işlənən, tarixən formalaşmış, sabitləşmiş məcazi mənalara ifadə edən, bir çox hallarda ayrı-ayrı sözlərin ekvivalenti kimi işlənən dil vahidləri olmaqla bərabər, müxtəlif xüsusiyyətlərinə və ayrı-ayrı əlamətlərinə görə təsnif edilir. Bu məsələyə münasibətdə M.Mirzəliyeva frazeologizmlərin altı prinsipə görə təsnif olunmasını məqsədəuyğun hesab edir. Bu prinsiplərə aşağıdakıları aid edir: frazeoloji vahidlərin tutumuna (əhatə dairəsinə) görə tipləri, əmələgəlmə prinsipinə, semantik quruluşuna, semantik qovuşma prinsipinə, leksik tərkibinə, ekspressiv və üslubi xüsusiyyətlərinə görə tipləri (1,73).

Təbii ki, tədqiqatçının təqdim etdiyi bölgüdə müəyyən mübahisəli məqamlar olsa da, bu prinsiplər əsasında frazeoloji vahidlərin qruplaşdırılması onlar haqqında tam və əhatəli təsvir əldə olunmasına, bütün xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasına yaxından kömək etmiş olur. Ona görə də həmin təsnif bütövlükdə maraqlı və əhəmiyyətli olsa da, bizim tədqiq etdiyimiz mövzu ilə bağlı daha çox həmin dil vahidlərinin semantik xüsusiyyətlərinə görə növləri maraqlandırır və frazeologizmlərin semantik xüsusiyyətləri ilə birbaşa əlaqədar olan məsələlər haqqında müəyyən məlumatların verilməsini məqsədəuyğun hesab edirik.

Azərbaycan dilindəki frazeologizmlər ifadə imkanları, semantik məzmunu baxımından müxtəlif qruplara bölünə bilər. Bu zaman həm onların əmələ gəlməsində iştirak edən leksik vahidlərin mənası, həm onların ümumilikdə ifadə etdiyi məna tutumu və digər xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır. Bunları nəzərə alaraq onların bir neçə növünü qeyd etmək olar ki, onlardan biri də somatik frazeologizmlərdir. Frazeoloji sinonimlərin tərkibi müxtəlif komponentlərdən ibarət ola bilər. Bu komponentlər müxtəlif semantik növlərə bölünürlər: komponentləri insanın bədən üzvlərinin adlarından ibarət olanlar, bitki adlarından, heyvan adlarından, dini-mifoloji zəmindən olan sözlərdən ibarət frazeoloji sinonim cərgə. Bütün dünya dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də frazeoloji birləşmələrin əsas komponentlərini somotomlar – bədən üzvlərinin adları təşkil edir. Ona görə də müasir Azərbaycan dilində somotom komponentli frazeologizmlər dildəki frazeoloji birləşmələr əsas aparıcı kütləsini təşkil edir.

Bu tip frazeologizmlərin formalaşmasında ayrı-ayrı somatik vahidlər xüsusi rol oynayır. Frazeologizmlərin bu növü Azərbaycan dili frazeoloji sistemində müəyyən kəmiyyət göstəricilərinə malikdir və ən müxtəlif mənalara obrazlı şəkildə ifadə olunmasında mühüm rol oynayır. Dildə somatik frazeologizmlərin çoxluğu və tarixən daha qədim dövrlərdən formalaşması insanların ayrı-ayrı bədən üzvlərinin ona daha yaxın olması, onların müşahidə edilərək

daha çox hansı funksiyaları yerinə yetirə bilmə imkanlarının olmasını asanlıqla müəyyənləşdirə bilməsi ilə bağlıdır. Çünki insanlar bədən üzvlərinin bu və ya digər xüsusiyyətləri ilə bağlı biliklərə daha qədimdən malik olur və onları mənalandıraraq ən müxtəlif məzmunlu frazeologizmlər yaradıb ünsiyyət prosesində ondan istifadə edirlər. Somatik frazeoloji vahidlərin əsas kateqorial əlamətlərindən biri məcazlaşmadır. "...ümumbəşəri psixi proseslər və bədən üzvlərinin əsas funksiyalarına görə ən müxtəlif xalqların somatik frazeologizmlərinin məlum toqquşma nöqtəsi vardır" (2,153). Müxtəlif mədəniyyətə, dinə, dünyagörüşünə malik xalqların hamısının malik olduğu somatik frazeoloji vahidlər arasında bir ümumilik, ortaqlıq mövcuddur.

Təsadüfi deyildir ki, frazeoloji vahidlərin varlığını şərtləndirən komponentlər əsasən insana daha yaxın, daha doğma və daha çox geniş yayılmış sözlərdən ibarət olur. Somatizmlər dilin qədim leksik qatını təşkil edərək sadə sözlərdən ibarət olur. İnsanın bədən üzvlərinin adları, əsasən, çoxmənalıdır. Bu xüsusiyyətlər frazeoloji birləşmələrin əmələ gəlməsində önəmli rol oynayır. Somatik frazeologizmlərə tədqiqatçı marağının artması onunla bağlıdır ki, bütövlükdə frazeoloji vahidlərin özü, eləcə də onun komponentləri bu və ya digər şəkildə insan və onun fəaliyyətini təsvir etməyə və səciyyələndirməyə yönəlmişdir.

Azərbaycan dilində somatik frazeologizmlərin yaranmasında ayrı-ayrı somatik vahidlər fərqli şəkildə iştirak edir. Müasir Azərbaycan dilindəki somatik frazeologizmlərin müxtəlif tematik qruplarını araşdırarkən bir fakt ortaya çıxır. Belə ki, insanın bu və ya digər bədən üzvlünün adı daha fəal olmaqla çox sayda frazeologizmin yaranmasında iştirak edərsə, bəzi bədən üzvlərinin adı nisbətən qeyri-fəal olur və nisbətən az sayda somatik frazeologizmin yaranmasında iştirak edir. Elə insan orqanı var ki, ona aid iki yüzdən çox frazeologizm mövcud olduğu halda, eləsi də olur ki, ona aid bir somatik frazeologizm olur.

Azərbaycan dilində ən son çap olunmuş frazeologiya lüğətində *başla* əlaqədar 200-dən çox somatik frazeologizm işləndiyi halda, dırnaqla bağlı 5 somatik frazeologizm işlənir (3).

Bu baxımdan Azərbaycan dilində bədən üzvlərindən *göz, qulaq, baş, üz, ürək, əl* və digər sözlərin fəal iştirakı ilə daha çox frazeologizmlərin yarandığını müşahidə edə bilərik. Bu baxımdan araşdırmaçı Ə.Hacıyeva ayrı-ayrı bədən üzvlərinin iştirakı ilə yaranan frazeologizmlərin statistik hesablanmasını apararaq – *əl, ayaq, baş, göz, qulaq* və digər sözlərin məhsuldar olmaqla daha çox frazeologizmin yaranmasında iştirak etdiyini qeyd etmişdir (4,155). Sözlərin bəzilərinin iştirakı ilə yaranan frazeologizmlərə nümunə verməklə fikrimizi daha aydın ifadə edə bilərik: *gözünü döymək, göz vurmaq, dil açmaq, dil tökmək, dil vermək, əl açmaq, ürək qızdırmaq, ürəyinə toxunmaq, ürəyinə salmaq* və s. Bu frazeologizmlərin əksəriyyətinin müəyyən sözlərə ekvivalent olduğunu, lakin müəyyən məqamlarda məcazi mənalar kəsb edərək frazeologizmlərin yaranmasında fəal iştirak etdiyini müşahidə edə bilərik. Bu zaman onu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzən üzvlərinin adı ilə formalaşan frazeologizmlər dilin daha qədim dövrlərindən yaranmağa başlamışdır və müasir dövrümüzdə də özünün funksionallığı və mənə rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Qədim yunanlar bədənə "ölümə məhkum hissəsini" "soma" adlandırırdı. Terminoloji mənası "bədənə aid olan" "somatik" sözü də buradan götürülmüşdür. Müasir anlayışlar və terminlərin qısa lüğəti somatizm sözünü bədənə (psixika istisna olaraq) bağlı olan insan orqanizminin hadisə və sistemlərinin mənasını ifadə etmək üçün müəyyənləşdirmişdir. Somatizmlər *baş, üz, ürək, burun, qulaq, boğaz, ağız, dil* və s.dir.

Somatizmlər dilin qədim leksik qatını təşkil edir, sadə sözlərdən ibarət olur, çoxmənalı olur. Bu xüsusiyyətlər frazeoloji birləşmələrin əmələ gəlməsində də somatizmlərin əsas xüsusiyyətləri kimi qalır. Somatik frazeologizmlərlə əlaqədar tədqiqatçı marağının artması onunla bağlıdır ki, bütövlükdə frazeoloji vahidlərin özü, eləcə də onun komponentləri bu və ya digər şəkildə insan və onun fəaliyyətini təsvir etməyə və səciyyələndirməyə yönəlmişdir.

"Somatik frazeoloji vahidlər termini altında insanın bədən üzvlərini bildirən sözlərin iştirakı ilə yaranan ifadələr başa düşülür. Həmin sözlər somatik frazeoloji vahidlərin tərkibin-

də müasir dövrdə konkret mənasını itirərək məcazlaşır və digər komponentlə birlikdə yeni mənanın yaranmasına xidmət edir” (5, 139).

Dilin ən qədim layına məxsus somatik frazeoloji vahidləri də türk mənşəli hesab etsək, yəqin ki, yanılmarıq. Somatik vahidlər insanın hiss və duyğularının, ətraf mühitə münasibətinin ifadəsidir. Bu zaman konkret mənalı bədən üzvlərinin adlarından istifadə olunur. Lüğətlər üzərində apardığımız təxmini statistik hesablamalara görə müasir Azərbaycan dilində 379 somatik frazeologizm “əl”, 28 “burun”, 215 “göz”, 127 “ağız”, 90 “üz”, 20 barmaq, 54 “dil”, 237 “baş”, somotomu ilə düzəlmiş somotik frazeologizmdir (3; 6; 7).

Bildiyimiz kimi, frazeoloji vahidlərdə müxtəlif mənə növləri mövcuddur. Onlardan biri də sinonim və dublet səciyyəli frazeologizmlərdir. Frazeoloji birləşmələrin xalq danışığı dilində işlənməsi obrazların nitqini canlı, koloritli və maraqlı etməklə yanaşı, fikri aydınlaşdırır, daha izahata ehtiyac qalmır. İfadəni qüvvətləndirmək üçün çox zaman hər hansı bir söz əvəzinə, onun sinonimi olan idiom, frazeoloji birləşmə işlənir. Frazeoloji birləşmələr hər hansı bir neytral sözlə birgə işlənərək ekspressivlik yaradır. Eyni sözü təkrar etməmək üçün frazeoloji birləşmələr sinonim cərgələrlə qoşa işlənir. Frazeoloji birləşmələrin sinonim cərgələrlə qoşa işlənməsi fikri daha dəqiq, incə mənə çalarlıqlarını bildirir. Beləliklə, frazeoloji birləşmələrin sinonim cərgələrlə qoşa işlənməsinin aşağıdakı keyfiyyətləri vardır: emosionallıq, ekspressivlik, obrazlılıq, ifadəlilik, dəqiqlik, fikir aydınlığı, mənanı qüvvətləndirmə, təsirlilik, nitqdə qorxu və həyəcan yaratmaq. Sinonimlər istər ədəbi dildə, istərsə də danışıda yaradıcı şəxs və personajın öz fikrini dəqiqləşdirib oxucuya, dinləyiciyə çatdırmasına imkan yaradır.

Müasir Azərbaycan dilində somotom komponentli omonim, çoxmənalı, antonim frazeoloji vahidlər kimi sinonim və dublet frazeologizmlərə də rast gəlinir. Məsələn, *gözünün yaşını tökmək* – // *göz yaşını axıtmaq* // *göz yaşını tökmək* // *qarağözlük etmək* // *gözünün qorasını tökmək* – // *gözünü sıxmaq*; *göz qoymaq* // *göz yetirmək* // *göz – qulaq olmaq* və s.

Demək lazımdır ki, frazeoloji sinonim və ya frazeoloji dublet deyərkən biz elə dil vahidlərini nəzərdə tuturuq ki, onlar ən müxtəlif leksik vahidlərdən təşkil olunmalarına, fərqli sintaktik konstruksiyalar kimi formalaşmalarına baxmayaraq, məzmunundakı semantikaya görə müəyyən kontekst daxilində ayrı-ayrı situasiyalarda bir-birini asanlıqla əvəz edə bilirlər. Lakin bu zaman, təbii ki, müəyyən üslubi çalarlıqlar, üslubi fərqlər də müşahidə olunur ki, bu da dilin daxili inkişaf qanunları ilə birbaşa bağlı olan xüsusiyyət hesab edilə bilər.

Somatik frazeologizmlər özləri də müxtəlif tematik qruplara ayrılırlar: əqli fəaliyyət bildirənlər; insanın emosional vəziyyətini, fiziki vəziyyətini bildirən somatik frazeologizmlər; insanın davranışını bildirən somatik frazeoloji vahidlər. Müasir Azərbaycan dilindəki sinonim frazeologizmlər cərgəsi tərkibində somotomların işlənməsinə görə 3 yerə bölünür:

1. Sinonim frazeoloji cərgədəki frazeologizmlərdən yalnız biri və ya ikisi somotom komponentli olur. Məsələn, *toqqanın altını bərkitmək* // *qarnını doydurmaq* // *qarnını otarmaq* // *həzm-rəbədən keçirmək*; *yuxuya getmək* // *cimir eləmək* // *başını yerə atmaq* // *yuxuya dalmaq* // *gözünün acısını almaq*; *əldən düşmək* // *dildən düşmək* // *taqətdən düşmək* // *taqəti kəsilmək* // *kələyi kəsilmək*; *qarğa beyni yemək* // *baş-beyin aparmaq*; *cana doymaq* // *zinhara gəlmək*; *kürkünə birə düşmək* // *qarnına girgi düşmək*; və s. Bu tip sinonim frazeoloji cərgəni təşkil edən frazeoloji birləşmələrin heç də hamısı somotom komponentli olmur.

2. Sinonim frazeoloji cərgədəki frazeologizmlərin hamısı müxtəlif somotom komponentli olur. Məsələn, *canına üşütmə düşmək* // *ürək-köbəyi düşmək* (*ürək – göbəyini yemək*) // *bağrı yarılmaq*; *əl-ayağına düşmək* // *ayağına yıxılmaq*; *ağzına gəlmək* // *dilinə gəlmək*; *gözü kölgəli olmaq* // *dili qısa (gödək) olmaq*; *əlini üzmək* // *gözünü kəsmək*; *başında qoz sındırmaq* // *təpəsində qoz sındırmaq* (*qırmaq*); *baş-başa gəlmək* // *kəllə-kəlləyə gəlmək*; *ürəyi yanmaq* // *qəlbi yanmaq*; *ürəyini açmaq* // *qəlbinə açmaq*; *başında qoz sındırmaq* // *təpəsində qoz sındırmaq* (*qırmaq*); *baş-başa gəlmək* // *kəllə-kəlləyə gəlmək*; *ürəyi yanmaq* // *qəlbi yanmaq*; *ürəyini açmaq* // *qəlbinə açmaq* və s. Gördüyümüz kimi, bu tip sinonim frazeoloji cərgədəki

frazeoloji birləşmələrin hamısı somotom komponentlidir. Bu somotom vahidlərin hamısı bədənə müxtəlif üzvlərinin adlarını ifadə edir və sinonim cərgədə təkrarlanmır.

3. Sinonim frazeoloji cərgədəki frazeologizmlərin hamısı eyni somotomdan ibarət olur. Məsələn, *ağzını mumlamaq // ağzına qıfıl vurmaq; göz yaşı axıtmaq (tökmək) // gözünün qorasını sıxmaq; dabanına tüpürmək // daban almaq; bağı qan olmaq (qana dönmək) // bağı dəlinmək; ağzını allah yoluna qoymaq // ağzını boza vermək; başdan eləmək // başdan əkmək; başı şişmək // başı qazana dönmək // başı böyümək; dərisini soymaq // dərisini boğazından çıxarmaq; ağzını malalamaq // ağzına atmaq; bığını yağlamaq // bığının altından keçmək; baş sındırmaq // baş qırmaq; başa çatmaq // başa yetişmək; başına toplamaq // başına yığmaq // başına cəm etmək; baş sındırmaq // baş qırmaq; başa çatmaq // başa yetişmək; başına toplamaq // başına yığmaq // başına cəm etmək; və s.*

Somotom komponentli sinonim frazeologizmlər semantik cəhətdən olduğu kimi, struktur baxımdan da rəngarəngdir. Bu tip frazeologizmlər qeyri-predikativ və predikativ olmaqla iki yerə ayrılır. Qeyri-predikativ sinonim frazeologizmlər daha çoxluq təşkil edir. Məsələn, *arxaya baxmadan qaçmaq // baş götürüb qaçmaq // dabanına tüpürüb qaçmaq; gözə gəlmək // nəzərə çarpmaq // gözə çarpmaq; can yandırmaq // ürək yandırmaq // dərini çəkmək // fikrini çəkmək; xirtdəyindən tutmaq // boğazından yapışmaq // yaxasından yapışmaq və s.*

Qeyri-predikativ frazeologizmlər ismi və feili olmaqla iki yerə bölünürlər. Bütün dünya dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də feili frazeologizmlərin sayı ismi somatik frazeologizmlərin sayından çoxdur. “Aparılan tədqiqatlardan görünür ki, somatik feili birləşmələrin ismi tərəfi insan bədəninin müxtəlif üzvlərini bildirən sözlərlə, bir hissəsi isə müxtəlif isimlərlə ifadə edilmişdir. Birinci qrupa daxil olan somatik frazeoloji birləşmələr ən çox *baş, göz, əl, ürək, üz* somatizmləri ilə formalaşmışdır” (4, 53).

Feili qeyri-predikativ sinonimik cərgə: Məsələn, *xirtdəyindən yapışmaq // boğazından yapışmaq // yaxasından yapışmaq; ağzına qədər doldurmaq // başdan-başa doldurmaq; ürəyinə salmaq // özünə dərd eləmək; gözünü çəkmək // əlini üzmək // əlini çəkmək // gözünü yığmaq; və s.* “Frazeoloji vahidlərin yaranmasında insan amili böyük rol oynayır, yəni insanlarla bağlıdır, onların fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini əhatə edir. Azərbaycan dilində hərəkət feillərinin əsasında yaranan frazeoloji vahidlərin çoxunu somatik frazeoloji vahidlər hesab etmək olar. Məsələn, *gözə gəlmək, gözü düşmək, qaşqabağını sallamaq, başına dolanmaq, əldən düşmək, başa çıxmaq, gözdən qaçmaq, əli ətəyindən uzun qayıtmaq, ürəyi qalxmaq, başa düşmək*” (8, 15).

Predikativ, cümlə tipli sinonim frazeologizmlər. Məsələn, *Əldən qalan əlli il qalar // Bu günün işin sabah qoyma; Allah başına daş salsın // Allah ağlını əlindən alsın; Alın tərini tökmək // Əldən düşmək // Can qoymaq; Gülmə qonşuna, gələr başına // Döymə qapını, döyərlər qapını; İki ayağını bir başmağa qoymaq // Bir əldə iki qarpız tutmaq; Ağrımayan başına dəsmal bağlamaq // Ağrımaz başını bəlaya salmaq və s.*

Frazeoloji vahidin sintaktik funksiyası artıq onun hansı cümlə üzvü kimi çıxış etdiyini və beləliklə də, hansı sözlərlə əlaqəyə girdiyini göstərir. Frazeoloji vahidin müəyyən leksik-grammatik səciyyə daşması onun real birləşmə imkanlarından, az da olsa, xəbər verə bilər. Doğrudan da, əgər hər hansı frazeoloji vahid feili birləşmədirsə, onda onun məhz hansı sözlərlə semantik əlaqədə ola biləcəyini artıq təsəvvür etmək mümkündür. Əslində elə buna görə də biz frazeoloji vahidin sözlə əlaqəsinin imkan həddlərini dəqiqləşdirməklə müəyyən sərhəd tapmış olarıq. Feili frazeoloji birləşmələr əsasən cümlənin xəbəri vəzifəsində işlədilir. O cümlədən somotom komponentli sinonim frazeologizmlər də predikativ şəkildə olduğunda, əsasən, cümlənin xəbəri funksiyasında çıxış edir.

Ədəbiyyat

1. Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995, 146 s.

2. Вакк Ф.О. О соматической фразеологии эстонского языка / Вопросы фразеологии и составление фразеологических словарей. Баку: Изд. АН Аз., 1968, с.152-155.
3. Məhhərəmli Q., İsmayilov R. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı: Altun kitab, 2015
4. Hacıyeva Ə. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: Nurlan, 2004, 191 səh.
5. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1985, 405 s.
6. Sinan A. Turan Türkçenin deyim varlığı. İstanbul: 2015
7. Baxşiyev H. Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti. Bakı, 2006.
8. Mənsimzadə S. Müxtəlifsistemli dillərdə hərəkət feilləri əsasında yaranan frazeologizmlər (ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları üzrə) Fil.ü.f.dok. ... diss. avtoref. Bakı, 2012, 130 s.

С.Гусейнова

**Синонимичные фразеологизмы с сомотомной составляющей
в современном азербайджанском языке
Резюме**

В статье рассматриваются фразеологические синонимы современного азербайджанского языка. Фразеологизмы классифицируются в соответствии с их различными особенностями и индивидуальными особенностями в форме готовых, исторически сформированных, фиксированных переносных значений, в большинстве случаев языковые единицы используются как эквивалент отдельных слов. Фразеологические синонимы делятся на семантические типы. В этой семантической классификации соматические фразеологизмы играют важную роль. Как и на всех языках мира, большая часть фразеологического фонда азербайджанского языка состоит из соматических фразеологических единиц. Множество соматических фразеологизмов в языке и их формирование с древних времен связано с тем фактом, что люди могли легко определить, какие отдельные члены тела были ему ближе, какие функциональные возможности они имеют больше всего. Соматические единицы - это выражение чувств и эмоций человека, отношение к окружающей среде. В этом случае используется конкретное значение названий частей тела. В современном азербайджанском языке также есть синонимия и вариантность фразеологизмов. В статье рассматриваются особенности этого типа синонимичных фразеологизмов.

S.Huseynova

**Somotom-composed synonym phraseological units
in the modern Azerbaijani language
Summary**

The article deals with phraseological synonyms in the modern Azerbaijani language. The phraseological units are ready-made, historically formed, stabilized literal meanings, in most cases the language units used as the equivalent of separate words which are categorized according to their various features and individual traits. Phraseological synonyms are divided into different semantic types. In this semantic classification, somatic phraseologies play an important role. As in all the languages of the world, the large part of the phraseological fund in the Azerbaijani language is composed of somatic phraseological units. The plurality of somatic idioms in the language and historically more ancient times are related to the fact that people are closer to the individual body members and can easily determine what functions they can observe and perform. The somatic units are the expression of the person's feelings and emotions, their attitude towards the environment. In this case the names of parts of body in their concrete meaning are used. There is also a somotom-composed synonym and doublet phraseological units in the modern Azerbaijani language. The article investigates the peculiarities of this type of synonym phraseologies.

*Rəyçilər: prof. İ.Z.Qasımov;
BSU-nun Müasir Azərbaycan dili kafedrası
(06.11.2018-ci il tarixli iclasın qərarı (pr. №04)).*

Redaksiyaya daxil olub: 13.02.2019

Z.İSMAYILOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Bəhbudov küç., 60)

MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ TƏKRARLARIN BƏDİİ MƏTNİN TƏŞKİLİNDƏ ROLU

Açar sözlər: mətn, təkrar, nitq, dil

Ключевые слова: текст, репетиция, речь, язык

Key words: text, repetition, speech, language

Dilin çoxsəviyyəli olması sözlərdə də özünəməxsus şəkildə çoxcəhətlik yaradır.

Məhz bu buna görə də dildə müxtəlif səviyyələrdə obrazlılıq və emosionallıq mövcuddur. Obrazlılıq bədii üslubun əsas şərti hesab edilir. Obrazlılığın, eləcə də emosionallığın göstəriciləri müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərir ki, təkrarlar da bu sırada müəyyən yerə malikdir.

Bədii mətnin təşkilində müxtəlif səviyyəli təkrarlardan istifadə edilir ki, onlar aşağıdakılardır:

1. Fonetik səviyyə 2. Leksik səviyyə 3. Qrammatik səviyyə.

Fonetik səviyyədən bəhs edərkən, burada alliterasiyalar, anaforalar, assonanslar, konsonanslar, reduplikasiyalar, konduplikasiyalar və s. araşdırılır.

Məsələn: alliterasiya nitq zəncirində bir neçə sözün eyni səslərlə ifadə olunmasıdır. Fonetik səviyyədə alliterasiyalar samit səslərin təkrarı və ahəngləşməsi kimi xarakterizə edilir.

Assonanslar isə sait səslərin bir-birini izləməsidir.

Bədii nəslərdə müxtəlif alliterasiya və assonans nümunələrinə rast gəlmək mümkündür.

Aşağıdakı nümunəyə nəzər salaq:

1. "As there were not as many gentlemen as ladies, Elizabeth Bennet did not have a partner for one of the dances, and was sitting watching the dancing. (Orada xanımlar qədər kişilər olmadığından, Elizabet Bennetin rəqslərin hər hansı biri üçün tərəfdaşı yox idi, sadəcə oturub rəqs edənlərə baxmaqla kifayətlənirdi)[13,s.300].

Bu cümlədə "e, a" səslərindən ibarət assonanslara rast gəlirik.

2. "Made her dresses. Shopped. Visited a hospital. Played her piano. Translated from the French" (Paltarını hazırladı. Alış – veriş etdi.

Xəstəxanaya baş çəkdi. Pianoda ifa etdi. Fransız dilindən tərcümə etdi.) (11, s.303).

Bu cümlələrdə isə "e, a" səslərindən ibarət assonanslar, "s, t" səslərindən ibarət alliterasiyalar vardır.

3. "Having sealed and posted this letter, he went into the dining-room" (Bu məktubu möhürləyib yola saldıqdan sonra o, qonaq otağına getdi) (11, s.303).

4. "Entering, he had noticed that several people were already seated at little round green tables with little pots of fresh flowers on them and Brittany ware plates" (İçəri daxil olanda, üzərində tər çiçək dibçəkləri və dəmir Britaniya boşqabları olan kiçik stolların ətrafında bir neçə adamın artıq oturduğu onun nəzərindən qaçmadı) (11, s.299).

Yuxarıdakı cümlələrdə də "e" səmindən ibarət mükəmməl assonanslar diqqət çəkir. Burada maraqlı məqamlardan biri odur ki, bədii mətni formalaşdıran sözlərə nəzər salarkən eyni sözləri həm konsonans, həm də assonans prizmasından təhlil etmək mümkün olur. Daha doğrusu, bir söz və cümləyə müxtəlif yanaşmalar tətbiq etmək arzusu və cəhdi gerçəkləşir.

"Mr. Darcy was standing near her, and when Mr Bingley came up to speak to his friend, Elizabeth couldnt avoid hearing their conversation". (Cənab Darcy onun yanında dayanmışdı, Cənab Bingley dostu ilə danışmağa gələndə o, onun söhbətini eşitməkdən özünü yayındıra bilmədi) (13, s.4).

Yuxarıdakı nümunə Ceyn Ostenin “Qürur və Qəraz” əsərindən götürülmüşdür. Burada bədii mətnin təşkilinə xidmət edən xeyli assonans nümunələrinə rast gəlmək mümkündür. Belə ki, “a, e” səsliəri mükəmməl assonans nümunələrinə bariz misaldır.

“*You behaved beautifully dear. It was such a comfort to have you. Your uncle and I are going to lunch*”. (*Sən özünü yaxşı apardın, əzizim. Səninlə olmaq xoş idi. Sənin dayın və mən şam yeməyinə hazırlaşırıq.*) (11, s.149).

Verilmiş cümlədə “you, your” sözləri təkrar qismində uğurla istifadə olunmuş, bədii mətnin tərtibatına rəng qatmışdır.

“*İbrahim gördü dağlar, sürülər, Göy at nəyəsə minib yırğalana-yırğalana getməkdədi, bir az aralanmışdı ki, baxdı qonşu kənddən iki qadın gəlir, birini tanıdı tanıyan kimi də bir zamanlar ona yazdığı sevgi məktublarını xatırladı. “Ölsən torpağınsan, qalsan mənim”. Utandımı, nəydisə yola baxdı, gördü yol da baş alıb getməkdədi, birdən elə bil velosipedi altından aldılar, üzüstə daş yola yıxıldı. Əlləri, üzü-gözü soyulub qabıqdan çıxdı. Qalxdı, yapışdı velosipedin buynuzundan, qaldırıb yerə cırpdı”* (7, s.62-63).

Yuxarıdakı cümlələr də təkrarların uğurla işlənməsi baxımından maraqlıdır. Altından xətt çəkilmiş sözlər təkrarlara işarədir.

Konsonanslar isə samit səslərin söz sonunda və daxilində təkrarlanması ilə şərtlənir. Məsələn: “... *whether it wishes us well or ill, that we shall* “ və s.

Burada “w” samiti konsonans olaraq, təkrarlanır.

1. “*That same evening, Charles being absent Mrs. Harter sat listening to the wireless with feverish impatience*.” (Həmin axşam xanım Harter Çarlzın yoxluğundan istifadə edərək, səbirsiz halda radioya qulaq asaraq oturdu) (16, s.109).

Bu cümlədə yazıçı “radio” sözü yerinə “wireless” sözünü seçməyi daha uyğun hesab etmişdir. Bizə belə gəlir ki, yazıçının seçimi uğurlu alınmışdır.

Bundan başqa, altından xətt çəkilmiş “e” səmindən ibarət assonanslar da diqqət çəkir.

2. “*Aunt Ann didn’t ask him to explain his strange utterance*.” (Anna xala ondan qərribə səslənməyini izah etməyi xahiş etməmişdi) (11, s.70).

Bu cümlədə “a” səmindən təşkil olunmuş assonanslara rast gəlirik.

3. “*Clare in this crisis lived up to all Frank’s expectation’s of her*” (Kler bu çıxılmaz vəziyyətdə Frənkın onunla bağlı ehtimallarını yaşadı) (16, s.209).

Bu cümlə isə “i” səmindən təşkil olunmuş assonanslar vardır.

4. “*Retracing his steps towards the Rainbow, he questioned his own sensations*”. (Addımlarını göy qurşağına sarı sürətləndirərək o öz duyğularını sual – cavab edirdi) (11, s.109).

Bu cümlədə “s, t” səslərindən ibarət alliterasiyalara rast gəlmək olur.

5. “*She kicked off her slippers and put on her shoes and went to the kitchen*” (O, çəkəklərini atdı və ayaqqabılarını geydi və mətbəxə getdi) (16, s.65).

6. “*The more Andrew knew Con, the more he was utterly captivated by his humour, simplicity, wildness*” (Andryu Konu tanıdıqca onun yumorunun, sadəliyinin, çılğınlığının əsirinə çevrildi) (16, s.67).

Yuxarıdakı cümlələrdə altından xətt çəkilmiş “her, more, and” sözləri bədii mətndə təkrar olaraq, obrazlılıq yaratmışdır.

Bunlardan başqa, anastrofların da adlarını çəkə bilərik. Bu, normal söz sırasının transpozisiyası olub, “ask not”, “dare not” və s. kimi sözlərlə ifadə olunur. Eyni zamanda paralel strukturda ideya və sözlərin ziddiyətli olması ilə şərtlənir. Məsələn: “*Ask not what you country can do for you, ask what you can do for your country*”. “*Let us never negotiate out of fear, but let us never fear to negotiate*.” “*We observe today not a victory of party but a celebration of freedom*” və s.

“*It was a madness, but she refused to consider the madness*”. (Bu, dəlilik idi, amma o, bu dəlilik haqda düşünməkdən imtina etdi) (16, s.62).

Bu cümlədə “madness” sözünün iki dəfə təkrarı obrazlılıq yaratmışdır.

“Gecədən xeyli keçmişdi, kiçik həyat də, iki kiçik pəncərəsindən işıq gələn otaq da, bayırdakı qar kimi yumşaq bir sükut içində mürğü vururdu”(7, s.10)

Y.V. Çəmənəminlinin “Ayrılıq axşamı” adlı povestindən götürülmüş maraqlı metafora nümunəsi təbiət palitrası yaradır. Burada “kiçik” sözü təkrar olaraq işlədilir. Bu cümlədə müxtəlif keyfiyyətdə leksik-semantik və funksional münasibətlər nəzərə çarpır.

“Yes,/ this was also the end of Cape Town/ and its bustling and exciting stream of life.”(Bəli, bu da Keyptaun və onun qaynar, həyəcanlı həyatının sonu idi) (11, s.30).

Burada poliasindenton “and” bağlayıcısının iki dəfə işlədilməsi mətnin təşkili baxımından xüsusi maraq doğurur.

“Səbri, həlimliyi və mülayimliyi olan şəxsin həm bu dünyada, həm də o dünyada payı var” (16, s.180).

Məhəmməd Peyğəmbərin həyatına həsr edilmiş kitabdan götürülmüş parçada “həm, dünyada” sözləri iki dəfə işlənməklə mətnə rəng qatmışdır.

[1] I wonder if I told you about the little affair in Paris? No? Well, normally I don't want to rake it up, it's too painful. [2] But today I was reminded of it when I filled in my Insurance Medical. (Maraqlıdır, Parisdəki kiçik əhvalatı sənə danışmışam? Yox? Bilirsən, əslində mən köhnə dərdi təzələmək istəmirəm, bu çox təsirlidir. Lakin bu gün Tibbi Sığorta kağızını doldurmaq bunu mənə xatırlatdı)(16, s.400).

Burada isə daha maraqlı məqamla rastlaşırıq. Belə ki, kontekst daxilində “I” sözü dörd dəfə təkrarlanmışdır.

Beləliklə, qeyd etdiyimiz yüzlərcə söz və sintaktik əlaqələr dilimizə məxsus xüsusiyyətlərin fonunda işlək vəziyyətə gətirilmişdir. Dilimizdə sintaktik əlaqələrdən xaricdə yaranan heç bir söz yoxdur.

Aşağıdakı cümləni nəzərdən keçirək:

1. *Beş il qabaq kəndin “kişi qırığı” deyə-deyə yola saldığı oğlanlar yekə-yekə kişi olmuşdular* (7, s.22).

Bu cümlədə “kişi” sözü iki dəfə təkrar olaraq işlənmişdir.

Bəzən müəlliflər təkrarlara yol verməmək üçün həmin sözlərin sinonimlərindən istifadəyə üstünlük verirlər.

Aşağıdakı nümunədə “to give wistful look” frazeoloji birləşməsi ilə yanaşı ona sinonim olan “to stare at” feli istifadə olunmuşdur.

[1]He caught sight of her in the mirror, turned round and without a word, twitched the sheet over her.[2]When she got home, again examined herself in the looking-glass. [3] She looked at her neck, there was no sign of age there... (O, güzgülə onu gördü, çevrildi və heç bir söz demədən mələfəni üstünə atdı. ...Evə çatanda o, yenidən güzgüdə özünə nəzər yetirdi. Boynuna baxdı, orada yaşdan əlamət yox idi...) (17, s.116)

Burada “to catch sight”, “examine”, “to look at” kontekstual, “mirror” və “looking-glance” isə leksik sinonimlərdir və uğurlu təkrarlar yaratmışdır.

“Oh, I couldn't, I couldn't take money from a woman.” He went scarlet; the more thought of it made him ashamed. “Oh, mən qadından pul götürə bilməzdim”. O qızardı; bu haqda daha çox düşünmək onu utandırır”(16, s.34).

Bu cümlədə də nasir təkrar sinonimlərə üstünlük vermişdir. Belə ki, “he went scarlet, made him ashamed” təkrar sinonimlərdir. Bundan başqa, “couldn't” sözü iki dəfə işlədilərək, emosional çalar yaratmışdır.

Göründüyü kimi, müəllif təkrara yol verməmək üçün dilin zəngin söz ehtiyatından müvafiq sözləri seçməklə əsərin dilini rəngarəng edir.

“This was it: the Mystery of the Unseen, the Gate of Sorrow, that leads to the Grace of the Redeemer. I pressed my lips together, and my hands gripped the window –sill. I saw the Hand of Fatima, and all the visible world sank away from me”(14, s.234).

Bu cümlədə “the” yeddi dəfə, “I” sözü iki dəfə, “my, and” sözləri üç dəfə işlədilərək

konteksti daha da obrazlı etmişdir.

Aşağıdakı misralara nəzər salaq:

“Dincəlmək olarmı? Bax dülbəndlilər

*Axış**ı**b gəlirlər od kimi bəri*

O qədər çoxdur ki, yeniçərilər,

Yoxdur imkanları dönməkçin geri.” (6, s.174).

Burada “d, l, b” səsləri alliterasiyalar, “ə,i” səsləri isə assonanslar olaraq diqqət cəkir.

C.Q.Bayronun “Şərq poemaları” əsərindən götürülmüş parçada Alp İslam dininə pənah gətirir, Allahu dərk edir. Bu mənada o, həqiqətdən uzaqlaşmır, İslama, Allaha yaxınlaşırdı. Həyatını müsəlman kimi başa vuran Alp öz ölümüylə həqiqətin, müqəddəsliyin dərkini irəli sürür. Onun ölümündən sonra dülbəndlilərin od kimi irəli axışmasını təsvir edən şair Şərq xalqları üçün xarakterik sayılan intiqam hissinin gücünü, türk qəzəbini, son anda var gücünü toplama qabiliyyətini uyğun metaforik dildə anlatmış, daha bir metaforik kolorit əlavə etmişdir. Bu fonda müxtəlif səviyyəli təkrarların istifadəsi də oxucu tərəfindən maraqla qarşılınır və sənətkarın qayəsini obrazlı şəkildə çatdırır.

“Bizim dilimizdə çiçəklər açdı,

Məcnunun dastanı, Sədinin şəri” (6, s.100).

“Şərq poemaları”ndan olan bu misralarda şair klassik Şərq poeziyasının incisi sayılan “Leyli və Məcnun” dastanına, qədim Şərqin qəlbi məhəbbət dolu insanlarına və şair Sədi Şiraziyə işarə edir. Qəhrəmanının diliylə qədim Şərq poeziyası və ədəbi mühitdən söhbət açır. Bunu uyğun metaforik dildə oxucunun diqqətinə çatdırır. Eyni zamanda tərcümə zamanı “i” səmindən ibarət assonans, “ç, d, n” səslərindən ibarət alliterasiyalar uğurla işlədilmişdir.

“He looked so defenceless lying there, his hair rumped and his face shadowed with exhaustion (12, s. 89).

Və ya:

“He had turned her world and her hopes upside-down, apparently without a second thought, and she couldn’t allow him to think they might have a future – she had too much to protect now”(12, s.100).

“She took a deep breath to control her growing anger, clenching her hands into fists and standing stiffly erect to minimise the tremors which shook her whole body”(12, s.101).

Və ya:

“Death, oh, death! The world all blood, and the blood all writhing with death. The soul like the tiniest little light out on a dark sea, the sea of blood. And the light guttering, beating, pulsing in a windless storm, wishing it could go out, yet unable”(15, s.39).

Verilmiş cümlələrdə yazıçı metaforalardan ibarət mükəmməl qalereya yaratmışdır.

Bundan əlavə, altından xətt çəkilmiş sözlər təkrarlardır. “And” bağlayıcısı həm həlqəvi - çərçivələmə, həm də poliasindenton bağlayıcı kimi işlədilmişdir.

“The thick darkness of blood alone it should be one great lapse into the thick, darkness of blood in agony.

Better the terrible work should go forward, the dissolving into the black sea of death, in the extremity of dissolution, than that there should be any reaching back towards life”.

Let the black sea of death itself

Solve the problem of futurity.

Let the will of man break and give up (15, s.39).

Yuxarıdakı cümlələrdəki “blood, the, death, should, be, sea” sözləri əsərdə çox uğurla işlədilmişdir. Əsərin məzmununa obrazlılıq və ifadəlilik baxımından öz töhfəsini vermişdir. Bu da oxucunu əsərin ruhuna yaxınlaşdırır, onu qəhrəmanının motivlər, xəyal, arzular dünyasına götürür.

Beləliklə, dilin lüğət tərkibinin müəyyən hissəsini təşkil edən təkrarlar geniş istifadə imkanlarına malikdir. Onların mənanı daha dəqiq ifadə etmək, oxucuda emosional-ekspressiv

hiss yaratmaq, sözün mənasını aydınlaşdırmaqda böyük əhəmiyyəti vardır.

Mətnin kommunikativ və modal komponentlərinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayaraq oxucunun diqqətini oxşarlıq və fərqlilik sferasına cəlb edən təkrarlar mətnin təşkilində xüsusi əhəmiyyətə malik vasitə olur. Bu vasitələrin işlədilməsi bu və ya digər hadisənin müxtəlif tərəfli başa düşülməsinə, situasiyanın həcmli görünüşünə təminat verir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K. Azərbaycan dilinin sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999, 281s.
2. Abdullayev Ə.Ə. Mətn, məna və anlama (kommunikativ-koqnitiv təhlil); Fil.elm.dok.....dis, avtoref. Bakı: 2001,56 s.
3. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı: Xəzər, 1998, 190 s.
4. Adilov M. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı: Maarif, 1974, 205 s.
5. Francis Katamba. Morphology. London: Macmillon Press, 1993, 90 p.
- İstifadə olunmuş bədii mənbələr:**
6. Bayron C.Q. “Şərq poemaları”, Bakı: Nəşriyyat, 1959, 174 s.
7. Çəmənəminli Y.V. Ayrılıq axşamı, Bakı: Gənclik, 1971, 100 s.
8. Hacızadə Ə. Ayrılığın sonu yoxmuş. Bakı: Gənclik, 1983, 432 s.
9. Məhəmməd Əli “Məhəmməd Peyğəmbərin Həyatı”. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 182 s.
10. Hemingway E. To have and have not. M: Международные отношения, 1978 216p.
11. John Galsworthy. “The Forsyte Saga “. London: In chancery Book: 1968, II, Progress, 303p.
12. Josie Metcalfe. “Hell on Wheels”, London: Progress: 1998, 188 p.
13. Jane Austen. Pride and Prejudice. Columbia: Oxford University Press: 1995, 108 p.
14. Kurban Said. “Ali and Nino“, Penguin books: 2001, 282 p.
15. Lawrence D. H. “England, my England“, London: Penguin Books, 2000, 189p.
16. Making it all right. Modern English Stories. M: Прогресс, 1978, 478 p.
17. Maugham W.S. Theatre. M: Международные отношения, 1987, 119s.

З.Исмаилова

Роль репетиции на формировании текста в современном английском и азербайджанском языках

Резюме

В статье речь идёт о репетиции. Автор, ссылаясь на работы ученых, исследовавших эту область лингвистики, подчеркивает ее важность в текстовой лингвистике. Отмечается, что эта дает возможность вспоминать смысл текстов во время анализа еще более ясно, а также использовать язык в еще более разнообразном колорите. Они в процессе формирования текста взаимодействуют и дополняют друг друга. В течение анализа большое внимание обращено к примерам, взятым из литературы.

Z.Ismayilova

Role of the repetitions in the formation of the text in modern English and Azerbaijani languages

Summary

This article deals with the repetitions. Referring to the works of scientist that have been researched in this field of linguistics the author emphasizes that since its emergence the repetitions caught the attention of linguists. It is noted that this gives us more power to understand the text clearly and use the language more competently. They are interact and complement each other in the process of text-formation. While analyzing the question, attention was given to the extracts taken from the literary works.

Rəyçi: filol.f.d., dos. A.Cəfərov
Redaksiyaya daxil olub: 18.02.2019

**L.T.MƏMMƏDOVA,
İ.Ç.HƏSƏNOVA**

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
(Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç., 6)

ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK DİLLƏRİNDƏ ÖZLƏŞMƏ PROSESİ

Açar sözlər: Azərbaycan, türk, dil, ailə, diksiya, müstəqil

Ключевые слова: азербайджанский, турецкий, язык, семья, дикция, независимый

Key words: Azerbaijani, Turkish, language, family, diction, independent

Giriş. Hər bir dilin özünəməxsus lüğət tərkibi vardır. Dünyada tərkibi saf olan, tək-cə öz sözləri hesabına formalaşmış bir dil tapmaq çətindir. Dillər müəyyən sosial-ictimai hadisələrin nəticəsində bir-biri ilə əlaqə və münasibətdə olur. Dilin ictimai hadisə olması, onu cəmiyyətdə baş verən bütün hadisələrlə sıx əlaqələndirir. Professor F.Veysəlli dilin bu xarakterik xüsusiyyətini əsas götürərək yazmışdır: “Dilçilik elminin obyektı olan dil ən qədim zamanlardan xalqların milli şüurunun və vətənpərvərlik hisslərinin formalaşmasında əsas amillərdən biri olduğu üçün bəşər tarixində onun özünəməxsus ictimai-siyasi əhəmiyyəti vardır. Qloballaşan dünyamızda baş verən dinamik hadisələr, dilimizin dünya dilləri ilə integrasiyasını qaçılmaz etmişdir. Hazırda bütün dünya dilləri həm etnolinqviistik və ekstralinqviistik təsirlərə məruz qaldığına görə dilin inkişafının bu günü və gələcəyi haqqında danışarkən bu amilləri paralel şəkildə nəzərə almaq lazımdır” (2, s.15).

Əsas. Eyni soydan gələn, eyni tarixi, dil və mədəniyyəti paylaşan türk dövlətləri ilə 1990-cı ildən sonra iqtisadi, mədəni, siyasi əlaqələrin inkişafı dilimizə qonşu türk dillərindən, əsasən də Türkiyə türkcəsindən külli miqdarda sözlərin daxil olmasına səbəb olmuşdur. Hal-hazırda müstəqil Azərbaycan, türkmən, qazax, özbək və qırğız xalqları ilə Türkiyə arasında əlaqələrin həcmi və intensivliyi durmadan artmaqdadır. Hərtərəfli əməkdaşlığın inkişafı, bu qohum dillərin lüğət tərkibinə də öz təsirini göstərir. Tarixi-mədəni, təhsil, iqtisadi-siyasi, diplomatik, beynəlxalq və s. sahələrlə bağlı söz alıb söz verirlər.

Müasir Azərbaycan ədəbi dili XX yüzillikdə özünəməxsus inkişaf yolu keçmişdir. Dilimiz bu dövrlərdə istər müsbət, istərsə də mənfi təsirlərə məruz qalmışdır. Bu təsirlərdən ən önəmli olmuş və indi də olmaqda davam edən dilimizdəki özləşmə prosesidir.

Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində 60-cı illərdən başlayaraq özləşmə meyilləri (alınma sözlərin yerində millisini işlətmə meyilləri) müşahidə olunur. Əlbəttə, bu meyillər heç də həmişə özünü doğrultmur, ancaq ümumiyyətlə, təbii, düzgün prosesdir və ədəbi dili etnik yaddaşına qaytarıb, başqa dillərin təsirinə məruz qalmaqdan bu və ya digər dərəcədə xilas edir. Özləşmə dedikdə hər cür yeni söz yaradıcılığı başa düşülmür. Bu elə bir prosesdir ki, daha çox mövcud qeyri-türkmənşəli sözlərin işlədilməsi əleyhinə yönəlir və məhz həmin sözlər üçün qarşılıq tapmaq cəhdindən ibarətdir. G.Paşayeva yazır: “Dünya təcrübəsi göstərir ki, dildə və dil məsələlərində olan problemlər heç də hər zaman siyasi və hüquqi mexanizmlərin köməyi ilə həll olunmur. Dil siyasətinin həyata keçirilməsi zamanı müxtəlif sosial və etnik qrupların münasibətlərini nəzərə almaq vacibdir, çünki insan şüurunda dil fərdi, azadlıq və sosial ədalətlə, mənəvi və maddi üstünlüklərlə və mədəni irslə sıx bağlıdır” (4, s.18). Burdan aydın olur ki, özləşmə elə bir söz alma prosesidir ki, o, xalqın tarixi, milli xüsusiyyətləri ilə bir-başa bağlıdır.

Azərbaycanın müstəqillik qazanması, Azərbaycan dilində özləşmə prosesi üçün sosial-ideoloji şərait yaratmışdır.

Alınma sözlər bütün dillərin leksikasında var. Lakin bütün dillərdə onların cəmiyyət və keçmə tarixi eyni deyil. Bir dildən digərinə müxtəlif ünsürlərin: söz, morfem, səs və mənanın

keçməsi alınma adlanır. Adətən, başqa dillərdən söz alınır, morfem və səslər isə ayrıca alınmır, onlar sözün tərkibinə keçir.

Azərbaycan dilində özləşmə hadisəsi XX əsrin əvvəllərindən aktual olsa da, 1990-cı illərdən daha çox əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. “Türk və Azərbaycan dillərində özləşmə hadisəsinin tarixi” adlı tədqiqat əsərinin müəllifi Lamiə Vəqifqızı (2014) XX əsrdə özləşmə hadisəsi və onun mahiyyəti haqqında yazmışdır: “Dildə özləşmə dilin tarixi təkamülündə yeni bir mərhələnin başlanğıcı olub, keçmişin dildəki müsbət, yaxud mənfi izlərinin nəzərdən keçirilməsi, dilin yad təsirlərdən təmizlənməsinə yönələn təşəbbüslərin və bu sahədə aparılan ictimai müzakirələrin zənginliyi, dilin milli zəmin üzərində inkişafı məqsədilə yeni perspektivlərin irəli sürülməsi və s. kimi meyillərlə səciyyəvidir” (5, s.3). Özləşmə hadisəsi Azərbaycan və Türk dilində fərqli xarakterik xüsusiyyətlərlə özünü göstərmişdir. Türk dilində özləşmə hadisəsi dövlətin dil siyasətinin tərkib hissəsi olmuş və birbaşa dövlətin nəzarəti altında həyata keçirilmişdir. Əsas məqsəd sadə insanların, geniş kütlənin ədəbi dili başa düşməsi və bu dildə danışa bilməsi olmuşdur. Azərbaycanda isə özləşmə hadisəsi xarici qüvvələrin təsiri ilə deyil, dilin öz təbii axarı ilə baş vermişdir. Bunun da başlıca səbəbləri olmuşdur: iki qardaş millətin yaxınlaşmaq istəyi; ortaq ünsiyyət tələbatı. Türk və Azərbaycan dilində özləşmə prosesinə 1926-cı ildə baş tutmuş I Türkoloji Qurultay təkan vermiş, əsas istiqamətverici xəttlər müəyyənləşdirilmişdir. Ortaq türk dili, türk xalqlarının ortaq ünsiyyət problemi Azərbaycan dilçiliyinin görkəmli şəxsiyyəti professor T.Hacıyevin tədqiqatlarının aparıcı xəttini təşkil etmişdir. İstər Azərbaycanda, istərsə də Türkiyədə qatıldığı tədbirlərdə mərhum dilçi ortaq türk dili məsələsi haqqında çıxış etmiş, XX əsrin 90-cı illərindən yaranan bu real zəmini dilçilərimizin dəyərləndirməli olduğunu vurğulamışdır. Bu məsələ ilə bağlı ən dəyərli fikirlərindən birində qeyd edir: “Bu gün türkcələrin yaxınlaşması, türklər üçün ümumi ünsiyyət dilinə keçməsi Türk Dünyasının çox aktual problemlərindən biridir. Ancaq belə, kor-koranə şəkildə bir türkcənin o birisini yamsılaması məsələnin həlli deyil. Güneylilər bunu ortaq türk dilinə doğru addım kimi qiymətləndirirlər. Ancaq bu, ortaq dil ideyasının gerçəkləşməsi deyil, ortaq, ümumi ünsiyyət dilinin işlənməsi deyil. Əvvəlcə, bu iş iki türkcə arasında yox, türklər arasında eyni vaxtda geniş bir hərəkət kimi başlanmalıdır (Türkiyə-Azərbaycan-Qırğızistan-Özbəkistan-Türkmənistan qarşılıqlı televiziya proqramlarının işlənməsi faydalı əməldir və kütləvi ünsiyyət prosesinə hazırlıq işi görür). Güneylilərin hərəkəti yarımçıqlıqdır. Əgər biz Türkiyə türkcəsini ünsiyyət vasitəsi kimi seçiriksə (əlbəttə, bu türkcə bu işə daha şanslıdır), onu leksikası, qrammatikası, fonetikası ilə öyrənmək, bilmək, məhz lazım olan yerdə, başqa coğrafiyaların türkləri ilə ünsiyyətdə işlətmək gərəkdir. Hər türkcə öz coğrafiyasında, özünün olaraq, təqlidsiz-filansız işlənməlidir. Heç bir türkcə öz tarixindən (klassik söz ustalarının, dastanlarının, bayatılarının dilindən) və ətrafından (bu gün danışılan canlı dildən-hər bir ədəbi dil xalqın canlı dilinin üstündə durur) təcrid olunmamalıdır. Müxtəlif türkcələrin varlığı türk dilinin zənginliyini, əlvanlığını təmin edir. Ümumi ünsiyyət dili kimi işlənəcək türk dili heç bir coğrafiyada layla dilini, beşik dilini rədd etməyəcəkdir. Dil işarələr sistemidir, səslərdən, sözlərdən, cümlələrdən ibarət bir sistemdir. Güneyli-qüzeyli Azərbaycan türkcəsi bir sistemdir, bu sistem min illərin təşkilatıdır, ona toxunmağa ixtiyarımız yoxdur” (3, s.241).

Özləşmə hadisəsinin sürətlənməsində Azərbaycan və Türkiyədə fəaliyyət göstərən mətbuat orqanlarının böyük rolu olub və olmaqda davam edir. Bütün dövrlərdə mətbuat əsas ideoloji silah olmuşdur. 1992-ci il 24 yanvar tarixində Türkiyənin Radioteleviziya Qurumu ilə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Şirkətləri arasında bağlanmış protokolu tarixi hadisə kimi qiymətləndirmək olar. Məhz bu razılaşma maneəsiz Türkiyə türkcəsində mətbuat vasitələrindən istifadə etməyimizə şərait yaratdı. Türkiyə televiziya kanallarının ölkəmizdə yayımı, təkcə mədəni-tarixi hadisə deyil, iki dövlətin dilinin yaxınlaşması üçün ən yaxşı fürsət kimi dəyərləndirmək olar. Bu yaxınlaşma dilimizə Türkiyə türkcəsində kifayət qədər sözlərin keçməsinə səbəb oldu. 1990-cı illər Azərbaycan mətbuatının dilinə nəzər salsaq, bəzən bu tip sözlərin bəzilərinin dilin ehtiyacından irəli gələrək dilə gətiril-

diyinin şahidi oluruqsa, digər qisminin “məcburi özləşmə” səbəbindən dildə işləndiyinin şahidi olarıq.

Özləşmə prosesi zamanı dilimizdə yenidən funksionallıq qazanan sözlərin müxtəlif quruluşlara malik olduğunu və müxtəlif yollarla özləşdiyini görürük. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, özləşmənin ilk müjdəçiləri söz adamları, yazıçı və şairlər olmuşdurlar. Bundan başqa, Azərbaycan dilində bu qism sözlər leksik, morfoloji, sintaktik yollarla da yaranmışdır.

Leksik yolla sözyaratma ilk baxışdan sadə və asan görünsə də, dilin daxili imkanları hesabına söz yaradıcılığında vacib, eyni zamanda mürəkkəb proses kimi xarakterizə olunur. Professor S.Cəfərov bu barədə qeyd edib: “Öz tarixi və mənşəyi etibarilə bu yolla əmələ gəlmiş yüzlərcə sözlər müasir ədəbi dilin lüğət tərkibində elə dəyişmiş və elə bir formaya düşmüşdür ki, onların nə zaman və necə əmələ gəldiyini müəyyənləşdirmək çox çətin olur. Leksik yolla sözlərin əmələgəlmə prosesinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ümumiyyətlə, leksik vahidlər (sözlər) dilə ya hazır bir şəkildə daxil olur və yaxud sözün tərkibində dəyişikliyin əmələ gəlməsi ilə düzəlir” (1, s.52). Azərbaycan dilində leksik yolla meydana gəlmiş sözlər: qaynaq, orman, ırmaq, sovqat, ulus, gerçək, xas, bəy, yasaq, loğman, alay, civar, divan, özəl, hərrac, güney, quzey, yağı, çavuş və s.

Azərbaycan dili morfoloji quruluşuna görə iltisqi dillər qrupuna daxil olub və bu səbəbdən morfoloji yolla söz yaradıcılığı baxımdan zəngin bir dildir. Bütün dövrlərdə dilin öz daxili imkanları hesabına söz yaradıcılığında aktual olmuşdur. Professor B.Xəlilov “Leksikologiya” adlı kitabında morfoloji yolla söz yaradıcılığına toxunmuş, bu hadisəni həm dilin öz daxili imkanları hesabına, həm də alınmalar zamanı dilin zənginləşməsində roluna görə yüksək qiymətləndirmişdir. Özləşmə zamanı dilimizə keçən sözlərin düzəldilməsində ən aktiv şəkilçilərdən “-daş”, “-xay”, “-aq, -ək, -q, -k”, “-lıq, -lik, -luq, -lük”, “-ış, -iş -uş, -üş” və s. göstərmək olar. Bu şəkilçilər vasitəsilə yaranmış sözlərə misal olaraq: yaraqdaş, yurddaş, hörükdəş, könüldəş, işdaş, vaxtdaş, məsləkdaş, qələmdaş, zamandaş, dünyadaş, gələcəkdaş, nəsiladaş (daş); solaxay (az məhsuldar şəkilçi); sadalaq, oturaq, öyrək, söykək, əsənək, seçənək (-aq, -ək, -q -k), dincəlik (-lıq, -lik, -luq, -lük); dincəliş, bildiriş, duruş, tərpəniş, bitiş (-ış, -iş -uş, -üş) və s.

Özləşmə yolu ilə dilimizə keçən sözlərin bir qismi isə sintaktik yolla söz yaradıcılığının payına düşür. Müstəqillikdən sonra dilimiz də ümumişləklilik statusu qazanan sözlər sırasında qolbənd, soyqırım, yüzil, yetərsay, ağzıbir, yeldöyən, diqqətədayər, diqqətçəkici, yolbənd, millət vəkili, xalq cəbhəsi, iş adamı və s. göstərmək olar.

Nəticə. Azərbaycan Respublikasının mili ordusunun yaranması ilə əlaqədar Türkiyə türkcəsindən dilimizə çavuş, gizir, taqım və s. hərbi terminlər daxil olub.

Azərbaycan dili və Türkiyə türkcəsi arasında uzun bir tarixi dövrü əhatə edən özləşmə hadisəsi günümüzdə də aktiv şəkildə davam etməkdədir.

Özləşmə dil hadisəsi kimi çağdaş dövrdə iki türk xalqları arasında iqtisadi-mədəni əlaqələrin güclənməsi ilə əlaqədar olaraq, daha da sürətlənib. Ortaq Tv kanallarının, mətbuatın yaranması, azad informasiya mübadiləsi və ən nəhayət, hər iki dilin iltisqi quruluşu, tarixi kökənli olması bu proses üçün müsbət zəmin yaradıb və yaratmaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili: Leksika, II hissə. Bakı: Maarif, 1982.
2. Fəxrəddin V. “525-ci” qəzet 8 fevral 2012.
3. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı: Elm, 2012.
4. Paşayeva G. “Azərbaycan” qəzeti 10 yanvar 2013.
5. Vaqifqızı L. Türk və Azərbaycan dillərində özləşmə prosesinin tarixi. (avtoreferat), Bakı, 2014.

Л.Т.Мамедова, И.Ч.Гасанова

Процесс согласования в современном турецком и азербайджанском языках

Резюме

В начале 20-го века мы можем добиться того, чтобы процесс согласования в турецком и азербайджанском языках был направлен, как правило, на формирование коммерческого литературного языка для тюркских народов. I Тюркологический конгресс, состоявшийся в Баку в 1926 году, имел большую роль в укреплении процесса согласования двух родственных языков, в развитии турецкого и азербайджанского языков. Процесс согласования продолжается принятием новых слов из турецкого языка.

L.T.Mammadova, I.Ch.Hasanova

The process of reconciliation in the modern Turkish and Azerbaijani languages

Summary

At the beginning of the 20th century, we can achieve that the process of reconciliation in the Turkish and Azerbaijani languages are directed, generally, for the formation of a common literary language for the Turkic peoples. The I Turkological Congress was held in Baku in 1926 had a great role in the strengthening process of reconciliation and directed to the main goals both in Turkish and in Azerbaijani. The event of reconciliation continues with the help of accepting of new words from Turkish (common Turkic languages) in our modern time.

Rəyçi: filol.e.d., prof. F.Cəlil

Redaksiyaya daxil olub: 08.01.2019

S.E.MƏMMƏDOVA

Bakı Slavyan Universiteti
(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

FRANSIZ VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ TERMINOLOJİ SİNONİMLƏR

*Açar sözlər: sinonim, terminologiya, leksik, morfoloji cəhət, fərqləndirən xüsusiyyətlər**Ключевые слова: синоним, терминология, лексические, морфологические, отличительные особенности**Key words: synonym, terminology, lexical, morphological, distinctive features*

Terminoloji sinonimlər leksik sinonimlərin bir növü olub digər sinonimlərdən yaranma xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Bunları nəzərdən keçirək. İstifadə edilən terminlər müvafiq məfhumu ifadə edə bilmədikdə və ya ona tam müvafiq gəlmədikdə mütəxəssislər yeni, daha münasib terminlər axtarıb tapırlar. Elə mütəxəssislər var ki, öz məhsullarını daha orijinal kimi qələmə vermək üçün lüzumsuz terminlər icad edirlər. Bu isə eyni bir məfhumun iki və bəzən də üç müxtəlif terminlə adlandırılmasına səbəb olur ki, nəticədə mətnin anlaşılmasında xeyli çətinliklər yaranır.

Hər iki dildə xarici dillərdən alınma sinonim cərgələr, o cümlədən fransız dilində latın və qədim yunan dillərindən alınan terminlər buna misal ola bilər. Çünki əgər mütəxəssisin öz ana dilində hər hansı məfhumu ifadə etmək üçün sözü vardsa, onun başqa dillərdən bu termini süni surətdə sinonim kimi dilə gətirməsi mənasızlıqdır. Biz bu halı bu gün dilimizdə süni surətdə işlədilən alınma terminologiyalara da aid edə bilərik. Məs.: *goûter* əvəzinə işlədilən *lunche*; *ralentissement* (maşına aid) termininin əvəzinə *acélération* işlənməsi; *changeur* əvəzinə *cambiste*; dilçilikdə fransız dilinin özünəxas olan *convenable* sözü olduğu halda, bunun amerikan dilçiliyindən götürülmüş *allophone* ilə əvəzlənməsi, *variante positionnelle* əvəzinə *variante combinatoire* sinonim cərgələr buna misal ola bilər.

Əgər, doğrudan da, dildə hər hansı məfhumu bildirmək üçün söz yoxdursa, bu halda onu başqa dildən almaq məqsədəuyğun və hətta vacibdir. Belə alınma terminlər sonradan dilin özünün sözdüzəltmə vasitəsi hesabına təkmilləşdirilərək diləyatımlı vəziyyətə salınır. Məsələn, *subtitrer* əvəzinə *titrer*; *rétrécissement* əvəzinə *contrepèterie*; *script-girl* əvəzinə *secrétaire de réalisation et secrétaire de tournage*, *postluminescence* əvəzinə *luminosité permanente*, *manomètre* əvəzinə *indicateur de pression* belə cərgələrdən hesab edilə bilər. Biz bu termin dəyişkənliyini bu gün tamamilə Azərbaycan dilində də lazımlı-lazımsız qəbul edilmiş və ana dilindəki termini sıxışdıran alınma terminlər – sinonim cərgə haqqında da deyə bilərik: *miz* – *stol*.

Bəzən eyni bir termin müxtəlif dillərdən alınır: *déisme* (lat.) — *théisme* (yunan d.), *banqueroute* (italyan d.) alınmışdır. O cümlədən fransız dilində işlənən sinonimlərdən: *faillite* italyan dilindən, *sulfonamate* latın dilindən, *thioamate* yunan dilindən; *sulfoarsénite-thioarsénite*; *membrane* latın dilindən, *diaphragme* yunan dilindən; *star* ingilis dilindən, *vedette* italyan dilindən alınmış sinonim cərgələrdir. İtalyan dilindəki *membrana-diaframma* sinonim cərgələri də buna misal ola bilər. Azərbaycan dilində işlədilən *kosmos-makrokosmos*, *kosmonavt-astronavt*, *kosmonavtika-astronavtika* kimi sinonim cərgələr; *dəniz-dərya-bəhr*; *miraj-ilğım*, *bulaq-qaynaq*, *eniş-endirim*, *palçıq-lehmə*, *məşə-orman*; *göy qurşağı-qövsi-quzeh* (ərəb dilindən), *buzdağı-aysberq* (ingilis dilindən), *çay-nəhr* (ərəb dilindən), *iqlim-ab-hava* (ərəb dilindən), *ada-cəzirə* (ərəb dilindən), *günbatan-qərb* (ərəb dilindən), *dünya-cahan* (fars dilindən) – *aləm* (ərəb dilindən) və s.

Bitki və meyvə adlarını bildirən sinonimlər: *ərik-qaysı, ayı pəncəsi-gücotu-qızıl yarpaq, ayıdöşəyi-qıjı, itburnu-həmərsin, yelqovan-süpürüm, cüyürotu-rəngotu, aloye-əzvay-səbur, çətənə-kənaf, xiyar-yelpənək, yemiş-qovun* və s.

Kalka üsulu ilə düzəldilən sinonim terminlər. O cümlədən: *star-étoile, publicitiman-agent de publicité, leitmotif-thème conducteur, sex-appeal-appel du sexe*. Morfoloji yolla düzəldilən sinonim cərgələr: *infinitude-infinité, fusion-fusionnement, chloration-chlorage, chlorer-chlorurer, dépolarisateur-dépolarisant, vinicole-viticole-vinaire*. Azərbaycan dilində: *uçuş-uçma; açılış-açılma; qorxaq-qorxacaq*. Bəzən iki qohum sözdən bir sinonim cərgə düzəldilir: *créancier (créance)-créditeur (crédit); yataq-yatacaq; milyon-milyonçu; stenoqrafist-stenoqrafçı* və s.

Bəzən eyni bir məfhum müxtəlif sinonim cərgələrlə ifadə olunur. Bu hal məfhumun müxtəlif cəhətlərini ortaya qoymağa xidmət edir. Məsələn, fransız dilindəki “e” hərfinin müəyyən vəziyyətlərdə xüsusiyyətləri 6 cür adlandırılır:

- f, é- sifətlərin qadın cinsini bildirdikdə və bir sıra qadın cinsli isimlərin şəkilçisi kimi; -lal “ö” – tələffüz edilmədikdə; -kar “ö” – tələffüz edilir, amma eşidilmir; – “ö” cadük – çünki düşə bilir; – instable yaxd mobile – dəyişkən, çünki bəzi vəziyyətlərdə tələffüz edilir, bəzilərinə yox. Şərabçılıqda kimya mütəxəssisi Şaptal-ın adından götürülmüş *chaptalisation* termini *sucrage* sözünə sinonim kimi işlənir. Azərbaycan dilində: *Staxanov-staxanovçu; Nobel-Nobelçi* və s. Kino sahəsində *touche bouton d'appel*-ilə sinonim cərgə təşkil edir, bu termine *en pressant (touchant) le bouton respectif*-dən əmələ gəlmişdir. Bəzən sinonim cərgə bənzətmə yolu ilə eyni bir sözü iki məfhumla ifadə etdikdə yaranır. Məsələn, kino sənətkarlarının dilində *plancher roulant* və *chariot* terminləri buna misal ola bilər.

Bəzən uzun terminlər qənaət xatirinə qısa ilə əvəzlənir: bu halda sözün bir hissəsi buraxılır ki, bu da terminin anlaşılmasına əngəl törətmir: *payement d'acompte* əvəzinə sadəcə *acompte*, *droit d'aubaine* əvəzinə *aubaine*, *chemin de halage* əvəzinə *halage*, *biens propres* əvəzinə *propres*, *police administrative* əvəzinə *police*, *script-girl* əvəzinə *la script*; *automobile* əvəzinə — *auto*, *autobus* əvəzinə *bus*, *autocar* əvəzinə *car* kimi sinonim cərgələrin işlənməsi fransız dilində artıq norma halını almış və geniş şəkildə işlənməkdədir. Azərbaycan dilinə *kinoteatr* əvəzinə *kini*; *kinofilm* əvəzinə *kino* və ya son dövrlərdə *cinema*.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu halda bəzən bütöv bir sintaqm əvəzinə, sadə bir sözün işlənməsi norma halını almışdır. Məsələn: *vers dissyllabique-le dissyllabe, premier plan-le devant, distributeur d'allumage-allumeur, film de cowboy-western, lentille condensatrice-condensateur, basse de violon-contrebasse, tirant à accoupler-tirasse «pédale», posteradio de voiture-autoradio, pneu à basse pression-pneu ballon, sucre caramélisé-caramel, canon de dépannage-dépanneuse, bail emphytéotique («à longue durée»)-emphytéose*.

Yeni bir məfhumu məşhurlaşdırmaq və insanların diqqətini cəlb etmək məqsədilə yaranan sinonim cərgələr. Məsələn: film nümayiş etdirilən zal aşağıdakı sinonim cərgələrlə ifadə edilmişdir: *salle de spectacle* əvəzinə: *ciné, ciné-théâtre, théâtre cinématographique, théâtre de projection, salon cinématographique* kimi sinonim cərgələr mövcuddur; *palace, palais, café-cinéma, saloon*; *cinéaste* sözünə sinonim cərgə yaradan sözlər: *cinéiste, cinématurge, cinémien, cinéplaste; écrivain, écrivainiste, tourneur, visualisateur, cinégraphiste, cinergiste, filmateur; réaliser* sözünün sinonimləri: *écraniser, visualiser, exécuter, diriger, composer; adaptation cinématographique, version, traduction, transposition, mise à l'écran*.

Morfoloji-sintaktik yolla iki tip sinonim cərgələr düzəlir: söz-sinonim və sintaqma sinonim. Söz-sinonimlərə misal: *vocabulaire-lexique, littérature-Lettres, matière-sujet-thème-idée* (poemanın, nitqin), *cosmonaute-astronaute, avertisseur-klaxon-trompe, cameraman-opérateur, phonocapteur-pic-up* (acustika sahəsində), *filmologie-cinémalogie* (cinélogiya sahəsində), *albumine-protéine, sceptique-zététique, copropriété-communauté-indivision, similicuir-molesquine, mesureur-étalonneur-jaugeur, brouillage-interférence-perturbation* (telefon sahəsində), *clientèle-achalandage, greffoir-écussonnoir* və s.

Botanika sahəsində: *cuculé-cuculiforme*, *spermatozoïde-anthérozoïde*, *amentacées-cupulifères*, *anthoxantine-anthochlore* və s. Tibb sahəsində belə terminoloji sinonim cərgələrin sayı hər iki dildə daha çoxdur. *Anaphrodisia-dyspareunia*, *melancholia-exphronia*, *granularotrophia-zirrhosis*, *leucaethiopia-albinismus*, *bronchospasmus-bronchismus*.

Bu terminoloji sinonimlər yunan və latın dillərindən alınmaqla onların arasında sanki rəqabət gedir. Azərbaycan dilində də bu tibbi terminlərin fransız dilində olduğu kimi, sinonim cərgələri vardır. Latın dilindən alınmış tibbi terminlərin qısaldılması yolu ilə yaranan sinonim cərgələr: *scleroderma-scier orna* (*scier ema*), *haemoptoe-haemoptysis*, *ambustio-combustio*.

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, hər iki dildə leksik sinonimlərin terminoloji növləri çox geniş dairədə hər iki dildə işlənməklə bu dilləri neologizmlərlə zənginləşdirməkdə xüsusi əhəmiyyəti vardır. Terminoloji sinonimlərin yaranması, fəaliyyət dairəsi hər bir dilin leksik-semantik və morfoloji-sintaktik imkanları ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilində sinonim ismi və feli frazeoloji vahidlərin tarixi aspektdə semantik-üslubi özəllikləri. "Bəkir Çobanzadə və türkologiyanın müasir problemləri" mövzusunda respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2013.

2. Caroline Masseron. Les paradoxes de la synonymie/ Paris, PUF, 2013

3. Hénault-Sakhno Chr., Problèmes de synonymie dans une approche linguistique contrastive : verbes de perception visuelle en français et en russe. Thèse de doctorat (Université Paris X – Nanterre), 2002.

С.Э.Мамедова

Терминологические синонимы в французских и азербайджанских языках

Резюме

Терминологические синонимы являются своего рода лексическим синонимом и отличаются от других синонимов. Когда используемые термины не могут выражать или соответствовать соответствующим концепциям, специалисты ищут новые, более релевантные термины. Есть эксперты, которые изобрели ненужные условия, чтобы сделать их продукцию более оригинальной. Это приводит к тому, что одну и ту же концепцию можно назвать двумя, а иногда и тремя разными терминами, что в конечном итоге создает массу проблем в понимании текста.

S.E.Mammadova

Terminological synonyms in French and Azerbaijani languages

Summary

Terminological synonyms are a kind of lexical synonym and differ from other synonyms. When terms that are used can not express or conform to the relevant concepts, professionals are looking for new, more relevant terms. There are experts who invented unnecessary conditions to make their products more original. This leads to the fact that one and the same concept can be called two, and sometimes three different terms, which ultimately creates a lot of problems in understanding the text.

Rəyçi: filol.f.d., dos. İ.F.Tarzumanlı

Redaksiyaya daxil olub: 27.12.2018

F.H.NİFTƏLİYEVƏ

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru***Azərbaycan Dillər Universiteti**

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

FEİLİN ŞƏKİL KATEQORİYASININ ZAMAN MƏFHUMU İLƏ ƏLAQƏSİ

*Açar sözlər: feilin şəkilləri, zaman kateqoriyası, semantik bağlılıq, grammatik məna, şərt budaq cümləsi**Ключевые слова: наклонения глагола, категория времени, семантическая связь, грамматическое значение, придаточное предложение условия**Key words: the moods, verb tense category, semantic relationship, grammatical meanings, conditional sentences*

Feilin qrammatik əlamətləri, təsdiq və inkarlılığı, təsirli və təsirsizliyi, zaman və şəkil kateqoriyaları haqqında xeyli tədqiqat aparılmasına baxmayaraq, Azərbaycan dilində işlənən və leksikamızın əsasını təşkil edən bir sıra feil şəkilləri öz forma və məzmunu etibarilə yenə də maraq doğurmaqdadır. Feilin əlamət və xüsusiyyətlərinin zənginliyi təkcə forma əlvanlığı, müxtəlif qrammatik kateqoriyalarının əlamətləri ilə deyil, ifadə etdiyi məna-məzmun, semantik çalarlarla da bağlıdır. Feilin zaman və şəkilləri bir çox hallarda bir məna daxilində digər məna qatlarını da özündə ehtiva edir, beləliklə, hərəkətin icrasında zaman və məkan baxımından rəngarənglik yaranır. Feil təkcə morfoloji baxımdan deyil, sintaktik mövqeyinə görə də çox çevikdir, cümlədə həmişə öz dominantlığını saxlayır. Prof. Ə.Fərəcov feili belə səciyyələndirir: “Feil semantik cəhətdən son dərəcə dolğun, ən incə məna çalarlıqlarını ifadə etmək imkanı olan, cümlədə konstruktiv, təşkiledici rola malik bir nitq hissəsidir” (4,78). Feilin şəkil kateqoriyasının zaman məfhumu ilə bağlılığı da maraq doğuran məsələlərdəndir.

Feilin zaman kateqoriyası xəbər şəklinin daxilində verilir, yəni feilin hər hansı bir zamanda olması onun xəbər formasında olması deməkdir. Məhz buna görə də “uzun zaman və indi də davam edən zaman mübahisəli məsələdir ki, türk dillərində zaman müstəqil kateqoriya yadır, yoxsa şəkil kateqoriyası daxilindədir. Azərbaycan dili qrammatikalarında bu meyillərin ikisini də görmək olar” (9, 59). Bu fikrin müəllifi prof. Y.Seyidov zaman kateqoriyasını müstəqil kateqoriya hesab edir, feilin ümumi şərt şəkli olan “**gedəcəksə**” tipli feilləri xəbər şəklindən əmələ gələn şərt şəkli hesab edir (9, 59).

Feilin şəkil və zaman kateqoriyasının bu və ya digər dərəcədə bir-birini ehtiva etməsi onların semantik bağlılığı ilə əlaqədardır, belə ki, əmr şəklindən tutmuş şərt şəklinə qədər bütün feil formaları müəyyən zaman çalarlarını bildirir. Məsələn, əmr şəklində olan hər hansı feilin şəxslər üzrə dəyişməsi zamanı (*oxuyum, oxu, oxusun, oxuyaq, oxuyun, oxusunlar*) işin əmr verildiyi və ya arzu edildiyi zaman yox, ondan sonrakı gələcək zaman daxilində icrasını nəzərdə tutur. Elmi qrammatikada ayrı-ayrı zamanların da müxtəlif üslubi imkanlara malik olduğundan danışılır. Bu baxımdan keçmiş zamanın xüsusilə fəal olduğu görünür. EA-nın “Müasir Azərbaycan dili”(morfolojiya) kitabında “Keçmiş zamanın mürəkkəb formaları” başlığı ilə “uzaq keçmiş”, “qəti gələcəkli keçmiş”, “qeyri-qəti gələcəkli keçmiş”, “bitməmiş keçmiş” və “davamlı keçmiş” zaman şəkilləri qeyd olunur (6, 331-336). Düzdür, bu cür bölünmə və bu terminologiya birmənalı qarşılanmır, hətta bu cür bölünmənin heç bir elmi əsasla malik olmaması göstərilir: “Şübhəsiz, Azərbaycan dilində heç bir yaxın və uzaq keçmiş yoxdur...”

-dı, (-di, -du, -dü) şəkilçisi ilə ifadə olunan və “yaxın keçmiş” adlanan feillərlə on il və ya yüz il bundan qabağın hadisələrini söyləmək mümkün olduğu kimi, **-mış, (-miş, -muş, -müş)** şəkilçisi ilə ifadə olunan və “uzaq keçmiş” adlanan feillərlə də beş dəqiqə və ya bir

dəqiqə bundan əvvəlki hadisələri ifadə etmək olar” (5, 151). Verilən nümunələrə diqqət yetirdikdə (*örtülmüşdü, gələcəkdim, sevərmiş, qaçırdı, gözləməkdə idi*) aydın olur ki, burada “uzaqlıq” anlayışı feilə artırılan “idi”, “imiş” hissəciklərinin yaratdığı məna-məzmun xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

Çox maraqlı bir mənzərə yaranır: bir tərəfdən feilin şəkilləri, məsələn, arzu, lazım, vacib, şərt gələcək zaman məzmununa malik olur, digər tərəfdən feilin sadə şəkillərinə artırılan “idi”, “imiş” hissəcikləri baş vermiş, baş verən və baş verəcək hərəkəti keçmiş zamanla bağlayır. Prof. M.Hüseynzadə feilin şəkillərindən danışarkən onların mənacə gələcək zamanı bildirdiyini vurğulayır və feilin əmr, arzu, vacib, lazım və şərt şəkillərini bura aid edir (5, 163-176). Feilin şərt şəklindən danışarkən o yazır: “Beləliklə, **-sa, (-sə)** şəkilçisi iştirak edən və *idi, imiş* ədatları iştirak etməyən feillər quruluşca şərt şəklinin sadəsi, zaman məfhumu baxımından gələcək zaman hesab edilir” (5, 176).

“İsə” hissəciyinə gəlincə, demək lazımdır ki, elmi qrammatikada o, ümumi şərt şəklində hesab olunur, feilin əmr, arzu və şərt şəkillərindən başqa, digər sadə şəkillərə də artırılır; bu zaman daha çox həmin hissəciyin ixtisar formasından istifadə olunur (*baxdısa, oxumuşsa, deyib-sə, gəlibsə, biləcəksə, gülərsə, almalısı, gələsisə*). Maraqlı orasıdır ki, “isə” (-sa, -sə) bu feillərdə yalnız şərt məzmunu yaradır, onlara heç bir zaman mənası gətirmir. Halbuki bəzən bu fikrin əksi də söylənilir: “*İsə* ədatı *idi* və *imiş* ədatlarının iştirakı olmadan sadə lazım şəklində işlənsə, məzmunca gələcək zamanı bildirir” (5, 173). Fikrimizcə, bu mülahizə özünü doğrultmur, lazım şəklində olan feilin məzmunca gələcək zamanı bildirməsi *isə* (-sa, -sə) ilə bağlı deyil, feilin lazım şəklinin şəkli əlaməti ilə bağlıdır.

Feilin şəkilləri içərisində şərt şəklində öz semantikasını gələcək zamanla bağlayır. Bu baxımdan o, *isə* hissəciyinin ixtisar şəklində olan -sa, -sə-dən ciddi şəkildə fərqlənir, çünki “isə” (-sa, -sə) özündən əvvəl işlənən hər hansı bir şəklə semantikasına tabedir. Məsələn, *gəlsə* feilinin ifadə etdiyi şərt məzmunu gələcək zamanı özündə ehtiva edir; burada hərəkətin, işin icrasının danışılan vaxtdan sonra baş verməsi mümkündür. Azərbaycan dilində feil şəkilləri, o cümlədən şərt şəklinin formalaşma tarixi ilə bağlı tədqiqatların müəllifi olan prof. M.Rəhimov -sa, -sə forması haqqında yazır: “Məlumdur ki, -sa, -sə formasının konkret zaman mənası, daha doğrusu, bu forma ilə ifadə edilmiş hərəkətin icrasının hansı qrammatik zamana aidliyi əsas etibarilə baş cümlənin xəbəri rolunda çıxış edən feilin forması ilə dəqiqləşdirilir: hərəkətin icrasının şərtliyi gələcəyə aiddirsə, baş cümlənin xəbəri feilin xəbər şəklində qeyri-qəti gələcək və qəti gələcək zaman formaları vasitəsilə, habelə tərkibində ümumi miqyasda gələcək zaman semantikasını olan əmr, vacib, lazım şəkillərindən biri ilə ifadə edilir” (8, 145-146).

Bu fikirləri konkret nümunələr vasitəsilə də göstərmək olar. Məsələn:

Mən orda olmasam, qan çıxar dizə...;

Mən getsəm, qırğının hesabı olmaz;

Xalq razı qalmasa, bir hökmdardan,

Hakimi qurd kimi didəcək zaman (S. Vurğun).

Nümunələrdən göründüyü kimi, istər təsdiq, istərsə də inkarda işlənən şərt şəklində hadisələrin danışılan vaxtdan sonrakı dövrə aidliyinə işarə edir.

-Sa, -sə-nin “idi”, “imiş” hissəcikləri ilə işlənməsi şərt semantikasını keçmiş zamana bağlayır. Bu vaxt şərt məzmununun zamanla bağlılığında iki vəziyyət meydana çıxır: “idi” hissəciyi işləndikdə gələcək zamanın keçmişə bağlanması yanlış quruluş faktı kimi diqqəti çəkir; yəni “*çalışsa*” şəklində hərəkəti gələcəyə bağladığı halda, “*çalışsa idi*” şəklində şərt əlamətini, bir növ, “gizlədir”, keçmiş zaman məzmununu ön plana çəkir. İkinci şəklə yalnız hesab edənlərə cavab verən prof. Ə.Abdullayev *Müəllimimiz gəlsə, dərsimiz boş keçməzdi* və *Müəllimimiz gəlsə idi, dərsimiz boş keçməzdi* cümlələrini müqayisə edərək belə bir maraqlı mülahizə irəli sürür: “Bunlardan birincisində işin icrası gələcək zamana, ikincisində isə keçmiş zamana düşür. Həmçinin bunlardan birincisində daha çox arzu mənası olduğu halda, ikincisində daha çox təəssüf mənası ifadə edilir; buna görə də bunların hər ikisini eyni şey hesab etmək doğru

olmaz. Buna, əsasən də “bu iki budaq cümlə formasından hansının işlənməsi doğrudur?” sualını vermək düzgün olmazdı. Madam iki forma və iki məna vardır, deməli, bunların özlərinə görə işlənmə məqamları da olmalıdır” (1, 332).

-Sa, -sə şəkilçisinin “idi”, “imış” ilə işlənməsində maraqlı bir cəhət var: budaq cümlənin xəbəri yerində işlənən bu şəkilçi hərəkəti keçmiş zamana bağladığı kimi, baş cümlənin xəbəri də müvafiq eyni zamanla bağlanır. “Şərt budaq cümləsinin xəbəri şərt şəkilçisi ilə bərabər, “idi” // “imış”-in ixtisar formasını da qəbul edir. Çox zaman baş cümlənin də xəbəri həmin formaya müvafiq gəlir” (7, 419).

Belə vəziyyətdə iki hal özünü göstərir: birinci vəziyyətdə budaq cümlədəki iş, hal, hərəkət baş verir, yəni real olur, ikinci komponentdə isə yəni baş cümlədə hərəkətin icrası qeyri-real olur. Məsələn:

Əgər bir az irəlidə yargan gurultu ilə uçmasaydı, o, ayaq saxlamayacaq, bəlkə də, torpağa qarışıb birbaşa Kürə düşəcəkdə; Əgər qızı Güləsər olmasaydı, bəlkə də, aylarla gəminin yanında qalar, heç evə qayıtmazdı (İ.Şıxlı).

Nümunələrə diqqət yetirsək, görürük ki, -sa, -sə-nin “idi” ilə işləndiyi komponent hadisənin baş verdiyini göstərir. Baş cümlədəki iş isə budaq cümlənin tələbi ilə reallaşmamışdır.

İkinci tip cümlələrdə isə şərtin həyata keçirilməsi baş verməmişdir və ya mümkün deyildir, buna görə də hər iki komponentdə qeyri-real hadisələrdən danışılır. Elmi ədəbiyyatda qeyd olunur ki, “qeyri-real şərtlilik bildirən budaq cümlədə şərtin həyata keçirilməsi ya mümkün olmamış, ya həyata keçirilməsi problematik, təsdiqlənməmiş haldadır, ya da mümkün deyildir. Belə budaq cümlələrin xəbərləri şərt şəklinin hekayəsi ilə ifadə olunur” (2, 381). Məsələn:

Əgər tez gəlsə idim, nazirlik mənə mehmanxanada yer almaqda kömək edərdi (H.Abaszadə); *İmkan olsa idi, Firudin özü onu oxudar, Təbrizə göndərərdi* (M.İbrahimov).

Feilin şəkillərinin zaman məzmunu ilə bağlılığı Azərbaycan dilinin qrammatik normalarına daxildir və nitq mədəniyyətindən danışarkən bu, belə səciyyəkləndirilir: “...feilin üslubi imkanları çoxdur, ona məxsus olan qrammatik kateqoriyaların düzgün mənimsənilməsi nitq mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır” (3, 131).

Feilin şəkillərinin onun zaman kateqoriyası ilə semantik cəhətdən əlaqəsinin araşdırılması zaman məfhumunun daha geniş və əhatəli olduğunu, universal xarakter daşdığını göstərir. Zaman kateqoriyası nəinki bir şəklə daxilə sığmır, məna-məzmun çalarları ilə digər şəkilləri də özündə ehtiva edir. Feilin zamanlarının qrammatik mənası təkcə onun qrammatik əlaməti – zaman şəkilçiləri ilə məhdudlaşmır; feilin digər şəkil əlamətləri də iş, hal və hərəkətin zamanını bildirir, müəyyən zaman çalarlarına işarə edir. Feilin şəkilləri öz şəkli əlamətləri ilə gələcək zaman mənası bildirir, onlara artırılan “idi”, “imış” hissəcikləri isə hər hansı bir hərəkəti keçmiş zamana bağlayır. Bu baxımdan feilin şəkillərinin zaman məfhumu ilə əlaqəsi feilin kateqorial baxımdan araşdırılmasının aktuallığını şərtləndirir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: “Maarif”, 1974. 418 səh.
2. Azərbaycan dilinin qrammatikası. II hissə (sintaksis). Bakı: EA nəşri, 1959. 399 səh.
3. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (ali məktəblər üçün dərslik). Bakı: “Elm və təhsil”, 2017. 237 səh.
4. Fərəcov Ə. Qrammatik məfhum və onun mənimsənilməsinin bəzi məsələləri. Bakı: “Maarif”, 1970. 133 səh.
5. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili, III hissə (morfologiya). Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007. 280 səh.
6. Müasir Azərbaycan dili, II cild (morfologiya). Bakı: “Elm”, 1980. 506 səh.
7. Müasir Azərbaycan dili, III cild (sintaksis). Bakı: “Elm”, 1981. 440 səh.

8. Rəhimov M. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı: "Elm", 2014. 318 səh.

9. Seyidov Y., Mərdanova S. Azərbaycan dilçiliyində qrammatika problemləri. Bakı: "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2008. 312 səh.

Ф.Г.Нифталиева

Связь наклонений глагола с временами

Резюме

В статье рассматривается семантическая связь наклонений глагола с временами. Определяется, что наряду с изъявительным, другие наклонения также имеют значения будущего и прошедшего времени. Желательное, обязательное, долженствовательное, условное наклонения, не принимая аффиксов времени, по смыслу обозначают будущее время. При прибавлении вспомогательных глаголов «idi», «imiş» эти глаголы связывают действие с прошедшим временем. Исследования показывают, что кроме грамматических признаков времен, наклонения глаголов также определяют некоторые временные оттенки.

F.H.Niftaliyeva

Link between mood of the verb and tense

Summary

The article discusses the semantic link between the moods of the verb and the tenses. It was found that, along with indicative other moods is also a sense of future and past tense. "idi", "imiş" these verbs link the action with the past tense. So, link between mood of the verb and tense refers the semantic link of them. This research shows how tense of the verb is great and comprehensive and has its universal character.

Rəyçi: dos. S.Musayeva

Redaksiyaya daxil olub: 13.02.2019

E.E.PUTAYEVA

e-mail: pedaqoji.ing.fr@mail.ru

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

AMERİKAN İNGİLİSCƏSİNİN YARANMASININ TARİXİ VƏ SƏBƏBLƏRİ

Açar sözlər: dialektlər, ədəbi dil, amerikan ingiliscəsi.

Ключевые слова: диалекты, литературный язык, американский вариант английского языка.

Key words: dialects, literary language, American English.

Bir çox dilçi alimlər Amerikan ingiliscəsinin tədqiqi ilə məşğul olmuşlar. Bu ingiliscənin tarixi dörd əsrlik bir zaman kəsiyini əhatə edir. Belə ki, müxtəlif ölkələrdən olan dil daşıyıcılarının bu ərazilərdə məskunlaşması ingilis dilinin müxtəlif dialektlərində danışan şəxslərin bir araya gələrək ünsiyyət qurması yeni milli dilin formalaşmasına zəmin yaratdı. Dialektik variantların arasında mövcud olan bu əlaqə zaman keçdikcə yaranmış fərqlərin yoxa çıxmasına gətirib çıxardı.

Bir çox koloniyaların öz ədəbi dili olmamışdır. Onlardan bəziləri dialektlərdən istifadə edirdilər, digərləri isə dialektik çalarlara malik ədəbi dildə danışırldılar. Lakin bununla yanaşı olaraq, o faktı da qeyd etmək olar ki, bu dialektik müxtəlifliyə baxmayaraq, koloniyaların yarandığı bir dövrdə ABŞ ərazisində yayılan ingilis dili həmin dövrdə qəbul edilmiş ədəbi dil normalarına demək olar ki, tam cavab verirdi.

Məlumdur ki, koloniyaların formalaşdığı bir dövrdə burada məskunlaşan əhəlinin İngiltərə ilə əlaqəsi heç bir zaman tam qopmamışdır. Bunu demək mümkündür ki, yeni torpaqlara gələn ingilislər öz dilləri ilə birlikdə həm də texnoloji nailiyyətlərini, mədəniyyət nümunələrini, vahid pul sistemini və bu kimi müxtəlif anlayışları da gətirmişlər.

Əlbəttə ki, ədəbi Amerikan ingiliscəsinin formalaşması ilk növbədə sosial kommunikativ funksiyanın reallaşması ilə həyata keçir. İmmiqrantların işlətdiyi dilin daha məhdud istifadə dairəsi olsa da, ədəbi Amerikan ingiliscəsi bütün etnik qrupların ünsiyyət qura biləcəyi dil variantıdır.

Milli dillər ingilis dili ilə “müharibə”də getdikcə uduzaraq öz yerlərini ədəbi dilə vermişlər. Haugenin də dediyi kimi, iri şəhərlərdə elə sözlər işlədilər bilər ki, bu sözlər kənd ərazisində yaşayan əhəli üçün anlaşılmaz səslənə bilər; eyni zamanda kənd ərazilərində ümumişlək sayılan bəzi söz və söz birləşmələri şəhər əhəlisinə “yad” ola bilər.

Əhəlinin arasında yayılmış daxili miqrasiya, yüksək mobillik bəzi dialektik fərqlərin yaranmasına gətirib çıxara bilər. Belə ki, ingilis və amerikan variantlarının ümumi lüğət fondunda xeyli sayda sinonimlər olduğu üçün ədəbi amerikan ingiliscəsində danışan savadlı kütlənin nitqində bəzi dialektik variantlar getdikcə assimilyasiyaya uğrayırdı. Bu qarşıdurmanın əsas yaradıcılarından biri də kütləvi informasiya vasitələri olmuşdur. Məsələn: radio və televiziya elanlarında, qəzetlərdə “cottage cheese” özünün rəqiblərini – sour milk cheese, Dutch cheese, pot cheese, smearcase və başqalarını ədəbi dildən xaric etmişdir.

Bəzi dilçilər yalnız Amerikada, xüsusilə də ABŞ-da işlənən sözləri amerikanizmlər adlandırırlar. Digər dilçilər bu yolla “Amerikanizmlər”i təyin etməyin çətin olduğunu düşünmüşlər. Dilçilərdən Kreq, Hulbert və başqaları tarixi prinsiplərə əsaslanan meyarlarla bu sözlərin təyin olunmasına cəhd etmişlər. Onlar əvvəlcə, ABŞ-da əlavə məna çaları əldə etmiş ingilis sözlərinə, ikinci növbədə isə ilk olaraq amerikalıların nitqində qeydə alınaraq daha sonralar britaniyalıların nitqinə keçmiş amerikanizmləri qeydə almışlar (2).

“Dictionary of Americanisms based on historical principles” kitabının müəllifi M.Matyuz məhz Amerikada tərtib olunmuş və ABŞ-da yeni məna əldə etmiş sözləri amerika-

nizmlər adlandırmışdır (4). Bəzi və ya bütün mənalara məhz ingilis dilinin Amerikan variantında formalaşmış sözləri amerikanizm adlandıran dilçilərdən A.Şveytzerin fikirləri xüsusi rol oynayır. O, sözləri 3 əsas qrupa bölmür:

- 1) Amerikanizmlər
- 2) Britisizmlər
- 3) Ümumi ingilis vahidləri (7).

Bəzən bu cür bölgünün tam dəqiq olmayacağını qeyd edən dilçilər sözlərin mənşəyini bilməyin dəqiqləşmə aparmağa kömək edəcəyini xüsusi qeyd etmişlər.

Başqa bir bölgüyə əsasən sözləri 4 qrupa bölmək olar:

1) Britaniya və Amerika variantının ədəbi dilində özünəməxsus semantik strukturu olan və xüsusi mikrosistemə aid olan sözlər. Bu sözlər yalnız bir mikrosistemə aid olur və yalnız ya Amerikan, ya da Britaniya variantının xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir.

2) Bu cür sözlərin semantik quruluşundakı fərqlər onların ya amerikanizmlərə, ya da britisizmlərə qoşulmasında özünü büruzə verir.

3) Bu müxtəlifliklər onların oxşar leksiki mənalara olmasında müşahidə olunur.

4) Fərqlilik yaradan vahidlər arasındakı əlaqə semantik əlaqənin olmaması ilə şərtlənir. Belə ki, bu halda sözlər eyni mikrosistemin tərkib hissələri kimi deyil, müxtəlif sözlər, yeni omonimlər kimi çıxış edirlər.

R.D.Mallori də Amerikan ingiliscəsini müstəqil dil hesab edənlərdəndir. Müxtəlif arxaik sözlərin tədqiqindən sonra o, belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Amerikan ingiliscəsində Şekspirin dilinə yaxın daha çox söz işlənməkdədir. Onun fikrincə, məhz Amerikan ingiliscəsində yeniliklər daha çox müşahidə olunmaqdadır. Amerikan ingiliscəsi Britaniya variantına nisbətən daha uğurlu rəqabət apara bilmişdir. Bunun səbələrindən biri onun linqvistik baxımdan daha "təmiz" olmasıdır. Orada yerləşmiş sakinlər öz nitqlərində dialektik fərqləri aradan qaldıraraq bütün variantlar üçün ümumi olan xüsusiyyətləri saxlamağa çalışmışlar. Maraqlı bir faktdır ki, Amerikan ingiliscəsində XVI-XVII əsrə aid xüsusiyyətlər qorunub saxlanılmaqdadır. Müzakirə və mübahisələr günümüzədək davam etdiyi üçün, hətta bəzi dilçilər Amerikan ingiliscəsini müstəqil bir dil hesab etmişlər.

Amerikan ingiliscəsi 2 əsas inkişaf yolu keçmişdir (1):

a) XVII əsrin əvvəllərindən XIX əsrin sonunadək. Bu dövr amerikan dialektlərinin formalaşdığı dövr kimi xarakterizə olunur.

b) XIX-XX əsri əhatə edən ədəbi Amerikan ingiliscəsinin yarandığı dövr.

XVII əsrin əvvəllərində koloniya sakinləri öz dillərini Amerikada yaymaq qərarına gəlirlər. Müxtəlif dialekt daşıyıcıları qərbə və cənuba doğru yayılmağa başladılar. Bütün dünyanın müxtəlif ölkələrindən bura axın edən immiqrantlar dildə hal-hazırda da eşitdiyimiz dialektik müxtəlifliyə gətirib çıxarmışdır. Bəzi dilçilərin də iddia etdiyi kimi, koloniyalar daha 2-3 əsr öncə yaransaydı, Amerikan ingiliscəsi Britaniya variantından tam bir dil kimi fərqlənərdi. Eyni dilin iki müxtəlif variantı kimi deyil, iki müxtəlif dil kimi meydana gələ bilərdi.

Bununla yanaşı olaraq, koloniya sakinləri İngiltərə ilə əlaqələrini kəsməsələr də, orada yaşayan anqlo-saksonlardan müəyyən qədər fərqlənirdilər. Məsələn: "store" sözü ilkin olaraq anbar və dükən mənasında işlənsə də, daha sonralar və xüsusilə ABŞ ərazisində yalnız "dükən" mənasında işlənməmişdir, çünki əvvəllər eyni məkan həm anbar kimi, həm də satış ərazisi kimi işlənməmişdir.

Əlbəttə ki, Amerikan ingiliscəsinin ədəbi variantını qeyd-şərtsiz qəbul etmək və dəstəkləmək bir çox etnik qrupların haqlı narazılığına səbəb ola bilər. Belə ki, yalnız Nyu-Yorkda 150 müxtəlif millətin nümayəndəsi 80 dildə danışır.

Mövcud lüğət fondunun Amerikaya 2 yolla ayaq açdığını deyə bilərik:

1) Yeni söz və ifadələrin yaradılması, mövcud sözlərin yenidən nəzərdən keçirilməsi yolu ilə.

2) Başqa dillərdən yeni sözlərin alınması yolu ilə.

XVII-XVIII əsrdə Amerika koloniyalarında bir çox sözlər “sifət+isim”, “isim+isim” modellərinin substantivləşməsi yolu ilə yaradılmışdır. Bu cür transformasiyalara ilkin inkişaf prosesində daha çox rast gəlinmişdir.

Daha bir qrup sözlərin isə leksik mənalı yenidən nəzərdən keçirilmiş, bir çox hallarda mənanın daralması hadisəsinin baş verməsi qeydə alınmışdır. Məsələn: “crop” sözü İngiltərədə istənilən növ məhsul, ABŞ-da isə, “dənli bitki” mənasında işlənməkdədir.

Amerikan ingiliscəsi XVIII əsrdə İrlandiyadan gələn immiqrantların axınına məruz qalmışdır. Daha sonralar bu ərazilərdə ispan dili dominant təsirə malik olmuşdur. Müqəddəs Loren çayı boyunca fransızlar, Yeni Amsterdam ərazisində isə almanlar üstünlük təşkil etmişlər. Bir sıra cənubi ərazilərə isə afrikalıların axını geniş vüsət almağa başlamışdır. Koloniyada məskunlaşmış sakinlərin lüğət fondunun formalaşmasına aborigen hinduların verdiyi töhfələr də danılmazdır. Lakin bir çox xalqların, dillərin və daşdığı mədəniyyətin fərqliliyinə baxmayaraq, ingilis dili yenə də dominant xarakter daşıyırdı (6).

Amerikan ingiliscəsinin formalaşmasının ikinci dövründə XIX-XX əsrləri əhatə etməklə yanaşı, daha çox lüğət fondunun dəyişildiyini müşahidə edirik. Bu dövrdə “Amerikanizmlərin” sayının artması prosesi geniş vüsət almağa başladı. Yeni siyasi sistemin, dövlət institutlarının, siyasi partiyaların, vətəndaş təşkilatlarının yarandığı və bu kimi hadisələrin baş verdiyi bir dövrdə yeni siyasi terminologiyanın yaranması qaçılmaz hadisə idi.

1813-cü ildə T.Ceferson yazırdı: “Bizim hal-hazırda yaşadığımız vəziyyət yeni söz və ifadələrin yaradılmasına, eləcə də mövcud sözlərin yeni məfhumlara yönəldilməsinə bizi vadar edir. Bu gedişlə Amerikan dialekti yaranmaqdadır.”

Bu dövrdə yaranmış xeyli sayda söz və söz birləşmələrinə aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik: stunt, bootleg, nearby, raincoat, hangover, smooch, lengthy, blizzard, commuter, kick the bucket, face the music, bite the dust, barking up the wrong tree, pass the buck, go the whole hog, stake a claim və s.

Aparılmış təhlillər bizə belə deməyə əsas verir ki, bu gün 4500-5000-dək söz və söz birləşmələri ABŞ-da və Böyük Britaniyada fərqli söz kimi eyni məfhumu ifadə etməkdədir:

Böyük Britaniyada	ABŞ-da
lift	elevator
tap	faucet
bath	tub
curtains	drapes
biscuits	cookies
book	trunkare

Eyni zamanda bir çox sözlər artıq Amerikan ingiliscəsindən Britaniya variantına doğru “irəliləməkdədir”. Belə ki, truck, wagon, airplane, reflection və s. bu kimi sözlərin Böyük Britaniyada da geniş işlənmə arealı qazanması etiraf edilən faktlardandır (3).

Bir çox tarixi hadisələr Amerikan ingiliscəsinə təsirsiz ötürülməmişdir. Bu istiqamətdə ABŞ-da D.Kristal, C.Bau, T.Reybl; Rusiyada R.V.Reznik, T.S.Sukina, A.D.Şveytzer, F.S.Duizabayeva və bu kimi bir çox dilçilər tədqiqatlar aparmışlar.

Amerikan ingiliscəsi özündə həm spesifik, həm də standard ingilis dilinə məxsus leksik və qrammatik xüsusiyyətləri ehtiva edir. Amerikan ingiliscəsində hər bir cümlədə may occur, generally, often, sometimes kimi ifadələrə tez-tez rast gəlinir. Bir cümlədə inkar hissəciyi kimi ain't, digər cümlədə didn't və yaxud ditn't işlədilə bilər (7).

Belə bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, Amerikan ingiliscəsinin lüğət fondundakı bir çox sözlər Afrika mənşəli olsa da, əksər amerikalılar tərəfindən rahatlıqla başa düşülməkdədir. Belə sözlərə nümunə olaraq jubilee, gumbo, lazz, banjo, jumbo, banana və s. göstərmək olar.

Hər bir millətin öz dilinin mənşəyinə və xarakter xüsusiyyətlərinə dair mifoloji hekayələri vardır. Amerikan ingiliscəsi də bu qaydaya istisna təşkil etmir. ABŞ-da konstitusiyanın qüvvəyə mindiyi dövrdə ingilis dili ilə yanaşı, alman, holland, fransız, ispan, italyan, yunan,

ərəb, portuqal, hind dili və bir sıra dialektlər də danışığ və ünsiyyət dili kimi işlədilməkdə idi. XIX-XX əsrlərdə immiqrantlar müxtəlif ayrıseçkiliyə məruz qalırdılar. Bu ayrıseçkiliyə əsas olaraq din, irq, mədəniyyət, sosial dəyərlər, inanclar və s. bu kimi anlayışlar göstərilə bilər. İrqi və mədəni ayrıseçkiliyi həyata keçirən proseslər dil simvolu altında asanlıqla birləşə bilər.

ABŞ-da immiqrantlarla bağlı ən azı 2 səhnə hər zaman gözümüzün önünə gəlir. Onlardan biri Amerikanın tarixində mühüm yer tutan etnik və linqvistik variativlik, müxtəlif idman arenasında və siyasi aləmdə peyda olan qəhrəmanlar və onların əldə etdiyi uğurlar və s.-dir. Digəri isə həttə nəsilər keçdikcə fərqli etnik qrupdan olmanın yaratdığı çətinliklərdir. Burada daha geniş ayrıseçkiliyə məruz qalanlardan afroamerikalıları, yerli amerikalıları (hindu tayfalarını) və ispan əsilli amerikalıları göstərə bilərik. Bu halda ən idealı hər kəsin "Amerikalı" olduğunu qəbul etmək olsa da, ən çətin bəzilərinin digərlərinə nisbətən daha çətin üsulla "Amerikalı" olduğunu sübut etməsi olmuşdur. İngilis dilindən səlis istifadə hər bir kəsin doğma "Amerikalı" olmasını, qeyri-səlis istifadə isə "xarici" vətəndaş olmasını göstərən faktorlardandır. Bu da öz növbəsində müəyyən dərəcədə ayrıseçkiliyə zəmin yaradan səbəblərdəndir.

Ədəbiyyat

1. Kirn E. About the USA. Washington, 1989. 135pp.
2. КристаллД. Английский язык как глобальный. - М.: Издательство "Весь Мир", 2001. - 240с.
3. Manjusha N. American and British English: Differences in Grammar, 2012. 149 pp.
4. Mathews Mitford M. A Dictionary of Americanisms on Historical Principles. Chicago: University of Chicago Press, 1951.
5. Mencken H.L. The American Language: An Inquiry into the Development of English in the United States. New York: Knopf, 2013. 120pp.
6. Richard W. Bailey. Speaking American: A history of English in the United States, Oxford: Oxford University Press, 2012, xviii + 207 pp.
7. ШвейцерА.Д. Различия в лексике американского и британского вариантов современного литературного английского языка. Вопросы языкознания. №2. М., 1967. 64 - 77с.

Э.Э.Путаева

История и причины формирования американского варианта английского языка

Резюме

В этой статье основное внимание уделяется историческому процессу формирования американского варианта английского языка и существенным причинам, влияющим на это событие. Автор рассматривает процессу совершенствования данного языка и указывает на роль иммигрантов в развитии и освоении американского варианта английского языка. Автор также обращает внимание на сравнение его британского варианта и влияние на его распространение. В этой статье также говорится о проблеме определения «американизмов» с исторической точки зрения и с помощью их использования в речи.

Многие колониальные жители не имели собственного литературного языка. Некоторые из них использовали диалекты, в то время как другие говорили на стандартных языках с диалектическими особенностями. Однако следует отметить, что, несмотря на эти диалектические особенности, в период образования колоний, английский язык в США практически полностью соответствовал принятым в то время языковым нормам.

Конечно, формирование литературного американского английского, в первую очередь, осуществляется за счет реализации социальной коммуникативной функции. Хотя язык, используемый иммигрантами применялся более ограниченно, а стандартный американский английский был языковым вариантом для общения всех этнических групп.

E.E.Putayeva

The history and reasons for the formation of American English

Summary

In this article the main attention is given to the historical process of formation of American English and the essential reasons affecting the same event. The author deals with the development process of the given language and points to the immigrants' role in the development and purialization of American English. Some attention is also attracted to the comparison of its British counterpart and to the American influence on the former. The author also shows the problem of defining "Americanisms" from historical point of view and with the help of their rates of usage in the speech.

Many colonial residents have never had their own literary language. Some of them used dialects, while others spoke standard languages with dialectic characters. However, it should be noted that, despite these dialectic features surely existed, during the period of formation of colonies the English language in the USA almost responded literally to the language norms adopted at that time.

Of course, the formation of the literary American English is primarily accomplished by the realization of the social communicative function. Although the language used by immigrants had a more limited usage, Standard American English was the language option for all ethnic groups to communicate.

Rəyçi: filol.f.d., dos. A.X.Ramazanova

Redaksiyaya daxil olub: 16.02.2019

A.Q.QARAŞOVA
e-mail: afaq-66@mail.ru

Bakı Slavyan Universiteti
(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

BƏDİİ TƏRCÜMƏNİN BƏZİ PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: kontekst, əvəzləmələr, orijinal mətn, tərcüməçi təcrübəsi.

Ключевые слова: контекст, замены, оригинал, переводческая практика.

Key words: context, substitutions, original text, translation practice.

Bədii tərcümə dünya milli mədəniyyətinin mütərəqqi inkişaf mərhələsinə yaxından təsir göstərən, onun ayrılmaz və inkaredilməz, zəruri qollarından biridir. Dünya miqyasında bu sahəyə biganə yanaşan, onun təsirindən bəhrələnməyən bir ölkəyə, milli ədəbiyyata rast gəlmək mümkün deyil. Son dərəcə mürəkkəb quruluşa malik olan, yaradıcılıq prosesində ciddi məsuliyyət tələb edən bədii tərcümə, dövrdən asılı olmayaraq, hərəkətverici amil kimi həmişə ön sıralarda dayanmışdır. Tərcümənin xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün bu fəaliyyət növünün mahiyyətini dəqiqləşdirmək lazımdır. Tərcümənin bir neçə, bəzən bir-birinə zidd olan tərifləri mövcuddur. Müasir linqvistikanın inkişaf edən sahəsi olan tərcümə onun nəzəriyyəsini üzərində işləyən mütəxəssislər tərəfindən fərqli şəkildə müəyyən olunur, tərif edilir. Məsələn, L.S.Barxudarovun fikrincə, tərcümə “bir dildə olan mətnini başqa dildə mətnə transformasiyası deməkdir” (3, 121). Con Ketford tərcümə anlayışını bir dildə olan mətn materialını başqa dildə ekvivalent mətn materialı ilə əvəz olunması kimi müəyyən edir. R.Yakobson tərcüməni “verbal işarə və məlumatların interpretasiyası” kimi izah edir.

Təriflərin fərqli olmasına baxmayaraq, mütəxəssislər tərcümənin bir dildə olan nitq mətninin başqa dildə nitq mətninə çevrilməsindən ibarət olması fikrində yekdildir və tərcümə prosesində məzmunun qorunmasını mütləq şərt kimi qeyd edirlər. “Orijinal mətnin məzmunu” dedikdə linqvistlər özündə mətn daşıyan məlumatı nəzərdə tutur. Həmin məlumat müxtəlif və çoxşahəlidir və bir çox hallarda məzmunun cəmi ilə məhdudlaşmır. Əksinə, dil vahidləri ilə təsbit edilən həmin məlumat konkret durumla şərtlənən ən fərqli mənə daşıya bilər. Tərcümə nəzəriyyəsində belə bir fikir də mövcuddur ki, bədii mətnin orijinalı öz dilinin daşıyıcılarına ünvanlandığına görə və öz xalqının milli xüsusiyyətlərinə malik olduğuna görə başqa xalqın dilində tam dəqiqliyi ilə yenidən yarana bilməz. Göründüyü kimi, fikirlər müxtəlifdir, bəzən, hətta bir-birinə ziddir və tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasını inkişaf etdikcə təriflər və yanaşmalar da dəyişir, yeni fikirlər söylənilir, yeni problemlər üzə çıxır.

Hal-hazırda linqvistika elminin qarşısında duran mühüm məsələlərdən biri də dillərin hər bir “cütüyü” üçün və mətn növü üçün tərcümə normalarının müəyyən edilməsidir. Bu cür yanaşma nəticəsində tərcümənin müasir linqvistik nəzəriyyəsi tətbiqi xarakter əldə edir və konkret məsələlərin konkret həllinə yönəldilir. Ədəbiyyatşünaslıq tərcümənin rolunu mədəniyyətin inkişafında müəyyən etməklə tərcüməni onun estetik ekvivalentliyi baxımından qiymətləndirir. Yəni ədəbiyyatşünaslıq mövqeyindən yanaşma tərcüməçinin şəxsiyyətinə müraciət edir və tərcüməçinin bir söz ustası olaraq etdiyi seçimini dərk etmək cəhdini nəzərdə tutur. Bu cür yanaşma tərcüməni incəsənətin növü kimi qiymətləndirməyə əsas verir və onun mahiyyətini orijinalın obrazlı şəkildə mənimsənilməsi təşkil edir, çünki “obrazlılıq fərqli dillərin arasında paradoksların aradan götürülməsi üçün güclü vasitədir” (4, 76).

Deyilən amilləri nəzərə alaraq, müasir mərhələdə tərcümə nəzəriyyəsində fənlərarası yanaşmanın formalaşmasını tam əsasla israr etmək olar. Ədəbiyyatşünaslığa əsaslanan tədqiqatlarda linqvistik yanaşmada mövcud olmayan xüsusiyyət var, yəni mütəxəssislər öz tədqiqatlarında bədii əsərin mətnini orijinal və tərcümə variantında əhatə etməyə çalışır. Digər tərəfdən, ədəbiyyatşünaslıq əsərin orijinalının dilini təhlil etmədən “fəaliyyət göstərə” bilməz, çün-

ki ədəbi əsərdə hər işarə (nöqtə, vergül), hər qrammatik forma bədii obrazın tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Hal-hazırda filologiya elmi tərcümə nəzəriyyəsi üzrə tədqiqatların hüdudlarını fəlsəfə, sosiologiya, etnologiya, psixologiya kimi elmlərin istiqamətində genişləndirməyə çalışır. Bunun nəticəsində, tərcümənin tədqiq edilməsinə də yanaşmaların hüdudları genişlənir.

Bədii mətnlərinin tərcüməsi problemləri daim tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olub və linqvistik elminin xüsusi sahəsində – bədii tərcümə nəzəriyyəsi tərəfindən tədqiq edilib. Bu problem ilk dəfə “Dünya ədəbiyyatı” nəşriyyatının banisi, rus yazıçısı A.M.Qorki tərəfindən qaldırılmışdı. 1919 cu ildə həmin nəşriyyat “Bədii tərcümənin prinsipləri” adlı kitabçasını nəşr etmişdi. Bu kitaba K.İ.Çukovskinin, A.M.Qorkinin, N.S.Qumilyovun bədii tərcümə problemləri bağlı məqalələri daxil edilmişdi. Müasir dövrdə bədii tərcümənin əsas xüsusiyyətləri artıq kifayət qədər müəyyən edilmişdir. Onların sırasında tərcümə materialının genişliyi; tərcümə edilən bədii əsərlərin seçimində prinsiplilik və planlılıq; tərcümə məharətinin yüksək səviyyəsi, tərcüməyə qarşı yaradıcı yanaşma, nəhayət, tərcümə fəaliyyətinin elmi əsaslar üzərində qurulması əsas xüsusiyyətlər kimi qeyd edilməlidir.

Hər bir ölkənin, xalqın, milli ədəbiyyatın tərcümə ənənələri fərqlidir. Belə ki, Qərbi Avropa ölkələrində tərcümə ilə bağlı tədqiqatlarda irəliləyiş XX əsrin 50-ci illərində baş vermişdi. Həmin irəliləyiş tərcüməyə marağın artmasında, milli tərcümə assosiasiyalarının yaranmasında, tərcümə üzrə beynəlxalq konqreslərin keçirilməsində, nəhayət, tərcümə problemləri üzrə monoqrafiyaların yazılmasında, elmi jurnalların təsis olunmasına özünü nümayiş etdirdi.

Müasir dövrdə bədii tərcümə nəzəriyyəsində üç əsas tendensiya seçilir: 1) tərcümə oriyentasiyasının əsasən orijinaldan tərcümə mətninə keçirilməsi; 2) qiymətləndirici yanaşmanın daha çox deskriptiv (təsviri) yanaşma ilə əvəz edilməsi; 3) tərcümə nəzəriyyəsində mətnin dil vahidi kimi qiymətləndirilməsindən tərcüməni dil mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilməsi tendensiyası.

Müasir tərcümə nəzəriyyəsi bir sıra müddəalara əsaslanır. Onların arasında əsas müddəə ondan ibarətdir ki “dilə hər bir elementinin ifadəsi formal baxımdan mümkün olmadığı halda, onun estetik funksiyasının ifadə edilməsi müəyyən dəyişikliklərin tətbiqini nəzərdə tutur” (4, 225) Tərcümə nəzəriyyəsinin əsas prinsipi “hər cümləni bütöv bir tamlığın tərkib hissəsi kimi təhlil etmək və tərcümədə onun məzmununu ifadə etməklə kifayətlənməmək, bədii obrazın, əsərin ümumi əhval-ruhiyyəsinin, personajlarının yaranması üzərində çalışmaqdan ibarətdir”. Belə olduğu halda, söz seçimi, sintaksis strukturun və başqa elementlərin nəzərə alınması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, bədii mətnləri başqa növ mətnlərlə müqayisə edərkən V.V.Sdobnikov və O.V.Petrova bədii mətnlərin bir sıra xüsusiyyətlərini fərqləndirirlər. Tədqiqatçıların fikrincə, bədii mətnlərin aşağıdakı xüsusiyyətləri ən böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki,

1. Bədii mətnlər real gerçəkliyin təsviri tərzilə seçilir və təsvir tərzilə bədii mətnə obraz şəklində təqdim edilir;

2. Bədii mətnlər özünün yaranmasının məqsədi ilə seçilir. Yəni bədii mətn oxucuya estetik təsir göstərməkdən əlavə, oxucunun bədii əsərin məzmununa münasibətini də formalaşdırmalıdır;

3. Bədii mətn təqdim edilən informasiyanın (məlumatın) xarakteri və ifadə vasitələri ilə fərqlənir. Bədii mətnlər ilk növbədə obrazlılığın yüksək dərəcəsi ilə səciyyələnir, ondan əlavə, bədii mətnə göstərilən məlumat implisit şəkildə ifadə edilə bilər. Yəni həmin implisitlik bədii mətnin “məna tutumu” adlandırılan xüsusiyyət vasitəsi ilə əldə edilir. “Məna tutumu” xüsusiyyəti yazıçının sözlərin bilavasitə mənasından daha çox məna vermək bacarığında, oxucunun düşüncəsini, hisslərini, təxəyyülünü “işlətməyə” vadar etmək bacarığında özünü nümayiş etdirir (4, 183). Nəhayət, bədii mətn çərçivəsində dilin özü informasiyanın daşıyıcısı kimi çıxış edir, buna görə bədii əsər güclü şəkildə “kodlaşdırılmış” mətn kimi qiymətləndirilir və ən fərqli şəkildə və bir çox variantlarda dərk edilməsini, mənimsənilməsinə müəyyən edir.

4. Bədii mətn oxucunun “fəallığı” dərəcəsi ilə seçilir, yəni bədii mətnin yaranması oxucunun həmin mətnə fəal iştirakını, müəlliflə “müştərək” işləməsinə nəzərdə tutur.

5. Bədii mətnlər onun daxili bütövlüyünü yaradan, formalaşdıran müəllifin iştirakı və müəllif mövqeyinin mövcudluğu ilə seçilir

6. Bədii mətnlər kompozisiyanın çoxşahəli olması ilə seçilir

7. Bədii mətnlər milli-mədəni və zaman şərtləndirilməsinin yüksək dərəcəsi ilə seçilir

8. Bədii mətn özünün tamlığı ilə seçilir və hər bir bədii əsər özü-özlüyündə sənət əsəri hesab edilə bilər.

Yazıçının fərdi manerası, əsərdə əks etdirdiyi problemə, personajlara münasibəti də özünü bədii əsər üçün səciyyəvi olan həmin xüsusiyyətlərdə nümayiş etdirir. Belə hallarda, tərcüməçinin əsas vəzifəsi həmin xüsusiyyətlərin tərcümə dilində çatdırmaqdan, ifadə etməkdən ibarətdir. Eyni zamanda bu çox çətin yerinə yetirilən bir vəzifədir, çünki hər bir tərcümə bu və ya digər ifadə vasitələrinin əvəz edilməsini nəzərdə tutur. Yəni tərcümə variantının seçimi də, həmçinin tərcüməçinin şəxsiyyətindən irəli gəlir və subyektiv xarakter daşıyır.

Belə hallarda mütləq şəkildə bir ziddiyyət üzə çıxır: bir tərəfdən bədii tərcüməni yerinə yetirmək üçün tərcüməçi özü də ədəbi istedadla malik olmalıdır, yəni özü də müəyyən mənada yazıçı, ya da şair olmalıdır. Digər tərəfdən, yazıçı olan şəxsin öz, fərdi estetik zövqü, dünyagörüşü, öz üslub və manerası olmalıdır və bu cəhətlər orijinal mətnin müəllifinin mövqeyinə uyğun gəlməyə bilər. Yəni bədii tərcümədə iki yaradıcı şəxsin ünsiyyəti baş verir və bu ünsiyyətdən ya əməkdaşlıq, ya da münaqişə yaranır. Ünsiyyətin əməkdaşlığa çevrilməsi üçün tərcüməçi “müəllif estetikasının, bədii obrazın, onun düşüncə tərzinin, ifadə vasitələrinin dərinliklərinə getməklə kifayətlənməməli, onları “özününkü” etməlidir. Tam, bütöv tərcümə üçün müəllifin bütün yaradıcılığına bələd olmaq, tərcümə edilən əsərin yaranma tarixini və şəraitini bilmək lazımdır. Yazıçının fərdi üslubunun ifadə edilməsində yaranan çətinliklər bədii tərcümənin ümumi problemləri ilə bilavasitə bağlıdır. Bədii mətnin tərcüməsi müəyyən mənada interpretasiyadır, buna görə obyektiv, yaxud subyektiv xarakter daşıyan üslub dəyişiklikləri qaçılmazdır. A.Popoviç orijinalın üslub dəyişikliklərin aşağıdakı tiplərinin seçir: 1) stilistik uyğunluq; 2) stilistik substitusiyaya (əvəz etmə); 3) stilistik inversiya; 4) stilistik gücləndirmə; 5) stilistik tipləşdirmə 6) stilistik fərdiləşmə 7) stilistik nivelirləmə 8) stilistik zəiflətmə 8) stilistik itkilər. Üslub xarakterli dəyişikliklər mətnə olan müəyyən tendensiya ilə əks edirlər. Həmin tendensiyaları tərcümə dilində ifadə edərkən tərcüməçi özünü yaradıcı şəxs kimi nümayiş etdirir və tərcüməçinin fərdliyini göstərir. Həmin fərdilik dedikdə biz “orijinal mətndən kənara çıxmaq sistemini nəzərdə tuturuq. Həmin sistem də müəyyən yaradıcı prinsiplərə, tərcümə məqsədlərinə yanaşmalara əsaslanır ki, nəticədə müəyyən bir metod formalaşır (3, 39). A.S.Nazim qeyd edir ki, tərcümə mətnində müəyyən “markerlər” olur. Həmin “markerlər” tərcüməçinin şəxsi yaradıcı mövqeyinin göstəriciləri kimi çıxış edir. Hər bir tərcüməçinin ən çox sevdiyi və çox tətbiq etdiyi vasitələr və üsullar var. Eyni metafora fərqli formalarda tərcümə edilə bilər və bu da tərcümənin səviyyəsinə heç də mənfi təsir göstərməsi demək deyil (4, 102).

Bədii mətnin tərcüməsində tərcümənin pragmatik məqsədləri nəzərə alınmalıdır. Həmin məqsəd də oxucuya lazımi kommunikativ təsirin əldə edilməsindən ibarətdir. Bədii əsəri tərcümədə oxuduqda oxucu orijinal müəllifinin bədii istedadının gücünü hiss etməli və duymalıdır. Tərcüməçi deyilən məqsədə çatıbsa, orijinalın kommunikativ effekti də adekvat şəkildə ifadə edilmiş hesab olunur. Bu baxımdan bədii tərcümə müəyyən mənada kommunikativ tərcüməyə bərabər tutula bilər. Bədii tərcümənin pragmatik aspektini nəzərə alıqda bədii tərcümənin əsas məqsədini tərcümə dilində nitq əsərinin yaranması kimi müəyyən etmək mümkündür. Həmin əsər tərcümə reseptoruna bədii-estetik təsir göstərməlidir və həmin təsir də öz növ-bəsinə orijinalın göstərdiyi təsirə bərabər olmalıdır.

Bədii tərcümənin başqa bir aspekti ondan ibarətdir ki, tərcümədə iki mədəni sistemin “toqquşması” baş verir və nəticədə iki mədəni tendensiya birləşir, bir-birilə üst-üstə düşür. Tematika və üslub baxımından bədii mətn iki mədəniyyətin yaratdığı ziddiyyətlərlə səciyyələnir. Hər bir bədii mətn bu və ya digər dərəcədə həmin ziddiyyətləri əks etməlidir və

tərcüməçi həmin ziddiyyətləri lazımı şəkildə ifadə etməyi bacarmalıdır. Bu ziddiyyətlər tərcümə nəzəriyyəsində “məkanlararası amil” adlanır (1, 137).

Belə hallarda həmin amili “hamarlamaq” da tərcüməçinin əsas vəzifələrindən biridir. Məlum olduğu kimi, hər söz və hər linqvistik element özündə saysız-hesabsız məna çalarlarını daşıyır və tərcüməçi mətnin tərcüməsi kontekstində ən münasib çaları seçməyi bacarmalıdır. Yəni tərcümə orijinal kimi oxunmalıdır və tərcümənin nəticələri həmin məqsədlərə tabe olmalıdır.

Bədii mətnin tərcüməsində üstünlükləri və nöqsanlarını müəyyən etmək çox çətindir. Tərcümənin hər bir xüsusiyyəti tənqid hədəfinə çevrilə bilər və həmin tənqid əsaslı görünə bilər, çünki “tərcümə mümkün olan variantlardan biridir və ideal tərcümə mümkün deyil” (1, 233). Eyni zamanda tərcümənin səviyyəsinin və “keyfiyyətinin” qiymətləndirilməsi onun orijinala uyğunluq dərəcəsinə əsaslanmalıdır. Yəni tərcümənin düzgünlük meyarı – onun orijinala həm məzmun, həm bədii cəhətdən uyğunluq dərəcəsidir.

Beləliklə, bədii mətn tərcümənin obyektı olaraq bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir və həmin xüsusiyyətlər tərcümə prosesinə və onun səviyyəsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Bədii mətnin tərcüməsi insan fəaliyyətinin çoxşahəli və mürəkkəb növüdür. Bu fəaliyyətdə ən fərqli tarixi dövrlər, şəxsiyyətlər, düşüncə tərz, nəhayət, fərqli milli ənənələr və məqsədlər güclü ziddiyyətlər və təzadlar yaradır. Bədii mətnin tərcüməsinə gəldikdə isə onun əsasını orijinal məzmununun və onun obrazlarının tərcümədə bədii şəkildə ifadə edilməsi təşkil edir. Həmin bədii ifadə başqa linqvistik vasitələrlə və öz xüsusi qanunlarına tabe olan işarələr sistemi vasitəsi ilə əldə edilir.

Ədəbiyyat

1. Novrusov R. Bədii tərcümənin nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Bakı, 2011, 255 c.
2. Казакова Т.А. Практические основы перевода (English-Russian). СПб.: Союз, 2002, 320 с.
3. Попович А. Проблемы художественного перевода. М., 1980, 198 с.
4. Сдобников В.В. Теория перевода М.: Восток-Запад, 2007, 448с.
5. Солодуб Ю.П. Теория и практика художественного перевода. М.: Академия, 2005, 304 с.

A.G.Гарашова

Некоторые проблемы художественного перевода

Резюме

В статье говорится о некоторых особенностях художественного перевода, возникающих в процессе работы над произведениями художественной литературы, перечисляются отдельные аспекты перевода, указывается разнообразие подходов к художественному переводу. Автор статьи указывает, что в процессе перевода необходимо уяснить основную цель, которую ставит перед собой переводчик и подчеркивает, что личность переводчика, его профессиональный уровень играют огромную роль в передаче содержания и духа оригинала на языке перевода.

A.G.Garashova

Some problems of literary translation

Summary

In this article some peculiarities of literary translation, appearing in translation process are spoken about. The author tells about different aspects of literary translation and variety of approaches to this work. The author also points out very important moment- in translation the interpreter must clear up the main aim of translation and underlines, that interpreter personality and professionalism play very important role in expressing of original context and spirit.

Rəyçi: prof. E.R.Piriyev

Redaksiyaya daxil olub: 18.02.2019

Z.Y.QULAMOVA*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**e-mail: zaxra71@mail.ru***Bakı Slavyan Universiteti***(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)*

ZAMAN KONSEPTİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TƏZAHÜRÜ VƏ METAFORİKLƏŞMƏSİ

*Açar sözlər: ZAMAN konsepti, konseptin semantik strukturu, koqnitiv təhlil, metafora, frazeologizm.**Ключевые слова: концепт ВРЕМЯ, семантическая структура концепта, когнитивный анализ, метафора, фразеологизм.**Key words: TIME concept, semantic structure of the concept, cognitive analysis, metaphor, frazeologism.*

Son dövrlərdə dilşünasların ZAMAN konseptini öyrənməyə maraq göstərmələri müşahidə olunur (3; 4; 5-15). Təqdim olunan məqalə bu konseptin Azərbaycan dünya dil mənzərəsində əks olunan xüsusiyyətlərinə həsr olunub.

Müasir Azərbaycan dünya dil mənzərəsində "Zaman" konsepti müəyyən bir mədəni-tarixi dövrlərdə inkişaf edən və zamanla bağlı təsəvvürlərin yekununun nəticəsidir, çünki insan zamanla əlaqədar hazır təsəvvürlər formaları ilə doğulmur. Hər bir mədəni-tarixi dövrün əvəz edilməsi dilin ətraf mühitində dəyişikliklərə səbəb olan sosial-mədəni, iqtisadi və dini xarakterli əhəmiyyətli dəyişikliklər ilə xarakterizə olunur. Dil bu dəyişikliklərə qarşı həssasdır. Bu və ya digər dövrdə dilin işləməsini öyrənmək üçün ətraf mühit, dil vahidinin arxasında dayanan mədəni fonu öyrənmək lazımdır.

Ətrafında geniş mətn fraqmentləri, və daha geniş şəkildə bütün mədəniyyət sahələri və ya solumun dünya dil mənzərəsinin parçaları cəmləşən mənənin əsas elementi ZAMAN konseptidir. Dil mədəniyyətdə gedən dəyişikliklərə qarşı həssasdır. Buna görə də müasir dil proseslərinin dinamikasını öyrənmək mətnin tədqiqinə koqnitiv yanaşma çərçivəsində də aktualdır. Dilçilikdə koqnitiv istiqamət lüğətlərdə və qrammatikalarda qeyd edilməyən yeni aktual mənaları, mənə sahələrini müəyyən etməyə imkan verir.

Məqalənin məqsədi Azərbaycan dünya dil mənzərəsinin fraqmentləri kimi zaman vahidlərini və zaman kəsiklərini bildirən leksikada təzahür olunan ZAMAN konseptinin təhlilini vermək, həmçinin müəyyən bir tarixi mərhələdə zamanın əsas metaforik təsvirləri (baza metaforları) müəyyənləşdirməkdir.

Zaman həm ritm, həm də ölçü ilə eyni uzunluğa bölünür, bunlar da daha kiçik vahidlərə bölünür: bir əsr yüz il, hər il on iki aydan ibarətdir və, beləliklə, saniyə və saniyənin milyon hissəsinə qədərdir. Bölmə qeyri-müəyyən şəkildə davam edə bilər. Lakin zaman da hadisələrə bölünür: *yaxşı və ya pis zaman, əlverişli və həlledici*; təqvim *əkinə* və ya hər anın öz xüsusiyyətlərini göstərən bir almanaxa çevrilir (*Böyük çillə, Kiçik çillə; Novruz bayramı*). Azərbaycan mədəniyyətində insan həyatının mərhələləri, yəni yaş dövrü ilin fəsiləri ilə bağlıdır (məsələn: *ömrün baharı/payızı/qışı*).

İki hadisə ilə məhdudlaşdırılan zaman müddəti uzun davam etsə də, qısa görünə bilər. İki qeyri-bərabər dövr bəzən bərabər qəbul edilir, baxmayaraq ki, tarixlərdən biri ildən-ilə fərqlənir: Azərbaycan mədəniyyətində *Qurban Bayramı, Ramazan Bayramı; su çərşənbəsi* və s. qeyd olunan vaxt dəyişir.

"Gün" sözünün özü də çoxmənalıdır. Birincisi, bu söz, işıqlı gün anlamındadır. Müqayisə edək: *aydın gün, günəş*. Bəzi kontekstlərdə "gün" *sutkanı* bildirir. Azərbaycanlıların məişət düşüncəsində sutkaların sərhədi məhz *səhər* tezdən baş verir (məsələn, ədəbi dildə başqa mənəni verən *sabah* sözü dialektə "səhər, səhər tezdən" deməkdir). Bu dövr hər hansı bir fəaliyyətin həyata keçirilməsində xüsusi aktivliklə xarakterizə olunur.

Sutka sözünün göstərilən təriflərinə əsaslanaraq, *sutkanın* hissələrinə aşağıdakı adların verilməsi mümkün hesab edilir: *sübhdən, erkəndən, səhər; günorta, gündüz, axşam, şər qarışanda, gecə, gecəyarı*.

Hazırkı mərhələdə konsept əsasən iki mövqedən nəzərdən keçirilir. Birinci hal üçün konsept linqvokoqnitiv hadisə kimi biliyin saxlanılması vahidi kimi, “diskret mental törəmə” kimi, “bir insanın təfəkkür kodunun əsas vahidi” kimi çıxış edir (15, s.257). İkinci nöqteyi-nəzər konseptdə linqvomədəni fenomen görür, bu isə “insanın şüurunda mədəniyyət ləxçasıdır” (14, s. 400). “Zaman” fenomeni linqvomədəni konsept kimi də nəzərdən keçirilə bilər. Linqvomədəni konsept – şərti mental vahiddir, dil, şüur və mədəniyyətin hərtərəfli öyrənilməsinə yönəlmişdir.

Zaman son dərəcə mücərrəd bir hadisə kimi ən geniş mənada metafora, obraz vasitəsilə ötürülür. “Zaman” konseptinin metaforik izahı çoxsaylı və müxtəlifdir. İnsan təfəkkürünün tərkib hissəsi, dünyanın konseptuallaşma və kateqoriya üzrə qruplaşdırılmasının effektiv bir vasitəsi olmaqla yanaşı, metafora tədqiqatçıya bu anlayışın assosiasiya sahələrinin öyrənilməsi və şəxsləndirilməsi vasitəsilə zaman obrazına dair bir fikir əldə etməyə imkan verir. Koqnitiv metaforaların verbal təzahürü fonunda öyrənilməsinə bir sıra tədqiqat işləri həsr olunmuşdur. Bunlara A.N.Baranov (5), S.A.Baruzdina (6), Y.N.Karaulov(8), Y.S.Kubryakova (10), J.Lakoff, M.Conson (11) və digər alimlərin tədqiqatlarını aid etmək olar (9; 12; 13).

Müjərrəd anlayış kimi “Zaman” konsepti əsas metaforaların məhdud toplumundan ibarət çoxsaylı metaforalarda öz ifadəsini tapır. Əsas metaforalar etnosun mədəni və fiziki təcrübəsi əsasında yaranır, hər bir mədəni və tarixi dövrə müəyyən əsas metaforalar uyğun gəlir.

Dünyanın müasir temporal mənzərəsi dünyanın bir dil mənzərəsi kimi etnik qrupun mədəni-tarixi inkişafının müxtəlif dövrlərində ortaya çıxan müvafiq əsas metaforalara əsaslanan şəkli dəyişmiş metaforik modellərdən ibarətdir. Belə ki, metaforik model – məkan metaforası əsas metaforaları birləşdirir: “Zaman - dairə: tarixdə hər şey təkrarlanır”, “Zaman - xətt: *vaxtın ardıcılığı*”, “Zaman – konteyner” (“*nəyinsə zamana sığıb/sığmaması*”) (7, 46; 10, 6); metaforik model – iqtişadi metafora “Zaman – pul”, “Zaman – resurs”, “Zaman – dəyər”: “*Vaxt qənimətdir* (2, 523); *Vaxtın qiyməti yoxdur*; *Vaxt qızıldan bahadır*; *vaxtını itirən hər şeyi itirir* (2, 523)”; “*Zaman ilə hesablaşmaq gərək*”; “*Zaman pul deyil, onu qaytarmaq olmaz*”; “*Zaman zamana uymaz*” (2, 575-576) kimi əsas metaforalarla təqdim olunur.

Keyfiyyətli dəyişikliklər “Zaman - hərəkət” əsas obraza təsir göstərmişdir. Əgər daha əvvəl bu obraz zamanın canlılığının əlamətinə əsaslanırdısa, müasir mərhələdə hərəkətin metaforaları psixoloji baxımdan çox istifadə olunur. Zaman *gedə* və ya *uçə* bilər, vaxt “*atlı*” ola bilər: “*Vaxt atlı, biz piyada* (2, 523)”; və ya «*vaxt uzana*» bilər, “*gizləncə keçə bilər*; *yavaş-yavaş keçir*; *sürünür/ qocalıq(vaxtı) gizləncə yaxınlaşdı*”, və bütün bunlar insanın psixosəhəməl vəziyyəti ilə əlaqədardır. Bu, metaforik modeli psixofiziki metafora kimi xarakterizə etməyə imkan verəcəkdir.

Dünyanın müasir mənzərələrində yeri olan əsas obrazları nəzərdən keçirərəkən (“Zaman – düşməndir”: “*zaman bizə qarşıdır*” / “Zaman – loğmandır”: “*zaman hər şeyi sağaldır*”; “Zaman – müəllimdir”: *vaxt insana hər şeyi öyrədən* (2, 523), belə nəticəyə gəldik ki, “Zaman – düşmən” olan əsas obraz ən məhsuldardır. Müasir mərhələdə *zaman yaradıcı qüvvəyə* deyil, *dağıdıcı qüvvəyə* malikdir. Bu, ilk növbədə, həyatın başlanğıc və sonuna, həyat və ölümə malik olan kəşik kimi zamanı təmsil edən tarixi şüurun inkişafına aiddir. İnsan hər gün öz sonuna yaxınlaşır və bu vəziyyətin günahkarı zamandır ki, onu da dayandırmaq və geriye döndərmək olmaz. Müasir zaman həm qatil, həm bir maneə, həm də *dağıdıcı qüvvə* kimi ortaya çıxır ki, bu da metaforik obrazın destruktiv metafora kimi xarakterizə edilməsini mümkün edir.

Emosional-qiyəmətləndirici aspekt kvalitativ metafora ilə ifadə edilir. Qoxu (*naftalin iyi gəlir* (köhnədən/çoxdan/qədimdən qalan əşyalar haqqında); *ağzından süd iyi gəlir* (yəni insanın uşaqlıq yaşına/vaxtına işarədir); *qulağının dibindən halva iyi gəlir* (yəni çox qoca vaxtına/vaxtının az qalmasına işarədir), rəng (*qaranlıq vaxt/qaranlıqda*), dad (*uşaqlığın şirin*

vaxtı\şirin çağı), hisslər, taktıl duyğu, hərarət (*günün/yayın qızmar vaxtı*), hava hadisələri metaforizasiya mənbəyi kimi çıxış edə bilər. Dərk edilmənin strukturu ona əsaslanır ki, insanda müəyyən bir qoxuda, dadı, rəngdə əvvəlki cismani, hissi və ya sosial təcrübənin müvafiq xatirələri yaranır və bu qiymətləndirmə meyarı kimi fəaliyyət göstərən müvafiq duyğulara səbəb olur.

Müasir dil məkanında əvvəlki dövrlərin digər əsas obrazlarına rast gəlirik: “Zaman – su”: “*Zaman bir nəhrdir, axar, durmaz* (2, 575)”, “*zaman axır gedir*”, “Zaman — maddə”, “Zaman — əzəmətli güc: *zaman dağıdıcı güvvədir/zaman tələb edir*”, “Zaman — mülkiyyət: “*mənəm vaxtımı alma*”, lakin onların yayılma dərəcəsi o qədər də böyük deyil.

Zaman anlayışı müqayisəli tərkiblər də işlənir: *Vaxtsız* xoruz kimi *banlamaq*. “Bu tərkibin əsasını “vaxtsız hansısa bir işi görmək” koqnitiv əlaməti təşkil edir. Əslində bu ifadənin əsasını təşkil edən konsept universal səciyyə daşıyır. Yəni xoruzla bütün xalqlar tanışdırlar. Təbii situasiyanı əks edərək, bu tip ifadələr universal bəşər təfəkkürünün standartlarını müəyyən edir” (3, 23). “*Vaxtsız*” anlayışına atalar sözlündə də rast gəlirik: “*Vaxtsız qonaq kisəsin-dən yeyər*” (1, IV, s. 459).

Frazeoloji vahid iki hadisəni qarşılaşdırır və oxşar cəhət əsasında yaranan ikinci dərəcəli nominasiya hadisəsinə reallaşdırır. İkinci dərəcəli nominasiya, şübhəsiz, koqnitiv səciyyə daşıyır. Kütləvi şüur üçün frazeoloji vahid koqnitiv qəlibin son mərhələsi kimi çıxış edir: *Nuh əy-yamından qalmaq* və *Nuhu taxtda, Süleymanı qundaqda görüb* – burada işlənən *Nuh* və *Süley-man* adları koqnitiv səviyyədə qədimliyi bildirir, frazeoloji vahidin semantik quruluşunda isə hər iki ad insan qocalığının rəmzidir (3, 57).

Atalar sözlərinin tədqiqində də bizi ilk növbədə zamanla bağlı koqnitiv bilik, koqnitiv təcrübə maraqlandırır. *Adamın axır günü xoş olsun* – Əlbəttə, söhbət təkcə bir gündən getmir. Atalar sözü insan həyatının *gələcəyini*, inkişafını nəzərdə tutur. Yəni insanın gəncliyi ağır ola bilər, lakin yaşa dolduqca, ağıl, təcrübə, bacarıq artdıqca, insanın həyatı da yaxşılaşmalıdır. *Adamın axır günü xoş olsun* – bu ifadə insanın öz əməyi hesabına həyatının yaxşılaşmasını arzu edir (3, 79-80).

Ağıllı kişi qışın qeydinə yayda qalar. Buradakı semantik sxem cəbr düsturunu xatırladır. *Qış* əslində naməlum hadisəni, *yay* isə naməlum *vaxtı* bildirir. Konkret danışq situasiyaların-da həmin mücərrəd sxem konkret hadisələrin adları ilə dolur (3, 86-87).

Dil mənzərəsinin bir hissəsi kimi dünyanın müasir Azərbaycan temporal mənzərəsi, beləliklə, mədəni və tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində ortaya çıxan əsas metaforaya əsaslanan müəyyən lingvomədəni metaforik modelləri təmsil edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. IV cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 712 s.
2. Həmidov İ.H. Azərbaycanca-rusca atalar sözləri lüğəti. Bakı, OKA Ofset, 2004, 586s.
3. Piriye E. Koqnitiv dilçilik üzrə praktikum. Bakı: Mütərcim, 2012, 108 s.
4. Seyidova S.S. Müasir ingilis dilinin frazeologiyasında zaman anlayışının əksi (Azərbaycan və rus dilləri ilə müqayisədə). Fil. üzrə fəlsəfə dok. ... dis. avtoref. B., 2012.
5. Баранов А. Н. О типах сочетаемости метафорических моделей / А. Н. Баранов // Вопросы языкознания. 2003, № 2, с. 73-93.
6. Баруздина С.А. Лингвокультурный концепт "Время" в метафорических репрезентациях: на материале немецкого языка. Диссертация ... кандидата филологических наук. Смоленск, 2008, 188 с.
7. Гак В. Г. Пространство времени // Гак В.Г. Языковые преобразования. М.: Языки русской культуры, 1998, с. 122-130.
8. Караулов Ю.Н. Русский ассоциативный словарь как новый лингвистический источник и инструмент анализа языковой способности // РАС. Книга 1. Прямой словарь: от стимула к реакции. М., 1994.

9. Костомаров В.Г. Языковой вкус эпохи. Из наблюдений за речевой практикой масс-медиа. М.: Педагогика-Пресс, 1993
10. Кубрякова Е. С. Семантика в когнитивной лингвистике (о концепте контейнера и формах его объективации в языке) / Е. С. Кубрякова // Известия АН. Серия литературы и языка. 1999. — Т. 58, № 5-6. - С. 3-12.
11. Лакофф Дж, Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. // Язык и моделирование социального взаимодействия. М.: Едиториал УРСС, 2004, 256 с.
12. Логический анализ языка. Язык и время / Отв.ред. Н.Д.Арутюнова, Т.Е. Янко. М.: Индрик, 1997.
13. Падучева Е.В. К семантике слова «время»: метафора, метонимия, метафизика // Поэтика. История литературы. Лингвистика. Сб. к 70-летию В.Вс. Иванова. М., 1999.
14. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. М.: Школа «Языки русской культуры», 1997, 824 с.
15. Стернин И. А. Типы значений и концепт // Концептуальное пространство языка. Тамбов: Изд-во ТГУ, 2005, с. 257-282.

З.Ю. Гуламова

Концепт ВРЕМЯ – проявление и метафоризация в азербайджанском языке

Резюме

Качественные и количественные признаки времени отражаются непосредственно в лексических единицах языка, однако семантика темпоральной лексики, являясь мерилем бытия человека, включает в себе и свойства времени в этнокультурном его понимании. Качественные признаки времени, выраженные устойчивыми языковыми и речевыми формулами, отражают не только типологические свойства времени, но также и восприятие, понимание и оценивание времени носителями данного языка. Понимание времени с универсальной, инвариантной, типологической точки зрения находит свое национально-культурное отражение в конкретном языке и обладает субъективной, с аксиологической точки зрения, трактовкой.

Z.Y. Gulamova

Concept TIME – manifestation and metaphORIZATION in the Azerbaijani language

Summary

The quality and quantity of time are fulfilled directly in the lexical units language, but the semantics of temporal lexicon contains the features of the concept of time, as a measure of human existence. The quality characteristics of the time expressed by fixed language and speech formulas reflect not only the typological features of the time, but also its perception, cognition, and appreciation of language carriers. The universal, invariant, typological aspect of time finds its national-cultural expression in a specific language and has a subjective, axiomatic point of view.

Rəyçi: dos. S.Ə. Suleymanova

Redaksiyaya daxil olub: 15.02.2019

**R.H.QULIYEVA,
S.Ə.HÜSEYNOVA**

Bakı Slavyan Universiteti
(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

ONOMASTİK VAHİDLƏR VƏ ORFOQRAFIYA PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: *onomastika, toponimlər, etnonimlər, onomastik vahidlər.*

Ключевые слова: *ономастика, топонимы, этнонимы, ономастические единицы.*

Key words: *onomastic, toponyms, ethnonyms, onomastic units*

Yazının yaranmasından sonrakı dövrlərdə qaydalar tədricən formalaşmışdır. Əvvəllər yazı üçün vahid, konkret qaydalar müəyyən edilməmişdi. Elmin inkişafı yazı qaydalarına tələbi yaratdı. “Demək olar ki, yazı bəşəriyyət üçün tərəqqiyə, inkişafa açılmış geniş bir qapı olmuşdur. Mədəniyyətin sürətlə inkişaf etməsi, yayılması yazı ilə birgə başlanmışdır. Mədəniyyətin, insanların təcrübə və fikirlərinin artması və bütün dünyadakı insanlar arasında yayılması üçün yazının yaradılması irəliyə doğru atılmış ən böyük və ilk addım olmuşdur” (1, s. 256).

Orfoqrafiya dilin saflığı üçün əvəzsiz rola malikdir. Ədəbi dilin yazı qaydaları orfoqrafik normaların köməyi ilə təmin olunur. Hazırda inkişaf etmiş dünya ölkələrində ədəbi dil problemləri içərisində orfoqrafiya məsələləri ən mühüm məsələlərdən hesab olunur. Hər bir mədəni xalqın yazı mədəniyyətinin tərəqqisində orfoqrafiya qaydaları mühüm rol oynayır. Ayırı-ayrı dillərdə yazı qaydalarının yaranması, elmi şəkildə öyrənilməsi fərqli zamanlarda, dövrlərdə olmuşdur.

Müasir dövrdə orfoqrafiya artıq dilçilikdə ayrıca bir istiqaməti təşkil edir və orfoqrafiya qaydalarını nizama salmaq lazım gəlir. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf etməsində orfoqrafiya xüsusi rolu olmuşdur. Ə.Dəmirçizadə orfoqrafiyaya belə tərif verir: “Orfoqrafiya yazılı nitqdə dil vahidlərinin yazılışını tənzimləyici qaydalar sistemidir” (1, s. 267).

Orfoqrafiya qaydaları müəyyən elmi əsaslar üzrə hazırlanır və ümumilikdə yazılı nitqin qanunla tənzimlənən normalarıdır. Dildə sözlərin bütün qrammatik formaları üçün vahid yazı qaydaları müəyyənləşdirilir. Bu qaydalar prinsiplər əsasında tərtib olunur. Orfoqrafiyanın əsas məqsədi cəmiyyət üzvləri arasında yazı vasitəsilə fikrin düzgün, aydın, dəqiq ifadəsini təmin etməkdir. Orfoqrafiya qaydaları ciddi müzakirələr əsasında dəqiqləşdirilir. Qaydalar müxtəlif mərhələləri keçdikdən sonra təsdiqlənir, qərar əsasında qəbul olunur və bütün dil istifadəçiləri üçün məcburi hesab olunur. Orfoqrafiya ilə bağlı bütün problemlər daim elm adamlarının diqqət mərkəzində saxlanılır. Orfoqrafiya qaydaları məhz ədəbi dilin inkişafı ilə əlaqədar zaman-zaman dəyişir və yeniləşir.

Azərbaycanda orfoqrafiya ilə əvvəllər ayrı-ayrı şəxslər məşğul olmuşlar. M.F.Axundov orfoqrafiya ilə daha çox məşğul olmuş və Azərbaycan yazısının orfoqrafiya qaydaları üçün fonetik prinsipi əsas götürmüşdür. Dilimizə keçmiş ərəb və fars mənşəli sözlərin fonetik tələblərə uyğun olaraq yazılmasını məsləhət bilmişdir. Orfoqrafiyanı xəlkiləşdirmək və asanlaşdırmaq üçün sonralar da bu yola davam edilərək fonetik prinsip əsas götürmüşlər. Bu gün Azərbaycan ədəbi dili üçün fonetik prinsip əsasdır.

Azərbaycanda ilk dəfə orfoqrafiya lüğəti 1929-cu ildə çap edilib. Bundan sonra 1940, 1960, 1975, 2004, 2013-cü ildə orfoqrafiya lüğətləri nəşr olunmuşdur. Orfoqrafiya qaydalarının lüğətlərdə verilməsi oxucuya köməklik göstərmək baxımından dəyərlidir.

Onomastik vahidlərin tədqiqində və elmi nəticələrin əldə edilməsində onların yazılış formalarının rolu böyükdür. Bəzən onomastik vahidlər intralinqvistik (dildaxili) və ekstralinqvistik (dilxarici) təsirə məruz qalaraq tarixi inkişaf prosesində yazılış cəhətdən dəyişir. Bu

dəyişmələri doğuran əsas səbəblərdən biri onların tələffüzü ilə bağlıdır. Xüsusi adlarda dəyişmələrdən başqa variantlılığa da rast gəlinir ki, bu da tələffüzə bağlıdır.

Bəzi orfoqrafik tələblərə əməl edilməməsi nəticəsində onomastik vahidlərin yazılışında xoşagəlməz hallara təsadüf olunur. Mətbuatda, xəritələrdə, kitab və jurnallarda xüsusi adların yazılışı ilə bağlı qüsurlar bu gün də mövcuddur. Onomastik vahidlərin yazılışı ilə bağlı dəyişikliklər edən zaman yol verilmiş ən kiçik səhvlər bəzən böyük problemlər yarada bilər. Azərbaycanın şəhər və kəndlərində divar lövhələrində onomastik vahidlərin yazılışının təhrif olunmasına az da olsa bu gün rast gəlmək olur. Onomastik vahidlərin yazılışında vacib məsələlərdən biri onların vahid yazılış formasının müəyyən edilməsidir. Xüsusilə toponimlərin və paleotoponimlərin yazılışında bu məsələyə diqqətlə yanaşmaq lazımdır. T.Əhmədov bu barədə yazır: “Onlar (adlar) məxsus olduqları xalqların dillərinin leksik-qrammatik qayda-qanunları əsasında formalaşır, dildən-dilə, nəsilən-nəslə keçərək uzun müddət yaşayır. Belə adların bir çoxu qədim xalqların və qədim dillərin, eləcə də müəyyən tarixi hadisələrin soraqçısı olaraq qalır. Həmin adların müəyyən bir qismi ictimai-iqtisadi həyat şəraiti ilə əlaqədar dəyişsə də və biri digəri ilə əvəz olunsa da, böyük bir qrupu konkret bir ərazidə tarixən mövcud olmuş və hazırda mövcud olan xalqların tarixi keçmişini-mədəniyyətini, iqtisadiyyatını, ictimai və sosial vəziyyətini, adət-ənənəsini, eləcə də dillərinin aradan çıxmış, arxaikləşmiş müəyyən xüsusiyyətlərini əks etdirən abidələr kimi yaşamaqdadır (2, s. 3). Toponimlərin səhv yazılışına yol vermək olmaz.

Onomastik vahidlərin tarixi-lingvistik araşdırılmasında onların düzgün yazılış forması əsas istinad olunan faktlardan biridir. Dilin lüğət tərkibində xüsusi yeri olan onomastik vahidlərlə bağlı orfoqrafik sistemdə müəyyən qaydalar vardır. Dünya xalqlarında baş hərfi böyük yazılan sözlərə aid qaydalar mövcuddur. Məlumdur ki, onomastik vahidlər mənə və quruluşca müxtəlif olurlar. Buna görə də, ayrı, bitişik və defislə yazmaq qaydaları onomastik vahidlərə də şamil edilir. Azərbaycan orfoqrafiyasında xüsusi isimlər barədə belə bir qayda müəyyənləşdirilmişdir. Bütün xüsusi isimlərin baş hərfi böyük hərflə yazılır. Məlumdur ki, bütün şəxs adları, xalq, tayfa, qəbilə adları, toponim və hidronimlər, kosmonim və zoonimlər, ktematonimlər xüsusi adlardır. Mövcud orfoqrafik qaydalara görə xalq, tayfa, qəbilə adlarından başqa bütün xüsusi adların baş hərfi böyük hərflə yazılır. Lakin bu gün xalq, tayfa, qəbilə adlarının bəzən yanlış olaraq böyük hərflə yazılmasının şahidi oluruq.

Onomastik vahidlərin orfoqrafiyası onların spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almağı tələb edir. Yaşayış məskənlərinin, müasir dövrdə inzibati-ərazi vahidlərinin adları dövlət qanunvericilik orqanı tərəfindən təsdiq edilir. Şəxs adları, həmçinin soyadlar Vətəndaş Vəziyyəti Aktları Qeydiyyatı idarələrində rəsmi olaraq təsdiq edilir. Azərbaycanda təəssüf ki, eyni şəxs adının müxtəlif yazılış formaları ilə rastlaşmaq olur. Məsələn, Zemfira-Zenfira, Yunis-Yunus, Qəmbər-Qənbər və s.

Bəzi toponimlərin yazılışında diqqəti çəkən bir məsələ vardır. Xüsusi isimlərdən Göygöl, Maralgöl və sair bu tipli sözlərin bəzisi bitişik, bəzisi defis və bəzisi də ayrı yazılır. Göytürk onomastik vahidinin iki formada (Göytürk və Göy Türk) yazıldığına rast gəlirik. Alınma onomastik vahidlərin yazılışı ilə əlaqədar “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə aşağıdakı qaydalar müəyyən edilmişdir:

1. Sonu *-iy*, *-skiy* ilə qurtaran xüsusi və ümumi alınma isimlərin sonundakı *y* yazılmaz: Горкий – Qorki, Ярославский – Yaroslavski, Маяковский – Mayakovski, Грозный – Qrozni və s.

2. Rus dilində tərkibində *у* olan xüsusi isimlərdə *s*, sözün ortasında və axırında *ts* yazılır: Setkin, Sialkovski, Vorontsov, Kuznetsov, Motsart və s.

3. Rus dilində tərkibində *ш* olan alınma sözlərin əvvəlində və axırında bir *ş*, sözün ortasında isə iki *ş(şş)* yazılır: Şedrin, Şerba, Vereşşagin, Quşşin və s.

4. Əsli *h* samitli alınma sözlər *h* ilə yazılır: Heyne, hektar, Hegel, hegemon, hidrogen, himn, hospital, hotel və s.

5. Əsli *c* samitli alınma sözlər *c* ilə də yazılır: Cek London, cemper, Siciliya və s. (3, s. 13).

Xalq danışiq dilində toponimlərin tələffüzü şivəyə uyğunlaşdırılır. Bu da bəzən toponimlərin düzgün formasını müəyyənləşdirməyə mane olur. Toponimlərin araşdırılması zamanı onların tələffüzünə diqqət yetirilməli, qədim mənbələrdəki yazılışı nəzərə alınmalıdır. Məsələn, əfşar etnonimi əsasında yaranan toponimlər yayılma yerlərinə görə müxtəlif cür səslənir. Etnonimin *avşar*, *afşar*, *ovşar*, *əfşar* kimi fonetik variantları mövcuddur. Əfşarlar Azərbaycan xalqının etnogenezinin formalaşmasında iştirak etmiş ən qədim türk tayfalarından biridir. Bu gün də əfşar etnonimi ilə bağlı bir çox coğrafi adlar vardır. Müxtəlif dövrlərdə bir ərazidən başqa əraziyə köçən tayfalar bəzən əvvəl yaşadıkları ərazinin adını özləri ilə aparmış, məskunlaşdıqları yerə qoymuşlar. Bu zaman ərazidə yaşayan yerli tayfalar həmin adları fərqli tələffüz etdiklərindən həmin adların yeni variantları yaranmışdır. Ümumiyyətlə, areal onomastik vahidlər, xüsusən toponimlər təkcə respublikamızın deyil, digər dövlətlərin ərazisində yaşamış bir sıra tayfa, qəbilə adları ilə əlaqəli şəkildə öyrənilməlidir. Çünki əlaqəli şəkildə onomastik vahidlərin öyrənilməsi hər hansı bir ərazidə tarixən sakin olmuş əhalinin etnik tərkibini öyrənməyə çox kömək edir. Mənbələrdən məlumdur ki, peçeneq türk tayfasının peçeneq // becenek // paçanak // biçənək variantı, Biçənək // Peçeneq kimi etnotoponim variantları vardır. Toponimlərin yazılışında zaman-zaman dəyişiklik baş vermişdir. Onlarda səs artımı, səs düşümü, səs yerdəyişməsi hadisələri baş vermişdir.

Azərbaycan dilindəki fonetik hadisə və qanunlar dilimizdəki onomastik vahidlər də özünü göstərir. Azərbaycanda elə oykonimlərə rast gəlinir ki, onlar tələffüzdən yazıya köçürülmüşdür. Məsələn, *Avuş – Havuş* (Şəhur rayonu), *Sabir – Sabirkənd* (Ordubad rayonu), *Dər – Darkənd* (Ordubad rayonu), *Arınc – Ayrınc* (Şahbuz rayonu), *Nurs – Nursu* (Şahbuz rayonu), *Oruc Dizə – Kalbaoruc Dizə* (Babək rayonu) və s. Bu yanlışdır, çünki digər Dizələr birləşib (Nəcəfli Dizə-Nəcəflidizə) bu ad isə ayrı yazılıb (5, s.20).

Məlumdur ki, bütün dillərdə alınmalar mövcuddur. Başqa dillərdən alınma adların dilimizə uyğunlaşdırılmasında fonetik hadisə və qanunların özünəməxsus rolu olmuşdur.

Bəzən coğrafi adlar xəritələrdə təhrif olunmuş şəkildə qeyd olunur. Bunun da başlıca səbəbi bir dilin əlifba sistemindəki səslərin digər dilin əlifba sistemində olmamasıdır. Buna görə də həmin adları düzgün transliterasiya etmək mümkün deyil. Məsələn, rus dilində olan xəritələrdə Azərbaycan ərazisindəki *Üçtəpə* əvəzinə – *Оштеле*, *Biləcəri* əvəzinə – *Баладжары* yazılır. İndiyə qədər Azərbaycan dilində işlənən alınma onomastik vahidlərin transkripsiya, transliterasiya qaydaları ilə bağlı problemlər bütövlükdə həll edilməmişdir. Bu gün bu vacib məsələ öz köklü həllini gözlətməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili (fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya), I c, Bakı: Maarif, 1984, 308 s.
2. Əhmədov T.M. Azərbaycan paleotoponimiyası. Bakı: ADU, 1985, 87 s.
3. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 840 s.
4. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. 2 cildə. I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 304 s.
5. Əlibəyova Z. Azərbaycan onomastikasının orfoqrafik və orfofonik məsələləri. Bakı. 2016. avtoreferat

Р.Г.Кулиева, С.А.Гусейнова

Ономастические единицы и проблемы орфографии

Резюме

В изучение ономастических единиц большую роль играет их правописание. Иногда ономастические единицы в процессе развития, подвергаясь интралингвистическому и экстралингвистическому воздействию, меняют правописание. Одной из причин этих изменений является их произношение. Одной из важных задач в правописании ономастических единиц – это определение формы написания их единиц. По орфографическим правилам, кроме названий

слов народ, племя все остальные собственные имена пишутся с заглавной буквы. Орфография ономастических единиц требует учитывать их специфические особенности. В разговорной речи произношение топонимов соответствует особенностям периода и говора. А это иногда препятствует правильному определению формы топонимов. Во время изучения топонимов следует обратить внимание на них произношение в древних источниках. В настоящее время существуют проблемы в написании ономастических единиц в азербайджанском языке.

R.H.Guliyeva, S.A.Huseynova

Onomastic units and orthography problems

Summary

In the study of onomastic units, the role of their writing forms is great. Sometimes onomastic units are exposed by intralinguistic and extralinguistic influence and change its forms regarding to the historical development process. One of the main reasons for these changes is their pronunciation. One of the most important issues in the writing of onomastic units is the identification their unique form of writing of them. According to existing spelling rules, all particular names, except the people, tribe, tribal names, are written in capital letters. The orthography of the onomastic units requires their specific features to be considered. The pronunciation of the toponyms in everyday language is adapted to the accent, peculiarities of the period. This sometimes prevents to clarify the proper form of the toponyms. In the study of toponyms, their pronunciation should be taken into account, and the writing form in ancient sources should be considered.

Today, there are problems with the writing form of the foreign words in Azerbaijani.

Rəyçi: f.e.d. T.Baxşıyeva

Redaksiyaya daxil olub: 15.02.2019

V.F.QULİYEVƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

İTALYAN DİLİNDƏN İNGİLİS DİLİNƏ KEÇƏN ALINMALARIN BƏDİİ ƏSƏRLƏRDƏ İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: alınmalar, integrasiya, dil, söz, lingua franca

Ключевые слова: заимствование, интеграция, язык, слово, лингва франка

Key words: borrowings, integration, language, word, Lingua franca

Müasir ingilis dilinə italyan dilindən xeyli miqdarda alınmalar keçmişdir. Bu alınmalar leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Belə ki, sözü gedən alınmalar müxtəlif sahələri əhatə etməklə, dildə mühüm mövqeyə malikdirlər. Buraya musiqi (allegro, basso, solo, duetto, presto, piano, soprano, mandola, libretto), qida (arugula, pizza, tortoni, soda, polenta), maliyyə (bank, credit, lombard, finance, lira, money), dil və ədəbiyyat (ditto, novel, sestina, stanza, ottava rima, canto, Lingua franca), təbiət (lava, medico, zero, tarantula, manganese, pellagra) və s. sahələr aiddir. Onlardan bəzilərinin izahını təqdim edirik.

Müasir metodikada uğurla işlənən termin olan “Lingua franca” italyan mənşəli söz olub, ikinci dildə danışanların istifadə etdiyi danışqdır ki, bu gün çox populyardır. *Ditto* ingilis dilində *said* mənasında işlədilir. Leksik-semantik cəhətdən nitq fəaliyyətini bildirir. Bu gün milli musiqi tariximizdə istifadə və işlənmə hüququ qazanan italyan mənşəli onlarla terminlər vardır ki, dil bunların istifadəsini qəbul edir. Bunlardan bəzilərinə nəzər salaq: *Presto - olduqca tez*” mənasını verir. *Trio – üç, üçlük, üç nəfərdən ibarət olan musiqiçi* qrupu kimi tanınır. Bundan başqa, *vivaçe* də italyan mənşəli olub, *cəld, tez* deməkdir. Musiqi əsərinin ifasına, tempinə aid termindir. Alınmaların işləndiyi quruluşca müxtəlif konstruksiyalar xüsusi maraq doğurur. Məsələn: *John gave Peter the Latte → John gave the Latte to Peter → The Latte was given to Peter by John.*

Yuxarıdakı konstruksiyada *latte* kimi tanıdığımız söz italyan mənşəli *caffellate or caffè e latte, coffee and milk* sözündəndir. İçki mənasında işlənir.

The duet is too short → The duet is not long enough

Bu söz *duetto* sözü olub italyan dilindən fransız dilinə, oradan da ingilis dilinə keçmişdir. Bu gün təkcə ingilis dilində deyil, müxtəlif dillərin musiqi sənət aləmində uğurla işlədilən musiqi terminləri siyahısındadır. J.Golsuorsinin “Forsythe Saga” əsərindən götürülmüş parçada *morocco* sözü italyan mənşəli söz olub, bədii mətnin tərtibatında uğurla çıxış etmişdir: *Quivering from the defeat of his hopes, with the green morocco case still flat against his heart. Soames revolved thoughts bitter as death.* (Yaşıl morokko tərzinin ürəyinə sancdığı, puç olmuş arzularından titrəyən Soms düşüncələrini acı ölüm atəşinə tutdu) (9, 123).

Və yaxud digər parçaya diqqət yetirək: *Entering, he had noticed that several people were already seated at little round green tables with little pots of fresh flowers on them and Brittany ware plates.* (İçəri daxil olanda, üzərində tər çiçək dibçəkləri və dəmir Britaniya boşqabları olan kiçik stolların ətrafında bir neçə adamın artıq oturduğu onun nəzərindən qaçmadı) (9, 35).

Bu cümlədə *flowers* sözü italyan mənşəli söz olub, *florye* sözündən götürülmüşdür. Bu söz hətta söz birləşməsi *cauliflower* kimi də ingilis dilində məhsuldardır. İtalyan dilində *Cole florye, cavolfiore* kimi işlədilir.

“Modern English Storie” əsərindən götürülmüş nitq parçasına baxaq. Mətnə işlənən *colonel* qeyri-sərbəst əlavəsi əsas isimlə sıx əlaqəyə girərək bir vahid, bir tam kimi çıxış edir, əlavə ilə əsas isim bir vurğu ilə deyilir. Qeyri-sərbəst əlavə bir qayda olaraq əsas isimdən

əvvəl gəlir və qohumluq, rütbə, titul və s. bildirən sözlərdən ibarət olur. Bəzi hallarda qeyri-sərbəst əlavə əsas isimdən sonra da dura bilər. İtalyan mənşəli olan *colonel* sözü də bu qəbildəndir.

Colonel Lambourn turned and stared at the boy. (Polkovnik Lambourn qayıtdı və gözü-nü oğlana zillədi) (11, 41). Colonel sözündən bəhs etmişkən Jane Austenin “Pride and Prejudice” əsərindən götürülmüş parça da italyan kökənli bu sözün müxtəlif vaxtlarda ingilis bədii nəsrinin ən işlək nümunələrindən biri olduğunu təsdiqləyir: *Colonel Forster arrived here yesterday. He tells us that one of the officers , a close friend of Wickam, believes that Wickam never intended to go to Scotland , or to marry Lidya at all . The colonel followed the couple as far as London , but they have not been seen leaving the capital. Our anxiety, my dear Lizzy, is very great. My father and mother believe the worst, and the colonel fears Wickam is not a man to be trusted, but I can not believe to be so wicked. (Polkovnik Forster buraya dünən gəldi. O bizə deyir ki, zabitlərdən biri olan Vikamın yaxın dostu inanır ki, Vikam heç vaxt Şotlandiyaya getmək və Lidya ilə evlənmək niyyətində olmamışdır. Polkovnik cütlüyün arxasınca getmiş, amma onların paytaxtı tərək etdiyini görməmişdir. Mənim narahatlığım, əzizim Lizi, çox böyükdür. Mənim atam və anam bu barədə pis fikirdədir və polkovnik qorxur ki, Vikam ona etibar ediləcək adam deyil, amma mən inana bilmirəm ki, o belə qəddardır) (10, 82).*

Yuxarıda adı gedən əsərdən parçada *colonel* sözü üç dəfə təkrar qismində uğurla işlənmişdir. Bu söz peşə, titul, vəzifə semantik mənasını bildirir. Eyni zamanda mənşəyi *colonello* sözü hesab olunur. Leksik-semantik cəhətdən hərbi termin və söz qrupunda qərarlaşır. İtalyan mənşəli söz olmasına baxmayaraq, söz sıralamasında fəal mövqe ortaya qoyan bu söz heç də dilin öz sözlərindən geri qalmır. Hətta işlənmə tezliyinə görə onları bəzən arxada qoyur ki, bu da işlətdiyimiz mətn parçasındakı nümunədən aydın görünür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu söz “həlqələmə-çərçivələmə” təkrar növünə də aid edilir. Bunlardan əlavə, danışqda digər işlək ifadələrə də rast gəlmək olar: *They have to stop in this apartment. “Onlar bu mənzildə dayanmalı olurlar”.*

Burada *appartamento* sözü italyan mənşəlidir. Bu gün ingilis dilində fəal şəkildə işlənir. Məkan semantik mənasına malikdir: *You should watch this operetta, it's interesting (Gərək bu operettaya baxasan, maraqlıdır).*

Bu cümlədə isə *operetta* sözü işlədilmiş, bu gün də ingilis dilində öz istifadə dövrünü yaşayır. Musiqi ilə bağlı semantik mənaya malikdir: *I needn't clean the flask, they are clean (Butulkanı silmək lazım deyil, onlar təmizdir).*

Yuxarıdakı cümlədəki söz italyan mənşəli *fiasco* sözündən götürülmüşdür. Struktur-semantik xüsusiyyətlərinə görə məişət semantik mənası daşıyır. Məsələn: *She likes joke. (O, zaraqatı sevir).*

Qeyd edək ki, müasir ingilis dilində işlənən *joke* sözünün etimologiyası italyan mənşəli *scherzo* sözünə gedib çıxır. Bu gün *skerso* kimi işlənən bu söz *cəld, şən musiqi əsəri* kimi qiymətləndirilir. Bundan əlavə, italyan mənşəli *piano* sözü *sakit* mənasında işlədilir. Leksik-semantik xarakterinə görə musiqi sahəsinə aid edilir: *Made her dresses. Shopped. Visited a hospital. Played her piano. Translated from the French (Paltarını hazırladı. Alış-veriş etdi. Xəstəxanaya baş çəkdi. Pianosunda ifa etdi. Fransız dilindən tərcümə etdi) (9, 94).*

Burada adi məlumat ifadə edilməsinə baxmayaraq, *piano* sözünün mövqeyi müəllif tərəfindən düzgün müəyyənləşmişdir. Bütün sözlər təxminən eyni tonla işlənmiş, onların heç biri başqalarından kəskin şəkildə ayrılmamışdır. Təsdiq məqamında işləndiklərinə görə, enən tonla sərhədlənirlər.

Alınmaların araşdırması fonetik, morfoloji, leksik səviyyələrdə aparılmaqdadır. Leksik səviyyədə aparılan araşdırmaların əsas obyektı dilin ən qədim qatına aid olan və lüğət fondunu təşkil edən sözlərdir. Bunlara məişətlə (yaşam tərz, adət-ənənə, alət, yemək), təbiətlə (məkan, zaman, səma cisimləri, fitonim, soonim), fəaliyyətlə (sənət-peşə, ov, silah adları),

münasibətlə (şəxs əvəzlilikləri, qohumluq terminləri, müraciət titulları) bağlı sözlər, semantik leksika, rəng bildirən alınma sözlər daxildir. Məsələn: bu sıraya “capparo, capero” sözlərini də əlavə etmək olar. Bu mənada italyan mənşəli sözlər zaman-zaman digər dillərin lüğət fonduna daxil olaraq, fəal şəkildə işlək mövqeyə malik olmuşlar. İng. cap “baş örtüyü”, qədim ing. caeppe, orta ing. cappe “başlıq”, “baş örtüyü” sözlərini E.Kleyn erkən orta əsr lat. “cappa” sözündən alınma olduğunu hesab edir və ing. “cape” “qolsuz pləş, bürüncək”, frans. qəd. Provenc. capa, isp. capa sözlərinin də erk. orta ə. lat., cappa “pləş, bürüncək” sözləri ilə eyni-mənşəli olduğunu qeyd edir (3, 234).

Bundan əlavə, ingilis dilində işlənən *cotton* sözü ilə də bağlı bəzi fikirlər vardır. Belə ki, E.Kleyn isə ing. cabbage “kələm” sözünün qəd.frans. ca-ön şəkilçisi ilə frans. bosse “şişmiş, qabarmış” sözündən yaranmış qəd. sim. frans. caboche “baş” sözündən alınmış və orta ing. caboche sözü əsasında formalaşdığını qeyd edir (3, 216). E.Kleynin etimoloji təhlil üçün gətirdiyi paralellərin italyan mənşəli sözün törəmələri olduğu, ingilis dilinə, oradan da digər dillərə keçdiyi ehtimal olunan fərziyyələr sırasındadır. Sadəcə ingilis dilində bu alınmada təhrif baş vermişdir; “qabaq/balqabaq, kudu” tərəvəz adını bildirən söz “kələm” anlayışına şamil edilmişdir. Oxşar hadisə məlum bitki anlayışını ifadə edən ərəb mənşəli (kətan fitoniminin, çox güman ki, ispan dili vasitəsilə alınmada təhrif olunması (isp. cotton “pambıq”) və digər Avropa dillərində (frans. coton, italyan. cotone, port. cotoa, danim. katoen, alm. Kattun “pambıq”, o cümlədən, ingilis dilində (cotton) “pambıq” anlayışını ifadə etməsidir. Bu qəbil-dən olan misallar çoxdur.

Beləliklə, alınmalar linqvistik ədəbiyyatda müxtəlif tədqiqat ömrü yaşamışdır və yaşamaqdadır. Bunlarla yanaşı, bir şeyi qeyd etmək lazımdır ki, semantik diferensiasiya və inteqrasiya baxımından yanaşdıqda bəzi məsələləri təhlil etmək lüzumu meydana çıxır. Bu proseslərə konkret dilin leksik-semantik qatında, eləcə də hər hansı bir dil arealında rast gəlmək mümkündür. Belə ki, ingilis dilində olan sözlər müxtəlif konkret dillər və ya dil arealı arasında müxtəlif inteqrasiyalara məruz qalaraq dəyişikliklər fonunda inkişaf etmişdir. İngilis dilinin ümumi leksik fondu bu baxımdan maraq doğurur. Göründüyü kimi, gündəlik işlətdiyimiz, amma fərqudə belə olmadığımız bu sözlərin öz mənşəyini digər dillərdən aldığı bəzən ağılımıza belə gəlmir. Biz isə onları həmçinin gündəlik həyatımızda leksik və kommunikativ məqsədlərimiz üçün tərəddüd etmədən istifadə edirik.

Ədəbiyyat

1. Arnold İ.V. English Word Formation. M, 1981
2. Ullman S. Language and meaning. London: Word, 1996, Vol.2 №2
3. Ernest Klein A. Comprehensive Etymological of the English language, Volume I. Amsterdam, London, New-York “Elsevier Company”, 1966
4. Liberman A. An Analytic Dictionary of English Etymology Minneapolis, University of Minnesota Press: 2008
5. Велиева М. Лексико-семантические особенности тюркизмов в английском языке. Баку: 2014
6. Крейн И. Французские заимствования XIX века в английском литературном языке АҚД, М. 1963
7. Уантурия И.Г. Итальянские заимствования во французском языке XVI века. Автореф. канд. филол. наук, Минск, 1979
8. Austen J. “Pride and Prejudice”. Oxford University Press, 1998, 108 p.
9. Galsworthy J. “The Forsyte Saga”. In chancery Book : II Progress, 303p.
10. Making it all right . Modern English Stories. M: Прорпесс, 1978 ,478 p.

В.Ф.Кулиева

**Особенности употребления итальянских заимствований
в английской литературе**

Резюме

В статье идёт речь об итальянских заимствованиях в английском языке. Автор ссылается на работы ученых, исследовавших эту область лингвистики, а также подчеркивает ее важность в лингвистике. Отмечается, что это дает силу, чтобы понять смысл слов более ясно и использовать язык более грамотно. В течение анализа большое внимание обращено на лингвистические факты.

V.F.Guliyeva

The characteristics of using italian borrowings in english literary works

Summary

This article deals with the structural-semantic characteristics of borrowings from Italian into English. Referring to the works of scientist that have been researched in this field of linguistics, the author emphasizes that since its emergence the borrowings caught the attention of linguists . It is noted that this gives us more power to understand the words clearly and use the language more competently. While analyzing the question attention was given to the linguistic facts.

Rəyçi: f.f.d., dos. M.Ə.Vəliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 03.01.2019

A.N.QURBANOVA

Odlar Yurdu Universiteti

(Bakı şəh. Koroğlu Rəhimov küç., 45)

TƏKTƏRKİBLİ SÖYLƏMLƏRİN TƏDQIQI TARİXİNDƏN

Açar sözlər: cümlə, konsituasiya, təktərkibli cümlə, ellipsis, kontekst, söyləmə*Ключевые слова:* предложение, конситуация, односоставные предложения, эллипсис, контекст, высказывание*Key words:* sentence, consituation, one-member sentence, ellipsis, context, utterance

Müasir dilçilikdə təktərkibli cümlələrin statusunun müəyyənəşdirilməsində fərqli fikirlər hökm sürür. Bu fikirlər arasında üstünlük təşkil edən mövqə təktərkibli cümlələr tərkibində feilin şəxslı forması olmayan cümlələr kimi izah edilməsidir. A.A.Şaxmatova görə, “yarımçıq cümlələr bu və ya digər üzvün buraxıldığı halda özünə yer alır (7, 156). A.A.Şaxmatovun fikrincə, qrammatik baxımdan təktərkibli cümlələrin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, “subyekt və predikatın birləşməsi cümlənin bir üzvündə özünə uyğunluq tapmasından ibarətdir” (7, 40). A.M.Peşkovski elliptik cümlələri “yarımçıq cümlələr” kimi nəzərdən keçirir və onları “bir və ya bir neçə üzvü çatışmayan” cümlələrə aid edir (5, 3). “Elliptik cümlələr” deyil, “stasionar elliptik cümlələr” terminindən istifadə etmiş, onun fikrincə, “ikinci dərəcəli üzvləri olmayan cümlələr yarımçıq cümlələrdir” (5, 362).

Ellipsisin müəyyənəşdirilməsində kontekst və situasiyanın həlledici roluna bir çox dilçilər, o cümlədən onu “situasiyadan məlum olan elementin təkrarı və ya antisipasiyası” kimi nəzərdən keçirən (4, 227) Ş.Balli də istinad etmişdir. Onun fikrincə, “biz ellipsisi situasiyanı “prezentasiya edən” deytik elementlərin və ya konteksti “reprezentasiya” edən anaforik elementlərin “düşünülməsi” kimi nəzərdən keçirməyə meyilliyik” (4, 227). Bu fikrin davamına V.Q.Admoninin tədqiqatlarında rast gəlmək mümkündür. Onun fikrincə, “bəzi hallarda kontekst və ya situasiya cümləni “yüngülləşdirir” bilirlər və bununla da onun tərkibinə müvafiq birləşmə formalarının birbaşa daxil edilməsindən yan keçməyə imkan verir, bu forma isə özünün real məna dolumunu situasiya və ya kontekstdən alır (3, 25).

Qərb dilçiliyində tərkibində feilin şəxslı formasının olmadığı, lakin bununla belə tam məzmuna malikdirlər və buna görə də cümlələrin ekvivalenti kimi çıxış edən bilən cümlələrdən bəhs edilir. V.L.Çeyf təktərkibli cümlələri müstəqil cümlələr kimi fərqləndirmir (8, 97). Ç.Frisin fikrincə, “təktərkibli cümlələrin iki növü vardır: onlar ya müəyyən mübtədə və ya xəbərdən, ya da bir sözdə sıxlaşdırılmış mübtədə və ya xəbər ideyasını təmsil edən sözdən ibarət olurlar” (9, 123).

H.Poutsuma isə elliptik cümlələrə mübtədə və ya xəbəri olmayan cümlələri aid edir və onlar, onun fikrincə, “kontekstdən bərpa edilə bilməz” (15). Müəllif elliptik cümlələrin beş növünü müəyyən edir: faktı təsdiq edən, məsələn, /No pains, no gains/, emosiya ifadə edənlər, məsələn, ¡All right!, sual, məsələn, ¿What about her?), ritorik sual və nidalar, məsələn, ¿One knows the value of freedom, what then?, əmr cümlələri, məsələn, /Your passport, please//.

Ümumiyyətlə, danışiq aktı üçün səciyyəvi olan elliptik cümlələr ikinci həmsöhbətin danışığına məna baxımından yarımçıq olması ilə xarakterizə edilə bilər. Bu səpkili cümlələr semantik cəhətdən tam, struktur cəhətdən isə yarımçıq olan cümlələrdir. Elliptik cümlələrin strukturunda xəbər olmur və bu da həmin cümlələrə sürətlilik, şiddətlilik, intensivlik, gərginlik çaları verir.

F.Y.Veysəllinin fikrincə, “elliptik cümlələrə - ¿Haraya? - /Evə// (gedirəm), /Evə// - /Hə// (əvəzinə). Bu cümlələr qrammatik cəhətdən tam formalaşmadığına görə onlara parsel-

yativ və ya parazitiv cümlələr də deyilir” (2, 27). K.M.Abdullayevin fikrincə, “elliptiklik ideyası əslində sintaktik vahidin dəyərə malik yoxluğunun üzərində qurulur və məhz belə bir yoxluq ellipsisli komponentləri, ya da başqa sözlə desək, sıfır üzvlü komponentləri başqa komponentlərlə daha sıx bağlayır” (1, 235-238).

Linqvistik mənbələrdə feilsiz söyləmlər qrammatik cəhətdən qüsurlu hesab edilir, çünki onlara bir əsas hissə xasdır. İngilis dilində feilsiz əmr cümlələri adi məişəşət danışığında geniş işlənməkdədir. Tərkibində feil olmayan bu söyləmlər adətən isimlərdən ibarət olur. Bu söyləmlər xüsusi intonasiya ilə müşayiət olunur. Məs.: *¡Silence!*, *¡The salt, please!*, *¡Hats off!*, *¡Quite!*, *¡Out!*, *¡Out with it!*

İngilis dilindəki əmr cümlələri dinləyəndə qəti əmr, təklif və ya dəvət təsiri yaradır. Feilsiz əmr cümlələrinin baş üzvünün morfoloji təbiətindən asılı olaraq, aşağıdakı tiplər üzrə təsnif edilə bilər: a) substantiv əmr cümlələri (bu zaman cümlənin baş üzvü isimlə ifadə olunur). Məs.: *¡Teal!*, *¡Tea at once!*, *¡And some brandy immediately!*, */Blore, a taxi for Miss Dinny//*, */Two beers for us out here//*, */Not word about this,» he said, and laid an index finger against his lips//*. Feilsiz əmr cümlələri arasında nominativ deyil, kommunikativ funksiyanı yerinə yetirən vokativ cümlələrə tez-tez rast gəlinir. Məs., *¡John!*, *¡Mr. Brown!*, *¡Doctor!*, *¡Dad!*

Feilsiz əmr cümlələrinin hamısı üçün ümumi cəhət onların konsituasiya ilə sıx bağlılığıdır və bunun sayəsində onlar kommunikativ cəhətdən funksionallıq qazanırlar. Ellipsisin dialekti ünsiyyətdə müntəzəm istifadə edilməsi təkcə normativliyini deyil, həm də həmin vasitənin qanunauyğun və məqsəduyğun olmasını sübut edir. Dialekti nitqdə komponentlər arasında mənə əlaqəsi vasitəsi, “yeni, əlavə informasiyanın ifadəçisi” olan (6, 82) ellipsis, O.İ.Reunovaya görə, “bir tərəfdən, söyləmlər arasında mənə əlaqələrini gücləndirən, digər tərəfdən, dialekti mətnin inkişafını təkan verən əsas mənə dayaqalarının ifadəsinə xidmət edir” (6, 26).

Elliptik cümlələr yalnız söyləmlərdə öz funksiyalarını yerinə yetirir və kontekstin digər cümlələri ilə bağlıdırlar. Təktərkibli cümlələr isə bu bağlılığa malik deyillər. Məs.: *¿It'll be just as it was before?;/Just//* elliptik cümlə,

/She ate two pieces of brown bread and butter with the delicious sense of imperiling her immortal soul, and she took a long drink from the silver tankard//

/“Beer, glorious beer,” she murmured// isə təktərkibli cümlədir.

C.Ross (16), C.Merçant (14), P.Kroger (12), İ.Saq (17) kimi dilçilər ingilis dilində ellipsis müxtəlif növlərini – qapping, stripping, feili qrupun ellipsisi, psevdoqapping, fraqmentləşmə, slusing, ismi qrupun ellipsisi, müqayisəli ellipsis və tamamlığın sıfır anaforu fərqləndirirlər.

İngilis dilində tabesiz cümlədə identiklik vəziyyətində predikat tam buraxılır (qapping) və cümlənin strukturunda “boşluq” yaranır. Bu “boşluq”dan sonra yaranan informasiya “qalığı” cümlənin birinci tərəfindəki informasiya ilə təzad yaradır. Cümlənin ikinci hissəsində predikatın olmaması isə bu təzadı yalnız gücləndirir. Məs.: */Ivan plays krummhorn, Boris plays fluegelhorn, and Schwarz plays bassethorn//* (11, s. 21).

Stripping isə elə ellipsis növüdür ki, bu zaman tabesiz cümlənin sonu tam ixtisar olunur. Qapping zamanı cümlənin obyekt və subyekt saxlanıldığı halda, stripping zamanı onlardan biri, yəni ya obyekt, ya da subyekt qalır. Məs.: */Susan works at night, and Bill works at night too//*; *¿Should I do it, or should you do it?*

Feili qrupun buraxıldığı ellipsis növündə modal və köməkçi feillər istisna olunmaqla xəbər buraxılır (10). Bu cür konstruksiyalar cüttərkibli konstruksiyalardır və hər iki tərəf üçün xəbər eynidir, lakin bir hissədə o müstəqil feili, digər hissədə isə ifadə olunmamış şəxssiz feili təmsil edir. Məs.: */Larry is not telling the truth, neither is Jim telling the truth//* (10).

Tamamlığın sıfır anaforası isə cümlənin hər iki tərəfində eyni şəxssiz feili tələb edir (10). Məs.: */Sam asked me to leave, but I refused to leave//* (10).

Psevdoqapping, adətən, danışq dilində və müxtəlif cür işlədilir. Bu zaman xəbər (bəzən də ondan asılı tərəf) ellipsisə məruz qalır. Feili formanın ellipsisi kimi ifadə olunmamış xəbər

köməkçi feillə təmsil olunur və müvafiq olaraq onunla uzlaşır. Onlar arasında cüzi fərq müşahidə edilir. Məs.: /He drinks milk more often than she does *drink milk*//; /He drinks milk more often than he does *drink water*// (16, 145). 1-ci cümlədə feili formanın ellipsis, 2-ci cümlədə isə psevdogapping verilmişdir. Bu buraxılma növləri arasında fərq onların istifadə şəraitindən ibarətdir, çünki feili formanın ellipsis təkrarlanan informasiyanı onu “does” təyin edicisi ilə əvəzləyərək kənarlaşdırır, psevdogapping isə təkrarlanan feili “does” köməkçi feili ilə əvəz edərək kənarlaşdırır, həmçinin cümlənin ortasında “boşluq” yaradaraq ona çalar verir. Məs.: /John will select me, and Bill will *select* you//.

Fraqmentləşmə (suala cavab verərkən yaranan ellipsis) isə hər hansı bir suala cavabda praktik olaraq bir söz və ya söz birləşməsi qalmaqla digərlərinin hamısı buraxılmış birsözlü cümlədən ibarət olur (14, 16). Məs.: *Who was there?* – /Sarah *was there*//; *Whom did they call?* – /They *called* Vlad/.

İsmi qrupun ellipsis zamanı söyləmin bir hissəsində olanın eyni olanın və kontekstdən çıxış edərək bərpa oluna bilən tamamlıq və ya obyekt buraxılır. Məs.: /I caught the first train before you caught the second *train*//;

Slusing ellipsis növünə vasitəli və vasitəsiz sual və mürəkkəb cümlələrdə, dialoqlarda rast gəlinir. Məs.: /I want to do something but I don't know what *I want to do*//. Bu nümunələrdə cümlənin hissəsi tam buraxılmış və “what”, “who” sual sözlərilə təmsil olunmuşlar: *Does anyone want to eat something?* – /I wish *who* wants to eat *what*//. Müqayisəli ellipsisə yalnız müqayisəli cümlələrdə rast gəlinir və müqayisə predmeti buraxılır. Məs.: /She ordered more beer than we could drink *beer*//; /She looks more surprised than he looks *surprised*//.

Sonda əlavə etmək istərdik ki, elliptik cümlələr qənaət və izafilik strukturlarının qarşılaşması ilə təşəkkül tapan sintaktik ekspressivliyin mərkəzində qərarlaşır. Ellipsis danışqda və ya mətnə dil vahidinin buraxılmasıdır ki, onun köməyiylə müəyyən şəraitdə bir sözlə digər hallarda bütöv bir cümlənin vasitəsilə ifadə oluna biləcək fikri ifadə etmək olar. Bu hadisə konkret dildə hərəkətdə olan dil vasitələrinə qənaət prinsipinin təsirindən yaranır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999, 284 s.
2. Veysəlli F.Y., Kazımov Q.Ş., Kazımov İ.B., Məmmədov A.Y. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: Sintaqmatika, söz birləşməsi və sadə cümlə sintaksisi. III cild, Bakı: “Prestige” çap evi, 2014, 502 s.
3. Адмони В.Г. Основы теории грамматики. М.: - Л.: Наука, 1964, 104 с.
4. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М.: Эдиториал URSS, 2001, 383 с.
5. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М.: УРСС, 2001, 450 с.
6. Реунова О.И. Эллипсис как лингвистическое явление: Монография. Пятигорск: Изд-во ПГЛУ, 2000, 230 с.
7. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. Санкт-Петербург: Издательство: ЛКИ, 2007, 620 с.
8. Chafe W.L. The Meaning and Structure of Language. London: 1970, 360 p.
9. Fries Ch. C. The Structure of English. New York, Barnes and Noble. 1968, 298p.
10. Hardt D. Verb Phrase Ellipsis: Form, Meaning and Processing. Doctoral Dissertation. – University of Pennsylvania, 1993, 142 p.
11. Jackendoff R. Gapping and related rules //Linguistic Inquiry, Massachusetts: MIT, 1971, 2, pp. 21–35
12. Kroeger P. Analyzing syntax: A lexical-functional approach. -Cambridge: Cambridge University Press, 2004, 324 p.
13. Lasnik H. Pseudogapping puzzles // Fragments: Studies in Ellipsis and Gapping. - Oxford: Oxford University Press, 1999, pp. 141–174

14. Merchant J. Ellipsis, linguistic interfaces, and the architecture of grammar // Minicourse on syntax. – Chicago: University of Chicago, 2012, 23 p.
15. Poutsma H. A Grammar of Late Modern English. Croningen: 1926, 812 p.
16. Ross J. Gapping and the order of constituents // Progress in linguistics: A collection of papers / ed. M. Bierwisch & K. Heidolph. –The Hague: Mouton, 1970, pp. 249–259
17. Sag I. Deletion and logical form. Doctoral Dissertation. Massachusetts: MIT, 1976, 352 p.

A.N.Курбанова

К историю исследование односоставных высказываний

Резюме

В данной статье рассматривается история исследований односоставных предложений. Автор статьи на основе конкретных источников старается пролить свет на историю изучения односоставных предложений. Автор также подчеркивает, что в отношении к статусу этих предложений нет единого мнения. В статье подчеркивается решающая роль контекста и констатирующей при определении эллипсиса. В статье также подчеркивается семантическая полнота и структурная неполнота эллиптических предложений. В статье различаются различные виды эллиптических предложений в английском языке и приводятся конкретные примеры.

A.N.Gurbanova

Investigation history of one-member utterances

Summary

In the article, the investigation of one-member sentence in linguistics is analyzed. The author tries to highlight the history of investigation of one-member sentences on the bases of concrete sources. The author notes that there is no single opinion on the status of one-member sentences, referring to the view-points given in the sources. It is also mentioned in the article that the context and the situation play a decisive role in the determination of the ellipsis. In the given article, it is also noted that from semantic point of view elliptic sentences are complete, but from structural point of view they are incomplete sentences. Here, the various types of elliptic sentences are differentiated and concrete examples are given.

Rəyçi: f.e.d., prof. F.Y.Veysəlli

Redaksiyaya daxil olub: 18.02.2019

A.A.QURBANOVA*e-mail: arzu.uzra96@mail.ru***Azərbaycan Dillər Universiteti**

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ PRESUPPOZİSİYA VƏ PROPOZİSİYANIN ƏHƏMİYYƏTİ

*Açar sözlər: presuppozisiya, propozisiya, sintaktika, semantika, pragmatika**Ключевые слова: пресуппозиция, пропозиционализм, синтаксис, семантика, прагматика**Key words: presupposition, propositionalism, syntax, semantic, pragmatic*

Dil ünsiyyət vasitəsi olmaqla yanaşı, danışığda formalaşmış inkişaf edir. Hər hansı bir insanın danışığı, fikirləri onun daxili təfəkkürünün aynasıdır. Dil müəyyən şərait, məqam dairəsində həyata keçirilir, reallaşır. İnsan öz-özünə danışmır, kiməsə nə barədəsə məlumat, göstəriş verir və ya minnət edir, fikrini sözlərlə çatdırır. Bütün bu proseslərin dildə həyata keçdiyi əhatə kontekst adlanır və kontekstsiz dil ünsiyyətə çevrilə bilməz. Bu kontekst müəyyən işarələrlə həyata keçirilir, özünü büruzə verir. Bu işarələrlə "Semiotika" elmi məşğul olur. Semiotikanın üç hissəsi var ki, Ç.Morris bunları adlandırır: (1, s.63)

1. Sintaktika – danışığ zəncirini, daha doğrusu, işarələr arasındakı əlaqələri öyrənən bölmənin adıdır.

2. Semantika – bu işarə ilə onun mənası arasındakı əlaqəni öyrənməyə xidmət edir.

3. Pragmatika – işarə ilə danışan və ya işarə ilə mətndən istifadə edən arasındakı əlaqəni öyrənir ki, dili fəaliyyətdə öyrənən bölmədir.

Ənənəvi dilçilikdə sözün və cümlənin əvvəl və sonra gələn söz və cümləyə bağlılığı, habelə onların şeylərlə və real gerçəkliklə əlaqələrinin öyrənilməsi mühüm rola malikdir. Bu da təbii ki, sintaktik və semantik aspektlərin dərindən öyrənilməsinə təkan verən mühüm əlamətdir. İndi isə danışan və dinləyən deyilənə və ya qəbul edilənə münasibəti daha vacib olduğundan bugünkü dilçilikdə diskursun təhlililə bağlı pragmatik aspekt xüsusi önəm daşıyır və bu gün ən aktual problemlərdəndir. Buraya deyxis, referensiya, propozisiya, presuppozisiya, implikasiya, inferensiya terminləri daxil etmək olar.

Müasir dilçiliyin ən aktual, lakin az öyrənilmiş sahəsi presuppozisiya məsələsidir. Bu məsələyə yalnız ötən əsrin 80-ci illərindən başlayaraq dilçilərin diqqətini cəlb etməyə başlamışdır. Bu sahədə ilk tədqiqatlar Q.Q.Poçepsovun və H.Busmanın əsərlərində göstərilmişdir (2, s.271).

Azərbaycanda bu məsələyə ilk dəfə F.Veysəlli toxunmuş və araşdırmışdır. Lakin bununla belə presuppozisiyanın ayrıca tədqiqat obyektini öyrənilməmişdir. Son zamanlarda presuppozisiya məfhumu pragmatika sahəsinin geniş tədqiqatına cəlb edilmişdir. Linqvistlər, psixoloqlar, məntiqşünaslar, ədəbiyyatçılar presuppozisiya ilə bağlı məfhumların araşdırılmasını vacib saymışlar.

Praqma dilçiliyin tədrici inkişafı ilə əlaqədar olaraq, məlum oldu ki, mənanın təhlili üçün cümlələr yetərsizdir və düzgün təhlilə ancaq mətnlə nail olmaq olar. Bu geniş təhlil özündə presuppozisiyanın əhatə dairəsini dəyişdi və genişləndirdi. Presuppozisiyada olan yanaşmaların əsas məqsədi yekun olaraq qavranılan məlumatın hamı üçün aydın olmasıdır.

Presuppozisiya həmişə danışanın, müəllifin cümlədə verilən məlumata münasibətidir (2, s.271). Cümlənin məzmunu dilxarici situasiyadan gedirsə, deməli, burada presuppozisiyadan söhbət gedə bilər. Məs., biz deyəndə ki, / Xahiş edirəm avtobusu saxlayın// söhbəti həqiqətə uyğun olduqda, söhbətin hansı avtobusdan getdiyi məlum olduqda presuppozisiyadır. Bu

cümləni isə qəfildən təyyarədə səyyahət edərkən birinə desək, bu anlaşılmaz, çünki presuppozisiya şərtinə əməl olunmaz.

Presuppozisiya üçün əsas amillər müxtəlifdir, danışanın danışdığı dili həmsöhbətin bilməsi, onun fiziki durumu, danışanla dinləyənin eyni məkanda olması, dinləyənin deyilənə lazımı reaksiyası və digər sosial göstəricilər və s.-dir ki, bunları dilxarici faktor hesab edilir. Biz belə bir fikir söyləyə bilərik: /Yaponiyanın imperatoru yaşlıdır//. Bu o deməkdir ki, /Yaponiyada imperator sistemi hələ də qalmaqdadır//. Deməli, məntiqi olaraq birinci cümlə ikinci cümləni gizli şəkildə ehtiva edir və dəqiqləşdirir. Ancaq bu həmişə bütün situasiyalar üçün eyni olmur. Məsələn biz bilirik ki, / Şəki Azərbaycanın şəhəridir//. Bu gerçəkliyi əks etdirən hökmdür, lakin /Azərbaycan Şəkinin şəhəridir// cümləsi realığa uyğun olmayan və gerçəkliyi əks etdirməyən cümlədir. Qrammatik cəhətdən səhv olmasa da, ancaq həqiqətə uyğunluq yoxdur, bu da o deməkdir ki, bu cümlə yanlışdır. Deməli presuppozisiya həmişə mətnə əsaslanmalıdır.

Presuppozisiya aşağıdakı şərtlərə uyğun olmalıdır:

a) Deyilən fikrin gerçəkliyə uyğun gəlməsi;

b) Presuppozisiya inkarda dəyişilməz qalır və yalnız təsdiqdə deyilən cümlələrə aid edilir (3, s.359).

Dilçilikdə presuppozisiya məfhumunun işlədilməsi üç planda formalaşır: praqmatik, situativ və sintaqmatik presuppozisiyalar.

Presuppozisiyaların düzgün seçiminə situasiyaların daxilində reallaşır. Əgər danışdığın situasiya aydınsa, o zaman həmsöhbətin danışdığı əsnasında boş olan məlumatları özü tamamlaya biləcək və məlumatları qavrayacaq. Bu presuppozisiyaların ortaya qoyulmasını asanlaşdırır.

Cümlədə sözlərin düzümü də presuppozisiyanı şərtləndirən amillərdəndir. Məsələn:

/Arzu dərslərindən həmişə beş alır// (aşağı qiymət yox)

/Dərslərindən həmişə beşi Arzu alır// (başqası yox)

Azərbaycan dilində bilavasitə xəbərin qarşısında gələn söz daha vacibdir, remadır. Elə buna görə də normal tələffüzdə cümlə vurğusu xəbərdən əvvəlki sözün üzərinə düşür. Söz sırası heç vaxt xaotik deyil, ünsiyyət məqamından aslıdır.

Presuppozisiyanı və, lakin, amma, ancaq kimi birləşdirici və ziddiyyət bildirən bağlayıcılardan istifadə etməklə də müəyyənləşdirmək olar. Məsələn, /Əkrəm bəstəkardır, ancaq bu o, demək deyil ki, o müəllimdir//.

Presuppozisiyanın əsas əlamətləri bunlardır:

– qeyri-aydınlıq;

– cümlənin ümumi mənasından hasil olma;

– inkarlığa dair qeyri-həssaslıq;

– mahiyyətin (məzmunun) praqmatikliyi (3, s.362)

Bu məlumatlara əsaslanaraq, presuppozisiyanın tələb etdiyi bir sıra şərtləri konkretləşdirmək olar:

a) situasiyaya olan uyğunluq;

b) danışanla dinləyənin fiziki baxımdan bir-birinə olan uyğunluğu;

c) danışan ilə dinləyənin dil baxımından bir-birinə olan uyğunluğu;

d) danışanla dinləyənin koqnitiv bilik baxımından bir-birinə olan uyğunluğu;

e) məntəxili propozisiyalara görə olan uyğunluq;

f) məkan-zaman uyğunluğu;

g) faktlara olan uyğunluq;

h) aktlardaxili informasiyalara olan uyğunluq;

i) presuppozisiyanın tələb etdiyi sintaqmatik, situativ və praqmatik şərtlərin bir-birinə olan uyğunluğu (3, s. 363).

Presuppozisiya cümlədə adı çəkilməsə də, lakin bərpası həmişə mümkün olan parçadır. Əgər ifadədə rast gəlinən eksplisit arqumentlər həmin ifadənin presuppozisiyası ilə həmişə

düz mütənasibdirsə, bu halda heç bir çətinlik olmadan ifadənin həqiqiliyi asanlıqla sübut oluna bilər.

Propozisiya məntiqi mülahizədir ki, bu da deyilmişlərin, edilmişlərin həqiqətə olan münasibətini göstərir. Propozisiya birbaşa dünya ilə əlaqədar nüansların açıqlamasıdır, adların semantikasından cümlənin tam mənasına keçid deməkdir. Bu məfhum elmə gəlməmişdən öncə, bəzi anlayışlar yanlış dəyərləndirilirdi, tam bir cümlənin mənası onun tərkibində mövcud olan sözlərin mənalara bənzər məcmusu kimi başa düşülürdü, lakin sonradan propozisiyanın yaranışı ilə sözlər müstəqil semantika kimi yox, cümlənin mənasına xidmət edən funksiya kimi nəzərdən keçirilməyə başlandı. Bu cür yanaşma təqribən XX əsrin 60-cı illərinin sonlarına təsadüf edir.

Propozisiya ifadənin həqiqi mənası ilə birbaşa əlaqədar olaraq, onun interpretasiyasını müəyyənləşdirmə üsullarından biridir, ifadə verilmiş dünyaya uyğunluqdan asılı olaraq, ya həqiqi, ya da səhv olur.

Hər bir propozisiyanın tərkibində bir və ya bir neçə elementar propozisiya yerləşdirilir. Həmin propozisiyaların köməyi ilə biz bütün cümlənin propozisiyasının həqiqiliyini və ya yanlışlığını müəyyənləşdirə bilərik. Q.Q.Poçepsov yazır ki, "Propozisiya cümlənin üst strukturunda representativ formada təsvir olunur: hissə tamı təsvir edir. Bu situasiyanın iştirakçılarından biri adlanır. Ondan çıxış edərək, bütöv situasiya bərpa olunur" (6, s.120)

Sual-cavab dialoqunda danışan sual verərək propozisiyasından elə istifadə edir ki, bununla informasiyanın tamamlanmasını tələb edilir. Deməli, propozisional məzmunun tamamlanmasında, ünsiyyətin düzgün şəkildə alınmasında danışan və dinləyən ümumi cavabdehlik daşıyır. Müasir araşdırmalar belə hesab edir ki, propozisiyalar semantik informasiyaya malikdir. Ünsiyyət cümlələr toplusundan deyil, bir-birilə zəncirvari şəkildə əlaqədar olan propozisiyaların birliyindən təşkil olunur. Ünsiyyətdə təkcə referent və predikatlar deyil, eyni zamanda propozisiyalar əlaqələndirilməlidir. Əks halda referent və predikatların əlaqələndirilib, propozisiyaların əlaqələndirilmədiyi zaman meydana çıxmış ünsiyyət xaos şəklini alacaq və anlaşılmaz olacaq.

Ünsiyyəti təşkil edən mətnə koherentliyi qoruyub saxlamaq üçün informasiya bölgüsü də düzgün qoyulmalıdır. Əvvəl informasiyanı ayrı-ayrı propozisiyalara görə seçilir, sonra onları eksplisit və implisit olaraq ayırır və nəhayət, informasiyada aktual üzvlənməni propozitiv zəncirə görə təşkil edərək akt yaratmış olur.

C.Andersonun bu mövzu ilə bağlı fikirləri daha dəqiqdir. O deyirdi ki, propozisiya ayrılıqda çıxış edə bilən ən kiçik vahiddir, onun həqiqiliyini və yanlışlığının dəyərləndirilməsinin mənası var.

Əgər hər hansı bir insan qarşısındakına verdiyi məlumatdan gözlədiyi reaksiyanı almaq istəyirsə, o zaman danışdığı propozisiyanı təşkil edən əsasları düzgün şəkildə dinləyiciyə çatdırmalıdır. Dinləyəndə propozisiyaya inam yaratmaq istəyirsə, o zaman bu propozisiyaya birinci özü inanmalıdır. Bəzən təbii danışqda bu həmişə mümkün olmur. Bu özünü iki hal kimi göstərir. Birinci olaraq danışanın inandığı propozisiya, digəri isə danışanın inanmadığı propozisiyadır. Bunlardan birincisi müsbət, digəri isə mənfi propozisiya kimi qiymətləndirilir.

Ünsiyyətdə informasiyalar müəyyən propozisiyaya uyğun olan porsiyalara yığılır və daha sonra növbə ilə danışandan dinləyəne ötürülür. Nə qədər mətndəki propozisiyalar əlaqəlidirsə, mətn də kommunikasiya prosesi ilə bir o qədər əlaqəlidir. Beləliklə, kommunikativ aktda informasiyanın strukturu yuxarıdakı sxemə müvafiq olaraq birləşdirilir.

Aşağıdakı misallara nəzər salaq:

A. /Qardaşım beş gündən sonra Gəncədən gəlir... Hə, o gəlməlidir//

B. /Nə vaxt çıxacaq? Bəs indi haradadır?//

A. /Yox e, o, Gəncədə yaşamır, sadəcə olaraq o, şəhərli olan qonşumuzun qızı ilə evlənmişdi. Yazıq qız, təzə rəhmətə gedib//

Bu diskursda /o/ /qardaşım/ sözünə işarədir, başqa sözlə desək, /qardaşım/ sözü /o/nun referentidir. Söyləm (cümlə) səviyyəsində isə biz hər bir cümlə üçün propozisiya müəyyənləşdirə bilərik. Qardaşımın Gəncədən gəlməsi birinci, onun nə vaxt çıxması ikinci, nə üçün Gəncəyə getməsi və qonşumuzun qızı ilə evli olması, ən nəhayət, qızın ölümü həmin diskursdakı söyləmlərin propozisiyası hesab edilə bilər. Bunlar hamısı gerçəklik dəyəri olan, qrammatik cəhətdən düzgün qurulmuş və konkret məna daşıyan konstruksiyalar hesab olunur.

Deyilənlərdən məlum olur ki, Azərbaycan dilçiliyi üçün yeni olan bu anlayışların araşdırılmasına böyük ehtiyac var. Presuppozisiya gözlənilməzlik əlaməti kimi dildə anlaşılmazlıqların qarşısını alan vasitədir. Propozisiya isə danışanın niyyətinin əvvəlcədən formalaşmamış strukturudur. İki anlayış da kontekst daxilində reallaşır.

Ədəbiyyat

1. C.Morris. Symbolism and Reality. Frankfurt: Suhrkamp, 1981
2. F.Veysəlli. Dil. Bakı: Təhsil, 2007
3. F.Veysəlli. Dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2013
4. F.Veysəlli. Struktur dilçiliyin əsasları. Bakı, 2005
5. F.Veysəlli. Dilçiliyə giriş. Bakı: Mütərcim, 2017
6. Pocheptsov G.G. Constructional analysis of sentence structure. Bucharest, 1967

A.A.Гурбанова

Важность предпосылок и предложений в азербайджанском языке

Резюме

Наиболее актуальной, но менее изученной областью современной лингвистики является проблема пресуппозиции. Только в 80-х годах прошлого столетия она стала привлекать внимание лингвистов. Первые исследования в этой области продемонстрированы в работах К.Почепсова и Г.Бусмана. Оказывается, существует большая потребность в изучении этих концепций, которые являются новыми для азербайджанской лингвистики.

A.A.Gurbanova

The importance of presupposition and proposition in the Azerbaijani language

Summary

The most actual, but less studied area of contemporary linguistics is the problem of presupposition. Only in the 80s of the last century began to attract the attention of the linguists. The first researches in this field are demonstrated in the works by Q.Pocheptsov and H.Busman. The proposition is based on the intention of the speaker. It turns out that there is a great need for the study of these new concepts for Azerbaijani linguistics.

Rəyçi: filol.f.d. A.Bədəlova

Redaksiyaya daxil olub: 24.12.2018

S.S.SADIQOVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

QƏRBİ AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİNDƏ İSMİN HAL KATEQORİYASININ SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, şivə, qrammatika, hal, kateqoriya, arxaizm, isim, ədəbi dil.*

Ключевые слова: *Западный Азербайджан, говор, грамматика, падеж, категория, архаизм, существительное, литературный язык.*

Key word: *Western Azerbaijan, accents, grammatic, cases, category, archaism, noun, literary language.*

Digər türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də özünü sabit şəkildə göstərən ümumi qrammatik kateqoriyalardan biri olan hal kateqoriyası isimləri və isimləşə bilən digər nitq hissələrini əhatə edir. Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunda hal kateqoriyasının tarixən sabitliyindən bəhs edən H.Mirzəzadə qeyd edir ki: “Azərbaycan dilinin qədim dövrlərinə aid materialları gözdən keçirdiyimiz zaman aydın olur ki, bütün dövrlərdə isimlərin hallanması bir cür, bir qaydada olmuşdur. ...təxminən yeddi əsrlik bir dövr ərzində ədəbi dilimizə aid olan materiallarda belə bir xüsusiyyətin ardıcıl surətdə davam etməsi dilimizin qrammatik quruluşundakı sabitliyi bir daha təsdiq edir” (1, s.74-75). Qərbi Azərbaycan şivələrində hal kateqoriyasının morfoloji göstəricilərinin müasir ədəbi dillə müqayisəsi onu göstərir ki, bu formal əlamətlər, Qərbi Azərbaycan şivələrində, əsasən, mühafizə olunaraq işlənir, yalnız bəzi cüzi fərqlər müşahidə edilməkdədir. Qeyd etdiyimiz fərqli xüsusiyyətlər yiyəlik, yönlük, təsirlik hallarda, həmçinin halların bir-birini əvəz etməsində özünü göstərir və bu fərqlilik tarixən ədəbi dildə də mövcud olmuşdur, zaman keçdikcə ədəbi dildə arxaikləşmiş, Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı dialekt və şivələrində, həmçinin Qərbi Azərbaycan şivələrində qalmışdır.

Yiyəlik hal. Qərbi Azərbaycanın qərb qrupu dialekt və şivələrinin xüsusiyyətlərini daşıyan şivələrində (Ağbaba, Göyçə, Qaraqoyunlu və b.) ismin yiyəlik halının şəkilçisi müasir ədəbi dildən fərqli olaraq velyar *η* səsi ilə, **-ıη, -iη, -uη, -üη, -nuη, -niη, -nuη, -nüη** variantında özünü göstərir: *Arvat barxananıη tozun çırfdı* (Ağb.); *Beyjə Əhmədiη həyatında qırğınıydı* (Göy.) və s. Yiyəlik halın velyar *η* səsi ilə işlənməsi tarixən ədəbi dildə özünü geniş şəkildə göstərmişdir: *Qılbaş bir qaç adam ilə binüb, Qazanıη dayısı Aruzuη evinə gəldi* (2, s.164); *Bir yigit aramızdan əksildi, səniη yoluηda baş verdi* (2, s.169); *Gecəniη keçmiş idi bir uluşi, Vərqa aydur, oyanıq varmı kişi* (3, s.118); *Dodağıη səlsəbilindən xəbərdar olmayan qafıl, Anın mahiyyəti oddur, zülatıη qədrini bilməz* (4, s.63); *Yüz qatla vücudum ədəm oldu bu səbəbdən Kim, sirri-dəhanıη maηa heç olmadı məfhum* (5, s.66); *Bağrı qaranıη qarardı bağrı, Şahbaz ona varanda doğrı* (6, s.248); *Qüssəsindən başımıη qıl kimi incəlmış tənim, Kim, tənimlə tiği ortasında başındır hicab* (7, s.62) və s. Yiyəlik halın bu arxaik şəkilçisi ədəbi dildə təqribən XX əsrin əvvəllərinə qədər işlənmiş, daha sonra ədəbi dildə arxaikləşmişdir, bir qisim dialekt və şivələrdə isə bu günə qədər fəal şəkildə işlənməkdədir. Yiyəlik hal şəkilçisinin bu variantda tarixən işlənməsi ilə əlaqədar olaraq Ə.Tanrıverdi yazır: “Tarixən isə yiyəlik hal şəkilçisi daxilində “n” yox, velyar “η” işlənmişdir: Məsələn, “Kitab”da – aslanıη pəncəsi, səniη oğluη, dəvəniη burnı. Bu birləşmələrin I tərəfində -ıη, -iη yiyəlik hal şəkilçili söz işlənilib... Yiyəlik hal şəkilçisi daxilində işlənən velyar “η” qərb şivələrində eynilə saxlanılıb: səniη, kimiη, sürünüη...” (8, s.199). M.Məmmədli bu variantı yiyəlik halın ilkin variantı hesab edərək onun Azərbaycan dili şivələrinin qərb qrupunda, İmişli (Təklə-Muğanlı) şivəsində tarixi forma və mənasını mühafizə etdiyini (9, s.64), E.Əzizov Azərbaycan dili dialekt və şivələrində yiyəlik hal şəkilçisinin *sağır η* ilə işlənməsini arxaik bir xüsusiyyət, bu

şəkilçinin adı *n* ilə işlənən variantının isə innovasiya kimi başa düşülməli olduğunu, sonuncu xüsusiyyətin dialekt və şivələrdə daha geniş yayıldığına görə ədəbi dil normasına çevrildiyini qeyd etmişdir (10, s.30). Qərbi Azərbaycanın Ağbaba, Göyçə, Qaraqoyunlu və b. şivələrində, həmçinin Azərbaycan dilinin qərb və şimal-qərb dialekt və şivələrində işlənən yiyəlik halın – *ıy, -iı, -uı, -üı, -nıı, -niı, -nuı, -nüı* şəkilçisi türk dilinin bəzi dialektlərində, türkmən ədəbi dilində və dialektlərində, tuva, altay, tatar, özbək, qazax, uyğur, başqırd, qədim özbək dilində, krım-tatar (11, s.92) və b. türk dillərində və onların ayrı-ayrı dialektlərində işlənir. Ümumiyyətlə, söz köklərində və qrammatik morfemlərdə *ı* səsinin işlənməsi qədim türk (ümum türk) xüsusiyyətidir (12, s.82). A.N.Kononov yiyəlik halın türk, Azərbaycan, çuvaş dillərində iki formada: saitlərdən sonra *-nın*, samitlərdən sonra *-ın*, digər türk dillərində isə *-nuı* şəkilçisi ilə ifadə olunduğunu, runik yazılarda *-ı, -uı* və b. formalarda işləndiyini qeyd etmiş, bununla bağlı V.Şottun, O.N.Botlinqkin, Q.Ramstedtin, V.V.Radlovun, V.A.Boqoroditskinin və b. fikirlərini vermişdir (13, s.95). Qədim türk yazılı abidələrində yiyəlik hal şəkilçisinə çox az təsadüf olunsada, qeydə alınmış nümunələrdə *-ıy, -iı, -nuı, -niı, -nuı, -nüı* şəkilçiləri müşahidə olunur: *bilgä kağanıı bodunı, türk bodunıı ilin*. Yiyəlik halla bağlı digər bir fakt *bu* işarə əvəzliyinin yiyəlik halda ***munuı*** fonovariantında işlənməsidir ki, buna Göyçə, Qaraqoyunlu, Ağbaba şivələrində rast gəlinir: *Birmirəm **munuı** nəynə gözü tüşüf* (Ağb.). Tarixən ədəbi dildə də bu variant işlək olmuşdur: *Aydır: “Mərə qocalar, **munuı** ölümi nədəndir?”* (2, s.130); *Məni görgəc təbib-işq dedi, **Munuı** ölməkdən özgə yox dəvası* (5, s.122); ***Munun** həvəsindən ola taət, Anın xətərindən ala heybət* (6, s.236) və s. Qarakilsə şivəsində *minin* fonovariantında işlənməsi müşahidə olunur: ***Minin** ürəyində heş qut qalmıyıf*. Naxçıvan dialekt və şivələrində də bu formaya rast gəlinir.

Yönlük hal. Qərbi Azərbaycan şivələrində əvəzlilərdən başqa, digər adların yönlük halda işlənməsi müasir ədəbi dildən fərqlənir. Lakin bəzi əvəzliliklərin hallanmasında fərqli xüsusiyyət özünü göstərir. Yönlük halda *mən, sən, bu* əvəzliliklərinin ***maıa, saıa, muna*** fonovariantlarında işlənməsi qərb qrupu dialektləri xüsusiyyətini daşıyan Qərbi Azərbaycan şivələri üçün (Göyçə, Qaraqoyunlu, Ağbaba, Dağ Borçalısı) xarakterikdir: *Dedim kin, **maıa** yazatan majal ver, qaytarajam* (Göy.); ***Saıa** dedim dirəşməynən, bir işin qulpunnan yapış* (Dağ Bor.); *Küşdə **muıa** yer görsətdi kim, oturuf çörəin yesin* (Ağb.). Zəngəzur şivəsində *muna* və *muna* fonovariantlarında işləkdir: ***Mına** dedim dayna, qammadı, ecəşdi durdu* (Qarak.). M.Məmmədli bu variantı yönlük halın qədim *-ka//qa//ğa* şəkilçisinin şəxs əvəzliliklərinin tərkibində qalması kimi izah edərək (manqa//manğa, sanqa//sanğa, onqa//onğa və s.), bu şəkilçinin oğuz dilləri üçün səciyyəvi olmayıb, qıpçaq dillərinə xas xüsusiyyət hesab edir (9, s.75-76). Tarixən ədəbi dildə bu forma çox geniş şəkildə işlənməmişdir: ***Maıa***: *Aydır: “Mərə qocalar, ikindü vaqtı muni **maıa** çevirəsiz, yiyəm”, - dedi* (2, s.130); *Mədəni-ruh əgər desəm ləblərinə, əcəb degil, Cövhəri cövhəri bilir, sən **maıa** sor bu cövhəri* (4, s.89); ***Maıa** rəyətləri təzim edərlər, Nə hörmətlüyəm ol oymağ içində* (5, s.103); *Getdi ol dilbər, bəsi dərdü bəla qaldı **maıa**, Nə bəla, bil kim, yüküş cövrü cəfa qaldı **maıa*** (6, s.27); *Ey Füzuli: odlara yansın büsati-səltənət! Yeydir ondan, Həq bilir, bir guşeyi-gülxən **maıa*** (7, s.43) və s. ***Saıa***: *Bayındır xan səni çağıra, **saıa** qatı qəzəb eyləyə* (2, s.28); *Hüsn içində **saıa** manənd olmaya, Əsli yuca, könlü alçağım bənim* (3, s.26); *Qamusun verdim **saıa**, ey yüzi gül, Raziyam bən **saıa**, qul olmağa, gəl* (3, s.105); *Üzündür həq kitabı-vəhyi-mürsəl, Zəhi dövlət **saıa** həqdən irişdi* (4, s.88); *Sürmə qapundan məni-bixanümani kim, **saıa**, Bulunur aşiq, vəleykin aşiqi-zar özgədir* (5, s.29); *Ey dilü din, siz çıxan evdən ki, dildarım gəlür, Sən də, ey can, durma kim, biz vermişüz rüsxət **saıa*** (6, s.34); *Qəmdən öldüm, demədim hali-dili-zar **saıa**, Ey güli-tazə, rəva görmədim azar **saıa*** (7, s.52) və s. ***Muıa***: *Basat aydır: “Mən **muıa** bitəkəllüf yapışmayım”, - deyüb kəndü qılıcın çıxardı, tutdı* (2, s.131); *Tuti gər bünyad edə qəvlü əməl, **Muıa** ləklək musiqi təsnif edər* (3, s.58); *Ol imdi rəvanə sağlıq ilən, Gəl **muıa** yenə yüzağlıq ilən* (6, s.142). Gətirdiyimiz nümunələrdən görünür ki, tarixən ədəbi dildə qeyd etdiyimiz əvəzliliklərin yönlük halda bu formada işlənməsi məhsuldar olmuş, indi bu forma yalnız dialekt və şivələrdə,

həmçinin Qərbi Azərbaycan şivələrində qalmışdır. Azərbaycan dilinin qərb ləhcəsində özünü göstərən bu forma türkmən dilində *maña*, *saña*, tatar dilində *muña*, *cuña*, uygur dilində *maña*, *saña*, karaim dilinin cənub dialektində *mana* < *maña*, türk dilində *bana*, *sana* (11, s.97-98) formalarındadır. Qədim türk yazılı abidələrində də şəxs əvəzlilikləri yönlük halda *baña*//*maña*, *saña* variantlarında işlənmişdir.

Təsirlik hal. Əsasən, qərb qrupu dialektlərinin xüsusiyyətini daşıyan Göyçə, Qaraqoyunlu, Ağbaba, Dağ Borçalısı, həmçinin Böyük Qarakilsə (Murxuz, Ərəfsə kəndlərində, bəzi hallarda isə Ağudi kənd şivəsində) və Zəngibasar şivələrində saitlə bitən sözlərdə ismin təsirlik hal şəkilçisi **-yı**, **-yi**, **-yu**, **-yü** variantındadır: *İncavara qapıyı möykəm bağlamışdım* (Göyç.); *Körpüyü keçənnən soram qaşrıldım kin, oları görəm, görəmmədim* (Ağb.); *Torvayı oxartana dolduruf kin, burya gətrənədən nəfəsim kəsildi* (Qarak.); *Kıçıyı bəri elə, corabını geydirim, a bala* (Zəngib.) və s. Qarakilsə şivəsində təsirlik halda **-yı**⁴ şəkilçisi işlənərkən sözün sonunda olan açıq saitlərin qapalılaşması müşahidə edilir: *Mirziyi, kalaftıyı, gəbiyi, kirviyi; Bizdə kirviyi möhkəm tutallar* (14, s.64-65). Vaxtilə ədəbi dildə məhsuldar şəkildə işlənmiş bu morfem müasir ədəbi dildə yalnız *su* və *nə* sözlərinin təsirlik halda işlənməsi zamanı istifadə olunur. Azərbaycan dilinin Qazax, Borçalı, Kəlbəcər, Laçın və b. dialekt və şivələrində və digər türk dilləri və dialektlərində də (türk, qaqauz və s.) bu hal forması işləkdir. Tarixən ədəbi dildə bu morfem çox geniş şəkildə işlənmişdir: *Borcluyı borcından qurtarğıl!* (2, s.26); *Məgər, sultanım, genə yazın buğayı saraydan çıqardılar* (2, s.27); *Var bu bitiyi Yəmən şahinə ver, De ana, caninçün qurtarsın əsir* (3, s.115); *Vərqəyə çünki qapuyı açdılar, Vərqə tayısı ilə həm qucuşdular* (3, s.132); *Gərçi hidayət eylədi Musayı nara ol şəcər, Aşıqə hadidir üzün, nuruna ol şəcər kimi* (4, s.100); *Pür edib peymanəyi, saqi, əlümə sun müdam, Nuş edəlüm, kim bilür, neydə bu çərxi-dun bizə* (3, s.277); *Kişi çəkmək gərək qüssəyi, qəmi, Haqdan gəlir, hər nə gəlsə bir qula* (6, s.20); *Xətaim, oğruyu tut, ver gəl ələ, Mehmanlar, siz bizə səfa gəldiniz!* (6, s.24); *Leyli ki, eşitdi ol sədayı, Bildi eşigindəki gədayı* (7, s.132) və s. Nümunələrin həddən çox olması onu təsdiqləyir ki, təqribən XVIII əsrə qədər **-yı**⁴ şəkilçisi **-nı**⁴ şəkilçisinə nisbətən daha işlək olmuşdur. Tədricən **-nı**⁴ şəkilçisi daha üstün işlənmə mövqeyi qazanmış, **-yı**⁴ isə dialektal səviyyədə qalmışdır. Bu qrammatik hadisə barədə M.Şirəliyev qeyd edir ki: “Şəkilçilərdə y-nın işlədilməsi Yerevan şivəsinə aiddir və yiyəlik, yönlük, təsirlik hallarda rast gəlinir. Məsələn: baba+y+ın – sənin babanın, baba+y+a – sənin babana, baba+y+ı – sənin babanı; iş+iy+ın – sənin işinin, iş+iy+ə – sənin işinə, iş+iy+i – sənin işini və s.” (15, s.45). E.Əzizov Azərbaycan dilində ismin təsirlik halında **-yı** şəkilçisinin işlənməsini oğuz elementlərinin güclü olduğu şivələrdə qorunub saxlandığını qeyd etmiş, bu şivələri sadalayarkən Ermənistan SSR Vardenis, Krasnoselsk, İcevan, Kirovakan rayonları şivələrini də qeyd etmişdir (10, s.31). A.M.Şərbak qədim özbək dilinin qrammatikasını araşdırarkən təsirlik halın yaranmasının ikinci forması kimi **-(j)ĩ~-(j)i** şəkilçisini göstərmiş, *kılca dyāji* “əgər o, dua etsə”, *körməcün bālāji* “qoy o, bəla görməsin” kimi misallar vermişdir (16, s.105). Lakin müəllif bu formanın köhnə özbək dili üçün səciyyəvi olmadığını, onun oğuz təsiri nəticəsində meydana çıxdığını və yalnız poeziya dilində işləndiyini qeyd etmişdir. N.K.Dmitriyev türk dilində sözlərin hallanmasından bəhs edərkən təsirlik hal şəkilçisini saitlə bitən sözlərdən sonra **-y-ı/-y-ı/-y-u/-y-ü** variantında olduğunu qeyd etmiş, *oda-y-ı* “otağı” sözünü misal göstərmişdir (17, s.43). A.N.Kononov da türk dilində təsirlik haldan bəhs edərkən *babayı, kutuyu, yolcuu, köylüyü* misallarını göstərmişdir (13, s.78-79). Türk dili ilə yanaşı, qaqauz və karaim dillərində də təsirlik hal həmin morfemlə yaranır.

Təsirlik halla bağlı daha bir arxaik forma özünü **bu** əvəzliyinin hallanmasında göstərir, *bunu* əvəzinə *munu* fonovariantı işlənir. Bu hal qərb qrupu dialekt və şivələrinin xüsusiyyətlərinə uyğun olan Qərbi Azərbaycan şivələrində özünü daha çox göstərir. Həmçinin Qarakilsə (14, s.82), Zəngibasar şivəsində də *munu* forması işlənir. Tarixən ədəbi dildə bu formanın işlənməsi müşahidə olunur: *Aydır: “Xanım, muni maña verin, oğlum Basatla yaşlıyayın!” – dedi* (2, s.126); *Mərə qavat qızı, muni maña neçün diməzdin?* (2, s.159); *Uda bilməz muni*

dövri-zəmanə, Ki, bir oynayıcı nərradı vardır (6, s.100); *Kim muni oxur, yazarü dinlər, Həq lütf ilə yarlıqasun ani* (6, s.329); *Arayışı-zülfü xal edərdim, Peyvəstə munu xəyal edərdim* (7, s.202) və s. Bu forma tarixən nisbətən az işlənmişdir.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, Qərbi Azərbaycan şivələrində, həmçinin dilimizin digər dialekt və şivələrində ismin arxaik hal şəkilçilərinin işlənməsi dilin qədim dövrlərindəki vəziyyətinin izləridir. Ədəbi dilimizin keçdiyi müəyyən tarixi dövr ərzində dilin lüğət tərkibinə daxil olan, işləklidən düşən, dilin passiv lüğət fonduna keçən, ədəbi dildə arxaikləşərək dialekt və şivələrdə işlək olan qrammatik vahidlərin araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qərbi Azərbaycan şivələrində hal kateqoriyasının ədəbi dildə arxaikləşmiş morfemlərinin tədqiqata cəlb olunması dialektologiya sahəsində bir sıra məsələlərin elmi həllini tapması ilə yanaşı, tarixi qrammatika, tarixi dialektologiya, dil tarixi, ədəbi dil tarixi sahələri üçün də əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

1. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, 370 s.
2. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, "Öndər nəşriyyat", 2004, 376 s.
3. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. II, Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 408 s.
4. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I cild, "Lider nəşriyyat", Bakı, 2004, 336 s.
5. Kişvəri. Əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2004, 176 s.
6. Xətayi Ş.İ. Əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 384 s.
7. Füzuli M. Əsərləri. Altı cildə, I cild, "Şərq-Qərb", Bakı, 2005, 400 s.
8. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, "Elm və təhsil", 2017, 538 s.
9. Məmmədli M. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları. Bakı, "Elm", 2003, 264 s.
10. Əzizov E. Azərbaycan dilində morfoloji dialekt əlamətlərinin yaranması. Türk dillərinin tarixi və dialektologiyası problemləri. Bakı, ADU, 1986, s.29-38.
11. Sadıqova S. Azərbaycan ədəbi dilinin arxaik morfemləri (Qərbi Azərbaycan şivələri ilə müqayisədə). Bakı, ADPU, 2018, 205 s.
12. Cəfərov N. Türkologiyaya giriş. Bakı, "Elm və təhsil", 2016, 248 s.
13. Кононов А. Грамматика современного узбекского литературного языка. М-Л, АНССР, 1960, 446 с.
14. Bağirov Q. Ermənistan SSR Sisyan rayonu azəri şivələri. Filoloji elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı, 1966, 326 s.
15. Ширалиев М. Второе лицо категории принадлежности и сказуемости. Вопросы диалектологии тюркских языков. IV, Баку, АНАЗ.ССР, 1966, с.44-47.
16. Щербак А. Грамматика староузбекского языка. АН СССР, М-Л, 1962, 274 с.
17. Дмитриев Н. Турецкий язык. Изд. восточной литературы. Москва, 1960, 94 с.

С.С.Садыхова

Специфические особенности категории падежа в говорах Западного Азербайджана

Резюме

В статье исследованы архаичные грамматические единицы литературного языка, которые употребляются в говорах Западного Азербайджана. К этим грамматическим единицам относятся окончания категории падежа *-nıŋ⁴*, *-yı⁴* и др. Эти архаичные грамматические единицы встречаются в классических художественных произведениях азербайджанской литературы. Но эти архаичные грамматические единицы постепенно потеряли употребление в литературном языке. Остались в некоторых диалектах и говорах, в том числе и в говорах Западного Азербайджана. Употребление этих архаичных грамматических единиц в литературном языке продолжалось примерно до середины XIX века. В конце XIX века они постепенно вышли из употребления литературного языка. Эти архаичные грамматические единицы встречаются в классической азербайджанской литературе, в «Китаби-Деде Коркут», также в творчестве И.Гасаноглу, И.Насими, Кишвари, Ш.И.Хатайи, М.Фюзули и др.

S.S.Sadigova

Specific features of the category of cases in the dialects of Western Azerbaijan**Summary**

The article deals with archaic grammatic units of literary language in Western Azerbaijan accent. These grammatic units category of cases are: *-niŋ⁴*, *-yi⁴* and ect. This grammatic units found in the classical literature of Azerbaijan literary language. But is this grammatic units gradually lost the use of literary language. And remained in some dialects and accents, also in accents of Western Azerbaijan. Using of this grammatic units in literary language continued till middle of XIX century. In end of XX century gradually fell into disuse of literary language. Such archaic grammatic units are meet in classic Azerbaijan literature, in “Kitabi-Dede Korkut” and including work of Izaddin Hasanoglu, Imadeddin Nasimi, Kishvari, Shah Ismail Khatayi, Muhammad Fuzuli and ect.

*Rəyçilər: filol.e.d., prof. B.Ə.Xəlilov;
ADPU-nun Müasir Azərbaycan dili kafedrası
(21.12.2018-ci il tarixli iclasın qərarı (pr. №11)).*

Redaksiyaya daxil olub: 23.01.2019

K.İ.SALMANOVA

e-mail: skonulka999@gmail.com

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

LAYLA VƏ OXŞAMALARDA METAFORALARIN ÜSLUBİ POTENSİALI

Açar sözlər: layla, oxşama, metafora, məna köçürməsi, üslub.*Ключевые слова:* колыбельная, сравнение, метафора, перенос значения, стиль.*Key words:* lullaby, comparison, metaphor, transfer of meaning, style.

Söz hər hansı məfhumun adıdır. Bu adlandırma nominativ məna adlanır. Bədii dil isə obrazlı olduğu üçün buradakı söz öz nominativ mənası ilə kifayətlənmir. Daxili semantik tutumundan asılı olaraq bədii dilin "söz"ü əsas mənadan başqa əlavə mənalar da bildirir. Bu dilçilikdə "məcaz" adlanır. Bədii əsərdəki söz hiss və duyğuları ifadə edən, dinləyicinin estetik zövqünü oxşayan, obraz yarada biləndir.

Sadaladığımız bu xüsusiyyətləri məcazın, tədqiqata cəlb etdiyimiz layla və oxşama nümunələrində də geniş şəkildə istifadəsinə əsas verir. Nəzərə alsaq ki, ana ilə övladı arasında ən saf, ən güclü sevgi və bağlılıq hissi mövcuddur, bu şeirlərdə hissin, emosiyanın, obrazlılığın daha üstün mövqedə dayandığını təbii saymaq olar. Şeirlərdəki hər bir misra, hətta hər bir birləşmə və söz yüksək daxili hisslərin təcəssümündən yaranıb. Məcazlar bu prosesin əsas yaradıcı qüvvələridir. Bədii təsvir və ifadə vasitələri kimi də adlandırılan məcazlar, layla və oxşama üslubunun əsas sütunu, tikinti materialıdır. Sözüən əşyavi-məntiqi əlaqələrinin müxtəlifliyi bu şeirlərdə də məcazların fərqli növlərinin yaranmasına imkan verir. Onlardan daha fəal və üslubi üstünlüyü olan məcaz *metaforadır*. Bu məcaz növü əşya və ya hadisələrin oxşarlığı əsasında yaranır. Belə ki, bir əşyaya aid xüsusiyyət, əlamət və ya hərəkət başqa birisinin üzərinə köçürülür. Abbas Hacıyev metaforaya belə bir tərif verir: "Metafora qeyri-adi bir ismi, ya cinsdən növə, ya növdən cinsə, ya da növdən növə köçürmək, və ya bənzətmək yolu ilə məcazlaşdırmaqdır. (6, 210). Metafora hər hansı səciyyəvi əlamətin başqa bir hadisəyə, canlı və ya cansızlar aləminə keçməsi ilə yaranır. Təbii ki, bu köçürmə zamanı predmetin bütün cəhətləri deyil, üslubu məqama uyğun ən vacib olanı və ya olanları seçilir:

Laylay, a balam, laylay,

Alınmaz qalam, laylay.

Sənə kəc baxanları,

Yandırsın nalam laylay (1, 160).

Körpəsinə ziyan vura biləcək, pislik edə biləcək hər bir kəsə qarşı özünü sipər edən ananın naləsi, alov qədər yandırıcı təsvir olunur. Odun yandırma xüsusiyyətinin insanın üzərinə köçürülməsi metaforanı formalaşdırır. Metaforanın işləndiyi sətir şeirin ən təsirli hissəsinə çevrilir və fikri tamamlayır. "Metafora az sözlə çox fikri deməyin təsirli vasitəsidir" (7,150).

Həqiqətən də həcmcə çox böyük olmayan bir vahid kimi görünən metaforanın, məna tutumu olduqca böyükdür. Bir metaforik söz və ya söz birləşməsi özündə çox dərin hissləri, incə məqamları saxlaya və ötürə bilir. Aşağıdakı laylaya fikir verək:

Bu gecə qərib gecə,

*Yuxumu dərib necə,**Min qəm göndərib gecə,*

Canıma qadan-qorxun.

Yat şirin olsun yuxun (9, 299).

Gecənin qaranlığı, səssizliyi insana bütün dərdlərini xatırladır, əziyyətlərini yada salır. Bunları sanki "gecə" özü göndərmiş kimi təsvir olunur. Qaranlığın düşməsi ilə övladı üçün keçirdiyi narahatlıqlar, çəkdiyi daxili iztirablar ananı düşündürməyə başlayır. Lakin bununla belə, ana körpəsinin bütün qada-qorxusunu da canına yükləməyə, bircəciyini rahatlatmağa

həmişə hazırdır. Onun rahat yatması üçün bütün dərdləri üstələnəcək qədər müqəddəs bir sevgi var ana ilə övladı arasında. Burada da *gecə* sözünün üzərinə "yuxunu dərmək", "qəm göndərmək" kimi insana məxsus hərəkətlər köçürülərək maraqlı və cəlbedici metaforalar yaranmışdır. Bu metaforik köçürmələr təsvir olunan mühitin, ifadə olunan hisslərin daha obrazlı ifadəsinə üslubi cəhətdən güc qatır. Emosional-ekspressiv xarakterə malik olan və layla oxşamalarda güclü bədii təsvir vasitəsi kimi məhsuldar olan metaforalar, bənzəyişin, yaxınlığın dərəcəsindən, xarakterindən asılı olaraq fərqli növləri ilə çıxış edə bilər:

a) Bəzən bu bənzəyiş obyektlərin zahiri əlamətlərinə əsaslanır:

Laylayım el başına,
Sancılsın tel başına,
Səni kim istəməsə.
Qalmasın *il başına* (2, 205).

"Qalmasın il başına" ifadəsində insanın ən əvvəl başlanan orqanı-başı, ilin əvvəli anlayışının ifadəsinə xidmət edir. Və eyni zamanda bu metafora layla deyən ananın övladını istəməyən kəslərə hiss etdiyi qarğış hissinin, arzusunun daha emosional və inandırıcı çatdırılmasını təmin edir.

Başqa bir misal:

Bağın dərdim heyvasın,
Tökər külək meyvəsin.
Ata-ana can deyər,
Sevər *ürək meyvəsin* (11, 94).

Bu nümunədə isə çox maraqlı və az-az rast gəlinən metaforik köçürmənin şahidi oluruq. Bir ata və ana üçün, sevgi ilə bəslədiyi böyütdüyü balası onların "ürək meyvəsinə" bənzədilir. Ata və ana bütünlükdə bir ağac, ərsəyə gətirdikləri meyvələr isə onların övladlarıdır. Çox yerində və məqamında işlənən bu köçürmə şeirin ifadəlilik gücünü artırmaqla bərabər, dinləyiciyə çox böyük estetik zövq yaşadır.

b) Daxili əlamətlərinə görə mənə köçürmələri də az deyildir. Aşağıda gətirəcəyimiz layla nümunələrində körpə, təbiətin oyanması ilə xoş gün rəmzi olaraq *bahara*, *yaza*, danışıqı xoş söhbət, avazlı musiqiyə uyğun olaraq *söhbətə*, *saza*, əzizləmə mənasında *quzuya* və gözəllik timsalında *gülə*, *çiçəyə* bənzədilir:

Baharım, *yazım* laylay,
Söhbətim, *sazım* laylay.
Sən yat çəkim keşiyin,
Körpəcə *quzum*, laylay (3, 277).
Gül dolu taxtın olsun,
Qızıldan baxtın olsun.
Qardaşının toyunda,
Oynayan vaxtın olsun.
Laylay, güycəyim, laylay.
Gülüm, *çiçəyim* laylay (3,274).

c) İnsana və başqa canlılara məxsus hərəkətlərin əşyaların üzərinə köçürülməsi əsasında yaranan metaforalar. Bu köçürmə zamanı əsas şərt obyektlər arasında əsas "gizlin" bağlılığı tapmaq, uyğunlaşdırmaq və onu bədii formaya salmaqdır. Bir maraqlı layla nümunəsinə diqqət edək:

Yatsın laylamlı, balam,
Mən də yuxumu alam.
Qoy *çaylar layla desin*,
Mən də yuxumu alam (10, 385).

Ana artıq çox yuxusuzdur, yorğundur. Yuxusunu alsın deyər öz həzin səsi ilə oxuduğu laylanı "axan çaylara həvalə edir". Bu da təsadüfi deyil. Çay şırıltısı, su axması insanın ruhu-

nu dincəldir. Musiqili layla səsi burada çayın axarkən çıxardığı səslə qarşılaşdırılır. Ana bu maraqlı metafora ilə həm özünə mənəvi güc qazandırır, həm də övladını rahatladır, yatırdır. Göründüyü kimi, bu tip köçürmədə obyektlər arasında zahiri oxşarlıq görünməsə də, daxili semantik bağlılıq vardır. Metaforanın məhz bu cür orijinal səslənməsi üçün bu tip bağlılığın əsas götürülməsi vacibdir.

Sözün məcazi mənasından törəyən metaforalar işləndiyi şeirlərdə həm mənfi, həm müsbət ekspressiya ifadə edə bilirlər. Hansı halda çıxış etməsindən asılı olmayaraq, metafora şeirdə hansısa üslubi məqsədə xidmət edir. Metaforikləşmənin baş verdiyi həmin obyekt şeirin ideya və məzmununun açılmasında əvəzsiz rol oynayır. "Bədii məziyyəti isə yeniliyindən, təbiiliyi və məntiqiliyindən dinləyicinin təfəkkür və duyğularında buraxdığı təsirin dərəcəsi ilə qiymətlənir (4, 85).

Qeyd etdiyimiz kimi, metaforalar işləndiyi şeirlərdə müxtəlif üslubi vəzifələr icra edə bilirlər. Layla və oxşamalardakı metaforaları bu cəhətdən şərti olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırdıq:

1. Körpəni ona müraciətlə oxşamaq, nəvəziş göstərmək funksiyasında çıxış edən metaforalar:

*Arzum, diləyim mənim,
Gülüm, çiçəyim, mənim.
Bu dünyada hamıdan,
Sənsən göyçəyim mənim (5, 680).
Laylay əməgim bala,
Duzum, çörəgim, bala.
Tanrıdan əhdim budu.
Görüm köməgin, bala (1, 59).*

Bu metaforalar ananın övladını ən gözəl, ən təmiz, müqəddəs və xoş nə varsa ona bənzədilməsi ilə yaranır. Bu zaman sanki ana öz sözləri ilə övladının mənəvi "qayğısını çəkir", onu oxşayır. Bu bənzətmələr körpənin ruhuna, əhvalına çox müsbət və rahatladıcı təsir bağışlayır. Hansısa narahatlıq yaşayan körpə məhz sözlərin seyrindən xumarlanaraq yuxuya keçir.

2. Layla və oxşamalarda bəzi metaforalar ananın öz balasına olan gələcək arzularının təsvirinə xidmət edir. Maraqlı metaforik köçürmələr nəticəsində yüksək emosionallıq dolu bədii lövhələr yaranır. Öz sevimlisini gələcəkdə müsbət insani keyfiyyətlərə malik, hər kəsin hörmət etdiyi və vətəninə layiq əsl vətəndaş kimi görmək istəyən ananın arzuları, bu məcaz növünün sayəsində daha obrazlı və inandırıcı təsvirini tapır:

*Nazlasın dilim səni,
Böyütsün elim səni.
Meydanda at oynadan.
Bir igid bilim səni (2, 205).
Bala ömrün çox olsun,
Könlün, gözün tox olsun.
Sənə layla çağırım,
Düşmənlərin yox olsun (2, 210).*

3. Şeirlərin dilində bəzi metaforalar tərif xarakterlidir. Bu tip metaforalar ananın övladına olan vurğunluq və sevgi hisslərini yüksək incəlik və zərifliklə açıb göstərilməsinə xidmət edir. Aşağıdakı nümunədə laylay çalan ana, bu həzinliyin altında həm də balasını tərifləyir, onu *sultana* bənzədir.

*Qızıl üzüyün yanı,
Laylay gözün qurbanı.
Yuxuya keç yoruldum,
Beşiyimin soltanı.
Balam laylay, a laylay.
Gülüm laylay, a laylay (8, 424).*

Gətirəcəyimiz oxşama nümunəsində isə övladın valideynin gözündə ay və günəş qədər tək və yüksəkdə olması, gözəlliyi ilə işıq saçması düşüncələri, I və II misrada işlənən metaforalarla daha ifadəli əksini tapır:

*Ay belə tək-tək doğar,
Gün belə tək-tək doğar.
Sənin kimi oğulu,
Analar tək-tək doğar (5, 684).*

Nəticə olaraq demək olar ki, metafora layla və oxşamalarda bəzi seçilmiş sözlərin məcazi mənələrindən yaranaraq obrazlı bir vahid kimi çıxış edir. Çox qüvvətli və məhsuldar bir məcaz olan metafora, bu şeirlərdə müxtəlif hisslərin, fikirlərin, arzuların ifadəsinə, ana ilə övlad arasında daxili və xarici ünsiyyətin yaranmasına üslubi cəhətdən kömək edir. Köçürmənin baş verdiyi hər bir söz, misra bəzən də bütöv bənd öz mənə yeniliyi ilə diqqəti daha çox çəkə bilir. Eyni zamanda metafora şeirin dilinə obrazlılıq və emosionallıq qatır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev B. Arazam kürə bəndəm. Bakı: Yazıçı, 1986, 198 səh.
2. Azərbaycan bayatıları. Bakı: XXI-Yeni nəşrlər evi, 2004, 304 səh.
3. Dərbənd folkloru. Azərbaycan folkloru antologiyası. XIV kitab. Bakı: Səda, 2006, 419 s.
4. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyəti. Bakı: 1980, 252 s.
5. Göyçə folkloru. Azərbaycan folkloru antologiyası. III kitab. Bakı: Səda, 2000, 496 s.
6. Hacıyev A. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Zaman, 1999, 420 s.
7. Hüseynov M. Sözü poetikası. Bakı: Elm və Təhsil, 2010, 368 s.
8. İrəvan Çuxuru folkloru. Azərbaycan folkloru antologiyası. X kitab. Bakı: Səda, 2004, 471 s.
9. Loru-Pəmbək folkloru. Azərbaycan folkloru antologiyası. XX kitab. Bakı: Nurlan, 2011, 416 s.
10. Şəki folkloru. Azərbaycan folkloru antologiyası. IV kitab. I cild. Bakı: Səda, 2000, 500 s.
11. Şəki folkloru. Azərbaycan folkloru antologiyası. VI kitab. II cild. Bakı: Nurlan, 2002, 496 s.

К.И.Салманова

Стилистический потенциал метафор в колыбельных песнях и сравнениях

Резюме

Статья посвящена стилистическим возможностям метафор в колыбельных песнях и сравнениях и созданному ими поэтическому богатству. Здесь на примере конкретных художественных фрагментов показывается эстетическая природа этих значений. Со всеми оттенками анализируются художественные образы, привнесенные метафорами в колыбельных и сравнениях. В статье также на примере образцов из художественной литературы показывается продуктивность стилистических особенностей метафор в колыбельных песнях и сравнениях. Различные переносы значений помогают в выражении основного значения и делают язык стиха более образным. Метафора также помогает в создании коммуникативных связей между матерью и ребенком.

K.I.Salmanova

The stylistic possibilities of metaphors in lullabies and comparisons

Summary

The article is devoted to the stylistic possibilities of metaphors in lullabies and comparisons and the poetic riches they create. Here, the example of specific artistic fragments shows the aesthetic nature of these values. Analyzed with all the shades of artistic images, introduced by metaphors in lullabies and comparisons. The article also shows the productivity of stylistic features of metaphors in lullabies and comparisons using examples from fiction. Various shifts of meanings help in expressing the basic meaning and make the language of the verse more figurative. The metaphor also helps in creating communication links between mother and child.

*Rəyçi: prof. B.Ə.Xəlilov
Redaksiyaya daxil olub: 16.02.2019*

A.SURXAYEVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

(Xırdalan şəh., H.Əliyev küç., 120)

ATALAR SÖZLƏRİ İLƏ ZƏRB MƏSƏLLƏRİN FƏRQİ VƏ ONLARIN FRAZELOGİYAYA MÜNASİBƏTİ

Açar sözlər: atalar sözləri və məsəllər, zərb-məsəllər, frazeologiya, şifahi xalq ədəbiyyatı, aforizmlər, nitq mədəniyyəti.

Ключевые слова: пословицы и поговорки, фразеология, устное народное творчество, афоризмы, культура речи.

Key words: proverbs and sayings, phraseology, folk literature, aphorisms, speech culture.

Bildiyimiz kimi, atalar sözü müstəqil şəkildə işlənə bilir, müəyyən nəsihətamiz tərbiyəvi mənaya malik olur və “mikromətn”, kontekst səciyyəli mahiyyət kəsb edir. Məsələn: *Was du heute kannst besorgen, das verschiebe nicht auf morgen; Liebe ohne Zucht trägt keine gute Frucht; Wenn dem Esel zu wohl ist geht er aufs Eis und bricht ein Bein; Wenn man die Treppe wäscht, muß man von oben anfangen; Der Tisch fängt beim Kopf an zu stinken* və s.

Zərb-məsəllər isə müəllifin nitqi ilə yanaşı işlədilir və məhz ona görə yaranır və yayılır ki, geniş xalq kütləsi öz ünsiyyət əlaqəsində bunlardan istifadə etsin, əks təqdirdə onlar şifahi xalq yaradıcılığının bir qolu kimi yaşamaz, aradan çıxardı. Elə buna görə də atalar sözlərindən fərqli olaraq zərb-məsəllər müəllifin nitqi ilə yanaşı işlədilərək onunla ümumi planda əlaqələndirilir. Müəllif bunları daha inandırıcı, əsaslandırıcı, istinadedici mənbə kimi öz nitqinə daxil edir. Şifahi nitqdə zərb-məsəlləri müəllifin nitqindən fərqləndirmək üçün onlar xüsusi intonasiya ilə deyilir ki, bu da zərb-məsəllərin vasitəsiz nitq kimi işlədilməsini nəzərə çatdırmağa xidmət edir. Bəzən də zərb-məsəllər məzmunca müəllifin nitqi ilə daha sıx bağlı olur. Belə mətnlərdə folklor materialı ya istinad bildirir, ya da müəllifin nitqini tamamlayır və vasitəli nitq kimi budaq cümləyə oxşar şəkildə bu nitq ilə sintaktik əlaqəyə girir. Bu məqsədlə çox vaxt “demək” (sagen) felinin təsrifindən (sagte, sagten) istifadə edilir. Lakin mahiyyətə müəllifin nitqinə bir eyham mənbəyi xüsusiyyətinə malik olan belə konstruksiyalar vasitəsiz nitq səciyyəsi daşdığına görə bunlarda da zərb-məsəllər xüsusi intonasiya ilə fərqləndirilir, adətən, cümlənin birinci hissəsi yazıda böyük hərflə başlanır və bəzən həтта dırnaq içərisinə alınır.

Məsələn: *Was sich liebt, das neckt sich, sagte die Katze und fraß die Maus Viel Kinder, viel Segen, sagte der Künster, als er den Taufschilling in die Tasche steckte.... Scherben bringen Glück” - sagte der Glaser, der den Leuten über Nacht die Scheiben einwarf”. “Was ein Häkchen werden will, krümmt sich beizuten” sagte der Nage und bog sich vor Lachen, als sich der Mann auf den Daumen schlug. “Zeit ist Gold”, sagte der Ober und addietete das Datum* və s.

Qeyd edildiyi kimi, atalar sözü və zərb-məsəllərin müəyyən bir qismi mətnə müəllifin nitqinin tam tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Yazılı və şifahi nitq prosesində belə funksional mahiyyət kəsb edən atalar sözü və zərb-məsəllərin quruluşunda və məzmununda müəyyən dəyişikliyin baş verməsi zərurəti ortaya çıxır. Bu əlamətə malik olan atalar sözləri və zərb-məsəllər artıq dilin frazeoloji sisteminə daxil olub, onun zənginləşməsi mənbələrindən biri kimi çıxış edir.

Bir çox dillərin frazeoloji sistemləri üzərində aparılan müşahidələr nəticəsində artıq sübut edilmişdir ki, atalar sözlərinin və zərb-məsəllərin cümlə daxilində müəyyən sintaktik funksiyada işlənməsi nəticəsində onların bir hissəsinin cümlənin quruluşuna uyğun olaraq kəsilib atılması nəticəsində həmin atalar sözləri və zərb məsəllərdən yeni frazeoloji vahidlər formalaşmışdır. Məsələn, Azərbaycan dilində “*Tülkü tülküliyünü sübut edincə dərisini boğazından çıxararlar*” atalar sözündən müəyyən hissə atılaraq “*kiminsə dərisini boğazından*

çıxarmaq”, “Sözü bütövdür, özü yarımçıq”-dan “sözü bütöv”, “Aşı bişirən yağdır, gəlinin üzü ağdır” formasından “üzü ağ olmaq”, “Anlayana da can qurban, anlamayana da, dad yarımçıq əlindən” atalar sözünün ixtisarı yolu ilə “dad yarımçıq əlindən” ifadəsi yaranmışdır.

Alman dilinin frazeoloji sisteminin inkişaf ənənəsində, yəni atalar sözünün parçalanması nəticəsində onun bir hissəsinin frazeoloji vahid kimi işlənməsi halları müşahidə oluna bilər, məsələn: “*Wer an den eine Grube gräbt, fällt selbst hinein*” kimi atalar sözlərindən “*j-m eine Grube graben*” frazeoloji vahidi təşəkkül tapmışdır. Eləcə də “*Der eine klopft auf den Busch, der andere fängt den Vogel*” atalar sözünün bir hissəsinin ixtisar edilməsi yolu ilə alman dilində “*auf den Busch klopfen*” frazeoloji ifadəsi yaranmışdır. Müasir alman dilində işlənən, “*im Glashaus sitzen*” (“*Wer im Glashaus sitzt, soll nicht mit Steinen werfen*” atalar sözündən) “*Stilles Wasser*” (“*Stille Wasser sind tief*” atalar sözündən) və s. bu kimi frazeoloji vahidlər atalar sözləri ilə frazeoloji söz birləşmələri arasındakı qarşılıqlı əlaqənin nəticəsi hesab edilə bilər.

Bir sıra hallarda belə qarşılıqlı əlaqənin əks istiqaməti də müşahidə olunur, başqa sözlə, müəyyən miqdarlı atalar sözü və zərb-məsəllər frazeoloji vahidləri zənginləşdirən mənbələrdən biri kimi çıxış etdiyi halda, başqa bir məqamda ayrı-ayrı frazeoloji vahidlər də öz növbəsində atalar sözünün formalaşmasında onun tərkib hissəsi kimi işlənilə bilər. Məsələn, müasir alman dilində “*verbotene Frucht*”, “*nackt und bloß*”, “*Den Bock zum Gärtner machen*”, “*den Teufel an die Wand malen, sich nach der Decke stricken, mit den Wolfen heulen*” və s. bu kimi feli və ismi frazeoloji vahidlər genişləndirilərək frazeoloji cümlə şəklində atalar sözü mahiyyəti kəsb edir və “*Werbotene Früchte schmecken süß*”, “*Besser nackt und bloß als mit Schande groß*”, “*Man muß den Bock nicht zum Gärtner machen*”, “*Man muß den Teufel nicht an die Wand malen; Jeder strecke sich nach seiner Decke; Mit den Wolfen muß man heulen*” və s. bu kimi (feli və ismi) atalar sözlərinin yaranmasında əsas rol oynayır və onların komponentləri kimi işlədilir.

Atalar sözləri ilə frazeoloji söz birləşmələri arsındakı qarşılıqlı əlaqələrdən bəhs edərək Teliya göstərir ki, “Atalar sözlərinin təsnifatı (inventarlaşması) və tədqiqatı təkcə öz-özlüyündə deyil, həm də mövcud ənənələr əsasında, ümumiyyətlə, frazeologiyanın təşəkkülü və inkişafı qanunlarının tədqiqatında mühüm əhəmiyyət kəsb edir” (3).

Yuxarıda deyildiyi kimi, bir sıra müəlliflər istər rus dilində, istərsə də başqa dillərdə, o cümlədən alman dilində atalar sözü və zərb-məsəllərlə yanaşı, ədəbi sitatları, ibarələri, hikmətli sözləri, qanadlı sözləri və dildə hazır şəkildə mövcud olan daha başqa səciyyəvi ifadələri nəinki frazeologiyanın tərkib hissəsi hesab edirlər, hətta bu qrup sabit ifadələrə daha konkret yanaşaraq onları atalar sözləri qrupuna daxil edirlər (1). Bu tədqiqatçıların həmin adlarla verdiyi misallar içərisində həqiqətən frazeologiyaya aid olan bir çox sabit söz birləşmələri vardır; məsələn K.Əliyev “qudurasan qurbağa, gəldi bizi vurmağa”, “keçmə namərd körpüsündən, qoy aparsın sel səni...” ifadələri, yazıçıların əsərlərindən götürdüyü “*Ah qurban olum Məhəmmədin şəriətinə*”, “*Mənim bir eybim varsa, o da eyibsizliyimdir*” kimi müxtəlif quruluşlu cümlələri frazeoloji vahid hesab edir (2, s.18-20). B.Tahirbəyov “kəlamlar” və “atmacalar” adı altında “qanadlı sözlər” və “aforizmlər” məsələrin bəzi növləri kimi şərh edir və onların mübadiləsində ədiblərin xidmətini yüksək qiymətləndirir. Müəllif yazır: “söz ustaları atalar sözlərini bəzən borc alır”: “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük” (N.Vəzirov), bəzən “borc verir”: “Tarixi-Nadiri yarısınacan oxumamışam” (Ü.Hacıbəyov), bəzən də borc götürüb qaytarır: “Qurddan qorxan meşəyə getməz” – “Meşəyə girən canavardan qorxmaz” (S.Rəhimov), “Duz-çörək qədri bilməyən itdən alçaqdır” – “Qazancını itir, malını itir, ancaq duz-çörəyini itirmə” (S.Rüstəm), “Nərdivana ayağı bir-bir qoyarlar” – “Məsəldir bu deyərlər: heç tələsmə, ayağı bir-bir qoyarlar nərdivana” (S.Ə.Şirvani) və s. (19, s.8).

Müasir alman dilində də atalar sözləri ilə frazeoloji söz birləşmələri arasında olduğu kimi, qanadlı sözlər (aforizmlər, hikmətli sözlər, ədəbi sitatlar, kəlamlar, ibarələr, atmacalar və s.) və atalar sözləri, eləcə də qanadlı sözlər frazeoloji söz birləşmələri arasında sıx qarşılıqlı əlaqə mövcuddur.

Məlum olduğu kimi, qanadlı sözlər müəllifi və mənbəyi məlum olan nəsihətamiz, tərbiyəvi məzmunu malik olan ədəbi sitatlar olub hazır şəkildə nitqə daxil edilir və hətta bəzən kontekstin tələbinə uyğun olaraq həmin sitat ixtisar edilərək onun yalnız müəyyən hikmət, eyham ifadə edən hissəsi ünsiyyət prosesində işlədilir və bununla da, qanadlı sözlər frazeoloji söz birləşməsi mahiyyəti kəsb edir, məsələn: *auf des Messers Schneide stehen* (Homer), *feurige Kohle auf jmds. Haupt sammeln* (Bibel), *jmdm goldene Brücken bauen* (Fischart) *den Wald vor lauther Baumen nicht sehen* (Wieland), *ein Schauspiel für Götter* (Goethe) *in sieben Sprachen scweigen* (Wolf) *nach jmds. Pleiße tanzen* (Azop) və s. bir çox bu kimi ifadələr alman dilində bu yolla yaranmışdır.

Digər tərəfdən alman dilində qanadlı sözlər müxtəlif tarixi mənbələrdən və ədəbi əsərlərdən götürülərək dildə müstəqil cümlə şəklində stabil quruluş və ümumiləşmiş məcazi mənə kəsb edir və nəsihətamiz, tərbiyəvi xüsusiyyətə malik olur, başqa sözlə atalar sözüne çevrilir, məsələn: *“Wir leben nicht, um zu essen; wir essen, um zu leben”* (Sokrates); **“Das Hemd ist mir näher als der Rock”** (Platetus); *“Wer zuerst kommt, mahlt zuerst”* (Eike v.Repdow); *“Kleine Blumen, kleine Blätter”* (Goethe), *“Sollen dich die Dohlen nicht umschreien, muß nicht Knopf auf dem Kirchturm sein”* (Goethe); *“Dem Mimen flicht die Nachwelt keine Kränze”* (Schiller).

Qeyd edildiyi kimi, müəllifi və mənbəyi məlum olan ifadələrdən biri də aforizmlərdir; (hikmətli kəlamlar, müdrik sözlər) müəyyən məsləhətlər və mühakimələr tərzində fəlsəfi, mə-nəvi və s. məzmunu malik olan və hər hansı münasibətdə və ya davranış tərzində tərbiyəedici, nəsihətamiz səciyyədən daha çox müəyyən seçim, qətiyyət tələb edən hikmətamiz kəlamdır (4, s.85) məsələn: *“Die Stimme unserer Erkenntnis besteht aus dem, was wir gelehrt und aus dem, was wir vergessen haben”* (M.v.Ebner – Eschenbach) *“Man mag nicht mit jedem leben, und so kann man auch nicht für jeden leben”* (Goethe) *“Ausnahmen sind nicht immer Bestätigung der alten Regel; sie können auch die Verbote einer neuen Regel sein”* (M.v.Ebner – Eschenbach)

Aforizmlərə nisbətən alman dilində atalar sözlərinə daha yaxın olan müdrik sözlər (Sentenz) bədii əsərlərdən götürülmüş nümunələr olub həyat hadisələrini daha yığcam və anlaşıqlı formada əks etdirən nəsihətamiz fikirlərdir. Müdrik sözlər atalar sözləri kimi aforizmlərə nisbətən daha geniş işlənmə sahəsinə malikdir, məsələn: *“Dem Mimen flicht die Nachwelt Keine Kränze”* (Schiller); *“Arum prüfe, wer sich ewig bindet, ob sich das Herz zum Herzen findet”* (Schiller); *“Der Starke ist am mächtigsten allein”* (Schiller); *“Sein Schicksal schafft sich selbst der Mann”* (G.Kinkel); *“Alle Räder stehen still, wenn dein starker Arm es will”* (G.Herwegh); *“Eine Schwalbe macht noch keinen Sommer”* (Asop); *“Es ist noch nicht aller Tage Abend”* (Livius) və s.

Ədəbiyyat

1. Tahirbəyov. B. H. Atalar sözü və zərb-məsəllərin tərcüməsi. Nam dis., Bakı, 1965.
2. Алиев. К.Ю. Стилистические особенности фразеологии в художественном литературе. АКД, Баку, 1961.
3. Телия. В.Н. Фразеология – “общее языкознание” под ред. Б.А.Серебренникова, Т. II, М.”
4. Fleischer W. Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache Leipzig. 1982.

А.Сурхаева

Различия между пословицами и поговорками и их фразеологические взаимоотношения Резюме

В представленной статье обсуждается, как отличить пословицы от поговорок в фразеологической системе разнотемных языков. В статье сообщается, что слово пословицы могут использоваться самостоятельно, и что конкретное значение этого слова является «микротекстом» и имеет контекстное значение.

В статье также отмечается, что и в современном немецком языке как между пословицами и фразеологическими соединениями, так и между крылатыми выражениями (афоризмы, мудрые слова, литературные цитаты, изречения, фразы, реплики и др.) и пословицами, а также между крылатыми выражениями и фразеологическими словосочетаниями существует тесная взаимосвязь.

A.Surkhayeva

Differences between proverbs and sayings and their belonging to phraseology
Summary

In the article the problems of differences between proverbs and sayings in the languages of different systems are considered. It is stated in the article that proverb can be used independently, can possess meaning dealing with admonishment and teaching of moral and acquires the feature of context of “micro text”.

It is also stated in the article that there exists mutual relationship between proverbs, sayings and phraseological combinations in the German language.

Rəyçi: filol.f.d., dos. R.Abdullayeva

Redaksiyaya daxil olub: 19.02.2019

P.T.YUSİFOVA

e-mail: pustakhanim@gmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., Təbriz küç., 81)

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ BƏZİ JESTLƏRİN İMLİSİT MƏNASI

Açar sözlər: Azərbaycan dili, ingilis dili, implisit məna, jestlər, mədəniyyət.

Ключевые слова: азербайджанский язык, английский язык, имплицитное значение, жесты, культура.

Key words: the Azerbaijani language, the English language, implicit meaning, gestures, culture.

Qeyri-lingvistik vasitələr ünsiyyətdə lingvistik vasitələr qədər mühüm rol oynayır. Qədim zamanlardan etibarən, səsli nitqin inkişafından çox-çox əvvəl insanlar qeyri-lingvistik vasitələrdən istifadə edərək öz fikirlərini ifadə etməyə çalışmış və bir-biriləri ilə ünsiyyət yaratmışlar. Tədqiqatçılar iddia edirlər ki, ünsiyyətin 65%-i qeyri-lingvistik vasitələrin payına düşür. Ünsiyyət zamanı qeyri-lingvistik vasitələrin rolunun lingvistik vasitələrdən çox olduğu bu vasitələrin əhəmiyyətini göstərir (4, s. 221).

Knapp və Holl vurğulayır ki, lingvistik və qeyri-lingvistik ünsiyyəti bir-birindən fərqli iki kateqoriya olaraq ayırmaq faktiki olaraq qeyri-mümkündür (7, s. 8). Lingvistik və qeyri-lingvistik ünsiyyət bir-birini tamamlaya, bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edə və bir-birini əvəz edə bilər (1, s. 46-47). Məsələn, əgər danışan öz həmsöhbətinə gülümsəyərək hal-əhval tutursa, onda lingvistik və qeyri-lingvistik ünsiyyət bir-birini tamamlayır. Əgər danışan qaş-qabağını tökrək həmsöhbətinə onunla görüşməyinə şad olduğunu söyləyərsə, onda lingvistik və qeyri-lingvistik ünsiyyət bir-birinə zidd olacaqdır.

Qeyri-lingvistik ünsiyyəti, xüsusilə mədəniyyətlərarası ünsiyyət zamanı başa düşmək çətinlik yarada bilər. Bimer və Varner yazır: “Qeyri-verbal ünsiyyətə müxtəlif amillər – mədəni və sosial-iqtisadi mənsubluq, təhsil, cins, yaş, şəxsi maraqlar və keyfiyyətlər təsir göstərə bilər (3, s. 160).

Qeyri-lingvistik ünsiyyətin müxtəlif növləri vardır: bədən dili (kinesika), məsafə (ing. proksemics), paralingvistik və toxunuş (ing. haptics).

Kinesika “hərəkət” mənasını ifadə edib əl, qol hərəkətlərini (jestlər), bədən vəziyyətini (poza), üz ifadələrini (mimika) və göz kontaktını öyrənir.

Jestlər. Jestlər bədən signalları olub mədəniyyətlərdən asılı olaraq fərqli mənalar kəsb edə bilər. Jestlərin müxtəlif növləri vardır (2, s. 36.):

1) İllüstratorlar – jestlərin ən geniş yayılmış növü olub ünsiyyət zamanı verbal nitqlə yanaşı işlənir və ayrılıqda öz mənasını itirir. Buna misal olaraq, söhbət əsnasında hər hansı bir şeyin hündürlüyünü və ya həcmi göstərmək üçün etdiyimiz əl-qol hərəkətlərini göstərmək olar.

2) Emblemlər – ünsiyyət zamanı sözləri əvəz edə bilən jestlərdir ki, onların özünəməxsus mənası olur. Məsələn, baş barmaq və şəhadət barmağı birləşdirərək dairə formasını vermək ingiliscə “ok”, azərbaycanca “yaxşı”, “razılaşdıq” və s. bildirir.

3) Adaptorlar – insanların daxili vəziyyəti ilə əlaqəli olub qorxu, həyəcan, narahatlıq və s. zamanı istifadə edilən jestlərdir. Məsələn, yığıncaq və ya iclas zamanı qələmi stola dayandıran, ayaqları tərپətmək, donquldanmaq və s. adaptorlara misaldır.

Jestlər bütün mədəniyyətlərdə mövcuddur və bu mədəniyyətlərdən asılı olaraq eyni və ya müxtəlif mənalar kəsb edə bilər. Bu jestlərin hər biri implisit məna daşıyır və yalnız eyni situasiya daxilində olan və ya eyni mədəniyyətə malik olan şəxslər bu jestlərin arxasında

duran implisit (gizli) mənaları başa düşə bilirlər. İngilis və Azərbaycan dillərində bəzi jestlərin mənasına nəzər salaq:

Baş barmağı yuxarı qaldırmaq ingilis və Azərbaycan dillərindən “əla, yaxşı”, əksinə, aşağı doğru istiqamətləndirmək isə “pis” mənasını ifadə edir. Lakin əgər yolun kənarında duran şəxs baş barmağını qaldırıbsa o, maşın saxlamaq niyyətindədir. Qədim Romada qladiator döyüşləri zamanı isə baş barmağın yuxarı qaldırılması “həyat”, aşağı salınması isə “ölüm” demək idi.

Baş barmaqla şəhadət barmağı dairəvi formada birləşdirmək ingilis və Azərbaycan dillərində “ok, hər şey yaxşıdır” mənasını versə də, digər mədəniyyətlərdə bu, təhqir hesab edilə bilər. 1950-ci ildə Riçard Nikson Braziliyaya səyahəti zamanı meydana yığılmış kütləyə bu işarəni göstərərək fitə basılmışdır, çünki Braziliyada bu jest təhqir hesab edilir (6).

Amerika və Azərbaycan mədəniyyətlərində ovucun çölə və ya içəri baxmasından asılı olmayaraq “V” işarəsi “qələbə, sülh” mənasını ifadə edir. Britaniya mədəniyyətində isə bu işarəni göstərərək ovucun içi işarəni göstərən şəxsə tərəf baxarsa, təhqiredici hesab edilir. Son dövrlərdə gənclər şəkil çəkdirərək gülümsəyərək “V” işarəsindən istifadə edirlər. Bəs bu nə mənə kəsb edir? Şəkil çəkdirərək “V” işarəsi ingilislərin “cheese” (gülümsə) deməsinə uyğun gəlir. 1972-ci ildə Yaponiyada keçirilən Qış Olimpiya Oyunları zamanı Cannet Lin adlı bir atlet məğlubiyyətinə baxmayaraq, gülümsəyərək media qarşısında “V” işarəsini göstərmişdir. Məhz bu andan etibarən, “V” işarəsi şərqdə populyarlıq qazanmış və gənclər şəkil çəkdirərək gülümsəyərək bu jestdən istifadə etməyə başlamışlar (5).

Çeçələ barmaq və baş barmağı açaraq digər barmaqları bükməklə göstərilən işarə “buynuz (ing. horn)” adlanır. İngilis mədəniyyətində bu işarə rok musiqisi ilə əlaqədardır, Azərbaycanda bu işarə müəyyən siyasi partiya ilə əlaqələndirilir. Lakin bəzi Aralıq dənizi və Latin Amerikasına ölkələrində bu işarə xəyanət ilə əlaqələndirilir.

İngilis və Azərbaycan dillərində hər iki əlin ovuclarını birləşdirmək və ya bir-birinə sürtmək həmin şəxsin yaxşı bir şeyin baş verəcəyini gözlədiyinə işarə edir. Məsələn, nörd oyunu (və ya zərlə oynanılan hər hansı bir oyun) zamanı zərləri iki ovucun arasında sıxaraq atmaq uğur gətirəcəyinə inamın ifadəsidir. Situasiyadan asılı olaraq ovucları bir-birinə sürtmək gərginlik əlaməti də ola bilər və ya sadəcə həmin şəxs əllərini bir-birinə sürtməklə soyuq olduğuna işarə edə bilər.

Baş və şəhadət barmağı birləşdirərək bir-birinə sürtmək ingilis və Azərbaycan dillərində pul mənasını ifadə edir. Lakin bu jest özündə mənfi çalar daşıdığına görə işgüzar arenada bu jestdən istifadə etməmək məsləhətdir.

Şəhadət barmağını irəli uzatmaq ingilis və Azərbaycan dillərində nəyəsə və ya kiməsə işarə etmək mənasını ifadə edir. Lakin bu jest hər iki mədəniyyətdə mənfi jest hesab edilir, çünki bu jest individualı digərlərindən seçib ayırır. Buna görə də çoxları bu jesti aqressiv qarşılayır.

İngilis və Azərbaycan dillərində hər iki əlin barmaqlarını ovuclar bir-birindən ayırı qalmaq şərti ilə gümbəz formasında birləşdirmək (ing. steeple) “dominantlıq” işarəsidir. Bu jesti edən şəxs həmsöhbətindən üstün olduğunu göstərmək niyyətindədir. Bu jest “təbəbbürlülük, lovğalıq, özünəarxayınlıq” kimi də başa düşülə bilər. Əgər bu jest əlləri bir-birinə birləşdirməklə edilərsə, bu, ingilis mədəniyyətində situasiyadan asılı olaraq, ya təbəbbürlülük, ya da dua və ya yalvarış mənasını bildirəcəkdir. Azərbaycan mədəniyyətində isə ovuclar yuxarı olmaq şərti ilə əllərin yarım dairə şəklində birləşdirilməsi “ibadət” mənasını ifadə edir.

Baş yuxarıdan aşağıya doğru yelləmək hər iki dildə “təsdiq, razılaşma” bildirir. Hər hansı bir məruzəni və ya çıxışı dinləyərkən isə bu jest “dinləyirəm” mənasını verə bilər. Bu zaman, başı yellətməyin sürəti də müxtəlif cür başa düşülə bilər. Əgər dinləyən şəxs başını yavaş-yavaş yelləyirsə, onda “qulaq asıram, davam edin”, yox əgər sürətlə yelləyərsə onda “kifayət qədər qulaq asdım, bəsdir” mənasını ifadə edəcəkdir. Anadangəlmə eşitmə, görmə və nitq qüsuru olanlarla aparılan tədqiqatlar göstərmişdir ki, onlar da bu jesti razılaşma mənə-

sında istifadə edirlər. Beləliklə də, bu jestin anadangəlmə jest olduğu barədə fikir mövcuddur (8, s. 230).

Başı sağa-sola doğru yelləmək isə “inkar, razılaşmama” mənasını ifadə edir. Lakin bu jestlər heç də bütün mədəniyyətlərdə bu mənanı ifadə etmir. Məsələn, bolqarlar başlarını yuxarıdan aşağıya yelləməklə “yox, razı deyiləm” mənasını ifadə edirlər. Hindlilərdə isə başı sağa-sola yelləmək “hə, razıyam” deməkdir.

Çiyinləri çəkmək ingilis və Azərbaycan dillərində “bilmirəm, əmin deyiləm, mənim üçün fərqi yoxdur” kimi mənalar ifadə edə bilər. Bu jest bəzən digər jestlərlə də müşayiət edilə bilər. Məsələn, ovucular yuxarı olmaqla qolları dirsək nahiyəsindən bükərək qaldırmaq və ya qashların qalxması və s. Ünsiyyət zamanı hər iki çiyini çəkmək əvəzinə yalnız bir çiyini çəkmək də mümkündür ki, bu daha çox “maraqlanmıram” mənasını bildirir.

Əl sıxmaq. Əl sıxma jestinin tarixi çox qədimdir. Piz yazır ki, əl sıxmaq mağara insanlarının dövründən qalıb. Onlar görüşərkən əllərini bir-birilərinə uzadarmış ki, silahsız olduqlarını göstərsinlər (8, s. 31). Bu jest illər ərzində dəyişərək müxtəlif formalara düşmüşdür.

İngilis və Azərbaycan mədəniyyətlərində əl sıxmaq “salamlama, sağollaşma, sövdələşmə” və s. mənalar ifadə edə bilər. Əgər əl sıxarkən ovucun içi aşağıya doğru yönəlmişdirsə, onda həmin şəxs öz dominantlığını ifadə etmiş olur. Əgər əlin içi nisbətən yuxarı yönəlmişdirsə, onda bu dominantlığın digər şəxsə verilməsinin əlamətidir. İki dominant insan əl sıxarkən bir-biri ilə mübarizə apararaq dominantlığı ələ keçirmək istəyirlər. Nəticə olaraq, ovucular vertikal formada olmaqla əl sıxılır. Bu, hər iki tərəfin bərabər hüquqlu (status, yaş, cins və s. baxımdan) olmasından xəbər verir.

Əl sıxmanın bir forması da “siyasətçilərin əl sıxması” (ing. politician’s handshake) adlanır. Bu zaman bir tərəf yalnız bir əlini uzadarkən digər tərəf hər iki əli ilə onun əlini sıxır. Bu halda, hər iki əlini uzadan şəxs “səmimi, etibarlı” olduğunu bildirmək istəyir. İlk tanışlıq zamanı isə bu cür əl sıxma, əksinə, şübhə oyada bilər.

Əl sıxma tərəflərin hər iki əlindən istifadə etməsi ilə baş verərsə, onda bu hər iki tərəfin səmimi olduğunun, bir-birilərinə dostcasına yanaşdığının işarəsidir. Bu jest də öz növbəsində müxtəlif cür ola bilər: hər iki əllə biləkdən sıxma və dirsəkdən sıxma. Dirsəkdən sıxma biləkdən sıxma ilə müqayisədə tərəflər arasında daha çox səmimiyyətin olmasının göstəricisidir. Bu, adətən, bir-birinə yaxın insanlar, dostlar arasında təsadüf edilən jestlərdəndir.

Sağ əlini həmsöhbətinə uzadan şəxs sol əlini onun çiyinə qoyursa, bu da “səmimilik, dostluq, inam” mənasını ifadə edir. Bu zaman əlini uzadan şəxs digərinin şəxsi zonasına daxil olmuş olur ki, yad insanlar arasında bu hərəkət heç də yaxşı qarşılanmır. Ona görə də bir-birini tanımayan və ya az tanıyan insanlar bu jestdən istifadə etməməyə çalışırlar.

Barmaqları ağıza salmaq. Adətən, insanlar gərgin, həyəcanlı və ya təzyiq altında olduqlarında barmaqlarını ağızlarına salırlar. Bu jest ondan istifadə edənlərin rahatlamaya ehtiyac duyduqlarını bildirir.

Nəticə etibarilə, jestlər gündəlik həyatımızın ayrılmaz hissəsidir. Biz jestlərdən şüurlu və ya şüursuz şəkildə, istər mədəniyyətlərarası ünsiyyət zamanı, istərsə də bizimlə eyni bir mədəniyyətdən olan insanlarla ünsiyyət zamanı istifadə edirik. Jestlərin ifadə etdiyi mənaları bilmək ünsiyyətin uğurlu keçməsinə və əlaqələrin möhkəmlənməsinə müstəsna rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Фалькова Е.Г. Межкультурная коммуникация в основных понятиях и определениях. СПб.: Ф-т филологии и искусств СПбГУ, 2007, 77 с.
2. Andersen P.A. Nonverbal Communication: Forms and Functions. CA: Mayfield, 1999, pp. 394.
3. Beamer L., Varner I. Intercultural Communication in the Global Workplace. McGraw-Hill/Irwin, 2001, pp. 360.

4. Burgoon J.K., Guerra L.K., Floyd K. Nonverbal Communication. The USA: Routledge, 2016, pp. 480. In: Birdwhistell, R.L. Background to Kinesics // ETC, 1955, № 13, pp. 10-18.

5. Burnett S. Have You Ever Wondered Why East Asians Spontaneously Make V-Signs in Photos? 2014. URL:

<http://time.com/2980357/asia-photos-peace-sign-v-janet-lynn-konica-jun-inoue/>

6. Cipolla L. What hand gestures mean in different countries, 2018. URL:

<https://blog.busuu.com/what-hand-gestures-mean-in-different-countries/>

7. Knapp M.L., Hall J.A., Horgan T.G. Nonverbal Communication in Human Interaction. The USA: Wadsworth, 2013, pp. 528.

8. Pease A. Body Language: how to read other's thoughts by their gestures. Great Britain: the University Printing House, Oxford, 1988, pp. 148.

П.Т.Юсифова

**Имплицитное значение некоторых жестов
на английском и азербайджанском языках
*Резюме***

Невербальные средства являются неотъемлемой частью общения. Невербальные средства обладают особыми значениями, и эти значения могут быть скрытыми для большинства людей. Если говорящий и слушатель не осведомлены о значениях, скрытых за невербальными средствами, сообщение может быть неправильно понято или вообще не понято. Жесты являются одной из разновидностей невербальных средств и относятся к кинесике. Жесты могут быть уникальными и универсальными для разных языков и культур. Жесты выражают разные эмоции и вещи. Один и тот же жест может передавать различные значения в зависимости от ситуации или языков и культур. В этой статье исследованы значения различных жестов в разных контекстах английского и азербайджанского языков.

P.T.Yusifova

**Implicit meanings of some gestures in the English and Azerbaijani languages
*Summary***

Non-verbal means are essential part of the communication. Non-verbal means possess special meanings and these meanings can be implicit to the most of the people. If the speaker and the listener are not aware of the meanings hidden behind the non-verbal means, the communication can be misunderstood or may not be understood at all. Kinesics constitutes a great part of the non-verbal means and gestures include into kinesics. Gestures can be both unique and universal across languages and cultures. Gestures express different emotions and things. The same gesture can convey various meanings depending on the situation or the languages and cultures. The meanings of some gestures both in the English and Azerbaijani languages have been covered in this article.

*Rəyçilər: f.e.d., dos. L.M.Cəfərova;
ADU-nun Təhsil fakültəsi nəzdində İngilis dilinin
leksikologiyası və üslubbiyyatı - I kafedrası
(20.12.2018-ci il tarixli iclasın qərarı (pr. №04)).*

Redaksiyaya daxil olub: 25.12.2018

А.Г.ГАМБАРОВА*e-mail: afaq@mail.ru***Азербайджанский университет языков**

(г. Баку, ул. Р.Бехбудова, 60)

ЭТЬЕН БОННО ДЕ КОНДИЛЬЯК У ИСТОКОВ КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, восприятие, архетип, концепт, опыт.**Açar sözlər:** koqnitiv dilçilik, arxetip, konsept, təcrübə**Key words:** cognitive linguistic, archetype, concept, experience

Известно, что когнитивная лингвистика, направление в современном языкознании, которая рассматривает язык как инструмент для организации, обработки и передачи информации в процессе коммуникации. При исследованиях в этом аспекте рассматриваются процесс порождения речи, процесс воспроизведения языковых знаний, их репрезентация в различных языках и основа ментального структурирования человеческих знаний. Безусловно, процесс становления когнитивной лингвистики происходил поэтапно, логически актуализировались исследования в том или ином направлении, при этом выстраивалась цепочка, начало которой можно проследить в средневековье. На наш взгляд, мыслители 17-18 веков – Рене Декарт, Фрэнсис Бэкон, Готфрид Лейбниц, Никола Мальбранш, Джон Локк, Этьен Боно де Кондильяк вздохнув воздухом свободы, последующим за косностью и догматизмом раннего средневековья, провозгласив своим главным принципом дуализм сочетающий идеалистическую метафизику с материалистической физикой, пытаясь с позиции науки обосновать религиозные постулаты, сыграли огромную роль в становлении когнитивной лингвистики. Особую, основополагающую, нишу для дальнейшего развития науки о языке занимает Кондильяк, труды которого носят «примиряющий» характер между двумя направлениями средневековой лингвистики представленными сенсуалистами и эмпириками. Известно, что эмпиризм считал главным источником знания чувственный опыт, сенсуалисты же придерживались мнения, что в процессе познания важным является ощущения и восприятие. Первый труд «Опыт о происхождении человеческих знаний» принес дотоле неизвестному аббату огромную славу и в течении последующих девяти лет, Кондильяк публикует самые важные философские труды «Трактат о системах», «Трактат о б ощущениях», «Трактат о животных». В «Трактате об ощущениях» Кондильяк пишет, о том, что природа дала человеку органы чувств, но их использование дело самого человека: «Только практическое использование этих органов может выработать у нас соответствующие привычки» (1, 12). В отличие от Локка и его последователей, считавших что данная привычка(знание) у человека врожденное, Кондильяк придерживается того мнения, что опыт приобретается в процессе задействования органов чувств данных природой. Намного опережая своих современников, в 18 веке, мыслитель предлагает эксперимент очеловечивания статуи, так сильно напоминающий современному человеку процесс моделирования и создания искусственного интеллекта. Статуя Кондильяка имеет следующие «параметры»: 1) первично, в состоянии покоя она не имеет никаких желаний, 2) она будет последовательно испытывать приятные и неприятные чувства, 3) она имеет память, о приятных и неприятных ощущениях. Такое восприятие позволит данной статуе избежать, опираясь на память, неприятных ощущений или же неудачного опыта, и пытаться достичь приятных, также, полученных опытным путем. Этот процесс доказала современная наука,

раскрыв наличие в человеческом мозгу гормонов радости – эндорфинов, которые вырабатываются как защитная реакция на стресс, помогая преодолеть боль и страх, для мобилизации ресурсов организма; а порой для выработки дополнительно этих гормонов и получения соответствующих ощущений, человек воспроизводит определенные действия – это, в первую очередь, процесс еды и прочие физиологические действия, доставляющие человеку удовольствие. Процесс перехода от чувственного восприятия к абстрактному мышлению задействует, по мнению Кондильяка, память, внимание, сравнение, что приводит к размышлению. Даже такая точная наука как математика, в соответствии с идеями мыслителя, развилась в результате познавательного процесса статуей своего тела: «изучая свое тело, статуя, наделенная ощущениями, особое внимание, естественно, уделяет органу, посредством которого она манипулирует телами, - руке, в частности пальцам. В результате она создает понятия о числе пальцев на правой и левой руке. Затем она переносит эти понятия на другие тела, окружающие ее, создавая понятия о более значительных числах, о более разнообразных действиях с числами». Таким образом, из рассуждений Кондильяка следует, что источником этих математических знаний являются объективная действительность и наши действия, изменяющие эту действительность (1, 14). С таким положением трудно не согласиться: при всем огромном количестве цифровых комбинаций, человечество манипулирует рациональными числами от 1 до 10, в количество пальцев на обеих руках современного Homo Sapiens и каждый малыш, постигающий азы такой сложной науки, как математика, на первых порах долго разглядывает и перебирает свои пальчики при подсчете.

Определяющей для современной лингвистики точкой отсчета является высказанная Кондильяком в «Опыте о происхождении человеческих знаний» мысль о том, «что человеческое мышление так тесно связано с языком, что без него мышление совершенно невозможно; там, далее, убедительно обосновывается тезис о том, что общение между людьми, общественная жизнь – не только необходимое условие для возникновения и существования языка и мышления, но и фактор, решающим образом влияющий на развитие языка и мышления (1, 19). Следующим постулатом, выдвинутым Кондильяком и сближающим позиции материализма и идеализма, является его следующая мысль: «первая и низшая ступень познания - это восприятие» (1, 82). И здесь же он выдвигает следующую идею, совпадающую с идеалистической теорией происхождения человека Творцом: «Но поскольку восприятие следует только за впечатлениями, вызываемыми в органах чувств, то несомненно, эта первая ступень познания должна иметь большую или меньшую широту в зависимости от организации... Возьмите существа, которые были бы лишены зрения, затем такие, которые были бы лишены и зрения и слуха, вскоре у вас будут существа, которые из-за отсутствия у них всех органов чувств не будут получать никакого знания» (1, 83) Таков же подход и с позиции антропологов, которые утверждают: «...функции человеческого ума являются общим достоянием всего человечества» (3, 38). В священном писании говорится о создании человека следующее (4, 4): «Потом Всевышний сказал: Создадим человека» - Наш образ и Наше подобие – пусть он царствует над рыбами морскими и птицами небесными, над скотом, над всей землей и над всеми ползающими существами» ...Так Всевышний создал человека, по образу Своему, по образу Всевышнего сотворил его, создал их мужского пола и женского».

Как следует из Библии, человек сотворенный Творцом имел все органы чувств, т.е. первично был готов к восприятию впечатлений, полученных посредством данных органов. Вторичным было то, что Творец «поселил человека в саду Эдем, чтобы он возделывал сад и заботился о нем. Всевышний Вечный, повелел человеку: «Можешь есть плоды с любого дерева в саду, но не ешь с дерева познания добра и зла. потому что в день, когда ты съешь плод с этого дерева, ты умрешь» (4, 5). Это говорит о том, что

Адам получает так же дополнительно возможность получения знаний опытным путем и готов к восприятию окружающей среды, через активную практическую деятельность. Но Адам получает и другие знания – Творец «сотворил из земли всех зверей полевых и всех птиц небесных. Затем Он привел их к человеку, чтобы увидеть, как тот их назовет, и как назвал человек каждое животное творение, так оно и стало называться. Так человек дал имена всему скоту, всем птицам небесным и всем полевым зверям» (4, 6). Это наводит на мысль о том, что библейский человек, создание Творца, в первую очередь, задействовал когнитивную функцию посредством восприятия (человек получает органы осязания – механизм для познания), затем выступает на второй план эмотивная и аккумулятивная функции языка (получение и накопление знаний от Творца – ответ на воздействие окружающего мира), затем, согласно библейскому рассказу следует номинативная функция, когда Адам называет предметы Ангелам, и только после этого можно говорить о процессе коммуникации. Кондильяк дает свою интерпретацию библейской сцене: «Адам и Ева были обязаны своим умением совершать различные действия души не опыту; выйдя из рук господя, они оказались в состоянии размышлять и обмениваться мыслями» (1, 182). Интересно следующее высказывание Кондильяка: «Благодаря своей способности пробуждать наши восприятия в отсутствии предметов мы можем соединять и связывать вместе самые разнородные идеи... Связи идей образуются в воображении двумя способами: иногда по нашей воле, а иногда лишь как результат полученного извне впечатления... Связи второго рода часто бывают столь крепкими, что мы не в состоянии их разрушить; их охотно считают естественными... Как ни полезны связи идей, образующихся в нас благодаря полученным извне впечатлениям, часто они опасны» (1, 121-122). Далее последует пример, который Кондильяк, видимо приводит, под влиянием от «идей, полученных извне», под впечатлением поступка библейской Евы: «... сколь опасно чтение романов для молодых женщин, мозг которых очень чувствителен. Их ум, который воспитание обычно заполняет весьма мало, с жадностью ловит вымыслы, потворствующие естественным страстям их возраста. В них они находят материал для прекраснейших воздушных замков. Они занимаются этим с большим удовольствием... Имеются произведения, созданные с весьма различными намерениями, но они могут быть одинаково неуместны... Они способны иной раз помутить разум женщины до такой степени, что она поверит, будто у нее видения, будто она беседует с ангелами или даже находится с ними на небесах. Желательно, чтобы за молодыми особами обоего пола при чтении этого рода постоянно наблюдали наставники, которые знали бы склад их воображения» (1, 123) Невольно напрашивается параллель со следующим отрывком из священного писания:

Он спросил женщину(змею):

- Правда. Что Всевышний сказал: «Не ешьте ни с какого дерева в саду?»

Женщина ответила змею: -Мы можем есть плоды с деревьев сада, но Всевышний сказал: «Не ешьте плодов с дерева, которое посредине сада, и не трогайте их, иначе вы умрете».

- Нет, вы не умрете, - сказал змей женщине. – Просто Всевышний знает, что, когда вы съедите их, ваши глаза откроются, и вы станете такими, как Он, познав добро и зло. Тогда женщина увидела, что плод дерева был хорош пищу и приятен на вид, и что дерево было желанно, как источник мудрости; и она взяла один из плодов и съела» (4,6). Итак, Ева, «впечатленная» змеем, подверглась его «связям идей извне» и Адам, не «знающий склад ее воображения» пошел у нее на поводу.

Принципиальным является высказывание Кондильяка о сложных и простых идеях, которое современные лингвисты могут соотнести с концептом и его концептосферой, единицей когнитивного анализа текста. Кондильяк говорит о разнице между идеями: «ум исключительно пассивен при образовании первых; он не смог бы

создать себе идею цвета, которого он никогда не видел. Напротив, он активен при образовании вторых. Именно он соединяет простые идеи (в сложные) согласно (реально существующему) образцу или по своему усмотрению; одним словом, сложные идеи - не что иное, как произведение опыта, опирающегося на размышления». Для современной когнитивной лингвистики является важным определения концепта как безусловного «смыслового атома» семантического пласта языка, а концептосферы как порождения практической деятельности индивида, т.е. опыта. Кондильяк говорит и о сходствах «сложных» и «простых» идей. «Простые идеи и сложные сходны в том, что их можно одинаково рассматривать как абсолютные и как относительные. Они абсолютны, когда на них останавливаются и когда они становятся предметом нашего размышления без соотнесения их с другими.; но когда их рассматривают как зависимые друг от друга, их называют отношениями» (1, 143). Исследования «сложных» и «простых» идей приводит Кондильяка в, конечном итоге, к идее «архетипа», также актуального в когнитивной лингвистике. Он характеризует архетип, как «исчерпывающие; это фиксированные образцы, о которых ум может получать столь совершенное знание, что ему больше нечего открывать» (1, 142).

Особо останавливается Кондильяк на климатическом факторе, формирующим языки и различную концептосферу архетипов: «Скудность или изобилие страны, ее местоположение; выгоды, приносимые друг другу народом, населяющим эту страну, и народами соседних стран; беспокойные умы, волнующие страну, пока ее форма правления не опирается на прочные основы; выдающиеся люди, чье воображение подчиняет себе воображение их сограждан, - все это и множество других причин содействует изменению и иногда даже полной смене первоначальных склонностей, которыми нация обязана своему климату. Так же как форма правления влияет на характер народов, так и характер народов влияет на характер их языка» (1, 261). Кондильяк не просто констатирует это как факт, он воспроизводит весь процесс рождения, так называет это современная когнитивная лингвистика, языковой картины мира: «Характер народов проявляется еще более открыто, чем характер отдельных лиц. Действуя сообща, толпа не может скрыть свои страсти. К тому же мы и не помышляем делать тайну из наших склонностей, когда они присущи и нашим соотечественникам. Напротив, мы кичимся ими, и нам нравится, что они позволяют узнать страну, в которой мы родились и в пользу, которой мы всегда настроены. Таким образом, все это подтверждает, что каждый язык выражает характер народа, который на нем говорит» (1, 261) И наконец, Кондильяк высказывает то, что скажет родившийся спустя полстолетия Вильгельм фон Гумбольдт; он говорит о духе языка и народа: «Если дух языков начинает складываться в соответствии с духом народов, то он завершает свое развитие лишь с помощью великих писателей» (1, 262). Кондильяк завершает свой труд еще одним важным положением когнитивной лингвистики о взаимовлиянии культуры и языка, мышления и культуры: «Рассматривая историю развития языка, каждый может заметить, что для тех, кто хорошо знает языки, они являются выражением характера и духа каждого народа. Из истории языка видно, как воображение соединяло идеи, следуя предрассудкам и страстям, видно, что чем меньше общения между нациями, тем больше различается дух одной нации от другой. Но если нравы влияют на язык, то язык в свою очередь после того, как знаменитые писатели закрепили его правила, влияет на нравы и долгое время сохраняет каждой нации его характер» (1, 272).

Во второй половине XX века Р.Лангакер, один из основоположников современной когнитивной лингвистики выдвигает один из главных принципов, высказанных Кондильяком: Лангакер считает, что язык не может рассматриваться как автономная система, независимая от когнитивных процессов. Он выдвигает идею о том, что лексика, морфология, синтаксис, дискурсивные модели языка представляют собой единую

взаимосвязанную систему и когнитивные процессы являются причиной появления грамматических структур.

Литература

1. Кондильяк Этьен де Бонно. Том 1. М.: Мысль, 1980, 234 с.
2. Косидовский З. Когда солнце было богом. М.: Наука, 1991, 234 с.
3. Коул М., Скрибнер С. Культура и мышление. М.: Прогресс, 1977, 261 с.
4. Священное писание. Смысловой перевод Таурата, Книги Пророков, Забура и Инжила. Стамбул, 2005, 1414 с.
5. Таранов П. Философия сорока пяти поколений. М.: АСТ, 1999, 656 с.

A.H.Qəmbərova

Etyen Bonno de Kondilyak koqnitiv dilçiliyin təməlinə

Xülasə

Hər bir elm kimi dilçilik elmi də daim inkişafdadır. Muasir zamanda dilçilik sahəsində aparılan tədqiqatlar koqnitiv, psixoloji və sosial amilləri nəzərə alır və dillər arasında olan fərqliliyi bu səpgidən araşdırır. Artıq keçən əsrin 70-ci illərindən alimlər koqnitiv dilçilik adlanan dil nəzəriyyəsinin təməlini qoymuşlar və bugünədək koqnitivizm istiqamətində uğurlu yenilikləri müşahidə edirik. R.Lanqaker, D.Lakoff və başqaları dil strukturunun birbaşa insan faktoruna, mentalığa, adət-ənənəyə, xalqın həyat təcrübəsinə bağlılığını sübut etmişlər. Dil-mədəniyyət vəhdəti danılmaz faktor olaraq, milli ruhu, əsrlər boyu formalaşmış düşüncə tərzini əks etdirir.

A.H.Gambarova

Etien Bonno de Kondilliak at the origins of cognitive linguistics

Summary

Like every science, linguistic science is always under development. Studies conducted in the field of modern linguistics take into account cognitive, psychological and social factors, and explore the differences in languages. From the 70s of the last century, scientists have laid the foundations for the theory of linguistics called cognitive linguistics, and we still see successful innovations in direction of cognitivist. R.Langer, D.Lakoff and others have proved connection of language structure to the human factor, mentality, traditions and life experience of the nation. As an indispensable factor the unity of language and culture, reflects the national spirit, the thoughts formatted centuries.

Rəyçi: akad. N.Cəfərov

Redaksiyaya daxil olub: 18.02.2019

**К.Р.ГУЛИЕВА,
С.Р.ГАИБОВА**

**Азербайджанский государственный
экономический университет (UNEC)**
(г. Баку, ул. Истиглалият, 6)

ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ НА РУССКИЙ ЯЗЫК

Ключевые слова: глобализация, культура речи, неологизмы, социально-культурная сфера, активная лексика, общественные отношения, речь.

Açar sözlər: globallaşma, nitq mədəniyyəti, neologizmlər, sosial-mədəni sahələr, aktiv leksika, ictimai əlaqələr, nitq.

Key words: globalization, democratization, neologisms, socio-cultural spheres, active vocabulary, public relations, speech.

В конце 80-х – начале 90-х гг. XX века изменилась форма развития человечества: раньше человечество преобразовывало окружающую среду, теперь технологии (глобальное телевидение, компьютеры, Интернет) стали в значительной степени определять характер общественных отношений. Сущность глобализации состоит в формировании единого экономического, финансового и информационного пространства на базе новых компьютерных технологий. Экстралингвистические факторы: изменения в масштабах всего мира или отдельной страны, касающиеся общественно-политической жизни, экономики, социально-культурной сферы приводят к изменениям в языке. Можно отметить основные тенденции развития русского языка в условиях глобализации.

1. «Языковая глобализация» (интернационализация лексики). Термин «языковая глобализация» ввели в употребление учёные, которые исследовали влияние глобализации на функционирование национальных языков. Он означает «процесс взаимопроникновения языков в условиях глобализации».

«Языковая глобализация» находит выражение, прежде всего, в широком и повсеместном распространении английского языка, в проникновении в русскую речь англицизмов. Это связано с объективной необходимостью заимствования русским языком английских терминов, обозначающих новые реалии в политической, экономической и научно-технической сферах: *спікер, сáммит, тренд, истэблишмент, омбудсмен; девéлопер, ритэйлер, брэ́ндинг, Твіттер, гáджет, айпáд, айфóн, сайт, блóггер, онлáйн, офлáйн, спам*.

По мнению одних учёных, новые лексические заимствования признаются объективно необходимыми и вполне оправданными, поскольку англицизмы используются в основном в качестве терминов или наименований понятий, новых для российского общества. Другие же лингвисты обеспокоены потоком заимствований из английского языка в русский. Их обеспокоенность вызвана тем, что заимствования проникают и в обиходно-бытовой разговорный язык, причем часто с целью повышения «престижности» речи.

2. Демократизация языка. Эта тенденция проявляется в активном использовании разговорной по стилю лексики и фразеологии, традиционно характерной для обиходно-бытовой сферы общения в социально-политической сфере общения: в информационных сообщениях российских СМИ, в публичных выступлениях политиков и общественных деятелей, в статьях на социально-политические темы и в других жанрах письменной речи. Ср.: *социáлка* «социальная сфера», *нефтáнка* «нефтяная отрасль», политическая *тусóвка, разбóрки* (между кланами). Демократизация языка проявляется

также в смешении коммуникативных стилей, в повышенной экспрессивности речи и ориентации языка на «устность». Живая речь всё смелее конкурирует со строгой языковой нормой. В этом отражается стремление городской молодежи следовать языковой моде, «языковому вкусу эпохи», в основе которого лежит стремление к свободе выражения, к обновлению культурно-речевых образцов. Демократизация языка проявляется и в изменении норм современного русского литературного языка в направлении демократизации, во введении новых вариантов (равноправных или допустимых), которые характерны для речи большинства современных образованных носителей русского языка.

Многие ученые связывают тенденцию демократизации с падением общей языковой культуры, указывая на вульгаризацию, криминализацию языка, что выражается в массовом, широком проникновении в общелитературный язык стилистически-сниженной, жаргонной и арготической лексики. В наше время жаргонную лексику используют политики и журналисты, она присутствует в газетных заголовках, в рекламных объявлениях, в литературных произведениях, в популярных телесериалах: *мент, общák, бардак, беспредел*.

3. Активная неологизация, развитие у слов новых значений.

Эта тенденция проявляется в образовании новых производных слов на базе заимствованной лексики с помощью словообразовательных средств русского языка. Как правило, это разговорные по стилю неологизмы: *пиáрить, чáтиться, логи́ниться, трóлить*; СМСка «СМС-сообщение», *флэшка, мобíльник*. Однако встречаются и неологизмы книжного стиля: *европеизáция, вестернизáция, украинизáция, долларизáция, юанизáция*. Таким образом, новая заимствованная лексика органично вливается в общий массив русской лексики, обрстая производными.

Активная неологизация проявляется также в появлении новых значений у старых слов. Например, слово *дву́шка* известно в значении «двухкомнатная квартира», но в словаре С.И.Ожегова слово *дву́шка* зафиксировано в значении «двухкопеечная монета». То же самое можно сказать о слове *визíтка*. Сейчас всем известно, что *визíтка* — это «визитная карточка». Но в словаре С.И.Ожегова слово *визíтка* отмечается в ином значении — «костюм для визитов». Популярное в наше время слово *презентáция* «представление персоны, программы, проекта», раньше имело значение «дарение, вручение подарка», от слова *презéнт* — подарок.

4. Возрастающее влияние СМИ и Интернета на общелитературный русский язык. «Медиаизация» языка.

В наше время СМИ не только максимально быстро отражают смену социально-политических ориентиров и культурных ценностей, но и являются главным проводником новых слов (заимствованных и исконно русских), которые благодаря повторяемости в СМИ попадают в общелитературный язык. Чрезвычайно важным оказывается и влияние языка Интернета и социальных сетей на общелитературный русский язык. Происходит смещение акцентов с реального общения на общение в виртуальном пространстве, что вызвало появление многочисленных Интернет-сообществ и, соответственно, Интернет-языков (социолектов), обладающих особой лексической базой с особыми парадигматикой и фразеологией: в Интернет-сообщениях активно используется оценочная лексика с негативной коннотацией и просторечные слова, синтаксис фразы максимально упрощается, орфографические нормы нарушаются.

5. Экономия языковых средств — это ведущая тенденция и один из основных, универсальных законов языковой динамики. Он проявляется в поиске более экономичной, краткой, компактной формы высказывания. В условиях глобализации наблюдается усиление действия этой тенденции, что выражается: а) в появлении и активном употреблении новых аббревиатур (*ТЦ* (торговый центр), *ЕГЭ* (единый государственный

экзамен), *ГИБДД* (государственная инспекция безопасности дорожного движения), *ЕРЦ* (единый расчётный центр)); б) в образовании производных слов путём семантической конденсации с помощью суффикса *-к(а)* на базе атрибутивных словосочетаний: *социálка* (социальная сфера), *оборóнка* (оборонная промышленность), нефтянка (нефтяная промышленность), *офиорка* (офшорная зона); в) в образовании новых слов путём усечения конца слова: *абиту́ра* от *абитуриéнты*, *про́фи* от *профессио́нал*, *ко́ммент* от *комментáрий*, *мерс* от *мерседéс*, *дéза* от *дезинформáция*; г) в предпочтительном использовании компактных заимствованных слов вместо длинных аналитических русских наименований: *уикéнд* вместо *выходные дни*, *имиджмéйкер* вместо *создатель имиджа*, *три́ллер* вместо *приключéнский фильм*, *гастарбáйтер* вместо *рабóчий-иммигрант*, *прíнтер* вместо *печáтающее устрóйство*, *дáйвинг* вместо *подвóдное плавание*.

6. Возрастающая интолерантность в речевом общении. В наше время общение носителей русского языка характеризуется повышенной напряжённостью между участниками коммуникации, поведенческой и речевой агрессией, отсутствием толерантности. В лингвистике интолерантность рассматривается как культура неприятия другого, речевая агрессия, выраженная языковыми средствами и речевыми моделями. Эта проблема активно разрабатывается в социолингвистике и в психолингвистике. Лингвисты анализируют толерантность как коммуникативный феномен и рассматривают её в связи с проблемами политкорректности языка и культуры речи. Интолерантные формы общения проявляются в различных обиходно-бытовых ситуациях, а также в языке СМИ, поскольку СМИ являются одним из важнейших инструментов политической борьбы. Там особые языковые средства используются, прежде всего, для дискредитации политических противников, политических конкурентов. Интолерантность в языке и речи выражается, прежде всего, с помощью активного использования стилистически сниженной, просторечной, жаргонной лексики, грубых, вульгарных оборотов речи, — всего того, что в целом снижает культурный статус личности оппонента и формирует к нему неприязнь. Другим языковым средством выражения интолерантности является употребление прозвищ, с помощью которых стараются подчеркнуть отрицательные качества оппонента (ср.: *хохлы́*, *моска́ли*, *америкóсы*, *колора́ды*).

Ученые, исследующие проблему толерантности в речевом общении, отметили факторы, влияющие на толерантность в коммуникации: общность языкового кода у участников коммуникации, общность фоновых знаний, принадлежность участников коммуникации к одной социальной группе, расположенность участников коммуникации к общению друг с другом и др.

Подводя итоги, можно сделать следующие выводы. Во-первых, отмеченные тенденции не являются уникальными, характерными исключительно для русского языка: в той или иной степени они проявляются и в других европейских языках, особенно в близкородственных, славянских.

Во-вторых, указанные тенденции проявляются не в изолированном виде, а в тесной взаимосвязи друг с другом, взаимно пересекаются.

В-третьих, лишь одна из указанных тенденций (интолерантность в речевом общении) может быть однозначно оценена как негативная, остальные тенденции не могут расцениваться как негативные или позитивные, о чем свидетельствуют дискуссии среди ученых-лингвистов.

Литература

1. Крысин Л.П. Слово в современных текстах и словарях. М., 2017.
2. Горелов И.Н., Седов К.Ф. Основы психолингвистики. М.: Лабиринт, 2008.

3. Соковнина С.П. Русский язык в современном информационном пространстве страны // Россия и мир: вчера, сегодня, завтра. Филологическая наука и проблемы межкультурной коммуникации. М., 2013.

4. Алпатов В.М. Глобализация и развитие языков // Вопросы филологии. 2014. № 2.

5. Беликов В.И., Крысин Л.П. Социоллингвистика. М.: Издательский центр РГГУ, 2011.

K.R.Quliyeva, S.R.Qayıbova

Qloballaşmanın rus dilinə təsiri

Xülasə

Məqalədə dil dəyişikliklərinə gətirib çıxaran ekstatinqvistik amillər barədə danışılır. Rus dilinin qloballaşma kontekstində inkişafının əsas tendensiyaları qeyd olunur. Qloballaşmanın rus dilinə müsbət və mənfi təsirləri də nəzərə alınır. Sözügedən tendensiyalardan yalnız biri (danışma ünsiyyətində dözümsüzlük) birmənalı olaraq mənfi qiymətləndirilir, digər tendensiyalar isə həm mənfi, həm müsbət sayıla bilər.

K.R.Guliyeva, S.R.Gayibova

The impact of globalization on Russian language

Summary

The article talks about extralinguistic factors that lead to changes in the language. The main trends in the development of the Russian language in the context of globalization are noted. Both the positive and negative effects of globalization on the Russian language are considered. This can be unambiguously assessed as negative; other trends cannot be regarded as negative or positive.

Rəyçi: dos. S.C.Qasımova

Redaksiyaya daxil olub: 16.01.2019

Л.О.ГУСЕЙНОВА

e-mail: lala200774@mail.ru

Бакинский государственный университет

(г. Баку, ул. З.Халилова, 23)

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПОЛЕ КОНЦЕПТА «ВОЙНА»
В ДЕТЕКТИВНЫХ РОМАНАХ Ч.АБДУЛЛАЕВА**

Ключевые слова: детективный роман, концепт «война», языковая личность, Ходжалы, Ч.Абдуллаев.

Açar sözlər: detektiv roman, “müharibə” konsepti, dil şəxsiyyəti, Xocalı, Ç.Abdullayev.

Key words: detective novel, “war” as the concept, linguistic personality, Khojaly, Ch.Abdullayev

В последние годы стало актуальным изучение лексикона человека, его языковой способности в когнитивной парадигме: когнитивные аспекты слова способствуют репрезентации знаний о мире, передают и хранят информацию. Объектом исследования в когнитивной лингвистике является концепт. Ю.С.Степанов определил концепт как «сгусток культуры в сознании человека, то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека» (1, 43). В настоящее время в лингвистической науке существует три основных подхода к пониманию концепта.

Первый подход, представителем которого является Ю.С.Степанов, рассматривает концепт в культурологическом аспекте. Здесь вся культура понимается как совокупность концептов и отношений между ними. Значит концепт – это основная ячейка культуры в ментальном мире человека. Концепты занимают ядерное положение в коллективном языковом сознании, поэтому их исследование становится весьма актуальной проблемой.

Представители второго подхода (Т.В.Булыгина, А.Д.Шмелев и др.) считают, что семантика языкового знака является средством формирования содержания концепта. Этой точки зрения придерживается Н.Ф.Алефиренко, который понимает концепт как единицу когнитивной семантики. Сторонники третьего подхода (Д.С.Лихачев, Е.С.Кубрякова и др.) считают, что концепт является результатом столкновения значения слова с личным и народным опытом человека, т.е. концепт – это посредник между словами и действительностью. Согласно В.А.Масловой, концепт имеет «слоистое» строение, и разные слои являются результатом, «осадком» культурной жизни разных эпох. Он складывается из исторически разных слоев, разных и по времени образования, и по происхождению, и по семантике, и имеет особую структуру, включающую в себя: 1) Основной (актуальный) признак; 2) Дополнительный (пассивный, исторический) признак; 3) Внутреннюю (обычно не осознанную) форму.

Основной признак известен каждому носителю культуры и значим для него. Он входит в общенациональный концепт. Дополнительный признак актуален для отдельных групп носителей культуры и принадлежит концептосферам отдельных субкультур. Внутренняя форма, этимологический признак открывается только исследователям, для остальных он существует, как основа, на которой возникли и держатся остальные слои значений.

Концептом становятся только те явления действительности, которые актуальны и ценны для данной культуры, имеют большое количество языковых единиц для своей фиксации, являются темой пословиц и поговорок, поэтических и прозаических текстов. Они служат своего рода символами, эмблемами, определенно указывающими на породивший их текст, ситуацию, знания. Они – носители культурной памяти народа.

Изучение любого концепта невозможно без обращения к этимологии его лексемы. Она помогает вскрыть первоначальную образную картину мира. Данные этимологических и исторических словарей позволяют раскрыть историю развития значения у слов, репрезентирующих концепт, помогают наметить возможные направления его дальнейших смыслов варьирования.

Анализ значений лексемы в разных языках позволяет нам говорить об этимологической связи слова с синонимом, омонимом. Этимология раскрывает многие ассоциативные связи, закрепленные в сознании людей. Она связана с мифологией, поскольку отражает представления людей, их нравы, обычаи, верования. У каждого народа существуют особые, только ему присущие соотношения между концептами, что и создаёт основу национального мировидения и оценки мира. Определяющую роль при выявлении и изучении концептов в лингвокультурологическом аспекте играет языковая личность. По употребляемым писателем словам категории состояния и оценочным словам, а также по описанию эмоций, экспрессивности персонажей и их прямой речи можно представить позицию самого автора. Таким образом, посредством описания своих героев писатель в общечеловеческом и национально-культурном плане одобряет одно и осуждает другое. Данная статья посвящена вербализации концепта «война» в романах народного писателя Азербайджана Чингиза Абдуллаева. Чингиз Абдуллаев, как известно, является основоположником политического и интеллектуального детектива в Азербайджане, и одним из ведущих представителей этого направления в мировой литературе.

Локальные войны и конфликты 1990-х гг. были тем пусковым механизмом, который стимулировал возрастающий интерес к ней со стороны филологов. Военная проза всегда привлекает внимание литературоведов в силу специфичности темы, образной системы, преемственностью литературного развития, причем последний аспект наделяется особой значимостью. Тема *войны* не обходит романы писателя Ч.Абдуллаева. Что такое *война*? В современном толковом словаре С.И.Ожегова: «*Война* – организованная вооруженная борьба между государствами, нациями (народами), социальными группами. В войне используются вооруженные силы как главное и решающее средство, а также экономические, политические, идеологические и другие средства борьбы. 1. Вооруженная борьба между государствами. *Великая Отечественная война. Победоносная война*, 2. Перенос.: о войне, враждебных отношениях с кем-л., чем-л. *Объявить войну бракоделам* (2, 77).

По В.Далю: «*Война* (война, воевать, от *бить*, *бойна*, *боевать*, как *боярин*, *воевода*), раздор, ратный бой между государствами, международная брань» (3, 101). В «Афганском лексиконе, военного жаргона ветеранов афганской войны 1979-1989 гг.» *война* определяется как «боевые действия, боевой выход – операция по блокированию и уничтожению вооруженной оппозиции, поиску и уничтожению караванов с оружием и т. п.» (4, 35).

Несколько своих романов Ч.Абдуллаев посвятил воинам Афганистана, т.е. как он сам выразился «Всем участникам войны в Афганистане, обманутым и забытым, преданным и брошенным, посвящаю эту книгу».

Автор использует в своих произведениях общеупотребительную лексику, вербализирующую концепт *война*: *смерть*, *боль*, *одиночество*, *трагедия*, *потерянность*. Интерес представляет отбор автором лексем, текстовое значение этих лексем и их сочетаемость. Война имманентно связана со взрывами мин, стоном раненных, криками офицеров, телами убитых, травой или кустом, в котором прячутся при атаке.

Чингиз Абдуллаев: «Когда я писал «Уйти и не вернуться», то старался выразить боль всех народов СССР, которые попали на эту войну. Но все же, я уверен, что

каждый человек, пусть и бессознательно, опирается на свой генетический национальный опыт» (6, 130).

Автор приводит мысли Седого, бывшего афганца: «После Афганистана он не верил никому. И виновата в этом была не война. Скорее в этом виновато было то чувство потерянности и одиночества, которое он испытывал, вернувшись с войны» (35, 278).

Между главами романа Ч.Абдуллаев дает воспоминания о воинах-афганцах, разных национальностей, оставшихся в живых, но не нашедших себя в этой жизни.

Словами генерала Асанова по прозвищу «Барс» автор выражает своё отношение к войне: «Уйти и не вернуться, нет такой задачи. Нельзя отправлять людей на смерть даже на войне, даже во имя самой великой задачи. Я пойду с ними и постараюсь вернуться» (6, 52).

«Секретным указом Президента, нигде не опубликованном, никем не читаемым орденами награждаются все члены группы Асанова, трое посмертно» (6, 310). В группу генерала Асанова входило 9 человек: «Девять человек. Прямо мини Советский Союз – пошутил генерал, – все нации и народности. Асанов был прав. Когда говорил о мини-стране. Сам он таджик по национальности, имел в составе своей группы казаха Рахимова, корейца Чон Дина, узбека Ташмухаммедова, якута Семенова, полутуркменку Падерину, воронежца Машкова, сибиряка Борзунова и русского Елагина, родившегося в Риге» (6, 70).

«Людам всегда нужны идеалы, без которых жизнь становится пресной и скучной. Во имя этих, пусть не всегда верно понимаемых идеалов, они отдавали свои жизни и свои судьбы» (6, 148). Слова Асанова: «Честь офицера и храбрость солдата величины постоянные, не зависящие от конъюнктуры рынка. А это, в конце концов, важное» (6, 319). «Здесь правит «Закон негодяев» – главное правило очень простое. Успей предать своего друга раньше, чем он сдаст тебя. Успей продать свою совесть по сходной цене, пока это не сделали твои компаньоны» (7, 22).

«Вообще, любая война – это заговор негодяев против честных людей, это война против нас с вами» (5, 73).

«Люди – оборотни, предавшие своих коллег, своих сослуживцев, своих друзей. Это были самые страшные террористы» (5, 200).

В романе «Лучше быть святым» автор затрагивает тему Карабахской войны, события в Ходжалы. Он хочет донести трагедию азербайджанского народа до читателей всего мира. Также в романе раскрываются документы «Совершенно секретно. Литера А». Группа «Октава», о которой рассказывается в романе, была создана в 1974 году по инициативе Ю.В.Андропова. Она действовала с 1985 по 1991 годы. Ее руководителем был азербайджанец Кямал Меджидов. В состав группы входили представители разных национальностей.

«По приказу Юрия Андропова психомодели сотрудников группы «Октава» разрабатывались лучшими аналитиками и психологами бывшего КГБ СССР. В группе «О» все функции между сотрудниками были заранее распределены. Теймураз Сулакаури и Павел Коршунов были «таранами», исполнителями непосредственно силовых акций. Паулис Билюнас и Кямал Меджидов считались «снайперами», т.е. офицерами, предназначенными для непосредственного воздействия на объект, без силовых методов устрашения. Олег Ковальчук и Игорь Подшивалов были аналитиками» (7, 57).

В романах «Бремя идолов» и «На стороне бога» Ч.Абдуллаев также осуждает межнациональные конфликты, происходившие на территории бывшего СССР в 1990 годы. Он пытается разобраться в бессмысленном пролитии крови отцов и братьев. Он приводит древнеиудейскую пословицу: «Человек, спасший другого человека, спасает целый мир».

Таким образом, концепт «война» является очень важным в языковом сознании и занимает одно из главных мест в языковой картине писателя.

Литература

1. Степанов Ю. Константы: словарь русской культуры. М.: Академический Проект, 2001, 990 с.
2. Ожегов С.И. Словарь русского языка. 57000 слов. М.: Рус. яз., 1988, 750 с.
3. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка в 4-х тт. Т.1. СПб: ООО «Диамант», 1999. – 800 с.
4. Борисов А. Бойко Б.И. Афганский лексикон, военный жаргон ветеранов афганской войны. М., 122 с.
5. Абдуллаев Ч.А. Бремя идолов. М.: Астрель, 2004, 348 с.
6. Абдуллаев Ч.А. Моё прекрасное алиби. Уйти и не вернуться. Ростов-на-Дону: Проф-Пресс, 1995, 480 с.
7. Абдуллаев Ч.А. Лучше быть святым. Правило профессионалов. Ростов-на-Дону: Проф-Пресс, 1995, 500 с.

L.O.Hüseynova

Ç.Abdullayevin detektiv romanlarında “müharibə” konseptinin leksik-semantik sahəsi Xülasə

Məqalə Ç.Abdullayevin romanlarında “müharibə” konsepsiyasının öyrənilməsinə həsr olunub. Bu konsept yazıçı dünyasının dil mənzərəsində əsas yerlərdən birini tutur. Məqalənin müəllifi anlayışın semantik məzmunu və sözlə ifadəsini təsvir edir. Məqalədə qeyd olunur ki, Ç.Abdullayev müharibə anlayışının mahiyyətini ağrı, ölüm, millətlərarası münaqişələrin qurbanı olan xalqların faciəsi kimi qəbul edir.

L.O.Huseynova

Lexico-semantic field of the concept “war” in the detective novels by Ch.Abdullayev Summary

The article is devoted to the study of the concept “war” in the Ch.Abdullayev’s detective novels. This concept occupies one of the main places in the language frame of the writer’s world. The author of the article describes the semantic content and verbalization of this concept. The article concludes that for Ch.Abdullayev in the content of the concept of war is pain, death, the tragedy of peoples who are victims of interethnic conflicts.

Rəyçi: dos. T.A.Əliyev

Redaksiyaya daxil olub: 18.02.2019

Э.С.ТАГИЕВА*доктор философии по педагогике, доцент
e-mail: ellada_tagiyeva@mail.ru***Азербайджанская государственная академия
физической культуры и спорта
(г. Баку, пр. Ф.Хойского, 98)****МЕТОДИКА ПРОГРАММИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ
СТУДЕНТОВ СПОРТИВНОЙ АКАДЕМИИ**

Ключевые слова: *программированное обучение, алгоритмы, глаголы однонаправленного, разнонаправленного движения, лингвистическая компетенция*

Açar sözlər: *proqramlaşdırılmış təlim, alqoritmlər, biristiqamətli, müxtəlifistiqamətli hərəkət feilləri, linqvistik səriştə*

Key words: *programmed learning, algorithms, verbs of unidirectional, multidirectional movement, linguistic competence*

В условиях всё более развивающихся международных отношений в областях науки, техники и культуры практическое овладение иностранным языком становится одной из важнейших характеристик специалиста высшей квалификации любого профиля. Главная цель курса обучения русскому языку как иностранному – формирование языковой базы и приобретение студентами практических речевых навыков, т.е. овладение коммуникативной компетенцией на русском языке. На современном этапе методика русского языка располагает значительными возможностями для того, чтобы обеспечить квалифицированное объяснение нового материала, используя при этом различные методы и приемы, наглядные пособия, дидактический материал. Овладеть русским языком как средством общения невозможно без знания лексики, грамматики языка. Грамматика представляет собой систему, которая состоит из морфологии, синтаксиса и словообразования. Эти разделы являются самостоятельными, но тесно связанными между собой. Морфология рассматривает части речи (существительное, прилагательное, глагол, местоимение, числительное, наречие) и их грамматические категории (род, число, падеж, вид, время и т.д.). К области синтаксиса относятся правила сочетания слов и построения простого и сложного предложения. Словообразование рассматривает структуру слов (корень, суффикс, префикс, окончание) и способы формирования новых слов и их типы. При отборе грамматического материала необходимо учитывать следующее: 1) конкретные цели изучения русского языка; 2) употребительность или частотность языковых явлений; 3) особенности родного (азербайджанского) языка; 4) рациональную организацию учебного материала.

Важнейшей задачей педагогической науки является совершенствование планирования процесса обучения в целом и повышение эффективности управления познавательной деятельностью учащихся. Необходимо создавать такие условия, чтобы обучаемые не испытывали затруднения при усвоении программного материала. Интерактивность, самостоятельность, индивидуализация и личностно-ориентированный на студента подход к обучению формулируют новые требования к характеру использования учебных материалов на занятии. Проблемы выбора эффективных приёмов обучения грамматике по-прежнему актуальны, поэтому существует необходимость привлечения к процессу обучения современных технологий. Поиски оптимальных путей управления обучением вылились в создание новой системы работы, названной программированным обучением, одной из составляющих которого, является

алгоритмизация. В практику внедряются современные средства наглядности, в первую очередь схемы – алгоритмы, открывающие широкие возможности для поэтапного формирования навыков и развития логического мышления студентов. Алгоритмические схемы имеют дидактическое значение как наглядно-образное изображение процесса познания и его результата. Чтобы студенты смогли правильно и глубоко усвоить учебный материал, приобрели прочный, практический навык его реализации, следует научить их расчленять мыслительную деятельность на ряд элементарных операций и, сообразно с природой материала, выполнить их в определённом порядке, поэтапно отрабатывая, т.е. составить алгоритм. В Толковом словаре русского находим толкование слова алгоритм – «совокупность действий, правил для решения данной задачи» (6, 29). В Словаре иностранных слов представлено следующее значение слова алгоритм: «по латинской форме имени среднеазиатского математика аль Хорезми аль Algorithmi» – мат. система операций, применяемых по строго определённым правилам, которая после последовательного их выполнения приводит к решению поставленной задачи» (8, 26). Таким образом, алгоритм – это: 1) правила, инструкции, памятки, определяющие последовательность элементарных для данного объекта операций по решению учебной задачи; 2) система работы по строго определённым правилам, которая после последовательного их выполнения приводит к решению поставленной задачи.

Алгоритм является средством активизации познавательной деятельности, поэтому любое задание с применением алгоритмов всегда направляется на то, чтобы обучаемый мог разобраться в изучаемом материале, осознать связь явлений, закономерности их существования и взаимодействия. Различают следующие виды алгоритмов:

- *линейный* – список команд (указаний), выполняемых последовательно друг за другом;
- *разветвляющийся* – алгоритм, содержащий хотя бы одно условие, в результате проверки которого обеспечивается переход на один из двух возможных шагов.
- *циклический* алгоритм — алгоритм, предусматривающий многократное повторение одного и того же действия (одних и тех же операций). Количество повторений обуславливается исходными данными или условием задачи. Алгоритм применительно к уроку русского языка можно задать несколькими способами:
- *словесным*, то есть записью последовательности действий на естественном языке;
- *графическим*, с помощью специальных графических символов;
- *табличным*, в виде таблицы, в которой фиксируются этапы исполнения алгоритма и результаты исполнения (2).

Алгоритмизацию грамматического материала на уроках русского языка можно показать на примере такой большой по объёму и трудной для учащихся всех национальностей темы, как «Глагол». *Глагол – самостоятельная часть речи, которая обозначает действие и отвечает на вопросы что делать? что сделать? (что делает? что сделает? что будет делать? что делал? что сделал?). Глаголы называют различные действия:*

- 1) *действия, связанные с умственной и речевой деятельностью: думать, говорить;*
- 2) *действия, связанные с трудовой деятельностью: копать, вязать;*
- 3) *действия, называющие перемещение, движение и положение в пространстве: идти, стоять.*

Глагол характеризуется морфологическими, синтаксическими признаками. Каждый глагол имеет свою начальную форму, которая называется инфинитивом. Глаголы изменяются по временам: бывают в форме настоящего, прошедшего или будущего времени. В настоящем и будущем времени глаголы изменяются по лицам и

числам, а в прошедшем времени – по родам (в единственном числе) и числам. Глаголы бывают совершенного или несовершенного вида. У глаголов совершенного вида только две формы времени: прошедшего и будущего, тогда как глаголы несовершенного вида имеют три временные формы. Особую группу одновидовых глаголов несовершенного вида составляют так называемые глаголы движения.

Первое упоминание о глаголах движения в лингвистике восходит к имени М.В. Ломоносова. В «Российской грамматике» мы находим несколько соотносительных пар глаголов движения: «бегаю, бегу; летаю, лечу; плаваю, плыву». Как видим, еще в XVIII веке М.В. Ломоносовым была замечена главная особенность глаголов движения – их бинарная (парная) лексико-грамматическая соотнесенность. Эта черта глаголов интересующей нас группы отмечается также в более поздних исследованиях. Так, автор «Русской грамматики» (1831) А.Х. Востоков разделил глаголы движения на два «состава»: «определенные» (глаголы типа идти) и «неопределенные» (глаголы типа ходить). А.М. Пешковский, сравнивая глаголы «летит» и «летает», исходит из того, что основа обоих глаголов несовершенного вида, обозначает одно и то же – передвижение в воздухе при помощи крыльев, но в семантику глагола «летает» суффикс -а-привносит дополнительную информацию: «движение совершается непрерывно, летает – значит летит то туда, то сюда, делает повороты, на время останавливается и т.д.

Как видим, тенденция определять специфику глаголов движения на основании семантических признаков (однонаправленности – разнонаправленности, кратности – не кратности, одновременности – неодновременности, продолжительности – непродолжительности) сохранилась и в работах исследователей XX столетия. Д.Э. Розенталь называет глаголы типа идти «глаголами определенного движения», а глаголы типа ходить «глаголами неопределенного движения» (7). В научной и учебно-методической литературе используются разные термины для обозначения этой микросистемы: глаголы движения, глаголы перемещения, глаголы типа идти – ходить. Термин «глаголы перемещения» был введен в научный обиход профессором А.В. Исаченко. В настоящее время в научных исследованиях фигурируют оба термина. Так, для бинарных, парных (*лат. binarius* двойной, состоящий из двух частей, компонентов) русских глаголов движения характерен ряд семантических особенностей:

1) оппозиция однонаправленность / неоднаправленность движения: идти – глагол однонаправленный, ходить – неоднаправленный;

2) способ передвижения: в зависимости от среды, в которой происходит движение (идти – ходить, лететь – летать, плыть – плавать) и в зависимости от наличия средств транспорта (идти – ходить, ехать – ездить);

3) независимость/зависимость движения: глагол идти – ходить обозначает самостоятельное движение субстанции, глагол вести – водить обозначает не самостоятельное движение, а движение как результат воздействия других субстанций;

4) кратность / не кратность движения: не кратный глагол идти обозначает действие, совершающееся в один прием; кратный глагол ходить обозначает действие, совершающееся не в один прием.

В.Насибов выделяет следующие лексико-семантические группы глагольных приставок (глаголы движения): **пространственные** (*вы-ехать, при-лететь, за-нести, пере-плыть, ото-йти и др.*); **количественно-временные** (*по-бежать, про-носить и др.*); **количественно-результативные** (*объ-ездить и др.*); **временные** (*по-бежать и др.*); **характеризующие** (*из-бродить и др.*) (5, 136)

Выбор именно этой лексико-грамматической микросистемы обусловлен тем, что глаголы движения весьма частотны в речи, но в силу сложности семантических свойств и лексической полисемии русских глаголов движения их усвоение сопровождается значительными затруднениями, о чем свидетельствует большое количество ошибок при

их употреблении. Методика программированного обучения охватывает методику организации учебного процесса с применением средств программированного обучения, в которой можно выделить методику организации урока с применением алгоритмов (элементов) программированного обучения. На первом этапе необходимо дать учащимся понятие о том, что такое алгоритм. Алгоритмом обучения называют систему строгих предписаний о последовательности выполнения элементов умственных или двигательных действий, приводящих к правильному результату. При изучении теоретического материала с помощью иллюстраций, таблиц, схем студентам предварительно сообщается о том, что глаголы движения имеют две формы несовершенного вида и распадаются на две соотносительные группы (пары).

1 группа →

идти (piyada getmək)
бежать (qaçmaq)
ехать (nəqliyyatla getmək)
плыть (gəmi ilə getmək, üzmək)
лететь (uçmaq)
гнать (qovmaq; sürmək (mal-qaranı); çaparaq sürmək (atı); təqib etmək, izləmək (ovlamaq üçün heyvanı)
нести (aparmaq, daşımaq, əlində)
везти (aparmaq, gətirmək, daşımaq (miniklə)
вести (gəzdirmək, çəkib aparmaq, əlindən tutub aparmaq, bələdçilik etmək)
тащить (çəkmək, sürümək; çəkib sürümək)
ползти (sürünmək)
брести (sallana-sallana getmək, ağır-ağır yerimək; sürünmək)
лезть (çıxmaq, dırmaşmaq)
катить (diyirlətmək, gillətmək, yumalamaq, diyirlədə-diyirlədə aparmaq, gəzdirmək; sürətlə getmək, hərəkət etmək (minik); hərəkət etdirmək, aparmaq (cəərəyan, külək)

2 группа

↔

Ходить
Бегать
Ездить
Плывать
Летать
Гонять

Носить
Возить
Водить

Таскать
Ползать
Бродить
Лазить
Катать

Глаголы **идти**, **ходить** используются для характеристики движения без какого-либо транспорта, т.е. движения пешком. Объясняя глаголы движения, мы фиксируем внимание на словарной таблице:

<i>Слова и словосочетания</i>	<i>Перевод</i>
Глагол	feil
обозначает действие	hərəkət bildirir
отвечает на вопросы что делать? что сделать?	nə etmək? sualına cavab verir
неопределённая форма глагола	feilin qeyri-müəyyən forması
инфинитив	məsdər
виды глагола	feilin tərzləri
совершенный вид	bitmiş tərz
несовершенный вид	bitməmiş tərz
значение завершённого действия	başə çatdırılmış, tamamlanmış hərəkətin mənası
законченность	bitkinlik
повторяемость	təkrarlıq
спряжение глагола (изменение глагола по лицам и числам)	feilin təsrifi (şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməsi)

глаголы движения	hərəkət bildirən feillər
которые обозначают передвижение	hərəkət, hərəkət etmə, yer dəyişmə bildirənlər
с помощью транспорта и без него	nəqliyyat vasitəsi ilə və nəqliyyatsız
двигаться пешком	piyada hərəkət etmə
двигаться на каком-либо транспорте	hər hansısa bir nəqliyyat vasitəsi ilə hərəkət etmək
перемещается субъект	subyekt hərəkət edir, yerini dəyişir
вместе с объектом	obyektlə birgə
способ передвижения	hərəkət vasitəsi
однонаправленное движение	biristiqamətli hərəkət
совершаемое в одном направлении	bir istiqamətdə icra olunan
в определённом направлении	müəyyən istiqamətdə
однократное движение	birdəfəlik hərəkət
разнонаправленное движение	müxtəlif istiqamətli hərəkət
многократное движение	təkrarlı, çoxdəfəlik hərəkət
регулярно повторяющееся	müntəzəm təkrarolunan
в разных направлениях	müxtəlif istiqamətlərdə
в/на	-da,-də, içində/üzərində
приставка	önlük, ön şəkilçi
приставочные глаголы	ön şəkilçili feillər
бесприставочные глаголы	ön şəkilçisiz feillər
придают глаголам дополнительное значение	feillərə əlavə məna verir
составляют видовую пару	tərz qarşılığını təşkil edir
движение в одну сторону	bir istiqamətə olan hərəkət
указывает на начало движения	hərəkətin başlanğıcını göstərir
туда и обратно	hər iki tərəfə, o baş-bu başa
налево	sola, sol tərəfə
направо	sağa, sağ tərəfə
походить	bir qədər yerimək, gəzmək
побегать	bir qədər qaçmaq

Чтобы лучше усвоить новую лексику, учащийся должен:

- 1) услышать новое слово в составе словосочетания, элементарного предложения, произнесённого учителем;
- 2) понять значение этого слова, увидев предмет или рисунок с его изображением, схему, услышать перевод или толкование;
- 3) произнести отдельно новое слово;
- 4) записать предложения с новыми словами;
- 5) употребить новое слово в простейшем диалоге.

Перечисленные глаголы движения различаются не по виду, а по характеру движения. **Глаголы движения первой группы** обозначают движение, которое происходит в один момент или в определённом, одном направлении. Это глаголы однонаправленного движения (**Я иду в институт**). **Глаголы движения второй группы** обозначают движение, которое происходит много раз или в различных направлениях. Это глаголы разнонаправленного, ненаправленного движения (**Я каждый день хожу в институт. Он ходит по комнате.**). Алгоритм помогает осмыслить это правило, потому что фиксирует ход рассуждений, заставляет анализировать каж-

дую выполненную операцию. На единичность движения могут указывать такие слова, как *сейчас, сегодня, завтра, в этот раз, в данный момент*. Ср.:

Самолёт летит и Самолёт летает

Мальчик бежит и Мальчик бегают.

Глаголы однонаправленного движения обозначают действие, совершающееся в определённое, данное время: **Дети идут в школу (сейчас, в этот момент). Идёт трамвай. Как быстро он плывёт. Вот несут газеты.**

«Глагол идти – это очень интересный глагол. Русские люди говорят: «Студент идет. Он идет в университет.» Но они говорят и так: «Трамвай идет. Урок идет. Фильм идет. Время ... тоже идет. Часы ... идут. Дождь ... идет.» И все это правильно, и все это по-русски. Очень интересный глагол идти! А вот глагол ехать не такой интересный. Русские говорят: «Я еду на автобусе (троллейбусе, трамвае, метро, такси, машине)» (1, 8).

Глаголы ненаправленного движения могут обозначать:

1) повторяемое или обычное действие: **По этой улице ходят трамваи. Нам ежегодно носят газеты. В Киев самолёты летают по средам.**

2) длительное действие: **Всю ночь он ходит по комнате.**

3) способность совершать данное действие: **Он хорошо плавает. Мой сын уже ходит.**

4) характерное для данного предмета действие: **Рыбы плавают, птицы летают, змеи ползают, человек ходит.**

5) перемещение в двух направлениях (туда и обратно): **На прошлой неделе он ходил в город. Летом мы ездили в деревню.**

На регулярность действия указывают следующие слова: *всегда, каждый день, каждый раз, постоянно, иногда, всегда, часто*.

Наблюдения показывают, что большое количество лексических ошибок учащиеся допускают в тех случаях, когда двум или более русским словам соответствует одно слово в родном языке: **нести-носить** – *aparmaq, daşımaq (əldə)*; **вести-водить** – *aparmaq, əlindən tutub aparmaq*; **везти-возить** – *aparmaq, daşımaq (nəqliyyatla)*.

Для развития навыков использования глаголов в речевой практике необходима четкая система презентации глагольных форм и по возможности наибольшее количество примеров, упражнений с ними.

Рекомендуем следующий порядок прохождения данной темы.

1. Постепенное накопление отдельных элементарных примеров употребления глаголов движения (**идти-ехать**, разграничение значений движения пешком и на транспорте, спряжение этих глаголов). Грамматические формулы, схемы призваны облегчить процесс усвоения темы. В русском языке для обозначения движения без помощи и при помощи средств передвижения (видов транспорта) существуют специальные лексические единицы: **идти, ехать, лететь, плыть**. В азербайджанском языке им соответствуют глаголы: **getmək, gəlmək (miniklə), uçmaq, üzmək**. Идти (пешком) только о людях, ехать (**ехать**) **на чём?** только на транспорте, на машине.

2. При переходе к подробному рассмотрению данной темы выделение 8 пар глаголов движения из имеющихся 14.

(**идти-ходить, ехать-ездить, бежать-бегать, лететь-летать, плыть-плавать, нести-носить, везти-возить, вести-водить**); разграничение значения глаголов нести – везти и носить-возить (пешком и на транспорте); разграничение значений глаголов нести-носить (в руках, на руках) и вести-водить (за руку, под руку); некоторые примеры употребления данных глаголов в предложениях. (также могут быть накоплены предварительно).

Во избежание ошибок целесообразно представить словарные статьи, синтаксические конструкции с данными словами: **Нести**, -у, -ешь, -ут, прош. нёс, несли, несло,

несли, несов. 1. Перемещать что-нибудь, держа в руках (или на спине, на плече). **Нести сумку в правой руке** (нести что? неодушевлённое существительное). **Нести ребёнка на руках. Нести больного на носилках** (нести кого? реже одушевлённое существительное).

Вести, веду, -ёшь, -ут. Прош.вёл, вела, вело, вели, несов. 1. Помогать кому-нибудь или заставлять кого-нибудь идти. **Вести ребёнка за руку** (вести кого? одушевл. сущ., за что?). **Вести больного к врачу** (вести кого?). **Дорога ведёт в лес. Вести студентов в музей** (вести куда?).

Везти, -у, -ёшь, -ут, прош. вёз, везла, -о, -и, несов. Перемещать, доставлять куда-нибудь (по железной дороге, на машине). **Везти вещи на машине** (везти что? неодушевл. сущ., на чём?). **Везти школьников автобусом** (кого? одушевл. сущ., чем?). **Везти детей в школу** (везти кого? куда?).

3. Употребление глаголов группы **идти** (ехать, бежать, лететь, плыть, нести, везти, вести) для обозначения движения, происходящего в одном направлении:

Он идёт в библиотеку (в данный момент, в определённом направлении)

Вы не знаете, куда он идёт? - Он идёт в университет.

Когда он шёл в университет, он купил газету.

Когда я пойду в университет, я куплю журнал.

4. Употребление глаголов группы **ходить** (ездить, бегать, летать, плавать, носить, возить, водить) для обозначения:

а) движения, происходящего в разных направлениях:

Он ходит в библиотеку (не один раз, в разное время).

Мы много ездим по стране. В воскресенье студенты долго ходили по городу (в разных направлениях).

б) повторяющегося движения: **Я часто хожу в кино. Летом мы всегда ездили на море.**

в) движения по схеме: туда и обратно с указанием на пребывание в определённом месте: **Вчера я ходил в театр. Летом брат ездил на юг. Где ты был на прошлой неделе? Я летал в Москву.**

Попутно укажем, с какими глаголами движения сочетаются существительные поезд, трамвай, автобус, мотоцикл (идёт или едет?), пароход, теплоход, корабль, лодка (идёт или плывёт?). При названиях средств сухопутного транспорта, а также воздушного обычно употребляется глагол идти: **Поезд идёт со скоростью 60 километров в час. Трамвай идёт в парк. Самолёты идут(или летят) один за другим.** Слово мотоцикл сочетается с глаголом ехать. **Мотоцикл едет прямо на нас.** При названиях средств передвижения по воде употребляется как глагол идти, так и глагол плыть: **В море плывут корабли. По реке шли нагруженные баржи.**

В процессе тренировки учащиеся усваивают значение этих глаголов и постепенно овладевают формами спряжения глаголов настоящего и будущего времени. Глагол бежать – разноспрягаемый глагол.

Алгоритм не только указывает последовательность действий, но и указывает последовательность, в какой надо формировать соответствующие умственные операции. Студенты чётко выделяют каждую операцию. Мы в элементарной форме знакомим обучаемых с логической структурой учебного материала, даём понятие алгоритма и его значения для развития логического мышления на простейших схемах.

Необходимо отметить, что префиксальное образование является наиболее типичным для глагола. Приставка – это значимая часть слова, которая находится перед корнем и служит для образования слов. Путём прибавления приставок, обозначающих направление движения, от глаголов первой группы образуются глаголы совершенного вида с дополнительным лексическим значением, вносимым приставкой. Чтобы проил-

люстрировать учащимся этот способ образования глаголов, мы подбираем к ряду глаголов антонимы, образованные при помощи префиксов. Таких глаголов очень много, но преобладают среди них глаголы, обозначающие движение. Лексически они показывают движение, грамматически они имеют префиксальное образование, которое и вызывает наличие антонимов.

Примеры таких глаголов: уехать-приехать, улететь-прилететь, отплыть-приплыть, войти-выйти, прибежать-убежать, отойти-подойти.

Как уже сказано, глаголы однонаправленного и разнонаправленного (ненаправленного) движения являются одновидовыми, бесприставочными глаголами. Приставочные образования от глаголов однонаправленного движения изменяют не только вид, но и конкретное лексическое значение глаголов. Ср.: лететь-прилететь, улететь, залететь.

Префиксы и их значение с глаголами движения

Префикс	Значение	Примеры
в- (во-)	движение внутрь (içəri daxil olma, içəri girmə)	войти в комнату, въехать во двор
вы-	движение изнутри (içəridən çıxma)	выйти из комнаты, выйти в коридор, выехать со двора
при-	прибытие (gəlmə)	прийти в театр, приехать в Киев
у-	отбытие (bir dəfəlik getmə)	уйти от Анны, уехать из города
под-(подо-)	приближение (yaxınlaşma, harasa ya da kiminsə yanına)	подойти к столу, подъехать к дому
от- (ото-)	удаление (uzaqlaşma, haradansa)	отойти от стола, отъехать от дома, отнести в дом
пере-	передвижение с одной стороны на другую, из одного пункта в другой (hər hansı bir sərhədi keçmə)	перейти улицу, перейти через дорогу, переехать перекрёсток, перенести сумки из машины в дом
про-	движение мимо, через что-либо, преодоление дистанции (əşyanın yaxınlığından keçən hərəkət; nəyinsə içindən keçən hərəkət)	проехать мимо дома, проехать остановку, пройти через парк, пробежать два километра
до-	движение до определённого места (harasa çatma, getdiyi yerə çatma)	дойти до дома, доехать до города, доплыть до берега
за-	движение в сторону, за предмет (sərhədi aşıb içəri daxil olma; müvəqqəti harasa gedib çıxma, şerti olaraq)	зайти к другу, заехать а магазин, забежать за угол
с- (со-)	движение вниз (yuxarıdan aşağıya keçmə)	съехать с горы, сойти по ступенькам
об- (обо-)	движение вокруг (ətrafına, ətrafında, çevrəsində, dövrəsində hərəkət)	обойти вокруг дерева, объехать яму

Приставочные образования от глаголов ненаправленного движения обычно вида не изменяют, остаются глаголами несовершенного вида. Ср.: летать – улетать, прилетать.

Птицы (прилетают и улетают).

Утром мы в академию (приходим), днём (уходим)

Летом мы (уезжаем) из города, осенью (приезжаем).

Лодка (отплывает) от берега и (приплывает) к нему.

5. Сопоставление употребления глаголов ходить (туда и обратно) и глагола быть в прошедшем времени в синонимичной конструкции: **Я ходил в театр. Я был в театре.**

6. Употребление глаголов группы **идти** с приставками:

а) **по-** для обозначения начала движения: **После урока все пошли домой; Спортсмены одновременно побежали;** для обозначения намерения побывать в определённом месте в будущем: **Завтра я пойду в театр.** При этом целесообразно сопоставить предложения типа (**Я иду в театр. – Я пойду в театр. – Я буду в театре**) и обратить внимание учащихся на широкое употребление группы **идти** в форме настоящего времени для обозначения действия, обязательно предстоящего в ближайшем будущем;

б) **в-(во-)** для обозначения движения, направленного внутрь. **Мы вошли в комнату; Машина въехала в гараж; Птица влетела в окно;**

в) **вы-** для обозначения движения, направленного изнутри: **Я вышел из комнаты;**

г) **при-** для обозначения присутствия субъекта в данном месте: **Я приехал в Москву в сентябре (я в Москве); Он принёс на урок географическую карту (она здесь);**

д) **у-** для обозначения отсутствия субъекта в данном месте: **Его нет дома, он ушёл.** Целесообразно сопоставить значение приставок **в- (во-)** и **при-, у- и вы-:** **Он вошёл (в комнату из коридора). – Он пришёл (он находится здесь); Он вышел (из комнаты в коридор). – Он ушёл (его здесь нет);**

е) **под-** в значении приближения к чему-либо или к кому-либо: **Он подошёл к другу; Он подошёл к окну; Машина подъехала к дому; Мальчик подбежал к матери.;**

ж) **до-**, обозначающей приближение к цели движения: **Он быстро дошёл до метро.**

Рекомендуется сопоставить употребление приставок **при-, под- до-:**

Он пришёл к другу (он у него в гостях); Он подошёл к другу (приблизился к нему); Он дошёл до дома очень быстро (достиг цели движения). Следует заметить, что обычно цель движения обозначается неодушевленным предметом;

з) **про-** со значением движения мимо чего-либо: **Я проехал мимо кинотеатра;** для обозначения движения на определённое расстояние: **Он прошёл пять километров.**

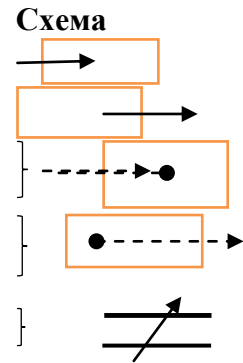
7. Сопоставление употребления приставок и предлогов при выражении пространственных отношений: **Он пришёл (куда?) в школу, на завод (помещение), к врачу (к человеку); Он был (где?) в школе, на заводе (в помещении), у врача (у человека); Он ушёл (откуда?) из школы, с завода (из помещения), от врача (от человека).**

8. Употребление глаголов совершенного вида для обозначения законченности действия. (**Он пришёл на занятия вовремя**) и несовершенного вида – для обозначения повторяемости действия (**Когда он приезжает в Москву, он всегда приходит к нам; Когда он приезжал, он всегда присылал телеграмму**) и процесса (**Когда он подходил к дому, он встретил товарища**). Рекомендуется обратить внимание на следующие видовые пары: **входить- войти, выходить-выйти, подходить- подойти, приходить-прийти, уходить-уйти, проходить-пройти.**

9. При помощи средств наглядности можно объяснить значение глаголов движения с приставками, например: **переносить, вносить, выносить.** К каким рисункам они относятся? Первый глагол обозначает передвижение с одного места на другое, второй глагол – движение внутрь, третий глагол – наружу. При объяснении значения приставочных глаголов движения полезно использовать такую форму зрительной наглядности, как схематические рисунки, которые каждый преподаватель легко может

сам нарисовать на доске. Показывая определенное направление движения, преподаватель может комментировать значение отдельных приставок:

Приставка	Конструкция	Пример
в(во)-	в+ В.п.	Он вошёл в комнату (girdi).
вы -	из + П.п.	Он вышел из дома (çıxdı).
при-	в+ П.п.	Он пришёл в институт.
	на + П.п.	Он пришёл на урок. (gəldi)
у-	из + Р.п.	Он ушёл из института.
	с+ Р.п.	Он ушёл с урока. (getdi)
пере -	В.п. без	Он перешёл улицу.
	предлога через	Он перешёл через улицу.
	+В.п	(keçdi)

При помощи анимации можно легко показать и объяснить студентам различия однонаправленных и разнонаправленных движений в пространстве в определённой ситуации. При названиях видов транспорта (*автобус, автомобиль, трамвай, метро, поезд, самолёт, катер, пароход* и т.п.), когда речь идёт о них как о средствах передвижения (а не о нахождении внутри них), используется предлог **на**: *ехать на метро, на поезде, на такси, мотоцикле, велосипеде; добираться до работы на автобусе, приехать на электричке, поехать за город на машине, лететь на самолёте, плыть на пароходе; но: встретить в метро, в автобусе.*

Далее для анализа предлагается сопоставительная таблица:

куда? к+дат.п.	где? по+дат.п.
идти к вокзалу	ходить по городу
лететь к лесу	летать по воздуху
бежать к дому	бегать по стадиону
плыть к берегу	плавать по морю
везти к станции	возить по дорогам
ползти к норе	ползать по земле

Сравнивая глаголы, учащиеся обратят внимание на то, что в предложениях с предлогом **к** глаголы «показывают точное движение» – это однонаправленные глаголы. В предложениях же с предлогом **по** употребляются глаголы разнонаправленного движения. Предлог **по** имеет значение движения по поверхности.

Работу с данной группой глаголов следует начинать со специальных упражнений на привитие навыков конструирования моделей. При выборе формы глагола следует также учитывать роль контекста. Для привития навыков использования этих глаголов в речи можно предложить упражнения следующих типов.

Упражнение. На чём можно ехать, плыть, лететь...

Упражнение. Проспрягайте глаголы движения.

Летать, бегать, плавать.

Упражнение. Подберите к глаголам приставки.

Бежать, ехать, нести.

Упражнение. Напишите антонимы к глаголам.

Вбежать, улететь, отнести, приехать.

Упражнение. Вместо точек напишите глаголы движения.

Соревнующиеся к финишу. Мальчики по двору взад и вперёд.

Он не учился, а ... голубей. Всадник ... лошадей, чтобы доехать вовремя. **Глаголы для вставки:** бегать-бежать, гонять-гнать.

Упражнение. К данным конструкциям подобрать подходящий по смыслу глагол движения: (Слова для вставки: идти, ехать, плыть, лететь.)

... в район поездом, ... в академию, ... в Турцию самолётом, ... на прогулку на велосипеде, ... к другу пешком, ... в Ялту паромом.

Упражнение. К данным глаголам подобрать соответствующие существительные:

Образец: Мой брат едет на работу автобусом. Он едет на тренировку на велосипеде. идти (куда?), ехать (куда? чем? на чём?), лететь (куда? чем?/на чём?), плыть (куда? На чём?).

Упражнение. Прочитайте и разыграйте по ролям. Составьте свои диалоги.

- Извините, вы не скажите, как дойти до гостиницы?
- Сначала идите налево, потом прямо и увидите гостиницу.
- Нет, вы не правы.
- Надо идти не налево, а направо и напротив метро будет гостиница.
- Да, извините, я ошиблась.
- Спасибо.
- Не за что.

← налево

направо →

прямо ↑

Упражнение. Продолжите диалог.

- Простите, как мне доехать до спортивной академии?
- Вы поедете на автобусе или на метро?
- А как быстрее?
- ...

Упражнение. Ответьте на вопросы.

Модель: Вы ехали сюда на машине или на автобусе? – на машине.

1. Вы шли пешком до станции метро или ехали на автобусе? 2. На чём вы ехали сюда? 3. На чём вы ехали в центр? 4. На чём вы ехали на вокзал? 5. Вы ехали в музей на метро или шли пешком?

Упражнение. Закончите высказывания, используя конструкции с глаголами отнести, отвезти и принести, привезти.

1. На экскурсии хорошо бы иметь с собой фотоаппарат. Я сказал об этом Диме, он обещал ... 2. Эти книги можно убрать в шкаф? – Нет, я брал их на кафедре, их нужно... 3. Ты домой? – Нет, к тете. Она заболела, я купил её лекарство, надо ... 4. Ключ от кафедры можно взять с собой? – Нет, ключ должен быть у дежурного преподавателя, 5. Зачем ты едешь в посольство? – Я брал там журналы, надо ... 6. Мы будем после занятий репетировать. Всех, кто играет на музыкальных инструментах, просили ...

Упражнение. Дополните диалоги. Обратите внимание на соотносительность предлогов в – из, на – с, у – от. Дайте утвердительные ответы; подтвердите, что вы были именно в этом месте.

Модель: Ты откуда? Из библиотеки? – Да, я был в библиотеке.

1. Ты откуда? Из магазина? 2. Вы откуда? Из театра? 3. Вы откуда? Из универ-

ситёта? 4. Вы откúда? С вокзáла? 5. Вы откúда? С концёрта? 6. Ты откúда? От декáна? 7. Откúда вы идёте? От родíтелей? 8. Откúда ты ёдешь? От сестрý?

Упражнёние . Перепишите предложения, выбирая из ско́бок нýжный глаго́л.

1. Кудá ты (*ёхать, ёздить*) лётóм? 2. Кудá он (*идти́, ходи́ть*) в воскресёнье? 3. Мáльчик дóлго не мог научи́ться (*ёхать, ёздить*) на велосипёде? 4. Мой сын нáчал (*идти́, ходи́ть*) на занýтия по матемáтике. 5. Гóлубь окрёп, но ещё не умёл (*летёть, летáть*).

**Упражнёние. Запóмните дáнные словосочетáния; состáвьте с ними предло-
жéния; переведите на роднóй язык.**

Вам идёт этот цвет, выйти в лóди, выйти из доверия, вýлететь из головý, из него́
вы́шел хорóший специалист, ему́ всегда везёт, на это ухóдит мнóго сил.

**Упражнёние. Выпишите вы́деленные словосочетáния и состáвьте с ними
предложéния; переведите словосочетáния на роднóй язык.**

1. Мне пришлá в гóлову мысль о дóме. 2. Врeмя идёт незамётно. 3. Часý идут
правильно. 4. Тебё идёт этот костю́м. 5. Дверь ведёт в коридóр. 6. Ты не умеешь себя́
вести́ в óбществе. 7. Делегáции обёих стран ведúт переговоры́. 8. Этот учёный внёс
крúпный вклад в развитие наýки.

Упражнёние. Отвёйте на вопро́сы.

1. Вы ёздите на рабóту / в университет или ходите пешкóм?
2. Скóлько врёмени вы ёдете / идёте до мёста рабóты?
3. На какóм ви́де трáнспорта вы ёздите на рабóту/ в университет?
4. Вы ёдете прямо́ или должнý сдéлать пересáдку?
5. Где вы дéлаете пересáдку?
6. Скóлько минúт вы идёте пешкóм?
7. Вы чáсто ёздите на таксý?

**Упражнение. Прочитайте текст. Укажите глаголы однонаправленного и
разнонаправленного движения.**

Скóро мы поедем на экскурсию в Москву. Мы много говорили об этом на уроке.
Вчера Айдын Ибрагимович попросил нас написать о нашей самой интересной поездке.
Вот что написала Нармина: «В этом году я и мои друзья ездили в Шеки. Мы ехали на
поезде. Поезд шёл 30 часов. У нас было уютное купе, где мы пили чай, разговаривали,
пели песни. Дорога была очень интересная».

Различные типы упражнений способствуют овладению способами решения
познавательных задач, приёмами рассуждения и применения правил. При алгоритмиза-
ции учебного материала на уроках русского языка необходимо учитывать подготовлен-
ность учащихся, уровень знаний, полученных ими по данной теме, теоретическую
основу, на которой выводится данное правило на данном этапе изучения. Применение
современных технологий (оперативное пользование информацией, соединение аудио- и
визуального материала и др.) в организации учебного процесса активизирует учебную
информацию, делает ее более наглядной для восприятия и легкой для усвоения. Алго-
ритмы содействуют осознанию понятий, определений, правил, развитию навыков логи-
ческого мышления.

Рационально составленные и методически правильно использованные таблицы,
схемы, плакаты, графики и т.д. становятся великолепным средством закрепления,
систематизации знаний, умений и навыков, а также средством приобретения новых
знаний. Представленная методика способствует повышению эффективности преподава-
ния и повышению интереса обучающихся к изучаемому материалу.

Литература

1. Архипова Л.В. Глаголы движения. Тамбов: Изд-во Тамбовского государственного университета, 2006.
2. Виды алгоритмов и способы их описания // <https://algoritmyvidyisvoystva/materialy/sposoby-opisania>
3. Жаплова З.П. Глагол в современном русском языке / РЯЛШ, 1975, №8, с.59-72.
4. Лебедева О.В., Хайновская Л. П. Программированное обучение на уроках русского языка // Научно-методический электронный журнал «Концепт», 2015, № 10, с. 196 //e-koncept.ru/2015/
5. Насибов В. Глагольное словообразование в русском и азербайджанском языках. Баку, 2008.
6. Ожегов С.И. Словарь русского языка. М.: Русский язык, 1991.
7. Переслегина Е.Р. История изучения вопроса и современное состояние исследовательской работы в области глаголов движения // https://superinf.ru/view_helpstud.php?id=4243
8. Словарь иностранных слов. М.: Русский язык, 1990.
9. Шукурова Г.Т. Русский язык в схемах и формулах / Учебное пособие. Баку: Мутарджим, 2017.

E.S.Tağıyeva

İdman akademiyası tələbələrinə rus dilinin tədrisində proqramlaşdırılmış təlim metodikası

Xülasə

Proqramlaşdırılmış təlimin əsasını tələbələr tərəfindən tədris materialının mərhələli şəkildə mənimsənilməsi metodikası üzrə iş təşkil edir ki, bu prosesin yerinə yetirilməsi zamanı tələbələr biliklərə yiyələnirlər. Proqramlaşdırılmış tədris materialı müəyyən məntiqi ardıcılıqla təqdim olunan və nisbətən kiçik hissələrdən ibarət olunan tədris bilgisindən (“fayllar”, addımlar) ibarətdir. Addım-addım mərhələli proqram tədrisin alqoritmləşməsini ortaya çıxardı ki, bu da əqli və praktiki əməliyyatlar ardıcılığını müəyyənləşdirən təlim alqoritmlərindən ibarətdir. Məqalədə “Hərəkət feilləri” mövzusu materialı əsasında rus dilinin proqramlaşdırılmış tədrisi alqoritmləri nəzərdən keçirilir.

E.S.Tağıyeva

Methods of programmed Russian language teaching of sports academy students

Summary

At its core, programmed learning implies the work of students according to the method of step-by-step mastering of educational material, in the course of which they master knowledge. The programmed educational material is a series of relatively small portions of educational information (“files”, steps), submitted in a certain logical sequence. Step-by-step programs spawned the learning algorithmization — the compilation of training algorithms that determine the sequence of mental and practical operations. The article presents various schemes, algorithms for programmed teaching of the Russian language based on the topic “Verbs of Motion”.

Rəyçi: filol.e.d., prof. N.Ş.Məmmədov

Redaksiyaya daxil olub: 15.02.2019

A.B.ALLAHVERDİYEVA
e-mail: allahverdiyeva.afina@mail.ru

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANLARINDA QƏHRƏMANLIQ, DÜŞMƏNƏ NİFRƏT, DOSTA SƏDAQƏT VƏ RƏĞBƏT TƏRBİYƏSİ

Açar sözlər: *“Kitabi Dədə-Qorqud” dastanı, pedaqoji ideyalar, tərbiyəvi motivlər, tarixi-qəhrəmanlıq ənənələri, ümumi bəşəri ideyalar*

Ключевые слова: *эпос «Книга моего деду Коркута», педагогические идеи, воспитательные мотивы, исторически - героические традиции, общечеловеческие идеи.*

Key words: *epos of “Kitabi – Dede Korkud”, pedagogical ideas, educational motives, historic – tropism traditions, common human ideas.*

Qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik, torpaq, yurd təəssübkeşliyi dastanın bütün boylarında vardır. Dədə Qorqud öz söhbətləri, alqışları ilə qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik hissini coşdurur, oğuz igidlərini bu müqəddəs amallar uğrunda mübarizəyə səsləyir.

Təbii ki, qəhrəmanlıq döyüşdə, vuruşda özünü göstərir. Oğuz igidləri kafirlərin, xalın qonşuların talanlarına, hücumlarına qarşı mübarizədə qələbə çalırlar, çünki mərd və qorxmaz, cəsur və igiddirlər. Maraqlıdır ki, yadellilərdən başqa, paxıl, qəlbidar dostlar belə bəzən igidləri coşdurur, öz çirkin əməlləri ilə onları zor işlətməyə məcbur edirlər.

İgidlik, cəsurluq, mərdlik, sədaqətlilik keyfiyyətləri oğuz qız-qadınlarının bəzəyidir. Ağıllıq cəsurluqla birləşdikdə daha əzəmətli nəticələr verir. Buna görə də dastanda fiziki hazırlıq igidlik, qəhrəmanlıq üçün nə qədər mühüm şərtdirsə, fənd bilmək, ağıllı, tədbirli, səbrli hərəkət etmək bir o qədər əhəmiyyətlidir.

Tədqiqatçı Nəriman Xəlilov yazır ki, oğuz igidləri sözlərinə bütöv, cəsur, qorxubilməz, mərd və möhkəm iradəlidirlər. Vətəni, yurdu qoruyan gərəkli, qoçaq oğullar, qızlar, kişilər, gəlinlər qadınlar yetişdirmək dastandakı süjet xəttini və Dədə Qorqud öyüdlərinin məzmununu təşkil edir. Dastan qəhrəmanları yüksək iradi, əxlaqi keyfiyyətlər, mərdlik və qəhrəmanlıq nümunələri, döyüş bacarığı, qüvvəti, zahiri görkəmi, ən başlıcası Vətən sevgisi ilə gənclərimizdə qibtə doğurur, əsil örnəyə çevrilir (1, s.19). Biz bu qənaətlə tamamilə razıyıq. Həqiqətən, belədir.

Bəzən tədqiqatçılar dastanı sadəcə qəhrəmanlıq dastanı adlandırırlar. Doğrudur, burada igidlik, qəhrəmanlıq motivləri üstünlük təşkil etsə də, yeganə motiv deyil. Dastan, ümumiyyətlə, insan xarakteri, xüsusiyyətləri, arzuları, düşüncələri, məhəbbəti, nifrəti, həyatı, mübarizəsi haqqında traktatdır. Ona görə də onun etnopedaqoji dəyəri, pedaqoji əhəmiyyəti tarixi olduğu qədər də müasirdir, bu gün üçün gərəkliidir.

Dastandakı qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik motivləri bir qəbilli, bir ölçülü deyil. Qazan xan qəhrəmanlığı ilə Qaraca Çoban qəhrəmanlığı eyni məqsəd və nəticə daşısa da və hər ikisinin mayasında sədaqət hissi dursa da, həyata keçirilmə vasitə və yolları müxtəlifdir. Hər kəs öz mövqeyi və imkanına görə hərəkət edir. Oğuz igidləri qəhrəmanlıq üçün tərbiyəvi hazırlıq keçiblər. Onlar at çapmağı, qılınc oynatmağı, ox atmağı, küştü tutmağı (güləşməyi) məharətlə bacarırlar. Çünki bunun üçün mükəmməl hazırlıq keçiblər.

Realizmi, həyat həqiqətləri ilə diqqəti cəlb edən dastan mərdliklə namərdliyi, xeyir-xahlıqla şərlər görməyi, sədaqətliklə satqınlığı və s. qarşı-qarşıya qoyaraq insana xas fəzil və rəzil keyfiyyətləri bəyan edir. Doğrudur, düzlük, mərdlik, xeyirxahlıq qələbə çalır. Amma bununla yanaşı, dastan öyrədir ki, həyat müxtəlif xarakterli insanların doğurduğu ziddiyyətlərlə doludur, hər kəs ona hazır olmalıdır.

Digər bir problem Vətəndə igid oğulların olmasını təmin etməkdir. Məhz ona görə də xanlar xanı Bayandır xan oğul, qız törətməyi tələb edir. Oğulları döyüş, vuruş, gülüş sınaqdan çıxarır, qalib olana yüksək ənamlar, bəxşeyişlər, mülk və s. verilir.

Bütün ixtilafalara, düşmən ziyankarlıqlarına baxmayaraq, oğuz igidlərinin birliyinin pozulmazlığını görürük və elə tək-tək şücayətlərə baxmayaraq, qələbə birlikdədir. Tədqiqatçı N.Xəlilov düzgün qeyd etmişdir ki, mərd, qorxu bilməz Qaraca Çobanın düşmənin yağlı vədinə, vəzifə, rütbə təklifinə qəzəblə cavab verməsi, vuruşaraq onlara divan tutması bugünkü gənclərimizə, hərbiçilərimizə hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi baxımından əvəzi olunmayan ibrətdir, nümunədir. Bizə belə gəlir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı yalnız ədəbiyyatımızın, dilimizin, tariximizin qədimliyini, milli qaynaqlarını üzə çıxaran xalq qəhrəmanlığı dastanı olmaqla bərabər, həm də vətəni qorumaq, vətəni sevmək dərslidir. İntibah dövrünün bu möhtəşəm abidəsi Oğuz tayfalarının güzəşt bilməyən, möhkəm qorunan qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik tərbiyəsinin pedaqoji ensiklopediyasıdır (1, s.36).

Dastanda tərbiyəvi fikirlər, demək olar ki, bütün boylarda biri-birilə vəhdətdə verilir. Çünki əsərdə insana bu və ya digər cəhətləri ilə yox, kompleks yanaşılır. Buna baxmayaraq, müəyyən tərbiyəvi cəhətləri konkret istiqamətlər üzrə ayırmaq mümkündür. Bu istiqamətlərdən biri məhz dostu sədaqət, rəğbət, düşməne nifrət hissinin əksidir. Hər bir oxucu, hər bir dinləyici bu keyfiyyəti dastandan asanlıqla qavrayır və bunu özündə keyfiyyətə çevirir.

Salur Qazanın evinin yağmalanması boyunda düşməne nifrət və dostu sədaqət hissi daha parlaq üzə çıxır. Qazan xan evini gəlib yağmalanmış görəndən sonra onun Dərbənd ətrafında 10000-lik sürüsünü bəsləyən çobanın yanına gedir. Gəlib öyrənir ki, kafir düşmənlərin vədlərinə aldanmayan Qaraca Çoban kafirləri pərən-pərən salıb qovub. Qaraca Çobanın dostluq sədaqəti qəmli ürəyinə dayaq olur. Çoban ona gördüklərini danışır. Qazan xan düşmənlərlə döyüşə can atır. Onunla getmək istəyən Qaraca Çobana izn vermir. Onu böyük, köklü bir ağaca bağlayır ki, getməsin. Çoban isə dartıb ağacı kökündən çıxarır, arxasında apara-apara yola düşür. Burada da dost sədaqəti özünü göstərir. Düşməne nifrət hissi yalnız Qazan xanı, onun oğlu və arvadını deyil, onların ətrafında onlarla dostluq edənlərin hamısını qəzəbləndirir. Məhz bu qəzəb hissi onlara dözümlü verir. Qazan xanın arvadını tanıyıb, onun namusuna düşmənçilik təcavüzü etmək istəyən Şöklü Məliyə heç kəs tanışlıq vermir. Qazan xanın arvadı ölümünə razı olur, oğlu ətindən yeməyi anasına məsləhət görür, amma Şöklü Məliyin məqsədinə çatmasına heç cür şərait yaradılmır. Qaraca çoban dost sədaqətini, köməyini elə yüksəklərə qaldırır ki, bütün bu hisslər özü qələbəyə gedən yolu yaxınlaşdırır. Qazan xanla gedən Qaraca Çoban kafirləri lərzəyə salır. Bu zaman Qazan xanın digər dostları-igidləri özünü çatdırır, sədaqətli dostlar birliyi düşmən üzərində qələbəni qazandırır.

“Qaçanı qovmayan”, “aman deyəni öldürməyən” Qazan xana qarşı ağır, zillətli düşmən niyyətini həyata keçirməyə çalışan kafir Şöklü Məlik öz əməlinin qurbanı olur. Bütün qoşununu, malını-mülkünü itirir, məhv olur.

Dədəm Qorqud bu hadisələri-düşmənçilikləri, döyüşləri, vuruşları görə-görə bütün bunlardan nəticə çıxarır. Bu nəticə ondan ibarətdir ki, dünya, var-dövlət, vəzifə-titullar heç kimə qalmayacaq, insanlar nəhaq yerə bir-birlərini qırırlar.

Dastanın “Qazılıq qoca oğlu Yeynək boyu”nda və digər boylarda da dostu sədaqət, düşməne nifrət hissi qabarıq surətdə aşılır.

“Qazılıq qoca oğlu Yeynək boyu”nda da 15 yaş cəsurluğa, igidliyə hazırlıq yaşı kimi götürülür. Yeynək 15 yaşını tamam edəndə ona atasının kafir əlində dustaq olduğunu deyirlər. Artıq 16 il idi ki, atası dustaq idi.

Yeynək atasını azad etmək üçün atlanır. Bayandır xan ona 24 vilayətdən igidlər qoşur, bunlar Yeynək kimi dost insanlardır. Onlar kafir düşmən Arşın oğlu Dirək təkürə qalib gələrək, Qazılıq qazanı azad edirlər. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının sistemli tədqiqatçısı Ş.Cəmşidov yazır: “Beyrək yoldaşlığa sadıq olmağın ən gözəl nümunəsidir. On altı illik düşmən əsarətindən sonra vətənə gəlib, sevgilisinə qovuşan Beyrək zindanda olan 39 yoldaşını xilas etməyincə, onları zindandan çıxarmayınca, düşmən qalasını almayınca muradına erməyəcəyinə and içir.

Sonuncu boyda da Beyrək mərdanəlik və sədaqətin qurbanı olur. Uruz qoca onu al dillə yanına çağırır, “biz Qazana asi olduq, sən də ol” – deyərək öz tərəfinə çəkmək istəyir. Ancaq Beyrək Aruzun başçılıq etdiyi Daş oğuz bəylərindən Baybecanın yeznəsi olduğuna baxmayaraq, (Aruz buna ümid edirdi) Qazana xəyanət etmir: “Mən Qazandan dönməzəm, bəlli, bilgil” – deyir (3, s.43-44). O, məhv olur, lakin çörəyi itirmir, sədaqətə xəyanət etmir.

Göründüyü kimi, dastanda tərbiyəvi fikirlər sırasında ehtiram, çörək itirməmək, sədaqət kimi keyfiyyətləri aşılaraq ideyalar çoxdur və bütün bunlar bu gün daha böyük aktualıq tələb edir.

Ədəbiyyat

1. N.Xəlilov. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında tərbiyəvi fikirlər. B., 1999.
2. Xəlilov P. “Kitabi-Dədə Qorqud” – intibah abidəsi. B., 1994.
3. Cəmşidov Ş. “Kitabi-Dədə Qorqud”u vərəqləyərkən. B., 1969.
4. Zeynalov F., Əlizadə Ş.T. Tükənməz xəzinə. “Kitabi-Dədə Qorqud” külliyyatı. B.; Yazıçı, 1988, s.5-28.
5. Журминский В.М., Тюркский героический эпос. Л., 1974.

А.Б.Аллахвердиева

Мотивы воспитания героичества, ненависть врага и верность друга в эпоса «Книга моего Деда Коркута»

Резюме

В статье утверждается что «Книга моего Деда Коркута» является одним из ценных источников азербайджанской педагогической мысли. В этом произведении отражены высшие гуманные идеи, духовное величие, героизм, призыв к мужеству и высокие человеческие чувства. В статье выяснены и анализированы идеи, имеющие педагогическую и психологическую суть и значимость, а также показаны ценные особенности, необходимые для современного времени.

Статья может быть полезна для ученых-исследователей, а также учителей практиков.

A.B.Allahverdiyeva

Educational motives in epos of “Kitabi – Dede Korkud”

Summary

It is clear from researches that, “Kitabi – Dede Korkud” is one of the main sources of the pedagogical thought of Azerbaijan. In this work have been etched the great ideas of humanism, authority, summons to heroism and manliness, superior human senses.

In article analysis and lighted the ideas on pedagogical and psychological importance, also investigated the important features of them for the modern period.

This article would be useful for both researchers – scientists, also practical teachers.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 06.02.2019

Ş.T.BÜNYADOVA*tarix elmləri doktoru, professor**e-mail: Shirin_bunyad@mail.ru***Bakı Dövlət Universiteti***(Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 23)***Ə.S.ƏHMƏD***tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**e-mail: Asker57@gmail.com***Bakı Slavyan Universiteti***(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)***QAZI BÜRHANƏDDİN “DİVAN”ında ETNOQRAFİK TƏSVİRLƏR***Açar sözlər: Qazi Bürhanəddin, Divan, orta əsrlər, etnoqrafiya.**Ключевые слова: Кази Бурханеддин, Диван, Средневековье, этнография.**Key words: Kazi Burhaneddin, Divan, Middle Ages, ethnography*

Azərbaycanın tarixi-etnoqrafiya elminin inkişafında orta əsrlər dövrünün hərtərəfli tədqiqata cəlb olunması elmi baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tarixi etnoqrafiyanın orta əsrlər dövrünün araşdırılmasında müxtəlif mənbələr bizə yardım edərək, sanki bir bələdçi kimi istiqamətləndirərək lazımi məsələlərə işıq tutur. Xüsusən orta əsrlərdə yaşayıb fəaliyyət göstərən müəlliflərin əsərləri həmin dövrün etnoqrafik irsinin araşdırılması istiqamətində əhəmiyyətli rola malikdir. Belə müəlliflərin yaradıcılığında mühüm etnoqrafik təsvirlərin mövcud olması onları elmi nöqteyi-nəzərdən diqqətəlayiq edir. Müəlliflər yaşadıkları dövrün, əhatə olunduqları məişətin içərisində ikən əsərlərində onun xüsusiyyətlərini canlandırdıqları baxımından bu əsərlər əsaslı etnoqrafik mənbə hesab oluna bilər. Hər bir müəllif kimi Qazi Bürhanəddinin ədəbi irsində də etnoqrafik məsələlərin yer alması istər maddi və mənəvi mədəniyyət, istərsə də ailə münasibətlərinin orta əsrlərdəki vəziyyətini təhlil etmək baxımından gərəkliyə. Şairin yaradıcılığının elmi təhlili sayəsində geniş məkanda yayılmış müxtəlif xalqların ortaq mədəniyyətinin və adət-ənənələrinin olduğu barədə fikir söyləmək imkanı əldə olunur.

Qazi Bürhanəddin XIV əsrdə yaşayıb yaratmış şairlərdən biridir. Əsil adı Əhməd olan Qazi Bürhanəddin 1344-cü ildə Qeysəriyyədə anadan olmuşdur. Tarixi məlumatlardan aydındır ki, oğuzların Salur boyundan olan şairin ata-babası da həmçinin qazilər olmuşlar. O, zamanının müxtəlif elmi biliklərinə yiyələndikdən sonra Misirdə təhsilini davam etdirmiş və daha sonra isə Şam şəhərinə getmişdir. Burada da təhsilini artırıqdan sonra Qazi Bürhanəddin Qeysəriyyəyə gəlmiş, nəhayət, ailə həyatı qurmuş və Ərtənə hakiminin vəziri rütbəsinə qədər yüksəlmişdir. Sonralar o, Konya və Sivas ərazilərini ələ keçirmiş, 1381-ci ildə hökmdar kimi taxta çıxaraq dövlətin əsasını qoymuşdur. Anadilli şerimizin nümayəndələrindən biri kimi onun məşhur “Divan”ının tarixi-etnoqrafiya elmi baxımından araşdırma obyektinə cəlb olunması aktual bir məsələ kimi təqdirəlayiqdir.

Qazi Bürhanəddinin əsərinin etnoqrafik araşdırmaya cəlb olunması bütövlükdə Şərq dünyasının müxtəlif ölkələrinin, o cümlədən də Azərbaycanın orta əsrlər dövrü məişət və mədəniyyətinin təhlil olunması nöqteyi-nəzərindən zəruriyyət təşkil edir. Çünki təkcə tarixi Azərbaycan ərazilərinin deyil, eyni zamanda bir sıra qonşu xalqların maddi və mənəvi irsini öyrənmək baxımından şairin əlimizdə olan “Divan”ı mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir. Şairin bu yaradıcılıq nümunəsində etnoqrafik baxımdan maraqlı xeyli məqamlar yer almaqdadır. Onlardan biri də təsərrüfatla bağlı məsələlərdir.

Şərqi bir sıra ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycan ərazisində də irili xırdalı çayların və yeraltı suların olması suvarmadan istifadəni təmin etmişdir. Bunun nəticəsi olaraq əhali minilliklər boyu təsərrüfatın ayrı-ayrı sahələri olan əkinçilikdə, bağçılıq və bostançılıqda bol məhsul əldə etməyə müvəffəq olmuşdur.

Orta əsrlərdə əhali bir sıra suvarma şəbəkələrindən istifadə etmiş və bunun nəticəsində əkinlərinin genişləndirilməsinə, təsərrüfatın inkişafına nail ola bilmişdir. Çünki isti yerlərdə və çay kənarından uzaq ərazilərdə süni suvarma olmadan təsərrüfatı genişləndirmək yüksək məhsuldarlıq əldə etmək mümkün deyildir. Şərqdə müxtəlif xarakterli suvarma qurğularından ən mühümü arxlar idi. Arxlar bir qayda olaraq çaylardan çəkiliydi (13, 84). Təsərrüfatda istifadə olunan arx – cuy haqqında başqa orta əsr müəllifləri kimi Q.Bürhanəddin də yazmışdır (1, 655). Ə.Əlizadənin də qeyd etdiyi kimi, “belə arxlardan kiçik çay axacıqları “cuy” çəkiliydi. İndiyədək cuy anlayışı “cu” kimi Azərbaycan kəndlərində işlənməkdədir. Bu sözlə, kəhrizlərdən dirrikləri süni suvarmaq üçün (“xır”, “bostan”) çəkilən kiçik qanov nəzərdə tutulur” (17, 41).

Maldarlıqla bağlı məlumatlarında şair ikihörgüclü dəvə buğurun və küməyət – at növünün, fərəs-madyanın, fitrakın (yəhərin arxasında əşya bağlamağa məxsus qayıqlar) adını çəkir (1, 639; 645; 653). O, həmçinin səmək adlı balıq növündən bəhs etmişdir (1, 650). Q.Bürhanəddin yaradıcılığına əsasən orta əsrlərdə üzümçülük, bağçılıq, bostançılıq və gülçülük kimi sahələrin də inkişaf etdiyini söyləmək olar. Üzüm, innab, qızılgülə bənzər çiçəkli ot olan güləf, yasəmən, cəfəri, filfil (istiot), şərbin (fıstıq ağacı) və s. barədə əsərdə olan məlumatlar dediklərimizə sübutdur (1, 643; 645; 655; 656).

Maddi mədəniyyət məsələlərinə dair şairin əsərindəki mövcud məlumatlar maraq doğurur. Maddi mədəniyyət elementlərindən məskən mənasında müəllif aşıyanə kəlməsini, qəsər, saray mənasında kah sözünü işlətməmişdir (1, 638; 644). “Divan”da yurd, oba haqqında da məlumat verilir (1, 443; 457). Müəllifin qeyd etdiyi şəbistan – gecələmək üçün otaqdır (1, 331). Ümumiyyətlə, mənbələrdə çadır, alaçıq və s. kimi sözlərə rast gəlməyimiz tədqiq etdiyimiz dövrdə onların varlığını sübut edən amillərdəndir. Çadır və alaçıq müvəqqəti yaşayış evləridir ki, onlardan, əsasən, maldarlar istifadə edirdilər.

Qeyd etməliyik ki, “Azərbaycanın yaşayış binaları xalqımızın təsərrüfat həyatı, gündəlik məişəti və hətta mənəvi mədəniyyəti barədə fikir söyləməyə imkan yaradır. Tədqiq etdiyimiz dövrün materiallarına əsasən gəldiyimiz qənaətə görə tarixən müəyyən ev tikmə ənənələri və özünəməxsus memarlıq üslubunun olduğu aydınlaşır, Azərbaycanda iri şəhərlərin mövcudluğu, eləcə də onlarda müxtəlif xarakterli tikililərin olması səhərsalmanın və tikinti mədəniyyətinin inkişaf dinamikasını izləməyə imkan verir. Bu dövrdə tikililərin çoxalması təkcə onların kəmiyyətində deyil, keyfiyyətində də öz əksini tapırdı” (13, 179).

Maddi mədəniyyət ünsürü kimi geyimlərdən bəhs edərkən şair də kişi geyimi olan qəbanın və baş geyimi külahın adlarını çəkmişdir (1, 74; 290). Qadın paltarlarını bəzəyən bel kəməri, əmək və bəzəkli paltar – hüllə barədə başqa orta əsr müəllifləri kimi Q.Bürhanəddin də məlumat vermişdir (1, 275; 279; 293). O, don üçün toxunan dibac barədə yazmış, əl dəsmalı, balaca yaylığın adını xatırlatmışdır (1, 255; 364). Bununla bərabər, şair üz örtüyü bürqənin adını çəkmişdir. Şair, həmçinin dərişlərə məxsus üst geyimi olan qəbanə adlı paltardan, belə bağlanan kəmər növü qurşaqdan bəhs edir (1, 639; 640). Q.Bürhanəddin əmmamə olan dəstər və şərf kimi oxcarla yanaşı, həmçinin köynək olan pirahən, qumaş parçası olan ruqə, ipək növü hərir haqqında da yazmışdır (1, 641; 649). Həm qadın, həm də kişi geyimləri növlərindən o, hicab, köynək, qəbaçə, niqab barədə söz açmışdır (1, 442-443). Qadınların ayaqlarına taxdığı xalxalın adı da əsərdə çəkilmişdir (1, 321). Şair bəzək, zinət mənasında zivər və pirayə kəlmələri işlətməmişdir (1, 643; 649; 650).

Yemək və içkilərdən Q.Bürhanəddin kabab, halva, paludə, gülab, badəyi-gülrəng (yəni şərəb), qənd və nabatın adını çəkmişdir (1, 373; 375; 289; 41; 369; 400). O, əsəl (bal), gülşəkər, paça (baş-ayaq), xoşab kimi qidalardan da söz açmışdır (1, 645; 649; 654).

Sənətkarlığın inkişafı geniş ticarət əlaqələrinin olması ilə bağlıdır. Dükənlərin və sikkənin olduğunu qeyd etməklə şair ticarətin də inkişafda olduğunu göstərmişdir (1, 59; 64). Q.Bürhanəddinin “Divan”ında xeyli əşya adlarının çəkilməsi orta yüzilliklərdə müxtəlif sənət növlərinin (metalişləmə, ağacışləmə, dulusçuluq, daşışləmə, həkkaklıq, toxuculuq və tikmə s.) varlığını söyləməyə əsas verir. Zərgərlərin istifadə etdikləri butə haqqında bəhs etməsi bu sənət növünün inkişaf etdiyini qeyd etməyə imkan verir (1, 639). Q.Bürhanəddin qiymətli daşlardan əqiq, boyunbağı – iqd, iri inci dənəsi – şahdanə, gövhər, almaz, altun, haqqında yazdığı da unutmamışdır (1, 643; 656; 392; 400; 401). Bundan əlavə isə bir sıra əlavə ticari baxımdan gəlirli digər sahələrin də olduğunu əsərdən sezmək mümkün olur. Bunlardan nəssac (toxucu), səqqa (suçu), xəmmar (şərab satan), əttar kimi adları misal göstərmək olar.

“Divan”da müxtəlif məişət əşyaları barədə məlumat vardır. Məsələn, tez-tez saqiyyə müraciətlə ayax gətir, deməsi diqqətdən qaçmır: Ətəgi belünə sox, al ayax ələ saqi. Ayax piyalə, qədəh mənasında işlənən orta əsr kəlməsidir. Əsərdə şərab kuzəsi anlamı verən bət və ebric sözünü də vardır, eyni zamanda qabın adı çəkilir (1, 129; 639; 641; 640). Qazi Bürhanəddin büllur şüşə qab – zücac, dən ölçmək üçün keyl, kəs adlanan qədəh, gəhvər – beşik haqqında bəhs edir (1, 643; 644; 645). Şair əsərində məcmər (manqal), məşk (tuluq), misbah (çıraq), məşrəb (içki qabı), rəsən (ip), səbu (bardaq, kuzə), sərapərdə (padşahlara məxsus otaqların saray pərdəsi), sərir (taxt, yataq), səccadə (namaz xalçası), təbər (balta), fanus (fənər), fitə, xara (çaxmaq daşı), caru (süpürgə), cərəs (zınqırov), şəmşir qılıncı və s. kimi onlarca gündəlik həyatın müxtəlif sahələrində istifadə olunan əhəmiyyətli və çoxçeşidli məişət ləvazimatlarının adlarını sadalamışdır (1, 646; 647; 649; 650; 651; 653; 655; 656). Məişətin hər yerində istifadə olunan işıqlandırma vasitəsi çırağın adına da «Divan»da rast gəlinir (1, 420). Əsərdə çuvalın da adı çəkilir (1, 431).

Minik vasitəsi və yük daşınmasında orta əsrlərdə müxtəlif heyvanlardan, ilk növbədə isə atdan istifadə olunmuşdur. Belə atlar öz dözümlülüyü və yükdaşıma qabiliyyətinə görə fərqlənmişlər. Atla yanaşı, digər heyvanlardan – öküzdən, dəvədən və ulaqdan da yükdaşıma məqsədilə istifadə edilmişdir. Azərbaycan ərazisində çoxlu meşələrin olması onlardan nəqliyyat vasitələrinin düzəldilməsində xammal kimi istifadəni təmin etmişdir. Orta əsrlərdə əhəlinin məişətində geniş yayılmış xalq nəqliyyat vasitələrindən biri olan təkərli arabanın adına mənbələrdə tez-tez rast gəlmək olur. Bildiyimiz kimi, arabalar quru yollarda istifadə olunan nəqliyyat vasitəsidir. Azərbaycanda orta əsrlərdə su nəqliyyatının da mövcudluğu bəllidir. Mühüm əhəmiyyət kəsb edən su nəqliyyatı gəmiçiliyin və ticarətin inkişafında əvəzsiz rolə malik olmuşdur. Şair yelkən mənasını daşıyan badban və qayıq anlamında zövrəq sözünü işlətməmişdir (1, 638; 643). Müəllif atın cilovunun adını çəkir. Bundan əlavə, əsərdən minik heyvanının mərkəb deyildiyini görürük (1, 646). Orta yüzilliklərdə (XII-XVI əsrlər) tarixi Azərbaycan ərazilərində nəqliyyat vasitələri barədə məlumat verilmişdir (14, 161-167).

Q.Bürhanəddinin “Divan”ı qadınların cəmiyyətdəki yeri barədə məlumat almaq üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şair üz örtüyü niqabdan bəhs edir:

Niqab tut ağızunavü gözlərünü yum,

Dilək ol isə ki, xəmrü xumarı bilməyəlüm (1, 367).

Maddi mədəniyyət ünsürləri ilə yanaşı, ailə haqqında müəyyən məlumat əldə etmək üçün Q.Bürhanəddinin “Divan”ından bir mənbə kimi istifadə etmək mümkündür. Ailənin qurulmasında nikahın əhəmiyyəti böyükdür. Kəbin haqqında müəllif belə deyir:

Can necə ayru düşə səndən, ey can, çünki həq,

Əqd edə sənün bana eşqünü kəbin ilə (1, 52).

Kəbin, əqdi-əhd haqqında şairin yazması maraq doğurur (1, 644; 336). Əqdin bağlanması sonrakı əsrlərdə, hətta XIX-XX əsrlərin əvvəllərində davam etmişdir. Maraqlıdır ki, Ə.Çələbizadənin verdiyi məlumatlardan da aydın olduğu kimi, əqd bağlanan zaman qıza verilən cəhiz məclisə təqdim olunur və molla verilən əşyaları bir-bir siyahıya alır. Xüsusən də güzgü ilə lampa birinci olaraq ortaya gətirilir. Lampanı yanan vəziyyətdə gətirirlər. Bundan

əlavə, gətirilən əşyalar içərisində aftafa da olur ki, onu da içi su ilə dolu olaraq gətirirlər. Su aydınlığa, xoşbəxtliyə, lampanın yanması da aydınlığa (işlərin avand olmasına, gətirdiyi yerdən yarımına) dəlalət edir (16, 47). Orta əsrlərdən qalan əqd məsələsi İran Azərbaycanında hələ də mövcuddur. Məsələn, Təbrizdə “toydan əvvəl qızla oğlanın nikahı kəsilir və kəbin kağızı təsdiqlənir. Buna “əqd oxunma” deyilir və bu mərasim qız evində keçirilir. Kəbin kağızı tərtib edildikdə qız başqa otaqda mis təştin üzərində oturdulur və başının üstündəki parçaya iki tikə qənd sürtülər (qəndlərin biri qızı, ikincisi oğlanı təcəssüm etdirir). Keçmişdə və qismən indi kənd yerlərində kəbin duası oxunan zaman qızı atın yəhərinə oturdurlar. Bu adətin mənası olur ki, tezliklə qız atla ər evinə köçsün. Bu adət indi də qismən qalmaqdadır” (10, 15-16).

Qazi Bühranəddin əsərində məşşatə kəlməsini işlətməmişdir ki, bu da əsasən, toy zamanı gəlin köçürülən qızları bəzəndirib geyindirən qadınlara verilən addır.

Məşşatə niçün qaliyə sürtər bu yüzinə,
Heyf olmayamı keysuyi - miskini əsirgə (1, 34).

Bundan əlavə, müəllif kəhl – gözə sürmə çəkmə barədə qeyd edir (1, 644). Kürəkən əvəzinə şair damad deyir. Bu söz eyni mənada indi də türklərin dilində işlənir.

Orta əsrlərin ailə məişətini tədqiq edərkən bu dövrdə yaşayıb-yaradan müəlliflərin əsərlərindən məlum olur ki, ailələrdə dayəyə mühüm əhəmiyyət verilmişdir. Onu da qeyd etməliyik ki, dastanlar və müəllif əsərlərində bütün hallarda dayə saxladıkları haqqında bəhs olunan ailələr yüksək təbəqəyə mənsub idilər. Bu fakt onu deməyə əsas verir ki, dayəni hər bir ailə tuta bilməzdi. Dayələr yalnız yuxarı zümrənin övladlarına xidmət etmək üçün tutulurdu. Topladığımız materiallarda onlar uşağa baxan, ona qulluq edən və yaxud mürəbbiyə qadın kimi təqdim olunurlar. Onu da əlavə edək ki, dayə, əsasən (sırf qadın peşəsi olmaqla), özgə uşaqlarına öz südünü verib bəsləyən qadınlara deyilirdi. Ümumiyyətlə, dayə dedikdə, bütün bunlarla yanaşı, həm də uşağın həyatında mühüm rol oynayan bir tərbiyəçi nəzərdə tutulur (5, 115). Qazi Bühranəddin də “Divan”ında dayənin adını çəkmişdir:

Süd yerinə eşqini içürdi bana dayə,
Ol vəslini özgələrə adaya rəvamı (1, 322).

Azərbaycan xalqının qədimdən bəri yaşadıb mühafizə etdiyi zəngin və rəngarəng toy adətləri içərisində xınayaxdı adəti də vardır. Bu adət uzun zaman məsafəsi qət edərək bu gün də icra olunmaqdadır. V.Vəliyev göstərir ki, “bizdə qırmızı geyinmək, ələ xına yaxmaq sevinc və xoşbəxtlik rəmzidir. Qədim zamanlardan dövrümüzə kimi gəlib çatan bu adət qədim azərbaycanlıların günəşə, oda sitayışı ilə daha çox əlaqədardır. Günəşin yerdə nişanəsi hesab edilən odun qırmızı rəngdə olması insanların bu rəngə müsbət münasibətini meydana çıxarmışdır” (3, 103). Xınayaxdı mərasiminin var olduğu barədə Q.Bühranəddin belə yazır:

Boyamışsun qanuma xod əlüni
Barmağuna urma xınnasın, bəgüm (1, 333).

Burada şair əlini qanıma boyamınsa, xına vurma demək istəyir. Lakin bununla biz bütövlükdə xınayaxdı mərasiminə işarə olduğunu söyləyə bilərik. Müasir dövrdə (XX əsrdə) xınayaxdı zamanı (toydan bir gün qabaq) masa üzərinə qırmızı rəngdə örtük salınır. Güzgü, şam, xına sinisi onun üzərinə qoyulur. Gəlinin yanında sağdış, soldış oturur. Qız anası onlara hədiyyə olaraq çiyninə salmağa şal və ya yaylıq təqdim edir. Oğlan evi tərəfindən gətirilən xonçada qızın çiyninə salınan şal olur. Əvvəlki vaxtlardan indikininki fərqi odur ki, xınanı balaca qablarda paylayırlar. Hamamdan sonra evə gəlib xınayaxdı olur. Oğlan evinin xonçasında gətirilən parçaların ucundan kəsirlər ki, işlənsin, qalması. Xonçanı atlas ipəklə örtürdülər. Toyda al qırmızı gəlinlik geyinirdilər (4).

Bəzi hallarda orta əsrlər dövründə boşanma da gerçəkləşirdi. Bu zaman talağını alsa da, yaxud əri ölsə də, qadın başqasına ərə gedə bilməzdi və müəyyən zaman çərçivəsində iddə müddəti gözləməli idi. İddə, yəni möhlət barədə Q.Bühranəddin yazmışdır (1, 643). Bu qadının hamilə olub-olmaması ilə əlaqədar idi. Bir sözlə, orta əsr Azərbaycan və bütövlükdə

müsəlman ailəsinin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində Q.Bürhanəddin yaradıcılığından bəhrələnmək mümkündür (20).

Bəlli olduğu kimi, “bəşər mədəniyyətinin maraq doğuran dəyərlərindən biri də qonaqpərvərlikdir. Heç bir xalqın mənəvi dünyasını qonaqpərvərlik adəti olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu adət xalqın fəaliyyətini, eyni zamanda əldə etdiyi uğurları əbədiləşdirən ədəb xəzinəsidir. Milli xarakter, özünüdərk və digər milli dəyərlərin məcmusu bu ədəb xəzinəsində çox aydın əks olunmuşdur. Xalq öz həyatının canlı lövhələrini, məişət tərzini qonaqpərvərlikdə yaşatmış və onu davam etdirməyə çalışmışdır. Qonaqpərvərliyin mahiyyətində dostluq, səmimiyyət, şəfqət, mehribanlıq, ehtiyacı olana əl tutmaq, yardım etmək kimi yüksək insani keyfiyyətlər durur. Bu kimi keyfiyyətlər müəyyən adət və ənənələrin icrası və davranış qaydalarında öz əksini tapır” (19, 7).

Azərbaycan xalqının ümumbəşəri əhəmiyyət kəsb edən adətlərindən biri olan qonaqpərvərlik haqqında Qazi Bürhanəddin yazır ki, “Qapundan içəri girənə bir salam gərək” (1, 375). Bu qonaqpərvərliyin ilkin qarşılama anıdır. Salam kəlməsi Allahın adlarından biridir. Qonağı qarşılamaqla Allahın adını çəkmək, qonağı gələn ev sahiblərinin xoşməramını göstərir. Təsədüfi deyildir ki, “Allah qonağı istəyirsiniz”, müraciətinə ev yiyəsi tərəfindən “qonağa da qurban olum Allahına da” – deyilir.

Qazi Bürhanəddin “Divan”ında orta əsrlərdə icra olunan bayramlar haqqında da məlumat vardır. Müəllif “Qurban edərüz canı ki, eydi-rəməzan uş”-deməklə orucluq barədə məlumat verir (1, 641). Qazi Bürhanəddinin “Divan”ında Qurban bayramına da işarə edilir:

Bana peyvəstə qaşını çü göstərür şəha hüsnün,
Gəl imdi bayram idələm hilalünlə çü qurbanam (1, 168).

O, Qurban bayramını eydi-əzha deyər qeyd etmişdir (1, 641). Şair bayram zamanı verilən qurbanın, əsasən, qoç olduğunu söyləyir:

Bayramda gözəl qoçlar qurban bolur,
Aslanlar qayda bolsa, gərran bolur (1, 621).

Q.Bürhanəddin Novruzun gəlişi bütün dünyanı yenidən münəvvər (hər tərəfin işıqlı, parlaq və nurlu) etmişdir, deyərək bayramı belə təsvir edir:

Məgər Novruz gəlmişdir müsəvvər,
Ki, olmuşdur cahan yenə münəvvər (1, 72).

Şair baharı təsvir edərək yazır:

Bahar etdi yenə bir yeni ayın,
Ki, hüsnindən xəcil qıldı gök ayın (1, 76).

Burada gök dedikdə göy, səma nəzərdə tutulur. Şair burada Novruz bayramı zamanı müxtəlif ayınların icra olunduğuna işarə etmişdir.

Başqa bir şeirində Qazi Bürhanəddin yazır:

Cihanda yenə Novruz oldı bu gün,
Nə kim məqsud isə ruz oldı bu gün (1, 236).

Burada üstüörtülü də olsa, insanların arzu və istəklərinin həyata keçdiyi vurğulanır, dilək tutulduğuna işarə edilir. Müasir dövrümüzdə də Novruz bayramı zamanı dilək tutub qapı pusmaq adətinin qaldığını söyləmək yerinə düşür. M.Seyidov haqlı olaraq yaz bayramı ilə əlaqədar mülahizələrinə yekun vuraraq qeyd edir ki, o, təsərrüfatla bağlı yaranmışdır, mərasimləri həyatın, yaşayışın özü doğurmuşdur, təqvimlə bağlıdır və təfəkkürdə ilkin ictimai-siyasi bütövlüyün yaranmasına təkan verən amillərdən biri olmuşdur (11, 95).

Şairin yaradıcılığında Novruzla bərabər, Mehrikan (mehrigan) bayramının da adı çəkilir (1, 228). Mehrikan payız vaxtı keçirilən məhsul bayramı olub insanların öz məhsulları ilə paylaşmasıdır. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, “mehr ayının 16-dan 21-nə qədər (oktyabr ayının 8-dən 13-nə kimi) bayram şənlikləri keçirilirdi” (2, 128). Hələ antik dövr müəllifi Strabon hər il fars hökmdarına Mitrakin adlanan bayrama 20 000 dayça göndərdiyini

yazmışdır (18, 499). Burada Mehrikan bayramı nəzərdə tutulur. Bu da bayramın daha qədim dövrlərdə icra olunduğunu söyləməyə əsas verir.

Mənəvi mədəniyyətimizin tərkib hissəsi olan oyun və əyləncələr orta əsrlərin əvəzolunmaz bir parçası olmuşdur. Orta əsrlərdə əyləncə xarakteri daşıyan ovçuluq və balıqçılıq sahələrinin mövcudluğunu təsdiq edən tor, tələ mənasını daşıyan dam sözü işlətmişdir (640). Xüsusilə çovqan oyunu məşhur olmuşdur. Oyunun mahiyyəti ondan ibarət olmuşdur ki, iki rəqib tərəfə bölünənlər topu atla çaparaq iki dirək arasından keçirməyə çalışmalı idilər. Şair çovqandan bəhs etmişdir (1, 102). Şeşdər oynamaq üçün möhrələrdən istifadə edildi aydın olur.

Cəl imdi bi düvü çar, ey həbib-i-məh çöhrə,

Ki, şeşdər oynamağ üçün salaram uş möhrə (1, 383).

Q.Bürhanəddin mütribin adını çəkmişdir.

Mütrib əlinə alıba çəngi çü saz eylədi,

Neçə ki, binəvə isə əzmi-hicaz eylədi (1, 457).

Burada mütrüb, əsasən, toylarda oynayib məclisə yığışanları əyləndirən və istəklərini yerinə yetirən rəqqaslara verilən addır. Mütrüb məclisi şənləndirən, çalmaq, oxumaq, rəqs etmək kimi keyfiyyətləri özündə birləşdirən şəxslərdən olurdu. XX əsrdə toyda mütrüb oynatmaq haqqında H.Sarabski də yazmışdır: “Toyxananın qapısında məşəl yandırardılar. İçəri girdikdə aşağı başdan, yəni yandan sazandalar üçün döşək salınardı. Qabaqlarına isə dəf, dumbulu qızdırmaq üçün iki-üç manqal qoyulardı. Dəf çalan, zurnaçı, balabançı, mütrüb də manqalın başında oturardı. Zaqafqaziya və Azərbaycanda mütrüb olmamışdır. Mütrüb və dünbəkçi İrandan gələrdi”. Müəllif fikrinə davam edərək yazır: “bir qədər çalib, oxuyandan sonra mütrüb kəmərcin (qadın tumanı) geyib, baş barmağı ilə şəhadət barmağına zəng keçirib başına bir kələyağı salıb xalabacı oynardı” (12, 101; 103). Deməli, keçmişdə olduğu kimi, sonrakı dövrlərdə də qadın paltarını geyinib oynayan kişiləri bu adla adlandırırdılar. Mütrüblük toyun müəyyən bir hissəsini təşkil edərdi. Oynamaqdan əlavə onlar həm də toyun bu başından o biri başına kimi toya yığışanların arzu və istəklərini, sifarişlərini (dostlarına alma, püstə, badam və s. göndərməklə) yerinə yetirərdilər.

Qazi Bürhanəddin xalqımızın ailə həyatında mühüm adətlər sırasında gələn toy mərasiminə toxunaraq toylarda rəqs edib dəf çalib oxuyan rəqqasə – çənginin adını çəkmişdir.

Al cəngüni çəngi əlünə, başla nəvayə,

Söhbətdə ki, sən çalmayısan cəngi, nə vayə (1, 34).

“Divan”da hoqqadan bəhs edilir (1, 477). Orta əsrlərin əsas əyləncələri olan yarış, cıdır mənasında müəllif sabaq sözü işlətmişdir (1, 650). Cıdır oyunlarında uzaq məsafəyə at çapmaq yarışları nümayiş etdirilirdi. Çənbərdən keçmə nömrələri indi də sirk ustaları tərəfindən icra olunur. Orta əsrlərdə də belə oyunların olması müəllif tərəfindən təsdiq edilir.

Zülfə tolaşdı başı ilə oynadı

Zi rəsənbazi ki, çənbərdən keçər (1, 339).

“Divan”dan aydın olur ki, uşaq oyunu zamanı işlənən şara bilü deyilirdi (1, 639). Orta əsrlərdə geniş yayılmış stolüstü oyunlardan biri də şahmat olmuşdur. Q.Bürhanəddin şahmat fiquru yayaq, yəni piyadanın adını çəkmişdir (1, 644). Bundan əlavə, şair oyunun gedişinə də toxunmuşdur:

Rüxləri qıldı piyadə könlümi,

Oynumuz hələ bizüm şah ilədür (1, 413).

Şairin “Divan”ında şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri öz geniş əksini tapmışdır. Q.Bürhanəddin “Divan”ında atalar sözləri qeyd olunmuşdur: Bıçaq sümüyə dirəndi məsəlini “sünü-gə irdi bıçaq” kimi yazmışdır, “üz qarası” kəlməsini işlətmişdir (1, 311). Əsərdə “Süleyman və qarışqa” nağilının və Xızrın adı çəkilir (1, 315).

Dərdi həq bilə yaratdı zira dərmanı ilə (1, 428).

Bu deyilən kəlmə hər dərdu bir əlacı var, dərdu verən Allah dərmanını da verir kimi atalar sözlərinə müvafiqdir.

Dini münasibətlərdən söz açarkən mövləvi, sufi, mürid, pirü xərəf, İsa, Məryəm, molla kəlmələrindən yeri gəldikcə istifadə etmişdir (1, 20; 77; 103; 111; 128; 183). Bu da bizə bir sıra məsələləri açıqlamaq üçün imkan yaradır. Əvvəla şair Qurani Kərimi yaxşı bilmişdir. O, dinin tələb etdiyi hallarda qüsl vermək barədə də söz açmışdır (1, 640). Məscidlərdə insanların önündə durub namaz qıldığı mehrabın adını çəkmişdir. Bundan əlavə, o yazır:

Xəyalüni özində gördi mægər
Ki, Həllacın dili dedi, ənəlhəq (1, 181).

Müftiləri mədrəsədən, zahidləri sövmədən
Keşişi həm keşiş ilə kilisəsindən ilədür (1, 224).

Qeyd edək ki, “insanın Allahla vəhdətdə olması fikri ən qısa şəkildə “Ən-əl-həqq” formulu ilə ifadə olunur. Bistami, Həllac və s. “La ilahe illəllahi” (Allahdan başqa Allah yoxdur) dəyişdirib “Səndən başqa sən yoxdur”, “Məndən başqa mən yoxdur” şəklinə saldılar. “Ən-əl-həqq” (Mən Həqqəm, yəni Allaham) deməklə insanla Allahın qovuşduğunu göstərdilər. Hətta Bistami “Sübhanallahı” dəyişdirib “Sübhanı!” (Mənə şükür) etdi. “Ən-əl-həqq” ideyasının Azərbaycanda tərəfdarları hürufilik təriqətinin əsasını qoymuş Fəzlüllah Nəimi və onun qatı tərəfdarı İmaməddin Nəsimi idi” (21, 90).

Ərəsət (qiyamət günündə dirilən ölürlərin toplanacağı meydan) və Ərəfat (Məkkədə ərəfə günü hacıların durduqları yer) haqqında yazmışdır. Səccadə (namaz qılmaq üçün xalça), dəstəmaz mənasında vüzu sözünü işlətməmişdir (1, 47; 640). Müəllif kilsə mənasında deyir kəlməsindən istifadə etmişdir.

Qazi Bühranəddin əsərində sufilərin yaşayış məskəni olan zaviyənin də adını çəkir (1, 643). Qeyd edək ki, zaviyələr təriqətləşmə dövründən etibarən sufilərin təşkilat strukturlarının vacib həlqələrindən birinə çevrilməklə onların toplaşdığı, orada yaşadığı, ayin və mərasimlərini icra edə bildiyi bir məkan idi (9, 391). Xatırladaq ki, zaviyələr müsəlman aləmində “xanəgah”, “ribat”, “təkyə” (təkkə), “təriqət əhlinin rəmzi ifadələri ilə meyxana və ya meykədə də” kimi adlarla da tanınırdı (13, 5). Zaviyələr, adətən, bir kompleksdən ibarət olub burada qonaqları qarşılamaq üçün karvansara, ibadət etmək üçün məscid, minarə, **ayinlərin icrası üçün tikililər (zikrxana, sovməə)**, şeyx və müridlərin yaşaması və fəaliyyət göstərməsi üçün otaqlar və yardımçı təsərrüfat tikililəri, eləcə də əhali ilə dini söhbətlərin aparılması üçün iri zallardan (camaatxana) ibarət olurdu. Şair, eyni zamanda təcəlli barədə də yazmışdır (1, 447). Qeyd edək ki, sufilərin dünyanın maddi nemətlərindən və ləzzətlərindən imtina etməklə başlıca məqsədləri, Allaha qovuşmaq məqamı – təcəlla adlanırdı (21, 116).

Mənəvi mədəniyyətin tərkib hissələrindən biri də ecazkar gücə malik olan musiqi aləmidir. “Divan”ın hərtərəfli öyrənilməsi onu deməyə əsas verir ki, burada musiqi haqqında təsvirlər daha zəngindir. Burada müxtəlif musiqi alətləri ilə bərabər, eyni zamanda muğamların adları çəkilir. Bu məlumatlar isə bizə orta əsr musiqi mədəniyyəti barədə fikir sahibi olmağa imkan yaradır. Təsvirlər, həmçinin musiqi alətləri və muğamların daha qədim tarixə malik olduğunu söyləməyə əsas verir.

Şahnazi ilə Rast bəni qıla mühəyyər,
Qaçan ki, mübərqa ola Şahnaz ilə dəxi (1, 339).

Göründüyü kimi, şair muğamların adını çəkmişdir. O, Üşşaq və Hicazdan da yazmışdır (1, 458). Şair müğənnidən bəhs etmişdir (1, 326). Onun zir adlandırdığı sazın alt simi haqqında məlumat verməsi maraqlıdır (1, 643). Deməli, sazın simlərinin ayrıca adları vardı.

Orta əsrlərə məxsus astronomik biliklər içərisində ulduz və planetlərin adlarının çəkilməsi də Qazi Bühranəddin yaradıcılığında yer almışdır. Belə ki, “Divan”da Müştərinin, Zühəlin, Bənətünneşin (Böyük Ayı bürcü), Bərcisin (Yupiter), Bürci-Həməlin (Quzu bürcü) adlarına rast gəlinir (1, 136; 638-639). Müəllif, həmçinin on iki bürcün beşincisi olan Əsəd, Mərrix (Mars), göyün doqquzuncu qatı sayılan Nəh, Təriq (dan ulduzu), Simak (iki işıqlı ulduz) və s. barədə yazmışdır (1, 642; 646; 651). Şair Qəmər, Şəms və Sitarənin adlarını çəkmişdir (1,

275). Maraqlıdır ki, qədim münəccimlərin fikrinə görə, Zöhrə və Müştəri ulduzlarının bir bürcdə bir-birinə rast gəldiyi zaman dünyaya gəlmiş adamlara sahibqıran deyirdilər. Bu da əsasən, hökmdarlara şamil edilirdi (1, 650). Müxtəlif orta əsr mənbələrində bu adla Teymur-ləngin adlandırılması bəllidir.

Şair qışın ən uzun gecəsi 22 dekabr – Yelda haqqında yazmışdır (1, 55; 648; 349). Məlumdur ki, Yelda “orta əsrlərdən bəri Azərbaycanda payızın sonu, qışın başlanması münasibətilə 21 dekabr günü, ilin ən uzun, on dörd saat davam edən gecəsində icra olunan Çırağan mərasiminin sonrakı adı. Bu gecə hər yerdə saysız-hesabsız tonqallar yandırılır, hamı evlərdə altında manqal yerləşən alçaq kürsü ətrafına toplaşib gecə boyu müxtəlif əfsanə, dastan və nəğillər dinləyir, məzəli oyunlar ifa edirdilər. Mərasim “yelda gecəsi” və “şəbiçillə” adı ilə də tanınır” (6, 261-262).

Daha sonra Qazi Bürhanəddin günəşin tutulması (küsuf) və ayın tutulması (xüsuf) barədə də məlumat vermişdir (1, 352). Şair, həmçinin “zicü üstürlab” adlı astronomik cihazın adını da xatırlatmışdır (1, 24). Müəllif təhsil ocağı olan mədrəsənin adını çəkmişdir (1, 76). Təqvimlə bağlı məlumatlar, əsasən, bunlardan ibarətdir. Vəzzüha – and olsun çeşt vaxtına (səhər ilə günorta arasındakı müəyyən vaxt nəzərdə tutulur. - Ş.B.) deməklə, gündəlik saatin müəyyən vaxtı qeyd edilir (1, 639). Əsərdə əşhur, yəni aylar sözü işlənmişdir (1, 642). Bundan əlavə, Qazi Bürhanəddin ayların (zilhiccə, şəvval, niysan) adlarını da qeyd edir.

Tibbi biliklərə aid Qazi Bürhanəddinin verdiyi məlumatlar, əsasən, bunlardan ibarətdir. Şair ehmirar, yəni dərinin qızarması ilə müşahidə olunan eritema barədə məlumat vermişdir. O, həmçinin kimyagərlərin hazırladıqları içki iksir barədə qeyd etmişdir (1, 643).

Dini təsəvvürlər də Qazi Bürhanəddinin “Divan”ında yer almışdır. Qeyd edək ki, “orta əsrlər tarixə yeni iqtisadi və ictimai şəraitdə qədəm qoymuşdu. Bu yeni şəraitdən doğan tələblər dini təsəvvür və anlayışların daha da mürəkkəbləşməsinə və yeni ictimai quruluşa uyğun məzmun kəsb etməsinə səbəb olmuşdu” (2, 18). Şair istisqa kəlməsini işlətməklə dua ilə yağış istəmə mərasiminə toxunmuşdur (1, 644). Bu mərasim uzun dövrlər davam edərək bu gün də Şərqi bir sıra ölkələrində icra olunmaqdadır.

Məlumdur ki, suya inamla bağlı təsəvvürlər hələ qədim insanların məişətində mövcud olmuşdur. Həyat mənbəyi sayılan susuz insan çox yaşaya bilməz. Bu isə qədim insanların həyatında onun əhəmiyyətli yer tutmasından irəli gələn borcluluq duyğusunun təzahürünə çevrilərək ilahi varlıqdan yağışın yağması ilə bağlı müraciətlərlə bağlı bir sıra hərəkətlərin kollektiv icrasına gətirib çıxarmışdır. Burada onu deyə bilərik ki, “insan yaşayışının təzi ilkin formasında, yəni bütün cəmiyyətin birgə yaşayış tərzində kollektivin təfəkkürü fəaliyyət göstərmişdir” (7, 68).

Yağışla bağlı bütün mərasimlərin icrasında ağlaşma, göz yaşının tökülməsi və yalvarış ön plandadır. Yağışı diləyən tərəfin özünü günahkar sayması əsas xüsusiyyətdir. Müraciət edənlərin daxili emosional vəziyyəti və ilahi qüvvənin diqqətini çəkməsi əsas şərtidir. Buna görə də mollaının, din adamının iştirakı mühüm sayılmışdır və onun vasitəsilə ilahiyyə yaxınlaşmanın daha mümkün olması düşünülmüşdür. Müraciət olunan duanın, kəlamın dəyəri, magik gücü də həmçinin əhəmiyyət kəsb edir. Yalvarışda icma iştirak edir, deməli, kollektivçilik ruhu vacibdir. Nəhayət, ayinin icrası şadlıqla yekunlaşır. Dualardan sonra yağış yağarsa, ilahinin insanların günahlarından keçib onları ətə etməsi ilə əlaqələndirirdilər. Yağış yağmadığı təqdirdə isə günahın bağışlanmadığı güman edilir, fəvqəltəbii qüvvənin onlardan uzaqlaşmasına inanılırdı.

Təsəvvürlərlə bağlı şairin yaradıcılığında yer alan məsələlər gözdəymə ilə əlaqədar da təqdim olunur (1, 395). Xalqımız arasında indi də gözdəymə ilə bağlı inamlar mövcuddur.

Yola gedər olamı şol nər buğur,
Yolu uğradı hələ olsun uğur.
Təngri saxlasun anı yaman gözdən,
Meydanda kükrəyicək günür-günür (1, 626).

Orta əsrlərin özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olması bərabərində dövrə xarakterik olan müəyyən davranış tərzini də gərəkli edirdi. Bunu orta əsrlərdə yaşayıb yaradan müxtəlif şair və mütəfəkkirlərin yaradıcılığına əsasən söyləmək mümkündür. Bu xüsusda N.Mehdiyevin şərhləri maraq doğurur. O yazır: “orta əsr mədəniyyətində davranış din, əxlaq və şəxsiyyətin estetik mədəniyyəti ilə sıx bağlı olan hadisə kimi qavranılırdı. Fəzilətli şəxsə ancaq müəyyən davranış tipləri icazə verilirdi və ya ondan müəyyən davranış tipləri gözlənilirdi. Davranış dini mənaların, əxlaqi xüsusiyyətlərin, lətif təbiətin bildiricisi kimi duyulurdu” (8, 33-34).

Beləliklə, Yaxın Şərqi bir sıra ölkələrinin, o cümlədən Azərbaycan xalqının tarixi keçmişinin etnoqrafik cəhətdən araşdırılması zəminində Qazi Bühranəddin yaradıcılığının da öz payı vardır. Onun yaradıcılığında maraqlı və eyni dərəcədə əhəmiyyətli etnoqrafik material müxtəlif məsələlərin aşkara çıxarılaraq təsdiq olunmasında zəruridir. Orta əsrlər dövrü Şərqi aləminin özünəməxsusluğu barədə müəyyən qədər məlumat alındı. Bu məkanda yaşayan xalqların maddi və mənəvi irsi haqqında məlumatımızın mənbəyini təşkil edən dövrünün tanınmış dövlət xadimi və şairi Qazi Bühranəddinin “Divan”ında yer alan etnoqrafik məqamlar araşdırıldı. Təsərrüfat sahələri, maddi mədəniyyətin müxtəlif elementləri, mənəvi sərvətlər, vahid din və qədim dini təsəvvürlərin qalıqları, ailə məişəti barədə əldə olunan maraqlı materiallar mühüm mənbə rolu oynayır. Qazi Bühranəddinin “Divan”ı təkcə etnoqrafik məqamların təsviri cəhətdən deyil, həmçinin etnolinqvistik baxımdan da olduqca maraqlıdır. Əlbəttə, burada verilən məlumatlara daha böyük şərh vermək olardı, lakin əsas məqsəd sadəcə əsərdə təsvir olunan etnoqrafik məsələlərə nəzər-diqqəti cəlb etməkdir.

Ədəbiyyat

1. Bühranəddin Q. Divan. B. Azərnəşr, 1988, 656 s.
2. Dadaşzadə M. Azərbaycan xalqının orta əsr mənəvi mədəniyyəti. B. Elm, 1985, 216 s.
3. Vəliyev V. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. B. ADU nəşr., 1970.
4. Məlumatçı Məmmədova Dürdanə Mirzə qızı (1955-ci il təvəllüdlü)
5. Ailə münasibətlərində dayəliyin rolu və yeri (orta əsr materialları əsasında) // AMEA Məruzələr, LXI cild, № 5, 2005, B. Elm, 2005, s. 115-122.
6. Aslanov E. El-oba oyunu xalq tamaşası. B. İşiq, 1984, 276 s.
7. Şükürov A. Mifologiya I kitab. B. Elm, 1995, 188 s.
8. Mehdiyev N. Orta əsrlər Azərbaycan estetik mədəniyyəti. B. İşiq, 1986, 159 s.
9. Əhməd Ə. Xanəqahlar sufizmin atributlarından biri kimi. //AMEA Xəbərlər (tarix, fəlsəfə, hüquq). № 12 Bakı, Elm, 2009, s. 389-397.
10. Muradi M.M. İran Azərbaycanında ailə və ailə məişəti. (Təbriz şəhərinin materialları əsasında). T.e.n. alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. B. 2001, 32 s.
11. Seyidov M. Yaz bayramı. B. Gənclik, 1990, 96 s.
12. Sarabski H. Köhnə Bakı. Azərb SSR EA nəşriyyatı, 1958, 158 s.
13. Babayev Y. Təriqət ədəbiyyatı: sufizm, hürufizm. Ali məktəblərin filoloji fakültələri üçün dərs vəsaiti. Bakı, «Nurlan», 2007. 128 s.
14. Bünyadova Ş. Azərbaycanın təsərrüfatı və maddi mədəniyyəti. XII-XVI əsrlər. B. Elm, 2007, 360 s.
15. Bünyadova Ş. Azərbaycanın orta əsr nəqliyyat vasitələri. (XII-XVI əsrlər) Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. // Bakı, Nafta-Press nəşriyyatı, 2010 № 1, s. 161-167.
16. Çələbizadə Ə. Quba – dövrün adət və qaydaları (XIX-XX əsrin 20-30-cu illəri). B. 2009, 364 s.
17. Али-заде А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII–XIV вв. Б. изд. АН Азерб ССР, 1956, 420 с.
18. Страбон. География в 17 книгах. Л, Наука, 1964, 944 с.
19. Bünyadova Ş. Azərbaycan qonaqpərvərliyi. B. Elm, 2005, 152 s.
20. Bünyadova Ş. Orta əsr Azərbaycan ailəsi. B. Elm, 2012, 384 s.
21. Ə.Əhməd. XII-XV əsrlərdə Azərbaycanın mənəvi mədəniyyəti. B. Elm, 2012, 368 s.

Ш.Т.Буядова, А.С.Ахмед

Этнографические мотивы в «Диван»е Казии Бурханеддина**Резюме**

Один из знаменитых представителей азербайджанского народа в средние века Казии Бурханеддин, оставивший глубокий след в истории науки, большая личность и государственный деятель. В его произведении имеются этнографические мотивы. В произведениях Казии Бурханеддина описываются музыкальные инструменты, мугамы, танцы того времени. Сведения поэта имеют огромное значение в изучении музыкального наследия нашего народа. В поэме отражаются некоторые азербайджанские обычаи.

В поэме отражены элементы материальной культуры (поселение и жилище, одежды и украшения, разные отрасли ремесла и сельского хозяйства, бытовые предметы и др.) и духовной культуры (религиозные верования, музыкальные инструменты, искусство, обычай гостеприимства, научные знания Средневековья и т.п.).

В произведении также нашли свое отражение проблемы семьи, ее значение, ее основы, сведения о роли женщины и мужчины в семье, этические нормы поведения, об имени наречении, об услуге нянь, об обустройстве жилья и другое. В его произведениях имеются сведения о народном творчестве и обычаях азербайджанского народа в средние века. В этом произведении чувствуется национальный характер, этнопсихология нашего народа и средневековый дух. Его произведение имеет большое значение как исторический и этнографический источник.

Sh.T.Bunyadova, A.S.Akhmad

Ethnographic motives in «Divan» of Kazi Burhaneddin**Summary**

One of the well-known representatives of Azerbaijan people in Middle Ages Kazi Burhaneddin who has left a deep trace in history of a science, the greater person and the statesman. In his product there are ethnographic motives. In products Kazi Burhaneddin it is described musical instruments, muqams, dances of that time. Data of the poet have a huge role in studying a musical heritage of our people. In a poem are reflected some Azerbaijan customs.

His product is of great importance as a historical and ethnographic source.

In a poem different ethnographic questions which are of great importance from the scientific point of view are reflected. In a poem elements of material culture (settlement and dwelling, clothes and the ornaments, different branches of craft and agriculture, household subjects, etc.) and spiritual culture (religious beliefs, musical instruments, art, custom of hospitality, scientific knowledge of the Middle Ages, etc.) are reflected.

In product also have found the reflection of a problem of a family, its value, its bases, about a role of the woman and the man in a family, behavior ethical standard, about a naming, about service of nurses, about arrangement of habitation and another. In its products there are data on national creativity, and customs of the Azerbaijan people in the Middle Ages. In its work the attention education questions especially draws. In this product of the poet it is told and about divorce. In this product national character, ethnopsychology of our people and medieval spirit is felt.

Rəyçi: filol.e.d., prof. T.H.Cəfərov

Redaksiyaya daxil olub: 18.02.2019

Ə.C.ƏKPƏROVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

**MARQARET ETVUDUN “LƏQƏBİ QREYS” ROMANINDA
GENDER BƏRABƏRSİZLİYİNDƏN DOĞAN PROBLEMLƏR
(köhnə tarixçənin yeni təhkiyəsi)**

Açar sözlər: «Ləqəbi Qreys», roman, gender bərabərsizliyi, feminizm

Ключевые слова: «Она же Грейс», роман, гендерное неравенство, феминизм

Key words: “Alias Grace”, novel, gender inequality, feminism

*"I dare not think I cannot pray;
To name the name of God were sin:
No grief of mine can wash away
The consciousness of guilt within.
The stain of blood is on my hand,
The curse of Cain is on my brow; –
I see that ghastly phantom stand
Between me and the sunshine now! (11, 91)*

Marqaret Etvudun (Margaret Atwood, 1939) “Surfacing”, “Lady Oracle”, “The Handmaid’s Tale”, “Cat’s Eye” romanları qadının daxili gücünün kəşfinə həsr olunmuş əsərləri sırasında yer alıb. Əslində onun, demək olar ki, bütün yaradıcılığı, bu və ya digər şəkildə ədəbi janr formasında həmin qadının gücünün izlənilməsinə həsr olunmuşdur. Yazıçı bu prosesin xronologiyasının təsbiti ilə kifayətlənmir. O, bu gücün kəşfi üçün qadının keçdiyi çətinlik və sınaqların, bəzən isə hətta iztirab və məhrumiyyət dolu yolların onun (qadının – Ə.Ə.) dünyagörüşü və dəyərlərində yol açdığı dəyişikliklərin mahiyyətinə baş vurur, onun psixikasının da təhrik etdiyi metamorfozların anatomiyasının təhlil edir. Son nəticədə altşüurda qalan gizlinlərə “enərək” qadının ən fərqli ipostaslardakı kimliyini təsbit edir, onun həmin şərtliliklərdəki (yəni fərqli – qadın sevgili olaraq, qadın ana olaraq, qadın övlad olaraq, qadın vətəndaş olaraq və s.) davranış modelinin “açar”larını müəyyənləşdirir.

Digər tərəfdən aktiv vətəndaş mövqeyi olan M.Etvudu cəmiyyət bərabərsizliyi, istənilən növ ayrışdırıcılıq, qeyri-tolerantlıq və s. bu kimi dərindən narahat edir. Bu mənada təsadüfi deyil ki, M.Etvud sadəcə olaraq, qadın problemini işıqlandırır, yazıçı fərqli sosial problemlərlə kəsişmə nöqtəsindəki gender bərabərsizliyi məsələlərini daha çox təhlil edir, araşdırır.

Qadın problemlərinin, cəmiyyətdəki gender bərabərsizliyinin təəssüf ki, bütün zamanlar üçün aktual olması onu M.Etvud yaradıcılığındakı ən fərqli dövrləri əks etdirən və müxtəlif janrlarda yazılmış (speculative fiction, historical fiction və s.) əsərlərinin aparıcı mövzularındandır. Yazıçının Viktorian epoxasında baş vermiş hadisələri əks etdirən “Ləqəbi Qreys” (“Alias Grace”) romanı da bu cəhətdən diqqəti cəlb edir.

Məlum olduğuna görə M.Etvudun tarixi fantastika (historical fiction) janrında yazılmış və 1996-cı ildə nəşr olunmuş doqquzuncu romanı – “Ləqəbi Qreys” real tarixi hadisələrə istinad edir. Lakin yazıçı öz yaradıcı təxəyyülünü işə salaraq məlum tarixi faktların sərbəst interpretasiyasını vermiş və mövzunun açılması, problemin tam dolğunluğu ilə hərtərəfli təhlil olunması məqsədilə əlavə süjet xətləri və uydurma personajlarla onu zənginləşdirmişdi.

Əsərdə 23 iyul 1843-cü ildə törədilən və uzun müddət səngimədən Kanada mətbuatında müzakirə edilən qorxunc qətl hadisəsindən, daha dəqiq desək, onun uydurma obrazlar vasitəsilə alternativ təhqiqat üsulları və təhlilindən bəhs edilir. Belə ki, real tarixi məlumatlara görə 1843-cü ildə 20 yaşlı Ceyms Makdermot (James McDermott) və 16 yaşlı Qreys Marks

(Grace Marks) evində qulluqçu işlədikləri Tomas Kineri (Thomas Kinnear) və onun həm ev işləri idarəçisi, həm də sevgilisi olan Nensi Montqomerini (Nancy Montgomery) xüsusi amansızlıqla qətlə yetirmişlər (4).

Əsər üzərində işə başlamadan öncə bütün tarixi faktları, real qətl hadisəsinə az-çox aidiyyəti olan bütün sənəd və məlumatları dəqiqliklə tədqiq etmiş M.Etvud dəhşətli qətli çox inandırıcı "müəllif versiyası"nı səsləndirməyə müvəffəq olmuşdur. Çap olunduğu tarixdən bestsellerlər siyahısına düşən əsəri belə aktual, oxucu üçün cazibəli edən cəhətlər romanın dərin psixologizmi, real tarixi faktları dəyişmədən sadəcə olaraq edilən əlavələrlə yetərinə fərqli və maraqlı "tarix" in yazılmasına müvəffəq olunmasıdır. Romanının müvəffəqiyyətini şərh edən M.Etvudun özü etiraf edir ki, "detallar çox sensasiyalı idi: Qreys Marks çox xoşagəlimli və çox gənc bir xanım idi. Kinnerin ev işləri idarəçisi Nensi Montqomeri əvvəllər (qeyri-qanuni) uşaq dünyaya gətirmişdi və (həmin dövrdə) Tomas Kinnerin sevgilisi idi. Pataloqoanatomun rəyinə görə, Nensi Montqomeri hamilə idi". Sözlərini davam etdirən Etvud onu da vurğulayır ki, "Qeys və onun tərəfdaşı Ceys Makdermot birlikdə ABŞ-a qaçırlar və mətbuat onları da sevgili zənn edir. ***Zorakılığın və aşağı zümrənin*** (yuxarı zümrəyə yönəlik) ***itətsizkarlığının qarışımını əks etdirən bu hadisə o dövrün jurnalistləri üçün çox cazibədar gəlirdi***" (kursiv bizimdir. – Ə.Ə.) (8).

Göründüyü kimi, burada həm təbəqələr arasında uçurumdan qeyzlənən kütləni maraqlandıran cəhətlər, "love story" həvəskarı olan publikaya cazibə gələn məqamlar, həm də kriminal dram həvəskarlarının diqqətinə hakim kəsilə biləcək situasiya mövcud idi. Bu səbəbdəndir ki, həmin hadisə uzun müddət mətbuat müzakirəsinə səbəb oldu və hətta üzərindən xeyli müddət keçəndən sonra Kanada ədəbiyyatı klassikləri sırasında yer alan Susanna Moodienin diqqətini də cəlb elədi. Susanna Moodie özünün "Life in the Clearings versus the Bush" (1853) əsərində illər öncəki xatirələrinə istinadən həbsxanada görüşmüş olduğu Makdermot və Marksın ifadələrini qələmə almışdır.

Həmin ifadələrə və onların M.Etvud romanındakı daha fərqli interpretasiyasının təhlili-nə keçmədən öncə real tarixi faktlara nəzər salaq.

İrlandiyanın Olster bölgəsində anadan olmuş Grace Marks 1840-cı ildə, 12 yaşında ikən ailəsi ilə birgə Kanadaya mühacirət etmişdir. Eynilə Grace kimi İrlandiyadan (1837-ci ildə) mühacirət etmiş Makdermot isə Kanada Ordusunda xidmət etdikdən sonra Kinnerin evində işə qəbul olunmuşdur. Ondan təxminən bir həftə sonra isə Qreys elə həmin evdə qulluqçu işləməyə başlamışdır (6). Qreys Marks yetərinə incə bədən quruluşuna malik olan, parlaq mavi gözlü, şabalıdı saçlı qız idi. Xatirələrdə qeyd edildiyi kimi, əgər onun bir qədər uzun çənəsi olmasaydı, onun üzünü hətta gözəl də saymaq mümkün idi (3). Məhz bu cəhətlər, yəni Qreysin xoşagəlimli görünüşü və eləcə də ailəsindən kənarda yaşaması faktı uzun illər boyu onun cinayətin təhrikçisi olması ilə bağlı ehtimalları qidalandıran faktorlar kimi dəyərləndirilmişdir. Xarici görünüşünə arxayın olan və sosial ədalətsizlik situasiyasında təkbaşına öz başının çarəsinə baxmağı bacarmalı olan bir qızın cinayətin əsl ilhamvericisi olması iddiaları yetərinə inandırıcı görünürdü. Bu məqamda onu da xatırladaq ki, həbsdən sonra verdiyi ifadələrində Makdermot qeyd edirdi ki, "Qreys Mark qətdə iştirak etməməsi ilə bağlı iddia edərkən yanlışlığa yol verir. O, əvvəldən sonadək iştirakçı idi" (9). Lakin M.Etvudun özünün də qeyd etdiyi kimi, həmin məşum gecənin dörd iştirakçısından ikisinin qətlə yetirildiyi, birinin edam edildiyi, dördüncüsünün (Qreys Marksın özünün) isə bu barədə əlavə bir məlumat vermədiyini nəzərə alsaq, əslində nələrin baş verdiyini və kimin haqlı olduğunu birmənalı şəkildə söyləmək çətindir.

O dəhşətli qətl hadisəsindən az qala üç əsr keçməsinə baxmayaraq, günümüzədək hələ də qətdə Qreys Marksın rolu və iştirakı ilə bağlı məsələdə yekdil fikir yoxdur. Bəziləri, Marksın hədə-qorxu altında Makdermota kömək etmək məcburiyyətində qaldığını, bəziləri isə onun cinayətin ilhamvericisi olduğunu zənn edirdilər. Tarixi mənbələr Qreys Marksın məhkəmə zalında çox durğun olduğunu, məhkəmə zalına ölüdən oğurladığı paltarda gəldiyini, üç

dəfə verdiyi ifadələri dəyişdiyini qeyd edirlər. Təxminən 29 il həbsdə yatan Qreys Marks sonunda bəraət almışdır (7). Bundan sonra Qreys Marksın həyatının hansı istiqamətdə cərəyan etdiyini, onun hara üz tutduğunu müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır. Müqayisə üçün (bir qədər irəli gedərək öncədən) deyək ki, M.Etvud yaratdığı Marks obrazına ailə həyatı və arzuladığı kimi, öz şəxsi evinin xanımı olmağı “nəşib etdi”.

Makdermot isə verdiyi ifadələrdə ısrarlı şəkildə qətl hadisələrinin Qreysin təhriki və iştirakı ilə törətdiyini iddia etmişdir: “I will not say how Mr. Kinnear and Nancy Montgomery were killed, but I should not have done it, if I had not been urged to do so by Grace Marks”(1; 32). Onu da qeyd edək ki, 9 il həbsxanada yatdıqdan sonra Qreysin psixoloji durumunun ağırlaşması, onun Torontodakı psixiatriya xəstəxanasına köçürülməsinə səbəb olmuşdur (10). Məhz bu fakt M.Etvudun romanının əsas məqamının – Qreys Marksın itirilmiş yaddaşının bərpası və onun cinayətdə iştirakının olub-olmamasının müəyyənləşdirilməsi işinə psixiatrik cəlb olunması məqamının işlənilməsi üçün mənbə kimi istifadə edilmişdir.

Suzanna Mudinin qələmə aldığı əsərdə təsvir edilən versiyaya görə Makdermotun xatirələri birmənalı şəkildə onun Marks tərəfindən təhrik edildiyini deməyə əsas verirdi. Məlum olur ki, ev idarəçisi Nensi Montqomeri Qreys və Ceymsə yuxarıdan aşağıya baxır, daim ev sahibinə onlardan şikayət edirdi. Rəvayətə görə günlərin bir günündə mister Kiner vacib iş üçün (özünün yarımillik maaşını almaq üçün) şəhərə gedəndə ev idarəçisi və qulluqçular arasında növbəti konflikt yaşanır. Makdermotun danışdıqlarından belə məlum olur ki, vəziyyətdən qeyzlənən və kini içindən onu boğan Qreys Makdermotu Nensini öldürməyə təhrik edir:

“Kill that woman for me!” she whispered.

“You don't know what I dare, or what I dar'n't do!” said I, drawing a little back from her. ‘If you will promise to run off with me afterwards, I will see what I can do with her.’

“I'll do anything you like; but you must first kill her.”

“You are not in earnest, Grace?”

“I mean what I say!” (11, 93).

Həmin gün səbirləri daşan Ceyms və Qreys ev idarəçisini boğaraq qətlə yetirirlər. Evə qayıdan və Nensini görməyən ev sahibinin axtarışlarını onları pis vəziyyətə qoyacağını ehtimal edən Makdermot tərəddüd etmədən ev sahibini də öldürür. Sonralar S.Mudinin bəzi faktları təhrif etdiyi ortaya çıxsa da, hadisənin ümumi təfərrüatlarının qələmə alan ilk yazıçı kimi bu romanın ərsəyə gəlməsində onun rolu böyükdür. Belə ki, M.Etvud məhz həmin əsərlə ilk tanışlıqdan illər sonra təsiri altına düşdüyü bu hadisə barədə roman yazmaq qərarına gəlir. Lakin sələfindən fərqli olaraq, M.Etvud sadəcə xronikyor funksiyasını icra etmir. O, əsərə öz yaradıcı əlavələrini edir. M.Etvud yenə də S.Mudidən fərqli olaraq, prokuror funksiyasında da çıxış etmir. O, hekayətini dərin psixologizm əsasında quraraq mühakimə yürütmək imkanını oxucuya tanıyır. O, laqeyd deyil, lakin qərəzsizdir. O, qadın “qurban”lığı problemini, gender asimmetriyası problemini, sosial ədalətsizliyi amansızcasına tənqid edir, lakin heç kimə “günahkardır” və ya “günahsızdır” hökmünü oxumur. O, hər bir oxucusuna öz baxış bucağından hadisələrə nəzər salmağı təklif edir və hər kəs bir azca bu hadisələrdə özünü, yaxınlarını, öz cəmiyyət problemlərini görür.

M.Etvud əsəri qadının boğulmuş, batırılmış səsinin aşkara çıxması aspektindən dəyərləndirir. Əslində müəllifin əsərdə səsləndirdiyi bu fikirlər təkcə situasiyanı səciyyələndirmir. Bu fikirlər bütövlükdə romanın yaratdığı təsirin səciyyələndirməsi də sayıla bilər: “There are always those that will supply you with speeches of their own, and put them their voice, at fairs and shows, and you are just their wooden doll. And that's what it was like at the trial, I was there in the box of the dock but I might as well have been make of clot, and stuffed, with a china head; and I was shut up inside that doll of myself, and my true voice could not get out”(1, 21). Özünün “Viktorian və neoviktorian təhkiyədə gender və ventriloqizm” adlı monoqrafik tədqiqatında M.Etvudun “başqalarının dilinə qoyulan” səslər, sözlər, nitqlər barədə dəyərləndirmə apararı Helen Devis haqlı olaraq qeyd edir ki, Qreyslə təmasda

olan hər bir kəs əslində onun dilinə öz nitqini “qoyur”, onu öz nitqi ilə “danışdırır”; Qreys də onların eşitmək istədiyini deyir (5, 76-77). Əsərin sonunda Greysin dilindən səsləndirilən etirafda deyildiyi kimi, xilas naminə deyilmiş yalan günah deyil.

M.Etvudun hipnoz, spiritizm seanslarına geniş yer verməsi də təsadüfi deyildi. Müəllif bu detallar vasitəsilə, əslində hər kəs öz eşitmək istədiyi sözləri, öz görmək istədiyi həqiqəti digər insan(lar)ın dilinə “qoyulmasının” adılşmasını önə çəkmək istəyirdi. Yəni bu detallar təsadüfi bir təhkiyə süjeti sayıla bilməz. Müəllif Viktorian epoxasının zövq və prioritetlərində spiritsizim marağının aktuallığı haqqında məlum olan gerçəkliyi (2) özünün tarixi fantastika romanında təhkiyəni yönləndirən vacib detal kimi istifadə etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Atwood M. Alias Grace. Anchor; Reprint edition, 1997, 468p.
2. Andrzej D. Victorian Spiritualism // The Victorian Web: literature, history and culture in the age of Victoria. 17 July 2016.
3. Arana-Ward M. Patchwork Guilt. // The Washington Post. December 22, 1996.
4. An Historical Enigma: The Real Grace Marks and Alias Grace <https://annamazzola.com/an-historical-enigma-the-real-grace-marks-and-alias-grace/>
5. Davies H. Gender and Ventriloquism in Victorian and Neo-Victorian Fiction: Passionate Puppets. Publisher: AIAA, 2012, 220p.
6. Dimuro G. The True Story Of Grace Marks And The Brutal Murder Behind 'Alias Grace' August 8, 2018 <https://allthatsinteresting.com/grace-marks-alias-grace>
7. Goins J. Was Grace Marks A Murderer Or Simply Misunderstood? <https://museumhack.com/grace-marks-misunderstood-or-murderer/>
8. Iovine A. R. Sabrina Lantos Is Nancy Montgomery From 'Alias Grace' A Real Person? // Romper, Nov 3 2017, <https://www.romper.com/p/is-nancy-montgomery-from-alias-grace-a-real-person-the-series-is-based-on-true-events-3192565>
9. O'Brien J. Grace Marks: a beautiful servant and the American murder riddle that has lasted the ages // The Times. September 13, 2017.
10. O'Keeffe J. What Happened To The Real Grace Marks? The 'Alias Grace' Ending Isn't The Conclusion Of Her Story // Bustle. Nov3, 2017.
11. Moodie S. Life in the Clearings versus the Bush. CreateSpace Independent Publishing Platform. 106 p.

А.Дж.Акперова

**Проблемы в романе Маргарет Этвуда «Она же Грейс»
как следствие гендерного неравенства
(новое повествование старой истории)**

Резюме

Писательница М. Этвуд, освещающая в своих произведениях проблемы женщин, сумела в большей мере раскрыть гендерное неравенство в его пересечении с различными социальными проблемами. В романе «Она же Грейс», ссылающемся на реальные исторические события, писательница дала свободную интерпретацию известных фактов и для раскрытия темы обогатила его дополнительными сюжетными линиями и вымышленными персонажами. Автор статьи анализирует данное произведение в контексте нового повествования старой истории.

A.J.Akparova

**Problems in Margaret Atwood's Novel “Alias Grace”
as a Result of Gender Inequality
(New Narration of the Old Story)**

Summary

Writer M. Atwood, highlighting the problems of women in her works, was able to reveal more gender inequality in its intersection with various social problems. In the novel “Alias Grace”, referring

to real historical events, the writer gave a free interpretation of well-known facts and enriched the subject with additional plot lines and fictional characters to reveal the topic. The author of the article analyzes this work in the context of the new narration of the old story.

Rəyçi: prof. A.Z.Sabitova

Redaksiyaya daxil olub: 12.02.2019

F.HÜSİYEVfilologiya üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: Gusiev70@mail.ru**Bakı Dövlət Universiteti**

(Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 23)

**AZƏRBAYCANDA RUSDİLLİ MƏTBUAT:
TARİXİ KÖKLƏR VƏ MÜASİR ASPEKT**

Açar sözlər: Azərbaycan, Rusiya, “Zerkalo” qəzeti, “Exo” qəzeti, tarix, müasir, rusdilli qəzet, kütləvi informasiya vasitələri, kommunist ideologiyası

Ключевые слова: Азербайджан, русскоязычная журналистика, независимая пресса, газета «Эхо», газета «Зеркало» средства массовой информации

Key words: Azerbaijan, Russian-language journalism, culture, education, independent press, Echo newspaper, Zerkalo newspaper mass media

Mətbuatın inkişaf etməyə başladığı XIX əsrdən etibarən Azərbaycanın Rusiya imperiyasının tərkibində olması media mühitinə əsaslı tarixi təsir göstərmişdir. Vurğulamaq lazımdır ki, Azərbaycanda rusdilli media yarandığı gündən diasporal mətbu orqanları kimi deyil, ölkəmizin informasiya mühitinin tam hüquqlu iştirakçısı olmuşdur. Bakıda rus dilində çıxan ilk qəzet “Bakinskiy listok”dur (1871-1872). Bu qəzet Azərbaycanda ilk dövrü nəşr hesab olunur. Qəzetin yaradıcısı və redaktoru Bakı realını gimnaziyasının alman dili müəllimi Xristian Sink olmuşdur. Qəzetin 1871-ci ildə 17 sayı, 1872-ci ildə isə 23 sayı işıq üzü görmüşdür.

Daha sonra Bakı Quberniya İdarəsi tərəfindən təsis edilən “Bakinskie izvestiya” (1876-1887) (Qəzet 1888-1905-ci illərdə fəaliyyətini “Bakinskiy torqovo-promıshlenniy listok” adı ilə davam etdirmişdir) işıq üzü görmüşdür. Qəzetin işıq üzü görməsinin birbaşa təşəbbüs-karı general-qubernator D.S.Staroselskiy olmuşdur. Qəzet həftədə iki dəfə çıxırdı. “..... “Bakinskie izvestiya” qəzeti ədəbi sahədə nəzərəcərpacaq dərəcədə özünü göstərməyib. Lakin öz sahəsində – neft işi sahəsində qəzet heç də bülleten və ya məlumat vərəqəsi olmayıb. Onun səhifələrində sadəcə neft işinə aid məlumat və elanlar dərc edilmirdi. Qəzet alim və mütəxəssislərin Bakının, Rusiyanın və eləcə də dünya neft sənayesinin aktual problemlərinə həsr edilmiş məqalələrini çap edirdi. Nəşrin alim, texniki işçilər, neft sənayeçiləri, ümumiyyətlə, neft peşəsi ilə bağlı insanlardan ibarət auditoriyası var idi. “Bakinskie izvestiya” qəzeti tək-cə statusuna görə deyil – qəzet Azərbaycanda ilk rəsmi mətbu orqan idi, həmçinin öz sahəsində çox peşəkar bir nəşr olmuşdur” (1).

Rusdilli qəzetlər içərisində daha uzunömürlüsü Hacı Zeynalabdin Tağıyevin vəsaitilə 1897-ci ildən 1919-cu ilədək nəşr etdirilmiş “Kaspi” qəzeti olmuşdur. Onun redaktoru Əli-mərdan bəy Topçubaşov, sonralar isə Əlibəy Hüseynzadə olmuşdur. N.Axundov “Kaspi” qəzetinin fəaliyyətinə böyük önəm verərək yazırdı: “Onun səhifələrində Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti, Azərbaycan və rus xalqlarının ictimai-siyasi, mədəni və ədəbi əlaqələri barədə bir sıra mühüm faktlar öz əksini tapmışdır” (2). 1999-cu ildən etibarən bu qəzetin ənənələrini qoruyan eyniadlı mətbu orqanı “üç əsrin qəzeti” adlanaraq, onun varisi kimi rus və Azərbaycan dillərində işıq üzü görməyə başlayıb.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda çıxan rusdilli qəzetlərin əksəriyyəti partiyalaşma prosesinin sürətləndiyi bir tarixi şəraitdə işıq üzü görmüş, müxtəlif siyasi-ideoloji xəttləri özündə əks etdirmişdir. 1918-ci ilin mart hadisələrində Azərbaycan 15 qəzet və jurnal ana dilimizdə çap olunurdu. Milli mətbuatımızın ilk nümunəsi olan “Əkinçi” qəzetinin yaranmasından 1918-ci ilin mayınaqədərki dövrdə cəmi 40 adda qəzet çıxarmışdıqsa, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) 23 aylıq hakimiyyəti dövründə bunların sayı 200-ə yaxın

olmuşdu. Dövrü mətbuatın statistikasında bu qeyri-adi artımın səbəbləri hər şeydən əvvəl Azərbaycanda olan mövcud demokratik idarəçilik sistemi, polemika və diskussiyalara verilən meydan ilə bağlı idi. Burada əsas faktlardan biri də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti liderlərinin jurnalist olmaları, onların azad sözə önəm vermələri idi.

Uzunömürlü rusdilli qəzetlərdən biri də 1906-cı ildən nəşr olunan «Бакинский рабочий» qəzetidir. Birinci rus inqilabı dövründə meydana çıxan bu qəzet bolşeviklərin rüporu olmuşdur. Həmin dövrdə rusdilli mətbuatın əsas təmsilçisi olan bolşevik mətbuat orqanlarında hüriyyət və cümhuriyyət arzularının əleyhinə məqalələr çap olunurdu. Qafqaz canişini missiyasını Bakıda həyata keçirməyə çalışan Bakı Xalq Komissarları Sovetinin sədri Stepan Şaumyan hələ 1918-ci ilin mart ayında «Бакинский рабочий» qəzetində yazırdı: “Azərbaycan muxtariyyətini istəyən musavatçılar nəticədə bir xarabazar alacaqlar”. Sovet dövründə rusdilli jurnalistikanın flaqmanı sayılan, Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin orqanı olmuş «Бакинский рабочий» müəyyən dövrlər fasilələrlə çıxsa da, 1920-ci ildən mütəmadi şəkildə çap edilir. Bu qəzetlə bərabər, XX əsrin əvvəllərində “Bakı və onun ətrafı Şurasının əxbarı”, «Известия рабочих депутатов советов», sol eserlərin mətbu orqanı «Наша знамя», «Наш труд» qəzetləri milli qüvvələrə qarşı çıxışlar edirdilər.

1918-ci ilin 31 mart tarixində bolşeviklərin və Erməni Milli Şurasının hərbi birləşmələri azərbaycanlılara qarşı xüsusi amansızlıqla qətlamlar həyata keçirdi, 30 min insanın həyatına son qoydu. Qatillər minlərlə insanı, abidələri məhv etməklə yanaşı, “Novruz”, “Turan”, “Açıq söz”, “Kaspi” mətbəələrini yandırmış, Orucov qardaşlarının mətbəəsini dağıtmışdılar. Bu vəhşiliklərdən dünyanın xəbər tutmaması üçün qəzet və jurnalları, dərgiləri, çap avadanlıqlarını, əsasən, sıradan çıxarmaq yolunu tutanların fəaliyyəti nəticəsində “Açıq söz”, “Bəsirət”, “El həyatı”, “İstiqlal”, “İttihad” qəzetləri fəaliyyətlərini dayandırmalı oldu. Nəticədə bəzi istisnalarla Azərbaycan demokratik mətbuatı 1918-ci ilin martından sentyabr ayınadək iflic dövrünü yaşadı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra (1920) sosial-siyasi fikirdə, dövlət idarəçiliyi və mədəni quruculuqda olduğu kimi, mətbuat və jurnalistikada da sosializm məfkurəsinə üstünlük verilməyə başladı. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın sosial-siyasi fikri və jurnalistikasında təşəkkülə başlayan sosializm və kommunizm ideyası 1920-ci ilin aprel ayından sonra mətbuatın xarakterini əsaslı şəkildə dəyişməyə müvəffəq oldu. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra mətbuatın inkişafı, əsasən, partiyalı mövqe ilə bağlı idi. Respublikanın “Kommunist” (ilk nömrəsi 1919-cu ildə çıxmışdır), “Bakinskiy rabochiy” (1906-cı ildən çıxır), “Vışka” (1928-ci ildən çıxır), “Azərbaycan gəncləri”, “Molod-yoj Azerbaydjana” (ilk nömrələri 1919-cu ildə çıxmışdır), “Bakı”, “Baku” (1958-ci ildən çıxır), “Ədəbiyyat və incəsənət” (1934-cü ildən çıxır) və sair tanınmış mətbuat orqanlarında kommunist ideologiyası ilə bağlı məsələlərlə yanaşı, respublikanın iqtisadi, elmi, mədəni inkişafı ilə əlaqədar problemlər də öz əksini tapırdı. Məsələn, 1928-ci ilin mart ayının 1-dən rus dilində çap olunan və daha çox neft sənayesi ilə bağlı materialları dərc edən “Vışka” qəzeti ilk illərdə 10 min tirajla çıxsa da, bu mətbu orqanına artan maraq sonrakı illərdə tirajın 150 min nüsxəyə qədər artmasına səbəb olmuşdur. Bu qəzetin nömrələri nəinki SSRİ məkanında, hətta bir çox xarici ölkələrdə yayılmışdır. Bu dövrdə böyük oxucu auditoriyasına malik qəzetlərdən biri də 1932-ci ildə işıq üzü görən “Azərbaycan bədən tərbiyəçisi” – “Физкультурник Азербайджана” qəzeti olmuşdur. Sonradan bu qəzet “İdman”, “Sport” adları altında rus və Azərbaycan dillərində çap edilmişdir.

Zamanın tələbinə və dövrün reallıqlarına uyğun olaraq antisovet əhval-ruhiyyəli mətbuat orqanları öz işini dayandırmağa, əks fikirli ədiblər və jurnalistlər isə mövqeyini dəyişməyə məcbur edildilər. Mövcud vəziyyətlə barışmayanlar isə təqibə, həbsə, sürgünə və 1937-ci ilin müdhiş “qırmızı terror”una məruz qaldılar. Bir qisim ədib və jurnalistlər isə xarici ölkələrə, o cümlədən İran, Türkiyə və Avropaya sığınmalı oldular, həyat və yaradıcılıqlarını müha-

cirətdə davam etdirdilər. Bu zaman Azərbaycan mətbuatında iki əsas inkişaf təmayülü formalaşdı:

1. Sovet hakimiyyətinin rəsmi doktrinasını qətiyyətlə müdafiə və təbliğ edən Azərbaycan sovet jurnalistikası.

2. Sovet dövründə fəaliyyət göstərməsindən asılı olmayaraq milli dəyərlərə meyil edən jurnalistika.

Bunların hər ikisi Azərbaycanın tarixi həqiqətlərinin ifadəsi olsa da, çağdaş postsovet jurnalistikanın meydana gəlməsində ikinci təmayül əsas mənbəyi, şübhəsiz, xarici ölkələrin demokratik jurnalistika ənənələri və milli mühacirlərin zəngin mətbu irsidir.

Azərbaycan-Rusiya ədəbi əlaqələrinə nəzər salan, gərgin bir zaman kəsiyi sayılan - 1917-1920-ci illərdə Azərbaycandakı rusdilli dövrü mətbuatda ədəbiyyat məsələlərini araşdıran tədqiqatçı – alim Svetlana Lukyanovanın da xidmətlərini qeyd etmək lazımdır. Hərçənd ki, o, ədəbiyyata sinfi mübarizənin bir forması kimi yanaşmış, həmin dövrün əksər araşdırmaçıları kimi ideya düşmənlərinə tənqidi yanaşma nümayiş etdirmişdir. Bakıda 1976-cı ildə “Elm” nəşriyyatı tərəfindən çap edilmiş “Вопросы литературы в русской периодической печати Азербайджана 1917-1920 годов” adlı tədqiqatında rusdilli dövrü mətbuatda Azərbaycan sovet ədəbiyyatının ilkin mərhələsi haqqında təəssüratı zənginləşdirən müəllif ədəbi proseslərə fərdi yanaşması ilə seçilsə də, onun əməyi həmin dövrdəki rusdilli mətbuatın öyrənilməsinə və ədəbi əlaqələrimizə müəyyən töhfələr vermişdir. Xronoloji baxımdan kiçik, amma tarixi hadisələr baxımından zəngin bir zaman kəsiyinin dövrü mətbuatında işıq üzü görən ədəbiyyat nümunələrini həssaslıqla öyrənən müəllif mədəni irsə münasibət və yeni bədii şüurun formalaşması kimi təzadlı məsələlərə də qabarıq şəkildə münasibət bildirmişdir. 1930-cu ildən başlayaraq Azərbaycanda məcburi təhsilin tətbiq edilməsi ilə əlaqədar artıq 1933-cü il üçün əhali arasında savadlılığın 50%-ə çatması dövrü mətbuata tələbatı və marağı da artırmışdı. Bir məqamı xatırlatmaq yerinə düşər ki, rus dili Azərbaycanda 1938-ci ildən başlayaraq mütləq qaydada tədris edildiyindən respublikada bu dildə danışib-yaza bilən yerli əhəlinin say göstəricisi həmişə yüksək olmuşdur. Bu səbəbdən də rusdilli mətbuat sovet illərində Azərbaycandilli mətbuatla bərabər inkişaf etmişdir. 1939-cu ildə Azərbaycanda rus dilində 46 qəzet çıxmışdır. (3).

Sovet İttifaqının süqutundan sonra da müstəqil Azərbaycanda rusdilli mətbuat orqanları ölkəmizin media aləmində öz nüfuzunu qoruyub saxlamış, kəmiyyət və keyfiyyət kriteriyasında öndə olmuşlar. Müstəqilliyin ilk illərindən başlayaraq ölkəmizdə fəaliyyət göstərən informasiya agentlikləri də öz xəbər buraxılışlarını rus və Azərbaycan dillərində yayımlamış, məhz rus dili vasitəsilə informasiya blokadasının yarılmasında əhəmiyyətli xidmət göstərmişlər. “Turan”, “Assa-İrada”, “Trend” və digərləri bu baxımdan önəmli fəaliyyət göstərmişlər.

Azərbaycanda rus dilinin ənənəvi nüfuzu, eyni zamanda ölkəmizdə böyük rus icmasının mövcudluğu ilə də bağlı idi. 1989-cu il üçün Azərbaycanda yaşayan rusların sayı 392 min nəfərdən çox idi (4). SSRİ-nin süqutundan sonra bu say göstəricisi azalmağa doğru getsə də, rus dili ölkəmizdə mövqeyini tam itirməmiş, əksinə, ünsiyyət vasitəsi kimi aktual olmuşdur. Rus dilində yeni qəzetlərin təsis olunması və populyarlıq qazanması da müstəqillik illərinin reallığı idi. Sovet dönəmidə çıxan ənənəvi rusdilli qəzetlərin tirajları müstəqillik dövründə azalsa da, qəzetlər bağlanmamış, əksinə, yeni dövrün reallıqlarını əks etdirən rus dilində yeni qəzetlər nəşr edilməyə başlamışdır. 1998-ci ilin avqustunda prezident Heydər Əliyev tərəfindən mətbuatın üzərindən senzuranın götürülməsindən sonra yeni, müstəqil qəzetlərin ərəsəyə gəlmə prosesi sürətlənmiş, o cümlədən yeni rusdilli qəzetlərin çapına başlanılmışdır. 1999-cu ilin 9 oktyabr tarixində “Novoe vremya” gündəlik qəzetinin işıq üzü görməsi məlumat mənbəyi kimi rusdilli qəzetə olan tələbdən xəbər verirdi. 2001-ci ilin yanvar ayından rus dilində çıxan daha bir gündəlik qəzet - “Exo” qəzeti də obyektivliyi, milli maraqların müdafiəsi və fundamental dəyərlərin rusdilli auditoriyaya təbliği ilə diqqət çəkmiş və ölkəmizin aparıcı qəzetlərindən biri olmuşdur. Xatırlatmaq yerinə düşər ki, bu qəzetin kollektivinin əsasını

1990-cı ilin avqust ayından Bakıda nəşr edilən “Zerkalo” qəzetinin bir qrup əməkdaşı təşkil edirdi. Rus dilində 2004-cü ildən çıxan “Azerbaidjanskije İzvestiya” qəzeti də ilk saylarından böyük populyarlıq qazanmış, 15 min tirajla çap edilmişdir. 2006-cı ilin 1 yanvar tarixində rus dilində fəaliyyətə başlayan “Region plus” analitik jurnalı da rusdilli mətbuat orqanları arasında öz sanballılığı ilə seçilməkdədir. 2009-cu ilin 10 iyun tarixindən “Бакинский рабочий” qəzetin rus mətbuatının daydcesti sayılan “Rossiyskie vesti” adlı əlavəsi çap olunmağa başlamışdır. Qısa müddətdən sonra bu əlavənin adı dəyişdirilmiş və “Vesti iz Rossii” adlandırılmışdır. 2003-cü ildən Rusiyanın nəhəng informasiya agentliyi hesab edilən “İnterfaks” özünün tam hüquqlu “İnterfaks-Azərbaycan” informasiya agentliyini açmışdır. Hazırda Azərbaycanda “İTAR-TASS”, “RİA-Novosti” informasiya agentliklərinin və VQTRK telekanalının nümayəndəlikləri fəaliyyət göstərir.

1999-cu ilin 24 iyununda İTAR-TASS informasiya agentliyi və nüfuzlu rusdilli KİV nümayəndələri tərəfindən yaradılmış Ümumdünya Rus Mətbuatı Assosiasiyası (ÜRMA) müttəmadi olaraq Ümumdünya rus mətbuatı konqresi keçirir. Hazırda Azərbaycan da daxil olmaqla dünyanın 80 ölkəsində rusdilli mətbuat orqanları fəaliyyət göstərir. 2003-cü il 18-21 sentyabr tarixlərində Bakıda keçirilən V Ümumdünya rus mətbuatı konqresi ölkələrimiz arasında qarşılıqlı etimadın və ənənəvi tərəfdaşlıq münasibətlərinin göstəricisi olmuşdur. Postsovet məkanında informasiya mübadiləsi və peşəkar jurnalist həmrəyliyinin vacibliyinə məxsusi yer ayıran tədbir iştirakçılarını o zaman Baş Nazir vəzifəsində çalışan İlham Əliyev qəbul etmişdi. Ümumiyyətlə, müasir dövrdə Azərbaycanda rusdilli mətbuatla bağlı ÜRMA-nın prezidenti, İTAR TASS informasiya agentliyinin baş direktoru Vitaliy İqnatenkonun maraqlı fikirləri var: “Biz fəxr edirik ki, bizim azərbaycanlı dostlarımız rusdilli mətbuatın kontingentini Azərbaycanda qoruyub-saxlamaqdan əlavə onu artırırırlar. Və bu gün biz onu deyə bilərik ki, rusdilli mətbuat Azərbaycanda layiqli, yaxşı və möhkəm yer tutub” (4). Dünyanın 43 ölkəsindən gəlmiş 160 nəfər rus dilində yazan jurnalist konqresin keçirildiyi günlərdə ölkəmizlə yaxından tanış olmaqla yanaşı, həm də Azərbaycan həqiqətlərinin geniş auditoriyaya çatdırılmasında xidmətlər göstərmişdilər.

Rusiya Xarici İşlər Nazirinin birinci müavini A.Denisovun Rusiya Dövlət Dumasına göndərdiyi 22 iyun 2010-cu il tarixli “MDB ölkələrində rusdilli KİV-in vəziyyəti və rolu” adlı analitik arayışda rusdilli mətbuatın populyar olduğunu və ictimai rəyin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynadığı qeyd olunmuşdur. Azərbaycanda KİV-lərin 12%-nin rus dilli olduğu bildirilir. Bu sıraya 50 dövrü nəşr və 7 informasiya agentliyi daxildir. 2009-cu ilin 12 mart tarixindən etibarən Rusiya mədəniyyət – informasiya mərkəzinin fəaliyyətə başlaması da xalqlarımız arasında əlaqələrin dinamik inkişafı və informasiya mübadiləsi üçün geniş baza yaratmışdır (5). Son dövrlər ümumi tendensiya uyğun olaraq əksər qəzetlər çap versiyasından daha çox internet məkanında yayımlanırlar. Təbii ki, bu hal rusdilli mətbuatdan da yan ötməyib. Amma buna baxmayaraq, bu media orqanları müasir dövrdə sanballı məlumat mənbəyi kimi oxucu auditoriyasında öz nüfuzunu qoruyub saxlamaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Lalə Hacıyeva. Azərbaycanla rusdilli dövrü mətbuatın tarixindən (1871-1918). “Elm və təhsil”. Bakı-2017. səh 107-108
2. Axundov N. «Tifliski vedomosti» qəzeti və Abbasqulu Ağa Bakıxanov Qüdsinin qəzetlə əlaqəsi, Azərbaycan mətbuat tarixi antologiyası (2 cildə II cild), nəşrə hazırlayanı və elmi redaktorları Ş.Vəliyev, N.Yaqublu, s.134-148
3. История Азербайджана. Баку: Изд-во АН Азербайджанской ССР, 1963. Т. 3, часть 2. С. 49.
4. Всесоюзная перепись населения 1989 года. Национальный состав населения по республикам СССР. «Демоскоп». 26 августа 2011 года.
5. Trend 14 iyun 2008
6. <http://www.1news.az/news/russkoyazychnaya-pressa-v-azerbaydzhane> ,14.08.2010

Ф.Гусиев

Русскоязычная пресса в Азербайджане – исторические корни и современный аспект***Резюме***

В статье исследуется история русскоязычной прессы Азербайджана. С конца XIX века русскоязычная пресса сыграла определенную роль в историческом становлении и развитии национальной печати и журналистики в Азербайджане, доводила до внимания широкой общественности успехи, достигнутые на протяжении всей истории. В силу своей объективности русскоязычная пресса в Азербайджане заняла очень прочное и достойное место в среде местной и региональной журналистики. На сегодняшний день в Азербайджане примерно 12% СМИ являются русскоязычными, из которых 50 периодических изданий и 7 информационных агентств. Помимо исторических газет советского и раннего периода в статье также идет речь о таких русскоязычных газетах, как «Новое время», «Эхо», «Зеркало» и «Азербайджанские известия».

В настоящее время в Азербайджане функционируют представители информ агентств ИТАР-ТАСС, РИА Новости и телеканала ВГТРК.

F.Husiyev

Russian-language press in Azerbaijan: historical origin and modern aspect***Summary***

The article explores the history of the Russian-language press in Azerbaijan. Since the end of the 19th century, the Russian-language press played a certain role in the historical formation and development of the national press and journalism in Azerbaijan, and brought to the attention of the general public the successes achieved throughout history. Due to its objectivity, the Russian-language press in Azerbaijan has taken a very strong and worthy place among local and regional journalism. Today in Azerbaijan about 12% of the media are Russian-speaking, of which 50 periodicals and 7 news agencies. In addition to the historical newspapers of the Soviet and early period, the article also deals with such Russian-language newspapers as “Novoye Vremya”, “Ekho”, “Zerkalo” and “Azerbaijan News”.

And also currently in Azerbaijan there are representatives of the ITAR-TASS information agencies, RIA Novosti and the All-Russia State Television and Radio Broadcasting Company television channel.

*Rəyçi: filol.e.d., prof. Ş.Q.Vəliyev**Redaksiyaya daxil olub: 07.01.2019*

T.İ.KAZIMOV

dosent

Bakı Slavyan Universiteti

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD”da VƏ EVRİPIDİN “ALKESTA” PYESİNDƏ ƏZRAYIL OBRAZI

Açar sözlər: Dədə Qorqud, Alkesta, Dəli Domrul, Admet, H.F.fon Dits, Əzrail, Oğuz, V.Ruben, Herakl, Basat, Təpəgöz, Herodot.

Ключевые слова: Дедэ Коркут, Алкеста, Дели Домрул, Адмет, Г.Ф.фон Дитц, Ангел смерти, Огуз, В.Рубен, Геракл, Басат, Тенегёз, Геродот.

Key words: Dede Gorgud, Alkesta, Deli Domrul, Admet, H.F.fon Dits, Devil, Oguz, V.Ruben, Heracule, Basat, Tapagoyoz, Herodot.

Dilimizin və ədəbiyyatımızın ən qədim və möhtəşəm incisi sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları tədqiq olunduqca tədqiqata daha çox ehtiyac duyulur.

Alman şərqşünası Haynrix Fridrix fon Ditsin 1815-ci ildə dastanı elm aləminə məlum etməsi və onun haqqında elmi-tarixi dəlillərlə maraqlı fikirlər söyləməsi, doğrudan da, türk xalqları və ən əsası isə Azərbaycan xalqı üçün əvəzedilməz bir töhfə oldu.

1844-cü ildə isə alman şərqşünası V.Ruben “25 dünya Təpəgözü və Dədə Qorqud hekayələri” əsərini Helsinkidə nəşr etdirir. Bütün boylar haqqında məlumat verən şərqşünas Dəli Domrul boyunu Evripidin “Alkesta” faciəsi ilə müqayisə edərək müəyyən fikirlər söyləmiş və nəticədə Əzrail mifinin şərqdə daha qədimdən yarandığı qərarına gəlmişlər.

Dəli Domrul boyu haqqında fikirlərimizi və bəzi mülahizələri nəzərdən keçirsək, bu mifoloji motivlərə aydınlıq gətirmiş olarıq. Bu boy 2 hissədən ibarətdir. 2-ci hissə bu gün də xalq arasında yayılaraq tanınmışdır ki, bu da daha inandırıcı və daha qədimdir.

2-ci hissə isə belədir: Dəli Domrul ölməlidir. Allah ölüm mələikəsi Əzraili göndərir ki, onun canını alsın. Domrul yalvarır ki, Əzrail onu bağışlasın və ata-anasından xahiş edir ki, onun əvəzinə canlarını versinlər. Ancaq ata-anası onun xahişini qəbul etməyərək başqa bir oğul da qazana biləcəklərini söyləyirlər və Domrulun yaşamasının bir o qədər də vacib olmadığını ərz edirlər. Belə olduqda Domrul öz həyat yoldaşından canını verməsini xahiş edir. Həyat yoldaşı isə həyatının fani olduğunu başa düşdüyündən buna asanlıqla razı olur. Əzrail onun canını almaq istəyəndə Domrul öz qamçısı ilə onu hədələyir ki, yoldaşına çox əziyyət verməsin və belə olduqda o dönüb göyərçin, Əzrail isə tərlan olur. Belə halda Əzrail baş verəni gəlib Allaha danışır. Allah Domrulu və həyat yoldaşını bağışlayaraq yaşlı valideynlərinin canını alır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da valideynlərinin razılığı olmur və Domrul yoldaşı ilə vidalaşib onun başqası ilə evlənməsinə xeyir-dua vermək istəyəndə o, öz canının alınmasını təklif edir. Belə olduqda Domrul Allaha yalvarır ki, onların hər ikisinin canını birdən alsın. Bu Allahın xoşuna gəlir və onlara 100 il də ömür verərək valideynlərini ölümə məhkum edir.

Belə bir epizod hələ indiyə qədər dünya ədəbiyyatında məlum deyil.

Qədim bir hind əfsanəsində ana ölüm yatağında olan sevimli qızının əvəzinə Allaha yalvarır ki, onun öz canını alsın. Günlərin bir günündə mətbəxə bir inək girir, qazanda olan yeməyi yeyir, lakin qazan onun buynuzlarına ilişərək başında qalır. Ana bunu gördükdə qışqırır: “Əziz Əzrail, mən qoca anayam, xəstə içəridə, otaqda, mənə yox, onun canını al”. Buradan belə nəticə çıxır ki, adam dara düşəndə yalnız özünü düşünür.

Buna oxşar bir əfsanə yunanlarda da var. Kral Admet ölməlidir və o, valideynlərindən xahiş edir ki, öz canlarını onun cavan canı əvəzinə, versinlər. Onlar bu xahişi rədd edirlər.

Lakin onun həyat yoldaşı Alkesta canını verməyə hazır olur və ölüm onu aparır. Təsədüfən Herakl Admetin yanına gəlir və ölümə vuruşaraq bu alicənab qadının həyatını geri qaytarır.

Evripidin bu əfsanəni dram şəklində qələmə alaraq göstərir ki, Admet atası Feretə iradlar tutur ki, niyə o öz qoca canını onun cavan canı əvəzinə, vermir və bunu öz həyat yoldaşı Alkesta edir. Artıq onun oğlu yoxdur və o, onu itirib. O, bundan sonra bir oğul da qazana bilməz. Atası cavab verir: “Sən də mənim kimi öz canını istəməsəydin, yoldaşının həyatını qurban verməzdin, çoxlu arvad al ki, öz həyatının əvəzinə, onları qurban verəsən”.

Bu klassik dram bizansların dövrünə kimi yaşadı. V.Rubenə görə, həyatlarını oğlu üçün verməyən valideynlər və vermək istəyən qadın həyat yoldaşı motivi ola bilər ki, ya bu dramdan, ya da ki, sonralar meydana gəlmiş yunan mətnlərindən şərqə yayılmışdır. Lakin bunların arasında bir dəyişiklik var. Admetin atası həyatını verməlidir, çünki o, həyatda oğul-uşaq yaratmağa qadir deyil, çox qocadır. Domrulun atası isə həyatını vermək istəmir, çünki o, bir neçə oğul da qazanmağa qadirdir. Admetin məntiqi əsası budur ki, onun atası paxılıqdan öz oğlunu, yəni onu itirir. Oğuz mənəviyyətinə əsasən oğlunun atadan bu şəkildə itməsi yolverilməzdir. Bunu biz 1-ci boyda atanın oğlunu öldürmək istəməsinə baxmayaraq, oğul ataya kömək edir. Domrulun atası isə öz imtinasını başqa cür əsaslandırır.

Yunanlarda da belə bir oxşar fikir var. Herodot nəql edir ki, bir qadından soruşanda ki, o, oğlunu, qardaşını yoxsa ərinin ölümündən xilas etmək istər. O, qardaşını seçir və bunu belə izah edir ki, ər və oğul tapmaq olar, qardaş isə yox. Bu fakt Sofoklun “Antiqoniya” dramına da sirayət etmişdir.

V.Rubenin fikrincə bu fakt da Alkesta motivinin oğuzlara keçməsi faktına bənzəyir.

Görkəmli şərqşünas H.F.fon Ditsin əksinə olaraq V.Ruben Dəli Domrul boyundakı əsas ideyanın yunanlardan oğuzlara keçməsinə əsaslandırmağa çalışır. Lakin o, bu fikirdən tez də yan keçərək, bu fakta Hindistanda da Herodot və Sofokldan əvvəl rast gəldiyinə işarə edərək, qeyd edir ki, Herodot bu əhvalatı İrana aid etdiyinə görə ola bilər ki, bu fikir elə burada da meydana gəlmiş, sonralar isə Yunanıstana və Hindistana keçmişdir.

Doğrudan da, Domrulun qamçı ilə Əzraili hədələməsi epizodu sonradan Heraklın döyüşündə əks olunmuşdur. Lakin Domrulun mövqeyi tamamilə dəyişir: O, arvadının özünü qurban verməsini sadəcə olaraq qəbul etmir, onun üçün yalvarır və ondan qurban getməsinə xahiş etmir, o, onunla sadəcə olaraq vidalaşmaq istəyir. Elə sanki bu fikri əsas tutaraq atası Admetə qarşı çıxır və bununla da hadisənin əxlaqi xüsusiyyətləri qabarıq şəkildə üzə çıxır. Ata həyat yoldaşı uğrunda oğlunun özünü qurban verməsini istəyir. Bu isə kişi və qadın arasında olan münasibət üçün böyük mənəvi əhəmiyyət kəsb edir.

Bunun əksinə olaraq qədim Hindistanda belə bir əfsanə də mövcud olmuşdur. Mömin Asket Ruru ilan sanmış sevgilisinin uğrunda həyatının yarısını qurban verməyə hazır olur və onu ölümündən xilas edir. Məşhur Hind eposu Mahabharatada isə belə bir epizod (hekayə) verilir: Şahın oğlu ölməlidir, buna baxmayaraq, varlı bir şah qızı onu özünə həyat yoldaşı seçir. Yalnız ona məlum olan ölüm günündə onu meşəyə aparır. O, yorğun olduğuna görə başını qızın qucağına qoyaraq yatır. Əzrail gəlib onun dırnaq boyda olan ruhunu aparır. Vəfalı həyat yoldaşı onun ruhunu izləyir və bu mövzuda ağıllı fikirlər söyləyir ki, qadının borcu həmişə, hər yerdə öz kişisini izləməkdir. Qadının bu vəfasını və müdrikliyini görən ölüm qadının arzularını yerinə yetirir və həmçinin həyat yoldaşına həyat verir.

Burada bir şey aydın deyil ki, bu qadın öz həyatını da qurban vermək istəyir, yoxsa yox? Hər halda bu epizod da Domrul-Admet hekayəsinə çox oxşardır. Burada da qadın öz ərinin ruhunu izləyərək ona sadıq olduğunu nümayiş etdirir.

Hind adət-ənənəsinə görə dul qadın ölmüş həyat yoldaşına sadıq qalmalı və özünü onunla birgə tonqalda yandırılmalıdır. Qadın həyatı Hindistanda heç də önəmli yer tutmur. Bu nöqtəyi-nəzərdən kişi həyatı əsas yer tutduğuna görə, məlum deyil ki, Ruru öz həyatının yarısını hansı səbəbdən güzəştə gedir. Admet üçün də həyat yoldaşı onun üçündə önəmli deyildir. Əlbəttə, bunu onun atası üzünə deyir. Lakin türk qəhrəmanı özlüyündə öz arvadını (həyat

yoldaşını) xilas edir ki, bu da hind və yunanlardan fərqli olaraq qadına hörmətin, qadına məhəbbətin çox yüksək olduğunu göstərir.

V. Ruben belə hesab edir ki, başqa bir oxşar hadisə də Dədə Qorquda məlum olmamış ola bilməz. O, türk və fars dillərinə tərcümə edilmiş hind “Tutinaməsinə” istinadan bu fikri söyləyir. Hekayənin məğzi belədir: Şaha sadıq olan bir əsgər ömrünün uzanması naminə oğlunu böyük ilahənin yolunda qurban kəsir. Bu hekayə 1000-ci ildə Hindistanda mövcud idi, tərcümələrlə və şifahi söyləmələrə Avropaya da gəlib çatmışdır. Buna biz Qrim qardaşlarının nağıllarında “Sadıq Yohansen” başlığı altında rast gəlirik. Və belə fərz edirlər ki, bu əfsanə qədim Hindistanda insan qurban vermənin həqiqi bir adət olduğunu əks etdirir. Başqa bir Hind əfsanəsinin motivini isə atanın növbə ilə yaşının oğlanları tərəfindən bölünməsinə xahiş etməsidir. Belə təqdirdə yalnız kiçik oğlu razılıq verir.

Hindistanda özünü qurban vermə haqqında bir sıra qədim və məşhur əfsanələr mövcuddur. Buddizm və Şiva dinlərində məzlumların özünü dini məqsədlər (amallar) uğrunda amansızcasına qurban verməsi böyük rol oynayır.

Lakin Alkesta əfsanəsinin daha qədim bir miflə bağlı olmasını da söyləyirlər: Guya Alkesta “o dünya Allahı” tərəfindən payızda yerin altına aparılmış, yazda isə azad edilmişdir. O, səpin ilahəsi olmuş və sonralar ilahi keyfiyyətlərlə qələmə alınmışdır. Lakin bu dini-tarixi düzəlişlər düzgün deyil. Bu mifə Hindistanda da paralellər tapmağa cəhd etmişlər. Şiva, böyük məhsuldar Allahı qayınatası tərəfindən nifrətə düşər olur. Öz atasına nifrət və etiraz əlaməti olaraq Şirvanın gənc həyat yoldaşı özünü qurban tonqalında yandırır, sonra yenidən doğulur və Şirvanın həyat yoldaşı olur. O özünü Şirvanın həyatı uğrunda qurban verirsə də, bu onunla bağlıdır. Bununla da hindlilər özünü qurban verən qədim dul qadın nümunəsi kimi qələmə verirlər. Lakin bu ilahə dul qadın deyil. Alkestanın da həyata qayıtması qədim miflə bağlıdırsa, valideynlərin etirazı heç də mif deyil. Herodotun söylədiyi kimi, hər şeydən əvvəl bir hekayə motividir.

Qədim dünyanın cənubunda, Həbəşistanda bu günə qədər belə bir əfsanə mövcuddur. “Ölüm 8 gün əvvəl insanlara xəbərdarlıq etməyə adət etmişdi və bir adaxlı oğlana da xəbər göndərmişdir. 8 gündən sonra oğlanın canını almağa gələndə valideynləri onun ölümünə hazır idilər, lakin onun gənc qadını isə yox, bunun əksinə idi. Ölüm Allahın yanına gedib ondan soruşur ki, indi nə etməlidir. Allah ona əmr edir ki, gələcəkdə insanlara əvvəlcədən xəbər etməsin”. (3, s. 496)

Qeyd etmək lazımdır ki, yəhudi nağıllarında elə sujetlər var ki, kişi həyatının bir hissəsini öz həyat yoldaşı üçün qurban verməyə hazırdır. Başqa bir sujetdə isə bir dost Allaha yalvarır ki, ya onun ölən dostunu yenidən diriltsin, ya da onu da öldürsün. (İncil səh.165 və 165.1: İbn Qorman) Əlbəttə, bu, sujet yəhudilərə İrandan keçməmişdir.

Herodot söyləyir ki, Kserksin anası yaşlı olanda 2 dəfə 7 əsilzadə gənci diri-diri basdırdır ki, özünün o dünya Allahına minnətdarlığını bildirsin. Çünki o, bu qədər ömür sürübür. Bu Şərqdə (İranda), gözəl qurban vermə əhvalatlarının baş verdiyi bir məmləkətdə, baş verən ən dəhşətli bir hadisədir (4, s.114)

Əlbəttə, “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında tez-tez işlənən “Qara başım qurban olsun sana” (1, s.26) ifadəsi də çox qədim dövrlərdən gəlməlidir və bu gün də “qurban olum” şəklində türkdilli xalqlarda həmsöhbətə hörmət mənasında edilən müraciətdir.

Qədim bir “quş ruhu” təsəvvürünə, əfsanəsinə oxşar olaraq ruh qadını göyərçin şəklində tərk edir. Əzrail isə tərlan şəklində onun arxasına düşür. Bu şifahi şərhə I hissədəki tamamilə başqa bir yazılı süjet uyğun gəlir. Əzrail göyçərinə çevrilərək hirsələnmiş Domrulun qabağından uçar. Domrul ova gedir və tərlan quşunun köməyi ilə 2 göyərçin öldürür. Əzrail isə Domrulun atına görsənərək onu qorxuzur, Domrul atdan yıxılır və o, artıq ölümlə üzləşir. Əhvalatın keçmiş təsviri necədir? Yəqin ki, belə olduqda Orta Asiyada geniş yayılmış və orada lap çoxdan özünəməxsus yer tutmuş vuruşanların heyvana çevrilmə mövzusu haqqında düşünmək lazımdır. Əlbəttə, bu motivlərə qırğız və tatar ədəbiyyatında da rast gəlmək olar.

Qadınlar dara düşdükdə qanadlanaraq uçub gedirlər. Ümumiyyətlə, türk xalqlarının ədəbiyyatında olan bu oxşarlıqdan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, qadınların göyərçinə çevrilməsi daha əzəldir. Dəli Domrul boyunda da Əzrailin göyərçinə çevrilməsinin ilkin saymaq olmaz və bu, əlbəttə, əvvəllər də baş vermiş ola biləmiş.

Şifahi ifadə tərzində Domrul Əzraili hədələyir. Bu isə Dədə Qorqud mətnində hadisələrin əsas özəyini təşkil edir. Dəliqanlı Dəli Domrul quru bir arxın üzərindən körpü düzəldərək, yolçuları onun üstündən keçməyə məcbur edərək onları gömrük verməyə vadar edir! Bir gün Domrul burada bir ölmüş igid görür və bildikdə onun canını Əzrail alıb öyünməyə başlayır. O, bu igidi onun canını almış Əzraildən qorumaq istəyir. Domrulun belə öyünməyi Allahı qəzəbləndirir və o, Əzrailə onun canını almasını əmr edir. Domrul isə qılıncla Əzrailin üstünə gedir (hücum edir). Əzrail göyərçinə çevrilir. Atının hürkməsindən yıxılan Domrul bu çətin anda Allahdan ona kömək etməsini xahiş edir. Allahın ona rəhmi gəlir və onun öz əvəzinə, kimisə tapmağa icazə verir.

Əzrailə, yaxud Allaha qarşı ölənün mübarizəsi çox qədim bir motivdir. Polineziya xalqının qəhrəmanı Maui əzmkarlıqla günəşə qarşı mübarizə aparır. Eyni zamanda Cənubi Amerika nağıllarının birində də qəhrəman günəşə qarşı çıxır. Herakl da günəşə qarşı vuruşmuş və ona ox atmışdır. Bir balkan nağılında qəhrəman gecənin anasını qandallayır. Hindistanda Krişna İndra və Şivaya qarşı vuruşur. Bibliyada Yakob mələikəyə qarşı çıxır və s. Bu vuruşmaların qəhrəmanların günahı hesab etmək olmaz: belə ki, Allah Domrulu lovğalığına görə cəzalandırır. Sonra isə o, Domrulun möminliyini gördükdə rəhmə gəlir, köməyə çatan və ədalətli olur. Bu motiv nə yunanlarda, nə də ki, hindlilərdən götürülməmiş və “Kitabi-Dədə Qorqud”a xas olan motivdir.

Əlbəttə Admetlə Domrulun müqayisəsindən belə bir nəticəyə gəlirik ki, Domrul Admetə nisbətən daha sərbəst, daha mübarizdir və özünü həqiqi bir cəngavər kimi aparır. Bütün Dədə Qorqud boylarında qəhrəmanın qələbəsinə bayram edirlər. Lakin burada Domrulun naməlum bir qəhrəmanla (ölüm mələikəsi) Əzrailə vuruşundan qalib çıxması bayram edilmir. Bu boyda iki mərd xarakterdən – Domrul və həyat yoldaşlarından bəhs edilir. V. Ruben araşdırmasının sonunda yunanlarda və başqa xalqlarda olan qurban vermə motivinin heç də “Kitabi-Dədə Qorqud”un Dəli Domrul boyundakı qurban vermə ilə heç bir əlaqəsi olmadığını göstərərək belə bir nəticəyə gəlir ki, bu boydakı qurban vermə yalnız “Kitabi-Dədə Qorqud”a xas olan bir xüsusiyyətdir.

Dastanın mifologiyası ilə bağlı olan “Basat Təpəgözü öldürdüyü boyu bəyan edər” və “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyunu bəyan edər” hissələrində Təpəgöz mifinin və Əzrailə qurban vermə motivinin daha dolğun və daha qədim olduğu nəzərə çarpır.

Belə ki, həm Təpəgöz, həm də Əzrail insanlara düşmən kəsildiyindən daimi bunlara qarşı müxtəlif mübarizə yolları düşünülmüşdür. Əlbəttə, Təpəgöz nəhəng və güclü olduğundan ona qarşı vuruşan Basat da güclü və ağıllıdır, eyni zamanda onun hiylə və yalvarışlarına inanmayaraq onu məğlub edir. Dəli Domrul boyunda isə Əzrailə qurban vermə motivində Domrul çox mərdliklə Əzrailə qarşı çıxır və onun hərəkətləri Allaha xoş gəlir, buna görə də Allah ona kömək edərək ölүmdən qurtarır.

Yuxarıda araşdırılan mülahizə və müqayisələrdən sonra belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Əzrailə qurban vermə motivi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının Dəli Domrul boyunda yunanların və başqa Şərq xalqlarının oxşar motivindən əvvəl, yaxud sonra yaranmasından asılı olmayaraq öz spesifik xüsusiyyətləri və dolğunluğu ilə oğuzlara mənsub olan bir motivdir. Şübhəsiz, Təpəgöz mifi kimi Əzrail mifini də oğuzlar başqalarından əxz etməmiş, əksinə, başqaları oğuzlardan əxz edə bilərdilər.

Ədəbiyyat

1. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1978.
2. Еврипид. Алкеста. Москва, 1916.

3. Yensen A. "Auf dem Lande Gada". Stutgard, 1936.
4. Геродот. История VII т. Ленинград, 1972.

Т.И.Кязымов

**Образ ангела смерти в «Книге моего Деде Коркуда»
и в пьесе «Алкеста» Еврипида**
Резюме

Автор статьи «Образ ангела смерти» в «Книга моего Деде Коркуда» и в пьесе «Алкеста» Еврипида сравнивает Дели Домрул с персонажем пьесы «Алкеста» – Адметом. Сходство характеров в их действиях против ангела смерти, их молитва о милосердии и обретении уважения к богу. Автор обнаружил, что разница в отношениях между родителями и детьми различна.

Автор приходит к выводу, что образы Тепегёза и ангела смерти у Огузов первичны и греки приобрели их у огузов.

T.I.Kazimov

In Kitabi Dede Gorgud and "Alkesta" pyes of Evripid Devil character
Summary

The author of the article in his research of the legend "Kitabi-Dada Gorgud" ("The book of Dada Gorgud") showed the comparasion of the character Dali Domrul in the verse about Dali Domrul with the character of the legend "Alkesta" by Evripid Admet. The comporasion is the sameness of the character in their action against Devil, their prayer of mercy, and to gain the respect of god.

The author has hown the difference of the relationship between the parents and children is various.

The point of the author is to show the similarity of the charactens of Tapagyozyoz as the same characters was taken as in the Greek myphology.

Rəyçi: f.e.d., prof. S.T.Rzayeva

Redaksiyaya daxil olub: 04.02.2019

K.S.MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Universiteti
(Bakı şəh., Mirəli Qaşqay küç. 84)

SARI AŞIĞIN CİNAS SƏNƏTKARLIĞI

Açar sözlər: Sarı Aşıq, bayatı, qafiyə, cinas, məharət.*Ключевые слова:* Сары Ашуг, баяты, рифма, омонимия, мастерство*Key words:* Sari Ashug, bayati, rhyme, homonymy, skill

Azərbaycan aşıq poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Sarı Aşığın (XVII əsr) adı çəkiləndə istər-istəməz ilk olaraq yadıma onun yaratdığı cinas bayatı nümunələri gəlir. Yaxud aşıq şeirində, xüsusən, bayatı yaradıcılığında cinas sənətinin yeri və rolundan söz gedəndə birinci növbədə Sarı Aşığın adı və cinas bayatıları xatırlanır. Biri ixtiyarsız olaraq digərini yada salan bu iki anlayışın qarşılıqlı münasibətlərinin və ayrılmaz vəhdətinin elmi-nəzəri səpkidə tədqiq olunması, eyni zamanda Sarı Aşığın şəxsiyyəti, yaradıcılığı və müəlliflik hüququnun sərhədləri ilə bağlı bir sıra mübahisəli məsələlərə də aydınlıq gətirə bilər. İstər xalq şeirində, istər klassik poeziyada ən geniş yayılmış poetik sənətlərdən biri olan cinas «şeirin qafiyələnən sözlərinin zahirən eyni olub mənaca şərtlənməsidir» (5, 75). Bu sənətin şifahi və yazılı şeirdə bu qədər geniş yayılmasının başlıca səbəbi onun əsas poetik funksiyası ilə, yəni xalq dilinin sonsuz zənginliklərini və məna incəliklərini parlaq şəkildə nümayiş etdirmək vəzifəsi ilə birbaşa bağlıdır. Məhz bu funksiyasına görə cinas xalq dilinin mahir bilicisi və xalq ruhunun tərənnümçüsü olan ustad aşıqların yaradıcılığında nəinki geniş yayılmışdır, hətta aşıq şeirində bir sıra poetik biçim və çeşidlərin (cinas gəraylı, cinas qoşma – tənis, cinas rübai, cins tapmaca, cinas divanı, cinas müxəmməs, cinas müsəddəs və s.) yaranmasında başlıca amil rolunu oynamışdır (5, 75-80).

Aşıq yaradıcılığında cinas bayatının misilsiz ustadı sayılan Sarı Aşığın cinas sənətində bu qədər böyük şöhrət qazanmasının əsas səbəbi isə ustad aşığın, hər şeydən öncə, Azərbaycan dilinin poetik ifadə imkanlarını nümayiş etdirmək istəyi və bu məqsədə nail olmaq yolundakı yüksək məharəti ilə bağlı idi. Burada görkəmli folklorşünas, professor Məhərrəm Qasım-lının qiymətli bir xülasəsini xatırlatmaq yerinə düşərdi:

«Azərbaycan türkcəsinin hansı səviyyədə poetik qüdrətə malik olduğunu Sarı Aşığın bayatıları qədər dəqiq ifadə edən heç bir nümunə yoxdur» (7, 35).

Ustad aşığın bədii dil zirvəsini fəth etməsində həlledici rol oynayan cinas bayatılardakı sənətkarlığının dərəcəsini və özünəməxsus cəhətlərini işıqlandırmaq üçün onun yaratdığı cinas nümunələri üzərində ətraflı dayanmaq lazım gəlir.

Cinas bayatılar Sarı Aşığın indiyə qədər görkəmli folklorçular, peşəkar və həvəskar toplayıcılar tərəfindən toplanmış və nəşr olunmuş bütün nəşrlərində aparıcı yer tutur (2; 3; 4; 11; 12; 13; 15; 16 və s.). Bu nəşrlərdən bəzilərinin bu və ya digər cəhətdən özünəməxsus üstünlük və yenilikləri var. Xüsusən Sarı Aşığın poetik irsini gələcək folklorşünasların və oxucuların diqqətinə çatdırmaqda Salman Mümtaz və Bəhlul Behcət kimi fədakar folklorçu və toplayıcıların hələ keçən əsrin 20-30-cu illərində gerçəkləşdirdikləri nəşrlərin böyük əksəriyyətini qədərbilənliliklə vurğulamaq lazımdır.

Amma müxtəlif nəşrlərdə təqdim olunan bayatı nümunələri, o cümlədən cinas bayatı nümunələrini arasında çoxsaylı variant fərqləri olduğu üçün bu və ya digər məsələnin tədqiqi və təhlilində, istər-istəməz həmin nəşrlərdən daha çox birinə istinad etmək zərurəti yaranır. Bu mənada Sarı Aşığın cinas sənətkarlığını doğru-düzgün işıqlandırmaq üçün, fikrimizcə, bütün başqa nəşrlərin özünəməxsus tərəflərini nəzərdən qaçırmamaq şərti ilə, Salman Mümtaz və Bəhlul Behcət nəşrləri ilə yanaşı, əsasən, özündən əvvəlki folklorçu və toplayıcılarının

təcrübə və uğurlarını da müqayisəli şəkildə ümumiləşdirmiş istedadlı ədəbiyyatşünas və şair Hüseyn Kürdoğlu nəşrinə (Sarı Aşıq. Seçmə bayatılar, tərtib edən, ön sözün müəllifi və redaktoru Hüseyn Kürdoğlu, Bakı: Sabah, 1993, 120 səh.) istinad etmək daha məqəduyğundur.

«Seçmə bayatılar»ın bir özünəməxsus tərəfi və üstün cəhəti də ondan ibarətdir ki, toplaıcı və tərtibçi bu kitabda Sarı Aşıq irsini əvvəlki nəşrlərdə olmayan bir sıra cinas bayatılarla, o cümlədən görkəmli el sənətkarı Dədə Şəmşirin dilindən 1975-ci ildə yazıya alınmış cinas üstündəki məşhur deyişmə (Haqq Aşığı ilə Kürd Aşığın deyişməsi) ilə zənginləşdirmişdir. Eləcə də, kitabdakı nümunələrin iki əlifbada (həm kiril, həm latın) təqdim olunması müxtəlif nəsilərə mənsub oxucular üçün asan və əlverişli şərait yaratmaqla bərabər, eyni zamanda bir sıra çox variantlı örnəklərin özündən əvvəlki və sonrakı nəşrlərdəki mövcud variantları ilə hərtərəfli müqayisəsi üçün geniş imkan doğurur. Məsələn:

Qazanda qaşiq aşı,
Bişirir qaşiq aşı.
Aşığı yoldan eylər,
Yaxşının qaşığı, qaşığı (13, 30)

«Seçmə bayatılar»dan alınmış bu cinaslı nümunə bir sıra mənbələrdə, o cümlədən özündən əvvəl çıxmış «Sarı Aşıq. Şeirlər» kitabında və özündən sonra çap olunmuş «Sarı Aşıq. Gül dəftəri»ndə aşağıdakı variantda təqdim olunmuşdur:

Mən aşıq qaşiq aşı,
Bişirir qaşiq aşı.
Aşığı yoldan eylər,
Yaxşının qaşiq aşığı (14, 38; 12, 83)

Fərq yalnız ondan ibarətdir ki, «Gül dəftəri»ndə bayatıların sonuncu misrası «Yaxşının qaşığı, qaşığı» şəklində verilmişdir (Bəzi mənbələrdə birinci misranın «Yeməyə qaşiq aşığı» şəklində verildiyi kimi).

Cinaslı el bayatılarından fərqli olaraq, cinas üzərində qurulmuş müəllifli bayatılarda hər hansı müəllifin əsas məqsədinin cinas qafiyələrdən hər birində ifadə olunan ayrıca və müstəqil mənanı məharətlə çatdırmaqdan ibarət olduğunu nəzərə alsaq, sözügedən bayatının Sarı Aşığın ilhamına uyğun, nisbətən doğru-düzgün variantının «Seçmə bayatılar»dakı variant olduğuna qənaət hasil edə bilərik. Ancaq bu variantda belə cinasın ifadə etdiyi bütün mənalарın oxucuya asanlıqla çatdırılması üçün nümunənin aşağıdakı yazılışda təqdim olunması daha məqsəduyğun olardı:

Qazanı qaşığı-qaşığı,
Bişirir qaşiq aşığı.
Aşığı yoldan eylər
Yaxşının qaşığı, ...qaşığı.

(Yəni, Yaxşı qazanı qaşığı-qaşığı qaşiq aşığı bişirir. Aşığı yolundan eyləyən isə Yaxşının qaşığıdır, qaşığı).

Örnəyin qalan variantlarında isə «aşığı» sözünün iki dəfə təkrarı lüzumsuz duyulduğu kimi, birinci misradakı cinas qafiyənin mənası da oxucu üçün tam aydınlığı ilə üzə çıxmır.

Sarı Aşığın yüksək poetik məharəti, o cümlədən misilsiz cinas sənətkarlığı haqqında Azərbaycan folklorşünaslığında indiyə qədər diqqətəlayiq elmi-nəzəri mülahizələr irəli sürülmüşdür (1; 6; 8; 9; 10 və s.). Ancaq Sarı Aşıq yaradıcılığında, xüsusən bayatılarında, cinas sənətinin bədii-estetik funksiyası və bütövlükdə aşığı poeziyasında bayatı dahisinin şəriksiz yerini müəyyənləşdirən cəhətləri yetərli dərəcədə və arzu olunan səviyyədə tədqiq olunmamışdır. Odur ki, ustad aşığın yaratdığı ecazkar nümunələrin təsnifinə və təhlilinə keçmədən əvvəl cinas sənətinin əsaslandığı omonimlər haqqında yığcam məlumata ehtiyac duyulur.

Məlumdur ki, müxtəlif səs tərkibinə malik olub, eyni və ya oxşar mənalara ifadə edən sinonim sözlər kimi eyni və ya oxşar səs tərkibinə malik olub müxtəlif mənalara bildirən omonim sözlər də hər hansı dilin leksik-semantik zənginliyini və bədii ifadə qüdrətini nümayiş

etdirən əsas göstəricilərdən sayılır. Üstəlik, fəaliyyət meydanı kimi daha çox ədəbi dillə məhdudlaşan sinonimlərdən fərqli olaraq, canlı danışq dilinin və müxtəlif dialektlərinin çeşidli tələffüz imkanları omonimlərin inkişafı üçün daha geniş üfqlər açır. Türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan türkcəsinin omonimlərlə zənginliyi istər-istəməz bu dillərdə yazıb-yaradan hər bir sənətkarı xalq dilinin bütün güc-qüdrətini və gözəlliyini göstərməyə sövq edir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, hər şeydən öncə, Azərbaycan ədəbi dilinin və xalq danışq dilinin omonimlər xəzinəsindən bəhrələnən cinas sənətinin həm şifahi, həm yazılı şerimizdə geniş qol-qanad açmasının başlıca səbəbi budur.

Xalq şeirinin ən qədim və ən yaygın janrlarından biri olan bayatı poetikasında cinasın yeri və rolu məsələsinə gəlsək, Sarı Aşığa qədər də, Sarı Aşıqdan sonra da el bayatılarında cinas qafiyələrin gözəl nümunələri olmuşdur. Sadəcə olaraq Sarı Aşığın böyük xidməti və dahiyənə sənətkarlığı ondadır ki, o, cinas qafiyələr yaratmağı öz ilhamının sevimli məşqinə, cinas bayatılar çağırmağı isə öz yaradıcılığının ana xəttinə çevirməyi bacarmış və bununla da Azərbaycan aşiq ədəbiyyatında bayatı yaradıcılığının zirvəsinə yüksələ bilmişdir.

Ustad aşiqin bayatı poetikasına gətirdiyi ən böyük yeniliklər məhz onun cinas sənətindəki məharəti ilə bağlıdır. Unutmayaq ki, cinas bayatı nümunələrindəki cinasların bədii-estetik funksiyası yalnız çoxmənalı qafiyələr yaratmaqla və ya dil zənginliyini nümayiş etdirməklə məhdudlaşmır. Onlar bayatıların forma rəngbərəngliyini və üslub özünəməxsusluğunu təmin etməklə bərabər, eyni zamanda işləndikləri bayatıların məzmun dərinliyini və mündəricə zənginliyini müəyyənləşdirməkdə də ciddi rola və əhəmiyyətə malikdirlər. Buna dərin inam hasil etmək üçün Sarı Aşıq bayatılarındakı cinas qafiyələrin bir neçə cəhətdən elmi-nəzəri təsnifini nəzərdən keçirmək kifayətdir. Söz quruluşu və şəkli cəhətdən Sarı Aşıq cinaslarını üç qismə ayırmaq olar:

- a) sadə cinaslar
- b) mürəkkəb cinaslar
- c) qanadlı cinaslar

Sadə cinaslar bir sözdən ibarət olub müxtəlif şəkilçilər vasitəsi ilə dilimizdəki çoxmənalı sadə sözlərdən (dağ, bağ, üz, yar, yaz, sarı və s.) məharətlə istifadə yolu ilə yaradılır. Məsələn:

Nə dağım, nə yazım var,
Nə lələk, nə yazım var.
Könlü yetim Aşığam,
Nə qışım, nə yazım var (13, 55).

Bu nümunədə «Var» rədifindən əvvəl gələn cinas qafiyələr sadə sözlərdən ibarət olub misralar boyunca sıra ilə müstəqil mənaları (1. çölüm, düzüm; 2. yazım-pozum; 3. baharım) ifadə edirlər və bayatı məzmununun təsirli çatdırılmasına xidmət göstərirlər.

Mürəkkəb cinaslar bir neçə sözün müxtəlif mənaları, mənə çalarları və formaları əsasında yaranır və sənətkardan daha böyük məharət tələb edir. Məsələn:

Aşığa oda dağlar,
Düşməsin oda dağlar.
Yaxşı yar sorağında
Eyləyər o dad, ağlar (13, 29).

Göründüyü kimi, bu nümunədəki cinasların əsasında müxtəlif nitq hissəsinə mənsub olan bir neçə söz (oda, dağ, od, o, dad, ağlamaq) dayanır və bayatının aşağıdakı təsirli məzmununu üzə çıxarır:

Aşığın evi dağlardı,
Dağlar alışıb yanmasın.
Yarı Yaxşıdan ötrü
Aşıq dad deyib ağlar.

Yəni eyni səs tərkibinə malik cinaslar bayatının birinci, ikinci və dördüncü misralarında bir-birindən tamamilə fərqli mənaları (1. otaq, dağlar; 2. atəşə dağlar; 3. o qan ağlayar) əks etdirirlər.

Qanadlı cinaslar bayatının qafiyələnən misralarından hər birində xüsusi isimlər istisna olmaqla, qoşa işlənən iki sözdən hər birinin ayrıca mənə ifadə etməsi əsasında yaranır. Məsələn:

Mən Aşığam sal yana,
Dara zülfün, sal yana.
Necəsən, bir ah çəkəm,
Kür quruya, sal yana (12, 40).

Örnekdəki cinasların qanadları, «sal» və «yana» sözlərindən ibarətdir. Birincisi qanad kimi (1. toponimin birinci tərkib hissəsi; 2. salla; 3. daş) ikinci qanad da (1. yer adının ikinci hissəsi; 2. yan tərəfə; 3. od tuta) hər misrada müxtəlif mənaları ifadə edir.

İstər Sarı Aşığın bayatılarında, istər ümumən bayatı poeziyasında sadə və qanadlı cinaslarla müqayisədə mürəkkəb cinaslar daha geniş yayılmışdır. Bunun səbəblərindən biri sadə və qanadlı cinaslar üçün dil materialının müəyyən mənada məhdudluğu ilə bağlıdırsa, ikincisi hər bir söz sənətkarının öz məharətini nümayiş etdirməsi üçün daha çox mürəkkəb cinaslara meyil göstərməsi ilə izah oluna bilər.

Cinasların söz quruluşuna və şəklinə görə təsnifatına indiyə qədər mövcud olan elmi-nəzəri ədəbiyyatda da rast gəlik (5, 75). Amma Sarı Aşığın cinas sənətkarlığı sahəsindəki sədsərhəd tanımayan yüksək məharəti və sonsuz uğurları cinasların başqa prinsiplər əsasında təsnifatına da ehtiyac yaradır. O cümlədən tələffüz (orfoepiya) və imla (orfoqrafiya) norma və qaydalarının qarşılıqlı münasibətləri baxımından ustad aşiq bayatılarında cinasları üç qrupda ümumiləşdirmək məqsəduyğundur: a) mükəmməl cinaslar; b) əsl cinaslar; c) nisbi cinaslar

Həm səs tərkibi, həm imlası, həm də təbii tələffüzü ilə tam mənada üst-üstə düşən cinaslara mükəmməl cinaslar demək olar. Məsələn:

Üz tutub Kürdə sarı,
Nə desin Kürdə Sarı?
Aşıq, şələn ağırdı,
Böl, yarsın Kürdə sarı (13, 114).

Nümunədə, göründüyü kimi, üç müxtəlif mənada (1. tərəf; 2. Sarı Aşıq; 3. bağla, yüklə) işlədilmiş cinaslar eyni səs tərkibinə, eyni yazılış tərzinə və eyni tələffüzə malikdirlər.

Mükəmməl cinaslardan fərqli olaraq, əsl cinaslar eyni səs tərkibinə malik olsalar da, yazılış və tələffüz tərzilə seçilir. Məsələn:

Zülfün suda mar kimi,
Oynar su damar kimi.
Sızıldatdın Aşığı
Yağa su damar kimi! (13, 69).

Sarı Aşığın şah bayatılarından biri olan bu ecazkar nümunə əsl cinasların son dərəcə təbii və gözəl nümunələrini (1. suda ilan kimi; 2. su damar kimi; 3. su daman kimi) nümayiş etdirməklə bərabər, birincisi təbiət və gözəlliyə, ikincisi məişətə aid olan iki gözəl və tanış mənzərəni gözlərimiz önündə əyani canlandırması ilə diqqətəlayiqdir. Hər iki mənzərənin birlikdə əks etdirdiyi yanıqlı sevgi yaşantısının təsirli ifadəsi isə dinləyici və oxucu qəlbinə rıqqətə gətirir. Bu məqamda ədəbiyyatşünas Hüseyn Kürdoğlunun sözügedən bayatı ilə bağlı sözlərini yada salmaq istədik: «...Həyatiliyin, sadəliyin, təbiiliyin, xəlqiliyin bundan da gözəl bədii ifadəsini düşünmək mümkün deyil. Bu sızıltı bədbinlikdən, düzgünlükdən, küskünlükdən uzaq, həyatın bağrından qopan bir sızıltıdır, məhz aşiqanə nalədir, gözəllik eşqinin həyata çağırən şərəfli fəryadıdır» (13, 9).

Nisbi cinaslar səs tərkibi, yazılışı və tələffüzü cəhətdən fərqli olub, səslənişdə müəyyən uzlaşmaya ehtiyacı olan cinaslardır. Məsələn:

Aşıq deyər şah Araz,
Yaxan tutub şəh, Araz!
Yaxşı kimi yaxşı yar,
Könlüm kimi, şəh az (13, 35).

Göründüyü kimi, buradakı cinaslar (1. xan Araz; 2. şəbnəm, Araz; 3. şəhər azdı) nisbi səciyyə daşıyaraq oxunuşda müəyyən uyğunlaşmaya ehtiyac duyurlar.

Sarı Aşıq bayatılarında cinaslar onların qafiyələrdəki sayına görə iki yerə ayrılır: a) tam cinaslar; b) brikəm cinaslar

Tam cinaslar bayatının qafiyələnən hər üç misrasında ayrı-ayrılıqda müstəqil mənaya malik olan cinaslardır. Məsələn:

Aşıq, qucaqla şalı (1. baş örtüyünü quc)
Xak ol, qucaqla şalı (2. düyü koluna sarıl)
Qol məndən, gərdən səndən
Gəl, bir qucaqlaşalı (3. qucaqlaşaq) (14, 9)

Üzvlərindən biri müəyyən poetik çalar daşısa da, müstəqil mənaya malik olmayan cinasları brikəm, yaxud natamam cinaslar adlandırmaq olar. Məsələn:

Mən Aşıqəm gül əllər (1. gül kimi əllər)
Ağ biləklər, gül əllər (2. gül kimi əllər)
Dəryaca ağlın olsa,
Yoxsul olsan, güləllər (3. gülərlər) (14, 5)

Birinci və ikinci misraların qafiyələrindəki «gül əlləri» ayrı-ayrı mənə baxımından bir-birindən fərqləndirmək olduqca çətinidir. Ancaq bu qəbildən olan nisbi cinasların da bir özünəməxsus tərəfi ondan ibarətdir ki, onlarda ustad aşiq dinləyici və ya oxucunun təxəyyülü üçün də müəyyən dərəcədə imkan yaradır. Yəni hər kəs öz zövqünə və qəlbinə görə, «gül əlləri» müxtəlif misralarda çeşidli məcazi çalarları ilə (gül kimi gözəl əllər, gül kimi zərif əllər, gül kimi xınalı əllər, gül kimi ətirli əllər və s.) qəbul edə bilər.

Sarı Aşıq bayatılarında cinasları başqa nöqteyi-nəzərlərdən də (məsələn, qafiyələnən misralarda rədifin iştirak edib-etməməsinə görə: a) rədifli cinaslar; b) rədifsiz cinaslar və s.) təsnif etmək mümkündür. Amma Sarı Aşığın bayatı poetikasına gətirdiyi yenilikləri, xüsusən cinas sənətkarlığının özünəməxsus cəhətlərini, fikrimizcə, yuxarıdakı təsnifatlar və misallar müəyyən mənada əhatə edir. Onların bəzi bəndlərini və xüsusiyyətlərini bu və ya digər dərəcədə cinaslı el bayatılarına da aid etmək olar. Məsələn, bir sıra xalq bayatılarının qafiyələrində də sadə, yaxud mürəkkəb, tam, yaxud brikəm cinaslara rast gəlmək mümkündür. Ancaq bütövlükdə sözügedən təsnifatlara bədii material verən məhz Sarı Aşığın cinaslı bayatıları və Sarı Aşığın cinas sənətkarlığı sahəsindəki misilsiz məharətidir.

Nəhayət, yuxarıda bildirilən bütün mülahizələr və təhlilə cəlb olunan bütün misallar mühüm və ciddi bir nəticəyə gətirib çıxarır. Sarı Aşığın cinas sənətkarlığı indiyə qədər mübahisəli sayılan bir məsələnin həllində, yəni el bayatıları ilə ustad aşiq bayatıları arasındakı sərhədlərin müəyyənləşdirilməsində etibarlı dəlil rolunu oynaya bilər. Bu fikri ilk dəfə Azərbaycan folklorşünaslığında ciddi şəkildə ortaya qoyan professor Məhərrəm Qasımlı yazır: «Sarı Aşıq bayatılarının (xüsusən də «Yaxşı və Aşıq» dastan-hekayəti və rəvayət mətnləri daxilindəki bayatıların) qafiyə sistemindəki özünəməxsusluq da müəyyənləşdirici əlamət kimi çıxış edə bilər. El bayatıları ilə qarışdırılma ehtimalının az olduğu Bəhlul Behcət və Salman Mümtaz toplusları, eləcə də epik mətn (dastan və rəvayət) daxilindəki nümunələr Sarı Aşığın böyük əksəriyyətlə cinas qafiyələrə meyil göstərdiyinə, üstəlik də qafiyə quruculuğunda zərif, oynaq, canlı danışiq kaloritinə, ana dilinin saf və təbii axarına, poetik çalarlarla zəngin dinamizmə xüsusi diqqət yetirdiyini açıq cizgi və boyalarla büruzə verir» (6, 502).

Görkəmli folklorşünasın bu sanballı elmi-nəzəri mülahizəsinin xeyrinə işləyən bir amil var. Cinas sənəti öz mahiyyəti və təbiəti baxımından kütləvi təxəyyül və təfəkkürdən daha çox fərdi təxəyyülün və parlaq istedadın meydanıdır. Ona görə də əsrlər ərzində hansı dəyişikliklərə

məruz qalmasından və başqa örnəklərlə nə dərəcədə qarışdırılmasından asılı olmayaraq günümüzə qədər gəlib çatan cinas bayatı nümunələrinin böyük əksəriyyətində Sarı Aşığın üslubunu və dəsti-xəttini, Sarı Aşıq dühasının möhürünün və izlərini sezməmək mümkün deyildir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, üç cildə, I cild, Bakı: Elm, 1960, s. 491-495.
2. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. I kitab, Bakı: Elm və təhsil, 2012, s. 146-148.
3. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, IV kitab, Bakı: Elm və təhsil, 2013, s. 360-375.
4. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, VI kitab, Bakı: Elm və təhsil, 2013, s. 302-303.
5. Qasımlı M., Allahmanlı M. Aşıq şeirinin poetik bəçimləri və çeşidləri. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 220 s.
6. Qasımlı M. Bayatılarımızın heyvət heykəli – Sarı Aşıq – «Folklor və ədəbiyyat araşdırmaları (I kitab)», Bakı: Elm və təhsil, 2017, s. 495-505.
7. Qasımlı M. Taleyimdən və ürəyimdən keçənlər, Bakı: Elm və təhsil, 2017, 136 s.
8. Məmmədli E. Təcnis sənətkarlığı, Bakı: Nafta-press, 1998, 150 s.
9. Namazov Q. Ozan-aşıq sənətinin tarixi, Bakı: Elm və təhsil, 2013, s. 116-125.
10. Pirsultanlı S. Poeziyamızda Aşığın bayatı zirvəsi, Bakı: Azərnəşr, 2011, 56 s.
11. Sarı Aşığın bayatıları (toplayanı Bəhlul Behcət), Bakı: Səda, 2006.
12. Sarı Aşıq. Gül dəftəri (toplayanı və tərtib edəni İlham Qəhrəman), ikinci nəşr, Bakı: Qanun, 2018, 280 s.
13. Sarı Aşıq. Seçmə bayatılar (tərtib edəni Hüseyn Kürdoğlu), Bakı: Sabah, 1993, 120 s.
14. Sarı Aşıq. Şeirlər (toplayanı və tərtib edəni Əhliman Axundov), Bakı: Azərnəşr, 1966, 94 s.
15. Sarı Aşıq və bayatıları (tərtib edəni Salman Mümtaz), Bakı: Azərnəşr, 1935.
16. Telli saz ustadları/ tərtibçi Əhliman Axundov. Bakı: Azərnəşr, 1964, s. 7-10

K.C.Маммадова

Мастерство Сары Ашуга, джинас - четверостишия, построенные на омонимических рифмах Резюме

В статье рассматриваются четверостишия Сары Ашуга, одного из выдающихся представителей ашугской поэзии Азербайджана, и определяется его мастерство в области создания джинаса - четверостиший, построенных на омонимических рифмах. Автор в основном останавливается на стилистических-поэтических особенностях и лингвистических-гармонических свойствах баяты, в которых Сары Ашуг создал простые, совершенные, крылатые, полные и неполные джинасы – омонимические рифмы. Этот аспект, по-видимому, является основным качеством, которое отличает баяты Сары Ашуга от одноименных образцов, созданных народом.

K.S.Mammadova

Creativity jinas - the quatrains constructed on homonymic rhymes of Sari Ashug Summary

In article quatrains of Sari Ashug, one of outstanding representatives of ashug poetry of Azerbaijan are considered, and his skill in the field of creation of a jinas - the quatrain constructed on homonymic rhymes is defined. The author generally stops on stylistic-poetic features and linguistic-harmonic properties of a bayati in which Sari Ashug created simple, perfect, winged, full and incomplete jinas – homonymic rhymes. This aspect, apparently, is the main quality which distinguishes Sari Ashug's bayati from the samples of the same name created by the people.

Rəyçi: filol.f.d., dos. A.X.Ramazanova

Redaksiyaya daxil olub: 16.02.2019

R.MƏMMƏDOVA

e-mail: m.ruxsara@yahoo.com

Bakı Dövlət Universiteti

(Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 23)

MƏTBUATIN İCTİMAİ ROLU VƏ VƏZİFƏLƏRİ “AÇIQ SÖZ” QƏZETİ SƏHİFƏLƏRİNDƏ

Açar sözlər: məqalə, “Açıq söz”, mətbuat, maarifləndirmək, məlumatlandırmaq, əyləndirmək*Ключевые слова:* статья, “Ачыг сөз», пресса, просвещать, информировать, развлекать*Key words:* article, “Achyg Soz”, press, enlighten, inform, entertain

Cəmiyyətin iqtisadi və mədəni tərəqqisində, milli şüur və özünüdərkini formalaşması prosesində mətbuatın rolu danılmazdır. Mətbuat cəmiyyətin kamilləşməsində, maariflənməsində, ictimai rəyin formalaşmasında misilsiz xidmətləri olan institutlardan biri, bəlkə də birincisidir. Təsadüfi deyil ki, bu və digər keyfiyyətləri nəzərə alınaraq ona IV hakimiyyət ünvanı verilmişdir. Bu missiya Azərbaycan mətbuatı adına da öz keçərliliyini qorumuş və o, geniş xalq kütlələrini arxasınca aparan, ictimai fikri formalaşdıran, maarifçilik missiyasını həyata keçirən bir vasitə kimi çıxış etmişdir. Bu səbəbdəndir ki, klassiklərimiz mətbuata hər zaman böyük əhəmiyyət vermiş, onu xalqın fikir və düşüncələrini təcəssüm etdirən bir vasitə kimi qəbul etmişlər. M.Ə.Rəsulzadə məşhur “Mətbuat azadlığı” məqaləsində mətbuat, onun funksiya və vəzifələri haqqında yazırdı: “Mətbuatın rolu çox böyük və əhəmiyyətlidir. Mətbuat mühüm milli qüvvələrdən biridir. O, milli iqtidarda dördüncü yerdə durur. Yəni iqtidarın üç qüvvəsi, birinci – qanunvericilik, ikinci – icraedici, üçüncü – hüquq orqanları. Bundan sonra mətbuat gəlir... Mətbuat millət fərdlərinin, jurnalistlərin şəxsi fikirlərini cəmiyyətə çatdırandır... Mətbuat xalqın milli nümayəndəliyini öhdəsinə götürən, onun görüşlərini ifadə edib yayan ictimai nəzarətçidir” (9, 73-75).

M.Ə.Rəsulzadənin də dediyi kimi, milli mətbuatımız bütün dövrlərdə “xalqın milli nümayəndəliyi”ni öhdəsinə götürüb şərəflə, ləyaqətlə bu vəzifəni yerinə yetirmişdi. Onun redaktoru və nəşiri olduğu dövrü nəşrlərdə bu işdə fəallığı ilə seçilirdi. M.Ə.Rəsulzadənin “Açıq söz”də dərc etdirdiyi “Milli qərzlər” adlı məqaləsində mətbuat, onun vəzifələri haqqındakı işıqlı fikirləri yuxarıda qeyd etdiyimiz mülahizələrinin məntiqi davamı idi: “Qəzetlərin ən böyük bir vəzifəsi işlə gördükləri ədalətsizliyin səbəblərini aramaq və səbəblərin aradan götürülməsi çarələrini göstərməkdən ibarətdir... Həyatımızdakı bütün üsulsuzluqları, ədalətsizlikləri, qonşuluqdakı rəftarsızlıqları açmaq, öyrənmək, elmi surətdə təhlil edib də çarəsini axtarmaq, əlbəttə, mətbuatın borcudur. Fəqət bu borcu vicdanlı bir qəzetə, insafli bir mühərrir öylə ifa etməlidir ki, zamanın bu kibi həyəcanlı bir zamanında aranı pozmağa səbəb olmasın” (10, 252).

M.Ə.Rəsulzadə ilə yanaşı, qəzetin digər aparıcı jurnalist və publisistləri də müxtəlif məqalələrdə mətbuatın ictimai rolu və vəzifələri barədə dəyərli fikirlər, mülahizələr irəli sürmüşlər. Bu mənada Azərbaycan mətbuatının fəal yaradıcılarından biri olan Ö.F.Nemanzadənin fikirləri olduqca əhəmiyyətlidir. “Mətbuatı olmayan millətin dili yoxdur, dili olmayanın da mövcudiyyəti yoxdur” söyləyən publisist öz dövründə məşhur olan “dildə, fikirdə, işdə birlik” (İ.Qasparlı) ideyasına mühüm əhəmiyyət verir, publisistik yazılarında onun reallaşmasına səy göstərirdi. Bu işdə mətbuatın rolunu yüksək qiymətləndirən ədib “Füsrət az, ehtiyac böyük” məqaləsində ruhani idarələrinin xalqın və müharibədən zərər görmüşlərin xeyrinə ianə kampaniyası aparmasını təşviq edən mətbuat haqqında danışır, onun fəaliyyətini müsbət qiymətləndirirdi. İanə kampaniyası aparanların işinə mətbuatın rəğbətini “qəzetlərimiz rəislərin bu həmiyyətlərindən uzun-uzadı bəhs etdilər. Hətta illərcə uyuşub qalan ruhani idarələrimizin belə hərəkət və cürətlərinə çaşib qaldılar. Çaşib qaldılar ki, belə adi dəvətnaməni “tarixi vəsiqə”

deyə adlandırdılar. Hətta bu “vəsiqəni” bizim üçün, bizim istiqbal və nicatımız üçün bir şans hesab edənlər də oldu” deyərək alqışlayan Ö.F.Nemanzadə mətbuat və jurnalistikanın ümumi elmi-nəzəri prinsiplərindən, praktik əhəmiyyətindən, ictimai-mədəni vəzifələrindən vaxtaşırı danışır, ayrı-ayrı mətbuat xadimlərinin iş təcrübəsini örnək bilirdi. Misal üçün H.Zərdabinin “Qəzet gərəkdir vilayətin aynası olsun” fikrinə münasibət bildirən Ö.F.Nemanzadə qəzetin həm də təbliğat və təşviqat roluna üstünlük verir, onun fikir mübadiləsi, müzakirəsi və mübahisəsi üçün ən etibarlı bir vasitə olduğuna diqqət yönəldirdi. O, “Milli məsələlərimizin vaxtımı?” adlı silsilə məqalələlərinin birində yazırdı:

“Biz elə sanırız ki, hər millətin mətbuatı o millətin ən parlaq güzgüsüdür ki, oraya baxdıqca insan üstündə olan ləkələri, çirkinlikləri – qüsurları qaldırmağa və özünü daha təmiz, daha gözəl etməyə çalışır.

Halbuki bizim öz milli güzgümüzə baxdıqca orada bizdən artıq özgüləri, özgülərin fikir və işlərini görürüz. O dərəcədə ki, bir avropalı, xeyr, xeyr, bir rus vətəndaşımız istəsə ki, Rusiya türklərinin ictimai-siyasi ehtiyac və əməllərini bilsin mümkün deyildir... Bizi bizim mətbuatla bilmək istəyən vətəndaşımız orda bizdən ziyadə özlərini, özgülərini görüb şəksiz, təəccüb edəcəkdir” (8, 213).

Ö.F.Nemanzadə mətbuatı sadəcə gerçəkliyin aynası deyil, həm də ictimai fikrin tribunası hesab edir, onu ictimai müzakirələrə meydan açan ən mühüm vasitə kimi qiymətləndirirdi. O bildirirdi ki, mətbuat mövcud zamana uyğun sözü, fikri olduğu kimi, ifadə etməyi bacarmalı, ictimai faydalı olanları diqqət mərkəzində saxlamalıdır. Vaxtında deyilən mətbu sözün dəyərinə üstünlük verən publisist ümummilli fikrin xalq nümayəndələri, ziyalılar tərəfindən hazırlanması, formalaşdırılması məsələsinə diqqət yönəldir və özünü tənqid ruhunda yazırdı: “Ehtiyaclarımız, əlbəttə, hökumətin qərarı ilə əmələ gələcəkdir. O halda istədiklərimizi, ehtiyacımızı nə üçün açıqca bildirməliyəm?

Hökumət istədiklərimizi qəbul etməyəcəkmiş. Deyəlim ki, etməsin. Heç olmazsa mütərəqqi rus sinfi öz ürəklərində qəbul edirlər ki, dünyada heç bir şey birdən-birə olmaz. Əvvəlcə lazım olan səbəbləri, qafaları hazırlamalıyız, sonra işin hüsulunu gözləməliyiz. İndiyə qədər mətbuatımızda hansı dərdlərimizi saydıq, hansı yaralarımızı ciddi yolda açdıq? Nə vaxt camaatımızı hazırladıq, nə vaxt “Bu da bizim ümumi fikrimizdir” – dedik.

Bizim dərdimizi bilmək istəməsələr belə, biz gərək fürsət axtarib vaxt-vaxt bildirəlim, qulaqları dolduralım. Bir vaxt olar, əlbəttə, zamanın, halın icabı ilə bu dərdlər qəbul olunur” (8, 215-216).

“Doğru sözün müruri zaman ilə daşı” belə deşəcəyinə (H.Zərdabi) inanan, habelə mətbuat vasitəsi ilə ictimai diskussiyaların, azad fikrin, cəsarətli və sosial məzmunlu sözün tərəfdarı olan Ö.F.Nemanzadə həm öz yaradıcılığında, həm digər müasirlərinin publisistikasında əsas meyar kimi ictimai faydalılığı dəyərləndirir, millət və xalq naminə görülən işin hər zaman gərəkli olduğuna böyük inam bəsləyirdi. Buna görədir ki, o, mətbuat səhifələrində müzakirəyə çıxarılan məsələlərin ictimai əhəmiyyətini, ümumxalq dəyərini diqqətdə saxlayır, ümummilli ehtiyaclarımızın ön planda olmasını vacib bilirdi. Həmin səbəbdəndir ki, Ö.F.Nemanzadə Azərbaycan xalqının müstəmləkə şəraitində haqsız və hüquqsuz yaşamasını, dövlətsiz, maarifsiz olmasını və sairə dönə-dönə xatırladır, bu və buna oxşar məsələlərin mətbuatda müzakirə obyektinə çevrilməsini tələb edirdi. Odur ki, mütərəqqi fikirli rus ziyalıların və çar Rusiyasındakı inqilabi-demokratik ruhlu əhalinin Azərbaycan həqiqətləri ilə tanış olmasına çalışan Ö.F.Nemanzadə inqilabi situasiyanın yetişdiyi “başların qarışıq bir vaxtında” vəziyyətdən istifadə etməyi vacib vəzifə bilir, mətbuatın, o cümlədən “Açıq söz”ün gücündən bəhrələnməyi faydalı hesab sayırdı. Qəzetin digər müəllifləri, o cümlədən Y.V.Çəmənzəminli, H.Mirzəcamalov, X.İbrahim və digərləri də vaxtaşırı mətbuatın rolu, vəzifələri barədə işıqlı fikirlər irəli sürürdülər. Adları qeyd olunan müəlliflərin gəldikləri ümumi nəticəyə görə mətbuatın, ümumilikdə jurnalistikanın əsas funksiyalarından biri – cəmiyyəti məlumatlandırmaq və cərəyan edən hadisələrdən onun baş çıxarmasına yardım

etmək idi. Məhz həmin qələm ustalarının da bilavasitə iştirakı ilə “Açıq söz” qəzeti bu funksiyanın yerinə yetirilməsinə daim çalışmış və tam əminliklə söyləyə bilərik ki, buna nail ola bilmişdi. Bu cəhət də öz növbəsində “Açıq söz”ün müasirlərindən bir addım öndə olmasına rəvac vermişdi.

“Açıq söz” qəzetini digər mətbu orqanlardan fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri də ictimai-siyasi həyatda, ədəbi-mədəni mühitdə islahatlara fəal surətdə dəstək verməsi idi. Açıq-sözçülərin bu fəaliyyətini müasir cəmiyyət quruculuğunun tərkib hissəsi kimi də qiymətləndirmək olar. Qəzetin səhifələrində gənc jurnalist və yazıçıların hazırlanmasına, ictimai tədbirlərin, xeyriyyəçilik aksiyalarının keçirilməsinə, habelə çoxsaylı disput, müzakirə, konfrans, müsəmirə və s. haqqında informasiyalara yer ayrılması məhz bu məqsədə xidmət edirdi.

“Açıq söz” səhifələrində ictimai tədbirlərin və xeyriyyəçilik aksiyalarının keçirilməsinə xüsusi yer ayrılırdı. Qəzet müharibə illərində çıxdığından qaçqınlar, əsirlər, müharibədən əziyyət çəkən insanlar və başqa mövzular gündəmi zəbt edən əsas məsələlərdən idi. Qəzet də təbii olaraq bu mövzulara tez-tez müraciət edirdi. Bu mövzularda yazılan məqalələr, dərc olunan xəbərlərlə yanaşı, o dövrdə bir ənənə halını almış kampaniyalara da müraciət olunurdu. Bunların başında Bakı və ətraf bölgələrdə “Qardaş köməyi”, “Möhtaclara kömək”, “Əsirlər günü” adı altında təşkil olunan ianə kampaniyaları gəlirdi. “Açıq söz”də bu tədbirlərlə bağlı mütəmadi olaraq xəbərlər dərc edilir, təbliğat xarakterli materiallar çap edilirdi. 1916-cı ilin aprel 5-də Bakıda bir günlük ianə yığımı ilə bağlı qəzetdə dərc olunan elanda deyilirdi: “Bakı Müsəlman Cəmiyyəti-Xeyriyyəsi qradonaçalnikə ərizə verərək pəncşənbə günü may ayının 5-də keçən ilki kimi “Qardaş köməyi” adı ilə bir günlük cümə ianəsi yığmağa izn istəmişdir”. Elandan da göründüyü kimi, bu tip tədbirlər ardıcıl surətdə təşkil olunur, dövrün tanınmış ziyalıları, qələm sahibləri də bu ianə kampaniyasında fəallıq göstərir, insanlarda zavallı, köməyə ehtiyacı olan dindəş və irqdaşlarına mərhəmət duyğuları oyadırdılar. “Açıq söz”çülər bu xeyriyyəçilik marafonunda maksimum dərəcədə fəallıq ortaya qoyurdular. Onlar bu işlərdə həm təşkilatçı, həm də informasiya təminatçısı kimi fəvqəladə iş görürdülər. Şəhərin müxtəlif guşələrinə ezam olunan qəzet müxbirləri həm kampaniyanın şərtlərini vətəndaşlara izah edir, həm də prosesin gedişi ilə bağlı xəbər hazırlayıb qəzetdə çap etdirirdilər. Burada əsas məqsəd bacardıqca çox maddi vəsait əldə edib ehtiyacı olan, xüsusən də müharibədən əziyyət çəkən insanlara yardımda bulunmaq idi. Başqa sözlə desək, “Açıq söz”çülər bu işdə həm peşəkar jurnalist, həm də bir vətəndaş kimi çıxış edirdilər.

“Açıq söz” xeyriyyə kampaniyalarına dəstək verməklə yanaşı, həmin tədbirlərin təşkilində müstəsna rol oynayan ictimai təşkilatlar, indiki təbirlə desək, qeyri-hökumət təşkilatları barəsində də oxuculara məlumat verir, onlara xeyirxah işlərində yaxından yardım edirdi. Birinci Dünya müharibəsi illərində istər Bakıda və əyalətlərdə, istərsə də Rusiyanın müxtəlif bölgələrində türk-müsəlman ziyalılarının təsis etdikləri ictimai təşkilatlar, ədəbi-mədəni təsisatları barədə faktların əldə olunması üçün “Açıq söz” əvəzsiz mənbədir. O dövrün ictimai-siyasi və mədəni mühiti, qeyri-hökumət təşkilatlarının aktivliyi, fəaliyyət imkanları bu qəzetin səhifələrində kifayət qədər geniş, əhatəli formada öz əksini tapıb. “Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti”, “Nicat”, “Nəşri-maarif”, “Səfa”, “Ədib yurdu”, “Qardaş köməyi”, “Xalq yurdu”, “Möhtaclara kömək” cəmiyyətlərinin fəaliyyətləri, planlaşdırılan tədbirlər və onların mövzuları, müzakirəyə çıxarıldıqları problemlər, maliyyə hesabatları, nizamnamə dəyişiklikləri demək olar ki, “Açıq söz”ün diqqətindən kənarda qalmırdı.

Qəzetin səhifələrin yuxarıda adı çəkilən xeyriyyə təşkilatlarının fəaliyyətindən bəhs edən hesabat xarakterli məqalələr də dərc olunur, onların gördükləri işə nəzər salınır, məziyyətləri göstərilir, nöqsanlı cəhətləri xatırlanırdı. “Açıq söz”ün 15 noyabr 1915-ci il tarixli, 35-ci nömrəsində M.Ə.Rəsulzadənin qələmə aldığı “Cəmiyyəti-Xeyriyyənin on illiyi” məqaləsini bu baxımdan qeyd edə bilərik. Müəllif cəmiyyətin yarandığı şəraitdən, ilk illərindən, idarə heyəti və üzvlərindən, on il ərzində gördüyü işlərdən oxuculara müfəssəl məlumat verir, cəmiyyətin işindəki uğurlu cəhətləri vurğulamaqla yanaşı, yol verilən nöqsanları da göstər-

məyi unutmurdu: “Fəlakətə uğramış zavallı qardaşlarına göstərdikləri müavinət də vasitə olmaq surətilə Bakı cəmiyyəti-xeyriyyəsi imdi yeni halda bütün Rusiya müsəlmanlarını birləşdirmək yolunda şayani-ehtiram böyük bir xidmət göstərir. Fəqət yaxşı dost olmaq vəzifəsini ifa surətilə deməliyiz ki, məəttəəssüf cəmiyyət on ildən bəri təkrar edə bilməkdə olan böyük və əsaslı bir səhvini imdi də təkrar ediyor. Bu səhv haman iclası-ümumiyyəyi nəzəri-etinayə almamaq və gördüyü işlər və məsərrəf haqqında fikri-əmmayi işıqlandırmamaqdan ibarətdir” (10, 242).

“Açıq söz” Bakıda tez-tez təşkil edilən ictimai-sosial xarakterli müsəmirələr haqqında oxucularına mütəmadi informasiyalar verir və onları keçirilən həmin tədbirlərdə yaxından iştiraka səsləyirdi. Müsəmirələrin – axşam yığıncaqlarının əhəmiyyəti onda idi ki, burada həm tamaşaçıların zövqünü oxşayan söhbətlər, ədəbi-bədii parçalar, ifalar təqdim edilir, həm də tamaşaçılardan xeyriyyə məqsədilə ianələr qəbul edilirdi. Yığılan maliyyə vəsaiti isə bir qayda olaraq cəmiyyətin maddi təminatı zəif olan kəsirlərinin ehtiyaclarının qarşılmasına sərf edilirdi. Qəzetin 8 yanvar 1917-ci il sayında dərc olunmuş “Bir fincan çay” sərlövhəli xəbərin də məzmununu deyilən məsələ təşkil edirdi: ““Nicat” maarif cəmiyyəti tərəfindən kasıb tələbələr fəidəsinə “Bir fincan çay” gecəsi yanvarın 6-da “İsmailiyyə” binasında kəmalı-müvəffəqiyyətlə keçdi. Böyük salona başdan-başa masalar düzülmüş və tələbələr bu gecənin xidmətkarı kəsilməmişdir. Tələbələrə əlavə, məclisdə gül satmaq surəti ilə xanımlar dəxi iştirak edirdilər. Gecə xanımları tamamilə müsəlman xanımlarından olub hazırda da müsəlmanlardan idi. Arada artistlərdən Sarabski, Mirzəağa Əliyev, Darabski, Atabəyski cənabları məclis əhlinə bədii və ədəbi zövq verirdi. Məclisdə şayani-təqdir intizam görüldü. Maddi cəhət də gözəl idi” (2).

Qəzet müsəmirələrin keçirilməsindən davamlı olaraq verdiyi xəbərlərlə həm sözügedən tədbirləri təqdir edir, digər tərəfdən də həmin yığıncaqları təşkil edən xeyriyyə cəmiyyətlərinin işinə də bir növ dəstək vermiş olurdu. Bu cəhətdən maarifin, təhsilin inkişafı, müsəlman tələbələrinin ali məktəblərdə təhsil alması və onların maddi baxımdan təminatını qarşısına məqsəd qoyan “Nicat” maarif cəmiyyətinə verilən informasiya dəstəyi təqdir edilməlidir. Sözügedən cəmiyyət bir çox ictimai qurumlardan fərqli, diqqəti çəkən proqramlarla çıxış edirdi.

Anadoludan qaçqın düşən soydaşlarımızın və əsir türk hərbiçilərinin nəfinə düzənlənən tədbir də digər cəmiyyətlərin tədbirindən fərqlənirdi. Qəzet 1917-ci ilin yanvarın ilk günü “Bakı xəbərləri” rubrikasında “Nicat”ın planlaşdırdığı tədbirdən belə bir xəbər dərc etmişdi: “Nicat” maarif cəmiyyəti idarəsi Bakı qradonaçalnikinə müraciətlə şənbə günü, yanvarın 4-də Müsəlman Xeyriyyəsi “İsmailiyyə” binasında bir müsəmirə tərtib etmək üçün izn istəmişdir. Müsəmirədə hasil olan məbləğ müsəlman hərəzədələrin nəfinə gedəcəkdir” (1).

Qəzet nəzərdə tutulan tədbir haqqında informasiya verməklə işini bitmiş hesab etmir, onun baş tutub tutmamasını da nəzərdə saxlayırdı. Belə ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz müsəmirə haqqında verilən növbəti xəbərdə oxuyuruq: “Bu gün “Nicat” maarif cəmiyyəti sədri Behbud ağa Cavanşir cənablarının müdiriyyəti ilə müsəmirə tərtib olunacaqdır. Tələbələrin fəidəsinə olacaqdır” (1). Xəbərdən anlaşıdır ki, Bakı şəhər Polis idarəsi müsəmirənin məqsədindən xoşhal olmamış və onun keçirilməsinə razılıq verməmişdir. Belə olduqda “Nicat” cəmiyyəti müsəmirəni tələbələrin maddi sıxıntılarının aradan qaldırması ilə əlaqələndirməklə keçirilməsinə icazə ala bilmişdir.

“Açıq söz” qəzeti yuxarıda bəhs etdiyimiz xeyriyyəçilik tədbirlərini işıqlandırmaqla bərabər, ictimaiyyəti maraqlandıran disput və müzakirələr, ayrı-ayrı şəxslərin təşkil etdiyi konfranslar, orada müzakirə predmetinə çevirdikləri mövzular barədə də ətraflı məlumat verir, cəmiyyəti ölkədə və dünyada baş verən ictimai-siyasi məsələlərdən agah edir, onların siyasi mədəniyyətinin formalaşmasına yardım göstərmiş olurdu. Bu cür ictimai-siyasi və sosial məsələlərə həsr edilmiş məclislərdən hazırlanmış reportajlara qəzetin 1917-ci il nömrələrində tez-tez rast gəlmək olar.

“Açıq söz”də siyasi maarifləndirmə ümumi maarifçilik xəttinin əsasını təşkil edirdi. Qəzet cəmiyyətin siyasi cəhətdən kamilləşməsinə də böyük önəm verirdi. Baş vermiş inqilab-

dan sonra yaranan əlverişli vəziyyəti düzgün qiymətləndirən redaksiya xalq kütlələrinin inqilabi ruhunu yüksəltmək üçün fəaliyyət spektrini genişləndirmişdi. Bu sahədə onun aparıcı müəlliflərinin yazdığı məqalələr bir məktəb rolunu oynayır. Təsadüfi deyil ki, qəzet səhifələrində monarxist rejimdən demokratik cəmiyyətə keçidi əsaslandıran publisistik yazılara, ədəbi-bədii materiallara tez-tez yer verilməsi bu təmayülün təzahürü idi. Bu mövzularda M.Ə.Rəsulzadə, Ö.F.Nemanzadə, X.İbrahim, Y.V.Çəmənşəminli, S.İbrahimov və digər müəlliflər məqalə və analitik yazılarla çıxış edirdilər. Hələ müharibənin başlanğıcında Rusiya ictimai fikrində belə bir düşüncə hakim idi ki, müharibə 3-4 aydan artıq davam edə bilməyəcək. Lakin zaman bunun əksini sübut etdi. Müharibənin uzanması və getdikcə daha fəlakətli hal alması mütləqiyyət rejiminin sonunu hazırlamaqda idi. Dövrün böyük söz, fikir adamları heç şübhəsiz bunu sezmışdilər. Onlar cəhanşümul müharibənin məhkum insanlara azadlıq, məhkum millətlərə hüriyyət gətirəcəyinə könüldən inanırdılar. Bu fikri qəzet səhifələrində dərc olunan məqalələrdən də sezmək olur. M.Ə.Rəsulzadə “Böyük vüqat qarşısında və onun əlamətləri” adlı yazısında artıq bunun siqnallarını verməkdə idi: “Bir zamandan bəri gəlməkdə olan xəbərlər və hakəza bir təqvim əhvalatları – iləridə müdhiş və qəti, böyük vüqat baş göstərəcəyinə dəlalət edirlər” (11, 35). Bu “vüqatın pək yaxındamı, yaxud bir müddət sonramı zühur edəcəyi”ni isə müəllif zamanın işi hesab edirdi: “Hasili hər nə sövq ilə olsa da, bu həftənin mətbuat və məhəfili iləridə mühüm bir vüqat hazırlanmaqda olduğunu anlatırlar. Baxalım, yaxın günlər nə gətirəcək?” (11, 37).

Hadisələrin sonrakı gedişi M.Ə.Rəsulzadə uzaqgörənliyini sübut etmiş oldu. Rusiyada 1917-ci il fevralın 27-dən 28-nə keçən gecə fəvqəladə bir hadisə baş verdi: fevral burjuva-demokratik inqilabı qələbə çaldı, çar II Nikolay taxtdan endirildi. Bu xəbər tezliklə imperiyanın bütün ucqarlarına, o cümlədən Qafqaza, Bakıya da gəlib çatdı. Qəzet və jurnallar inqilab xəbərini, çarizmin yıxılmasını sevinclə qarşıladılar. Mətbuat üç əsr hakimiyyət sürən Romanovlar mütləqiyyətinin devrilməsini böyük inqilab kimi səciyyələndirdi. “Hüriyyətpərvər Rusiyanın məşəl ümidinə yağ tökən bu hadisənin xəbəri vilayətlərə yayılınca hər tərəfdə, adətən, bir bayram başladı” (11, 37).

Burjuva-demokratik inqilabını təqdir edən digər müəllif X.İbrahim alınan hüriyyətin asan başa gəlmədiyini, bunu illər boyu çəkilən zəhmətlər, edilən sivil mübarizələr, milyonlarla insanın məhrumiyyətlərə düşər olmasının şərtləndirdiyini qeydlə yazırdı: “Rusiya hüriyyət almışdır. Bəli, bu yaxınlarda almışdır. Amma bu hüriyyət on illərdən bəri künclərdə, bucaqlarda, qaranlıq yuvalarda, həbsxanalar küncündə, zindanlar zülməti içində, buzlu Sibiriya tundralarında, qaranlıq kazarmalarda, vəhşi tayqalarda çalışan alicənab xadimlərin min türlü zəhmət və məşəqqəti, hər növ həmiyyət və qeyrəti sayəsində alınmışdır!

İndi bunca əzab və zəhmətlərin ağacı meyvə gətirmişdir:

Hüriyyət meyvəsi!” (3).

İnqilabın zühuru ilə ictimai-siyasi həyatda, o cümlədən mətbuatda müəyyən azadlıqlar üçün şans qazanılmış oldu. Vəd olunan azadlıqlar və əsaslı islahatlar uzun illər zülm və işgəncə altında yaşayan insanlarda çox böyük ümid və inam hissi yaratmışdı. İnqilabın mütərəqqi islahatlarına bel bağlayanlardan biri də M.Ə.Rəsulzadə başda olmaqla “Açıq söz”çülər idi. “Açıq söz”çülər müsəlmanlara verilən və veriləcək azadlıqlardan maksimum yararlanmaqla “insan kimi” yaşayıb, mədəni millətlər, xalqlar arasına çıxmağa səsləyirdi. Qəzetdə müxtəlif müəlliflərin məqalələrində artıq birlik, bərabərlik zamanının gəldiyi, məzhəb, silk fərqi gözləmədən bir yumruq kimi birləşmənin zəruriliyi vurğulanır, bu işdə təşkilatlanmanın vacibliyi önə sürülürdü.

Bu dövrdə ictimai-siyasi fikirdə, eləcə də mətbuatda Rusiyanın gələcək idarə forması ətrafında qızgın fikir mübarizəsi gedirdi. Bu məsələ ictimaiyyəti son dərəcə maraqlandıran bir məsələ olaraq qalırdı. Rusiya müsəlmanlarının öndə gedən fikir adamları arasında iki mülahizə ciddi müzakirə olunurdu: ölkənin unitar, yoxsa federativ əsaslarla idarə olunması. Bu məsələdə M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərlik etdiyi cərəyan ikinci əsası qəbul edir və onu demok-

ratiya üçün vacib hal kimi dəyərləndirirdilər. İkinci cəbhə isə onlara qarşı çıxış edərək birinci – unitar idarəetmə variantını məqbul hesab edirdilər. Mətbuat həmin dövrdə ictimai rəyi formalaşdıran ən güclü vasitə olduğundan müzakirələr də əsasən onun səhifələrində gedirdi. Bu məsələdə Azərbaycanın bir çox aydınları federativ əsaslarla idarə olunacaq Rusiya tərkibində milli-məhəlli muxtariyyət tələbləri ilə çıxış edirdilər.

Rusiyada çarizmin devrilməsindən sonrakı inqilab ab-havası təxminən 8 ay davam etdi. 1917-ci ilin oktyabrında bolşeviklər əvvəlcə Petroqradda, sonra isə Rusiyanın digər bir çox şəhər və vilayətlərində hakimiyyəti ələ keçirdilər. Xalq çar rejimindən də qəddar və dəhşətli bir rejimdə yaşamaq məcburiyyətində qaldı. Rusiyanın digər vilayətlərindən fərqli olaraq Qafqazda bolşeviklərin nüfuzu yüksək deyildi. Bu səbəbdən də onlar yalnız Bakıda nəzarəti ələ keçirə bildilər. Bütün bu siyasi proseslər mətbuata da təsirsiz ötüşmədi. Nisbi azadlıqlar dövrü yavaş-yavaş qapanmağa başladı. Artıq bu dövrdən etibarən milli hərəkatın rəngi də dəyişməyə başladı. Azərbaycan aydınları baş verən siyasi hadisələrin fonunda artıq milli-məhəlli muxtariyyət fikrindən də irəli gedib milli müstəqillik haqqında fikirləşməyə başladılar. Bu cərəyanın başında əvvəlki kimi yenə milli mətbuat, xüsusən də “Açıq söz” qəzeti qərar tutmuşdu. “Açıq söz”çülər olduqca ziddiyyətli və qarışıq bir zamana baxmayaraq milli-azadlıq ideyalarını yavaş-yavaş mətbuat səhifələrinə daşımağa başladılar. M.B.Məhəmməd-zadə, M.Ə.Rəsulzadə, X.İbrahim və digər müəlliflər vətənin, xüsusən də Bakının başı üzərindəki qara buludları aydın hiss edir, qələmləri və ictimai fəaliyyətləri ilə bu proseslərin önünü almağa çalışırdılar. Bu səbəbdən də qəzetin 1918-ci il saylarında Azərbaycanın təhlükəsizliyi, bütövlüyü və müstəqilliyi uğrunda mübarizə motivləri üstünlük təşkil etməyə başlayırdı. S.İbrahimovun mart hadisələrindən bir neçə gün əvvəl dərc etdirdiyi “Dəhşətli saat gəlir, birlik gərək” məqaləsi də dediklərimizə sübut ola bilər. Müəllif böyük jurnalist fəhmi ilə yaxınlaşan təhlükədən xalqı xəbərdar etmək məqsədilə yazırdı: “Başqa millətlərin cəmi partiyaları bu gün məlum məsələlər xüsusunda sözlərini bir etdilər. Müsəlman partiyaları da “milləti fəlakətdən xilas etmək” xatirinə birləşməyə borcludurlar. Çünki baş kəsildikdə saqqalla bərabər gedəcək olduğundan dəhşətli saatlarda partiya fərqi baxmayaraq, proqram və partiyalar da millətlə bərabər gedəcəkdir. Dəhşətli saat gəlir, birləşiniz!..” (4).

Beləliklə, 1917-ci ilin fevral burjua-demokratik inqilabından sonra “Açıq söz” “türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” şüarlarını “ədəmi-mərkəziyyət, qoşma xalq cümhuriyyəti və muxtariyyət” şüarlarına dəyişdirərək bunların sözdə qalmayıb, əmələ keçməsi üçün mübarizəyə başladı. 1917-ci il oktyabr çevrilişinə qədər bu tələblər ilə çıxış edən “Açıq söz” çevrilişdən sonra çox böyük ehtiyat və xüsusi taktiki gedişlərlə, hadisələrin gedişini diqqətlə izləyərək Milli İstiqlal problemini gündəliyə gətirdi. Bu, xüsusilə də qəzetin 1918-ci il saylarında özünü bariz şəkildə göstərməyə başladı.

“Açıq söz” qəzeti fəaliyyəti boyunca jurnalistikanın məlumatlandırma, maarifləndirmə funksiyaları ilə yanaşı, əyləndirmə funksiyasına da diqqət yetirirdi. Qəzet redaksiyası bu funksiyanı daha çox musiqi və teatr tamaşaları, o cümlədən opera və operettalardan bəhs edən materiallarla yerinə yetirməyə çalışırdı. Bundan başqa, dünyanın müxtəlif yerlərində baş verən siyasətdən kənar, maraqlı hadisələr haqqında xəbərlər də ara-sıra qəzet səhifələrində görünürdü. Burada çalışılırdı ki, dərc edilən bu səpkili materiallar təkcə əyləncə xatirinə verilməsin, eyni zamanda məlumatlandırıcı xarakter də daşıсын, bir sözlə, oxucunun zövqünü oxşasın. “Açıq söz”də bədii düşüncə, mədəniyyət, sənət incilərinin təbliğinə kifayət qədər yer ayrılırdı. Bu cəhətdən qəzet səhifələrində mütəmadi olaraq özünə yer tapan “Teatro və musiqi” rubrikasının adını çəkmə bilərik. Qeyd edək ki, bu rubrika altında verilən materiallara o dövrün əksər mətbu orqanlarında rast gəlinirdi. Burada dərc edilən yazıları hazırlayan ixtisaslaşmış jurnalistlər də formalaşmışdı. Konkret olaraq “Açıq söz” qəzetində bu rubrika altında daha çox Xəlil İbrahimin “Tamaşaçı” imzası ilə yazdığı yazılar dərc olunurdu. Burada oxucuların mühakiməsinə təqdim edilən müxtəlif janrlı yazılarda teatr və incəsənətdən bəhs edilməklə

yanaşı, onların bədii-estetik zövqünün formalaşdırılmasına, mənəvi dünyasının zənginləşdirilməsinə çalışılırdı.

“Teatro və musiqi” ilə yanaşı, qəzetdə əyləndirici funksiya daşıyan bir digər bölmə “Mütənnəvvə” (Ərəbcədən tərcümədə (5) müxtəlif növlü, cürbəcür mənasındadır) rubrikası idi. Bu rubrika mahiyyət etibarilə dünyada baş verən maraqlı hadisələr barədə kiçik xəbərlər məcmusu idi. Burada isə əyləncə funksiyası “əyləncə-qavrama” (6, 68) üsulu ilə həyata keçirilirdi. Yəni oxucuların diqqətini tez cəlb edə biləcək informasiyalara yer verilirdi ki, bu da onları bir növ ictimai-siyasi materialların, xüsusən də müharibədən bəhs edən yazıların yorğunluğundan, stresindən azad edirdi. Qəzetin 408-ci nömrəsində dərc edilmiş belə xəbərlərdən bəzisi ilə tanış olaq:

“... Avropa millətlərinin ən çox yaşayanları norvegiyalılardır. Norveçdə orta hesabla 38 il 3 ay kişilər və 51 il arvadlar yaşayırlar. Halbuki sair məmləkətlərdə orta hesabla yaşamaq vaxtı 34 ildən artıq deyildir.

* * *

Londonda Hempestr adlı 20 yaşında bir cavan yaşıyor ki, boyu 6 arşın 14 verşokdur. Vəzni 9 put yarımındır. 3 taxtı yan-yana qoymalıdır ki, bu cavan yata bilsin. Bu cavan dəmir-yolda yük vaqonuyla, Londonda yük avtomobilində gediyor. Hempestr bir əli ilə asudəcə sineroyalın 2 oktavini götürür, küçə fənarından papiros yandıra bilir” (7).

Beləliklə, “Açıq söz”də jurnalistikanın ictimai rolu və vəzifələri, funksiyaları barədə həm qiymətli nəzəri fikirlər irəli sürülür, həm də qəzet özü bu fikirləri nəzəriyyədən praktikiyə keçirməyə çalışırdı. Qəzetin komplekti ilə tanışlıq zamanı burada məlumatlandırma, maarifləndirmə, integrativ, əyləndirmə funksiyalarına daha çox diqqət ayrıldığına şahidi oluruq. Qəzet məlumatlandırma funksiyasının təmininə daha çox səy göstərir, geniş oxucu auditoriyasının cəmiyyətdə baş verənlərdən xəbərdar olmasını özünün birinci vəzifəsi hesab edirdi. “Açıq söz”ün ümumi fəaliyyətinin əsasında maarifləndirmə funksiyası gəlirdi ki, bu da sələfi “Əkinçi”dən qalma maarifçilik missiyasının ən yüksək səviyyədə davamı idi.

Ədəbiyyat

1. “Açıq söz” qəzeti, 1915-1918-ci illər
2. Bir fincan çay. “Açıq söz” qəzeti, Bakı, 1917, 8 yanvar
3. İbrahim X. Hürriyyət meyvəsi. “Açıq söz” qəzeti, Bakı, 1917, 22 mart
4. İbrahim S. Dəhşətli saat gəlir, birlik gərək. “Açıq söz” qəzeti, Bakı 1918, 15 mart
5. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 472 s
6. Məmmədli C. Ə. Jurnalistikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Dərslik. II nəşr. Bakı: “Təhsil” 2013, 656 s
7. Mütənnəvvə. “Açıq söz” qəzeti, Bakı, 1917, 21 fevral
8. Nəmanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 352 s.
9. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. II cild (1909-1914). İkinci nəşri. Bakı: Təhsil, 2014, 528 s.
10. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. III cild (1915-1916). İkinci nəşri. Bakı: Təhsil, 2014, 616 s.
11. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. IV cild (1917- aprel, 1918). İkinci nəşr. Bakı: “Təhsil”, 2014, 416 s.

Р.Мамедова

Об общественной роли и задачах прессы на страницах газеты «Ачыг сёз»

Резюме

В статье говорится о мероприятиях, проведенных в сфере информационного обеспечения и просвещения в период существования газеты «Ачыг сёз», о поддержке реформ, необходимых для развития общественности. Газета «Ачыг сёз» всегда освещала общественно-политические мероприятия, благотворительные акции и содействовала рекламе периодических изданий. Во время знакомства с комплектом газеты мы становимся свидетелями того, что большее внима-

ние здесь уделялось информационной, просветительской, интеграционной и развлекательной функциям. Газета прилагала больше усилий для обеспечения информационной функции и считала своим первичным долгом оповещение широкой читательской аудитории о происходящих в обществе событиях.

R.Mammadova

Public role and objectives of the press on the pages of the newspaper "Achyg Soz"

Summary

The article deals with works carried out the newspaper "Achyg Soz" towards provision of the society with information and its enlightenment during existence period of the newspaper, and states on its pages how it supports reforms necessary for development of the public. The "Achyg Soz" newspaper has always illuminated socio-political events, charity actions, political deputies, and facilitated with advertizing of periodicals. During our acquaintance with the complete set of the newspaper, we witness the fact that more attention has been paid to informational, educational, integrative and entertaining functions here. The newspaper made more efforts to ensure that more information is provided, and considered its primary duty to ensure that the wide auditory of readers are aware of events going on in the society.

Rəyçi: filol.e.d., prof. Ş.Q.Vəliyev

Redaksiyaya daxil olub: 28.12.2018

L.E.QOCAYEVA

e-mail: leilagaraeva@hotmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

KURT VONNEQUTUN “SALLAQXANA-№5” ƏSƏRİNDƏ QARA YUMOR

Açar sözlər: qara yumor, müharibə mövzusu, satira, elmi fantastika, postmodernizm*Ключевые слова:* черный юмор, тема войны, сатира, научная фантастика, постмодернизм*Key words:* black comedy, the theme of war, satire, science fiction, postmodernism

Kurt Vonnequt çağdaş Amerika ədəbiyyatının dünya ədəbiyyatına verdiyi nadir töhfələrdəndir. Müəllifin ən məşhur əsəri “Sallaqxana-№5 və ya uşaqların səlib yürüşü”dür. Lakin bununla bərabər, ədib bir sıra hekayələr, bir neçə roman ərsəyə gətirsə də, bu əsər ona ədəbi aləmdə uğurun qapılarını açmışdır. Əsərin meydana gəldiyi dövrdə Amerikada qarışıq vəziyyət hökm sürürdü. Yaşadığı dövrün güzgüsünə çevrildiyi üçün Kurt Vonnequtun əsəri çox keçmir ki “zərərli kitablar” siyahısına daxil olur. Hətta kitablarını belə toplayıb yandırırıdılar. Buna görə ədib kinayə ilə deyirdi: “Mən yeniyetmə olanda insanları yandırırıdılar, indi isə kitabları yandırılar”. Ədib düşünürdü ki, kitabları məhv etmək insanların gördüklərini yaşadıklarını silməz. Əksinə, əziyyət çəkmiş, zülm görmüş, müharibənin çətinliklərində yoxsulmuş insanlar bunu heç vaxt unuda bilməzlər və ədəbiyyata bir növ çıxış yolu kimi yanaşırdılar. Buna görə də Kurt Vonnequt həmin gerçəklikləri cəmiyyətə çatdırmaq üçün qara yumordan istifadə etdi. Qara yumor sözünün həddindən artıq ciddi və hətta tabu hesab edilən problemlərə gülüş qatmaq xüsusiyyəti var. Lakin bu o demək deyildir ki, qara yumor məhz gülüş yaratmağa xidmət edir. Bu sözün ən dərin izahatına biz Yeni Kolumbiya Ensiklopediyasının 75-ci il nəşrində rast gəlirik. Kitabda qara yumor bizi əhatə edən dünyanın hissizliyini, vəhşiliyini, qəddarlığını ifadə etmək üçün istifadə edilən gülməli, şişirdilmiş bir üsul kimi işlədilir (1, s. 236). Məhz buna görə də Kurt Vonnequt qara yumorunu özünə silah olaraq seçmişdi. Düşünürdü ki, dünyanın vəhşiliyini insanların ruhsuzluğunu ancaq yumşaq qara yumorla çatdırmaq olar. Yaradıcılığının ilk 20 ilində ədəbi aləmdə o qədər də qəbul edilməmişdir. Çünki bəziləri onu elmi fantastikanın nümayəndəsi kimi qəbul etdiyi halda, digərləri qara yumorist hesab edirdilər. Vonnequt yazırdı ki, “Yumor qorxuya verilən psixoloji cavabdır”. O, Ziqmund Freyding “yumor ümidlərin məhvinə yönəlmiş bir reaksiyadır” fikrinə əsasən belə nəticəyə gəlirdi. Romana nəzər salsaq görürük ki, Vonnequt 1945-ci ildə başına gələn, gənc vaxtlarında şahidi olduğu qırğını, yəni Drezden bombardmanını xatırlayır və bu əsər elə bir vaxtda çapa verilir ki, Vyetnam müharibəsi demək olar ki, bütün ictimai şüura xələl gətirir, qəbul edilmiş dəyərlər alt-üst olmuşdu. Və hər kəsdə həddindən artıq pessimizm, həyata, gözləntilərə qarşı ümitsizlik vardı. Hamı bir daha heç nəyin öncəki kimi olmayacağına dair özünü inandırmışdı.

Əsərin digər adı “Uşaqların səlib yürüşü”dür. Bu adı verməkdə ədib bir sıra məsələləri göz önünə gətirmək istəyirdi. Kurt Vonnequt müharibənin uşaqlara belə acımasız davranışını, ölümün onlar üçün də adılşdiyini qeyd edirdi. Bu əsərlə əslində ədib müharibənin uşaq məsumiyyətini necə bir anda məhv etməsinin şahidi olmuşdu. Hətta “Sallaqxana-№5” əsərində Kurt Vonnequt yazır ki, Meri Oheyr köhnə döyüş dostu Bernardın həyat yoldaşdır. Meri Billinin bu kitabı yazmasına qarşı idi. Bu, əsərdə belə təsvir edilirdi: “Meri hələ də səs küy salmağa cəhd edirdi. Nəhayət, o, kola götürmək üçün mətbəxə üz tutdu. Soyuducudan bir miqdar buz götürüb əlüzuyana çırpdı. Sonra necə hirsli olduğunu göstərmək üçün üzünü mənə tərəf çevirdi. Və mən anladım ki, bu qəzəbin səbəbi mənəm. Öz-özünə danışdı – Siz o vaxtlar uşaq idiniz, yuxarıda oynayan uşaqlarımız kimi! Ancaq siz bunu olduğu kimi, yazmayacaqsınız, elə deyil? – Bu sual deyildi, ittiham idi. – Siz uşaq yox, əsl kişi olduğunuzu

yazacaqsınız, filmlərdə sizi Frenk Sinatra, Con Ueyn kimi məşhur, müharibə azarkeşi iyrənc gədələr oynayacaq. Müharibə elə gözəl təsvir olunacaq ki, biz daha çox qırıq görmək istəyəcəyik”(2, s. 32). Elə bu səhnədən də aydın şəkildə görmək olar ki, Merinin nifrətinin əsas səbəbi elə müharibə idi. O, nə öz uşaqlarının, nə də başqa uşaqların müharibədə ölməyini istəmirdi. Buna görə də nə qədər də gözəl yazılsa da, əsərin insanları müharibəyə cəlb edəcəyi qorxusu bu qadını narahat edirdi. İnsanların əsəri oxuyaraq təsir dairəsinə düşüb müharibəyə ilahi bir şey kimi yanaşmaları o dövrün insanlarını da düşündürən bir fikir idi.

Kurt Vonnequt postmodernist yazıçı olaraq onun bütün texnikalarından böyük ustalıqla istifadə edirdi. Əsərin ilk səhifəsində qeyd edilən metatəhkiyə postmodernizmə xas xüsusi ünsürlərlə qeyd edilmişdi. Metatəhkiyə (metafiction) – əsərin gedişatı boyunca baş verənlərin qısa xülasəsini özündə əks elətdirir. Bu əsərdə Kurt Vonnequt, eyni zamanda real aləmin axmaqlılıqlarını, əhəmiyyətsizliyini və yumoristik xüsusiyyətlərini təsvir etmək üçün kinayədən istifadə edirdi. O, “Sallaqxana-№5” əsərində həyatın, cəmiyyətin vacib aspektlərini satira ilə insanlara çatdırırdı, lakin həqiqi dünyada bu baş verən hadisələr ilə üz-üzə gələsək, onların heç də gülməli olmadığını görəcəyik. Məhz bu səbəbdən Vonnequtun bu əsərində real aləmin obyekt, hadisə və canlıları göz önünə gətirilir. Qəhrəmanlar bədbəxt hadisələrlə qarşılaşır və anlayırlar ki, taleni bəxti idarə etmək və dəyişmək qabiliyyətinə malik deyillər. Ateist mövqedə duran ədib əsərində din mövzusunə də toxunur. Bütün qeyd olunanların hamısı Kurt Vonnequtun qara yumorunun qurbanı olur (4, s. 220). Əsərdə həyatın mənası ilə bağlı soruşulan suallar istehza ilə cavablandırılır. Buna misal olaraq aşağıdakıları qeyd edə bilərik: “Sizin incəsənətiniz nə vaxt sizi razı salıb? O nə vaxt çərçivələnib və sərgidə göstərilib? O nə vaxt çap olunub və satılıb? O nə vaxt təriflənib və tənqid olunub? Yalnız həyata kinayəli bir insan belə suallar verə və həqiqi mənasını gizlədə bilər. Digər bir sual isə belədir; “Əgər dünyanı Allah yaradıbsa, o zaman Allahı kim yaradıb görəsən?” (3, s. 15). Bu qeyd olunanlar, əslində satirik suallara nümunələrdir və Vonnequt özü bu suallara gülünc və zarafatyana bir formada cavab vermişdi. Ədib insanlara çatdırmaq istəyirdi ki, insan anlamalıdır ki, mənasız qəddarlıq və ölüm ehtimalı ömrünün sonuna kimi onu izləyəcək. İnsan hara gedir getsin və nə edir etsin, uğursuzluq labüddür, çünki insan özü uğursuzluğun təməlidir. Bu, müəllifin əsərdə yaratdığı obrazlara və eyni zamanda həqiqi aləmdəki insanlara qarşı olan mənfi və kinayəli yanaşmasıdır. Bəni-adəm başa düşməlidir ki, o, taleyin istiqamətini dəyişə bilməz. Digər kitablarında olduğu kimi, “Sallaqxana-№5” romanında da ən çox ifadə etməyə çalışdığı fikir budur. Baş qəhrəman Billi Pilqrim anlayır ki, o, keçmişlə, gələcəklə və indi ilə bağlı heç nəyi yenidən qura bilməz. Əsər yazsa belə, insan yaradılışını başqa yönə çevirə bilməz. Vonnequt dini Rumford xarakterinə bənzədir. Rumford insanları kilsə tikmək məqsədilə istifadə edir, ancaq əslində tale onun özünü qula çevirir və ondan istifadə edir.

Əsərdə qara yumoru daha qabarıq formada göz önünə gətirmək üçün Kurt Vonnequtun müraciət etdiyi başqa bir texnika saxta ciddilik ifadə edən söz və ifadələr işlətməsidir ki, bu da absurd bir vəziyyət yaratmağa səbəb olur. Drezden bombalanan gecə Billi Pilqrim və onun yoldaşları bomba anbarı kimi istifadə olunan yerdə saxlanılırlar. Ədib həmin yeri “ət dolabı” adlandırır və onun bu ifadəni işlətməkdə məqsədi məhbusların onları əsir alan şəxslər üçün heç bir önəmi olmadığını, insan yerinə qoyulmadığını, heyvandan fərqli davranılmadığını vurğulamaqdır. Absurd bir vəziyyətə səbəb olan yalançı sərtliyin başqa bir misalı Uayld Bobun dialoqunda təsvir olunur. O, döyüşdə bütün alayını itirən amerikalı polkovnikdir. Bu şəxs əsgərləri əmin edir ki, müharibə gedən yerdə ölü şəkildə uzanan almanlar var və guya onlar Uayld Bobun rəhbərliyi altında olan alayı qarşılayacaqları üçün tamamilə ümitsiz haldadırlar. Ancaq vəziyyətin ciddiliyi elə bu dəqiqə absurd bir hadisə ilə əvəz edilir. Yəni yaralanmış və ölmək üzrə olan Uayld Bob aqlını itirməyin astanasındadır (5). Vonnequt, ümumiyyətlə, əsərdə hadisənin kiçik aspektlərinə daha çox fikir verir və ya real həyatdakı kiçik şeylərə. Kurt Vonnequt “Sallaqxana-N-5” əsərində qara yumor istifadə etməsəydi, əsər yüksək səviyyədə yaradıcı nailiyyət hesab olunmazdı. Məhz Vonnequtun istifadə etdiyi bu

vasitələr hesabına o öz məqsədinə nail olur. Qara yumor vasitəsilə təqdim olunan vacib olmayan ölümlər artıq insana ürəkbulanması verir. Və əsərin sonunda oxucu da Kurt Vonnegutun özü qədər müharibəyə nifrət edir. Ədib özü Amerika həyatının alt qatını yaxşı bildiyi üçün cəmiyyətdaxili ziddiyyətlərin mənəvi geriliyin səbəblərini inandırıcı bədii boyalarla, tipikləşdirmə, simvollaşdırma vasitəsilə dolğun şəkildə açmağa nail olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Алякринский О. Курт Воннегут с разных точек зрения.- Вопросы литературы, 1982, N-4, с. 236.
2. Vonnegut K. "Sallaqxana N-5". 2016, Bakı, Qanun nəşriyyat evi, səh.32.
3. Vonnegut M. The Eden Express: Amemory of insanity. Seven stories Press, 2003, p.15.
4. Klinkowitz, J. Rec. on Lundquist. J. "Kurt Vonnegut", -American Literature, 1978, N-4, p.220
5. <http://www.spaceagecity.com/vonnegut>

Л.Э.Годжаева

Черный юмор в работе «Бойня №5» Курта Воннегута

Резюме

Для американской постмодернистской литературы творчество Курта Воннегута, его сатира и юмор имеют огромное значение. Черный юмор имеет важное место в его творчестве. Для его создания он использовал своеобразные приёмы. В его произведениях можно увидеть также сатиру, научную фантастику и гротеск. Эта тема рассматривается в рамках анализа романа «Бойня № пять» Курта Воннегута.

L.E.Gojayeva

Black comedy in Kurt Vonnegut's work "Slaughterhouse №5"

Summary

Kurt Vonnegut's literary heritage is very important for American postmodernist literature. He used all crucial techniques of postmodernism in "Slaughterhouse №5". Black comedy is observed in his works. Also in his literary legacy we can see the elements of satire, grotesque and science fiction. This topic is speculated within the analysis of the novel "Slaughterhouse-Five" by Kurt Vonnegut.

*Rəyçilər: filol.e.d., dos. S.Zeynalova;
ADU-nun Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrası
(04.12.2018-ci il tarixli iclasın qərarı (pr. №04)).*

Redaksiyaya daxil olub: 12.01.2019

X.M.QURBANOVA

e-mail: xadija@mail.ru

Bakı Slavyan Universiteti

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

BAYRONUN İNGİLİSCƏ ŞEİRLƏRİNDƏ BƏDİİ İFADƏ VƏ TƏSVİR VASİTƏLƏRİ

Açar sözlər: Bayron, poeziya, çarpaz qafiyə, poetik tərcümə, filoloji tərcümə, bədii ifadə vasitələri.

Ключевые слова: Байрон, поэзия, перекрестная рифма, литературный перевод, филологический перевод, средства художественной выразительности.

Key words: Byron, poetry, crossing rhyme, graphic translation, philological translation, graphic image-bearing expressions.

Bədii ifadə və təsvir vasitələri poeziya ruhunun özəyini quran önəmli göstəricilərdir. Onlarsız poetik əsər zamanın sərt sınağına dözməyərək itib batır. Homer, Nizami, Dante, Füzuli, Şekspir, Bayron, Puşkin, Höte kimi dahi şairlərin yazıb yaratdıqları zaman maneəsini keçərək çağdaş dövrümüzə ona görə gəlib çatıb ki, məşşatə gəlini bəzədiyi kimi, onların əsərlərini bədii ifadə və təsvir vasitələri bəzəyir, müzakirəyə çıxardıqları məsələlər ümumbəşəridir və bu poetik nümunələrdə hər kəs özünü, keçmişini, gələcəyini, insanlığı düşündürən problemlərin çözüm yollarını görür. Nəzərimizcə, dahilər zaman axarını ardınca çəkən lokomotivlərdir. Homeri yunanca, Nizamini farsca, Dantenı italyanca, Füzulini azərbaycanca, Şekspiri və Bayronu ingiliscə, Puşkini rusca, Höteni almanca oxuyanlar dediklərimizin düzgünlüyünə şahid olacaqlar.

Qərb ədəbiyyatşünaslığında trop da adlanan bədii ifadə və təsvir vasitələri təbiətin yaratdığı gözəllikləri və möcüzələri oxucunun zehninə və düşüncəsinə daşıyır və onu bu xarüqələr qarşısında heyrətlə baş-başa qoyur.

İ.V.Arnold metaforanı, metonimiyanı, sinekdoxanı, iztehzanı, hiperbolanı (mübalığəni), litotanı (kiçiltməni), alleqoriyanı və perifrasi tropun əsas növləri olaraq qəbul edir (6, 82). V.A.Malsev bədii ifadə və təsvir vasitələri arasında metaforanı, təşbehi, oksimoronu, hiperbolanı, metonimiyanı, antonomaziyanı qeyd edir (7, 61). N.G.Liç metafora, metonimiya, sinekdoxa, təşbeh, istehza, alleqoriya, simvol və perifrasi tropun növləri kimi qeydə alır (2, 61). Elə bir şair yoxdur ki, əsərlərində bədii ifadə və təsvir vasitələri olmasın. Bu baxımdan Bayronun əsərləri böyük önəm daşıyır, çünki tropun hər bir növü onun şeirlərində bol-bol rastlanır.

İngilis şairi, mütərəqqi romantizmin görkəmli nümayəndəsi Corc Qordon Bayron (1788-1824) yoxsullaşmış zadəgan ailəsində doğulmuşdur. Bayrona babasının qardaşından lord titulu miras qalmışdı. O, 1801-ci ildə London yaxınlığında qapalı zadəgan məktəbinə daxil olmuş, ilk şeirlərini də burada yazmışdır. 1801-08-ci illərdə Kembric Universitetində oxumuşdur. Bir çox Avropa ölkələrinə və Türkiyəyə səyahətə çıxmışdır. İngiltərəyə qayıdandan sonra ölkənin siyasi həyatında fəal iştirak etmişdir. Bir çox əsərlərin müəllifidir. Ədibin yaradıcılığı dünya ədəbiyyatının inkişafına güclü təsir göstərmişdir (4, 546).

I would I were a careless child

Bir uşaq olaydım qayğısız, qəmsiz

Bayron 1806-cı ildə, 18 yaşında bu şerini yazır. Şeirin 7 bəndi, hər bəndin 8 misrası var. Qafiyə düzümü bütün bəndlərdə çarpaz qafiyə olub abab kimidir. Bu şeiri Azərbaycan dilinə çevirən Ənvər Rza bəndlərin və misraların sayını, çarpaz qafiyəni saxlayıb. Heç bir şeirin tərcüməsi orijinalı kimi güclü, təsiredici olmur. Bu fakt özünü o halda daha qabarıq göstərir ki, orijinal əsəri yazan dahi olsun, tərcümə edən isə adi şair olsun.

Bayron 1-ci bəndin 5-6-cı misralarında yazır (1, 86):

The cumbrous pomp of Saxon pride
Accords not with the freeborn soul,

Ə.Rzanın poetik tərcüməsi (5):

Lovğa sakson hara, dağ oğlu hara,
Biri təkəbbürlü, biri azad, şən,

X.Qurbanovanın filoloji tərcüməsi:

Sakson lovğalığın yorucu büsatına
Azad-doğulmuş bir könül uyuşmaz,

Sitatda “yorucu” anlamında “cumbrous” düzəltmə təyini bədii təsvir vasitəsi olan epitetdir. Əgər bu təyin qrammatik təyin olsaydı, həqiqi məna daşıyardı. Bədii təyin olduğu üçün məcazi məna daşıyır. Demək, insanı fiziki iş yora bilər, qeyri-fiziki iş isə bezikdirə bilər. Nəzər etsək, görürük ki, Ə.Rza özündən “dağ oğlu” ifadəsini yaradıb, amma Bayronun cumbrous pomp “yorucu büsat” ifadəsinin adını çəkmir. Nəticədə Bayron fikrinin dərin qatları Azərbaycan tərcüməsində adiləşərək dərinliyini itirir. Bayron sonrakı misrada freeborn “azad-doğulmuş” mürəkkəb təyininə müraciət edir. Ə.Rza onu “azad, şən” təqdim edib. Bayronun orijinalda şən olması sezilmir, bu da mütərcimin artırmasıdır. “Azad-doğulmuş” sözü “könül” sözünün epitetidir, çünki könül doğulmur, könlün də içində olduğu insan azad doğulur. Bayron demək istəyir ki, o, fitrətən azad düşüncəli doğulub, sonradan bu özəlliyi kəsb etməyib. Bunu da qeyd edək ki, “freeborn soul” ifadəsi Bayrona işarə etdiyi üçün şairin təlmihidir.

Birinci bəndin bir özəlliyi də budur ki, orada “child-wild, cave-wave, pride-side, soul-roll” çarpaz qafiyələrin hamısı təkhəcalı qafiyələrdir. Bu əsəri azərbaycanca oxuyan kəs həmin poetik gözəlliyi görə bilməz, çünki onlar tərcümədə belə şəkildə saxlanmayıb.

Bayron 2-ci bəndin 1-2-ci misralarında deyir (1, 86):

Fortune, take back these cultured lands,
Take back this name of splendid sound!

Ə.Rzanın poetik tərcüməsi (5):

Tale, nəyə lazım qondarma şeylər,
Al, qalsın özünə bu şöhrət, bu şan!

X.Qurbanovanın filoloji tərcüməsi:

Tale, bu verdiklərini geri al,
Geri al bu parlaq səs-küylü adı!

Qeyd edək ki, tale öz verdiklərini geri ala bilməz, bunu insan edə bilər. İnsanın gördüyü iş taleyə köçürüldüyünə görə metafora yaranıb. Bu bədii təsvir vasitəsi istiarə də adlana bilər.

Ə.Rza “cultured lands” birləşməsini “qondarma şeylər” təqdim edib. Bu, doğru deyil. Bu ifadə ilkin anlamda “becərilmiş torpaqlar” olsa da, Bayron təbiətin insana verdiklərini nəzərdə tutduğu üçün onu “bu verdiklərin” tərcümə etmişik. Bundan başqa, name of splendid sound “parlaq səs-küylü ad” birləşməsi şairin aldığı titullar üçün təlmihdir. Burdan anlaşılır ki, şair heç kəsdən asılı deyil, heç bir titulu sevmir. Nəzərə çatdıraq ki, name of splendid sound “parlaq səs-küylü ad” birləşməsi metaforik ifadədir. Səbəb odur ki, ad-sanın səs-küyə səbəb olması məcazi məna daşıyır. Bayron qələminə məxsus “name of splendid sound” ifadəsinin “bu şöhrət, bu şan” kimi verilməsində bədiilik azdır. Axı şöhrət və şan eyni məhfumlardır. Əgər mütərcim “parlaq səs-küylü ad”ın bədii variantını tapsaydı, 18 yaşlı Bayronun demək istədiyini demiş olardı.

Bayron 2-ci bəndin 3-4-cü misralarında yazır (1, 86):

I hate the touch of servile hands,
I hate the slaves that cringe around.

Ə.Rzanın poetik tərcüməsi (5):

Namərdəm, yaltağa əl versəm əgər,
Mənim zəhləm gedir müti qullardan.

X.Qurbanovanın filoloji tərcüməsi:

Zəhləm gedir yaltaq əllərə toxunmaqdan,
Zəhləm gedir ətrafda qısılmış qullardan.

Bu misralar ingilis variantında “Zəhləm gedir” ilə başlayır. Nəticədə bədii ifadə vasitəsi olan təkrir yaranır. Həm də təkrir misranın başında işləndiyi üçün təkririn anafora adlı növü yaranmışdır. Bu təkrir mütərcimin təqdimatında yoxdur. Qeyd edək ki, təkrir sözün, ya da ifadənin bilərəkdən təkrar olunmasına deyilir. Yersiz yox, bədii təsir gücünün artırılmasına xidmət edən təkrar təkrir adlanır. Demək, bədii təkrar olan təkrir obrazlılıqdır. “Ümumiyyətlə, obrazlılıq dilə xas olan bir keyfiyyətdir. Ona görə də obrazlılıq bədiiilikdən daha geniş anlayışdır” (3, 113).

Servile hands “yaltaq əllər” birləşməsində servile “yaltaq” sözü epitetdir. Onu epitet edən səbəb budur ki, əllər yaltaq ola bilməz, əllərin yiyəsi olan insan yaltaq ola bilər. Demək, “əllər” dedikdə “insan” başa düşülür.

Bayron “namərdəm” vulqarizmini, yəni aşağılayıcı ifadəni işlətmir. Bu, Ə.Rzanın əlavəsidir, həm də Bayron ruhuna uyğun gəlməyən əlavədir.

Bayron 3-cü bəndin 5-6-cı misralarında buyurur (1, 86):

Once I beheld a splendid dream,
A visionary scene of bliss.

Ə.Rzanın poetik tərcüməsi (5):

Bir yuxu görmüşdüm, əla bir yuxu,
Dünya cənnət kimi, xeyir məskəni,

X.Qurbanovanın filoloji tərcüməsi:

Bir ara çox gözəl bir yuxu gördüm,
Gözəllik oylağının görüntüsünü,

Sitatda splendid “çox gözəl” təyini “yuxu”nun bədii təyini, epitetidir. Belə ki, gözəl görünənin gözəlliyi görünər, yuxu isə qeyri-maddi varlıq olduğu üçün ona aid edilən gözəllik yalnız məcazi anlam daşıya bilər. Bayron “visionary scene of bliss” deməklə mütərcimin dediyi dünya cənnətini, xeyir məskəni nəzərdə tutmayıb. Şair yuxuda gördüyü “gözəllik oylağının görüntüsü”nü çatdırmaq istəyir.

Bayron 3-cü bəndin 7-8-ci misralarında deyir (1, 86):

Truth, wherefore did thy hated beam
Awake me to a world like this?

Ə.Rzanın poetik tərcüməsi (5):

Sən ey xoşagəlməz həqiqət, axı
Niyə o yuxudan ayıltдын məni?

X.Qurbanovanın filoloji tərcüməsi:

Gerçəklik, acı şərtinlə niyə
Məni belə bir dünyaya oyatдын?

Qeyd edək ki, Ə.Rzanın tərcüməsində Bayron yuxudan oyanmasına peşmandır. Əslində şair nəinki yuxudan oyanmasına peşmandır, həm də oyanıb belə bir dünyaya gəlməsindən peşmandır. Gerçəkliyin şairi yuxudan oyatması metaforanı gündəmə çıxarır. İnsanı yuxudan bilərəkdən ayrı bir insan oyada bilər, abstrakt varlıq olan gerçəklik yox.

Nümunədə bədii ifadə vasitəsi olan bədii sual da yer alır. Bayron sual verməklə cavabını kimsədən istəmir. Çünki cavabını özü bilir.

Bayron 4-cü bəndin 7-8-ci misralarında qeyd edir (1, 86):

Though pleasure stirs the maddening soul,
The heart, the heart is lonely still.

Ə.Rzanın poetik tərcüməsi (5):

Hərdən qabarsa da, sinəm nəşədən,
Ürəyim təklikdən darıxır elə.

X.Qurbanovanın filoloji tərcüməsi:

Nəşə divanə könlü coşdursa da,

Ürək, ürək hələ də tək-tənhadır.

İngilis ədibi heart “ürək” leksik vahidini misranın başında təkrar etməklə təkririn anafora formasını yaratmışdır və oxucunun diqqətini bu orqana yönəldir. Ə.Rzanın variantında “ürək” sözünün bir dəfə işlənməsi şairin keçirdiyi həyəcanın dərəcəsini azaldır. Nəzər çatdıraq ki, maddening soul “divanə könül” birləşməsində maddening “divanə” sifəti oksimoronudur. Belə ki, “divanə” anlayışı hara, “könül” anlayışı hara. İngiliscə “soul” kəlməsi “qəlb, könül” anlamına gəlir. Mütərcim qeyri-düzgün olaraq onu “sinə” təqdim edib.

Yekun olaraq bildiririk ki, Bayron əsərlərinin ingilis dilindən Azərbaycan dilinə poetik tərcüməsi təqdirəlayiq ədəbi hadisədir. Çox sevindirici olardı ki, bədii tərcümə Bayronun dediyini desin, orijinalda olmayan söz və ifadələri əlavə etməsin və mümkün qədər misradaxili heca bölgüsünü saxlasın. Bundan ötrü mütərcimdən şairlik istedadı və ingilis dilini, onun klassik yönünü dərin bilməsi tələb olunur.

Bu məqalədə metafora, epitet, oksimoron, təkrir, bədii sual kimi bədii ifadə və təsvir vasitələrinə dair sitatlar təqdim olunmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Byron G. Q., The poems, Moscow, “Raduga”, 1982, 1988 p.
2. Leach N. G., A linguistic guide to English poetry, Longmans, 1968, 237 p.
3. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı (oçerkləri), Bakı, “Elm”, 1970, 365 s.
4. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, Bakı, 1-ci cild, 1976
5. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, Bakı, 1982, 30 iyul
6. Арнольд И. Стилистика современного английского языка. Л., 1981, 295 с.
7. Мальцев В. А., Введение в лингвистическую поэтику. Минск, «Наука», 1974, 248 с.

X.M.Гурбанова

Пояснительные выражения и отзывы в стихотворениях Байрона на английском Резюме

Байрон – один из поэтов, кто глубоко воздействовал на ход мировой поэзии. Каждая его строка логична и эмоциональна. Произведения поэта богаты средствами художественной выразительности. Ссылаясь на выдержки из произведений поэта, автор обращает внимание на некоторые моменты передачи этих средств на азербайджанском языке.

Kh.M.Gurbanova

Expressions of description and graphic image bearing in English poetries of Byron Summary

Byron one of the poets who deeply influenced on the moving of the world's poetry. His every hemistich is logical and with emotion. Poet's works are rich with graphic image-bearing expressions and descriptions. The article talks over some of them, basing on the English quotations of his works.

Rəyçi: prof. R.M.Novruzov

Redaksiyaya daxil olub: 07.02.2019

ÖZTÜRK ENVER FAZLIOĞLU

Bakı Slavyan Universiteti
(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

AHİSKA TÜRK LƏRİNİN SÜRGÜN ƏDƏBİYYATININ TARİXİ TİPOLOGİYASINA DAİR QEYDLƏR

Açar sözlər: *Ahıska türkləri, sürgün ədəbiyyatı, tarixi tipologiya, tarixi poetika.*

Ключевые слова: *ахалцхские турки, выселенческая литература, историческая типология, историческая поэтика.*

Key words: *Akhalsikhe Turks, evictive literature, historical typology, historical poetic*

Türk xalqlarının folklor və ədəbiyyatında tarixən mühüm yer tutan mövzulardan biri doğma yurd, vətən sevgisi olmuşdur. Vətən mövzusunun bədii tərənnümündə ana yurddan ayrılmaq, qürbət və qəriblik motivləri də əhəmiyyətli bədii amillərdən olmuşdur. Doğma yurdun işğalı, vətəndən ayrılmaq məcburiyyəti xalq yaradıcılığında milli və şəxsi faciə kimi bədii təfsirini tapmışdır. Bu motivlər sovet rejimi tərəfindən 1944-cü ildə bir sıra türk və dağlı-müsəlman xalqlarının vətənlərindən çıxarılaraq Orta Asiyaya sürgün edilməsindən sonra folklorlarda və ədəbiyyatda xüsusilə aktuallaşmış və aparıcı mövzuya çevrilmişdir. 1944-cü ildə sürgün edilmiş Krım tatarları, qaraçaylılar, balkarlar, kalmıqlar, inquşlar, çeçenlər, o cümlədən Ahıska türklərinin bu milli faciəsi həmin xalqların milli mədəniyyətində və mədəniyyətinə dərin iz buraxmışdır. Sürgün olunmuş bu xalqların əksəriyyəti 1950-ci illərin ortalarında doğma vətənlərinə qayıtsalar da, Ahıska türkləri hələ də yurdlarına qayıda bilməmişlər və müxtəlif ölkələrdə sürgün həyatı yaşayırlar.

Doğma yurdlarından sürgün edilmiş digər türk və dağlı-müsəlman xalqları kimi Ahıska türklərinin də mədəniyyətində bu milli faciənin təsiri ilə xüsusi “sürgün folkloru və ədəbiyyatı” formalaşmışdır. Vətən həsrəti, sürgün acıları Ahıska türklərinin bütövlükdə milli mədəniyyətinin və bədii yaradıcılığının bu gün də aktual problemi olaraq qalmaqdadır. Sürgün mövzusu, əsasən, poeziyada, son onillikdə isə nəsr formalarında da ifadə olunur. Ahıska türklərinin sürgün ədəbiyyatı həm məzmun, həm də forma xüsusiyyətlərinə, janr və üslub rəngarəngliyinə, mövzu aktuallığına görə özünəməxsus poetik fenomen şəklində aşkarlanır. Bu mövzuya dair bu vaxta qədər müəyyən məqalələr və toplular dərc olunsa da, sistemli akademik tədqiqat aparılmamışdır.

Ahıska türklərinin sürgün faciəsi ümumtürk mədəniyyətində, yazılı ədəbiyyatında da geniş ifadəsini tapmamışdır. Ahıska tarixi və mədəniyyətinin görkəmli tədqiqatçısı Yunus Zeyreyin on yeddi il öncə söylədiyi aşağıdakı fikir, əslində bu gün də aktualdır: “Ahıskalıların vatanlarından sürgün edilmələri maalesef Türk kultür dünyasında hiç yer bulamamıştır, dense yeridir... Fergana'da katliâma maruz kalana kadar varlıkları bile bilinmeyen bu insanlar, acaba kendi içlerinden sanatkârlar -şâir ve yazarlar-çıkarabilmişlermidir? Hayatlarını edebî eserlere işleyebilmişler midir?...” (3, s.230).

Ənənəvi və yeni poetik formaları birləşdirən, anonim və müəllif mətnlərindən ibarət Ahıska türklərinin sürgün ədəbiyyatının tədqiqi həm bu etnik toplumun, həm də ümumtürk mədəniyyətinin bu özünəməxsus estetik-bədii hadisəsinin tarixi-tipoloji və poetik səciyyəsinə aşkarlamağa və ümumiləşdirməyə imkan verə bilər. Sürgün ədəbiyyatının bir sıra orijinal semantik və struktur xüsusiyyətlərə, janr və üslub formalarına malik olduğunu nəzərə alsaq bu mövzuda tədqiqatın həm tarixi, həm də nəzəri cəhətdən ədəbiyyatşünaslığımızı yeni ümumiləşdirmələrlə zənginləşdirəcəyini düşünürük.

Ahıska türklərinin sürgün ədəbiyyatı ilə Azərbaycan mühacirət poeziyası, Qarabağın işğalı ilə bağlı mətnlər, Krım tatarları, qaraçaylı və balkar sürgün mətnləri arasında paralellər

də böyük maraq kəsb edir. Bu xalqların sürgün folkloru və ədəbiyyatında ortaq ədəbi-estetik və poetik proseslərin müqayisəli şəkildə təhlilini türkoloji tədqiqatlar baxımından da əhəmiyyətli hesab etmək olar. Belə ki, Ahıska türkləri sürgün folkloru və ədəbiyyatının nəzəri və müqayisəli təhlili bir sıra tipoloji cəhətləri ümumiləşdirməyə imkan verə və bütövlükdə XX əsr türk xalqları poeziyasının sürgün və mühacirət ədəbiyyatının tədqiqində gərəkli ola bilər.

Ahıska türklərinin sürgün ədəbiyyatının tədqiqi ilk növbədə ictimai-tarixi proseslərin bədii yaradıcılığın məzmununa və poetikasına təsirinin aydınlaşdırılmasında əhəmiyyətli amildir. Buna görə də bu məsələnin tədqiqində sosial-ictimai amillərin funksional rolu xüsusi nəzərə alınmalıdır. Sürgün dövründə Ahıska türklərinin xalq yaradıcılığı və ədəbiyyatı milli mənlilik şüurunun, vətənpərvərlik hisslərinin, milli mədəni dəyərlərin formalaşmasında, gənc nəsə aşılanmasında böyük rol oynamışdır. Tədqiqatçı Asif Hacı "Axısqa türklərinin sürgün folkloru" adlı əsərində yazdığı kimi, "sürgün poeziyası milli faciələri əks etdirmək, tarixi yaddaşı qorumaqla yanaşı, gənc nəsə yurd sevgisi, mübarizlik, vətənpərvərlik hissi aşılayır, tarixi varisliyi yaşadır, xalqı doğma yerlərə səsləyir, vətən eşqini və mübarizliyi artırır, vətənə dönüş mücadiləsinə xidmət edir" (2, s.27).

Digər bir tarixi-ictimai aspekt isə Ahıska türklərinin sürgün dövründə digər xalqların əhatəsində olması ilə bağlıdır. Ahıska türkləri 1944-cü ildən bu günə qədər müxtəlif ölkələrdə məskunlaşaraq milli təhsildən, mətbuatdan məhrum olmuşlar. Buna görə də başqa xalqlarla təmaslar, "polietnik mühit onların ədəbiyyatına təsir edən güclü amil" (5, s.138) olmuşdur. Ahıska türklərinin sürgün folklorunun tədqiqi bir çox digər türk toplumlarının mədəni həyatında da izlənen bu polietnik amilin tədqiqi üçün də böyük rol oynaya bilər.

Beləliklə, Ahıska türklərinin sürgün folkloru və ədəbiyyatının tədqiqi bütövlükdə türk və dağlı xalqlarının sürgün və mühacirət əsərlərinin məzmun və poetika xüsusiyyətlərini sistemli araşdırmağa və nəzəri səpgidə ümumiləşdirməyə yeni imkan yaradacaq zəmin kimi də anlaşıla bilər.

Ahıska türklərinin 1944-2000-ci illər sürgün ədəbiyyatının məzmun və forma xüsusiyyətləri, poetik semantika və struktur elementləri, ümumi tipoloji cəhətləri bu faciəni şəxsən yaşamış, nəzm və nəsr əsərlərində ifadə etmiş Usta Mürtəz, Zarzimalı Aslan Şair, Cabir Xalid, Şimşək Sürgün Kaxaretli, Əli Paşa Veysəloğlu, Nurəddin Sasıyev, Şahismayıl Adıgünlü, Mircavad Ahıskalı, Zeynül Yektayii, İlyas Xəlil, İlim Səfil, Güləhməd Şahin, Məhəmməd Paşalıyev, Müsəddin kimi ədiblərin yaradıcılığında dolğun ifadə olunmuşdur.

Bu el sənətkarlarının Ahıska türklərinin sürgün ədəbiyyatının tipoloji mahiyyətini və poetikasını araşdırmaq, ictimai-mədəni həyatda və ədəbi prosesdə oynadığı rolu ortaya çıxarmaq üçün zəngin mənbə olan əsərləri indiyədək elmi şəkildə araşdırılmayıb. Əsasən, lirik şeir, poema, roman, hekayə kimi janrlardan ibarət olan bu əsərlərin məzmunu vətən sevgisi, doğma yurd həsrəti, vətənə qayıdış əzmi, vətənpərvərlik hissləri, qütbət acısı və sürgün əzabları kimi motivlərdən ibarətdir.

Qeyd edək ki, Ahıska türklərinin poeziyasında vətənpərvərlik motivləri hələ klassik poeziyada dərinlən izlənilir və XIX əsrin əvvəllərində Ahıska ərazilərinin Rusiya tərəfindən işğalı ilə xüsusi vüsət qazanır. Bu dövrdən başlayaraq, Ahıska türklərinin folklor və ədəbiyyatında vətənpərvərlik idealları, Ahıskanın işğalı mövzusu, məruz qaldıqları deportasiya və yaşadıkları ərazilərdə aparılan erməniləşdirmə siyasətinə etiraz mühüm yer tutur.

Zəngin ədəbi ənənəyə malik Ahıska türklərinin Xəstə Hasan, Aşıq Öməri, Aşıq Nuru, Aşıq Şenlik, Üzeyir Fəqiri, Gülləli, Topçioğlu, Aşıq Qərib, Daşdəmir, Zülali, Şavqi, Məhəmməd Səfili kimi ustad sənətkarlarının yaradıcılığında Ahıskanın 1828-ci ildə çar qoşunları tərəfindən işğalını və bu işğalın faciəli nəticələrini əks etdirən xüsusi janr – "vətən ağıtları" formalaşmışdır. Ahıska paşalığının işğalının şahidləri olmuş şairlərdən Posxoflu Aşıq Üzeyir Fəqirinin ("Ahıska ağıtı", "Ahıskanın süqutu", "Ahmediye ağıtı", "Ahıskanın süqutuna", "Ahıska savaşına qoçaklama"), Şair Gülləlinin ("Ahıska gül idi gitti"), Aşıq Qəribin ("Ahıska ağlatması", 1828), Daşdəmirin ("Ahılkelek üzerine ağıt", 1828) əsərlərində milli faciənin

ağrıları, bütövlükdə Osmanlı dövləti üçün fəsadları, buranın işğalının türk-islam mədəniyyətinə vurduğu zərbə dərin iztirabla ifadə olunur. Bu şəirlərdə bir çox tarixi hadisələr, işğalın gerçək mahiyyəti, dinə, mədəniyyətə qarşı yönəlməsi əks olunur. Aşıq Üzeyir Fəqirinin “Ahıskanın süqutuna” ağıtında işğal dövrünün acıları, xalqın dini inancına olan qəsd, xristianlaşdırmaq üçün olan təzyiqlər təsvir edilir:

Ahıskanın süqutuna

Kavqalar kuruldu, günler farıdı,
Ahıska üstünü duman bürüdü,
Dini İslam olan bütün kırıldı,
Toz-duman içində kalan Ahıska.

Meleşir kuzular, bulmaz anayı,
Feryadımız düştü arşı alayı,
Gidi kafir zapt eyledi Kalayı,
Kalası da esir giden Ahıska.

Gidi kâfir putun verir elime
Canım kaynamıyor almam dilime
Günde üç yol teklif eder dinine
Yigitleri esir giden Ahıska.

Evimizin önü bütün dağıdı,
Babam paşa, kardaşlarım bey idi,
Böyle olmaktan ölmek yeg idi,
Düşman ellerine geçti Ahıska. (1, s.390)

Şair Gülali Ahıskanın tutulmasını Osmanlının faciəsi, “İstanbulun kilidinin” əldən getməsi kimi təqdim edir:

Ahıska gül idi gitti
Bir ehli dil idi gitti
Söyleyin Sultan Mahmuda
İstanbul kilidi gitti. (1, s.388)

İşğaldan sonra türklərin əzəli vətənlərindən çıxarılması və yurdlarının erməniləşdirilməsi xalq yaradıcılığında və aşıq yaradıcılığında geniş yer tutub. Axılkaləyin Dırqına kəndində türklərin sığınacaq verdiyi ermənilərin nankorluğunu məşhur aşıq Xasta Hasan belə təsvir etmişdir:

Erməniyə yol açıldı,
Yuva saldı Dırqınada
Yerli getdi, yersiz qaldı,
Əcəb haldı Dırqınada.

Adına deyillər Tigrən,
Üzündəki ətdən igrən,
Əlindəki dəmir dirgən
Çalhaçaldı Dırqınada.

Çayırıları düz gördülər,
Özlərini yüz gördülər,
Xəstəni yalnız gördülər,

Qalmaqaldı Dırqınada,
Yersiz gəldi, yerli qaç. (2, s.19-20)

İşğal faciəsi, o cümlədən ermənilərin türklərə qarşı xain davranışı Ahıska türklərinin xalq yaradıcılığında, o cümlədən el şairlərinin əsərlərində geniş əks olunmuşdur. Ahıskanın klassik el şairlərindən Xəstə Hasan, Aşıq Öməriy, Aşıq Nuru, Zülali, Molla Məhəmməd Səfili, Əmrahinin yaradıcılığında vətən mövzusunə, vətənpərvərlik ideallarına, doğma yurdun tarixinə, təbiətinə, görkəmli şəxslərinə həsr olunmuş əsərlər, yurdun işğalı, vətən savaşı, erməni terroru kimi mövzuların bədii inikası xüsusi tədqiq olunmalı məsələlərdəndir.

Ahıska türklərinin 1944-cü il sürgünündən sonrakı həyatlarında milli folklor və el şairlərinin əsərləri müstəsna rol oynayır. 1944-cü il sürgünü Ahıska türklərinin milli mənəviyyatına dərinlən təsir etmiş və bədii ədəbiyyatda öz geniş ifadəsini tapmışdır. Ahıska türk ədəbiyyatında sürgünün milli varlığa, həyat tərzinə, demoqrafiyaya və genofonda, mədəniyyətə vurduğu sarsıdıcı zərbənin nəticələri, milli birlikdən, təhsildən, ənənəvi həyat tərzindən məhrum olmuş toplumun vətən mücadiləsi müxtəlif janr formalarında öz bədii inikasını tapmışdır.

Sürgün dövründə bədii ədəbiyyat eyni zamanda funksional baxımdan da son dərəcə aktuallaşmışdır – insani və milli hüquqlarından tamamilə məhrum olmuş və bu gün də vətənə qaytarılmamış Ahıska türklərinin müasir milli varlığında məhz bədii yaradıcılıq milli mənliyi qoruyan və yaşadan əsas amil kimi mühüm rol oynayır. Sürgün dövründə folklor və el şairlərinin əsərləri Ahıska türklərinin milli mənlik şüurunda və toplum həyatında mühüm rol oynamış, ahıskalıların etnik varlığını, mənəvi birliyini qoruyan əsas amil olmuşdur: “Sürgündən sonra Orta Asiya, Qafqaz və Rusiyanın müxtəlif bölgələrində məskunlaşmış Axısqa türklərinin milli ruhunu, birliyini qoruyan, onları vətənə bağlayan əsas amillərdən biri xalq sənəti, folklordur. Janr etibarilə çox zəngin olan Axısqa türk folkloru bir çox cəhətdən diqqəti cəlb edir. 1944-cü il sürgünündən sonra bu soydaşlarımızın milli yazılı ədəbiyyatı inkişaf etdirməyə obyektiv imkanları olmadığından folklor mədəni həyatın əsas formalarından birinə çevrilmişdir” (1, s.214).

Sürgün dövründə bədii düşüncədə və yaradıcılıqda baş verən tipoloji proseslər Ahıska türklərinin Mürtəz Dədə, Cabir Xəlid, Zeynül Yektayi, Fəhlül, Zarzimalı Aslan, Şimşək Sürgün Kaxaretli, Mircavad Ahıskalı, İlyas Xəlil, İlim Səfil, Güləhməd Şahin, Məhəmməd Paşaliyev, Şahismayıl Adigünlü, Nurəddin Sasıyev, Müzeyfə Qoca Adigünlü, Mehیار Əhmədovlu, Həmdi Yitgün, Şəmşir Şimşəkoglu, Təzəgül Cövdətoğlu, Məsəddin kimi müasir ədiblərin yaradıcılığında təcəssüm olunmuşdur.

Son onilliklərdə Ahıska türklərinin ədəbiyyatında zəngin və qədim ənənəsi olmayan bədii nəsr də formalaşmış və sürgünə həsr olunmuş dəyərli nəsr əsərləri meydana çıxmışdır. Bədii nəsr Ahıska türklərinin ədəbi yaradıcılığında məhz sürgün dövrünün, 1990-cı illərdən başlayan mərhələnin məhsuludur və ilk növbədə Şahismayıl Adigünlü, Mircavad Ahıskalı, Nürəddin Sasıyev kimi yazıçıların yaradıcılığında təşəkkül tapıb. Nəsr yaradıcılığının əsas mövzusunə də sürgün problemi, vətənpərvərlik idealları və milli-mənəvi dəyərlər təşkil edir. Ahıska türklərinin sayca elə də çox olmayan nəsr əsərlərində vətən və qütbət motivləri öz bədii ifadəsini tapır. Ahıska ədiblərinin nəsr yaradıcılığında roman, hekayə kimi janr növləri mühüm yer tutur. Bu baxımdan Mircavad Ahıskalı (“Qütbətdən iniltilər” romanı, hekayələr), Şahismayıl Adigünlü (“Səməndər quşu” romanı), Nurəddin Sasıyevin (“Yetim qalmış Ahıskalı” romanı, hekayələr və rəvayətlər) nəsr əsərlərini klassik ədəbi janr meyarları ilə yazılmış mətnlərdir.

Bunlarla bərabər, Ahıska türklərinin sürgün həyatı üçün son dərəcə aktual olan, şifahi və yazılı şəkildə yaradılaraq mövcud olmuş mətnləri – vətən və sürgün güzəranı ilə bağlı xatirələr, səyahətnamələr, gündəlikləri, rəvayətləri və sairəni sürgün ədəbiyyatının özünəməxsus janr formaları hesab etmək olar. Bu əsərlərin şifahi və ya yazılı mövcudluğundan asılı olan janr və üslub xüsusiyyətləri fərdi şəkildədir. Bu baxımdan Allahverdi Pirişev və Lətifşah Şimşəkovanın qələmə aldığı sürgün xatirələrinin, digər toplayıcıların qələmə aldığı anonim və

ya müəllifli şifahi xatirələrin janr və üslub özəllikləri, məcazlar sistemi, fərdi müəllif özünə-məxsusluğu və eləcə də sürgün dövründə digər xalqlarla təmasdan keçən yeni leksik vahidlər və ifadə vasitələri xüsusi maraq doğurur. Ahıska türklərinin nəsr yaradıcılığının ilk dəfə sistemli şərh və təhlili, yəqin ki, müəyyən yeni müşahidələrin və ümumiləşdirmələrin əldə edilməsinə imkan verə biləcək türkoloji məsələlərdəndir.

Ümumiyyətlə, Ahıska türklərinin sürgünə həsr olunmuş nəsr əsərlərində və poeziyasında 1944-cü il sürgünü, qərblilik faciəsi, vətən həsrəti, vətənpərvərlik motivləri həm məzmun, həm də bədii ifadə baxımından bir sıra özəlliklərə malikdir. Bu mətnlərdəki vətən və qürbət konseptləri yalnız ədəbi-bədii mühitlə məhdudlaşmır, milli şüurda əhəmiyyəti rol oynayır. Ahıska türklərinin poeziyasında ermənilərin Ahıskada və Qarabağda törətdikləri terror və qətlamları aşkarlayan mətnlər, xalqlarımızın ermənilərə qarşı birgə mübarizəsini, ahıskalıların Türkiyə və Azərbaycan sevgisini tərənnüm edən əsərlər də əhəmiyyətli yer tutur. Ahıska türklərinin zəngin tarixi olan poeziyasına xas ənənəvi motivlərin – sevgi, ayrılıq, hicran, qərblilik, həsrət motivlərinin və eləcə də “dağ”, “bizim dəyə”, “bulaq”, “meşə”, “köy”, “məzar”, “ev”, “gəmi”, “ana”, “oğul” kimi rəmzi vasitələrin sürgün dövründə yeni məzmun kəsb edərək sürgün faciəsi ilə bağlı mənaları ifadə etməsi də maraqlı tipoloji hadisələrdəndir. Sürgün poeziyasında mətnaltı mənaların ifadə üsulları, ənənəvi motivlərin yeni tarixi-ictimai diskursda semantik transformasiyaya uğrayaraq ümummilli mənaları, sürgün, vətənsizlik kimi anlayışları ifadə etməsi də özlüyündə yeni yaradıcılıq proseslərini əks etdirən məqamlardır.

Tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, sürgün dövründə bir çox ölkələrdə yaşayan, milli məktəbləri olmayan Ahıska türklərinin sürgün folkloru, xüsusən poeziya ana dilinin qorunmasında da mühüm rol oynamışdır: “Sürgün edilen, ezilen, hor görülen, başkalaştırılmaya və farklı toplumlar içinde eritilip yok edilmeye çalışılan, bunun sonucunda defalarca toplumsal sarsıntı yaşayan Ahıska Türkleri; tüm engellere inat kültürüne ve kültürünün taşıyıcısı olan diline sahip çıkmıştır” (4, s.50). Sürgün folkloru və ədəbiyyatının dil xüsusiyyətləri həm Ahıska türklərinin “yerli” və “tərkəmə” kimi dialektlərini, həm də təmasda olduqları digər türk xalqlarının (Azərbaycan türkləri, özbək, qazax, qırğız və başqaları) ləhcələrini əks etdirir.

Onu da qeyd edək ki, Ahıska türklərinin ədəbiyyatında həcm, keyfiyyət və funksionallıq baxımından poeziya mühüm və aparıcı yer tutur. Sürgün dövründə müxtəlif ərazilərdə yaşayan Ahıska türklərinin məhz poeziyası xalqın milli özünüdərkinə təsir edir, milli kimliyi dərinləşdirir, vətənpərvərlik hisslərinin və milli şüurun formalaşmasını sürətləndirir. Buna görə də Ahıska türklərinin sürgün dövrü ədəbiyyatı sırf ədəbi-filoloji məsələ olsa da, dövrün xüsusiyyətlərindən gələn bu funksional-ictimai və sosial-psixoloji cəhətləri ilə də diqqətəlayiq hadisədir. Ümumilikdə sürgün həyatı, ahıskalıların doğma vətəndən kənarda bir çox ölkələrdə yaşaması ədəbi mətnlərin poetikasına və ictimai funksiyalarına təsir edən amillərdəndir. Sürgün dövründə məhz bədii əsərlərdəki vətənpərvərlik idealları, doğma yurda bağlı bədii motivlər, təşbehlər, rəmlər, toponimlər xalqın milli mənlilik şüurunda mühüm yer tutmuşdur. Eləcə də sürgün dövründə xalqın müəyyən ictimai qapalılığının təsiri ilə lirik qəhrəman və oxucu (dinləyici) arasında münasibətlər məhrəm xarakter daşımış, əsərlər mövzudan hali, munis, doğma oxucu dairəsinə ünvanlanmışdır. Bədii əsərlərdəki obrazlar vətən dərini anlayan, eyni hisslərlə yaşayan, həyatının mənasını doğma yurda qayıtmaqda görən, zülmə etiraz bildirən, qurtuluş arzusu ilə yaşayan subyektlər kimi gerçəkləşmişdir. Bütün bunlar əsərlərin xüsusi lirik-psixoloji ovqatını, qəhrəmanlıq pafosunu və yüksək emosionallığını müəyyənləşdirmişdir.

Ahıska türklərinin sürgün ədəbiyyatında ənənəvi və yeni janr keyfiyyətləri xüsusi maraq kəsb edir. Əsasən heca vəznində, mani, ağı, dua, qoşma, gəraylı və sairə kimi janr formalarında yazılan poetik əsərlərlə bərabər, sürgün motivlərini ifadə edən sərbəst şeir nümunələri də yayılmaqdadır. Bu dövrdə ənənəvi “vətən ağıtları” və “sürgün türküləri” də özünəməxsus janr kimi yeni cizgilər qazanmışdır. Sürgün mövzusuna həsr olunmuş nəsr əsərləri janr və üslub müxtəlifliyi, obraz və personajlar sistemi, dil özünəməxsusluğu baxımından ədəbi

normalara yaxın olsalar da, hadisə-xatirə-təhkiyənin vəhdətindən və emosionallıq dərəcəsinədən gələn fərdi cəhətlərlə seçilir. Beləliklə, Ahıska türklərinin sürgün ədəbiyyatının milli mənliliyin və vətənpərvərliyin inkişafına təsir baxımından ədəbi prosesin və ictimai şüurun mühüm hadisəsi kimi tarixi-tipoloji və tarixi-poetik səpkidən tədqiqi bütövlükdə türkoloji və nəzəri əhəmiyyətə malik aktual elmi məsələlərdəndir.

Ədəbiyyat

1. Hacılı Asif. Axısqa türkləri: Vətən bilgisi, Ahıska Reklam Tanıtım Ajansı Yayınları, İstanbul, 2009.
2. Hacılı Asif. Axısqa türklərinin sürgün folkloru. Mütercim Yayınları, Bakı, 2014.
3. Zeyrek Yunus. Ahıska Bölgəsi və Ahıska Türkleri. Uyum Ajansı və Pozitif Matbaacılık Yayını, Ankara, 2001.
4. Çelik Türkân. Ahıska Mânilerinde Sürgünün İzleri, III.Uluslararası Genc Halkbilimciler Sempozyumu Bildirileri, Hacettepe Üniversitesi Türk Halkbilimi Bölümü Yayınları, Öncü Basımevi, Ankara, 2017.
5. Тагарова Т.Г. Историко-этнические основы турецкой литературы в Казахстане // Вестник КазНУ. Серия Востоковедения. 2009, №2 (47), с.133-138

Озтюрк Энвер Фазлыоглу

Примечания к исторической типологии выселенческой литературы ахалтских турков *Резюме*

Статья посвящена современной литературе ахалтских турок, в 1944-ом году высланных из исторической родины. В статье анализируются историко-типологические особенности литературы периода высылки. Рассматриваются принципы исследования выселенческой литературы. Анализируются произведения поэтов и писателей, занимающихся литературным творчеством в этот период. Говорится об особенностях формы и содержания этих произведений. Предложены научные обобщения для исследования выселенческого фольклора и литературы тюркских народов.

Ozturk Enver Fazlyoglu

On notices historical typology of evictive literature of Akhaltsikhe turks *Summary*

The article is devoted to the modern literature of the Akhaltsikhe Turks who were expelled in 1944 from their historical homeland. The article analyzes the historical and typological features of the literature of the expulsion period. We consider the principles of research evictive literature. We consider the principles of research evictive literature. The works of poets and writers engaged in literary work in this period are analyzed. It is about the features of the form and content of these works. Scientific generalizations are proposed for the study of the evictive folklore and literature of the Turkic peoples.

Rəyçi: filol.e.d., prof. A.Hacıyev

Redaksiyaya daxil olub: 04.02.2019

П.ГУЛАМОВА

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)

ПРОБЛЕМА БЕЗДУХОВНОСТИ ГЕРОЯ В ПОВЕСТИ В.ШУКШИНА «КАЛИНА КРАСНАЯ»

Ключевые слова: конфликт, внутренний мир, нравственность, бездуховность, русская литература.

Açar sözlər: münaqişə, daxili aləm, əxlaq, mədəniyyətsizlik, rus ədəbiyyatı.

Key words: conflict, inner peace, morality, lack of spirituality, Russian literature.

Начав свое творчество в конце 50–начале 60-х годов XX века, В.Шукшин, опираясь на лучшие традиции русской классики, определил для себя специфическую авторскую позицию. Старые формы открытого выражения авторской позиции, омертвевшие в 40–50-е годы в его творчестве, зажили новой жизнью. Они наполнились концепцией бездуховности героя в событиях современной жизни деревенского жителя.

В те годы художественные особенности эстетических позиций ряда авторов, в том числе и В.Шукшина состояли в том, что писатели–деревенщики (Ф.Абрамов, В.Белов, В.Астафьев) сознательно стремились брать «обычных героев», в обычной ситуации. Критика констатировала появление и распространение в текущей литературе типа «маленького героя», который к концу 50-х годов занял заметное место на страницах прозаических произведений. С небольшой предельно сжатой повести «Калина красная», считающейся по мнению критики, вершиной его творчества, писатель начал говорить о проблеме следствия причин бездуховности героя. Тем самым, в его позднем творчестве была намечена вполне определенная линия в раскрытии жизненной драмы героя его будущей повести «Калина Красная». Писателю удалось показать, не повторяя великих предшественников, конфликт своего времени, связанный с раскрытием несоответствия духовного роста человека социальному и техническому прогрессу, и в мучительной драме поиска смысла жизни, разыгравшейся в повести «Калина красная» он сумел показать тип бездуховного героя и меркантильную приземленность его мечтаний о материальной стороне жизни.

Отмечая некоторые перемены в общественных настроениях, Шукшин с гордостью замечал: «... наши голые прямые слова перестают на каком-то этапе работы работать....не волнуют наши добрые побуждения. Теперь, я думаю...надо обострять как можно активнее, безжалостнее. Доводить разговоры до предела... не учить прямо, а через какую-то судьбу, характер, через гибель даже» (1, 260). Эти рассуждения касались непосредственно его замысла создания образа Егора Прокудина. На примере раскрытия характера главного героя В.Шукшин сумел отразить характерный рост самосознания личности и личной ответственности человека за свои поступки и деяния, опираясь на постановку проблемы бездуховности.

Первоосновой сюжета повести «Калины красной» становится драма его главного героя Егора Прокудина и поэтически многообразный образ земли, воплощающий в себя понятия дом родной, пашня, степь, Родина, мать–сыра земля. Многозначный, всеобъемлющий образ земли–Родины, восходящей в итоге к философским категориям: судьбы человеческой, добра, зла, счастья, красоты образа родины в дальнейшем станет центром всего содержания творческого пути В.Шукшина. На фоне образа земли в повести «Калина Красная» будет раскрываться путь компромисса главного героя Егора Прокудина с совестью. С постановкой аспектов бездуховности героя будет обнажена и другая главная тема – драматизм людских судеб в стране, развороченной войной и

социальными экспериментами; бесприютность человека, потерявшего естественный для него образ жизни и среду обитания. Болея душой за крестьянство, писатель покажет, что утрата связей героя с жизнью народной – начало процесса бездуховности.

Драматизм судьбы главного героя будет тесно связан с художественной позицией Шукшина, с его размышлениями о деревне: «Меня больше интересует «история души, и ради её выявления я сознательно и много опускаю из внешней жизни того человека, чья душа меня волнует». В происходящем показе отторжения личности от сформировавшего её мира писатель открывает духовную драму нравственных «шатаний», заблуждений: «... как быть, когда человек здесь вырос... получил что-то от родителей, от отца, матери, деда, бабушки, здесь ему нужно прилагать новые усилия для того, чтобы познать, что хорошо, что плохо, что добро, что зло. Он как-то подготовлен к этому самым процессом незаметного для себя воспитания окружающими людьми, природой». Разрушение связей, как показывает писатель, на примере раскрытия судьбы главного героя – следствие многих объективных и субъективных причин и тех обстоятельств и условий, которые, начиная с первых сборников писателя, исследуются в его творчестве. Художественное воплощение драмы Егора Прокудина показано в свете традиционного воспитания героя самой жизнью.

Егор Прокудин – главный герой повести «Калина красная», чье детство оборвала война. И в голод дети матери Егора Прокудина разошлись по миру. И она не будет знать об их дальнейшей судьбе. На вокзале в городе ребенка, приехавшего из деревни, подхватит Губошлеп, некий изящный молодой человек. Он сумел увидеть, что мальчишка настрадался от голода, холода и одиночества, что совсем отчаявшись, он обязательно примет фальшивые слова Губошлепа об участии в его жизни, за искреннее участие и признается ему: «Да вот...горе у меня! Один на земле остался, не знаю, куда деваться» (4, 392).

Мальчишка принял вора Губошлепа за доброго человека, а потом, хоть и распознал обман, грозящую ему опасность, остался в воровской среде. Читателю становится ясно, что Егору Прокудину, приехавшему в город из деревни посулили «легкую жизнь» в городе. Детская беспомощность, доверчивость приведет его в воровской притон, к той среде, которая истребляла из попавшей в неё жертвы все доброе и человеческое. С той поры его прозовут «Горе». Социальные явления, сформируют в безнравственном плане жизнь подростка. Они обернутся для него возмездием и страданием. Бездомность, неприкаянность станут в воровском притоне нормой жизни для Прокудина.

В повести герою всего сорок лет; он стриженный уголовник, который отсидев пять лет, был освобожден из заключения и дальнейшая история его жизни по замыслу писателя, начинается с этих лет. В кабинете начальника тюрьмы произошел разговор: «Ну, расскажи, как думаешь жить, Прокудин, – спросил начальник. Он, видимо, много раз спрашивал это – больно уж слова его вышли какие-то готовые. – Честно! – поторопился с ответом Егор, тоже, надо полагать, готовым, потому что ответ выскочил поразительно легко. – Да это-то я понимаю... А как? Как ты это себе представляешь? – Думаю заняться сельским хозяйством, гражданин начальник» (4, 384-385). Выяснилось, что Егор собирается ехать к Байкаловой Любви Федоровне.

Выйдя из тюрьмы, Егор Прокудин устраивает дикий кутеж, швыряется деньгами направо и налево, бежит за каждой юбкой. Герой не ищет женщины, не ищет сладкой жизни, не ищет для себя забвения. Он устраивает для себя праздник души. Ищет, но не находит. Душа его не на месте. Он тоскует и мечется, шарахается из одной крайности в другую, потому что сознает где-то, что живет неладно, что жизнь его не задалась. На устроенном им же самым праздником души, он хмелеет, юродствует, и бунтует, праздника для души все нет. Возможно, если раньше, когда он был помоложе, ему

удавалось создать в своей душе иллюзию праздника. Народ собрался для разврата, но никакого «пикника», «веселья» не получилось.

По стечению обстоятельств, «малину» накрывают и все её участники уходят. В этой связи Егор, еще не знающий, что будет делать дальше, был вынужден поехать в деревню, к девушке Любе, с которой познакомился по тюремной переписке. Его вело в деревню в родные места почти праздное любопытство: кто она – «заочница». Едет в деревню, чтобы передохнуть после случившегося, но всерьез к этой поездке не относится. При первой их «очной» встрече с Любой Байкаловой, он гордо скажет: «Никем больше не могу быть на этой земле – только вором. – Егор сказал это с гордостью. Ему было легко с Любой. Хотелось, например, чем-нибудь её удивить» (4, 492).

Встреча с родителями Любы прошла тоже не гладко. Они рассматривают жениха с пристрастием. Смекалистый отец Любы сразу догадался, откуда приехал Егор. Недолго выдержав «скромненькую», как пишет В.Шукшин, форму поведения, Егор мгновенно сбрасывает ее, как только понимает, что отец Любы обо всем догадался. «Дак какое, говоришь, недоразумение-то вышло? Метил по лбу, а угодил в лоб – как бы между делом спросил дед» (4, 405). Егор начинает дурачиться, меняя маски. И начинает признаваться, что семерых в одном месте зарезал, а восьмого не углядел – ушел. Старик, в отличие от старухи, которая выронила из рук полено и села на лавку не растерялся. Он даже её урезонил, что один дурак говорит, а другой верит.

Читатель встречается с Егором Прокудиным в повести «в ту пору, когда Егор, принявший много лет тому назад на себя чуждый ему характер и образ жизни, постепенно возвращается к своему природному, естественному, выверяет свою прошлую жизнь, снимает с лица воровскую маску, забывает ту волчью «философию», гордого и одинокого «супермена», которую внушал ему Губошлеп и ему подобным...» (3, 255).

Драма Егора Прокудина при всей исключительности ситуаций, индивидуальных мотивов действия в поведении героя, разворачивается в русле гуманистической концепции. В.Шукшин не изменяет критериям бескомпромиссной требовательности к человеку. Автор считает, что связи Егора с материнским домом и землей были утрачены во многом по вине героя. Ввергая своего героя в условную ситуацию, он тем самым создаст пространство разрыва между «историей его души» и деревенской обыденностью, в которую он по воле судьбы попадет. Приехав к Любе, он случайно оказался в знакомой ему по детству деревенской жизни. Находясь в доме Любы, он вначале среди чужих для него людей вдруг почувствовал невыносимую боль от того, что жизнь его прошла не так, как нужно. Его простые мысли, что вот он приедет в деревню к Любе, к лапушке, и хоть отъестся около неё, оборачиваются для него попыткой переломить судьбу. Устроившись на работу трактористом, и живя в доме Любы как её муж, он неожиданно для себя обнаруживает в душе воздействие силы уклада деревенской жизни.

Это и станет причиной внутренних противоречий и страданий Егора Прокудина. Встав на эту стезю, он становится отнюдь не безгрешным в собственных глазах: свою трагедию, свой грех глубже всех понимает он сам. Не сразу, но постепенно Егор выясняет, что не того просила его душа: «Я эти деньги вонючие... вполне презираю» (4, 402). Плата за воровскую вольницу оказалась непомерной для Егора. В.Коробов отмечает, что «он, заблудший, начинает-таки постигать, что волен начать все заново, и боязно, и не очень он в это верит. Но выстрадавшая, в конце концов Егором Прокудиным с помощью Любы Байкаловой и других хороших людей мысль о том, что лишь любовью, всеобъемлющей любовью и уважением людей друг к другу и держится мир, эта мысль его уже не оставит» (3, 256) до конца жизни.

В центре повести «Красная калина» (1973) – конфликт гордого, сильного, незаурядного, талантливого человека, душа которого жаждет необыкновенного в жиз-

ни, с бездуховным мещанским миром, который его окружает. Чтобы придать этой теме высокую обобщенность, не порывающую с конкретностью бытия, писатель на совершенном материале разрабатывает притчу о блудном сыне, выбрав в качестве героя уголовника, возвращающегося из тюрьмы. Шукшин своему главному герою много дает от рождения, намекая тем самым, что наверняка он мог бы прославиться добрыми делами. Но обстоятельства в его жизни сложились так, что он становится преступником. Внешне, т.е. в социальном плане, Егор предстает как заурядный человек, преступник, вор, освобожденный из заключения. Однако постепенно на передний план выходит драматическая «история души» сложного, противоречивого человека, и начинается его мучительное духовное прозрение через самоуничтожение» (2, 108). Необычность персонажа определяется не только его преступным прошлым и заключением, но и тем, что у него уязвленная, будто – «наскипидаренная душа», в которой сошлись все крайности: широта и узость характера, распахнутость и скрытость, нежность и озлобленность, тяготение к человеку и агрессивность по отношению к нему. Шукшин характеризует Егора Прокудина, с одной стороны, с точки зрения его романтической тяги к гармонии, к ожиданию чуда, праздника в жизни, с другой, стороны как человека мучительно начинающего осознавать свою вину за пустоту прожитой им суетливой жизни перед обществом и родной матерью.

Несовместимость внешнего и внутреннего, показной и подлинной ипостаси граней прожитой жизни в повести «Калина красная» станет основой сюжетного повествования, в котором автору удастся показать главный источник всех бед героя и тем самым раскрыть нравственно неразрешимый конфликт души, послуживший причиной его гибели. Возникает аналогия образа Егора Прокудина с характером, родственным лирическому герою Есенина. Он тоже мог бы сказать: «Промотал я молодость без поры, без времени». Аналогия не случайна, ибо творчество Шукшина, вообще, во многом близко есенинской поэзии, и ряд мотивов писателя имеет точки соприкосновения со стихами великого поэта.

Мечта героя о празднике жизни, не находя возможности воплотиться в действительность, саднит его душу, рождает смуту, толкает на странные, подчас непредсказуемые поступки. Они лишены последовательности, логики, мотивированности. И все это от того, что Прокудин очень неясно представляет себе, как реализовать мечту, а также потому, что привычная среда (городские обыватели, сила традиций воровского притона не позволяет ему думать и действовать в этом направлении).

Тихий, размеренный ритм северной деревни, куда Егор попадает после освобождения из тюрьмы, разумеется, удивляет, но не привлекает его в начале повествования. Приехав в деревню, он уже начинает томиться в ней, но почему-то теперь кажущейся ему нужной, где бы он мог приложить свои силы и неутоленную страсть. По привычке характера он не знает, на что направить свои силы, и он направляет их на разрушение: дерется с бывшим мужем Любы – Байкаловым, разыгрывает и так напуганных стариков.

Началом духовного кризиса драмы героя в его бездуховной жизни станет встреча Егора Прокудина с матерью. Она становится рубежом начала его новой жизни, когда он сердцем начинает понимать её кроткость, долготерпение, всепрощение, силу верности материнской любви и её материнских чувств, отзывавшиеся в его душе раскаянием, стыдом, да такой болью, что она до конца его жизни будет жечь его своим медленным огнем. В минуту встречи он понял: не найти ему в жизни этого праздника – покоя никак теперь не замолвить свой грех перед матерью вечно будет он убивать его совесть. Но эта встреча с подслеповатой старушкой Куделихой нравственно очистит героя и заставит осудить себя судом разума и совести.

Опираясь на раскрытие отношения семьи Байкаловых к Егору Прокудину, В.Шукшин показывает, как в душе героя начинают бороться два начала: рожденная от природы, крестьянская закваска и искореженная городской жизнью воровская натура. Самое трудное в давлении одного из двух начал на душу героя, воспринимаемое читателями как выбор дальнейшего пути героя. Егор начинает «видеть себя в жизни деревни, в семье Любы и её родственников, в которой он, наконец-то, начинает обрести душевный покой, сев за трактор.

В финале повести автор оставит своего героя наедине с окрестным миром, с пашней, с деревней, с березками. На пашне будет проложена первая в его жизни борозда, и он будет искренен в своем желании заново начатой им жизни. Но он мучительно признается себе, что не сможет переступить через свое прошлое, не сможет обрести покой в естественной жизни. Гибель героя предопределена духовной нестойкостью героя, слабостью, сковавшими его волю и сопротивление чуждой уродливой среде преступников.

В.Шукшин написал не историческую повесть о послевоенном времени, а глубокое социально-психологическое полотно с выходом в философскую проблематику, что есть отечество, бог, человек, жизнь, подвиг, добро, истина, любовь. За драматической кульминацией судьбы Егора Прокудина следует важная мысль писателя. Никто не виноват, кроме самого человека, не сумевшего вовремя отойти от преступного общества, но сумевшего подойти к новому для него пути духовности.

Литература

1. Биличенко Н.А. Нравственность есть правда (В.М. Шукшин) // Творческие взгляды советских писателей. М.: Наука, 1981.
2. Гаджиев А. Безумие без безумного (к мифопоэтике чудиков В.Шукшина // BSU. Elmi əsərlər, Dil və ədəbiyyat seriyası. 2010, №1, с.103-113.
3. Коробов В.И. Василий Шукшин. М.: Современник, 1988, 284 с.
4. Шукшин В.М. Калина красная. Киноповесть // Собрание сочинений в 3-х томах. Т.3. М.: Молодая гвардия, 1985, с.384-453.

P.Qulamova

V.Şukşinin “Kalina krasnaya” povestində qəhrəmanın mənəviyyatsızlıq problem Xülasə

Məqalədə qeyd olunur ki, V.Şukşin 50-ci illərdə sovet ədəbiyyatına qədəm qoyan istedadlı sovet yazıçılar nəslinə mənsub idi. Yazıçının nəsrı XX əsrin ortaları “böhran və müəllif sözünün kəsərsizliyi” işarəsi altında keçən ədəbi prosesdə mühüm yer tutur. Sadə sovet zəhmətkeşinin həyatının yeni bədii dərk formalarının hərəkətini müəyyənləşdirən sosial-tarixi zəmin V.Şukşinə yaradıcılığının yetkin dövrünə aid şah əsərlərindən biri sayılan “Kalina Krasnaya” povestində ölkənin ictimai həyatında baş verən dəyişikliklərə tez bir zamanda münasibət bildirməyə imkan vermişdir. Şukşin öz əsəri ilə 70-ci illərin sonunda ölkədə cinayətlərin olmaması haqqında mifi ifşa edir. Məqalədə qeyd olunur ki, insanlar üçün sosial çətinliklərdən sığınacaq yeri yalnız ailə, ev, vətəndir.

P.Gulamova

The problem of the hero's lack of spirituality in the story V.Shukshin “Red viburnum” Summary

The article notes that V.Shukshin belonged to the generation of talented Soviet writers who appeared in Soviet literature in the mid-50s. The writer's prose occupies a special place in the literary process of the mid-twentieth century, which took place "under the sign of the crisis and the imminent breaking of the author's word." Socio– historical background, which determined the movement of new

forms of artistic understanding of the life of a simple Soviet worker helped V.Shukshin in the last period of creativity, in one of his works-the story "Red viburnum" quickly respond to changes in the social life of the country. Shukshin in the late 70's exposes the myth of the absence of crime in the country. The article notes that the only refuge from social adversities for people became family, home, homeland.

Rəyçi: dos. M.M.Kasimova

Redaksiyaya daxil olub: 16.01.2019

А.А.ИСМАЙЛОВАкандидат филологических наук, доцент
e-mail: aybanizismayilova26@gmail.com**Азербайджанский университет языков**
(г. Баку, ул. Р.Бехбудова, 60)**ОСОБЕННОСТИ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ТЕХНИКИ ПРОИЗВЕДЕНИЙ
ДЖОЗЕФА КОНРАДА****Ключевые слова:** модернистский роман, субъективный рассказчик, нелинейное повествование, литературная техника**Açar sözlər:** modernist romanı, subyektiv təhkiyəçi, düzxətsiz təhkiyə, ədəbi üsul**Key words:** modernist novel, subjective narrator, non-linear narration, literary technique

Романы Джозефа Конрада играют важную роль при изучении особенностей английского модернистского романа. Особенности восприятия объективной реальности, нелинейный характер повествования и использование субъективных рассказчиков поставило Конрада в один ряд с модернистскими писателями.

Многие исследователи английского романа сходятся во мнении о том, что Конрада следует отнести к категории таких писателей, как Вирджиния Вульф и Джеймс Джойс, которые смело экспериментировали с формами своих произведений, использовали новые литературные техники, отличались своеобразным использованием языка и особым подходом к характеристике своих героев. Однако, несмотря на то, что Конрад разделял с Джойсом и Вульф мнение относительно необходимости проникновения в умы своих героев для постижения их внутреннего мира, стилистические эксперименты в его произведениях не играют столь значительной роли. Конрад был знаком с модернистскими техниками письма, однако, умеренно использовал эти стилистические особенности в своем творчестве.

Небольшая повесть Конрада «Сердце тьмы», потрясающее исследование природы зла в человеке и обществе, образует своеобразный мост между стилем традиционного романа XIX в. и новым экспериментальным стилем модернистского романа XX в.

В своем эссе «Современная художественная проза» (1925) Вирджиния Вульф сформулировала свои соображения относительно задач писателя и путей достижения истины в романе. Согласно Вульф, писатель должен сосредоточиться на изображении впечатлений своих героев и на способах их стилистической передачи. Подобно Вульф и Джойсу, Конрад был экспериментатором, который нарушал существовавшие более двух столетий законы написания традиционного романа.

Поскольку Конрад провел большую часть своей жизни в море и посещал различные экзотические страны, он был хорошо знаком с жизнью людей в этих местах. Место действия многих романов Конрада связано с экзотическими островами и т.д. (например, Малайский полуостров в романах «Победа» и «Лорд Джим», и джунгли Конго в повести «Сердце тьмы»). Помещая своих героев в новые, малоизвестные места, Конрад создает «лабораторные» условия, где он исследует природу человека (например, в повести «Сердце тьмы» он разоблачает мистера Курца и подвергает опасности капитана Марлоу в диком мире центральной Африки). Такой прием повествования превосходно служит для достижения художественной цели писателя. При попытке раскрыть истинное значение какого-либо события или явления, писатель может воздействовать на эмоции читателя, прямо или косвенно апеллировать к его чувствам.

Поэтому Конрад подчеркивает важность тщательного построения предложения, признавая способность слов воздействовать на читателя.

Конрада представляют, в первую очередь, как писателя-моралиста, для которого вера в универсальную природу моральных ценностей была превыше всего. Наряду с этим в своих произведениях Конрад уделяет большое внимание анализу психологического воздействия событий и места действия на героев. Задачей писателя Конрад считает раскрытие скрытой правды перед читателями. Известный английский писатель Форд Маддокс Форд указывал на способность Конрада основательно подходить к предмету описания в своих художественных произведениях.

В функции рассказчика повести «Сердце тьмы» входит передача истории жизни главного героя, в ходе которой раскрывается вся правда о самом Марлоу и его образе мышления. Поэтому эту повесть следует рассматривать на нескольких уровнях: как историю, которая раскрывает читателю истину о мистере Курце, Африке и европейском обществе, и как историю, которая раскрывает образ самого Марлоу.

В предисловии к роману «Негр из Нарцисса» Конрад писал, что «очевидно тот, кто, верно или неверно, придерживается вышеуказанных убеждений (обязанность автора раскрыть правду) не может быть верен временной формуле своего ремесла. Их устойчивая составляющая – это правда, которую каждый (писатель) пытается маскировать, и которая должна приобретаться как самая ценная вещь. Но все они (литературные течения) - реализм, романтизм, натурализм, и даже сентиментализм, - все эти «боги» после короткого периода товарищества должны оставить его на пороге храма к мукам совести и откровенного понимания трудностей работы». (7)

Конрад экспериментировал с новыми формами повествовательной техники и структуры сюжета, что позволило ему уделять больше внимания внутреннему миру героев в противовес описанию объективной реальности. Такие эксперименты с формами повествования делают Конрада великим рассказчиком. Примером тому является роль субъективного рассказчика в повести «Сердце тьмы». Наилучшим образом нелинейное построение сюжета находит отражение в шедевре писателя, романе «Ностромо».

Сюжет повести «Сердце тьмы» является в целом линейным, несмотря на частичное обращение действия в будущее с целью объяснения последующих событий. Выдающиеся романы Конрада «Ностромо», «Лорд Джим» и «Победа» свидетельствуют о гениальной способности Конрада разрабатывать интригующий сюжет со сложной структурой.

Литературный критик Валтер Аллен еще в 1954 г. назвал роман «Ностромо» самым высокоорганизованным романом на английском языке, после романа Джеймса Джойса «Улисс». Замечательный эффект достигнутой глубины повествования является результатом его необычной организации. Обращение действия к прошлому, использование различных точек зрения в повествовании, субъективных рассказчиков и психологического анализа роднят Конрада с модернизмом. Использование Конрадом этих повествовательных техник позволяет приверженцам и традиционного и модернистского романов восхищаться стилистической организацией его романов. Несмотря на эксперименты Конрада с художественной формой, его произведения вызывают большой интерес у читателей, чего нельзя сказать о многих произведениях высокого модернизма. Объекты художественного анализа в произведениях Конрада сохраняли традиционные моральные ценности викторианских романов, и позволяли писателю апеллировать к интересам читателей, живущих в век крайностей, когда старые нравственные ценности подвергались сомнению, а новые ценности уже получили достаточную долю критики.

Писатели-модернисты не только экспериментировали со стилем своих произведений, но и подвергали критике общество и его моральные ценности. Вера в христианство, человека, историю, метанарративы значительно пошатнулась. Значительную роль

в этих процессах сыграли сложившиеся во второй половине XIX в. теория психоанализа З.Фрейда и теория К.Маркса, направленная против капитализма.

В повести «Сердце тьмы» Конрад подвергает сомнению необходимость присутствия европейских империалистов в Африке. Как известно, немало английских писателей защищали интересы британского империализма в колонизированных странах, подчеркивая пользу распространения христианской религии среди туземцев (например, Д.Дефо в романе «Робинзон Крузо»). В отличие от Дефо, Киплинга и некоторых других писателей, Конрад уделял больше внимания негативным последствиям влияния империализма на африканские страны и народы.

В повести «Сердце тьмы» Конрад отказывается от морализаторского тона и предпочитает использовать документальный стиль при описании жизни туземцев Африки. При этом автор представляет вниманию читателей ужасающие картины рабского положения африканских туземцев, которые были доведены европейцами до положения животного существования.

В повести «Сердце тьмы» Конрад преподает читателям «моральный урок». Посредством рассказчика Марлоу он объясняет читателям чудовищность акта завоевания чужой земли, насилия по отношению к людям, у которых другой цвет лица или слегка приплюснутый нос. По мнению Конрада это безнравственно и незаконно. Весь ужас этого акта - завоевание африканской земли - обнаруживается через представление подробного портрета Африки и африканцев в повести. Критика викторианских ценностей и идеологии сближает Конрада с писателями-модернистами. Мир викторианской Англии показан как мир полный противоречий.

Писатели-модернисты критиковали писателей XVIII и XIX веков за их неспособность показать жизнь в полном масштабе. К примеру, В.Вульф указывала, что нельзя показывать жизнь героев только посредством описания их физических черт или анализа их действий. В противовес этому методу она предлагала раскрывать характеры героев посредством тщательного анализа их сознания. Использование модернистами этой техники явилось следствием их недоверчивого отношения к объективной реальности мира. Развитие таких течений в искусстве, как импрессионизм и др., сильно повлияли на модернистских писателей, что привело к их большей сосредоточенности на внутреннем мире героев и игнорировании внешнего мира.

В повести «Сердце тьмы» Конрад вдаётся в подробные описания африканского континента и его жителей. Писатель хотел достичь желаемого художественного эффекта через описание жестокой правды внешнего мира. Путешествие вдоль реки Конго Конрад сравнивает с путешествием во внутренний мир человека и пытается найти истину, спрятанную глубоко в его душе.

Нечеткость изображения внешнего мира в повести «Сердце тьмы» становится особенно очевидной к концу повести с введением образа мистера Курца. Так, например, Курц временами напоминает семи-футового гиганта, а порой он похож на беспомощного ребенка, лежащего на носилках. Неопределенность в физической характеристике Курца сохраняется и в описании его личности. Неслучайно Марлоу уделяет так много внимания описанию голоса Курца – именно сила его голоса, убедительность его речи позволяет ему установить контроль над окружающими. Наряду с объективной картиной внешнего мира в повествовании Конрада присутствует и субъективная интерпретация окружающего мира.

Вследствие разрушения традиционных ценностей и верований английского общества, многие люди испытали чувство экзистенциального одиночества. Сомнению подверглась философия позитивизма и такие важные институты общества, как религия и христианская церковь. Вера в существование Бога и нравственные ценности, на которые нация опиралась веками, потеряли актуальность. Одним из следствий таких

огромных изменений стало духовное одиночество и индивидуализм героев, которые являются предметом исследования модернистской художественной литературы.

По мнению Валтера Аллена, в центре лучших произведений Конрада находится история одинокого человека, который борется с внешним миром. Помимо героя-одиночки мистера Курца, повесть «Сердце тьмы» вводит рассказчика Марлоу, который также является индивидуалистом, ведущим свободный образ жизни. Конрад так пишет о Марлоу: «Он был моряком, но вместе с тем и бродягой, тогда как большинство моряков ведет, если можно так выразиться, оседлый образ жизни. По своей натуре они-домоседы, и их дом – судно- всегда с ними, а также и родина их – море». (10)

Героев Конрада преследует одиночество – подобно мистеру Курцу, Лорд Джим вынужден отдалиться от общества, Ностромо не связан обязательствами ни с одной из сторон в войне за алмазы, Ангел Хейст, герой романа «Победа», живет в одиночестве на пустынном острове. Главные герои произведений Конрада описаны в традиции модернистской художественной литературы, где упор делается на одиночество и индивидуализм.

Еще одним новаторством в модернистской литературе было обращение к основам гносеологии и анализ путей достижения знания. Модернисты отрицали идею всезнающего Бога и всезнающего рассказчика.

Одна из самых известных модернистских техник письма, которая в большей степени использовалась после смерти Конрада в 1925 г., была техника потока сознания. Метод потока сознания использовался в произведениях писателей-модернистов в качестве замены всезнающего рассказчика. Техника потока сознания также используется в романах «Улисс» и «Портрет художника в молодости» Дж. Джойса. Что касается Конрада, то он для создания эффекта отстранения от текста использует субъективного рассказчика.

Проблемы в повествовании появляются в том случае, если рассказчик не всезнающий. Рассказчик может и не пожелать раскрыть читателю всю правду или подробности события. Иногда рассказчик получает информацию, которую может сам неправильно интерпретировать. Так, например, в одной из сцен в повести Марлоу слышит обрывок разговора между управляющим станцией и его дядей, значение которого он не способен объяснить: «Сделайте дождь и хорошую погоду – один человек – совет – за нос» - кусочки абсурдных предложений, которые отогнали мой сон...». (10) Автор предоставляет читателю возможность самому решать являются ли эти оборванные предложения важными.

Использование таких повествовательных техник в литературе XX в. находится в центре внимания литературных критиков. Возникает вопрос – является ли отстраненность автора от текста результатом использования субъективного рассказчика. В конце концов, Марлоу является вымышленным героем и может говорить только тогда, когда Конрад вкладывает слова в его уста. Поэтому каждое слово в тексте принадлежит Конраду – этот момент подчеркивается критиком Чинуа Ачебе в его эссе «Образ Африки: расизм в повести Конрада «Сердце тьмы». По мнению Ачебе, «несмотря на то, что Конрад прилагает большие усилия для того, чтобы отделить рассказчика от морали рассказа, его усилия будут тщетными, если он не создаст преграду между собой и морально- психологической проблемой рассказчика. Эта бесполезная попытка происходит из-за недостатка альтернативной ссылки, по которой мы можем судить о действиях и мыслях героев. Поэтому объективность Конрада подвергается сомнению, и эффект использования сложной повествовательной системы сводится на нет». (1)

В отличие от Ачебе, Валтер Аллен рассматривает использование Конрадом рассказчика как проницательную художественную стратегию. Аллен утверждает, что подобно использованию Эмили Бронте Нелли Дин в «Грозном перевале», исполь-

зование Конрадом Марлоу дает ему возможность драматизировать действие и позволяет читателю увидеть действие глазами Марлоу, что обеспечивает сильный фокус действия. Можно, в целом, согласиться с этой точкой зрения Аллена, однако его слова о том, что использование рассказчика Марлоу позволяет Конраду делать открытые комментарии, которые он не мог бы сделать другим образом, являются спорными. Использование субъективного рассказчика является удачным стилистическим приемом и не отдаляет автора от текста произведения. Моральные идеи и комментарии на страницах повести «Сердце тьмы» принадлежат Дж. Конраду, а не капитану Марлоу. Язык произведения является созданием Конрада, а не Марлоу, и поэтому утверждение о том, что использование рассказчика позволяет романисту отстраниться от текста не является справедливым.

Стиль произведений Конрада до сих пор вызывает восторг у критиков, и это удивительно, если принять во внимание тот факт, что писатель начал изучать английский язык после двадцати лет. Проза Конрада элегантна и имеет целью подчеркнуть значимость героя, а его описания отличаются использованием стилистического приема гиперболы.

Помимо элегантности и великолепия прозы Конрада, исследователей привлекает экспериментальная природа его произведений, которая так важна в модернистской художественной литературе. Конечно же, когда речь заходит о стилях модернистской прозы, первым на ум приходит Дж.Джойс. В попытке передать мысли героя Джойс отказался от традиционных правил синтаксиса и традиционной лексики, отдав предпочтение экспериментальному подходу к языку в своих произведениях. В результате, в основной работе Джойса «Улисс» некоторые предложения состоят из одного слова; автор придумывает новые слова, когда имеющиеся в языке слова не служат художественной цели автора, и целые части романа написаны без знаков препинания. В прозе Конрада нет экспериментов с языком в таком масштабе, однако в некоторых частях повести «Сердце тьмы» писатель не следует грамматическим правилам: «День безмятежно догорал в ослепительном блеске. Мирно... День проходил за днем; за моей спиной раздавался топот шестидесяти босоногих негров, и каждый тащил на себе шестидесятифунтовую ношу. Лагерь, стряпил, сок; потом снова поход. Иногда нам попадался носильщик, умерший в дороге и лежавший в высокой траве, а рядом валялась его папка...». (10)

Конечно же, эксперименты с синтаксисом не являются главным аспектом прозы Конрада; однако использование длинных предложений без подлежащего свидетельствует об экспериментах Конрада со стилем. Тем не менее, эксперименты в прозе Конрада немногочисленны, - поэтому его романы больше похожи на традиционные романы XIX в., чем на романы модернистской литературы. Место Конрада в истории английского романа можно определить, как переходное звено между более традиционными писателями XIX в. и экспериментальными писателями-модернистами начала XX в. Безусловно Конрад разделял убеждение В.Вульф о том, что искусство не может больше вмещаться в рамки традиционной повествовательной структуры, однако, эксперименты в творчестве Конрада занимают не самое выдающееся место. Следы лингвистических экспериментов и исследования сознания героев можно найти в повести «Сердце тьмы». Однако основная часть повествования написана в стиле традиционной, грамматически корректной прозы. Эксперименты Конрада были связаны с введением субъективных рассказчиков, использование которых нарушало структуру линейного сюжета. Использование сложных сюжетных структур свидетельствует о разрыве Конрада с техникой романа XIX в. Внимание писателя к одинокому герою, стремление раскрыть его внутренний мир позволяет говорить о сходстве произведений Конрада с произведениями модернистских писателей.

Литература

1. Achebe: An Image of Africa: Racism in Conrad's "Heart of Darkness"
kirbyk.net/hod/image.of.africa.html
2. Seidel M. James Joyce. A short introduction. Massachusetts: Blackwell Publishers, 2002, 165 p.
3. The English novel: a short critical history
www.bu.edu/...lib_books/bookInfo/11095606_info.pdf
4. Бондарев А. П. Автор, герой и рассказчик в эстетической деятельности
https://cyberleninka.ru/article/n/avtor-geroy-i-rasskazchik-v-esteticheskoy-deyatelnosti
5. «Великая традиция» - Мировая художественная культура. XX век ...
www.e-reading.club/.../Mirovaya_hudozhestvennaya_kultura_XX_vek_Literatura.html
6. Джозеф Конрад: Предисловие к роману Негр с "Нарцисса"
litera-t.blogspot.com/2013/10/konrad-predislovie-negr-s-narcissa_12.html
7. Зарубежная литература XX века: практические занятия
www.flinta.ru/book.php?id=504
8. Наследие Джозефа Конрада и американский роман 1920-х годов ...
www.dissercat.com > ... > Литература народов Европы, Америки и Австралии
9. Русская страда Джозефа Конрада - Журнальный зал - Русский ...
magazines.russ.ru/neva/2007/12/am9.html
10. "Сердце тьмы" Дж. Конрада - Издательство «Лицей».
licey.net/free/15-analiz_proizvedenii.../2066-serdce_tmy_dzh_konrada.html
11. Современная художественная проза. - Литература Западной Европы XX в.
20v-euro-lit.niv.ru/20v-euro-lit/dudova.../virdzhiniya-vulf-sovremennaya.htm
12. Хьюитт - Джозеф Конрад: проблема двойственности - Philology.ru
www.philology.ru/literature3/hewitt-00.htm

A.A.İsmayılova

Cozef Konradın əsərlərinin bədii texnikasının xüsusiyyətləri *Xülasə*

Məqalədə Cozef Konradın əsərlərinin təhkiyə texnikası diqqət mərkəzindədir. Burada Konradın subyektiv təhkiyəçi vasitəsilə təqdim etdiyi eksperimentlər xüsusilə vurğulanır. Eyni zamanda məqalədə Konradın erkən XX əsr ingilis ədəbiyyatında yeri təyin edilir. Müəllif qeyd edir ki, yazıcının mü-rəkkəb süjetlərdən istifadəsi XIX əsr roman texnikasından imtinasını sübut edir. Özgələşmiş obrazlara və onların daxili dünyasına müraciət Konradı modernist yazıçıların üslubuna yaxınlaşdırır.

A.A.İsmayılova

The Specific Features of Artistic Techniques in Joseph Conrad's Works *Summary*

The article focuses on narrative techniques in Joseph Conrad's works. A special attention is paid to Conrad's experiments with subjective narrators. An attempt is made to define the place of Conrad in the row of English writers of early XX c. English literature. Using complicated plots by Conrad testifies to the break from the XIX c. traditional novel. The attention to lonely characters and their inner world makes Conrad closer to modernist writers.

*Rəyçilər: filol.f.d. G.Hüseynli;
ADU-nun Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrası
(15.01.2019-cu il tarixli iclasın qərarı (pr. №05)).*

Redaksiyaya daxil olub: 13.02.2019

Ж.Р.МАМЕДОВА

Бакинский славянский университет
(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)РОМАН Ф.ГЛАДКОВА «ЦЕМЕНТ»
В ИССЛЕДОВАНИЯХ С.Г.АСАДУЛЛАЕВА*Ключевые слова:* Асадуллаев, Гладков, роман «Цемент», язык, стиль, образы.*Açar sözlər:* Əsədullayev, Qladkov, roman "Sement", dil, üslub, obrazlar.*Key words:* Asadullayev, Gladkov, the novel "Cement", language, style, images.

Аннотация. В статье рассматривается исследование С.Г.Асадуллаевым романа Ф.Гладкова «Цемент». В качестве предмета исследования учёный избрал тему истории создания романа. С.Г.Асадуллаев подробно анализирует разные издания романа «Цемент», выявляет изменения, которые Ф.Гладков внёс в язык, стиль, а также характеры отдельных персонажей.

Важное место в работе С.Асадуллаева занимает связь романа «Цемент» с творчеством писателя первой половины 20-х годов. Об этом периоде советской литературы ученые писали с большим скептицизмом, как о «бездарной эпохе для писателя» (2,39). Зато роман «Цемент» был встречен с одобрением, даже восхищением некоторых современников. А.Серафимович писал: «Был он необычайно строг к себе.... Делился со мной своими творческими радостями и огорчениями» (6,457). Сам Гладков видел суть своего романа в том, чтобы, не ограничиваясь верным отображением действительности, выразить в нем и своё авторское отношение к событиям, показать основные тенденции развивающейся жизни, ибо жизнь – это не что-то статичное, раз и навсегда данное, а вечно движущееся, развивающееся явление. Это Ф. Гладков называет мечтой писателя о будущем изображаемой наличной жизни.

Более подробно С.Асадуллаев останавливается над исследованием творческой истории романа «Цемент». Об этом автор романа пишет в своей статье «Моя работа над «Цементом» (4,534). Впервые роман был опубликован в журнале «Красная новь» за 1925 год, 1 – 6 книги. Но он неоднократно перерабатывался и совершенствовался пока не появился окончательный вариант 1940 года.

В ранних произведениях Ф. Гладкова «Ватага», «Бурелом», «Огненный конь», «Зеленя» в основном ставилась тема революции и гражданской войны. Эти произведения писателя можно назвать подготовкой автора к написанию романа «Цемент». Но по своей тематике они отличаются от романа, где главная тема – это строительство нового общества и тема труда. Непосредственно к тематике своего романа Ф.Гладков обращается в рассказах, написанных в 20-е годы, которые потом вошли в роман как отдельные его главы. Это следующие произведения Гладкова: «Встреча покаянных», «Трудобой», «Разорванная паутина», «Потухший очаг», «Комсомольцы». «Все вещи, написанные Гладковым до цемента, – пишет А.П.Воложенин, – будучи вполне самостоятельными, вместе с тем взаимосвязаны, представляют собой звенья одной цепи» (3, 63 – 64).

После окончания гражданской войны начинается новый период в истории России и новая глава в ее художественно-эстетической летописи. Это – переход от войны к миру, от революционной борьбы к мирному труду, к восстановительной работе разрушенного хозяйства и к строительству нового общества. Такое коренное изменение в истории России привело и к принципиальным изменениям в литературе. Ф. Гладков был в первых рядах этого нового направления, в рядах создателей новой литературы. В 1924 году его роман был завершён и опубликован под названием «Цемент», куда вошли вышеназванные рассказы.

В 20 – 30-х годах Ф. Гладков в основном очищал роман от диалектизмов, вульгаризмов и от пышных, возвышенных фраз. Дело в том, что жаргоны и диалектизмы в литературной практике 20-х годов рассматривались писателями и критиками как выражение народности. Этой тенденцией увлекся и Ф. Гладков. Но после замечаний М. Горького он понял свою ошибку и стал тщательно переделывать язык романа, очищая его от пышных фраз и диалектизмов. Тогда на роман были отрицательные отзывы и рецензии таких критиков, как К. Минаев, А. Воронский и др. Но их позиция во многом была предвзятая и их замечания касались не только языка, но главным образом содержания произведения Ф.Гладкова. Касаясь идейной направленности романа, они считали ее непролетарской. Но вслед за Горьким и Серафимовичем положительный отзыв о романе дал А.Луначарский, который поставил роман «Цемент» «во главе замечательной пролетарской беллетристики» (2,81). Ф. Гладкова признали пролетарским писателем и многочисленные читатели в своих письмах и отзывах.

Наряду с изменениями, внесенными в язык произведения, Ф.Гладков много существенных переделок сделал и в изображении образов и характеров основных героев, психологически углублял их. Как пишет С. Асадуллаев, в 1940 году «текст романа был переписан заново», что глубоко затронуло его идейно-образную систему, благотворно сказалось на идейном содержании и глубине образов книги» (2,87). Детально анализируя те изменения, которые внес Ф.Гладков в новую редакцию романа, С.Асадуллаев отмечает, что в результате этих переделок все больше упрощается язык и стиль произведения, образы и сцены становятся более совершенными и реалистическими.

С. Асадуллаев в своем исследовании не ограничивается анализом языка романа Ф. Гладкова, подробно останавливается и на работе писателя над созданием характера нового человека. Первые образы коммунистов, отмечает учёный, были схематичными: кожаная куртка, широкие плечи, высокий рост, крепкие мускулы, широкие челюсти были характерными и формальными чертами коммуниста, что делало образ схематичным и безжизненным. «Словом, коммунист обычно рисовался внешне монументальным, физически сильным, но внутренний мир его часто оставался совершенно нераскрытым» (2,99). В своей работе над языком и образами Ф. Гладков устранил и эти недостатки и внес существенные изменения в обрисовку образов. Поэтому Ф. Гладков считается одним из первых писателей, раскрывших строительства социализма, создавших подлинный, реалистический образ коммуниста и строителей нового общества.

В центре романа находится, как пишет С.Асадуллаев, «эпический образ» Глеба Чумалова, характер которого раскрывается в сложных условиях, то есть в тяжелой и долгой борьбе за восстановление разрушенного хозяйства, за организацию «социалистического труда», за строительство социалистического общества. В первых редакциях романа образ Глеба Чумалова носил схематичный характер. Но в дальнейшем этот образ претерпел существенные изменения и совершенствования. Во-первых, в последних редакциях Чумалов показан не только волевым и сильным, но и политически зрелым. Во-вторых, характер его стал психологически более верным и правдивым, мотивированным и убедительным, живым и жизненным. Образ Чумалова развивается в умственном и нравственном плане: знание своего дела, задач, стоящих перед ним. Следовательно, работа над образом Глеба Чумалова шла в основном в направлении все большего углубления, всестороннего раскрытия его внутреннего мира.

С.Асадуллаев показывает, как постепенно меняется отношение Глеба Чумалова к Клейсту. Раньше он хотел его принудить к работе, когда надо было переубедить его, объяснить ему цели и задачи, стоящие перед строителями новой жизни. «Глеб не смог ясно растолковать Клейсту, что намерен делать рабочий класс и зачем ему понадобился Клейст» (2, 124). Тут отношения между Клейстом и Глебом чисто производственные, социальные, а не нравственно-психологические. Клейст в конечном итоге перешел на

сторону рабочих, но этот его переход не мотивирован ни с нравственной, ни с психологической точки зрения. И тут С.Асадуллаев ссылается на решение IX съезда партии, где говорится о необходимости использовать «всех работоспособных специалистов» (2, 125). Глеб учится на материале съезда, в качестве аргумента приводит его решения, а человеческий фактор при этом забывается. Мотивировка в данном случае, прямо скажем, не совсем художественно убедительная. А что в душе человека происходит, когда он меняет свои убеждения – об этом ничего не говорится. «Глеб уже не командует, – пишет ученый, – Клейстом, а воспитывает его, признавая в нем большой талант» (2, 125). Глеб постепенно становится убежденным агитатором идей партии. Это идейно-политическое развитие в его характере занимает главное место, а душевная его жизнь, его чувства и переживания остаются вне внимания автора и исследователя.

С.Асадуллаев подробно останавливается над переработкой Ф.Гладковым и других персонажей романа, в том числе одного из главных героев – образа Даши. Исследователь отмечает, что в результате авторских переделок образ Даши идейно изменился, стал глубже и богаче. А что с ней происходит в нравственно-духовном плане, не совсем интересует ученого. Главное, Даша формируется как парторботник, как «женщина-пролетарка». Правда, отмечается, что в семейно-бытовом плане также происходит изменения, в ней усиливается материнское чувство. Но советская женщина, пробужденная революцией, всецело отдает себя политической работе, и семья отходит на второй план. Получается стандарт, шаблон, превращение «бабы»-домохозяйки в идейного борца и революционера, строителя нового мира. Но как и каким образом это происходит? Каким образом в женщине материнское и женское уступает место идейно-политическому призванию? С. Асадуллаев сравнивает Дашу с Пелагеей Ниловной из романа М. Горького «Мать». Далее он переходит к анализу того, что было в первой редакции, что стало в последней. Тут история создания образа Даши и история его переработки оказываются в центре внимания исследователя. В первой редакции Даша была только «партийкой», а в последней, то есть в редакции 1940 года, она стала еще и матерью.

Но несмотря на это, общие интересы остаются для Даши важнее ее семейных забот, хотя она не лишена и материнского чувства. Вот эти «черты нежной матери» чудесным образом сочетаются в ней с чертами идейного, партийного деятеля. Однако это сочетание остается малоубедительным, искусственным. Глеб хочет видеть в Даше заботливую мать и любящую жену, а не общественного деятеля. Поэтому их отношения обостряются и кончаются распадом семьи. Изображается связь Даши с другим мужчиной, его любовь к Бадьину. Создается своеобразный любовный треугольник. Однако, как отмечает С. Асадуллаев, этот любовный треугольник был устранен в последней редакции. Но вместе с тем и в последней редакции Даша не хочет оставаться просто женой и матерью, а становится борцом за новую жизнь, что не совсем устраивает Глеба. Но вместе с тем он начинает видеть в ней равноправного человека, товарища по борьбе за новую жизнь. С. Асадуллаев отмечает: «Любовь и дружеские отношения между Глебом и Дашей являются результатом их общего развития, политического и духовного роста» (2, 153). Но несмотря на это, семья Чумаловых разрушается, и Даша уходит от Глеба – и это во всех редакциях романа. С. Асадуллаев считает, что этот уход Даши от Глеба не мотивирован, и распад семьи он считает «композиционным просчетом» (2, 157) автора романа. В новых редакциях романа существенные изменения претерпели второстепенные персонажи романа, такие как Брынза, Лухава, Поля, Мехова, Сергей Ивагин и др. Образ механика Брынзы и Савчука доработаны окончательно. Автор показывает, что эти люди так и не потеряли веры в революцию и будущий социалистический строй. Простой рабочий человек, вся жизнь которого заключается именно в труде, понимает значение и цель своего труда, любит его и живет им без посторонних мыслей и идей. Поэтому всех сделать идейными и созна-

тельными строителями социализма не было необходимости. В данном вопросе как писатель, так и исследователь преувеличили роль политических идей в жизни простого рабочего, или простого крестьянина, органически связанных со своей работой – с заводом или с землей. Они видят свою работу и не смотрят дальше, не проникают вглубь идеологических и политических процессов в обществе, в стране. Если бы Гладков показал просто любовь рабочего к своему труду, а не любовь ради созидания социализма, было бы более реалистично и жизненно. «Потребность Брынзы быть с машинами «всегда в одной душе» является плодом его любви к машинам, за которыми он ничего не видит и не желает видеть» (2, 158). Это ученый считает недостатком первой редакции романа. В последней редакции рабочий стал видеть за машиной строительство социализма, и он стал идейным, сознательным строителем социализма. Нам кажется, что это не совсем убедительно с художественной точки зрения. Миллионы простых людей не могут быть идейно просвещенными. «Брынза последней редакции, – пишет С. Асадуллаев, – это прежде всего человек высокой политической сознательности, с широким политическим кругозором (2,159). И ученый считает это успехом автора и большим достоинством его романа. Брынза понимает, что революция и восстановление разрушенного хозяйства – единое дело, звенья одного и того же процесса – строительства социализма.

Этот идейный заказ, политическая программа были нужны и писателю и исследователю, чтобы доказать жизненность, историческую необходимость социализма, идеи которого пронизывают все сферы жизни, умы и настроения всех людей, начиная от интеллигенции, кончая простым рабочим человеком. Все до единого (и рабочий и партийный руководитель) должны быть сознательными строителями социализма. Однако их таковыми видит и делает литература, а не жизнь. В реальной жизни человек так быстро и кардинально не меняется, а большей частью вовсе не меняется и остается прежним человеком – просто рабочим или крестьянином. Тему труда С. Асадуллаев связывает с темой революции и считает, что первая должна служить второй. Без понимания конечной цели и любви к ней любить труд невозможно или бесполезно. Слишком идеологизированный и спорный подход к проблеме труда.

Исследователь романа Гладкова «Цемент» останавливается и на образе Поли Меховой, в образе которой переданы основные черты человека, который, не поняв сути и значения восстановительной работы, попадает в пессимизм. «Будучи охвачены пафосом и романтикой гражданской войны, эти люди не могли понять романтики и пафоса великого трудового героизма рабочего класса» (2, 162). Только в последней редакции образ Меховой получил свое логическое завершение – Поля стала активной участницей боя с белоказаками, ее характер раскрывается полнее и глубже.

Еще один второстепенный персонаж – Сергей Ивагин – стал предметом анализа ученого, который подробно рассматривает те изменения, которые автор вносит в обрисовку этого образа в окончательном варианте романа. Этот образ стал намного лучше, чем в первых редакциях, был освобожден от противоречий и стал художественно более убедительным и правдивым. Сергей Ивагин – это человек из высших слоев общества, но он порвал со своим классом перешел на сторону революционеров, он стал убежденным коммунистом, свято верующим в идеалы социализма. За эти идеалы он борется до конца и даже принимает участие в аресте своего брата белогвардейского полковника Дмитрия. Когда Глеб Чумалов предлагает ему отпустить его брата ради него, Сергей в резкой форме отказывается от предложения Чумалова. Этот эпизод нам кажется искусственным, неубедительным, ибо нет тут изображения психологии Сергея, есть только описание его идеологии. Идеолог в данном случае доминирует в нем над человеком. Но, к сожалению, С.Асадуллаев относится к поступку Сергея одобрительно и отмечает, что он искренен в своих словах, «так как они не расходятся с его

поведением, а наоборот подкрепляются всеми его поступками и действиями» (2,166). Как отмечал М.Горький, «Сергей написан по шаблону....» (5, 439). В целом образ в последней редакции стал намного убедительнее, чем в первых редакциях.

Переработке в последней редакции романа подверглись не только образы и характеры произведения, но и его композиция и сюжет. По совету М.Горького, Ф.Гладков намного сократил произведение, исключил некоторые эпизоды, изменил композицию.

Итак, отдельные самостоятельные рассказы Гладкова С.Асадуллаев считает первым этапом в творческой истории «Цемент» (2, 171). Вторым этапом он считает журнальный текст, а редакцию 1940 года – третьим и последним этапом, в истории создания романа.

Литература

1. Акимов В. В начале большого пути // Гладков Ф. Цемент. Клятва. Л. Лениздат, 1976. с. 377-383.
2. Асадуллаев С. Г. Федор Гладков. От «Огненного коня» к «Троянского коню». Баку: Гянджлик, 1983, 200 с.
3. Воложенин А. П. Федор Гладков. Жизнь и творчество. М.: Просвещение, 1969, 216 с.
4. Гладков В.Ф. Сочинения в 3-х т., т.1, «ЗИФ», М.-Л., 1926.
5. Горький М. Собр. соч. в 30-и т., т.29, М.: ГИХЛ, 1955
6. Серафимович А.С. Собр. соч. в 10-и т., т.10, М.: ГИХЛ, 1948.

J.R.Məmmədova

F.Gladkovun “Sement” romanı C.Q.Əsədullayevin tədqiqatlarında Xülasə

Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatşünas alimi S.Q.Əsədullayevin rus yazıçısı D.Qlasdkovun “Sement” əsərinə, onun yazılma tarixinə həsr olunmuş tədqiqat işi təhlil olunur.

S.Q.Əsədullayev F.Qladkovun öz əsəri üzərində işini geniş təhlil edərək, onun romanın dili, üslubu və ayrı-ayrı qəhrəmanların xarakterləri üzərindəni təkmilləşdirmə işini açıb göstərir. Bu məqsədlə alim Qladkovun əsərinin ayrı-ayrı variantlarını və nəşrlərini bir-birilə geniş şəkildə müqayisə edir, yazıcının sonralar romana daxil edilmiş hekayələrini də bu baxımdan təhlilə cəlb edir.

S.Əsədullayev Qleb Çumalov və Daşa obrazları üzərində daha ətraflı dayanır və onların ailə münasibətlərində və xarakterlərindəni dəyişiklikləri üzrə çıxarır, onların tədricən əqidəli sosializm qurucularına çevrildinlərini açıb göstərir. Bununla da alim F.Qladkovun “Sement” romanının yeni quruluşun, yeni növ əməyi mövzusuna həsr olunmuş novaror səciyyəli əsər olduğunu sübuta yetirməyə çalışır və buna uğurla nail olur.

J.R.Mammadova

F.Gladkov's “Cement” novel is in the researches of C.G.Asadullayev Summary

The article analyzes the research work of Azerbaijani literary critic S.Gh.Asadullayev's writer D.Glasdkov's work “Cement”, its history of writing.

S. Asadullayev has analyzed F.Gladkov's work on his work and opens his work on the novel's style, style and character of individual heroes. To this end, the scientist compares some of the variants and publications of Gladkov's work with one another and draws on the writer's subsequent stories from this point of view.

S. Asadullayev focuses more on the images of Gleb Chumalov and Dasha, and leads them to changes in their family relations and character, and they show that they are gradually turned into founders of a conscientious socialism. Thus scientist F.Gladkov's “Cement” tries to prove that the novel is a novel-shaped work dedicated to the new structure, the new type of labor, and succeeds.

Rəyçi: prof. M.Q.Qocayev
Redaksiyaya daxil olub: 11.02.2019

PEDAQOGİKA. METODİKA. PSIXOLOGİYA – ПЕДАГОГИКА. МЕТОДИКА. ПСИХОЛОГИЯ.

S.A.ABASOVA

e-mail: s-asadzade@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

SEREBRAL İFLİCLİ UŞAQLARIN ƏŞYAVİ-PRAKTİK FƏALİYYƏTİNDƏ YARANAN POZULMALARIN TƏSVİRİ

Açar sözlər: *əşyavi-praktik fəaliyyət, iradi aktivlik, diqqətin davamlılığı, serebral-üzvü çatışmazlıq, aparıcı qüsur.*

Ключевые слова: *предметно-практические действие, волевая активность, стойкость внимания, церебрально-органическое нарушение, ведущий дефект.*

Key words: *practical action, volitional activity, attention span, cerebral-organic disturbance, leading defect.*

Aktuallıq: Bir çox serebral iflicli uşaqlar üçün artıq həyatın birinci ilindən ətraf mühiti fəal qavrama prosesinin pozulması xarakterikdir. Serebral iflicli uşaq iradi olaraq başını çevirə bilmir, bu və ya digər əşyaya baxışını yönəldə və əşyanı götürə bilmir. Əşyavi fəaliyyət uşağın ətraf mühiti fəal öyrənməyi üçün çox vacib olaraq, sensor-perseptiv və fikri proseslərin formalaşması üçün əsasdır.

Uşağın həyatının birinci ilində əşya-praktik fəaliyyət aktiv inkişaf edir. R.A.Abramoviç –Lextman həyatının ilk ilində əşya-praktik fəaliyyətin formalaşmasında 4 əsas mərhələ ayırd edib:

Birinci mərhələ – fəaliyyət öncəsi mərhələ körpənin artıq 2.5 aylığında başlayır. Uşaq əşyalarla yönəldici hərəkətlər yerinə yetirir : əllərini üst örtüyünə sürtür, bir əli ilə digər əlini tutur və s.

İkinci mərhələ – nəticəli fəaliyyət uşaqda 4 ayından başlayır. Uşaq tutma hərəkətləri edərək müxtəlif əşyavi fəaliyyətə yiyələnir: dartınmaq, döyəcləmək, itələmək, əldən buraxmaq, kağızı cırmaq və s.

Üçüncü mərhələ: əlaqəli hərəkətlər – 7 ayından sonra uşaq eyni zamanda iki əşyadan birgə istifadə edə bilər: yapışdırmaq, qoymaq, çıxarmaq və s.

Dördüncü mərhələ: funksional fəaliyyət – həyatının I ilinin sonuna yaxın uşaq böyüklərin analoji fəaliyyətini təqlid edərək funksional hərəkətlər yerinə yetirir: fincanda qaşıqla qarışdırır, çubuqla yazı yazır, gəlinciyn saçlarının darayır və s.

Tədqiqatçılar tərəfindən nevropatoloq tərəfindən verilən nəticəyə görə USİ-nin yaranma təhlükəsi olan 0-3 yaşınadək uşaqların müayinəsi keçirilmişdir. Bu uşaqlarda mütəxəssislər müxtəlif ağırlıq dərəcəsi olan beyin qan-damar pozulması diaqnozlaşdırılmışdır. Onların anamnezində asfiksiya, doğum travması və ya doğum travması ilə eyni zamanda asfiksiya müşahidə edilirdi. Apqar şkalasına görə bu uşaqların qiymətləndirilməsi 4 baldan - 8 bala qədər dəyişirdi.

Psixoloji müayinə 0 aydan - 3 aya qədər, 3 aydan - 6 aya qədər, 6 aydan - 9 aya qədər olan yaş dövründə xüsusi işlənmiş sxem üzrə aparılırdı: hissiyyatın, əşyavi fəaliyyətin, iradi fəaliyyətin tədqiqi (3, 67).

Müayinə olunan körpələr tapşırıqları yerinə yetirmə müvəffəqiyyətinə görə 3 qrupa bölünmüşdür:

I qrupa (26.6%) USİ zamanı serebral-üzvi çatışmazlıq tipi üzrə hərəkəti funksiyaların inkişafsızlığına, yüksək əzələ tonusu və digər nevroloji simptomların olmasına baxmayaraq, hissiyyatında xüsusi ifadə olunan pozulmalar müşahidə edilməyən körpələr daxil edilmişdir.

II qrupa (48.8%) sensor funksiyalarının formalaşmasında ləngiməsi olan körpələr daxil edilmişdir. Onlarda hər hansı bir əşya göstərildikdə canlanma kompleksi müşahidə edilir, amma əvvəlki qrupdan fərqli olaraq, diqqətin mərkəzləşməsi reaksiyası ilə deyil, ətrafların xaotik, qaydasız hərəkətlərində təzahür edirdi.

III qrupda (24.6%) görmə və eşitmə diqqətinin formalaşmasında ləngimə müşahidə olunurdu. Bu uşaqların gözlərinin hərəkəti başın hərəkəti ilə əlaqələnmirdi, əl hərəkətləri isə xaotik idi.

3 yaşından 6 yaşınadək olan körpələrin təkrar müayinə prosesində görmə və hərəkətin əlaqəsi təhlil olundu. Həyatının III ayının sonunda sağlam körpədə əl hərəkəti ilə görmə arasında əlaqə yaranmağa başlayır. Məsələn, körpənin öz əlini müşahidə etməsi onun aktivliyinin artmasına gətirir. Təsadüfən görmə sahəsinə düşən əl körpənin gözlərinin önündə olur, əl və əşya onun gözü qarşısında olanda o, çalışır əşyanı əli ilə götürsün. Həyatın 4 ayından 8 ayınadək olan dövrdə uşaqlarda əl və gözün əlaqəsi artır. Görmə və tutma koordinasiyası əşyavi aləmin mənimsənilməsində və əşyavi-praktik manipulyasiyanın inkişafında həlledici rol oynayır. Bu dövrdə sağlam uşaqda tutma hərəkətləri aktiv inkişaf edir ki, bu da əşyavi-praktik fəaliyyətin inkişafı üçün başlanğıcdır. Tutmaq, dartmaq, itələmək, yelləmək, atmaq və s. bu kimi fəaliyyət formalaşır. Bu hərəkətlərin inkişafının əsasında “əl-göz” intersensor əlaqənin formalaşması durur. Bu əlaqə sağlam uşağın 4 aylığında yaranır və əşyavi-praktik fəaliyyətin formalaşmasında çox vacib olan start mexanizmidir (2, 113).

Tədqiqatlar göstərir ki, I qrupa daxil olan ayrı-ayrı uşaqlarda bu tip əlaqələrin (4 aylıqda) vaxtlı-vaxtında inkişafı müşahidə olunub. Digərlərində isə “əl-göz” intersensor əlaqənin inkişafı 1.5-2 ay müddətinə ləngiyir.

II qrupa daxil edilən bütün uşaqlarda onların bir çoxunun əşyanı əlinə götürərək eyni zamanda onu müşahidə edə bilmələrinə baxmayaraq, “əl-göz” intersensor əlaqəsi sağlam uşaqlara nəzərən gec formalaşmışdı. Onlarda əşyanın üzərində diqqəti cəmləmək qısa müddətdə olur, tez bir zamanda əşyanı əllərindən buraxırdılar. Bu, bir tərəfdən əllərin hərəkəti funksiyasının formalaşmaması ilə, digər tərəfdən isə diqqətin pozulması ilə əlaqədardır.

III qrupa aid edilən uşaqlarda “əl-göz” intersensor əlaqəsi əvvəlki qrupların uşaqlarından (7 ayından - 24 ayınadək) fərqli olaraq daha gec formalaşmışdır. Bu qrupun bəzi uşaqlarında əl hərəkətlərinin həcmnin qorunmasına baxmayaraq, idrak fəaliyyətinin kəskin zəifləməsi müşahidə edilmişdir.

Həmin uşaqların 6 ayından - 9 ayınadək olan dövrdə müayinəsi göstərdi ki, I qrupun uşaqlarında əlaqədar hərəkətlər çətinliklərlə üzləşirdi, çünki bu hərəkətlərin yerinə yetirilməsi əl fırçasının incə və differensasiya olunmuş hərəkətlərini tələb edir. Lakin bütün uşaqlarda idrak fəaliyyətinin aktivliyi müşahidə edilirdi, onlar əşyalar üzərində diqqətlərini daha uzun müddət cəmləyə bilir, əşyaları əllərinə daha fəal götürür, müşahidə edir, bir əldən digər ələ ötürürdülər və s.

II qrupun uşaqlarında əlaqədar hərəkətlər 1 yaşlarının tamamına yaxın yarandı. Onlarda da I qrupda olduğu kimi, əşyaya qarşı maraq, onu ələ götürmək həvəsi var idi. Lakin döyəcəlmək, itələmək, çıxarmaq və sairə kimi hərəkətlər onlar üçün imkansız idi.

III qrupun uşaqlarında əlaqədar hərəkətlər həyatlarının 2-ci ilində yaranmağa başlamışdı.

Uşağın əşyavi-praktik manipulyasiyası prosesində tədqiqatçılar nəinki onların xüsusiyyətlərini və inkişaf səviyyələrini, həmçinin uzun müddət əşya üzərində diqqəti saxlamağı və onlara qarşı emosional münasibəti də nəzərə alırdılar.

Körpənin iradi aktivliyinin vacib göstəricisi onun diqqətinin xüsusiyyətləridir. Körpənin anadan olduğunun 10-12-ci günündə diqqətini mərkəzləşdirməsinin ilk təzahürü yaranır. Birinci ayın sonunda artıq körpə özündən 1 m aralıda olan parlaq, əlvan əşyaları izləməyə başlayır. 3 ayında o, görmə sahəsində olan zıncırovun səsinə daha uzun müddət qulaq asa bilər. Bu dövrdə artıq körpə adamlara qarşı canlanma kompleksinin yaranması ilə reaksiya verir. 5 ayından etibarən körpənin diqqət obyektini onun manipulyasiya etdiyi hər hansısa bir əşya: əlvan oyuncaq, parlaq şar və sairə ola bilər.

Əşyaları görmə sahəsində saxlamaq üçün onlarla fəaliyyətin rolu sağlam uşağın 7 ayında daha da artır. Bir yaşının tamamına yaxın, uşağın gəzməyə başlaması ilə əşyalarla funksional fəaliyyət əsnasında 8-10 dəqiqə ərzində diqqətini toplaya bilər.

USİ-nin yaranması riski olan 6-9 ay yaş dövründə olan körpələrin müayinəsi onların iradi aktivliyinin və diqqətinin təhlilinə yönəldilmişdi. Serebral iflicli uşaqlarda, onların sağlam yaşadlarından fərqli olaraq, əşyalar üzərində qısamüddətli diqqət toplama müşahidə olunurdu. Bu, xüsusilə III qrupa daxil edilən uşaqlarda (3-4 dəqiqədən artıq olmayaraq) təzahür edirdi.

Diqqətin davamlılığının formalaşmasında uşağın axtarmaq, tədqiq etmək bacarığı və onun əşyavi-praktik fəaliyyətinin inkişaf səviyyəsi əsas rol oynayır.

Müayinə olunan uşaqlarda, xüsusən də II qrupda əşyavi-praktik manipulyasiyanın inkişaf səviyyəsinin bir qədər aşağı endiyi hallarda da axtarış fəallığı müşahidə olunurdu, lakin onların diqqəti davamsız və zəif konsentrasiyalı idi.

Diqqətin konsentrasiyası ilə ən böyük çətinliyi olan III qrupda olan körpələr idi. I və II qrupa daxil edilən körpələrdən fərqli olaraq onlarda diqqətin inkişafsızlığı əşyavi-praktik manipulyasiyalarla sıx əlaqəli idi. Bu göstəricilər III qrupda olan körpələrin bütün psixi funksiyalarının total inkişafsızlığını sübut edir (1, 10).

Sağlam körpələrin və USİ tipi ilə serebral-üzvi çatışmazlığı olan körpələrin psixi funksiyalarının inkişafının müqayisəli təhlili aşağıdakı nəticələr əldə etməyə imkan verdi:

– Sağlam uşaqlarda həyatın I ilində psixi funksiyaların inkişafı nəinki onların inkişaf tempi ilə, həm də xüsusilə həyatın ikinci yarımilində keyfiyyət dəyişikliklərinin maksimal intensivliyi ilə fərqlənir;

– Psixi funksiyaların formalaşmasında əşyavi-praktik manipulyasiyaların inkişafı vacib rol oynayır. Bu fəaliyyətin inkişaf səviyyəsi iradi aktivliyin xüsusiyyətləri ilə sıx əlaqədardır;

– USİ tipi ilə serebral-üzvi çatışmazlığı olan körpələrdə bir tərəfdən psixi funksiyaların inkişafında aydın ifadə olunan heteroxronluq, digər tərəfdən isə onların avtonomluğu müşahidə edilir. Bu zaman psixi funksiyaların avtonomluğu çox olduqca uşağın psixi inkişafının dinamika bir o qədər aşağı olur.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti: Beləliklə, USİ zamanı aparıcı qüsurlar olan hərəkəti pozulmalar bu xəstəliyi olan uşaqların koqnitiv funksiyalarının xüsusiyyətini müəyyən edir. Hərəkəti bacarıq və vərdişlərin məlumatlılığı, yalnız şəxsi motivasiyanın pozulması hesabına deyil, həm də idrak fəaliyyətinin əsasında duran hərəkət (görmə-motor koordinasiya, məkan analizi, sintezi və sairə) üçün vacib olan daha mürəkkəb funksiyaların çatışmazlığında təzahür edir.

Ədəbiyyat

1. Бортфельд С.А. Двигательные нарушения и лечебная физическая культура при ДЦП, Медицина, Ленинградское отделение 1971, 249 стр.
2. Журба Л.Т., Тимонина О.В. Детские церебральные параличи. Киев, Здоровье, 1988, 324 стр.
3. Козьякин В.И., Шестопалова Л.Ф., Подкорытов В.С. Детские церебральные параличи, Львов Украинские технологии, 1999, 144 стр.

С.А.Абасова

**Описание проявляющихся у детей нарушений с церебральным параличом
в предметно-практической деятельности**

Резюме

У детей с церебральным параличом обычно с первого года жизни слабое понимание окружающей среды. Ребенок с церебральным параличом не может повернуть голову, он не может сосредоточить свое внимание и не может дотянуться до предмета. Для активного изучения малышом окружающей среды, эти действия очень важны и являются основой для формирования сенсорно-консервативных и интеллектуальных процессов. Расстройство двигательной сферы, являющейся ведущим дефектом при ДЦП, определяет специфику когнитивных функций детей с этим заболеванием.

S.A.Abasova

**Description of manifestations of violations in the subject-practical activities
in children with cerebral palsy**

Summary

Children with cerebral palsy usually have a poor understanding of the environment from the first year of life. A child with cerebral palsy cannot turn its head, it cannot focus its attention and cannot reach the subject. For the active study of the environment by the kid, these actions are very important and are the basis for the formation of sensory-conservative and intellectual processes. The disorder of the motor sphere, which is the leading defect in cerebral palsy determines the specificity of the cognitive functions of children with this disease.

*Rəyçilər: ped.f.d., dos. N.T.Hüseynova;
ADPU-nun Korreksiyaedici təlim kafedrası
(16.01.2019-cu il tarixli iclasın qərarı (pr. №13)).*

Redaksiyaya daxil olub: 06.02.2019

G.Ş.ABBASOVA

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

AZƏRBAYCANDA TƏHSİLİN BEYNƏLMİLƏLLƏŞMƏSİ VƏ QLOBALLAŞMASININ İMKANLARI

Açar sözlər: təhsilin beynəlmiləlləşməsi, təhsilin qloballaşması, qloballaşma imkanları, ümumdünya təhsil məkanı, beynəlxalq əməkdaşlıq.

Ключевые слова: интернационализация образования, глобализация образования, возможности глобализации, мировое образовательное пространство, международное сотрудничество.

Key words: internationalization of education, globalization of education, opportunities for globalization, global educational space, international cooperation.

Qloballaşma təhsilə onun beynəlxalq fəaliyyətinin genişləndirilməsi vasitəsilə də təsir göstərir. Təhsil problemləri üzrə mütəxəssislər “qloballaşma” və “beynəlmiləlləşmə” anlayışlarını fərqləndirməyə çalışsalar da, ali təhsil müəssisələrinin rəhbərləri bu anlayışlar arasında heç bir prinsipial fərq görmürlər. Onların fikrinə görə, qloballaşma, beynəlmiləlləşmə, beynəlxalq təhsilin inkişafı, transmilli təhsil xidmətləri praktiki olaraq eyni şeydir; bu anlayışlar arasında sırf kəmiyyət fərqləri var. Təhsilin qloballaşması onun beynəlmiləlləşməsinin nəticəsi və ali mərhələsidir (3, 27). Bizim fikrimizcə, qloballaşma və beynəlmiləlləşmə eyni mənalı anlayışlar olmasa da, təhsil sferasında gedən qloballaşma prosesləri müstəvisində onları sinonim kimi qəbul etmək mümkündür.

Təhsilin beynəlmiləlləşməsi qloballaşma proseslərinin tərkib hissəsidir. Bu, həm dövlət siyasətinin, həm də universitetlərin strategiyasının çox əhəmiyyətli bir amilinə çevirməkdədir.

Qloballaşmadan fərqli olaraq, təhsilin beynəlmiləlləşməsi yeni bir hadisə deyil (4, 11). Təhsil həmişə millətlərarası əməkdaşlığı inkişaf etdirmişdir. İncəsənət elm və təhsilin beynəlmiləlləşməsi ideyaları hələ XVII əsrdə meydana gəlmişdir. Tələbələr Bolonyadan Paris və Oksforda qədər əraziləri fəth edirdilər. Azərbaycandan Bağdada, Tehrana, Rusiyaya və qərbi ölkələrinə təhsil almaq üçün gedirdilər.

Son onillərdə beynəlxalq əməkdaşlıq yeni əhəmiyyət əldə etmiş, dünya iqtisadiyyatının yenidən qurulması və dünya bazarlarının meydana çıxması ali təhsilin beynəlmiləlləşməsini şərtləndirən əsas qüvvələrdən birinə çevrilmişdi. İnternet vasitəsilə distant təlimin sürətli inkişafı, beynəlxalq virtual universitetlərin yaradılması da bu proseslərin inkişafından xəbər verir.

L.A.Verbitskayanın fikrinə görə, təhsilin beynəlmiləlləşməsinin üstünlükləri şübhəsizdir. Bu, resursların birləşdirilməsi; tədqiqat mövzularının təkrarlanmasının aradan qaldırılması; layihələrin daha yaxşı hazırlanması və kollektiv nəzərət şəraitində onların məqsədəuyğunluğuna inamın artmasıdır. Beynəlmiləlləşmə iştirakçı institutların təhsil bazasını genişləndirir, tədris proqramlarını zənginləşdirir. Ali məktəbdə əcnəbi tələbə və alimlərin olması ölkənin həm tələbələrinin, həm də müəllim heyətinin mədəni səviyyəsini yüksəldir. Əcnəbi tələbələrin təhsil alması onların ölkələrinin inkişafına da təsir göstərir və qlobal iqtisadi və siyasi sabilliyə səbəb olur (2, 14).

Təhsilin beynəlmiləlləşməsi müxtəlif məqsədlər güdür. Bu məqsədlər arasında: ödənişli təhsilə əcnəbi tələbələr cəlb etməklə maliyyə daxil olmalarının artırılmasını; öz resurslarının daha səmərəli istifadəsi üçün ali məktəbin regional şəbəkələrinin genişləndirilməsini; tələbə və müəllimlərin beynəlxalq biliklər mübadiləsi prosesində iştirakı hesabına təhsil və tədqiqatların keyfiyyətinin artırılmasını və b. göstərmək olar. Ali məktəblər arasında beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı birgə tədqiqat layihələrini, əcnəbi tələbələr üçün xüsusi proqramları təşkil etməyə imkan verir (5, 27).

Avropa ittifaqının müxtəlif proqramları, həmçinin iqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf təşkilatının üzvü olan ölkələrin milli təşkilatlarının təşəbbüsü ilə təşkil olunan layihələr də beynəlmiləlləşmə prosesinə az təsir göstərmir. Təhsildə obyektiv cərəyan edən beynəlmiləlləşmə tendensiyası idarəolunan bir prosesə çevrilir.

Əvvəllər təhsilin beynəlmiləlləşməsinə öz inkişaf strategiyasının bir hissəsi kimi qiymətləndirməyən ölkələr hal-hazırda formalaşmaqda olan ümumdünya təhsil məkanında öz yerini tapmağa məcbur olmuşlar. Lakin təhsilin qloballaşması prosesinin obyektivliyinə və dönməzliyinə baxmayaraq, bu proses heç də bütün ölkələrdə beynəlmiləlləşməyə (təhsil sahəsində fəal və səmərəli əməkdaşlığa) gətirib çıxarmır. Əsas məsələ burada ölkələrin qloballaşma proseslərinə reaksiya göstərmək imkanlarının müxtəlif olmasıdır. Əksər ölkələr müxtəlif səbəblərdən (iqtisadi inkişafın keçid dövrü və ya zəif inkişaf, siyasi sabilliyin olmaması, informasiya baxımından təcridolma, zəif texnoloji imkanlar və s. ilə bağlı olan əhali savadsızlığı) qlobal tendensiyalarından kənarda qalmışdılar. Qloballaşmanın yüksək tempi nəticəsində bu ölkələr arasındakı məsafə böyüməkdədir. “Yeni təhsil bərabərsizliyi” əhəlinin təhsil səviyyəsinə və təhsil xidmətlərinin artım templərinə görə (həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət baxımından) inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasındakı uçurumun dərinləşməsi ilə bağlıdır.

Bundan başqa, təhsilin beynəlmiləlləşməsi yolunda digər maneələr də: mədəni baryerlərin olması, transmilli təhsilin təşkil olunması və onun keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi barədə dəqiq qanunvericiliyin olmaması; ali təhsil sistem və proqramlarının müqayisə olunma meyarlarının çatışmaması və s. mövcuddur.

Beləliklə, təhsilin beynəlmiləlləşməsi əksər ölkələrdə dövlətin məqsədyönlü siyasətinin obyekt və predmetinə çevrilməkdədir. Hələ ki, ümumdünya təhsil məkanında qlobal dəyişikliklərdən kənarda qalan ölkələr yuxarıda göstərilən ölkələrin təcrübəsinə müraciət etməklə, mövcud beynəlmiləlləşmə strategiyalarının həm üstünlükləri, həm də çatışmazlıqlarını qiymətləndirib bu sferada öz siyasətini işləyib hazırlaya biləcəklər.

Ali təhsilin beynəlmiləlləşməsi iqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf təşkilatının üzvü olan ölkələrin təhsil siyasətinin mühüm tərkib hissəsinə çevrilib. Beynəlmiləlləşmənin üstünlükləri sırasında biliklərin universallaşmasını, beynəlxalq əməkdaşlığın genişlənməsi və möhkəmlənməsini, beynəlxalq keyfiyyət standartlarının meydana çıxmasını, akademik və tələbə mobilliyinin inkişafını qeyd etmək olar. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT) və YUNESKO-nun məlumatlarına görə 2002-ci ildə öz vətəninə kənarda İƏİT zonasında və partnyor ölkələrdə 1,9 mln. tələbə təhsil alırdı ki, bu da əvvəlki illə müqayisədə ümumi tələbə mobilliyinin 15% artmasına səbəb olmuşdur. Bu tendensiya Azərbaycan Respublikası üçün də xarakterik olmuşdur. “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət proqramı”nda göstərilir ki, xaricdə dövlət hesabına təhsil almağa göndərilən Azərbaycan gənclərinin təhsilin bütün pillələri üzrə illik sayının 2015-ci ildə 1000 nəfərə, onların ümumi sayının isə 2007-2015-ci illərdə 5000 nəfərə çatdırılması və ali təhsil müəssisələri arasında beynəlxalq tələbə mübadiləsi əsasında mütəxəssis hazırlığının respublikanın iqtisadi inkişaf prioritetləri nəzərə alınmaqla təmin edilməsi Dövlət Proqramının əsas hədəfləridir. Nəzərdə tutulan müddətdə 5 min gəncin dünyanın nüfuzlu ali məktəblərində təhsillərini davam etdirməsi, əldə etdikləri təcrübəni ölkəmizin daha da inkişafına, tərəqqisinə yönəltmələri təbii ki, müsbət hal kimi dəyərləndirilməlidir.

Ali təhsilin beynəlmiləlləşməsinə müəyyən edilmiş yanaşma ölkə inkişafının uzunmüddətli siyasi, mədəni, akademik məqsədlərinə söykənir. Belə strategiya tələbə akademik mobilliyin dəstəklənməsi, akademik mübadilələr proqramlarının realizə edilməsi vasitəsilə həyata keçirilir. Bu yanaşmanın əsas prinsipi rəqabət yox, beynəlxalq əməkdaşlıqdır. Müəyyən edilmiş yanaşmanı həyata keçirən ölkələr sırasında Yaponiyanı, Meksikanı, Koreya və İspaniyanı göstərmək olar.

İxtisaslı mütəxəssislərin dəstəklənməsi strategiyası xarici mütəxəssis və istedadlı tələbələri qəbul edən ölkədə onların işə cəlb olunmasına yönəlidir. Bu, iqtisadi inkişafı təmin etmək və ölkənin biliklər iqtisadiyyatında rəqabət qabiliyyətliliyini artırmaq vasitəsi kimi qiymətləndirilir. Bu yanaşmanın əsas alətini akademik təqaüdlər sistemi, müvafiq viza və immiqrasiya qanunvericiliyinin qəbul edilməsi təşkil edir. Bu strategiyayı daha ardıcıl həyata keçirən ölkələr arasında Avstriya, Finlandiya, Fransa, Macarıstan, Almaniya, Böyük Britaniya, İrlandiya, Hollandiya, Norveç, İsveçrəni qeyd etmək olar. Son zamanlar Azərbaycanda da bu istiqamətdə xeyli addımlar atılmışdır.

Ədəbiyyat

1. Ağamaliyev R. Azərbaycan təhsili XXI əsrə doğru: idarəetmə, prioritetlər, islahatlar. Bakı: Təhsil, 1998.
2. Вербицкая Л.А. Глобализация и интернационализация в образовании и важность изучения иностранных языков. // Мир русского слова. 2001, № 2.
3. Зарецкая С.Л. Международная составляющая современного высшего образования // Глобализация и образование. М.: Гардарики, 2001.
4. Калиманович О., Ганчеренок И. Понятийно-терминологический аспект проблемы интернационализации высшего образования // ВВШ «Алма Матер», 2001, № 1.
5. Сагинова О.В. Проблемы и перспективы интернационализации высшего образования // Экономика образования, М., №1(26), 2005.

Г.Ш.Аббасова

Возможности интернационализации и глобализации образования в Азербайджане

Резюме

В статье отмечено, что интернационализация образования в Азербайджане, как и во многих странах, становится объектом и предметом целенаправленной политики государства. Тем не менее, страны, которые остаются за рамкой глобальных изменений в мировом образовательном пространстве, в том числе Азербайджан, продолжая изучать опыт передовых стран, смогут, оценив преимущества и недостатки существующих стратегий интернационализации, определить свою политику в этой сфере.

G.Sh.Abbasova

Opportunities for internationalization and globalization of education in Azerbaijan

Summary

Article outlines that the globalization of education in Azerbaijan is, as in many countries, the object and subject of the state's purposeful policy. While still addressing the experience of countries that are beyond global trends in the global educational space, including the experience of Azerbaijan's non-CIS countries, they will be able to evaluate the advantages and disadvantages of existing internationalization strategies and develop their policies in this area.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 31.01.2019

A.K.ADIŞIRINOV

e-mail: adisirin_adisirinli@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

ŞAGİRDŁƏRDƏ MƏNTİQİ TƏFƏKKÜRÜN İNKİŞAFI PROBLEMİNİN PEDAQOJİ ƏDƏBİYYATDA QOYULUŞU

Açar sözlər: Azərbaycan tarixi, məntiqi təfəkkür, tənqidi təfəkkür, yaradıcı təfəkkür, Azərbaycanın metodist alimləri, tədqiqatçı, interaktiv təlim metodları, pedaqoji ədəbiyyat

Ключевые слова: история Азербайджана, логическое мышление, творческое мышление, ученые методисты Азербайджана, исследователь, интерактивные методы обучения, педагогическая литература

Key words: Azerbaijan's history, logical thinking, critical thinking, creative thinking, Azerbaijan methodologists, researchers, interactive teaching methods, pedagogical literature

Müstəqillik illərində respublikamızın müstəqil təhsil siyasəti təhsilin inkişafı ilə bağlı dövlət tədbirlərinin, hüquqi əsaslı sənədlərin məzmun istiqamətlərinə uyğun tədqiqat aparacağı təhsil sahəsində çalışan metodist alimlərin qarşısına bir vəzifə olaraq qoymuşdur. Şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün öyrənilməsi psixoloqlarla yanaşı, pedaqoji fikrin daşıyıcılarını da dərinlən düşündürməyə başlamışdır. Düzdür, psixoloji aspektdən idrak prosesi kimi “təfəkkür” anlayışı psixoloji tədqiqatların aparıcı mövzularından olmuşdur. Rus psixoloqlarından D.B.Elkonin, V.V.Davıdov, L.V.Zankov və başqaları təlim psixologiyası ilə bağlı tədqiqatlarında təlimin təkmilləşməsi ilə uşaqların idraki inkişafının sürətləndirilməsi fikrini təsdiqləmişlər. Azərbaycanın psixoloq alimlərindən Əkbər Bayramovun, Əbdül Əlizadənin, Ələddin Qədirovun və başqalarının apardığı psixoloji tədqiqatlarda məntiqi təfəkkür anlayışı geniş şəkildə psixoloji təhlilə cəlb olunmuşdur. Azərbaycanın nəzəriyyəçi – metodist alimlərin tədqiqatlarında yeni təlimin tələbi ilə bağlı təlim prosesində şagirdlərdə məntiqi təfəkkürün inkişaf etdirilməsinin pedaqoji-psixoloji tərəflərinə də diqqət yetirilmişdir. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin professoru, tarix elmləri doktoru M.İ.Əmrahov tarixin tədrisinin psixoloji əsaslarından danışarkən uşaqlarda “təfəkkür” anlayışının vacibliyini önə çəkir. Professor yazır: “Tarix təliminin psixoloji əsaslarından danışanda, ümumiyyətlə, “təfəkkür” anlayışının şərhini kimi vacib məsələyə də toxunmaq lazımdır. Psixologiyada “təfəkkür” termini üç mənə daşıyır: 1) idrak, 2) proses, 3) insan qabiliyyətlərindən biri kimi. Biz üç mənəni psixoloji baxımdan izah edib mətləbdən uzaqlaşmağa lüzum görmürük. Ancaq deməliyik ki, təfəkkür heç də obyektin bircə aktla dərk edilməsi deyil, yəni naməlum şey özünü birdən-birə aşkar etmir. Deməli, onda təfəkkür prosesi insanın dərk etməyə can atdığı obyekt ilə subyekt arasında qarşılıqlı təsir kimi həyata keçirilir” (5, s.18). Tədqiqatçının son qənaəti belədir ki, “tarix müəllimləri şagirdlərin idrak fəaliyyətini gücləndirmək üçün psixologiyanın müasir problemlərini öyrənməli, duyğu, qavrayış, hafizə, xəyal, təfəkkür kimi kateqoriyaların şagirdlərin bilavasitə idrak fəaliyyətinə təsirini yaddan çıxarmamalıdır” (5, s.24). Professor M.İ. Əmrahovun yuxarıdakı fikri rus psixoloqu L.S.Viqotskinin irəli sürdüyü “təlim uşaqların inkişafını öz arxasınca aparmalıdır” fikrinin məntiqi təsdiqidir ki, psixoloq alim vaxtilə şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməklə ümumi keyfiyyətlərə, qabiliyyətlərə yiyələnməyin mümkün olduğunu təsdiqləmişdir.

ADPU-nun professoru M.M.Əmirovun tədqiqatlarında məntiqi təfəkkürün şagirdlərdə inkişaf etdirilməsinin pedaqoji əsaslarına geniş yer verilmişdir. Alim ali məktəblərin bakalavr və magistratura pillələri üçün yazmış olduğu “Orta məktəblərdə tarixin tədrisi metodikası” (2), “Orta məktəbdə tarixin tədrisinin aktual problemləri” (3), “Tam orta məktəbdə tarixin

fəal/interaktiv təlimi metodikası” (4) adlı dərslik və dərs vəsaitlərində tarix dərslərində şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün inkişaf etdirilməsinin yollarından da bəhs etmişdir. M.M.Əmirovun “Tam orta məktəbdə tarixin fəal/interaktiv təlimi metodikası” adlı dərs vəsaiti gərgin tədqiqatçı əməyinin məhsulu kimi ortaya qoyulmuşdur. Vəsait quruluş baxımından mürəkkəb olub tələbələrin dayaq biliklərinin əsasını təşkil edən ənənəvi təlim üsulu ilə yanaşı, yeni təlim texnologiyalarının məzmununu da geniş şəkildə əks etdirmişdir. Kitabda tarixin tədrisi metodikasının bir sıra vacib məsələləri öz əksini tapmışdır. Müəllif vəsaitdə şagirdlərdə məntiqi təfəkkürün inkişaf etdirilməsi ilə bağlı nəzəri və praktik əhəmiyyətli dəyərli fikirlərin elmi şərhini vermişdir. Dərs vəsaitində şagirdlərin təfəkkür qabiliyyətlərinin formalaşmasının pedaqoji əsasları şərh edilmişdir.

Şagirdlərin təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi məsələsi nəzəriyyəçi alim Zülfüyyə Veysovanın tədqiqatlarında diqqətçəkici şəkildə öz əksini tapmışdır. Tədqiqatçının “Fəal-interaktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait” əsəri təfəkkür problemini öz səhifələrində əks etdirən faydalı araşdırmaadır. Metodist-alim şagirdlərdə təfəkkürün inkişafını XXI əsrdə təhsilin inkişafının əsas istiqamətlərindən sayır. Alimə görə, “təhsil prosesi uşaqlarda özünüinkişaf keyfiyyəti formalaşdırmalıdır. Bu da öz növbəsində aşağıda göstərilən fəallığa, dərketmə tələbatına və qabiliyyətinə əsaslanır: məntiqi düşünmə; ətraf aləmin cisim və hadisələrinə tənqidi yanaşma, müstəqil olaraq qərarçıxarma; ətrafda olanları yaradıcı surətdə dəyişmə; bilikləri müstəqil surətdə əldə etmə; praktik problemləri həll etmə; şəxsiyyətin inkişafına dair yeni məqsədlər qarşıya qoyma (10, s.7). Müddəaların məzmununa diqqətlə fikir verdikdə şagirdlərin məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürlərinin inkişafını, onların dərketmə fəallığını 1, 2 və 3-cü müddəaların məzmununda verildiyini görürük. Araşdırıcının tədqiqatında “təfəkkür” anlayışı ümumi və müstəqil tərəfdən diqqəti cəlb edir. Müəllif yeni təlim üsullarından danışarkən şagirdlərin həm məntiqi, həm tənqidi və həm də yaradıcı təfəkkürlərinin inkişafına təsir göstərən kompleks məzmun daşıyan üsullar sırasına “Beyin həmləsi”, yaxud “Əqli hücum”, “Suallar”, “Anlayışların çıxarılması”, “Müzakirə metodları”, “Kublaşdırma”, “Sorgu vərəqləri və müsahibə” üsullarını aid edir. Təlim prosesində bu üsullarla işləyən zaman şagird təfəkkürün məntiqi və tənqidi tərəflərini özündə inkişaf etdirir. Alim “təfəkkür” anlayışını konkret istiqamətdən müəllimlərə çatdırmaq üçün əsərinin II hissəsinin üçüncü bölümünün VI yarımbölümündə “Məntiqi təfəkkürün inkişafına yönəlmiş texnologiyalar”ın (10, s.100), VII yarımbölümündə “Tənqidi təfəkkürün inkişafına yönəlmiş texnikalar”ın (10, s.112), VIII yarımbölümündə “Yaradıcılığa yönəlmiş texnikalar”ın (10, s.113) (yəni yaradıcı təfəkkürə yönəlmiş texnikalar – A.A) məzmununa həsr etmişdir.

Müəllif şagirdlərdə “Məntiqi təfəkkürün inkişafına yönəlmiş texnologiyalar” sırasına tətbiq imkanlarına görə siniflər üçün xarakterik olan “Alqoritmin çıxarılması: analizdən – sintezə” (10, s.101), “Ən mühümü” (10, s.104), “Tapşırıqlar qrupu üçün süjet əsasının yaradılması” (10, s.105), “Qaydalara əsasən oyunlar – oyun tapmaca, oyun yarış” (10, s.107), “Kim daha çox?” (10, s.110), təfəkkürün çevikliyi yoxlamaq üçün “Kim daha cəld?” (10, s.110), “Alqoritm üzrə təsvir” (10, s.111) texnikalarının, “Tənqidi təfəkkürün inkişafına yönəlmiş texnikalar” sırasına “Meyar üzrə qiymətləndirmə?” (10, s.112), “Ambivalent qiymətləndirmə” (10, s.113), “Cisim və hadisələrə müxtəlif nöqteyi-nəzərdən baxılması?” (10, s.113) texnikalarının, “Yaradıcılığa yönəlmiş texnikalar” sırasına “Yaradıcı əsərlərin yaradılması?” (10, s.114), “Əşyaların qeyri-adi istifadəsi” (10, s.115), “Proqnozlaşdırma” (10, s.115), “Atalar sözləri üzrə iş” (10, s.116), “Fantaziyanın binomu” (10, s.116), “Sərbəst prefiks (ön şəkilçi)” (10, s.117), “Fantaziyanın polinomları” (10, s.117), “Fokal obyektlərin metodu” (10, s.118), “Morfoloji analiz (morfoloji qutu)” (10, s.118-119) və “Nağıllar üzrə iş” (10, s.120) texnikalarının məzmununu şərh etmişdir.

Müasir təlimin araşdırıcılarından olan Xanım Qədimova şagirdlərin yeni təlim prosesində təfəkkür qabiliyyətlərinin inkişafını vacib sayaraq yazır: “Müasir şəxsiyyəti hafizənin gücləndirilməsinə və yalnız informasiya toplanmasına yönəlmiş, real həyatın tələbatını nəzərə

almayan təlim şəraitində tərbiyə etmək mümkün deyil. Yəni ənənəvi dərstdə təlim yaddasaxlama qabiliyyətinə əsaslanır, şagird materialın təhlilini, təsvirini, nəticəni və ümumiləşdirməni hazır şəkildə alır. Təlim prosesi uşaqda fəallığı, məntiqi düşünməyi, hadisələrə tənqidi yanaşmağı, müstəqil inkişaf etmək bacarığını tərbiyə etməlidir. Yəni şagirdin məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürü inkişaf etməlidir” (8, s. 49).

Müasir pedaqogikanın mükəmməl araşdırıcılarından olan professor F.N.İbrahimovun tədqiqatlarında da şagirdlərdə məntiqi təfəkkürün inkişafı problemi mühüm yer tutur. Pedaqoqun “Pedaqoji anlayışların interpretasiyası “sistem struktur” rakursda” adlı iri həcmli monoqrafiyasının 6-cı “Təlim prosesinin ümumi məsələləri” adlı fəslinin “Təlim prosesi, onun idarə olunmasının metodoloji-fəlsəfi, məntiqi, psixoloji əsasları” yarım bölməsində təlimin məntiqi əsaslarından danışılır. F.N.İbrahimov elmi-pedaqoji görüşlərində “yalnız məntiqi görüşləri bitkin olan müəllimin şagirdin məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirə biləcəyi” qənaətinə dəstəkləyir. Təlim prosesində müəllimin istiqamətverici dəstəyi ilə şagirdlərin məntiqi təfəkkürə yiyələnmə yollarını tədqiqatçı aşağıdakı kimi arqumentləşdirir: “Ənənəvi təlim praktikasında əsasən elmi idrakın dialektik yolu müəllim tərəfindən açılır, formal məntiqin forma, priyom və qanunları ilə alınmış nəticələr təhlil olunur. Bu prosesdə şagird məntiqin qanunları əsasında müəllimin fikrinin hərəkətini izləyir. Əslində o, bu prosesdə başqasının fikri fəaliyyəti və onun nəticələri ilə tanış olmaq imkanı əldə edir. Hər iki yoldan istifadə olunarkən təbii ki, fənnin məntiqi təhlilinə, şagirdlərin inkişafına və məntiqin qanunlarına istinad olunur. Şagirdin müstəqil yolla, yaradıcı fəaliyyət göstərmək imkanlarının məhdudluğu müəyyən edildikdə məntiqin qanunlarına əsaslanmaqla onun forma və metodlarından vasitə kimi istifadə edilərək təlim materialı kimi müəllim tərəfindən şərh olunur” (6, s.248; 7, s.148). Alimin fikrincə, təlimlə bağlı məntiqi təfəkkürə, onun növlərinə ciddi əhəmiyyət verilməsi, idrakın “aşağı” səviyyəsinə, hissi idraka etinasızlıq kimi başa düşülməməlidir.

Professor F.N.İbrahimov fənlərin tədrisində yeni təlim texnologiyalarının rolunu, xüsusilə şagirdin təfəkkürünü işə salan, hərəkətə gətirən texnologiyaları təlim prosesində ən vacib amillərdən sayır. O, 2016-cı ildə nəşr etdirdiyi “Ümumi pedaqogika” (864 s.) adlı dərs vəsaitinin 16-cı “Yeni təlim texnologiyaları. Fəal və interaktiv təlim” adlı fəslində “fəal-interaktiv təlim” və “yeni təlim texnologiyaları” anlayışlarının məzmunundan və prinsiplərindən, tətbiqi imkanlarından geniş bəhs açır. Tədqiqatçıya görə, “interaktiv təlim üsullarının tətbiqi zamanı istiqamətverici ideyalar kimi qəbul edilərək praktikada qəbul edilən prinsiplərin məzmununda məntiqlik, təfəkkürə bağlılıq birbaşa vardır” (7, s.257). Əsərdə təhlili verilmiş prinsiplərin: şagirdə yönəlmiş təlim prinsipinin, fəal təlim prinsipinin, inkişafetdirici təlim prinsipinin, qabaqlayıcı təlim prinsipinin, təlim-tərbiyə işinin çevikliyi prinsipinin, əməkdaşlıq prinsipinin və dialoji təlim prinsipinin məzmununda təfəkkürün, məntiqin çevikliyi durur. Vəsaitdə müəllifin təlimdə əsas tələblərdən biri kimi götürdüyü “bilik və təfəkkürün ayrılmazlığı” tələbinin gözlənilməsi birbaşa məntiqi təfəkkürə söykənir. Çünki fəal-interaktiv təlimin əsas tələbi kimi biliklər şagirdlərə hazır şəkildə verilməməli, onlar (biliklər) şagirdlərin təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi vasitəsinə çevrilməlidir.

ADPU-nun Şəki filialının dosenti S.R.Bədiyev respublikamızda yeni təlim texnologiyalarının araşdırıcılarından biridir. O, 2008-ci ildə pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq müdafiə etdiyi “Ümumtəhsil məktəbi şagirdlərinin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsində yeni təlim texnologiyalarından istifadə” mövzulu dissertasiya işində təlim texnologiyalarının sistematikasını vermiş, məzmununu əsaslandırılmış, dərslərə tətbiqi imkanlarını təqdim etmişdir. Müəllif həmin tədqiqat işini dərs vəsaiti kimi 2009-cu ildə “Yeni təlim texnologiyalarından mühazirə mətnləri” adı altında nəşr etdirmişdir. Vəsaitin əhəmiyyətli cəhətlərindən biri məntiqi təfəkkürün şagirdlərdə inkişaf etdirilməsini ehtiva edən üsulların təbiətinin açılması ilə bağlıdır. S.R.Bədiyev vəsaitin “İnteraktiv təlim metodları və texnologiyaları, onların məzmunu” adlı bölməsində “Əqli hücum”, “Diskussiya”, “Konkret hadisənin tədqiqi”,

“Anlayışların çıxarılması”, KUB strategiyası”, “Suallar”, “Modelləşdirmə”, “Semantik əlamətlərin təhlili” (1, s.66-68, 71-82, 99-100) və s. üsulların nəticə etibarilə məzmununda təfəkkürün məntiqilik, tənqidilik xüsusiyyətlərinin şagirdlərdə formalaşdırdığı qənaətini diqqətə çatdırmağa səy edir. Əsərdə alim internet resurslarına və İKT (İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyaları) vasitəsi kimi şagirdlərin internetdən istifadəsinə də şagirdlərin məntiqi təfəkkürlərini inkişaf etdirən vasitə kimi baxır və bu xüsusda yazır: “İndiki orta ümumtəhsil məktəblərində tədris edilən tarix, coğrafiya, biologiya, Azərbaycan dili və ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənət və s.kimi fənlərə aid internet materialları zəngindir. Fənlərin tədrisi prosesində də, internetdə verilən materiallardan istifadə etmək olar. Bu da təlimin səmərəliliyini artırmaqla şagirdlərin məntiqi, tənqidi, yaradıcı təfəkkürlərinin inkişaf etdirilməsinə səbəb olar” (1, s.109).

Yuxarıda qeyd olunan yanaşmalar, vasitələr, üsul və metodlar, təşkilətmə formaları tədris prosesində şagirdlərin təfəkkür müstəqilliyinin yaranmasına əsaslı təsir göstərir. Bu istiqamətdə təlim prosesində bilik, bacarıq və vərdislərin mənimsənilməsindən başqa, həm də nitq, təfəkkür, emosiya, iradə, tələbatlar və s. inkişaf edir.

Məntiqi təfəkkürün formalaşdırılması diqqət mərkəzinə çəkilən dərslər şagirdlər tərəfindən nəyin necə? niyə? və hansı? zərurətlə bağlı olduğunu məntiqi şəkildə üzə çıxarmalarına imkan verir. Bir məsələ heç zaman unudulmalı deyil ki, dərstdə məntiqi təfəkkürün inkişaf etdirilməsi üçün müəllim özü məntiqi biliyə malik olmalıdır. Son məqsəd şagirdlərin əqli inkişafına kömək göstərməkdir və əqli inkişaf və təlim prosesi qarşılıqlı əlaqəli bir prosesdir. Bu prosesdə təlim aparıcı hesab olunur. Buna görə də təlim elə yüksək səviyyədə təşkil olunmalıdır ki, o, şagirdlərin əqli inkişafına kömək edə bilsin.

Mülahizələrimizi ümumiləşdirərək belə nəticə hasil etmək olar ki, bu gün şagirdlərdən məntiq, yaradıcı fəaliyyət, sərbəst düşüncə, mühakimə yürütmək, müşahidə aparmaq, başqalarının fikrinə qarşı öz rəyini bildirmək, fikrini və ya mövqeyini aydın ifadə etmək və onu müdafiə etmək, qərar qəbul etmək kimi bacarıqlar tələb olunur. Bu da cəmiyyətin həyatında fəal iştirak edə bilən kamil vətəndaş yetişdirməyi hədəfləməkdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, təlim prosesində “şagirdə hazır biliklər vermək” yanaşması özünü doğrultmur, “təfəkkür məktəbi” “hafizə məktəbi”ni arxa plana keçməyə məcbur edir. Başqa sözlə, XXI əsrin çağırışlarına əsasən daha çox şagirdlərdə yüksək səviyyəli düşüncə qabiliyyətlərinin, təfəkkür tərzinin informasiya əsrinin tələblərinə uyğun inkişaf etdirilməsinə yönəltmək tələbi qarşımızda durur. Azərbaycan tarixinin şagirdlərə öyrədilməsində bu məqsədlərə çatmaq üçün biz şagirdlərin məntiqi təfəkkürünü ortaya qoyacaq yeni texnologiyaların məzmununu və onların tətbiqi metodikasını mükəmməl bilməliyik. Yeni düşüncəli vətəndaş yetişdirmək üçün biz müəllimlər “Ümumi təhsilin dövlət standartları və proqramları (Kurikulumları)” (15 iyun 2010-cu il) sənədinin “təhsil və rənlərin səviyyəsi” müddəasının tələblərini fəaliyyətimizdə əldə rəhbər tutmalıyıq.

Ədəbiyyat

1. Bədiyev S. Yeni təlim texnologiyalarından mühazirə mətnləri. (Müəllimlər üçün metodik vəsait): Əlavə və dəyişikliklər edilmiş yeni nəşr. Bakı: Mütərcim, 2014, 140 s.
2. Əmirov M.M. Tam orta məktəbdə tarixin fəal/interaktiv təlimi metodikası (Ali məktəblərin tarix fakültəsi tələbələri üçün dərs vəsaiti). Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2011
3. Əmirov M.M. “Orta məktəbdə tarixin tədrisinin aktual problemləri”. Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2009, 176 s
4. Əmrahov M.İ. Qədim dünya tarixinin tədrisi metodikası: (Müəllimlər üçün metodik vəsait): I hissə. Bakı: Səda, 2002, 224 s.
5. İbrahimov F.N. Pedaqoji anlayışların interpretasiyası “sistem-struktur” rakursda. Bakı: Mütərcim, 2012, 744 s.
6. İbrahimov F.N. Ümumi pedaqogika: Nəzəriyyə, pedaqoji görüşlər, sivilizasiya çağırışlarına istiqamətlənmə). Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2016, 864 s.

7. Qədimova X. İnteraktiv təlim metodları və onların tətbiqi yolları. Bakı, Pedaqoji kadrların ixtisasartırma və yenidən hazırlama İnstitutu, 2003.
8. Orta məktəbdə yeni təlim metodları. Bakı, 2001,
9. Veysova Z. Fəal interaktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait. UNİCEF. Bakı, 2007, 156 s.

А.К.Адыширинов

**Проблема логического мышления у учащихся
в педагогической литературе**

Резюме

Статья Адыширина Адыширинова «Проблема логического мышления учащихся в педагогической литературе» рассматривает проблему логического мышления в педагогической литературе. Исследователь подчёркивает проблем развития и формирования логического мышления у учеников, которые так широко освещались в педагогических трудах ученых-методистов Азербайджана. В свою очередь, автор выдвигает собственные соображения по поводу развития логического мышления детей.

A.K.Adishirinov

The problem of logical thinking in students in pedagogical literature

Summary

Adishirin Adishirinov's article "The problem of logical thinking in students in pedagogical literature" examines the problem of logical thinking in pedagogical literature. The researcher speaks about the problems of logical thinking in pupils in pedagogical works of methodologists of Azerbaijan. It proposes ideas and considerations on the ways in which students develop logical thinking.

*Rəyçilər: t.e.d., prof. M.Əmrahov,
dos. M.B.Həsənov*

Redaksiyaya daxil olub: 26.12.2018

T.M.BAĞIROVA

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

YENİYETMƏLƏRİN SOSİALLAŞMASINA MƏKTƏBİN TƏSİRİ

Açar sözlər: *sosiallaşma, təhsilin sosiallaşması, konfliktli-emosional münasibətlər, yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşması, "imitasiya" və "identifikasiya mexanizmləri*

Ключевые слова: *социализация, социализация образования, конфликтно-эмоциональные отношения, формирование подростковой личности, «имитация» и «механизмы идентификации»*

Key words: *socialization, socialization of education, conflict-emotional relations, teenage identity formation, «imitation» and "identification" mechanisms.*

Məktəb yeniyetmənin sosiallaşmasında ən nüfuzedici və təsirli amil kimi həmişə ön planda olur. Uşağın məktəbdə əldə etdiyi biliyi, bacarığı və sosial vərdişləri ömrü boyu yadda saxlayır. Məktəbin yeniyetməyə hərtərəfli təsiri ailənin, həmyaşd yoldaşların və ətraf mühitin təsiri ilə uyğunlaşdıqda onun sosiallaşmasının və mənəvi fiziki sağlam inkişafının düzgün istiqamətlənməsinə kömək edir və yol göstərir. Məktəb, uşağa, məktəb həyatının uzun müddət ərzində təsir edən əsas sosiallaşma faktorlarından biri kimi özünü göstərməlidir.

Məktəbin rolu, sosiallaşmasının bir amili kimi, təkcə bilikləri, bacarıqları və vərdişləri yeniyetmələrə ötürülmə vasitəsi kimi deyil, həm də məktəb yeniyetmələrə öz tərbiyə xarakteri ilə, davranış vərdişlərini, dəyərlər istiqamətini, mənəvi normaları, qrupla davranış vərdişlərini, uşağın böyük həyat tərzinə keçidini təmin edən bir qrup kimi təsir edir. Lakin uşağa amiranə təsir üsulu, məktəb həyatının tənzimlənməsini, yeniyetmənin təşəbbüsünü zəiflədir, onun işə aid olan münasibətini kənarlaşdırır. Klassik təhsil sistemi yaddaş əsasında qurulmasını təhlil etmək bacarıqlarının inkişaf etdirilməsini, şəxsi nəticələrin tez çıxarılması əvəzinə onun yadda saxlamaq vərdişlərini əsas götürür. Hal-hazırda elmin və biliklərin qiymətinin aşağı düşməsi (ziyalıların əməyi cəmiyyətin digər təbəqələrindən olanlardan az qiymətləndirilir) təhsilə tələbatın aşağı düşməsindən xəbər verir. Lakin bununla yanaşı, gənclərdə ali məktəblərə qəbul olunmaq istəyi azalmır. Bu da bütün ailələrdə formalaşmış bir mövqe olaraq qalmaqdadır.

Məktəb uşağın sosiallaşması prosesində ən təsirli amildir. Onun təsiri tədricən ailənin, həmyaşd yoldaşların və digər sosial faktorların təsiri ilə vəhdət təşkil edir. Məktəbdə uşaq nə əldə edirsə onu həyatı boyu saxlamağa çalışır, məktəbdə o bir şəxsiyyət kimi formalaşmasını davam edir. Sosiallaşma prosesi uşağın ictimai məktəb münasibətlərinə tədricən daxil olmasını və müstəqil, yeni sosial münasibətlərin qurulmasını nəzərdə tutur. Yeniyetmənin məktəbdə sosiallaşmasına həm istiqamətlənmiş sosial faktorlar, həm də nəzərdə tutulmayan bəzi sosial faktorlar təsir edir.

Məktəbdə aparılan tərbiyə prosesi uşağın həyatında iki əsas məsələnin həllini həyata keçirir.

1. Sosiallaşma prosesinin yaranmasını təşkil edir.
2. Mühüm xariqə elementlərinin təsirini kənarlaşdırır.

Məktəblinin sosiallaşması onu əhatə edən insanlarla psixoloji, sosial və mənəvi münasibətlərin necə qurulmasından əmələ gəlir.

İnsanların psixoloji münasibətləri onların bir-birinə emosional dayağı deməkdir. Bu münasibətlə məktəbli təəssürat yaratmaq və yaxın isti münasibət qurmağı öyrənir.

Sosial münasibətlər-məktəbdə, sinifdə rolların müəyyənəlməsi, sosisumla münasibətlərin qurulmasıdır. Məktəbli müxtəlif sosial rolları, onların məzmununu əldə etmək qabiliyyətinə malikdir.

Mədəni münasibətlər isə mədəniyyətin xüsusiyyətlərindən əmələ gələn məktəbdaxili münasibətlərdir. Yeniyetmə ailənin, cəmiyyətin, məktəbin, sinfin qaydalarını və ənənələrini mənimsəyir. Beləliklə, şagird onun məktəbində və cəmiyyətdə yüksək qiymətləndirilən dəyərləri mənimsəyir. Məktəbdə sosiallaşmanın əsas mexanizmlərini “imitasiya” və “identifikasiya” təşkil edir. “İmitasiya” şagirdin müəllimlərin davranışına şüurlu və ya şüursuz şəkildə oxşar olmağa can atmasını, müəyyən davranış modellərinin mənimsəməsini müəyyən edir. “İdentifikasiya” (uyğunlaşma) uşaqların məktəb davranışını, pedaqoji məsləhətləri, göstərişləri və dəyərləri özününkü kimi qəbul etməsidir. “İmitasiya” prosesində şagirdin oxşamaq istədiyi nümunə birinci növbədə müəllim olur və bu da müəllimin, ilk növbədə, məktəb davranışının modellərinin və qaydalarının təşkil etməsi ilə izah olunur.

Yeniyetmənin sosiallaşması uzun müddət məktəbin təsiri altında həyata keçir, bu da ondan asılıdır ki, şagird uzun müddət təhsil sistemindən asılı vəziyyətdə olur və müəllimlər şagirdlər üçün uzun müddət “əhəmiyyətli böyük”lər rolunu oynayır. Prof. R.İ.Əliyevin fikrincə, müəllimlər tərbiyə prosesində uşağın davranışına və onun sosiallaşmaya meylinin artmasına 3 əsas mexanizm vasitəsi ilə təsir edə bilirlər:

1. Qüvvətləndirmək – yaxşı davranışa görə mükafat, pisə görə cəza tədbiri tətbiq etmək.
2. Eyniləşdirmək – uşağın müəllimə bənzəmək həvəs və istəyini artırmaq.
3. Başa düşmək – uşaq aləmini bilmək və onun problemlərinə həy vermək, yardım etmək.

Uşağa ən əsaslı təsiri onu yaxşı başa düşmək göstərir. Yeniyetmələrin tərbiyəsində və sosiallaşmasında onun nədən istifadə etməyi hər zaman müsbət nəticələr verir. Bu mexanizmin tətbiqi şagirdə sevgi və onu olduğu kimi, qəbul edilməsinə əsaslanır. Bu prosesdə müəllimin köməyi ilə şagird birinci özünü başa düşməyi, sonra isə başqalarını başa düşməyi öyrənir.

Sosial təcrübənin əsas bir hissəsini uşaqlar sadəcə olaraq məktəbdə, sinifdə, müəllimlərdə, şagirdlərdə müşahidə etdikləri davranışları özləri üçün nümunə etdikləri zaman əldə edirlər. İmitasiya müəllimlərin səsinə, hərəkətlərini, davranışlarını və digər xüsusiyyətlərini təqlid etməsində özünü daha aydın göstərir. İdentifikasiya, ondan ibarətdir ki, uşaq özünü o biri uşağın yerinə qoyur, onun hisslərini, onun başına gələnləri başa düşür. Məktəbli, məktəbdə ona nümayiş edilmiş davranış üsullarını öyrənməyi əldə edir. Sosiallaşma prosesini pozan şəraitlər kimi aşağıdakıları göstərmək olar.

Məktəbdə sosial prosesin pozulması çox zaman yeniyetmə şəxsiyyətinin məktəb tərbiyəsinin qeyri müvəffəq faktorlarının təsiri və şəraiti ilə bağlıdır. Bu zaman yeniyetmənin lazım olan aparıcı tələbatlarının təmin edilməsini çətinləşdirir və yaxud mümkün deyildir. Bu elə qeyri-müvəffəq təsirlər, sosiallaşma prosesinin gedişinə ya müəyyən mənada təsir edirlər, yaxud sosiallaşma prosesinin hərəkət mexanizmlərinin pozulmasına gətirib çıxarır. Belə olan halda sosial təcrübənin qavramasını çətinləşdirir, yəni sosiallaşma prosesinə əlavə olaraq mənfi təsir edir.

Məktəbdə yaranan neqativ şəraitə müəllimlər və ya şagirdlər tərəfindən qeyri obyektiv münasibət yeniyetmənin nümunə seçməsinə mənfi təsir edir. Əlavə təsirlərə isə məktəb mühitinin şəraiti və tərbiyənin mənfi üsullarını da aid etmək olar. Ədəbiyyatlarda professionalizmin aşağı səviyyədə olması, idarəetmənin pedaqoji bacarıqsızlığı sinifdə, məktəbdə konflikt – emosional münasibətlər kimi qeyri-müvəffəq faktorların adının çəkilməsi ilə rastlaşırıq. Ümumiyyətlə, yeniyetmə şəxsiyyətinin inkişafında və onun sosiallaşmasına təsir göstərən şəraitlərə məktəbdə olan münasibətləri aid etmək olar.

Təhsilin sosiologiyası sosioloji biliyin bir sahəsi olub, sosial faktor olan təhsil sistemini, onun fəaliyyət və inkişaf qanunauyğunluqlarını, cəmiyyətlə qarşılıqlı təsirini öyrənir. Faktlar göstərir ki, təhsilin sosial effektivliyi kifayət qədər yüksək deyildir. Təhsilin formal səviyyəsi ilə faktik səviyyəsi arasında nəzərə çarpan ayrılıq mövcuddur. Təhsilin sosial effektivliyi təkcə adamların aldıkları biliklərin həcmindən və keyfiyyətindən asılı deyil, o, həm də onların tətbiqi dərəcəsindən, insanların əmək və ictimai fəaliyyətinin praktik surətdə reallaşmasından

asılıdır. Təhsil həm simvolik, həm də praktik əhəmiyyət kəsb edir. Təhsilin praktik əhəmiyyəti konkret biliklərdə, vərdislərdə və bacarıqlarda əks olunur. Simvolik isə təhsilin ictimai mövqeyində görünür. Təhsil müəssisələrinin daxilində şagird şəxsiyyətinin formalaşmasına, tədrisə münasibətinə və müvəffəqiyyətinə həmyaşıdlar qrupunun təsirinin böyük olması qeyd edilməlidir. Ailə və məktəbin qarşılıqlı fəaliyyəti məsələləri ilə yaxından tanış olmaq, müəyyən araşdırmalar aparmaq, müəyyən nəticələr əldə etmək və faydalı tövsiyələr hazırlamaq lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N. Milli əxlaq və ailə etikas. Bakı, Mütərcim, 2010.
2. Ağayeva B.S., Vahidova V.H. Şagirdlərin sosiallaşması üzrə tərbiyə işinin təşkili. Bakı, Mütərcim, 2011.
3. Kazımov N.M. Məktəb pedaqogikası. Bakı, Çarşıoğlu, 2009.
4. Əliyev R.İ. Mentalitet. Bakı, "Təhsil", 2014.
5. Vahidov F.Q., Ağayev T.B. Sosiologiya. Bakı, Təhsil, 2008.

T.M.Багирова

Влияние школы на социализацию подростков

Резюме

В статье отмечено, что социальная эффективность школы, образования недостаточно высока. Существует значительное несоответствие между формальным и фактическим уровнем образования. Социальная эффективность образования зависит не только от количества и качества знаний, полученных людьми, но и от степени их применения, практической реализации их в трудовой и социальной деятельности. Образование имеет как символическую, так и практическую значимость. Практическая значимость образования отражается в конкретных знаниях, привычках и навыках. Символическая значимость же проявляется в общественной позиции образования.

T.M.Bagirova

Influence of school for socialization of teens

Summary

Article deals with the research of school's social effectiveness are not high enough. There is considerable discrepancy between the formal level of education and the actual level. The social effectiveness of education not only depends on the amount and quality of the knowledge people receive, but also their degree of application, the practical realization of people's labor and social activities. Education is both symbolic and practical. The practical significance of education is reflected in specific knowledge, skills and abilities. Symbolism appears in the public domain of education.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 11.02.2019

V.S.BAĞIROVA*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent***Azərbaycan Dillər Universiteti***(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)*

AUTENTİK MATERIALLARIN NÖVLƏRİ VƏ ONLARDAN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: *deduktiv-induktiv təlim, təlim-tədris materialları, tədrisdə motivasiya, kommunikativ metod, autentik material*

Ключевые слова: *дедуктивное и индуктивное обучение, учебные материалы, мотивация в обучении, коммуникативный метод, аутентичный материал*

Key words: *deductive and inductive training, training materials, motivation in teaching, communicative method, authentic material*

Son zamanlar ingilis dilinin tədrisi (ELT) metodologiyası çox sürətlə inkişaf edir, təhsilin müasir təlim materiallarına və texnologiyalara olan tələbatı artır, təhsil modelləri, təhsil prosesi iştirakçıların rolları tədricən dəyişir. Oxunun inkişaf etdirilməsində autentik materialların tədqiqatı xarici dilin müasir metodikasında ən aktual problemlərdən biridir. Bu kimi təhlil xarici dilin tədrisi zamanı oxunun inkişaf etdirilməsində təlim materiallarının, xüsusilə autentik materialların əhəmiyyətini aşkar edir, o cümlədən autentik materialların nəzəri prinsiplərini daha dərin dərk etməyə imkan yaradır. Oxunun inkişaf etdirilməsində autentik materialların əhəmiyyəti, ümumiyyətlə kifayət qədər öyrənilməmişdir. Buna görə də adı çəkilən tədqiqat işi öz aktuallığı ilə fərqlənir. Beləliklə, elmi-tədqiqat işinin əsas məqsədi autentik materialları həm təlim-tədris materiallarının əsas növü kimi, həm də oxunun inkişaf etdirilməsində böyük əhəmiyyətinin araşdırılmasından ibarətdir.

Təlim üçün nəzərdə tutulan materiallar, adətən, dərs vəsaiti, video və audio materiallar, kompüter və görüntülü vasitələrdən ibarət olur. Bu vasitələr təlimin məzmununa və prosesinə uyğun olmalıdır. Materialların təqdim etmə qaydası çox vaxt müəllimdən asılı olur. Məlumdur ki, dil təlimini beş komponentə bölmək olar: tələbə, müəllim, təlim-tədris metodu, materiallar və qiymətləndirmə.

Littlejohn.A., Windeatt.S. qeyd edirlər ki, “materiallar bilik, təlim və tədris, rol və müəllim-tələbə münasibətləri, dəyərlər, cins, cəmiyyət və s.-dən ibarət gizli kurikulumla malikdir. Materiallar həm linqvistik, həm də mədəni məlumatdan ibarət təlim fəlsəfəsinə, yanaşmaya, metoda və məzmunu malik olmalıdır”. (s.155-156)

Son zamanlar xarici dilin tədrisində geniş vüsət almış kommunikativ metoddan danışarkən Clarke D.F. vurğulayır: “Kommunikativ metod çox önəmlidir və kommunikativ metodologiya reallığa və məzmunu əsaslanır, əsas diqqət isə öyrəncilərə yönəlidir”. Bununla bağlı tədqiqatçı həmçinin qeyd edir ki, “bu xüsusiyyətlərin tərkibi dəqiq təyin olunmamışdır və hər bir xüsusiyyət müxtəlif aspektlərdən ibarətdir” (1989, s. 73-86). Nunnan D. qeyd edir ki, “təlim-tədris materialları pedaqogikanın ən vacib və nəzərə çarpan komponentlərindən biridir” (s.19). Klickaya F. isə qeyd edir ki, “materiallar müəllifin dil və təlim nöqtəyi-nəzərini əks etdirməlidir və buna cavab olaraq müəllim öz inanc və dəyərlərinin tam ödənildiyini göstərməlidir” (s.84-87).

Təlim materiallarını seçərkən bəzi məqamlar nəzərə alınmalıdır:

- Dil – funksional, məzmunlu, realistik və autentik olmalıdır. Tələbədən də tələb olunur ki, dildən məqsədyönlü şəkildə istifadə etsin.
- Dərs (sinif) materialları audio vasitələrdən ibarət olmalıdır;

• İkinci dil öyrənciləri həm yazılı, həm də şifahi janrlardan istifadə etmək bacarıqlarını inkişaf etdirməlidir.

Materiallar şəxsi və məzmun fərqlərini görmək üçün kifayət qədər asan olmalıdır. Beləliklə, təlim-tədris materiallarını bir neçə qrupa bölmək olar:

- çap materialları: dərs vəsaiti, tələbələrin iş dəftəri, şəkillər və jurnallar;
- audio materiallar: kompakt disklər;
- audio vəsaitlər: video kompakt disklər, filmlər;
- interaktiv təlim/tədris materialları: internet təlim materialları, kompüter təlimləri;
- autentik materiallar: mətn, şəkil, video və pedaqoji məqsədlər üçün xüsusi hazırlanmış materiallar.

Müəllim tərəfindən yaradılan materialların əsas rolu sinif mühitini xarici dünya ilə əlaqələndirməkdən ibarətdir.

Baxmayaraq ki, dil tədrisi beş elementdən ibarətdir, öyrənənlər tədris prosesinin nüvəsi olmalıdır. Lakin materiallar çox vaxt tədris prosesinə təsir edir və bunun nəticəsində öyrənənlər tamamilə onlardan asılı olur. Xüsusi dərs üçün seçilmiş materiallar tələbələrin ehtiyacını ödəyən mühüm fəlsəfəyə, yaşamağa, metoda və texnikaya malik olmalıdır. Müəllim yeni material axtarışında olmalıdır və özünün autentik materialını yaradarkən siniflə xarici dünya arasında əlaqə yaratmalıdır.

Autentik materialların xarici dil siniflərində istifadəsi yeni deyildir. Dildə kommunikativ yaşamanın geniş yayılması nəticəsində artıq 1970-ci ildən müəllimlər bu yaşmadan faydalanır. Belə ki, “kommunikativ dil tədrisinin əsas xüsusiyyəti (xarakteristikası) məhz autentik materialların istifadəsi deməkdir” (s. 66).

Martinez A.G. hesab edir ki, “autentik materiallar dil daşıyıcısı üçün yox, məhz öyrətmə məqsədləri üçün hazırlanmalıdır və autentik materialları “real dilin nümayişi və onun cəmiyyətdə istifadəsi” kimi qiymətləndirmişdir” (s.1-7). Öyrənənlərin real dil situasiyasına hazırlanması xarici dil sinifləri qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biridir. İngilis dilinin xarici dil kimi tədris olunduğu siniflərdə müəllimlərin effektiv materiallara ehtiyacı duyulur.

Bir çox araşdırmalardan belə qənaətə gəlmək olar ki, öyrənənlərin xarici dildən istifadə etmək istəyi güclüdirsə, onlar bunu məhz dil daşıyıcısı tərəfindən qeyri-real məqsədlər üçün istifadəsinə şahid olurlar. Bir çox alimlər, autentik və autentik olmayan terminlərdən istifadə edir: məqsəd dil materiallarındakı fərqi nümayiş deyil, məqsəd effektivliyin və nəticənin üzə çıxarılmasıdır.

Son dövrlərdə baş verən dəyişiklikləri nəzərə alaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, öyrənməni (tədrisi) yaxşılaşdırmaq və yüksəltmək üçün autentik materiallardan faydalanmaq lazımdır. “Məhz bu materiallar”, Peacock M. qeyd etdiyi kimi, “öyrənənlərə dili cəmiyyətdə sosial məqsədlər üçün istifadə etməyə kömək edir” (s.144-156).

Autentliyin növləri. Breen M. autentliyin dörd növünü qeyd etmişdir (s.60-70):

1. mətn autentliyi;
2. öyrənənlərin autentliyi;
3. tapşırıq autentliyi;
4. sinif autentliyi;

Autentik materialların əhəmiyyəti dilin öyrədilmə və öyrənilmə prosesində danılmazdır. Bu günlərdə autentik resurslar artıq hər kəs üçün mümkündür. Bunun üçün internet ən zəngin və vacib resurs hesab olunur. KİV-dən (Kütləvi İnformasiya Vasitələrindən) əldə edilən autentik materialların növləri aşağıdakılardır:

- radio xəbərlər, cizgi filmləri, mahnılar və s.;
- autentik vizual (görüntülü) materiallar: küçə və prospektlərdəki yol nişanları, qəzet və jurnallardakı şəkillər, reklam lövhələri və s.;
- autentik çap (oxu) materialları: kitablar, idman xəbərləri, qəzetlər, restoranlardakı menyular, qatar biletləri və s. aiddir.

Autentik materialların seçilməsi.

Kommunikativ sinif tapşırıqları iki kateqoriyaya ayrılır:

– “Real dünya”. Bu kateqoriya öyrənənləri sinif mühitindən kənarda rastlaşa biləcəkləri praktik dil vərdişləri ilə tanış olmaq imkanını yaradan tapşırıqlarla təmin edir.

– “Pedaqoji”. Bu kateqoriyaya dilin mənimsənilməsi aiddir. Öyrənənlər qazandıqları bacarıqları təcrübədə istifadə etmək imkanına malik ola bilməzlər, lakin real həyatda qarşılaşdıqları situasiyalarda bu bacarıqlar onlara lazım ola bilər. Əslində bu hal müəllimin düzgün material seçimindən asılıdır. Buna görə də müəllimlər öz yollarını işıqlandıracaq və öyrənənlərin faydalana biləcəkləri tapşırıqları seçmək kimi çətin bir vəzifəyə malikdirlər.

1. McGrath İ. görə, uyğun autentik material seçilərkən 8 kriteriya əsas götürülməlidir (2002, s.550):

1. Kitaba və öyrənənlərin ehtiyaclarına uyğunluq;
2. Maraqlı oyadan mövzu;
3. Mədəni uyğunluq;
4. İdrak tələbləri;
5. Linqvistik tələblər;
6. Keyfiyyət;
7. İstifadə üçün yararlı ola bilən material.

Ən vacib kriteriya uyğunluq kriteriyasıdır. Məhz bunun sayəsində öyrənənlərdə maraqlı oyanır, onların ehtiyacları qarşılır və motivasiya olunurlar.

Beləliklə, ingilis dilindən tərcümədə “autentik” “təbii, əsl” deməkdir. Xarici dil dərslində autentik materiallardan istifadə çox müəllimləri narahat edir. Zənnimizcə, müasir vəsaitlərdə kifayət qədər autentik materiallar verilmir. Verilən mətnlər anlam üçün asan olur və onlardan xarici mədəniyyətin xüsusiyyətləri əks olunmur. Lakin autentik materialların istifadəsi tədrisdə motivasiyanı artırır, çünki motivasiyasız tədris effektiv olmur.

Beləliklə, ingilis dilinin tədrisində istifadə olunan internet təlim resurslarının beş metodiki imkanlarını vurğulayaq: hot list, multimedia scrapbook, treasure hunter, subject sample və web quest. Onların hamısı müəllim və tələbəni autentik materiallarla təmin edərək xarici dil tədrisində istifadə oluna bilər. Başqa sözlə desək, internet texnologiyaları autentik materialların əldə edilməsində xarici dil təliminə müsbət təsir göstərir.

Ədəbiyyat

1. Breen. M. Authenticity in the language classroom. Applied linguistics. 1985, 6, p.60-70.
2. Clarke. D.F. Communicative theory & its influence on materials production. Language Teaching, 1989, pp.73-86.
3. Klickaya F. Authentic materials and culture content in EFL classrooms. The Internet ELT Journal, 2004, 10 (7) p.
4. Littlejohn. A., Windeatt, S. Beyond language learning: Perspective on materials design. In R. K. Johnson (Ed.), The second language curriculum. Cambridge: Cambridge University Press, 2003, p.155-175.
5. Martinez A.G. Authentic materials: An overview. Free resources for teachers and students of English, 2002, 10 (7) p.
6. McGrath. İ. Materials Evaluation and Design for Language Teaching. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2002, 550 p.
7. Nunan D. Second Language Teaching and Learning. Boston: Heinle and Heinle Publishers, 1999. 330 p.
8. Peacock. M. The Effect of Authentic Materials on the Motivation of EFL learners, ELT Journal: English Language Teachers Journal. 1997, 51 (2), p.144-156.
9. http://www.anl.az/down/meqale/az_muellimi/2013/noyabr/336050.htm
10. <https://muallim.edu.az/www.old/arxiv/2011/42/15.htm>

В.С.Багирова**Типы и важность использования аутентичных материалов*****Резюме***

Коммуникативный метод обучения в последнее время очень актуален, и коммуникативная методология основывается на реальности и содержании. Несмотря на то, что обучение языкам состоит из пяти элементов, студенты должны находиться в центре учебного процесса. Однако учебные материалы оказывают значительное влияние на процесс образования, в результате чего студенты полностью зависят от них. Материалы, специально выбранные для урока, должны удовлетворять потребности студентов, связанные с существенными принципами, подходом, методом и техникой. Педагог всегда должен быть в поисках новых материалов, и когда он создает аутентичный материал, он должен установить отношения между классом и внешним миром.

V.S.Baghirova**Types of authentic materials and the importance of their usage*****Summary***

Communicative method has recently become very popular, and communicative methodology is based on reality and content. Although language teaching consists of five elements, trainees should be the center of the teaching process. Nevertheless, teaching materials directly influence the educational process; as a result, trainees become completely dependent on them. Materials that have specifically been selected for teaching should meet students' needs regarding principles, approaches, methods and technologies. Teacher should always be in search for new materials, and he or she should establish a relation between the class and the outside world, while preparing his or her authentic material.

*Rəyçi: f.f.d., dos. S.E.Qurbanova**Redaksiyaya daxil olub: 26.12.2018*

G.BƏDƏLZADƏ

e-mail: gunay.badalzade@mail.ru

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

(Bakı şəh., Z.Əliyeva küç., 96)

DAUN SİNDROMLU GƏNCLƏRİN PEŞƏ HAZIRLIĞININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: *daun sindromu, gənclər, cəmiyyətə integrasiya, peşə hazırlığı, əlilliyi olan insanlar*

Ключевые слова: *синдром Дауна, молодежь, общественная интеграция, профессиональное обучение, люди с ограниченными возможностями.*

Key words: *down syndrome, youth, community integration, vocational training, people with disabilities*

Məşğulluq insanlar üçün həyatın əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Hər hansı peşəyə sahib olmaq, iqtisadi özünü təmin etmək üçün imkan yaradır, cəmiyyətdə başqaları ilə ictimai əlaqə yaratmağa kömək edir, ləyaqət duyğusuna və özünə dəyər və özünü ifadə etmək vasitəsi olaraq xidmət edir. Təcrübələr göstərir ki, Daun sindromlu şəxslər üçün hər hansı peşəyə sahib olmaq bir çox imkanlar yaradır. Məsələn, qeyri-əlif əhaliyə bənzər, yəni məhsuldar və məşğul olma hissinə sahib olmaq, əməkdaşları ilə qarşılıqlı əlaqələr qurmaq, gəlirlərinin artması və davamlı olaraq inkişaf etmək və ən əsası özgüvən kimi imkanların olmasıdır. Ən əsası cəmiyyətə sosial integrasiyanın əsas məsələlərindən biri kimi hər zaman ictimai dəstək mənbələrinə istiqamət verir. Onlar üçün iş yerlərinin integrasiyasının inkişaf səviyyəsini yüksəltməyə davam edirlər. Bu istiqamət üzrə nəzərə alınmalı olan problemlər: cəmiyyətin normal reaksiyası, şəxsiyyət vəsiqəsi olan şəxslər üçün integrasiya olunmuş məşğulluq, cəmiyyətdə potensial dəstək mənbələri olan müdafiəçilərə, qayğıkeşlərə və siyasətçilərə məlumat verməklə yanaşı, sosial integrasiyanı təşviq etməkdir.

Bu məqalədə Daun sindromlu gənclərin peşə hazırlığının əsas istiqamətlərini bir sıra xarici mənbələrə əsaslanaraq təhlil edirik. Bu işdə ən yaxşı təcrübələri müəyyən etmək üçün əlif və xüsusilə zehni əlillərə xüsusi diqqət yetirərək peşə təhsili və karyera hazırlığı ədəbiyyatı sistemli bir şəkildə ədəbi nəzərdən keçirilmişdir. Nəticələr göstərir ki, bir neçə tədqiqat proqramları əlilliyin növü ilə fərqlənir və intellektual əlilliyi olanlar, o cümlədən Daun sindromu əlilliyin daha çox yayılmış növlərindən biridir. Bununla yanaşı, tədqiqatların əksəriyyəti aşağı əmək haqqı üçün əlilliyi olan tələbələrin hazırlanmasına yönəlib və çox az sayda daha mürəkkəb bir karyer yolu və ya sonrası təhsil və təlimə yönəldilmişdir. Kollec və karyera hazırlığına yönəlmiş hazırkı siyasət mühitini nəzərə alaraq peşə hazırlığı mərkəzlərinin kifayət qədər olmaması və ədəbiyyatda əlilliyə yönələn tədqiqatların azlığı bu sahə üzrə daha çox tədqiqatların aparılmasına ehtiyac yaradır. Xarici ölkələrdə əlilliyi olan gənclərin peşə hazırlığı üçün bir neçə xüsusi hazırlanmış proqramlar var. Bu proqramlar əlilliyi olan şagirdlərin xüsusi karyer yollarını təşviq etməklə işçi qüvvəsinə hazırlıq məqsədi ilə orta məktəbi (liseyi) istifadə etmək potensialını təklif edir. Liseydə peşə və ya məşğulluqla əlaqəli proqramlarda iştirak etmək əlilliyi olan tələbələr üçün orta təhsildən sonrakı məşğulluq səviyyəsini artırır.

Daun sindromlu şagirdlər üçün yüksək keyfiyyətli, əhatəli məşğulluq təlim proqramları hazırlamaq və həyata keçirmək istəyən müəllimlər üçün bir neçə tədqiqat əsaslı və praktiki istiqamətləri təsvir edən xüsusi proqram hazırlanmışdır. Bu addımları həyata keçirən müəllimlər şagirdləri bu istiqamətlər üzrə hazırlamağa çalışa bilərlər: iqtisadi cəhətdən özünü təmin etmə, orta təhsil sonrası integrasiya edilmiş məşğulluq imkanlarına sahib olma, əhatə dairəsinin genişlənməsi və ümumi şəxsi həyat məmnuniyyəti.

– Yerli təcrübələrlə birlikdə digər beynəlxalq təcrübələrə əsaslanaraq bu sahə üzrə onlarla əməkdaşlıq edin.

Əməkdaşlıq effektiv məşğulluq təhsili və Daun sindromlu gənclər üçün (eləcə də, digər əlilliyi olanlar) ümumi keyfiyyətli keçid proqramlarının inkişaf etdirilməsinin vacib elementi-dir. Məktəb əməkdaşlarının birgə əməkdaşlıq qurumlarının təmin edilməsi və digər modelli məktəb və icma parametrləri daxilində və şəbəkə daxilində ən yaxşı nəticələrlə əlaqədar müəllimlərə məlumat verə bilər. Bir peşə proqramının dizaynında ilk addım bu sahədə digər sinif otaqlarını tapmaq və müşahidə etməkdir və əlilliyi olan şagirdlər arasında peşə təlimləri və iş bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün istifadə etdikləri metod və strategiyaları nəzərə alınmasıdır. Bir çox məktəbdə müvəqqəti koordinator var, onun vəzifəsi idarələrarası əməkdaşlıq qurmaq, texniki yardım göstərmək, ehtiyacların qiymətləndirilməsini aparmaq və maraqlı tərəflər arasında tələbə keçid ehtiyaclarını dəstəkləmək üçün ünsiyyət qurmaqdır. Bu peşə müəllimləri yaxşı təcrübələri bölüşən və effektiv keçidlə bağlı uzunmüddətli məqsəd və siyasət tövsiyələrinin həyata keçirilməsinə dəstək verən təcrübə qruplarının icmasının yaradılması yolu ilə müəllimləri digər məktəblərə və cəmiyyətə həsr olunmuş proqrama bağlaya bilər. Praktiki olaraq bu əməkdaşlıq müəllimlərin məktəb bölgələrində başqaları ilə əlaqə yaratmasına kömək edəcək və kopiya mərkəzləri, poçt çatdırılması və təkrar emal kimi peşə hazırlığı sahəsində uğurlu olan proqramları təhlil edə bilər. Belə cəmiyyətlər icma və dövlətdə mövcud olan keçid ehtiyacları və qaynaqları haqqında davamlı təlimdə iştirak etməyə imkan verə bilər.

– Şagirdlərin planlaşdırma prosesində maraqları nəzərə alınmalıdır.

Karyera və peşə inkişafı şagird ilə başlayır. Şagirdə yönəlmiş yanaşmanın istifadə edilməsi şagird seçimlərini və maraqlarını nəzərə almalıdır. Şagirdlərin maraqlarını müəyyənləşdirmək və onlara qərar vermək üçün müstəqillik və məsuliyyət vermək, onların işlərini tərtib etmək və qiymətləndirmək məzmunu ilə əlaqə yaratmaq və özünü müəyyənləşdirməyə kömək edir. Şagirdlərə tədris proqramına səmərəli şəkildə iştirak etmək imkanı verərək müəllimlər öz tələbələrində cəmiyyətin fəal və özünəməxsus üzvləri olmaq üçün lazım olan bacarıqları inkişaf etdirə bilərlər. İş seçimində şagird girişini təmin edən peşə proqramları, təqdim edilən xidmətlər və çıxan mükafatlar, şagird alış-verişini artırır. Bu alış-veriş, nəticədə, müvəffəqiyyətli nailiyyətlərlə əlaqəli olan şagird motivasiyasını və nişanını artıracaqdır (Guthrie & Wingfield, 2000). Şagird seçimləri, maraqları və qüvvələri planlaşdırma prosesində qərarlara əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmədikdə şagirdlər əldə etdikləri bacarıqları daha az istifadə edə bilərlər.

– Tədqiqata əsaslanan təlim metodlarından istifadə edin.

Həm xüsusi, həm də ümumi təhsil şəraitində istifadə olunan tədris və təlimat metodları elmi əsaslı strategiyalardan əldə edilməlidir. Məqsədi hər bir tələbə üçün akademik müvəffəqiyyət təmin etmək və əlilliyi olan və olmayan tələbələr üçün bərabər tətbiq edilir. Keçid mərhələsində ciddi əlilliyi olan şagirdlər üçün bu tədqiqat əsaslı yanaşmalar onların peşə bacarıqlarının inkişafına funksional şəkildə uyğun şəkildə tətbiq edilməsi vacibdir. Müəllimlər dəlillərə və elmi cəhətdən təsdiqlənmiş təcrübələri araşdırmalı və onları təlim proqramlarında tətbiq etməlidirlər.

– Proqramınızı məktəb ictimaiyyəti daxilində inteqrasiya edin.

Peşəkar proqramların digər bir məqsədi də şagirdlər arasında səmərəli qarşılıqlı əlaqəni təşviq etməkdir ki, müstəqil siniflərdə olan şagirdlər və işçilər məktəb ictimaiyyətinin həyatı bir hissəsidir. Bundan əlavə, bir iş şəraitində məktəb işçiləri ilə ünsiyyətin bir çox potensial faydaları var.

Daun sindromlu gənclər üçün müvafiq peşə hazırlığı proqramında öyrənməli vacib peşəyönümlü bacarıqları bilmək işin əsas hissəsidir. Peşə təhsili şagirdləri yiyələnmək istedikləri işə hazırlamaq üçün tədris planı hazırlamalıdır. Geniş bazalı biliklər və bacarıqlar yaxşıdır, lakin bəzi əlilliyi olan şagirdlər üçün iş yerində və cəmiyyətdə yaşaması üçün xüsusi biliklər lazımdır və açıq şəkildə öyrədilməlidir.

Akademik Bacarıqlar: oxumaq və yazmaq bacarıqları, riyazi biliklərə yiyələnmək, problemlərin həlli bacarıqları, dinləmə anlayışı, danışmaq qabiliyyəti, kompüter bacarıqları, rəsm və ya musiqi anlayışı, xarici dil bacarıqlarının olması.

Ünsiyyət bacarıqları: verilən təlimatları anlayıb və düzgün istiqamət vermək, informasiya əldə etmək, kömək istəmək və ya təklif etmək, verilən məlumatları anlamaq və icra etmək və s.

Sosial və şəxsiyyətlərarası bacarıqlar: telefona cavab vermək və mesajdan istifadə etmək bacarığı, işəgötürənlərə və digər mütəxəssislərə lazımı telefon zəngləri etmək, müvafiq iş yerlərində nizam-intizama əməl etmək, iş yerində müzakirə ediləcək mövzuları bilmək, nə vaxt nə etmək lazım olduğunu bilmək və işdə sosiallaşmaq, özlərini qoruya bilmək, sosial problemlərin həlli üsullarını öyrənmək.

Peşə bacarıqları: şagirdlərə peşəyə yiyələnmək üçün bir çox bacarıqlar və davranışlar öyrətmək vacibdir. Bu fəaliyyətlərin nümunələri aşağıdakılardır:

- vaxtında işə gəlmək
- xəstə olduğunda zəng etmək
- tətil vaxtını tələb etmək
- müvafiq səs tonunu istifadə edə bilmək
- təlimatları və düzəlişləri qəbul etmək
- digər əməkdaşlarla əlaqə qurmaq bacarıqlarını bilmək (dost olmaq, yola getmək, cinsi sərhədləri bilmək və s.)

Beləliklə, bütün bu peşə hazırlığı istiqamətlərini nəzarə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, Daun sindromlu gənclərin digər fəaliyyətləri ilə yanaşı, onların cəmiyyətə sosial inteqrasiyası üçün eyni zamanda peşə hazırlığına da önəm verilməlidir. Bu istiqamətdə aparılan işlər araşdırmalı, müsbət nəticələr vermiş praktikalardan istifadə olunmalıdır.

Məqalənin aktuallığı. Çox sayda insan üçün iş həyatda yaşamaq üçün vacibdir. İşə sahib olmaqla insan özünü dəyərli və müvəffəqiyyətli hiss edir və ən əsası ehtiyaclarını qarşılaya bilir. Təəssüf ki, cəmiyyətimizdə bütün insanlar bərabər imkanlarla doğulmurlar. Cəmiyyətin bir qismini əlil insanlar təşkil edir ki, onların bir kateqoriyasını da Daun sindromlu şəxslər tutur. Çox zaman onlar müvafiq peşəyə yiyələnmək üçün bir çox çətinliklə rastlaşırlar və sonda cəmiyyətdən uzaqlaşırırlar. Bu baxımdan məktəblər həm zaman həm də qaynaq olaraq iş üçün və ya da məktəbdən sonra təlim üçün şagirdləri hazırlamalıdır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Daun sindromlu şəxslərin peşə hazırlığı istiqamətində xarici təcrübələrin təhlili və müqayisəsi verilmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Bu məqalədən korreksion pedaqogika və psixologiya üzrə çalışan mütəxəssislər, tələbələr, magistrilər və valideynlər istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Современные подходы к болезни Дауна, под редакцией Дэвида Лэйна и Бриайна Стретфорда, Москва «Педагогика» 1991
2. Morgan R.L. and M. Alexander, The employer's perception: Employment of individuals with developmental disabilities, Journal of Vocational Rehabilitation 23 (2005)
3. Shandra. C. L., & Hogan, D. P. (2008). School-to-work program participation and the post-high school employment of young adults with disabilities. Journal of Vocational Rehabilitation,

Г.Бадалзаде

Основные особенности профессионального обучения молодых людей с синдромом дауна *Резюме*

Для большинства людей работа важна для обеспечения средств к существованию, чувства ценности и достижений, а также общего удовлетворения жизнью. К сожалению, непропорционально большое количество учащихся с ограниченными возможностями или низкой успеваемостью не получают стабильную, удовлетворительную или оплачиваемую работу. Школы

должны уделять больше внимания, как по времени, так и по ресурсам, подготовке учеников, не посещающих колледж, работе или послешкольной подготовке.

G.Badalzade

Main features of vocational training of the young people with down syndrome

Summary

For most people, work is essential to a livelihood, a sense of worth and accomplishment, and overall life satisfaction. Unfortunately, a disproportionate number of students with disabilities or low academic performance do not go on to experience steady, satisfying, or gainful employment. Schools must give more focus, in both time and resources, to preparing noncollege track students for work or postschool training.

*Rəyçilər: ped.f.d., dos. N.T.Hüseynova,
filol.f.d., dos. T.H.Ağayev*

Redaksiyaya daxil olub: 07.01.2019

Ş.Ş.ƏLƏSGƏROVA

e-mail: alesgerova2015@mail.ru

Gəncə Dövlət Universiteti

(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

BİOLOJİ TƏHSİLİN İNKİŞAFINA MÜASİR TƏLİM VASİTƏLƏRİNİN TƏSİRİ

Açar sözlər: *bioloji təhsil, interaktiv təlim, konstruktiv metod, təlim texnologiyaları, sxem-cədvəl*

Ключевые слова: *биологическое образование, интерактивное обучение, конструктивный метод, технологии обучения, схемы-таблицы.*

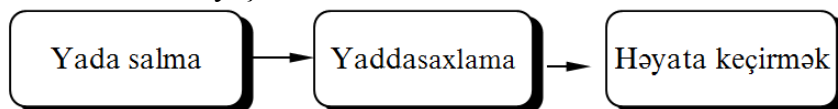
Key words: *biological education, interactive learning, constructive method, training technologies, scheme-table*

Bioloji təhsilin inkişafında yeni təhsil islahatları, interaktiv təlim, konstruktiv metodlar, kommunikativ təlim üsulları, müasir təlim texnologiyaları, modern metodika və üsullardan istifadə imkanları mühüm əhəmiyyət daşıyır. Təhsil sahəsində həyata keçirilən islahatların çoxluğu bu sahədə mövcud olan və yeni yaranmış problemlərin həllinə kömək məqsədi daşıyır. Hər gün dəyişən və yenilənən təlim texnologiyaları da hələlik bu problemlərin öhdəsindən gələ bilmir. Bir çox alimlərin fikrincə, texnologiya az-çox dərəcədə qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün şagird və müəllim arasındakı münasibətlərin möhkəm və dəqiq proqramlaşdırılmış prosesindən ibarətdir. Bu prosesdə qarşıya qoyulmuş təlim məqsədi aydın, yığcam və dəqiq ifadə olunmalıdır.

Bəzi tədqiqatlarda pedaqoji texnologiyaya interaktiv təlim metodları da deyilir. Nəzərə alsaq ki, interaktiv sözünün mənası insanlararası qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərmək deməkdir, onda bu metodun tətbiqi zamanı dərslə müəllim şagirdlə, şagird-şagirdlə qarşılıqlı məqsədyönlü fəaliyyət göstərməlidir. İnteraktiv təlimdə istifadə olunan müxtəlif üsullar, mərhələli təşkil olunmuş tədris prosesi və texnoloji imkanlar bioloji təhsilin tədrisi perspektivlərini genişləndirməlidir. Bizim təklif etdiyimiz metodikada isə müəllim-şagird, müəllim-tələbə, şagird-tələbə-müəllim, şagird-təcrübəçi müəllim, şagird-eksperimentator müəllim və s. qarşılıqlı-məhsuldar əlaqələr yaranır, tədrisin səmərəliliyi və dərslə maraq nəzərə cərpacaq dərəcədə yüksəlir.

Tədqiqat süzgəcindən keçirdiyimiz metodlardan biri də mövzunun cədvəl-sxem vasitəsilə təqdim olunmasıdır. Bu üsulla hazırladığımız dərslər xüsusi didaktik məqsədlər daşımaqla bərabər, həm də dərk olunma və yadda qalma kimi psixoloji anlayışların da formalaşmasına geniş imkanlar yaradır. Məsələn, aşağıdakı mövzunun sxem-cədvəllə nümayişini təqdim etməklə həm interaktivlik, həm texnologiyadan istifadə, həm də auditoriyanın diqqətini cəkməyə nail olmağın imkanlarını göstərək:

«Yaddaş. Onun növləri» mövzusunda şagirdlərin məlumatlarını dinləmək. Yaddaşın ən yüksək inkişaf müddəti 25-50 yaşdır.

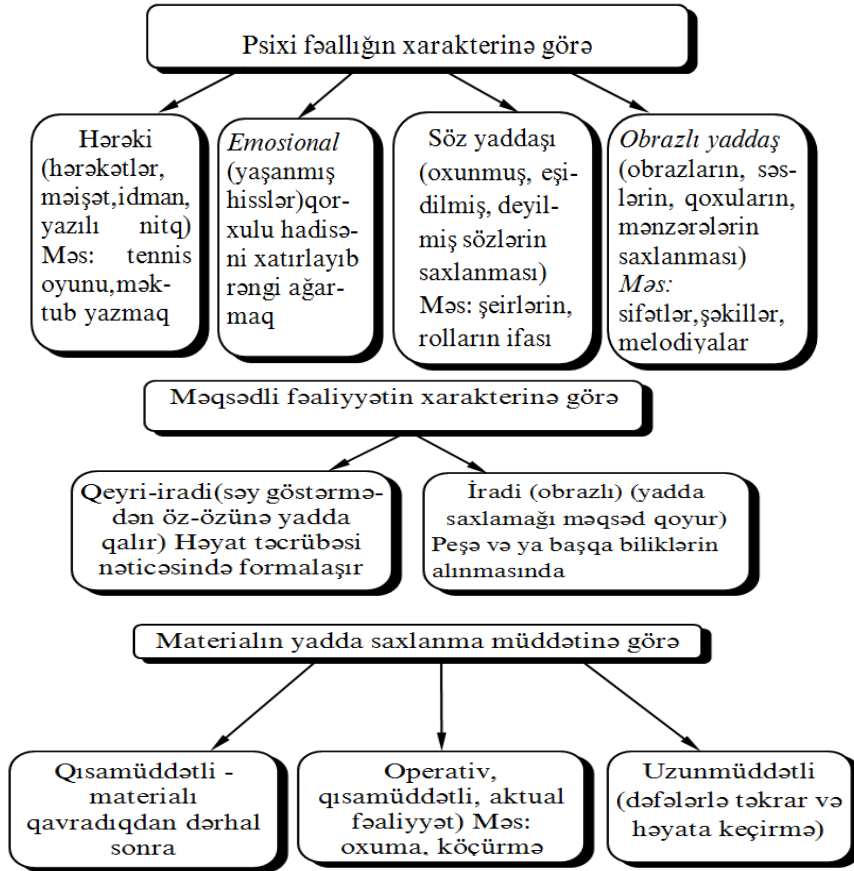
Təkrar etmək – yadda saxlamanın mühüm şərtidir. Lakin kortəbii təkrar yox, planlı, məqsədyönlü və düşünülmüş təkrar faydalıdır. Yadda saxlamada yaddaşı yoxlamaq və möhkəmləndirmək üçün tapşırıqların, müxtəlif təfəkkür və ağıl əməliyyatlarının və s. rolu əvəzsizdir. Dissertasiya işində biz bu imkanların da müəyyən olunmasına nail ola bilmişik.

Psixoloji tədqiqatlardan aydın olur ki, diqqətin əsas xüsusiyyətləri olan cəmlənmə və möhkəmlik ehtiraslı, həvəsli insanları daha çox xarakterizə edir. Müxtəlif şəraitlərdə diqqətlə

işləməyi öyrənmək, kənar qıcıqlardan yayınmaq lazım deyil. Diqqətin davamlılığının inkişafı şagirdin iradi xüsusiyyətlərinin tərbiyə dərəcəsi, diqqətin daxili nizamlanması ilə bağlanmalıdır.

Yadda saxlama iki üsulla reallaşa bilər: mexaniki və dərk etmə.

Yadda saxlamayı əsas fikri seçmək, plan, cədvəl, sxem tərtib etmək, illüstrasiyalardan düzgün istifadə etmək və yaddaşı daha çox məşq etdirmək şərtləndirir. Yaddaşın növləri:

Məlumdur ki, insan beyni bir çox təfəkkür əməliyyatlarını eyni anda yerinə yetirməyə qabil bir sistemə malikdir. Məsələn, bir insana beynindəki qüsursuz quruluş sayəsində bir tərəfdən avtomobili sürərkən, digər tərəfdən maqnitofonu işə sala bilər, o əsnada sükanı da rahatlıqla idarə edə bilərik. Bir çox işi eyni anda yerinə yetirməyimizə baxmayaraq, qarşımızdakı avtomobillər və ya piyadalarla toqquşuruq. Eyni anda ayaqlarımız ilə qaz pedalını idarə edirik. Radio dinləyərkən deyilənləri də tam şəkildə anlayırıq. Söhbətə qaldığımız yerdən davam edir və ən əsası odur ki, bütün bu proseslərin hamısını eyni anda mükəmməl idarə edirik.

Təfəkkürü inkişaf etdirmək, beynin gimnastikası üçün tapşırıq:

Üç cırıdana 5 papaq göstərilir (3 qırmızı, 2 göy). Işıq söndürülür. Qaranlıqda onlardan ikisinə göy, birinə qırmızı papaq geyindirildir. Başqasından soruşmadan onlardan hansı dəqiq deyə bilər ki, onda hansı papaqdır?

III. Biliyin möhkəmləndirilməsi

Yaddaşın gigiyenası, fizioloji təbiəti, mexanizmi və əhəmiyyəti haqqında şərh vermək.

IV. Ev tapşırıqları

- Verilmiş mövzunu oxuyub təhlil etmək, internetdən əlavə məlumat toplamaq;
- Öz fikirlərinizlə şərh etmək;
- Misallar göstərmək;
- BİBO cədvəli tərtib etmək və cədvəli doldurmaq.

Pedaqoji təcrübə zamanı tərəfimizdən təqdim olunan bu dərs modeli maraqla qarşılandı. Digər oxşar dərsi fərqli üsullarla apardıq. Yenə multimedialı təqdimatla şəkillər, cədvəl,

sxem, izahat hazırladıq, lakin bu dəfə mövzuya aid video fraqment, internetdən əldə etdiyimiz laboratoriya təcrübələri də əlavə etdik. Dərsin gedişi zamanı zəruri hallarda interaktiv üsullardan da istifadə həm dərsin canlı, maraqlı keçməyinə, həm də mənimsəmə səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb oldu.

XXI əsr sürət əsri olduğundan hər işdə olduğu kimi, təhsildə də sürətli irəliləyişlərin getməsi labüddür. Modernləşmənin başlıca vəzifəsi məktəb təhsilinin yeni müasir səviyyəyə çatdırılmasıdır. Məlumdur ki, pedaqoji texnologiyalar yalnız təhsilin elementi kimi deyil, həmçinin onun məqsədi, məzmunu, prosesi və nəticəsi kimi xidmət göstərir və bu zaman o, təhsilin ayrılmaz hissəsinə çevrilir. Təcrübə göstərir ki, bir çox yeniliklərin, texnologiyaların kortəbii şəkildə tətbiqi arzu olunan nəticəni vermir. Hər bir yeniliyin məqsədə müvafiq olması və yerində nəzərə alınması, şübhəsiz ki, görülməli işin xeyrinə olacaqdır. Biologiyanın tədrisi zamanı da ən maraqlı və nümayişli zəruri olan proseslərin yeni təlim texnologiyaları ilə tədrisi auditoriyanın geniş marağına səbəb olur.

Biologiyanın tədrisində yeni məzmunlu mövzuların öyrədilməsi zamanı dünya təcrübəsindən novatorcasına istifadə, yeni təlim texnologiyalarından əsaslı şəkildə istifadə ön plana çəkilməlidir. Müasir dərs deyən müəllim özü də müasir olmalı, respublikada və dünyada gədən yeni təhsil islahatları ilə mütəmadi maraqlanmalı, öz işlərində tətbiq etməlidir. Hazırda respublikamızda da yeni təlim texnologiyalarından, interaktiv təlim metodlarından istifadəyə daha çox üstünlük verilməlidir. Nəzərdə saxlamalıyıq ki, texnologiya ümumi halda ətraf aləmin dəyişdirilməsi, materiallar istehsalı və mənəvi dəyərlər sisteminin formalaşması ilə bağlı insanlar tərəfindən tətbiq olunan, elmi və praktik cəhətdən əsaslandırılmış fəaliyyət sistemidir.

Ш.Ш.Алескерова

**Возможности воздействия средств обучения
на развитие биологического образования**
Резюме

В статье отмечено важное значение новых образовательных реформ, интерактивного обучения, конструктивных методов, коммуникативного обучения, современных технологий обучения, модернизированной методики и возможности способов их использования в развитии биологического образования. И подтверждается тем, что большинство реформ, проведенных в области образования, направлены на решение существующих и возникающих проблем в этой области.

В настоящее время необходимо предпочитать использование новых технологий обучения и методов интерактивного обучения, так как современные технологии с научной и практической точки зрения являются обоснованной системой деятельности примененные людьми при производстве материалов и формировании системы моральных ценностей.

Sh.Sh.Alasgarova

Influence of modern trainings in the development of biological education
Summary

Article outlines the new educational reforms in the development of biological education, interactive training, constructive methods, communicative training, modern learning technologies, and the use of modern methods and techniques are important. It is based on the fact that many such reforms in the field of education aim at solving existing and emerging problems in this area.

At present, new training technologies and interactive learning styles should be more emphasized. Because it is based on modern technology, in general, the changing of the environment, the production of materials and the formation of the system of moral values, based on the scientific and pragmatic operating systems.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 28.01.2019

S.S.ƏLİYƏVA*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru*
*e-mail: sevinc-aliyeva-66@mail.ru***Bakı Dövlət Universiteti**

(Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 23)

FƏNLƏRARASI DİALOJİ TƏLİMİN PEDAQOGİKASI*Açar sözlər: təhsil, fənlərarası təhlil, təlimin pedaqogikası, tədris proqramları, dialoq konsepsiyası**Ключевые слова: образование, междисциплинарный анализ, педагогика обучения, учебные программы, концепция диалога**Key words: education, intersubject analysis, teaching pedagogy, training programs, the concept of dialogue*

Giriş. Məlumdur ki, pedaqoji interdisiplinar integrasiya mərhələsini tədris strukturunun (kurrikulumun) bir və ya bir neçə didaktik modelinin reallaşdırılmasının, ya da öyrənilən biliklərin əlaqələndirilməsi və təqdim olunmuş tədris proqramının daxilində uyğunlaşdırılmasının çıxış nöqtəsi kimi təyin etmək olar. İntegrasiya başlıca fəaliyyət hesab edilsə də, faktiki heç bir unikal interdisiplinar pedaqogika mövcud deyil.

Problemin işlənmə dərəcəsi. Fənlərarası dialoji təhsil və təlim uzun müddətdir ki, alimlərin və praktik pedaqoqların diqqət mərkəzindədir. Məlumdur ki, insan şüurlu varlıq olaraq dünyanı bütöv qavrayır və lazımi tədbirləri həyata keçirir. Bu, təhsil prosesinə də aiddir. Təhsilin təşkili cəmiyyətdə olan həyat fəaliyyəti sahələri ilə, elmin təsnifatı və dövrün tələbi ilə müəyyənləşir. Bu xüsusiyyəti nəzərə alan tədqiqatçılar artıq dialoji, problemli təhsildən bəhs edirlər. Bu sahədə istər yerli, istərsə də xarici tədqiqatçıların kifayət qədər əsərləri var. bunlar sırasında xeyli sayda praktik, tövsiyəli xarakter daşıyan əsərlər var.

Bu məqalənin yazılmasının **məqsədi** – fənlərarası dialoji təlimin üstünlükləri və xüsusiyyətləridir.

Əsas məzmun. Dialoq adi söhbət və yaxud fikir mübadiləsi deyil. Bu, yeni biliklərə, məlumatlara, anlayışlara, ən əsası da daha yaxşı pedaqoji praktikaya yol açan strukturlaşdırılmış geniş prosesdir. Dialoq strateji istiqamətləndirilməni nəzərdə tutur. Bu istiqamətləndirmə iştirakçıların biliklərinin və əqidələrinin başlanğıc mərhələsinin çərçivələrindən kənara çıxmağa yönəlmişdir. Çünki biliklərə əsaslanan hər bir progressiv təşkilatda, cəmiyyətdə yeni biliklərin və dərk etmənin yeni istiqamətlərinin təməlində dialoq dayanır. Əsas etibarilə bilik cəmiyyətinin təşkilatında dialoq ənənəvi ritorikanın məhsulları – nəql etmə, anlatma, arqument və inandırmaqlarla deyil, problemlərin həlli və yeni ideyaların işlənilib hazırlanması ilə əlaqəlidir.

“Dialoji savadlılığı” diskursda effektiv şəkildə iştirak etmək bacarığı kimi təyin etmək olar. Onun məqsədi yeni bilik və anlayışı yaratmaqdır. O, “funksional savadlılıq”dan – gündəlik həyatın məqsədləri üçün istifadə edilən vasitələri dərk etmək və işlətmək bacarığından – fərqlənir. Beləliklə, dialoji savadlılıq bilik cəmiyyətinin fundamental savadlılığıdır və təhsil siyasəti elə formalaşmalıdır ki, o, təhsil və təlimin əsas məqsədinə çevrilsin.

Təhsil kontekstində biz dialoji təlimi tələbələrin təfəkkürünə, anlamasına, təlim-tədris prosesinə kömək etmək üçün söhbətin imkanlarını və potensial gücünü işlədən ümumi didaktika kimi təyin edirik. Biz hesab edirik ki, bu pedaqogikanın əsasında müəllimin, pedaqoqun təhsil alanların sonrakı inkişafına imkan yaradan kommunikativ yanaşmalar arasında ən yaxşısını seçmək qabiliyyəti durur. Bu zaman o, səmərəli təfəkkürün inkişafı və müzakirə predmetinin dərindən dərk edilməsi üçün dialoq-sorğudan istifadə edir.

“Dialoq-sorğu” termini ilə biz dialoq iştirakçıları arasında qarşılıqlı fəaliyyətin məqsədini ifadə edirik. Onun məqsədi rəqiblər üzərində qələbə çalmaq yox, mürəkkəb məsələlər haqqında kollektiv şəkildə düşünmək və bu məsələlər üzrə ağıllı mülahizələr, təkliflər ver-

məkdən ibarətdir. Dialoji sorğu zamanı iştirakçılar təkcə öz mövqelərini arqument və dəlillərlə əsaslandıraraq bir-birini inandırmağa çalışırlar. Həmçinin onlar alternativ yollar axtarırlar və qrupun, yaxud kollektivin irəli sürdüyü yeni arqumentlərin təsiri altında öz fikirlərindən dönməyə razıdirlar. Dialoq dərslər zamanı müəllimlər və tələbələr arasında fəaliyyətin, qarşılıqlı əlaqənin, ittifaqın və əməkdaşlığın orijinal formasıdır. Müasir nəzəriyyəçilər və tədqiqatçılar güman edirlər ki, müəllimlər və şagirdlər arasında verbal mübadilənin həqiqi pedaqoji dəyəri onun dialoji təşkilində (1; 2; 3) özünü göstərir. Məsələn, əsl dialoqun mənasını şərh edən Mixail Baxtin onu “hazır həqiqətə malik olduğunu iddia edən monologizm”dən fərqləndirir.

Monoloji nəzəriyyəyə əsasən “həqiqəti bilən onu bilməyənlə və səhv edənə təlimat verir”. Əksinə, dialoji təlimdə “həqiqət onu birlikdə axtaran insanlar arasında, qarşılıqlı dialoji əlaqələr prosesində yaranır” (1, s.81; s.110). Brazilya pedaqog-psixoloqu Paulu Freyre monoloji təhsilin diaqnozunu oxşar şəkildə, amma daha çox siyasi mənada vermişdir. Onun fikrincə, müəllimin vəzifəsi “tələbələrə nəql etdiklərinin məzmunu ilə “doldurmaq”dır və monoloji təhsil bu müəllim üçün səciyyəvi olan “nəql etmə xəstəliyindən əziyyət çəkir” (3, s. 52). Freyre alternativ model kimi “problemlərin qoyuluşunu daxil edən” modelini təklif edir. Bu model “dialoqu dərk etmə fəaliyyəti üçün əvəzedilməz” hesab edir (1, s. 81, s. 110).

Dialoji tədris və təlimi geniş mənada pedaqoji yanaşma kimi təyin etmək olar. Ona əsasən tələbələr mənə və dəyərlərin işlənilib hazırlanmasında birgə şəkildə iştirak edirlər. Bu yanaşma auditoriyada diskursun əsas aspektləri üzərində ümumi nəzarəti ilə xarakterizə olunur. Müasir tədqiqatların təhlili əsasında aşağıdakıları iddia etmək olar: birincisi, bir çox mütəxəssislər dialoji təhsilin geniş şəkildə tətbiq olunmasını dəstəkləyirlər. İkincisi, dialoji təlimin böyük potensiala malik olduğunu, onun tələbələrin təfəkkürünü daha yüksək səviyyədə inkişaf etdirməyə və fənn biliklərini daha dərinlən anlamağa imkan yaratdığını sübut edən empirik əsaslar gündən-günə artmaqdadır.

Dialoji pedaqogikanın daha yüksək inkişaf mərhələsinə keçmək üçün müəllimlər tədris və təlim şəraitində baş verən prosesləri təqib edib onlara münasibət göstərmək üçün imkan yaradan pedaqoji qabiliyyətlərə malik olmalıdırlar. Dialoji metodların mənalılarının müxtəlif açılma yollarını dərk etməkdən əlavə, müəllimlər dərslərin məqsədlərinin əldə edilməsinə yönəlmiş dialoji prinsipləri yaratmaq bacarıqlarına malik olmalıdır. Buraya müəllim tərəfindən dialoqun sərhədlərini müəyyən etmək bacarığı da daxildir. Məsələn, dialoq-sorğuya əsaslanmış bütün yanaşmalar tədris proqramlarına inteqrasiya etdiyinə görə müəllimlər aydın şəkildə anlamalıdırlar ki, autentik tədqiqatların mərhələləri necə açılmalı və müzakirə nə zaman elmi yekunlara yönəldilməlidir.

Beləliklə, müəllimlər təlimin fərqli məqsədləri üçün nəzərdə tutulmuş təlim dövründə aparılan müxtəlif tipli söhbətlərə hazır olmalıdır. “Dialoji pedaqogika” termini, adətən, dialoji pedaqogikanın empirik yanaşmalarının həyata keçirilməsi üçün istifadə edilir. Buna baxmayaraq, təhsil üzrə müasir tədqiqatlara dialoji təlimin nəzəri və pedaqoji nəticələri haqqında tənqidi diskussiyalar da daxildir. “Dialoji” termini müxtəlif tipli dialoq-sorğu, söhbət, diskurs, arqumentlər və tədqiqatlar ilə əlaqəlidir.

Deməli, burada həll edilməmiş iki məsələ qalır: empirik mühitdə dialoq qarşılıqlı fəaliyyət formalarına aiddirmi? Dialoji nəzəriyyənin nəticələri nəzərə alınır mı? Bizim fikrimizcə, empirik və nəzəri aspektlər “dialoji pedaqogika” kontekstində qarşılıqlı şəkildə bir-biri ilə əlaqəlidir. Artıq qeyd olunduğu kimi, biz dialoji təlimin ədəbiyyatda təqdim olunmuş elmi təriflərinin nəzəri şəkildə anlaşılmasına əsaslanmış, həmçinin dərslər zamanı dialoji təlimin dialoji pedaqogika formasında həyata keçirilməsinin ayrı-ayrı aspektlərinə toxunmuşduq. Tədqiqatçı R.Aleksanderin fikrincə, dialoji pedaqogika bilavasitə empirik kontekstə aiddir. Lakin bu fikrə pedaqoji elmin məzmununda normativ və empirik dixotomiyanın mövcudluğu ilə bəraət qazandırmaq mümkün deyil, çünki dialoji tədris və təlim tez-tez nəzəri təsvirlər üçün istifadə olunur.

Sonda dialoji təlimin Aleksander (4, s. 28) tərəfindən tətbiq edilmiş prinsiplər üzrə təsnif edilən xarakteristikasına diqqət yetirək. Tələbələrin cavablarından asılı olaraq Aleksander

söhbəti dialoqdan ayırır. Dialoji təlimdə mübadilə bütün tədqiqatla bağlıdır. Aleksanderin dialoji nəzəriyyəsinə aşağıdakı beş prinsip daxildir:

- Kollektiv: müəllimlər və tələbələr həm qrupda, həm də sinifdə təlimin vəzifələrini birlikdə yerinə yetirirlər;
- Qarşılıqlı: onlar bir-birinə qulaq asır, ideyaları ilə bölüşür və müxtəlif nöqteyi-nəzərləri müzakirə edirlər;
- Dəstək: “səhv” cavablardan çəkinmədən tələbələr öz fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə edirlər; onlar ümumi razılığa gəlmək üçün bir-birinə kömək edirlər;
- Kumulyativ: müəllimlər və tələbələr özünün və bir-birinin bilik və təcrübəsinə əsaslanır, yəni fərqli subyektiv bilik və təcrübə arasında mübadilə baş verir;
- Məqsədyönlülük: müəllimlər dialoji təlimi konkret tədris məqsədləri ilə planlaşdırır və ona sinifdə həyata keçirməyə cəhd edir.

Nəticə. Ümumiyyətlə, qarşılıqlı dialoji fəaliyyət aşağıdakı yolla müəyyən edilir: tələbələr sual verir, dərslər zamanı yaranmış fikirləri şərh edir, öz nöqteyi-nəzərlərini izah edir və düşünmək üçün onlara daha çox vaxt ayrılır. Tələbələrə müəllimin dəstəyi lazımdır, müəllim isə, öz növbəsində, onların təşəbbüsünü nəzərə almalı, davamlı və qarşılıqlı fəaliyyəti təmin etmək üçün söhbətdən istifadə etməyi bacarmalıdır. Lakin burada “qarışıqlıq riski” (4) yarana bilər, çünki dialoji təlim termini bir çox sahələrdə – məsələn, elm sahəsində ali təhsilin öyrənilməsi çərçivəsində geniş tətbiq olunur.

Problemin aktuallığı. Qarşılıqlı dialoji fəaliyyətin təlim-tərbiyə prosesində rolu olduqca böyükdür. Ünsiyyət formalarından biri olan dialoji fəaliyyətin özünəməxsusluqları müəyyən dərəcədə elmi birlik tərəfindən qəbul olunan metodoloji əsaslarla da sıx bağlıdır.

Problemin yeniliyi. Təhsil insan cəmiyyətinin tarix boyu davan edən, nəsillərarası əlaqələri təmin edən bir sahə olduğu üçün burada təlim və tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi olduqca vacibdir. Müasir dövrdə təhsilə olan tələbləri nəzərə alaraq burada interaktiv təlimə üstünlük verilir. Bu da qarşılıqlı dialoq məsələsini önə çəkir.

Problemin praktik əhəmiyyəti Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində aparılan islahatlar baxımından dialoji təhsilin düzgün təşkili olduqca vacib bir məsələdir. Bu baxımdan təhlil olunan problemin praktik əhəmiyyəti də yüksəkdir.

Ədəbiyyat

1. Бахтин М. М. Проблема речевых жанров. // Бахтин М. М. Литературно-критические статьи. Москва, Художественная литература, 1986.
2. Alexander. R. J. (2005, July). Culture, dialogue and learning: Notes on an emerging pedagogy. Paper presented at the Conference of the International Association for Cognitive Education and Psychology, University of Durham, UK.
3. Freire. P. Pedagogy of the oppressed. New York, NY: Continuum. 1993.
4. Alexander R. Towards dialogic teaching. (3rd Ed.) New York: Dialogs, 2006, p. 119f.
5. Мельникова Е.Л. Проблемно-диалогическое обучение: понятие, технология, предметная специфика // Эксперимент и инновации в школе, 2008/2.

С.С.Алиева

Педагогика межпредметного диалогического обучения

Резюме

Лучшие практики педагогической науки подтверждают, что учителя при пересечении границы изучаемой дисциплины, готовят свои уроки, исходя из требований современной педагогики. В целом междисциплинарная интеграция и синтез связаны с инновативной педагогикой, которая признает важность активного участия в процессе исследований, с учетом социокультурных норм и ценностей обучения на всех этапах. Учителя используют инновацион-

ные подходы, которые помогают ученым, преподавателям и студентам сотрудничать на основе диалога, выявлять и решать проблемы, а также развивать критическое мышление.

Хотя концепция диалога уже стала популярным понятием, ее точное определение еще не найдено. Тем не менее, новая тенденция уже появилась и, основываясь на ней, почти все обучающиеся более эффективно занимаются и приобрели стратегические изменения посредством диалога.

S.S.Aliyeva

Pedagogy of Interdisciplinary Dialogical Training

Summary

The best practices of pedagogical science confirm that teachers prepare to their lessons based on the requirements of the modern pedagogy when crossing the border of the studied discipline. In general, interdisciplinary integration and synthesis are connected with the innovative pedagogy, which recognizes the importance of active participation in the research process, taking into account the socio-cultural norms and values of learning at all stages. Teachers use innovative approaches that help scientists, teachers and students to collaborate through dialogue, identify and solve problems, and develop critical thinking.

Although the concept of dialogue has already become a popular one, its precise definition has not yet been found. Nevertheless, a new trend has already emerged and, based on it, almost all students have been more effectively engaged and acquired strategic changes through dialogue.

*Rəyçilər: ped.f.d., dos. N.B.İmamverdiyeva,
ped.f.d., dos. İ.V.Şıxəliyeva*

Redaksiyaya daxil olub: 21.01.2019

F.A.ƏSƏDOVA

e-mail: fatya.asadova@mail.ru

Bakı Slavyan Universiteti

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN TƏDRİSİ PROBLEMLƏRİ (QOŞMA)

Açar sözlər: *köməkçi nitq hissələri, qoşma, məna növü, eynicinsli, ilk anlayış*

Ключевые слова: *служебные части речи, предлог, вид значений, однородный, понятие*

Key words: *auxiliary parts of speech, preposition, kind of meaning, homogeneous, first understanding*

Hər bir dilin leksikasını təşkil edən sözlərin eynicinsli olmadığı hamıya məlumdur. Bu sözlərin böyük bir qismi əşyaların adını, əlamətini, sayını, hərəkətini, yerini, səbəbini, baş vermə zamanını və s. bildirməklə leksik mənaya malik olur, müəyyən suallara cavab verir və cümlə üzvü olurlar. Dilin lüğət tərkibinin çox az qismi leksik məna daşımır, suala cavab vermir, ya heç cümlə üzvü olmur, ya da qoşulduqları sözlə birlikdə cümlə üzvü olurlar. Beləliklə, leksik mənaları, qrammatik xüsusiyyətləri və sintaktik funksiyalarına görə qruplaşdırılan həmin sözlər əsas və köməkçi nitq hissələri adlanır.

Bu xüsusiyyət bütün dünya dillərinə məxsusdur və bizim ana dilimiz də istisnaqlı təşkil etmir. Müasir Azərbaycan dilində 6 əsas, 4 köməkçi nitq hissəsi var. Əsas nitq hissələri isim, sifət, say, əvəzlik, feil, zərf, köməkçi nitq hissələri isə qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər və dilimizdə hiss və həyəcanımızı ifadə etmək üçün işlətdiyimiz sözlər xüsusi bir qrup təşkil edir ki, onlar da xüsusi nitq hissəsi hesab olunan nidalardır.

Nəzərə alsaq ki, ana dili dərslərində şagirdlərə düzgün, dəqiq, aydın, yığcam, anlaşqlı, rabitəli, məntiqli və emosional şəkildə danışmağı öyrətmək müəllimlərin üzərinə düşən vəzifədir. Bu nitq hissələri ilə bağlı işə diqqət yetirməliyik. Şagirdlər ibtidai sinifdə əsas nitq hissələri ilə tanış olur və hətta bəzi mövzuları haqqında geniş məlumat alırlar. Lakin köməkçi nitq hissələri ilə vəziyyət belə deyil. İbtidai sinifdə şagirdlərin demək olar ki, köməkçi nitq hissələri ilə heç bir tanışlığı olmur, da, də, ki bağlayıcılarını nəzərə almasaq, köməkçi nitq hissələri orta məktəbin morfolojiya kursunun mühüm bölmələrindən biridir. Köməkçi nitq hissələrinin tədrisi zamanı əsas mərhələ həmin nitq hissələri haqqında ilk anlayışların verilməsidir.

Köməkçi nitq hissələrinin tədrisi zamanı çalışmaq lazımdır ki, şagirdlər hər bir köməkçi nitq hissələrinin qrammatik əlamətlərini dəqiq mənimsəsinlər. Bu zaman, yəni köməkçi nitq hissələrinin tədrisi prosesində müqayisə üsulundan geniş şəkildə istifadə olunması məqsədə uyğun hesab olunur. Tədris prosesində köməkçi nitq hissələri həm əsas nitq hissələri, həm də bir-biri ilə hərtərəfli müqayisə olunmalı, onların oxşar və fərqli xüsusiyyətləri şagirdlərin nəzərinə çatdırılmalıdır. Bu zaman müəllim yalnız nəzəri izahla kifayətlənməməli, həmçinin şagirdlərin nitqini və düzgün yazı vərdişini inkişaf etdirməyə də əhəmiyyət verməlidir. Müşahidələr göstərir ki, köməkçi nitq hissələrinin öyrədilməsi zamanı şagirdlərə bir sıra praktik vərdişlər aşılamağa, ifadəli oxu mədəniyyətini inkişaf etdirməyə geniş imkanlar vardır.

Köməkçi nitq hissələrinin tədrisinə qoşmalar ilə başlanılır. Qoşmalar haqqında məlumat verməzdən əvvəl, nitq hissələri haqqında frontal sorğu və ya müsahibə aparılması məqsədə uyğun hesab olunur. Sorğu zamanı dilimizdə neçə nitq hissəsi olduğu, onların neçə yerə bölündüyü soruşulur. Bu zaman şagirdlər aşağı siniflərdə keçdiklərini həm xatırlayır, həm də təkrar edirlər.

İsmi adlıq, yiyəlik, yönlük və çıxışlıq halında olan sözlərə qoşularaq müəyyən məna çaları yaradan köməkçi nitq hissəsinə qoşma deyilir: məsələn, qonşuya kimi, ondan başqa, sə-

nin üçün, quştək, buna dair, dediyimdən əlavə, səndən ötrü, yoxuşa doğru, kəndə sarı, qızımdan qeyri və s.

Qoşmanın ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri özündən əvvəlki sözü, yəni qoşulduğu nitq hissəsini ismin bu və ya digər bir halında tələb etməsidir. Yəni qoşmalar idarəedici xüsusiyyətinə malikdir və onların qoşulduğu söz ismin müəyyən bir halında olmalıdır. (3, 336) Məs.:

Bu **sözdən sonra** sənə deməyə heç sözüm yoxdu. Zabit **səngərə tərəf** dizin-dizin süründü. Onun gözləri **almaz kimi** parıldayırdı.

Bu misallarda **sonra** qoşması çıxışlıq halda (**sözdən sonra**), **tərəf** qoşması yönlük halda (**səngərə tərəf**), **kimi** qoşması çıxışlıq halda (**almaz kimi**) sözə qoşulmuşdur.

Qoşmaların tədrisi zamanı öyrəncilərin nitqini inkişaf etdirmək məqsədi ilə, qoşmaların sayəsində şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək, sinonim qoşmalar haqqında onlara daha geniş məlumat vermək lazımdır. Bizə məlumdur ki, köməkçi nitq hissələrinə daxil olan sözlər və eləcə də qoşmalar dilimizdə o qədər də çox deyil. Ona görə də qoşmaların tədrisində lüğət işi geniş həcmdə aparılmır. Bu zaman biz yalnız dərslikdə verilmiş qoşmaları deyil mümkün qədər, nitqdə daha çox işlənən digər qoşmaları da əhatə etməliyik.

Qoşmaların tədrisində nitq inkişafı üzrə aparılacaq işlərin ilk mərhələsini, şübhəsiz, həmin nitq hissəsinə daxil olan sözlər hesabına şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək təşkil etməlidir. Lakin məlum olduğu kimi, köməkçi nitq hissələrinə daxil olan sözlər və o cümlədən də qoşmalar dilimizdə miqdarca o qədər də çox deyildir. Buna görə də təbiidir ki, buradakı lüğət işi əsas nitq hissələrinin, məsələn, ismin tədrisində olduğu kimi geniş həcmdə aparılır. (1, 193)

Nitqdə qoşmalardan istifadə etməyin vacibliyi barədə müəllim aydın təsəvvür yaratmalıdır. Əsas nitq hissələrindən fərqli olaraq, qoşmalar ayrılıqda məna bildirmir. Ayrılıqda məna bildirməyən qoşmaların nitqdə ən incə mətləblərin ifadə olunmasına xidmət etdiyini təlim zamanı öyrəncilərə başa salmaq müəyyən qədər çətinlik törədir.

Bu zaman şagirdlərə izah edilməlidir ki, qoşmaları digər köməkçi nitq hissələrindən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri onun qoşulduğu sözlə birlikdə cümlə üzvü olmasıdır. Məsələn,

Sözün də su kimi lətafəti var,

Hər sözü az demək daha xoş olar.

(Nizami Gəncəvi)

İnci tək sözlər seç, az danış, az din

Qoy öz sözlərinlə dünya bəzənsin.

(Nizami Gəncəvi)

Qaranlıq axşam olanda günü doğulan!

Qarla yağış yağanda ər kimi duran!

(Kitabi-Dədə Qorqud)

Qoşmalar cümlədə sözlər arasında əlaqə yaradır, onlar cümlədən çıxarılsa, sözlər arasındakı əlaqə pozular. Məsələn, Nənə nəvələri üçün maraqlı nağıl söylədi, cümləsindən üçün qoşmasını çıxarsaq, cümlədəki sözlər arasında əlaqə pozular və heç bir məna ifadə etmək mümkün olmaz. Bəzən də qoşmanı çıxardıqda cümlə öz bütövlüyünü saxlayır və sözlər arasındakı əlaqə pozulmur. Məsələn, *Mehriban evə tərəf getdi* cümləsində *tərəf* qoşması hərəkətin istiqamətini bildirir. Həmin cümləni *Mehriban evə getdi* şəklində işlətsək, yenə də istiqamət bildirəcək. Belə düşünülə bilər ki, birinci cümlədə *tərəf* qoşmasını işlətməyə lüzum yox imiş, amma *tərəf* sözü cümləyə əlavə edildikdə fikirdə müəyyən məna fərqi yaranmış *Mehriban evə getdi* cümləsində Mehribanın qəti olaraq *evə getdiyi* ifadə olunursa, *Mehriban evə tərəf getdi* cümləsində hərəkətin məhz *evə* gedib-getməməsi də müəyyən qədər şübhə altına alınır.

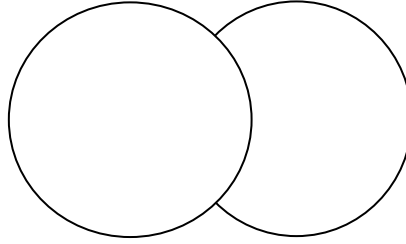
Digər bir nümunə: Birinci və ikinci cümlələri müqayisə edin.

1. *Bacıma dəftər aldım.* 2. *Bacım üçün dəftər aldım.*

1. *Qafar tələsik evə getdi.* 2. *Qafar tələsik evə tərəf getdi.*

1. *Mənim müəllimə hörmətim var.* 2. *Mənim müəllimə qarşı hörmətim var.*

Hər iki cümlələr arasındakı fərqi venn diaqramında göstərin.

Belə nümunələr əsasında şagirdlər qoşmaların nitqdəki məna funksiyaları haqda aydın təsəvvür əldə edərək çalışmalar üzərində işləyir və öyrəndiklərini möhkəmləndirirlər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin tədrisi I hissə. Bakı, Maarif, 1965.
2. Azərbaycan dili, Altun kitab, Bakı, 2008
3. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, Nurlan, 2010.
4. Kazımov Q.Ş. Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrdən XIII əsrə qədər), Bakı, Təhsil nəşriyyatı, 2003.
5. Hacıyev A. Qrammatikanın tədrisində tarixilik prinsipinin nəzərə alınması. Bakı, 1998.
6. Məmmədov N. Azərbaycan dili. Bakı, Sabah, 1993.
7. Səməd Vurğunun aforizmləri. Bakı, Azərnəşr, 1987.

Ф.А.Асадова

Проблема изучения служебных частей речи в средних школах (предлог)

Резюме

В статье отмечается, что ученики начальных классов знакомятся с самостоятельными частями речи и даже получают подробные знания из некоторых тем. За исключением союзов “ki”, “da”, “də” ученики вовсе не изучают служебные части речи. Служебные части речи являются одним из главных разделов курса морфологии в средних школах. Во время обучения служебным частям речи главным этапом является передача первоначальных понятий о них.

F.A.Asadova

Teaching problems of auxiliary parts of speech in secondary schools (preposition)

Summary

It is stated in the article that students get acquainted with key parts of speech in the primary school and they even get extensive information about some topics. But they do not have any acquaintances with the auxiliary parts of speech, do not take into account da, də, ki connectors. Auxiliary parts of speech are one of the important section of morphology course of the secondary school. The main step in the teaching of auxiliary parts of speech is to give the first insight into these parts of speech.

Rəyçi: dos. S.H.Qafarova

Redaksiyaya daxil olub: 22.01.2019

Q.Q.ƏZİZOV

dosent

e-mail: azizov.qulam@gmail.com

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

ƏXLAQ PSIXOLOGİYASI

Açar sözlər: *əxlaq, əxlaqi keyfiyyətlər və normalar, tərbiyə prosesi, tərbiyəvi təsir, tərbiyəvi iş, tərbiyənin idarə olunması, rəhbərlik.*

Ключевые слова: *нравственность, нравственные качества и нормы, воспитательный процесс, воспитательное воздействие, воспитательная работа, управление воспитанием, руководство*

Key words: *moral, moral qualities and norms, nurture process, educational influence, educational work, management of nurturing, leadership*

Əxlaq – tərbiyə psixologiyasının mühüm komponentlərindən biridir. Ona görə də öncə tərbiyə anlayışına aydınlıq gətirmək zərurəti yaranır. Mütəxəssis alimlər tərbiyə anlayışını müxtəlif istiqamətdə şərh etmişlər. Məsələn, ingilis filosofu və pedaqoqu *Spenserin fikrinə görə*, gənc nəslin mövcud mühitə alışdırılması tərbiyə deməkdir. Yaxud məşhur alman pedaqoqu *Herbarta görə*, tərbiyə məşqdən başqa bir şey deyil; tərbiyə uşaqların idarə olunması prosesidir. Azad tərbiyə nəzəriyyəsinin tərəfdarları, o cümlədən *J.J.Russo* əksinə düşünərək qeyd edirdilər ki, uşaqların təbiətinə uyğun gələn vasitələrlə onlara təsir göstərmək prosesi tərbiyədir. Digər pedaqoji cərəyanlar da tərbiyə anlayışının mahiyyətinə dair öz mövqelərini bildirmişlər. Məsələn, *U.Cems* güman edirdi ki, insan təbiəti dəyişməzdir, anadangəlmədir, guya hərislik, acgözlük, dalaşqanlıq, paxıllıq kimi keyfiyyətlər bu və ya digər dərəcədə hamıya xasdır. Bu cür keyfiyyətləri dəyişdirmək mümkün deyil. Buna görə də o, tərbiyə işini şəxsiyyət üzərində *zorakılıq kimi* qiymətləndirmişdir.

Bəs tərbiyə anlayışına sovet pedaqogikasının aparıcı mütəxəssisləri necə baxmışlar? Onların bir qrupu tərbiyəni belə başa düşür: “Cəmiyyətin qarşıya qoyduğu məqsədlərə uyğun olaraq şagirdlərin tərbiyəsinə mütəşəkkil, məqsədyönlü rəhbərlik tərbiyə prosesi adlanır”.

Tərbiyə anlayışına yekun olaraq belə deyə bilərik. *Tərbiyə daxili və xarici amillərin təsiri altında baş verən inkişafın idarə olunmasıdır. Yaxud şəxsiyyətin formalaşması prosesinə rəhbərlik və onun idarə olunması prosesidir.*

Tərbiyə zamanı gənc nəslə aşılanan əxlaqi keyfiyyətlər və normalar *əxlaq psixologiyasının məzmununu* təşkil edir. İnsan əxlaqı üçün səciyyəvi olan *keyfiyyətləri iki qrupa ayırmaq olar*: cəmiyyətin, xalqın zərərinə olan, onun bəyənmədiyi əxlaqi keyfiyyətlər və cəmiyyətin, xalqın bəyəndiyi, qəbul etdiyi əxlaqi keyfiyyətlər.

Paxıllıq, yalan danışmaq, böhtan atmaq, satqınlıq, ikiüzlülük, arxadan danışmaq, qiybət, qorxaqlıq, iradəsizlik, etibarsızlıq, israfçılıq, tənbellik kimi zərərli əxlaqi keyfiyyətlər birinci qrupa aiddir.

Əməksevərlik, insanpərvərlik, təvazökarlıq, sadəlik, halallıq, dostluq, doğruluq, vətənpərvərlik və s. kimi faydalı əxlaqi keyfiyyətlər ikinci qrupun məzmununu təşkil edir. Onlara qısa aydınlıq gətirək.

Əməksevərlik. Qədim zamanlardan indiyədək xalqımızın yüksək qiymətləndirdiyi əxlaqi keyfiyyətlərdən biri əməksevərlikdir. Ulu Zərdüştün “Avesta”sında yazılır ki, ən əxlaqlı adam əməksevər adamdır. Peyğəmbər kəlamlarında da əməksevərliyə böyük məna verilir. Məsələn, “Ulu tanrı bekar qalmamağı, işləməyi lazım bilmişdir; odur ki, çalışın, işləyin. Kim hansı işə layiqdirsə, o işdən yapışmalıdır”. Bu fikir bir sıra atalar sözlərində özünə layiqli yer

tapmışdır. Məsələn, deyilir ki, “Mərdin əli işdə gərək”, yaxud “Mərd kişi çörəyi daşdan çıxarar”.

İnsanpərvərlik. Əxlaq psixologiyasının məzmununa daxil olan nəcib keyfiyyətlərdən biri də insanpərvərlikdir. İnsanpərvərlik geniş anlayışdır. Qardaşa, bacıya, anaya, ataya, övlada, qohuma, qonşuya, yurddaşa, digər sülhsevər xalqların nümayəndələrinə hörmət və rəğbət hissi bu anlayışa daxildir. İnsanpərvərlik qocaların, kimsəsizlərin, xəstələrin, bütövlükdə xalqın qayğısını çəkməkdə, el-obaya toxunanlara qarşı amansız olmaqda da özünü göstərir.

Yoldaşlıq və dostluq. Əxlaq psixologiyasının məzmununa daxil olan keyfiyyətlərdən biri də yoldaşlıq və dostluqdur. Yoldaşlıq və dostluq insanpərvərlik zəminində yaranır və hər ikisi adamların bir-birinə həyan, arxa olmalarını nəzərdə tutur. Yoldaşlığa nisbətən dostluq adamları bir-birinə daha incə tellərlə bağlayır. Bəziləri dostluğa öz vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, mənfəət götürmək vasitəsi kimi baxırlar. Belə dostluğa “çörək dostu, söz dostu, vəzifə dostu, saxta dostluq” deyirlər. Saxta dostluğu saxsı qaba bənzədirlər.

Vətənpərvərlik – öz ailəsini, evini, el-obasını, kəndini, şəhərini, vətəninə sevməkdə, onun tarixini öyrənməkdə, sərhədlərini qorumaqda, lazım gələrsə canını Vətənə qurban verməkdə, düşməninə qarşı barışmaz olmaqda ifadə olunur. Azərbaycan xalqı tarix boyu öz Vətəninə vurğunu olmuş, onu ürəkdən sevmişdir. Bu səbəbdən də xalqımız dönə-dönə təkrar edir: “Doğma yurd şirin olar”, “Hər kəsə öz vətəni şirindir”, “Vətən viran olsa da, Cənnətdən gözəldir”.

Düzlük və doğruluq. Əsrlər boyu Azərbaycan xalqı qoruyub saxladığı və yüksək qiymətləndirdiyi mənəvi keyfiyyətlərdən biri düzlük və doğruluqdur. Düzlük, əsasən, işlə, əməllə, doğruluq, əsasən, sözlə bağlı olur. Adamın gördüyü iş düz, dediyi söz doğru olmalıdır. Bu səbəbdən də onlar birlikdə işlədilir. Peyğəmbər kəlamlarından birində deyilir: “Doğruçu olun, çünki doğruçu olmaqla yaxşılıq etmək bərabərdir. Dilinizə yalan gətirməyin, çünki yalan danışmaq pislik etmək kimi bir şeydir”. Düz iş görən, doğru danışan şəxs mənəvi cəhətdən ucalır, xalqın hörmətini qazanır. Yalançılıq adamın mənəviyyatca yoxsulluğunu göstərir.

Halallıq. Halal yaşamaq, halal yolla ruzi qazanmaq mənəvi paklığın, təmiz əxlaqın zirvəsidir. Əməllərində, davranışlarında halallığı əsas götürən şəxs – özü doğru, sözü düzgün, nəfsi təmiz, əlləri düz, yalandan, böhtandan uzaq olan adamdır. Halal adam maddi çətinlik içərisində yaşadığında da haqqı nahaqdan ayırır, əyri yolla qazanc əldə etməyə meyillənmir, halal ruzi yolunu axtarıb tapır.

Sadəlik və təvazökarlıq. Atalar sərrast deyib: “Sadəlik insanın bəzəyidir”, “Ən böyük gözəllik sadəlikdir”, “Bar verən ağac başını aşağı salar”. Həyat təcrübəsi göstərir ki, ağıllı adamlar kamala çatdıqca, vəzifə cəhətdən yüksəldikcə, məşhurlaşdıqca təvazökarlığı, sadəliyi də artır, özünü öymür. Sadəlik və təvazökarlığın əksi lovğalıqdır, özünü öyməkdir. Özünü öyməyin naqis keyfiyyət olduğunu ata-babalarımız bilmiş və öz münasibətlərini belə bəyan etmişlər: “Özünü öyən, dizini döyər”, “Mənəm-mənəmlik şeytana yaraşar”.

Qısa səciyyələndirdiyimiz mənəvi keyfiyyətlərdən başqa xalqımızın rəğbətlə qarşıladığı nəzakətlik, ədəblilik, xeyirxahlıq, əhdə sadıqlıq, haqqın tərəfində olmaq kimi keyfiyyətlər də var. Bu mənəvi keyfiyyətlər də əxlaq psixologiyasının məzmununa çevrilmişdir.

Əxlaq psixologiyasının *vəzifələrini* həyata keçirmək üçün istifadə edilən üsullar çoxdur: ictimai-faydalı əmək, müzakirələr, disputlar, xəstəyə baş çəkmək, ehtiyacı olanlara yardım etmək, təlimdə geri qalanlara köməklik göstərmək, bədii ədəbiyyatdan, tarixdən faktlar gətirmək, söhbət aparmaq, məruzə etmək, mühazirə oxumaq və s. Bu və ya digər əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşdırılmasında həmin üsulların hamısından eyni zamanda istifadə edilmir. Formalaşdırılacaq əxlaqi keyfiyyətin məzmunundan və tərbiyə olunan şəxsə həmin keyfiyyətin səviyyəsindən asılı olaraq üsullar seçilir.

Qurani-Kərimdə qadına müəyyən əxlaqi tələblər verilir.

1. Namus. Ərindən başqa kişilərlə ehtirasdan çəkinmək, mənəvi təmizlik.

2. Ləyaqət. Mənəvi təmizliyə şübhə yaranmasına yol verməmək.

3. İsmət. Cəlbedici baxışlarla baxmamaq, özgə qarşısında özünün fiziki cazibədarlığını göstərməmək.

4. Təmizlik. Mənəvi təmizlik, həmişə təmiz söz danışmaq, davranışında, münasibətində təmizlik.

5. Toxunulmazlıq. Özünün namusunun, ləyaqətinin, ismətinin, təmizliyinin daim gözlənilməsini təmin etmək.

Nizami Gəncəvinin tərbiyə nəzəriyyəsində əxlaq təliminə xüsusi yer verilir. Nizami ideal insan obrazı yaratmaqla kifayətlənmir, bu tərbiyə sisteminin köməyi ilə hər bir normal düşüncəli şəxsi əsl insanlıq səviyyəsinə çatdırmağın gerçəkliyini sübuta yetirir. İnamlı bildirir ki, əgər tərbiyə düzgün qurulsun, ictimai mühit də sağlamlaşsın və bu mühitdə böyüyənlər ideal insanlıq səviyyəsinə yüksələ bilər. Ona görə də səadət, cənnət birinci növbədə göylərdə yox, yerdə axtarmaq lazımdır. Nizami əxlaq təlimini əsaslandırmaq üçün həyat dərslərindən, məntiqin və dərrakənin gücündən, sözdən, tarixi həqiqətlər olan hadisələrdən geniş istifadə etmişdir.

“Kəlilə və Dimnə” kitabında yüksək əxlaqi keyfiyyətlər öz rəngarəngliyi ilə seçilir. Kitabdan seçdiyimiz bəzi əxlaqi dəyərləri qeyd edək.

– Şücaətli və güclü pəhləvanlar vuruşda, əli düz adamlar ticarətdə, arvad və uşaqlar yoxsulluqda, dost və qardaşlar bərk gündə tanınar.

– Yalvarış və xahişə baxmayaraq, zülmədən əl çəkə bilməyən, əfv edib bağışlamağı bacarmayan adam yaxşı ad qazanmaq nemətindən məhrum olar və mərd adamlar içərisində üzü-qara hesab edilir.

– Qəlbinə dağ çəkilmiş adamın dərini yalnız o adam başa düşə bilər ki, onun da başına bu cür fəlakətlər gəlmiş olsun.

– Başqalarını incitməkdən əl çəkməyin yeganə yolu əxlaqın dəyişdirilməsidir.

– Harada bir fəryad eşitsən, özünü ora çatdırmağa tələs.

– Alçaq və rəzil adam iş başına keçsə, böyük bədbəxtliklər baş verər.

– Bədxah əgər bir adamın qəsdinə durubsa, onun qarşısını almaq qızmış şiri zəncirləmək, gümrə ilan tutmaq kimi qorxulu bir işdir.

– Hiylə və xəyanət ağacının bari müsbət və fəlakət olar.

– İnsanın qəlbinə onun özündən daha yaxşı bilən olmaz.

– İnsanın dili qəlbinin sirdaşı olsaydı, dil sahibinin boynu vurulmazdı.

Füzuli insanı dünyanın nadir, bənzəri olmayan varlığı kimi qəbul edir. Hesab edir ki, insan öz həyatında iki sahənin-sevinc və kədərini daşıyıcısıdır. Füzuli hesab edir ki, *insan daim sevinc içərisində yaşasa*, o, həqiqətdən uzaqlaşar. Daim sevinc axtaran şəxs öz təbii halından çıxar, insani borcunu yerinə yetirə bilməz. İnsan *kədərli olduqda*, öz problemlərini daha dərindən araşdırır, özünü, təbiəti və cəmiyyəti düzgün dərk edir. Füzuli yaradıcılığında *tərbiyə* tamamilə orijinal şəkildə açılır. *Tərbiyə ümitsizlərin ümid çırağı, məzhlumların qurtuluş yolunun yolgöstəricisi hesab edilir*. Əgər insanda inam, ümid, elm, iradə, ədalət, səxavət və ləyaqət olsa, o, hər bir çıxılmaz vəziyyətdən çıxıb bilər, özünü bütün bəlalardan qorumağı bacarar, bəşəriyyətə xeyir verər. Bu gün məktəb təcrübəsində geniş tətbiq olunan tərbiyə prinsiplərinin böyük əksəriyyəti Füzulinin tərbiyə nəzəriyyəsində öz əksini tapmış prinsiplərlə eynilik təşkil edir.

Qabusnamə dünyagörmüş atanın oğluna nəsihət kitabıdır. Kitabda əxlaq psixologiyası üçün vacib sayılan ən zəruri məsələlər atanın dili ilə oğla, böyüyən nəsilərə bir vəsiyyət kimi təqdim olunur. Kitabın mahiyyəti insanlığa xas olan ən yüksək keyfiyyətlərin həyatda reallaşdırılmasına nail olmaqdır. Müasir tərbiyə prosesində istifadə edilə bilən məsələləri, dəyərli sözləri qeyd edək.

– Yaxşı adamlar bu dünyada aslan təbiətli, pis adamlar it təbiətli olurlar. İt tapdığı şeyi oradaca yeyər, aslan isə ovladığını başqa yerdə .

– Ata və ana övladla Yaradan arasında vasitəçidir. Deməli, hər adam özünə və Yaradanına hörmət etdiyi kimi, ata və anasına da hörmət etməlidir.

– Sənəti olmayan adam kölgəsiz ağac kimidir. Nə özünə xeyir verər, nə özgəsinə.

- Namərd adama yaxşılıq etmək şoranlığa toxum atmaq kimi bir şeydir.
- Heç kəsə pislik etmə. Çünki pislik etdiyin adamın ürəyi nə qədər sıxılır, rahatlığı pozulursa, sən də ürəyin o qədər sıxılır, rahatlığın pozulur.
- Bütün sənətlərin açarı elm və tərbiyədir. Nəfsi tərbiyə etmək yüksək əxlaqi keyfiyyətdir.
- Yaxşılığı başa vurmaq, yaxşılıq etməmək kimi bir şeydir.
- Elmi olub, ağıl olmayan adama elm əziyyət verir.
- Həyatdan dərs ala bilməyən adama heç kəs dərs verməməlidir, çünki əməyi hədəf gedər.
- Yaxşı adla ölmək, pis adla yaşamaqdan yaxşıdır.
- Xeyirxah, düz danışan olmasan, nə qədər var-dövlətin olsa da, yoxsulsan.

Ümumiyyətlə, yaxşı və pis əxlaqlı insanlar eyni mühitdə yaşamağa məhkumdurlar. Pis əxlaqlı təmizləməyin bir ümumi çarəsi var: xəstəliyi və onun törəmə səbəblərini, insan üçün zərərini bilmək. Sonra hər kəsin xəstəliyini təhlil etməsi, müalicə yolları seçməsi və müalicəyə başlaması lazım gəlir.

Öz nöqsanlarını görmək insanlar üçün çox çətin olan bir məsələdir. Amma sadıq dost, ağıllı valideyn, mərhəmətli yaxın adam, müəllim xəstəni təhlükələrdən mühafizə edən insanlardır. Bu insanların səyi nəticəsində pis əxlaqlıların sayını tədricən azaltmaq mümkündür. Tədricən həyata keçirilən belə alicənablıq fəaliyyəti saf əxlaqlı, sağlam cəmiyyətin formalaşması ilə nəticələnəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Kəlilə və Dimnə. Bakı, 1982.
2. Qabusnamə (Farscadan tərcüməsi). Bakı, 1989.
3. Qurani-Kərim. (Ərəbcədən tərcüməsi). Bakı, 1997.
4. Qaralov Z.İ. Tərbiyə. Üç cildə. Bakı, 2003.

Г.Г.Азизов

Нравственная психология *Резюме*

В статье рассматриваются такие важные нравственные качества, как человеколюбие, скромность, простота, правдивость, честность, дружба, патриотизм и т.п. Нравственные качества анализируются на примерах из Корана, а также произведений «Кялиля и Димне», «Габуснаме», творчества Низами, Физули.

G.G.Azizov

Psychology of morals *Summary*

Important qualities like industriousness, humanism, modesty, humility, forgiveness, friendship, truthfulness, patriotism and so on are investigated in the article. Moral qualities are analyzed with the examples from the Quran, Kalila and Dimna, Gabusnama, and from the works of Nizami and Fuzuli.

Rəyçi: dos. S.N.Heydərova

Redaksiyaya daxil olub: 09.01.2019

N.Ə.FƏRƏCOVA

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., H.Əliyev pr., 429)

ŞAGİRD ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASININ SOSIAL-PEDAQOJİ VƏ PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: ailədaxili mühit, müəllim-şagird münasibətləri, ailə dəyərləri, ailədəki laqeyidlik, ailədəki tabeçilik

Ключевые слова: родительская среда, отношения учитель-ученик, семейные ценности, безразличное отношение внутри семьи, подчинение внутри семьи

Key words: family atmosphere, relationship between teachers and students, family values, family carelessness, family submission

Şəxsiyyətin ailədə formalaşmasının tarixi çox qədimdir. Həm tarixi milli dəyərlər əsasında, həm də dini zəminə istinad edərək təşəkkül tapan milli ailə qanunlarının digər xalqlarda olan ənənələrlə oxşar tərəfləri olsa da, xüsusi, özəl fərqlilikləri də mövcuddur. Ataya və anaya qarşı sonsuz hörmətin ifadəsi, “böyüklərin bir sözünü iki etməmək” prinsipinə sadıqlıq, qərarların qəbul edilməsində son, qəti fikrin valideyinlər tərəfindən irəli sürülməsi, dəstəklənməsi və s. bu kimi yanaşmaları, nəinki təkcə azərbaycanlıların adət-ənənələrində, eyni zamanda türk xalqlarının əksəriyyətinin həyat fəlsəfəsində və mədəniyyətlərində, ümumiyyətlə, Şərqi dünyasında açıq-aydın görmək olur.

Hər bir mühitdə heç kim mütləq azadlığa malik ola bilməz. Hegelin dediyi kimi, azadlıq dərk olunmuş zərurətdir. Əsas məsələ bu zərurətin həddlərini optimal şəkildə müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Dünyada tarixən müxtəlif tərbiyə sistemləri formalaşaraq müxtəlif yerlərdə uyğunluq nöqtəyi-nəzərindən tətbiq olunmağa başlanılmış və davam etməkdədir. Lakin məqsəddən asılı olaraq öncədən qərara gəlinməlidir: biz icraçı, yoxsa yaradıcı insan ərsəyə gətirmək istəyirik? Bunlardan hər birinin yaradılması üçün müvafiq üsul və vasitələr vardır. Böyüklərin tapşırıqlarına qeyd-şərtsiz əməl edən, sözə qulaq asan, nizam-intizam qaydalarına həssas yanaşan, təyin olunmuş yolla gedən və bunu həyat tərzinə çevirən tərbiyəli şəxs obrazı bizə yaxşı məlumdur. Dikbaş, böyüklərin yanında fikir söyləməkdən çəkinməyən, müəllimlərlə mübahisə edən, qaydaları pozmaqda maraqlı olan, “ipə-sapa yatmayan” tərbiyəsiz və ya “çətin tərbiyə olunan” uşaq obrazı da tez-tez rast gəlinən real faktlardanıdır.

Sağlam cəmiyyətin təşəkkül tapmasında ən vacib amillərdən biri ailə dəyərləridir. Qloballaşan dünyada həyatın bir çox sahələrində sürətlə gedən dəyişikliklər, yeniliklər xalqların və millətlərin həyata qarşı baxışlarına, sosial mühitə uyğunlaşmaları və subyektlərlə münasibətlərinə də öz təsirini göstərir.

Hazırda təhsil və tərbiyə sahəsində inkişafımız uşaqların hərtərəfli formada yetişdirilməsindən birbaşa asılıdır. Uşaq məktəbdə şagird olduğu kimi, evdə də ailənin bir üzvü – övladıdır. Deməli, uşağın öz hüquq və vəzifələrini dərindən bilən, həyat çətinliklərindən qorxmayan bir şəxsiyyət kimi yetişməsində ailə mühitinin də əvəzsiz xidməti vardır. Aparılan müəşahidələr onu deməyə əsas verir ki, şagirdlərin qorxduğu tərəf, əsasən, ailə olur. Bu baxımdan da, onlar qarşılarına çıxan çətinliklərdən qaynaqlanaraq yaranan problemləri çox zaman valideyinlərdən gizli saxlamağa çalışırlar. Həmin vəziyyətə görə övlad tərəfindən münasibətin bu cür təqdim edilməsi ailədə qarşılıqlı ünsiyyətin düzgün qurulmamasından, tərəflər (ata, ana və övlad) arasında höküm sürən inamsızlıqdan, uşağın daxili tələbatından doğan qayğı, nəvaziş və diqqətin olmamasından qaynaqlanır. Xeyirxah və mərhəmətli bir övlada sahib olmaq üçün sevgi ilə dolu bir ailə həyatı təşəkkül tapmalıdır. Uşaqlarını sevrək onları sağlam böyütməyə borclu olan ana və atalar, eyni zamanda öz övladlarına dəstək olmağın vacibliyini dərk etməlidirlər. Uşaqlarla tərbiyə işinin təşkili bu cür aparılırsa, onlar digər insanlara qarşı

daha düşüncəli, ədalətli və səmimi olmalarını da istəyə bilirlər. Burada ana və atanın xarakterinin necə olması çox əhəmiyyətlidir. Uşaqlar valideynlərin yaxşı cəhətlərindən qidalanaraq müxtəlif faydalı keyfiyyətlər və qabiliyyətlər qazana bilirlər. Ümumiyyətlə, övladlar valideynlərini model olaraq görür və bunu özlərinə örnək kimi qəbul edirlər.

Qarşılıqlı hörmət və hərtərəfli məsuliyyət üzərində qurularaq məqsəduyğun formada yaşayan ailələrin sayı daha çox ola bilər. Çünki cəmiyyət butövlükdə özü normaldır. Lakin daxilində bir sıra boşluqların, çatışmazlıqların təzahür etdiyi ailələr də hər bir dövr üçün xarakterik olub. Bu tipli ailələrdə övladla valideynin münasibətləri üzrə yaranan bir çox maneələr onlar arasında sədd kimi dayanır.

Ailələrdə rast gəlinən xarakterik hallardan biri ailədə atanın öz münasibətindən irəli gələn məsələlərə biganə yanaşmasıdır. Ailə başçısının öz öhdəliyindən boyun qaçırması ikitirəliyə, inamsızlığa gətirib çıxarır. Bu zaman yük ailədə, əsasən, qadının üzərinə düşür. Nəticədə qadın kişiyə qarşı münasibətində dəyişiklik baş verə bilər. O, ailəsində meydana gələn təbii və real problemlərin həllini çox zaman özü həyata keçirdiyindən həyat yoldaşına (kişiyə) qarşı vermiş olduğu dəyər aşağı düşür. Yaranmış bu neqativ hal isə evdə balansın pozulmasına, ziddiyyətə və sonda ailə dağılmasına gətirib çıxara bilər. Digər tərəfdən uşaq da yaşadığı ailədə atanın tutduğu mövqeyi görür, təhlil edir və yaranmış vəziyyətə görə məyus olur. Çünki hər bir övlad öz ailəsinin möhkəm və ona hər zaman dayaq olmasını istəyir. Atanın laqeydliyi ilə üzləşən uşağın məktəbdə özünü aparmasında, müəllimlərlə münasibətində problemlər ortaya çıxa bilər. Bu çatışmazlıqlar uşağın normal inkişafı üçün real təhlükə mənbəyi rolunu oynayır. Övlad ailədaxili gərginliyin onun psixikasına vurduğu zərbənin “qisas”ını, bir çox hallarda məktəb yoldaşlarından çıxarmağa çalışır. Yaranmış gərginlik həm müəllim-şagird, şagird-şagird münasibətlərinə, həm də uşağın tədrisdəki nailiyyətlərinə mənfi təsir göstərir. A.S.Makarenko deyirdi: “Tərbiyə işinin əsl mahiyyəti, heç də sizin uşaqla təkliddə söhbət etməyinizdən, uşağa müstəqil təsir göstərməyinizdən ibarət deyil, bu ailənizin, şəxsi və ictimai fəaliyyətinizin düzgün qurulmasını, övladınızın həyatının təşkilini əhatə edir”.

Valideynlərin bir-birinə qarşı münasibətlərindəki meydana gələn anlaşılmazlıqdan yaranan gərginlik uşaq psixologiyasına ağır təsir edən faktlardandır. Xarakter uyğunsuzluğu, maddi çətinlik, sosial statusun fərqli olması və bu kimi amillər ailədə kişi-qadın münasibətlərinin hansı səviyyədə təzahür etməsində rol oynayır. Sadalanan şərtlərin aradan qaldırılması ailə iqliminin normal vəziyyətə gətirilməsinə xidmət etməlidir və bu da ən əsas uşağın psixikasının təsirlərdən azad olmasına istiqamətlənməlidir.

Ailə mühitində ziddiyyət yaranan məqamlardan biri də böyüklərin hökmranlığının davamlı olması və bu səbəbdən yeniyetmələrin azad şəkildə yaşama, qərar qəbul etmə imkanlarının məhdudlaşdırılmasıdır. Ənənə halını alan bu yanaşma çox zaman inkişafın, müstəqilliyin, sərbəst fəaliyyətin qarşısını alır. Lakin ailə dəyərləri, soykökə bağlılıq, nizamlanmış böyük-küç münasibətləri fonunda belə ciddi münaqişənin törətdiyi fəsadlar bir çox hallarda göz önünə gətirilmir. Amma bu fakt olaraq qalır. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün ailələrdə baş verənlərin fonunda bir neçə nümunəyə müraciət edə bilərik:

Ailədə uşağın valideynləri ilə yanaşı, bəzən babası və nənəsi də yaşayır. Baba üçün onun oğlu hələ də uşaq olaraq qalır. Bu da onun öz oğlu və ailənin digər üzvləri ilə münasibətlərində açıq hiss olunur. Bəzən həyat fəaliyyətlərində ortaq olmayan fikirlər və ziddiyyətlər ata-oğul arasında olan ünsiyyətə öz mənfi təsirini qaçılmaz edir. Lakin “Böyüyün sözündən çıxmaq olmaz” devizini əsas tutaraq həyatlarını bu cür davam etdirmək məcburiyyətində qalanlar isə ömür boyu bu kimi çətinliklərlə qarşılaşmalı olurlar. Bu tip ailələrdə atanın öz övladını tərbiyə etməsinə mane olan onun övladının əksər hallarda ərköyün olması olur. Həmin vəziyyət isə əsasən, baba və nənənin verdiyi tərbiyə üsullarından, nəvəyə (uşağa) qarşı tətbiq etdikləri yanaşmalarından irəli gəlmiş olur. Xüsusi diqqət və qayğı ilə əhatələnən uşaq, nəinki öz məsuliyyətindən irəli gələn məsələləri yerinə yetirməyə çalışır, həm də özü istədiyi kimi, yaşamağa üstünlük verir. Bu cür hallar onda tənbellik hissini formalaşdırır. Ümumilikdə uşaq-

şagirdin tədrisdəki nəticələri də onda meydana gələn xarakterik cəhətlər hesabına dəyişə bilər. Uşaqda yaranan arxayınlıq məhz baba və nənənin ona olan hədsiz qayğısından, nəvəsişindən qaynaqlanaraq onu süsləşdirir. Bu da onda öyrənməyə, mənimsəməyə olan həvəsi azaldır, əvəzində digər fəaliyyətlərə meyli artırmış olur. Uşaqda ailə ənənələrindən bəhrələnməklə təşəkkül tapan cəhətlər təlim-tədris prosesində ondan gözlənilən nəticələrə mühüm təsir göstərərək onu aşağı səviyyəyə endirir. Bu situasiyada yaranmış problemin həlli üzrə əsas yük valideynin üzərinə düşmüş olur. Lakin burada öz müdaxiləsini əsirgəməyən tərəf kimi baba (bəzən də nənə) obrazı ortaya çıxmış olur. Nəvəsinə olan sonsuz sevgisi və bağlılığı zəminində öz övladı ilə qarşı-qarşıya gəlməyə belə çəkinməyən baba məqamında dəyərlərə sığınaraq nəvəsini müdafiə etməklə atanın bu vəziyyətdə verməli olduğu tərbiyə işinin qarşısını almağa çalışır. Bu da bir çox neqativ hallara gətirib çıxarır. Əvvəlcə bu cür yanaşma ailədə ikitirəliyə rəvac vermiş olur. Nəticədə uşağın bu formada tərbiyəvi məzmununda istiqamətləndirilməsi onda arxayınlığın, məsuliyyətsizliyin geniş vüsət tapması üçün münbit şərait yaradır.

Ailədə baba və nənə fəaliyyətlərinin müsbət tərəfləri də çoxdur. Bunları qeyd etmədən böyüklərin ailə mühitindəki əhəmiyyətini hərtərəfli olaraq müəyyən etmək mümkün deyil. Böyüklər (baba və nənə) öz nəvəsinə xeyirxahlığı öyrədir, mehribancasına davranmanı mənimsədir. Uşaq baba ilə küçədə gəzişərkən belə ondan gərəkli tövsiyələr alır və bu da onun gələcək həyatında yardımçı rolunu oynamış olur. Digər tərəfdən, baba və nənə ailədə nəvənin mənəvi dayağı obrazında çıxış edərək ona dəstək verirlər. Elə hallar olur ki, uşaq ailədə ata və anadan çəkindiyyindən öz istək və təşəbbüslərini açıq formada nümayiş etdirə bilmir. Belə vəziyyətlərdə baba ailədəki nüfuzu hesabına nəvəsində yaranan mənəvi boşluğu aradan qaldırmaq gücünə malik ola bilər. Nəvələri ilə birlikdə çox zaman keçirən və bunu özünə təkcə bir borc kimi deyil, həm də rahatlıq gətirən anlar kimi dəyərləndirən bir baba ilə söhbət aparıldı. O qeyd etdi ki, nəvələri ilə birlikdə gəzintiye çıxarkən çalışır ki, nəqliyyatdan istifadə etməsin. Məqsəd nəvələrində hələ uşaq yaşlarından yol hərəkəti qaydalarına riayət etmədə marağı formalaşdırmaqdır. Söhbət aparılan baba onu da qeyd etdi ki, o, nəvələrini qənaət etməyə də öyrədir və bunu onlarda vərdiş kimi aşılamağa çalışır. Bir sözlə uşaqların mənəvi-tərbiyəvi inkişafında, böyüklərin (baba və nəvənin) müsbət rolu çoxdur.

Məktəb mühitində müəllim-şagird münasibətlərini tənzimləyən əsas faktorlardan biri kimi uşağın ailədəki davranışı, digərləri ilə qarşılıqlı münasibətləri əvəzsiz əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada evdəki münasibətlərdə “böyüklər”dən gələn hegemon mövqeyin nümayişi şagirdə öz mənfi təsirini qaçılmaz edir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev R. İ. Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasının etno-psixoloji əsasları. Bakı: Araz, 2000
2. Məmmədov R., Abdullayev A., Kərimova F., Cabbarov R., Rəsulov S., Quliyev Ə. Təhsilin idarə edilməsinin bəzi problemləri. Bakı, 2008.
3. Xəlilov H. Uşaq və yeniyetmələrin inkişafının sosial-psixoloji məsələləri. Bakı: Qafqaz Universiteti Nəşri, 2012
4. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, 2002.
5. Rzayev O.H., Məmmədov S.M., İsmayılov Ş.N. Təhsilin idarə olunmasının əsasları. Bakı, 2010.

Н.А.Фараджова

Социально-педагогические и психологические особенности формирования личности учащихся

Резюме

Процессы, происходящие внутри семьи, непосредственно влияют на качество обучения в школе. Не зная климат и среду, в которой воспитывается ребенок, невозможно решать связанные с ними проблемы ученика в школе. С этой точки зрения надо изучать и анализировать все

внутрисемейные отношения, чтобы формировать механизм обучения и воспитания ученика в школе.

N.A.Farajova

**Psychological characteristics of influence of the family atmosphere
on the family atmosphere on the formation of personality**

Summary

The process take place within of the family direct influence to the quality of the schooling. It is impossible to solve all the problems of a student. Who do not aware of climate and environment where he is brought up. It is necessary to analyze of all family relations from this point of view to form a mechanism of student education.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 08.02.2019

X.N.FƏTTAHOVA*e-mail: xalide.fettahova@mail.ru***Gəncə Dövlət Universiteti**

(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

ŞAGİRD ÖZÜNÜTƏRBIYƏ FƏALİYYƏTİNİN STİMULLAŞDIRILMASI**Açar sözlər:** *özünütərbiyə, fəaliyyətin stimullaşdırılması, şagird, rəğbətləndirmə, cəzalandırma***Ключевые слова:** *самовоспитание, стимулирование деятельности, учащийся, расположение.***Key words:** *self-education, stimulation of creation, sympathy, penalty.*

Tərbiyə nəzəriyyəsində özünütərbiyə işinin fəallaşdırılması zamanı şagird fəaliyyətin stimullaşdırılması xüsusi yer tutur. Məqaləmizin əsas məqsədi bu məsələlərlə bağlı pedaqoji ədəbiyyatlarda verilən fikir ayrılığına aydınlıq gətirməkdir. Bir çox tədqiqatçılar, L.İ.Ruvinski (1), L.Y.Qordin (3), B.Q.Ananyev (4), V.Y.Qumurman (5) əsərlərində davranış və fəaliyyətin pedaqoji stimullaşdırılması metodlarını araşdırmış, bizim aşağıda sadalayacağımız bütün pedaqoji vasitələrdən və metodlardan səmərəli şəkildə istifadə etməyin vacibliyini qeyd etmişlər.

Özünütərbiyə fəaliyyətinin stimullaşdırılması sistemində rəğbətləndirmə, cəzalandırma və yarış mühüm yer tutur.

Özünütərbiyə işinin rəğbətləndirilməsi şagirdə müsbət keyfiyyətlərin aşılmasına, öz imkanlarına inamın yüksəlməsinə, müsbət davranışın stimullaşdırılmasına kömək göstərir, özünütərbiyəni nümunə əsasında həyata keçirməyə alışdırır. Lakin rəğbətləndirmənin əhəmiyyətini mütləqləşdirmək düzgün deyildir. Özünütərbiyə sahəsində fəaliyyət bəzən şagirdə “özündən razılıq”, müştəbehlik, özünə toxtaqlıq vermə kimi mənfi keyfiyyətlərin əmələ gəlməsinə aparıb çıxarır ki, bu da özünütərbiyə işinin səmərəli gətməsinin qarşısını alır.

İlk baxışda adama elə görünür ki, şagirdə xəbərdarlıq etməklə bu mənfi cəhəti aradan götürmək mümkündür. Yəni uşağı tərifi etmədən də keçinmək mümkündür. Lakin rəğbətləndirmənin nəticəsi bir sıra hallarda müxtəlif olur. Məktəbli həvəsləndirilərkən öz üzərində işləməkdən razı qala bilər və müəyyən dərəcədə əldə olunmuş nəticə onu gələcək fəaliyyətdən çəkinməyə sövq edər. Müştəbehlik kimi mənfi keyfiyyətin yaranmaması üçün şagirdi öz üzərində işləməyi davam etdirməyə alışdırmaq lazımdır.

Rəğbətləndirmə təsir ölçüsü kimi şagirdin özünə qiymətindən asılı olaraq bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Gücünə, imkanlarına arxayın olmayan uşaqları, adətən layiq olduqlarından artıq həvəsləndirirlər. Bunun da səbəbi odur ki, həmin şagirdlər tərbiyəçinin etimadını itirməmək, özlərini doğrultmaq üçün öz üzərində daha yaxşı çalışmağa başlayırlar. Lakin öz qüvvəsini, imkanlarını həddindən artıq şişirdən uşaqlar üçün rəğbətləndirmə məhdudlaşır.

Birinci halda şagirdə müştəbehlik, ikinci halda inamsızlıq kimi mənfi xüsusiyyətlərin əmələ gəlməsinə yol vermək olmaz. Əks təqdirdə formal rəğbətləndirmə məktəblilərin öz öhdəliklərinə müəllimlər, kollektiv, böyüklər qarşısında “borc” kimi münasibət yarada bilər.

Tədqiqat belə bir nəticəyə gəlməyimizə əsas verir ki, şagird yalnız öz tələbləri ilə şəxsi keyfiyyətləri arasındakı ziddiyyəti aydın anladıqdan sonra onda şəxsiyyətin daxili ziddiyyətləri, insanın öz-özünə münasibətində ziddiyyətlərin formalaşması və öz-özündən narazılıq yaranır ki, bunlar da məktəbli aktiv fəaliyyətə istiqamətləndirir. Bu vaxt şagird uğursuzluğun səbəbini öz çatışmazlıqlarında görür. Belə vəziyyəti nəzərə alaraq, yaxşı olar ki, məktəblilərə məqsəd və planlarının həyata keçirməyə çalışan çatışmazlıqlar və bunların mənfi nəticələri başa salınsın. Öz qüsurlarının şəxsi mahiyyətini anlamaq, özündən narazılıq şagirdə səhvlərini düzəltmək istəyi yaradır.

Əgər məktəbli öz çatışmazlıqlarının və yaxud səhvlərini başa düşmürsə, onları yalnız tərbiyəçidən eşitməklə kifayətlənsə və bunları mücərrəd şəkildə təsəvvürünə gətirirsə, bütün

bu qüsurlarını özününkü kimi qəbul etmir. Təcrübə göstərir ki, heç də həmişə səhvlərin, çatışmazlıqların sadəcə izahı şagirdə daxili narazılıq yaratmır. Bu biliklər formal olaraq, söz şəklində qalaraq fəaliyyətin mahiyyətinə təsir etmir.

Bu zaman pedaqoji tələbkərlikdən, ictimai rəydən və ixtilafli vəziyyətlərdən də müvəffəqiyyətlə istifadə etmək mümkündür.

Daxili ziddiyyətlərinin formalaşmasında, çatışmazlıqların başa düşülməsində və onların aradan qaldırılmasında cəzalandırma da mühüm əhəmiyyət daşıyır. Lakin cəza müsbət təsirlə yanaşı, mənfi, nəticəyə gətirib çıxara bilər. Bu, cəzanın düzgün verilmədiyi halda, baş qaldırır və şagirdlə tərbiyəçi arasında olan yaxşı münasibət pozur, hətta məktəbli digər mənfi hərəkətlərə istiqamətləndirir. Odur ki, cəzalandırma metodunun tətbiqində bəzi cəhətlərin nəzərə alınması vacibdir: birincisi, cəzalandırma zamanı şəxsiyyətin qüsurları diqqətdən yayınmamalıdır; ikincisi, pis hərəkətlərin motivlərinin nədən ibarət olduğu aydınlaşdırılmalıdır. Çünki ola bilər ki, şagird yaxşı bir hərəkət etmək istərkən səhvə yol vermişdir.

Əgər hərəkət şəxsiyyətin çatışmazlığından, onun pis vərdislərindən, adətlərindən irəli gəlsə, onda cəza səmərəli təsir vasitəsi ola bilər.

Prof. M.Ə.Muradxanov "Məktəblilərin iradə tərbiyəsinin prinsip və üsulları" (6) əsərində qeyd edir: "Uşaq əxlaqı hərəkət edərkən onu tərifləyirlər. O, bundan həzz alır. Bu zaman təriflənməklə yaxşı hərəkət arasında assosiativ əlaqə yaranır. Uşaq həmin həzz hissini bir də yaşamaq üçün yenə əxlaqı hərəkət edir. Eləcə də pis hərəkət cəza ilə nəticələnir. Uşaq isə cəzadan kədərlənir, iztirab çəkir. Bu iztirab hissi ilə pis hərəkət arasında assosiativ əlaqə yaranır. Uşaq bir daha həmin iztirab hissini yaşamamaq üçün o hərəkətdən daşınır. Yaxşı hərəkət üçün rəğbətləndirmə və pis hərəkət üçün cəzalandırmanın əxlaq təsirinin mexanizmi belədir." (6, səh.31). Prof.N.M.Kazımov özünütərbiyəni tərbiyə prosesinin zəruri yüksək pilləsi hesab edir. Burada tənqidi əsas amil kimi götürür. (2, səh.137).

Tənqid, nəinki tərbiyədə, həmçinin özünütərbiyədə də böyük əhəmiyyətə malikdir. Tənqid şagirdə öz çatışmazlıqlarını başa düşməkdə və onları aradan qaldırmaqda kömək edir. Şəxsiyyətin xarakterindən, şəraitdən və hərəkətdən asılı olaraq tənqid yumşaq, yaxud da kəskin ola bilər. Hər iki halda o, nikbin səciyyə daşmalıdır. Valideyn uşağı tənqid etməklə yanaşı, həm də səhvlərin yeniyetmənin öz gücü ilə aradan götürülməsi imkanları haqqında da məsləhətlər verməlidir. Bu vaxt uşağı öz gücünə inandırmaq əsas şərtidir. Bunsuz özünütərbiyə mümkün deyildir.

Uşaqların tərbiyəsi üçün onların yaş dövrünə uyğun olan səciyyəvi cəhətləri bilməklə yanaşı, onların fərdi, özünəməxsus xüsusiyyətlərindən də xəbərdar olmaq lazımdır. Yalnız bu halda valideyn öz çatışmazlıqlarını və səhvlərini aradan qaldırmaqda övladına kömək göstərir.

Ailədə bütün uşaqlarla tərbiyəvi işləri eyni metodlarla yerinə yetirmək mümkün deyil. Hər bir böyük məktəb yaşlı uşağa fərdi yanaşmaq, hansı xoşagəlməz hərəkətə yol verməsindən, asılı olmayaraq, həmişə onun şəxsiyyətinə hörmətlə uzlaşmalıdır. Bundan əlavə, bu və ya digər uşağın vəziyyətini öyrənməklə ona tərbiyəvi təsir göstərmək gərəkdir. Çünki vəziyyətdən asılı olaraq ailədəki psixoloji vəziyyət bəzən hər hansı tənqid, məsləhət və yaxud uşaq tərəfindən qəbul da ola bilər, inkar da. A.S.Makarenko ailədəki psixoloji iqlimin uşağa təsirinin hədsiz olduğunu qeyd edərək yazır: "Uşaq sizin danışığınızın tonundakı azacıq dəyişikliyi görür və hiss edir, ağıl-qaralı bütün fikirləriniz gözəgörünməz yollarla onlara çatır" (24, 347).

Stimullaşdırmanın digər metodu yarışdır. Yarış insanın sosial həyat fəaliyyətində lazımı əxlaqı hisslərin ilkin rüşeyimlərini möhkəmləndirən başlıca yoldur. Möhkəm əxlaqı-iradi keyfiyyətlər üçün şagirdlərdə öz qüvvələrinə inam, şəxsi ləyaqət, mərdlik, mübarizlik, xeyirxahlıq və sadəlik hissi formalaşdırmaq yarışların başlıca vəzifəsidir. Yarış məktəbli özünü bir şəxs kimi idarə edə bilməsi, qarşıya qoyduğu məqsəd üçün maneə və çətinlikləri aradan qaldırmağa, bilik, bacarıq və vərdislərin köməyi ilə öz qüvvəsini səfərbərliyə almaq yoludur.

Ədəbiyyat

1. Рувинский А.И. Теория самовоспитания. М., Изд.Моск. управления.2002.
2. Kazımov N.M. Məktəb pədaqogikası. B., OKA Ofset, 2009.
3. Гордин Л.Ю. Поощрение и наказание в воспитаний детей. М., 2011.
4. Ананьев Б.Г. Психология педагогической оценки. Л., изд-во ин-та мозга, 2015.
5. Гмурман В.Е. Поощрение и наказание в школе. М., Знание, 2012.
6. Muradxanov M.Ə. Məktəblilərin iradi tərbiyəsinin prinsip və üsulları. B., Maarif, 1993.

Х.Н.Фаттахова

Стимулизация деятельности учеников по самовоспитанию

Резюме

В статье с точки зрения современного подхода к системе организации самовоспитания учащихся исследованы методы самовоспитания. Далее выясняются методы педагогической активизации поведения и деятельности учащихся, а также возможные пути рационального использования этих методов. Статьей могут пользоваться учителя-практики, организаторы воспитательной работы в школах.

Kh.N.Fattahova

Stimulation of self-education creation of higher school pupils

Summary

In article have been investigated the contemporary view to the stimulation of self-education activities of higher class pupils and its methods. Also in article lighted the pedagogical stimulation kind's methods and view to these methods. Article is useful for practical teachers, also for assistant directors.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 28.01.2019

Z.Q.GÜLƏLİYEVƏ

Bakı Slavyan Universiteti
(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ KOMMUNİKATİV BACARIQLARIN FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI

Açar sözlər: *kommunikativ bacarıqlar, fəal təlim metodları, real situasiyalar*

Ключевые слова: *коммуникативные навыки, активные методы обучения, реальные ситуации*

Key words: *communicative skills, active learning methods, real situations*

Respublikamızın təhsil sahəsində yeni islahatların tətbiq edilməsi və təkmilləşdirilməsi, bu sahədə mühüm dəyişikliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Xarici dil dərslərinin fəal təlim metodları ilə təşkili ali məktəblərdə bu gün tələbələrin kommunikativ nitq bacarıqlarının formalaşdırılmasını, ünsiyyət qabiliyyətinin yaradılmasını və inkişaf etdirilməsini təmin edir. Xarici dil dərslərində kommunikativ nitq bacarıqlarının inkişafı əsas tələb kimi götürülməklə ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılması, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, ən zəruri qrammatik anlayışların və dil konstruksiyalarının mənimsədilməsi, oxu, yazı texnikası və yazılı nitq, dinləyib-anlama vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi öyrənilən dilin tərkib hissəsi olaraq tədris prosesini aktual edir. Bu məqsədə çatmaq üçün alman dilinə məxsus olan materiallardan istifadə etməklə həmin dillərin malik olduğu leksik, morfoloji, sintaktik üsullarını müəyyənləşdirmək və bir çox sahələrinə diqqət yetirmək zəruridir. Ali məktəblərdə həyata keçirilən bu prosesdə yeni tədris proqramı fəal metodlardan istifadə etməklə tələbələrin xarici dil üzrə kommunikativ bacarıqlarını və ünsiyyət mədəniyyətinə yiyələnmələrini, onlarda xarici dili dərinlən öyrənməyə marağın artmasını, dilini öyrəndiyi ölkə ilə tanışlıq əsasında dünyagörüşlərinin genişlənməsini təmin etməlidir. Tələbələrin xarici dilləri öyrənməsi prosesi onların zəruri biliklərlə təmin edilməsini deyil, həm də müstəqil tədqiqat işlərində bacarıqların formalaşmasını əhatə etməlidir. Bütün bunları nəzərə alaraq ali məktəblərdə xarici dilin fəal təlimlərlə tədrisinin əsas məqsədi tələbələrdə nitq, dil və kommunikativ bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılmasını tədris proqramı əsasında müəyyənləşdirməkdir. Bu proqrama əsasən tələbələr xarici dildən bir ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməyi bacarmaqla öyrəndikləri dildə müsahibə aparmağı, yazmağı, bilik səviyyələrinə uyğun olan bədii, elmi və kütləvi ədəbiyyatı oxumağı, həmin dildə yazılmış mətni başa düşməyi əldə etməlidirlər.

Xarici dillərin tədrisi metodikasını maraqlandıran sahələrdən biri həmişə kommunikativ bacarıqların yaradılmasıdır. Dilin bu aspekti xarici dil öyrənmənin əsas məqsəd və vəzifəsi hesab edilib. Xarici dil tədrisi tarixində araşdırdığımız problem geniş tətbiq olunmasa da, bu prosesdə müxtəlif yanaşmalardan istifadə olunub. Dili öyrənmək və müxtəlif tədris mərhələsində öyrənilən dili produktiv istifadə etmək üçün yeni leksik vahidləri yadda saxlamaq, onları təlim prosesində real situasiyalarda tətbiq etmək dil bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə səbəb olur.

Orta məktəblərdə alman dilinin tədrisi zamanı mədəniyyət faktoru kənarda qaldığına görə dilə yiyələnmədə qüsurlar özünü göstərir, əsas diqqətin dil və onun funksiyasına ayrılması dil öyrənənlərin real situasiyada ünsiyyət qurmaqda çətinliklərlə qarşılaşmasına səbəb olur. Son tədqiqatlara əsasən qeyd edə bilərik ki, auditoriya şəraitində dil öyrənmədə yaranan ən başlıca problemlərdən biri tələbələrin kommunikativ bacarıqlara yiyələnmə bilməmələridir. Bu səbəbdən nitq qabiliyyətinin formalaşması global mühitdə vacib və aktualdır. Göstərilən məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsi zəruridir (3):

– vacib lingvistik biliklərə yiyələnməsi; dili öyrənilən ölkələrin mədəniyyət və ənənələri ilə yaxından tanış olmaqla mədəniyyətlərarası mühitdə öz ölkəsini və onun mədəniyyətini

təmsil etmək bacarıqlarının formalaşdırılması; nitq fəaliyyəti üzrə kommunikativ bacarıqların inkişaf etdirilməsi; məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürün formalaşdırılması; kommunikativ nitqin formalaşdırılmasında autentik materiallardan istifadə edilməsi; dilin qrup formasında öyrənilməsi prosesində ünsiyyət etiketi qaydalarına əməl edilməsi, yoldaşlarının nitqinə münasibət bildirilməsi; öz fikirlərini sadə formada yazılı və şifahi ifadə etməsi; öz nitqini planlaşdıraraq eyni fikri müxtəlif formalarda çıxış etməsi; dil nümunələri hazırlayaraq dil öyrənmə prosesində texnoloji vasitələrdən məqsədyönlü istifadə edilməsi; hər bir fikrə müəllimin münasibəti və qiymətləndirmə.

Xarici dil tədrisinin ilk mərhələsində tələbələrin kommunikativ bacarıqlarının yaradılması, onun formalaşdırılması və bu prosesdə vərdislərə yiyələnməsi yolları tədqiq olunan sahənin nəzəri əsaslarını tələb edir.

Müasir dövrdə xarici dillərin kommunikativ öyrədilməsi sahəsində aparılan tədqiqatlar dilin kommunikasiya vasitəsi olaraq yalnız cəmiyyətdə inkişaf etdiyini sübut edir. Buna görə cəmiyyət və onun daxilində baş verən sosial, iqtisadi və mədəni dəyişikliklər dilin müxtəlif səviyyələrinə təsir edə bilmir. Hər hansı bir dilin ədəbi forması, onun istifadəsi normalarının sabitləşməsi gündəlik əlaqələr sahəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir və bu dilin mədəni səviyyəsinin artmasına kömək edir. Tələbələr bu aspektləri bacarıq kimi inkişaf etdirərkən hansı çətinliklərlə qarşılaşır kimi sualları dilçi alimlər öz əsərlərində araşdıraraq dərs prosesində bu bacarıqların nəzəri və praktik əsaslarını tədqiq etmişlər. Bu baxımdan məhz xarici dillərin tədrisində aktualıq kəsb edən problem kommunikativ səriştənin nəzəri və praktik əsaslarının araşdırılmasıdır. Kommunikasiya qabiliyyətinin yaradılması üçün ilk olaraq 1970-ci illərin əvvəllərində xarici dillərin tədrisi ilə əlaqədar yeni konsepsiya hazırlanmış, lakin xarici dillərin tədrisində ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi məsələləri bu tədqiqat və araşdırmalarda digər mədəniyyətlərin əlaqə və anlayışlarının öyrənilməsinə nəzərdə tutmamışdı.

1970-ci illərdən başlayaraq ünsiyyət bacarıqları və mədəniyyətlərarası öyrənmə xarici dil dərslərinin əsasını təşkil etdi. J.Habermas və N.Luhman dilçilik nəzəriyyəsində qarşılıqlı ünsiyyət anlayışı bir çox tədqiqatların əsas müzakirə obyektinə çevrildi. Avropa tədqiqatçıları yeni nitq nəzəriyyəsi olan “kommunikativ səriştəyə” müxtəlif yanaşmalarla təsir etməyə başladılar (10). Dilçiliyin digər sahələrindən fərqli olaraq, bu istiqamət insan rəbətəsi və davranışının öyrənilməsinə həsr olunub. Bu səbəbdən danışma nəzəriyyəsi söhbətin müvəffəqiyyətli və ya uğursuzluğu haqqında məlumat vermək üçün nəzərdə tutulmuşdur. J.Habermas tədqiqatlarında mükəmməl bir danışma vəziyyəti üçün ilk şərtləri müəyyənləşdirir və söhbətdə iştirak edənlərin bərabərliyi bu gün də ünsiyyət prinsipi kimi xarakterizə olunur. J.Habermasın kommunikativ fəaliyyət nəzəriyyəsində inkişaf etdirdiyi diskurs nəzəriyyəsi dil və anlayışın dəqiq anlaşılmasıdır. Burada kommunikativ hərəkətlər, ifadələr, sözlər, çıxışlar və s. “strateji tədbirlər” hesab edilir. Bu anlayışa əsasən danışmağın özünəməxsus yolu olan kommunikativ fəaliyyət strateji bir hərəkətdir. J.Habermas kommunikativ hərəkətlər nəzəriyyəsində tərəflərin fərdi tələblərini uyğunlaşdırma prosesi kimi təsvir edir. Ona görə dilin xarakteristikası onun mürəkkəbliyidir və ünsiyyətin nəticəsi məqsədəuyğunluqdur. Ünsiyyət həqiqi biliyin ən yaxşı sığortası kimi idealdır, diskussiya normalarını (iştirakçıların bərabərliyi prinsipi, bütün sualların və fikirlərin problemləşdirilməsi prinsipi, tamaşaçıların əsas qeyri-bərabərliyi prinsipi) və hissləri əsas götürərək “qaydalar olmadan müzakirə” edir. Nəticədə real kommunikativ fəaliyyətin yaranması baş verir (10). Tələbələrin dinləmə zamanı söz və ifadələrin çox ləng anlaması dil formalarının şüurlu şəkildə ifadə edə bilməməsinə və bu da tez-tez yanlış anlama və ya mənanın itirilməsi ilə nəticələnir. Müəllim bu işdə seçilən materialı asan və maraqlı etməklə onlara yeni sözlərin öyrədilməsində, möhkəmləndirilməsində və istifadəsində kömək edə bilər. Aşağıda göstərilən səbəblər bu gün xarici dillərin tədrisində kommunikativ bacarıqların formalaşdırılmasını zəruri hesab edir:

– Avropa dillərinin öyrənilməsinə respublikamızda maraq gündən-günə artır: tələbələrin özünü sərbəst ifadə etməsi, canlı danışmaq dilinə yiyələnməsi, dili mənimsəməsi onların aşağı

mərhələdə dili nə qədər öyrənməkləri ilə əlaqəlidir; alman dilinin tədrisi sahəsində kommunikativ bacarıqların formalaşdırılması ilə əlaqədar kifayət qədər bu sahədə boşluqların olması problemləri nəzəri ədəbiyyatda araşdırılmalıdır. Danışma fəaliyyətini inkişaf etdirmək üçün kommunikatorlar arasında ünsiyyət qurmağı təmin edən aşağıdakı amillərə diqqət edilməlidir (6):

– motivasiya. Kommunikator qarşılıqlı əlaqənin yaranmasına səbəb olduğu təqdirdə ünsiyyət qurmaq istəyir;

– fəaliyyət. Kommunikativlik danışma dinamikasına görə məsuliyyət daşıyır və nitqin bir növü kimi aktual prosesdir;

– fokus. Sözlərimiz diqqət mərkəzində olub söhbəti təqib edir, həmsöhbətini razı salmaqdan və ifadə olunan fikirlərə mənfi reaksiya verməsindən uzaqlaşa bilər;

– ümumi fəaliyyət. Nitqin məqsədyönlü yenidən istifadəsi ümumi fəaliyyətin xarakteridir. Danışma prosesi tamamilə fərdi fəaliyyət sahəsindən asılıdır;

– düşüncə ilə birbaşa əlaqə. Düşünmədən danışmaq mümkün deyildir;

– kommunikativ münasibətlər. Rəhbər yalnız ünsiyyət prosesində şəxsin arzu, ehtiyac-ları, məqsədləri ilə əlaqəli olan şüurun bütün sahələri ilə bağlıdır;

– spontanlıq. Danışqı fəaliyyəti öyrənilən və tam proqnozlaşdırıla bilməz.

Kommunikativ bacarıqları formalaşdıran və bu fəaliyyətdə əhəmiyyətli rol oynayan müəyyən şərtlər var ki, onlar nitqi yaratmağa kömək edən vacib əsaslardır. Dərs prosesində tələbələrin üzləşdikləri çətinliklərin səbəbləri müəyyən olunmaq üçün bu prosesdə kommunikativ vərdişlərin aşılınması yolları sistemli şəkildə yaradılmalıdır. Dili öyrənilən ölkənin dil və mədəniyyəti ilə bağlı müəyyən kommunikativ bacarıqların formalaşması prosesi işlənib hazırlanmalı və tələbələrə digər ölkə mədəniyyətinin öyrənilməsindəki çətinliklər müəyyən olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. III, Semantika və Praqmatika. Bakı: Mütərcim, 2009, 310 s.
2. Veysova Z. Fəal/İnteraktiv təlim: Müəllimlər üçün vəsait. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Bakı: UNICEF, 2007, 149 s.
3. Qəribova M. İxtisas fakültələrinin aşağı kurslarında alman dilinin tədrisində interaktiv metodlardan istifadə. Monoqrafiya, Bakı: Elm və təhsil, 2016, 204 s.
4. Абрамова И.Г. Активные методы обучения в системе высшего образования. М.: Гардарики, 2008, 368 с.
5. Гусейнзаде Г. Обучение речевой коммуникации на иностранном языке. Баку: Мутарджим, 2001, 314 с.
6. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иностранному говорению. М.: Просвещение, 1991, 142 с.
7. Moosmüller A. Interkulturelle Kommunikation. Münster: 2007, 181 s.
8. Schatz H. Fertigkeit Sprechen. Kassel: Langenscheidt, 2001, 228 s.
9. Roche J. Fremdsprachenerwerb/Fremdsprachendidaktik. Tübingen: 2008
10. Habermas J. The Theory of Communicative Action. Beacon Press, 1984.

З.Г.Гюлалиева

Способы формирования коммуникативных навыков в обучении иностранному языку

Резюме

Организация занятий по иностранным языкам с активными методами обучения обеспечивает формирование коммуникативных навыков у студентов. Процесс изучения иностранных языков должен быть направлен не на предоставление им необходимых знаний, а на развитие навыков самостоятельного исследования. Учитывая все это, основной целью обучения иностранным языкам для активного обучения в старших классах является определение рече-

вых, языковых и коммуникативных навыков и привычек у учащихся по учебной программе. Одна из основных проблем, возникших в процессе изучения языка, заключается в том, что учащиеся не имеют достаточных возможностей для развития коммуникативных способностей.

Z.G.Gulaliyeva

Ways to communicative skills in learning a foreign language

Summary

The organization of foreign language classes with active learning methods ensures the formation of communication skills and the development of students' communication skills today. The process of learning foreign languages should not be aimed at providing them with the necessary knowledge, but at developing the skills of independent research. Considering all this, the main purpose of teaching foreign languages for active learning in the upper grades is to determine speech, language and communication skills and habits of students in the curriculum. One of the main problems encountered in the process of learning a language is that students do not have access to communication skills.

Rəyçi: ped.f.d. Q.V.Axundova

Redaksiyaya daxil olub: 18.02.2019

A.HACIBƏYOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

EŞİDİB-ANLAMA VƏRDIŞLƏRİNİN FORMALAŞMASINDA TƏDRİS MATERİALLARININ VƏ İKT-nin ROLU

Açar sözlər: dinləmə bacarığı, eşidib-anlama vərdişi, tədris materialları

Ключевые слова: навыки слушания, понимание на слух, учебные материалы

Key words: listening skills, hearing habits, teaching materials

Xarici dillərin kommunikativ məqsədlə tədrisi bir çox bacarıq və vərdişlərin formalaşmasının və inkişaf etdirilməsinin həyata keçirilməsini zəruri hesab edir. Dilin mənimsənməsi prosesində tələbələrə xarici dildə ünsiyyət yaratmaq vərdişi və bacarığının aşılması və ondan kommunikativ məqsədlər üçün istifadə edilməsi bu gün aktualıq kəsb edən problemlərdən biridir. Xarici dillərin tədrisini şərtləndirən üsul və metodlar məqsədə nail olmaq üçün müxtəlif fəaliyyət növlərinin tətbiqini öyrənmədə vacib hesab edir. Dilin öyrənilməsinə əsaslandıran bacarıq və vərdişlərin inkişaf etdirilməsi xarici dillərə yiyələnməni şərtləndirir. Xarici dillərin tədrisi metodikası dilin mənimsənməsində dörd əsas bacarığı iki vasitə ilə tətbiq edə bilir. Bir tərəfdən onlar aktiv bacarıqları (yazı, danışiq), eləcə də dinləmə (dinləmə anlama, danışma), həmçinin passiv bacarıqları (yazılı və qrafik) kimi bacarıqları (oxuyub anlama, dinləmə) əhatə edir. Apardığı tədqiqatlarda L.Rankin və B.Piero xarici dillərin mənimsənməsində aşağıdakı ardıcılığı təklif edirlər: eşitmək 42%, danışmaq 32%, yazı 11% / 12%, oxu 15%. Bu tədqiqatçılar eşidib-anlamayı dilin öyrənilməsinin ən mühüm bacarıqlarından hesab ediblər (6). Baxmayaraq ki, dilin mənimsənməsində bu bacarıq vacib şərtədir, lakin məktəb dərslərində dinləmə uzun müddət təlim üçün baxımsız qalmışdır. Təlim materiallarında bu aspektin tədrisi geniş işlənilməmişdir. Son zamanlar bu bacarığa daha çox əhəmiyyət verilir. Bu səbəbdən səsli kommunikasiya daha ətraflı müzakirə olunur və dərslərdə təqdim olunan materiallar yeni təlim metodları ilə xarici dillərə kommunikativ yiyələnməni şərtləndirir. Alman dilinin tədrisi sahəsində dilin eşidib-anlama vərdişlərinin formalaşdırıb inkişaf etdirilməsi mühüm tapşırıqlardan biridir. Eşidib-anlama vərdişi alman dilində dinləmə fəaliyyətini bir çox vasitələrlə həyata keçirmək üçün dilin mənimsənməsini kefiyyətli edən əsas aspektlərdən biri hesab edilir. Bu baxımdan eşidib-anlama vərdişlərinin formalaşması prosesində tədris materiallarının və İKT-nin rolu danılmazdır. Belə ki, radio və televiziya proqramlarına yalnız xəbər blokları deyil, həmçinin reklam, maraqlı söhbət və sevimli mahnılar daxildir. Xarici dildə dinlənən musiqi, söhbət, xəbərlər və digər məlumatlar ilk növbədə onların aydın və düzgün anlanmasını tələb edir. Məhz araşdırdığımız mövzunun aktuallığı alman dilində ünsiyyət qurma qabiliyyətinin yaradılması üçün ilk növbədə, eşidib-anlama vərdişlərinin inkişaf etdirilməsidir.

Qeyd edək ki, eşidib-anlama qabiliyyəti ən əhəmiyyətli, ən vacib vərdiş olmaqla yanaşı, ünsiyyət qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsinə təsir edən əsas faktordur. Tələbələrin xarici dillərin tədrisi sahəsində ümumi məqsədi deyilən vərdişləri əldə etməkdir. Ənənəvi olaraq qulaq asmaq, eşidib-anlamaq alman dilini öyrənmənin ən çətin və ən sevimli aspektlərindən biridir. Xarici dilləri başa düşməyi öyrənmək, danışmağı öyrənməkdən daha çətinədir. Eşidib-anlamada ilk çətinliklər yarandıqda bir çox tələbələr dili öyrənmək üçün daxili motivasiyasını itirirlər. Bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün dinləmə bu problemlərin yaranmasına səbəb olan amilləri müxtəlif fəaliyyət növləri ilə həll edə bilir. Qeyd edək ki, danışiq qısa bir müddətdir. Eşidib-anlama fəaliyyətində isə tələbələr ilk dəfə eşitdiklərini anlamadıqları halda təkrar dinləmək və anlama bilməyəcəkləri fikri ilə qorxurlar. Bu, öyrənməyi bacara bilməmək

anlamına gəlmir, hətta yerli, anadilli insanlar danışma axınındakı sözləri düzgün şəkildə ayırmaqda çətinlik çəkə bilirlər. Fəal metodlarla tədrisdə danışmalar interaktivdir, yəni interaktiv fəaliyyətdə jest, mimika və üz ifadələri eşitdiklərimizin mənasını anlamağa kömək edir. Bu vəziyyətlərdə gələn məlumatlara nəzarət etmək mümkün deyil və belə dinləmə ən çətin məsələdir. M.Tven yazırdı: “Əgər biz dinləmədən daha çox danışsaydıq, onda iki dil və bir qulağımız olardı”. Özümüz haqqında danışarkən ətrafında heç kimdən çəkinmək lazım deyil. Əgər mesajın mahiyyətini başa düşdüyümüzə əmin olsaq, həmsöhbətimizin danışığını kəsməyə tələsməyək. Bu prosesdə dərhal cavab verməmək və aydınlaşdırma sualları üçün soruşma fürsəti əldə etmək olar. Göstərilən mövzuya əsasən biz “eşitmə” və “dinləmə” vərdişlərinin iki fərqli anlayış olduğunu qeyd edirik. Səmərəli ünsiyyət qurmaq istəyən hər kəs keyfiyyətli qulaq asmaq, dinləmək və eşidib-anlama kimi qabiliyyətləri əldə etməlidir. Bunu necə öyrənmək olar? Xarici dillərin tədrisi prosesində qarşıya çıxan çətinlikləri aradan qaldırmaq və tələbələrə dili motivasiya etməklə öyrətmək üçün eşidib-anlama vərdişlərinin formalaşması zəruridir. Belə ki, bu prosesdə eşidib-anlama üçün tədris materiallarının seçilməsi əsas şərtlərdən biridir. Bilmək lazımdır ki, hətta ən gözəl dərslər və ya ən savadlı müəllim bizə təcrübəni əvəz edə bilməz. Eşitməyi öyrənmək yalnız dinləməklə ola bilər (6). Eşidib-anlama vərdişlərinin öyrənilməsi üçün tədris materiallarının işlənməsi və təkmilləşdirilməsi zəruridir. Dilin müxtəlif səviyyələrinə uyğunlaşdırılmış sadə tədris materialları ilə başlayan ən yaxşı vasitələr: dərslər kitablarına dialoqlar, uyğunlaşdırılmış ədəbiyyatı audio CD ilə oxumaq, video filmləri və ya komediya seriyalarını nəzərdən keçirməkdir. Tədris materiallarını dinləmə tapşırıqlarına görə hazırlamaqla eşidib-anlama qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək və sonra orijinala keçmək məqsədəuyğundur. Təcrübə dərslərində təlim materiallarını dinləməklə eşitmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək öyrəndiyimiz xarici dillərə keyfiyyətli yiyələnmədə uğurdu. Bu təlim materiallarının köməkliyi ilə hər kəs öz növbəsində olduqca yavaş-yavaş, qrammatik düzgün danışmaq dilini öyrənir, tam cümlələri tələffüz edir, fonda praktik olaraq heç bir səs-küy yaranmır.

Müasir dərslərdə kommunikasiya yaradan audio mətnlər real həyata mümkün qədər yaxındır. Təlim materialları ilə yaxından tanış olduqdan sonra orijinal səs yazmalarına qulaq asmağın vaxtı gəlir və biz TV-də və ya əcnəbilərlə ünsiyyətdə yaşadığımız real dil qavrayışına hazır olmalıyıq. Alman dilində eşidib-anlama vərdişlərini inkişaf etdirmək üçün dinləməyin üç vəzifəsinə diqqət etməliyik: tələbə əsas məlumatları anlamalı, səs materialına aid suallara cavab verə bilməli, yəni istənilən məlumatı eşidib-anlamalı, dinlədiyi mətni ətraflı başa düşməlidir.

Bu üç vəzifə ayrı-ayrı fəaliyyətlərə malik olmaqla, onların tətbiqi strategiyaları da tamamilə fərqlidir. Lakin qeyd olunan vəzifələrlə birlikdə onların eyni hərəkətləri yerinə yetirməklə məqsədləri eşidib-anlama vərdişlərini inkişaf etdirməkdir.

Tədris prosesində yeni metodların tətbiqi eşidib-anlama bacarıq və vərdişlərinin formalaşmasında bir çox çətinliklərin yaranmasına səbəb olur. Yeni təlimə uyğun müasir dərslərin hazırlanması təhsil islahatının ən zəruri sahələrindən biridir. Təlim materiallarının media vasitəsilə öyrənilməsi və inkişafı dərsləyin tərkib hissəsidir. Dərslər eşidib-anlama tapşırıqlarının həllində aşağıdakı medialardan istifadəni təqdim edir:

1. Vizual və mətnli media:

- Lövhə və Projektor-Folie
- Oxu mətnləri, autentik və bədii mətnlər

2. Auditiv media:

- Tələffüz çalışmaları və dil tapşırıqları
- Autentik səsli sənədlər, dinləmə mətnləri, radiodan proqramlar, dinləmə oyunları və mahnılar

3. Audiovizual media:

- Dil dərsləri üçün yazılmış televiziya filmləri

- Oyunlu filmlər və video
- Autentik televiziya verilişləri
- Kompüterdən istifadə

Xarici dillərin öyrənilməsində kompüterdən istifadə dərslərin əsas texniki vasitələrindən biridir. Dərslərik kompüterdən istifadə də müxtəlif eşidib-anlama vərdişlərinin yaradılmasına kömək edir və dinləmə qabiliyyəti bu prosesdə effektiv ünsiyyət üçün anlama bacarığını yaradır (3).

İnformasiya məkanının gerçəkliklərini texniki təlim vasitəsi ilə insanlara çatdırmaq və onlar arasında daha rahat ünsiyyəti təmin etmək üçün nəzərdə tutulan İKT müasir dövrün ən təsirli tədris vəsaitidir. Lakin bu, bəzən əsl anlaşma üçün maneədir. Dinləmə qabiliyyəti yarıdan mesajların düzgün qəbul edilməsi və anlaması mübahisəli tərəfdaşlarla qarşılıqlı əlaqə yaratmaq üçün əsasdır. Bu təlimlərdə bacarıqların inkişaf etdirilməsi dinləmə anlayışını daha yaxşı artırır və daha səmərəli əməkdaşlıq qurmaq, ümumi səhvlərdən, iş münaqişələrindən qaçmaq kimi əsas kefiyyətləri yaradır, informasiya mübadiləsinin genişləndirilməsinə və yaradıcı, innovativ işlərə yardım etməyə imkanlar açır.

Qeyd olunan problemləri nəzərdən keçirmək vacibliyi tələbələrin müstəqil olaraq yeni biliklər əldə etmək, məlumatlarla işləmək, nəticələr əldə etmək, həmçinin İKT-dən istifadə etmək bacarığını yaradan texnika və metodların tədris prosesində istifadə edilməsinə üstünlük verməklə onlarda eşidib-anlama vərdişlərinin formalaşdırılması bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir. İKT-nin əsasları yalnız geniş informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə deyil, eyni zamanda İKT vasitələrinin seçilməsi və istifadəsinə dair şüurlu və bacarıqlı yanaşmanın formalaşdırılmasında eşidib-anlama vərdişlərinin öyrənilməsi nəticələrinin bir hissəsidir. Beləliklə, İKT, kompüter və rəqəmsal avadanlıqların fəal istifadəsi, müasir tədris resursları və məktəbdənkənar fəaliyyətlər eşidib-anlama vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi üçün tədris prosesində tətbiqini ən vacib nəticə kimi tələb edir. Bu baxımdan, tədris materiallarının və İKT-nin rolu eşidib-anlama vərdişlərinin formalaşması prosesində istifadə üçün əsasdır.

Ədəbiyyat

1. Veysəlov F.Y. Alman dilinin fonetikasi. Bakı, "Maarif", 1980, 192 s.
2. Yadigar F. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı: 1993, 191 s.
3. Qəribova M. İxtisas fakültələrinin aşağı kurslarında alman dilinin tədrisində interaktiv metodlardan istifadə. Monoqrafiya, Bakı: Elm və təhsil, 2016, 204 s.
4. Бим И.Л. Теория и практика обучения немецкому языку в средней школе: Проблемы и перспективы. Учебное пособие для студ. пед. ин-тов,- М.: Просвещение, 1988. 256 с.
5. Гусейнзаде Г. Обучение речевой коммуникации на иностранном языке. Баку: Мутарджим, 2001, 314 с.
6. Dahlhaus B. Fertigkeit Hören. München: Langenscheidt, 1994, 192 с.
7. Ehlers S. Lesen als Verstehen. Kassel: Langenscheidt, 1992, 112 с.
8. Neuner G., Hans H. Methoden des fremdsprachlichen Deutschunterrichts. Berlin: Langenscheidt, 2002, 200 s.
9. Schatz H. Fertigkeit Sprechen. Kassel: Langenscheidt, 2001, 228 с.

А.Гаджибекова

Роль учебных материалов и ИКТ в процессе слушания и понимания привычек

Резюме

Развитие навыков, основанных на изучении языка сегодня, требует усвоения иностранных языков. Развитие языковых навыков в области преподавания немецкого языка является одной из важных задач. Навыки слушания во многих отношениях являются одним из ключевых аспектов овладения языком. Роль учебных материалов и ИКТ в процессе слушания и понимания привычек незаменима.

A.Hajibayova

**The role of teaching materials and ICT in the process
of listening and understanding habits**

Summary

Methods, that make learning foreign languages important in learning the use of different types of activities to achieve the goal. Developing skills and habits that build on language learning today require the acquisition of foreign languages. Developing language skills in the field of German language teaching is one of the important tasks. The habit of hearing and listening is one of the key aspects of the language acquisition in many ways. The role of teaching materials and ICT in the process of hearing and understanding habits is indispensable.

Rəyçi: ped.f.d. M.N.Qəribova

Redaksiyaya daxil olub: 18.02.2019

G.N.HACIYEVA*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent***Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti**

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

**ALİ MƏKTƏBDƏ BİOLOGİYANIN TƏDRİSİ METODİKASI FƏNNİNİN
PSIXOLOJİ-PEDAQOJİ ƏSASLARI*****Açar sözlər:** psixopedaqogika, tələbə, müəllim, kadr, siyasət, iqtisadiyyat, təhsil.****Ключевые слова:** психо-педагогика, студент, учитель, педагогические кадры, политика, экономика, образование.****Key words:** psycho-pedagogy, student, teacher, teaching staff, politics, economy, education*

Dəyişmə, yeniləşmə, inkişaf hər bir dövrdə, hər bir cəmiyyətin üzləşdiyi, böhran şəraitindən yaranan, sosial, siyasi, iqtisadi sahələri əhatə edən qlobal hadisədir. Bu hadisə müxtəlif dövrdə eyni qanunlarla tənzimlənsə də, hər bir dövrdə özünəməxsus məzmununda baş verir. Belə dəyişmələr Azərbaycan cəmiyyətində də yaşanır və onun baş verməsi “müasir qloballaşma” ilə izah olunur. Qloballaşma tarixin bütün mərhələlərində olmuş, lakin elmi-texniki tərəqqi onu məzmun və keyfiyyətcə yeni məcraya yönəldib. Müasir dövrdə qloballaşma mürəkkəb, çoxsahəli mexanizmə malikdir və onun bütün tərəflərini analiz etmək mümkünsüzdür. Bununla belə, onun idarə olunan, konkret məqsədə xidmət edən quruluşu və mexanizmi vardır. Biz bu mexanizmlərdən yalnız birini – müasir təhsilin problemlərinə psixopedaqoji aspektdən yanaşmanın məzmununu nəzərdən keçirəcəyik. Çünki psixologiya və pedaqogika elmlərinin qovşağında əmələ gələn bu yanaşma pedaqoji elmlər sistemində ən müasir sahələrdən biri sayılır.

Aydın məsələdir ki, insanın yaşadığı mühitin mədəniyyətində, münasibətlərində baş verən dəyişmələr onun sosial-psixoloji quruluşuna birbaşa təsir göstərir. Bu dəyişmələrin insan psixikasında və psixologiyasında əmələ gətirdiyi yenilikləri Ə.Ə.Əlizadə ilk növbədə təfəkkürlə əlaqələndirir. Əmələ gələn yeni təfəkkür təhsildə yeni düşüncə tərzinin, bu zəmində yeni pedaqoji yanaşmanın, bir sözlə, “yeni pedaqoji təfəkkürün” əsasını qoyur: “Mədəniyyət insanın ikinci təbiətidir, onun yaratdığı simvolik mühitdir. Mədəniyyət məkanı çoxcəhətlidir. “Yeni dövr” mədəniyyətində “ən yeni dövr” mədəniyyətinin seçimli xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir. Yeni pedaqoji təfəkkürün başlıca paradigmaları “ən yeni dövr” mədəniyyətinin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Bu xüsusiyyətləri nəzərə almadan yeni pedaqoji təfəkkürün mahiyyətini aydınlaşdırmaq mümkün deyil”.

Cəmiyyət də, təhsil də ziddiyyətli proseslər yaşayır. Məhz bu ziddiyyətlərin aydınlaşdırılması, onların məqsədyönlü qaydada, tədricən ardıcıl olmasını tələb edir. İctimai həyatda baş verən bu yeniliklərlə təhsil sistemi arasındakı əlaqəni A.O.Mehrabov belə izah edir: “Xalq, millət öz gələcəyinə bu günün təhsil prizmasından baxır. Özünün təhsil problemlərinin həlli yollarını, ilk növbədə, təhsil sistemində axtarır. Gələcəkdə baş verməsi güman edilən çatışmazlıqları məktəbin, təhsil sisteminin vasitəsilə həll etməyə çalışır”. Bu, xüsusilə Milli Kurikulumun tətbiqinin başlanması ilə əlaqədar olaraq əldə edilən nəticələrin effektivliyinin başlıca şərti kimi özünü göstərməkdədir.

Əslində psixologiya tarixən həmişə pedaqogika elminin metodoloji əsası rolunda çıxış edib. Psixologiya elmi bir çox sahələrdə, o cümlədən təhsil tədqiqatları sahəsində böyük uğurlar əldə edib. Məhz bu uğurlara görə ki, pedaqogika elmi özünün bir çox problemlərinin həllini elmi psixologiyanın nəzəriyyəsində və təcrübəsində, bir sözlə, tədris prosesinin özünün psixolojiləşdirilməsində axtarır. Bu axtarışların istiqamətləri çoxdur. Onlardan biri – təhsilə psixopedaqoji yanaşmadır.

“Təhsilə psixopedaqoji yanaşma” dedikdə, ilk növbədə, hazırda təhsil müəssisələrində işləyən praktik psixoloqlar yada düşür. Təhsilin psixolojiləşməsində onların əməyi, həqiqətən də, təqdir olunmalıdır. Ümumiyyətlə, bütövlükdə cəmiyyətin psixoloji mədəniyyətinin artırılmasında praktik psixoloqlar mühüm işlər görürlər. Bu reallığı nəzərə alaraq A.Q.Asmolov praktik psixologiyaya cəmiyyətin möhkəmləndirilməsinin ideologiyası kimi yanaşır: Psixologiyadan təbiətin, cəmiyyətin, dövlətin və şəxsiyyətin inkişafının əsas mexanizmlərini qurmaq tələb olunur. Y.P.Zinçenko “praktik psixologiya” terminindən istifadə edərək onu “gündəlik həyatın psixologiyası” termini ilə əvəz etməyi məqsəduyğun hesab edir.

Təhsilin psixoloji problemlərinin həllində bizim hansı terminlərdən deyil, hansı yanaşmalardan və vasitələrdən istifadə etməyimiz önəmlidir. U.Jeyms elmi psixologiyanın məktəb həyatındakı rolunu, bu sahədə nəyisə dəyişmək imkanlarını müəllimin pedaqoji imkanları ilə müqayisə edərək yazır: “Əgər siz psixologiyadan, ruhi həyatın qanunlarından danışan elmdən bilavasitə məktəbdə istifadə olunması üçün müəyyən proqramlar, planlar, yaxud tədris etmə metodları üçün istifadə etməyin mümkün olduğunu düşünürsünüzsə, siz dərinə, çox dərinədən yanırlırsınız. Psixologiya – elmdir, tədris etmə – incəsənətdir”. L.S.Vıqotski psixologiyanın təhsillə əlaqəsini belə izah edir: “Pedaqoji prosesin psixoloji təhlilində əsas vəzifə hər bir fənnə görə və hər bir təlim anında insanın başında nələrin baş verdiyini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir”. Bu yanaşma və vasitələri müəyyən etmək üçün müasir təhsilin pedaqoji problemlərinin hansılardan ibarət olmasını öyrənmək əsas vəzifələrdən biridir.

Təhsilin müasir vəziyyəti: onun tərəfindən qarşıya qoyulmuş vəzifələrin keyfiyyətlə yerinə yetirilməməsi, gənclərin sosial inkişafı üçün müasir tələblərə cavab verən effektiv sosial inkişaf proqramlarının işlənilməsi və hazırlanmaması reallığı hər birimizi düşündürür. Hal-hazırda təhsildəki çatışmazlıqlar özünü aşağıdakı sahələrdə göstərir:

- ümumi orta təhsil kəmiyyət və keyfiyyət baxımından sosial inkişaf şəraiti ilə uzlaşmalıdır;
- təlim-tərbiyə prosesinin maddi-texniki və kadr təminatı günün tələblərinə lazımi dərəcədə cavab verməlidir;
- tələbələrə təlim motivasiyası güclənməlidir;
- pedaqoji kadr hazırlığında köklü modernləşmə aparılmalıdır.

Bu problemlərin hər biri özündə çoxsaylı özünəməxsus psixoloji ölçülərlə yanaşılması tələb olunan məsələləri birləşdirir. Bunun üçün məsələlərə differensial deyil, integrativ yanaşılmaq daha məqsəduyğundur. Belə yanaşma, göstərdiyimiz kimi – psixopedaqogikadır.

Elmin qaydalarına görə müstəqil sayılan hər bir elm digərlərindən özünün predmetinin və metodlarının özünəməxsusluğu ilə seçilir. Hazırda təhsildə aktuallaşmağa başlamış yeni bir sahə olan psixopedaqogika haqqında bunu demək çətindir. Ona görə də bu sahədə araşdırmalı olduğumuz birinci məsələ psixopedaqogikanın predmeti ilə bağlıdır.

Psixopedaqogikanın predmeti indiyə qədər təhsilin bu və digər problemlərin tədqiqi ilə məşğul olan pedaqoji psixologiyanın predmeti ilə bilavasitə bağlıdır. Bu baxımdan, psixopedaqogikanın predmeti ilə bağlı ən yeni yanaşmalardan biri B.P.Barxayevə məxsusdur. O, müasir dövrdə pedaqoji psixologiyanın predmetinə “psixologiyanın təhsilin psixoloji aspektlərini öyrənən sahəsi” kimi baxılmasını məqsəduyğun hesab edir. Bu halda pedaqoji psixologiyanın metodoloji əsası aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir.

- elmin obyekt – müəllimlərin və tələbələrin qarşılıqlı pedaqoji təsir prosesi olan təhsil;
- elmin predmeti – təhsildə tələbələrin və müəllimlərin qarşılıqlı münasibətlərinin funksiyalaşmasının psixoloji aspektləri;
- elmi bilik – təhsil prosesində tələbələrin, müəllimlərin və onların qarşılıqlı münasibətlərinin qanunauyğunluqları, prinsip və əxlaqlərinin psixoloji aspektləri olur.

Müasir təhsilə birtərəfli yanaşmaq səmərəli nəticələr əldə etməyə imkan vermir. Hazırda müəllim tədris prosesinin effektivliyini təmin etmək üçün psixoloji biliklərə yiyələnmalı, tələbələrə təlim materiallarını məhsuldar qaydada mənimsətmək, onlarda yeni bilik və bacarıqların formalaşdırılmasına diqqət etməlidir.

rıqlar yaratmaq üçün öz münasibətlərini “subyekt-subyekt” kontekstində tənzimləməlidir. Bunun üçün təhsilə psixopedaqoji yanaşma tələb olunur.

Ədəbiyyat

1. Əlizadə Ə.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür ideyaları, prinsipləri, problemləri // Azərbaycan məktəbi, 2000, JA 3, səh. 16
2. Əlizadə Ə.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür: ideyalar, problemlər. Psixopedaqoji araşdırmalar. Bakı: Adiloğlu, 2001, 162 s
3. Kazımov N. Müqayisə – fikrin fəaliyyətin əsasıdır, Bakı: 1982. 88 səh.
4. Kərimov Y.Ş. Təlim metodları (dərs vəsaiti). 2007, KS Poliqraf, 2718.
5. Qədimova Ə. Uşaqların estetik tərbiyəsində gəzinti və ekskursiyaların rolu. «İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə məcmuəsi». 1986, №1.
6. Qədirov Ə.Ə., Məmmədov İ.N. Yaş psixologiyası. Bakı, 1976.

Г.Н.Гаджиева

**Психолого-педагогическая основа предмета методики
преподавания биологии в вузе
Резюме**

Психология всегда выступала в роли методологической основы педагогической науки. Как наука психология сегодня в образовательно-исследовательском аспекте достигла больших удач. Поэтому педагогическая наука в решении многих проблем опирается на теорию и практику психологии. Статья посвящена исследованию этих вопросов.

G.N.Hajiyeva

**In higher school subject of methodic teaching of biology of basis psycho-pedagogy
Summary**

Psychology has always acted as a methodological basis for educational science. The science of psychology in the educational and research aspect has achieved great success. Therefore, pedagogical science in solving many problems relies on the theory and practice of psychology. This search is multilateral and the article is devoted to the study of these issues.

Rəyçi: filol.e.d., prof. A.Hacıyev

Redaksiyaya daxil olub: 05.02.2019

G.T.HACIZADƏ

e-mail: gunayh_zade@hotmail.com

Bakı Slavyan Universiteti

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

MÜƏLLİM-TƏLƏBƏ ÜNSİYYƏTİNİN SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİNDƏ NEYROLİNGVİSTİK PROQRAMLAŞDIRMANIN TƏTBİQİNİN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: neyrolinqvistik proqramlaşdırma, ünsiyyət, ahəng qurma, təhtəlsüür, xüsusiyyətlər, düşünmə qabiliyyəti

Ключевые слова: нейролингвистическое программирование, общение, построение отношений, бессознательное, особенности, мыслительные способности

Key words: neuro-linguistic programming, communication, building rapport, unconscious mind, features, mental abilities

Təhsil sistemindəki uğura zəmanət verə bilmək üçün bu sistemin əsas elementləri vəhdət təşkil edərək işləməlidir. Sınıf işinin müəyyənəşdirilməsində əsas rol sahibi olan müəllimlərin fəal qərar verən kəslər olması düşünülərsə, onlar uğur və nəaliyyətə səbəb olmaqla bu sistemin əsas hissəsinə çevrilirlər.

Müəllimlərin professional şəkildə inkişaf edə bilməsi üçün bir yol da öz təcrübəsində neyrolinqvistik proqramlaşdırmadan (NLP) istifadə etməsidir. Bu anlayış başlıca olaraq riyaziyyatçı Riçard Bandler və dilçi alim Con Grinder tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Bu yanaşma ünsiyyət prosesini inkişaf etdirərək öyrənmə prosesini asanlaşdırır. NLP-dən istifadə dər-sin daha da məhsuldar keçməsi üçün dər-s keçənlərə öz davranışlarını idarə etməsi, o cümlə-dən daha diqqətlə hərəkət edib danışımlarına kömək edir.

Dil müəllimləri ilə bağlı müxtəlifliklər, ziddiyyətlər arasında onların özünü mühakimə qabiliyyəti və şəxsi inancı onların fəaliyyətində əsas rolunu oynayır. A.Bandura bunu bir kə-sin gözlənilən situasiyaları idarə etməsi üçün tələb olunan davranış tərzlərini təşkil və icra edə biləcəyinə olan inamı kimi dəyərləndirir. (1, s.2). Öyrənmədə motivasiya, akademik uğur və öyrənlərin şəxsi inanc səviyyəsi də müsbət yöndə müəllimlərin özünə inamı hissi ilə əlaqə-ləndirilir. Bu cür müəllimlər uyğun olaraq yüksək dərəcədə səy, iradə və uyğunlaşma göstərə bilirlər. Onlar yenilikləri qəbul etməyə daha könüllü və stresdən uzaq olur, tələbənin müstəqil davranışını dəstəkləyir, qabiliyyəti zəif olan tələbələrə qarşı daha çox yardımsevər olurlar.

Müəllimlə əlaqəli digər müxtəliflik tənqidi düşünmə məfhumudur. Təsiredici təlimin əsas hissəsi kimi tənqidi düşünmə müəllimdən sistematik düşünmə, eyni zamanda təhsil mü-hitinin rəasional, məntiqi və mərhələli analizini tələb edir. C.Q.Kurfis tənqidi düşüncəni mü-rəkkəb, real situasiyalarda mühakimə yürüdə bilmək bacarığı kimi qiymətləndirir. K.Y. Ku inanır ki, tənqidi düşünmə bilən 282ud a282 eyni zamanda yaxşı bir fikrin əhəmiyyətinin fər-qində olur və məntiqli mülahizələr yürütməyə təşəbbüs göstərir. (5, s.42) S.Beneş isə izah edir ki, tənqidi düşünmə biliyin 282ud a282, tarixi və siyasi köklərini araşdıraraq cəmiyyətdə və öyrənmə prosesində inteqrasiyaya səbəb olur. (5, s.44) C.L.Elizabet, C.M.Mey və P.K.Çi isə 2007-ci ildə Honk Konkda müəllim uğurunun modelini formalaşdırmağa çalışdılar. Onlar belə nəticəyə gəldilər ki, effektiv müəllimlər yaradıcı, qabiliyyətli və qiymətləndirmədə ədalətli idilər. Səbr, yumor hissi, həvəs və professional xüsusiyyətlər də önəm daşıyırdı. Bununla yanaşı, həmin müəllimlər bütün tələbələri dər-s prosesinə cəlb edə bilmiş, onların tənqidi düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirmiş və onları fədbəklə təmin etmişlər. (6, s.512)

NLP effektiv ünsiyyət qura bilmək üçün hadisələri 3 nöqtəyi nəzərdən qiymətləndir-məyi təklif edir (4, s.116):

- öz nöqtəyi nəzərimizdən qiymətləndirmək

- başqasının nöqtəyi nəzərindən qiymətləndirmək
- neytral müşahidəçi kimi kənardan qiymətləndirmək

Tədris prosesində effektiv ünsiyyət qurmağı əks etdirən NLP fərziyyələri isə aşağıdakılardır:

▪ Biz daima ünsiyyət halındayıq. Belə ki, istifadə etdiyimiz sözlər, üz ifadəmiz, duruş tərzimiz, sinfin nizama salınması, harada dayanmağımız və s. kimi sinif qarşısında etdiyimiz hər şey buna 283üdə 283 ola bilər.

▪ Ünsiyyətin mahiyyəti aldığımız cavabda gizlidir. Bu o mənaya gəlir ki, dəyişməli olanın biz olduğunu başa düşməyimiz bizə öz davranışımız üzərində idarə imkanı verəcəkdir. İlk hərəkətə keçən biz olmalıyıq.

▪ Müqavimət və dirənmə hissi ahəng qurmada əskikliyin göstəricisidir. Bu hal özünü qarşılıqlı inam və əlaqə olmadıqda göstərir. Müəllimlər sinfə əsasən çalışmaları, strategiyalar və bacarıqlar tərəfdən yanaşırlar. Uşaqlar isə daha çox fundamental səviyyədə – şəxsiyyət səviyyəsində fəaliyyət göstərilir. Onlar daha çox sizin kim olduğunuz və sizə nəyin vacib olduğu ilə maraqlanır, qorunma və tərbiyələnməyi umurlar. Ahəng qurmanı inkişaf etdirmək sizə bu səviyyədə onlarla daha yaxşı ünsiyyət qurmağa, düşüncə və davranışınızı dəyişdirməyə kömək edəcəkdir.

NLP strategiyaları olan yenidən çərçivələmə, lövbər atma, ahəng qurma, modelləşdirmə, vizuallaşdırma təhsil işçiləri və tələbələr tərəfindən öyrənməni səmərəli etmək və möhkəmləndirmək üçün istifadə oluna bilər. Bu üsullardan istifadə etməklə müəllimlər tələbələrlə daha yaxşı ünsiyyət qura bilər, öyrənmə mühitini daha əlverişli edə bilər və elmi fəaliyyətin səmərəliliyini artırabilir.

Ahəng qurma sağlam sinif mühitinin əsasında duran bir NLP texnikasıdır. Ahəng qurma harmoniya, uyğunluq yaxud yaxınlıqla bilinən bir əlaqə kimi müəyyən edilir. Bu o demək deyildir ki, biz kimləsə mütləq razılaşmalıyıq, ancaq onu başa düşdüyümüzü ona hiss etdirməliyik. Deyilən sözlərdən çox sözün deyilmə tərz, duruş və jestlər nəzərə tutulur. Bunları başqa sözlə çıxış kanalları kimi düşünə bilərik. Vizual, eşitmə və kinestetik kimi kanallardan çıxış etməklə hərəkətlərimizi dəyişə bilərik. NLP-də bu prosesə uyğunlaşma və aynalama adı verilir. Hər bir tələbəylə eyni zamanda uyğunlaşmaq çətin olduğu üçün ən azından onlar arasında ahəng qura bilərik. Məsələn, onlarla birgə mahnılar oxuya bilərik. Bununla yanaşı, tələbənin effektiv düşünməsi beyində yaradılan sensor təqdimat sistemlərindən aslıdır. Üstünlük verilmiş sensor sistemi vasitəsilə beyin fəaliyyət göstərdikdə öyrənmə prosesi də səmərəli olur. Ahəng qurma tələbələrin tapşırıqlarda iştirak etmə həvəsini, arzusunu artırır. Başqasını onun dünya xəritəsindən görə bilməyimizlə də ölçülə bilər. Bəzən bu inancların, dəyərlərin paylaşılması, bəzən isə sadəcə edilən zarafatlarla əlaqələndirilir.

Dərs keçdiyimiz sinifdən gözlədiyimiz münasibəti əldə etmək üçün Q.Beytsonun delfinlərlə məşqindən əldə etdiyi nəticələrə əsaslanmaq olar. Belə ki, insanlar mənfi yaxud müsbət tərzdə olmasından asılı olmayaraq, başqalarının diqqətinə ehtiyacı var. İkincisi isə periferik tərif adı verilən möhtəşəm sinif strategiyalarından biridir. Bu mövcud sinif qaydalarını gücləndirməklə yanaşı, düzgün davranan tələbələri mükafatlandırma vasitəsi hesab olunur. Məsələn, dərs zamanı başqa işlə məşğul olan tələbəni dərsə cəlb etmək üçün ona yaxın oturan tələbəni tərifləyə bilər, yaxud dərsə gecikmiş tələbəni dolayı yolla daha məsuliyyətli olmağa həvəsləndirmək - üçün bütün sinifə müraciətlə dərsə vaxtında çatdıqları üçün təşəkkür etmək olar. (2, s.39-40)

NLP-də modelləşdirmə anlayışından isə kimisə motivasiya etmək, müzakirələr aparmaq, düzgün yazı və s. kimi qabiliyyətlərin arxasında yatan koqnitiv strategiyaların müəyyənləşdirilməsi üçün istifadə olunub. Misal olaraq, ali təhsildə esse yazısı əlaçı məzunlarla müsahibələr əsasında formalaşdırılıb (modelləşdirilib). Gəlinən nəticə modellərin dəyər və inanclarını, təsəvvür və yazmaq proseslərini və hər mərhələdə tətbiq olunacaq bacarıqları təsvir edir.

NLP söhbət əsnasında işlədilən bağlayıcı sözlərin önəminə diqqət çəkir. Məsələn, “halbuki, ancaq” bağlayıcıları ilə “və” bağlayıcısı eyni bir cümlənin yadda qalmasında fərqli

təsirə malikdir. “Bu gün qar yağır, halbuki havanın aydın olacağı deyilmişdi.” Bu məlumatı eşidən kəs diqqəti cümlənin birinci tərəfinə yönəldəcəkdir. “Sabah Londona getməliydim, ancaq hava şəraitinə görə uçuş təxirə salındı”. Bu cümlədə isə dinləyən diqqəti cümlənin ikinci tərəfinə yönəldəcək. Lakin “və” bağlayıcı işlətdikdə dinləyən diqqətini cümlənin hər iki tərəfinə çəkmiş olarıq. (3, s.118) Yenidən çərçivələmə adlanan bu üsul tələbələrin dil barədə mənfi inanclarını dəyişdirmək, onları həvəsləndirmək üçün bir vasitə kimi də qiymətləndirilir. Məsələn, “səhv” sözünü öyrəndiyimiz təcrübə, “son” sözünü isə yeni başlanğıc kimi adlandırdıqda tələbələrin bəzi məsələlərə olan münasibətini dəyişə bilərik (4, s.49).

NLP-yə görə ünsiyyət şüurlu həyat keçdiyi kimi, təhtəlşüür səviyyəsində də müxtəlif hiss üzvlərini hərəkətə gətirmək və istifadə etməklə həyata keçə bilər. Bu isə öz növbəsində birbaşa olaraq öyrənmə prosesinə təsir edir. Bu baxımdan müəllimlərə aşağıdakılar təklif olunur (4, s.95-96):

- divardan mənalı və 284 ud a 284 ative təsvirləri asmaq və müntəzəm olaraq dəyişdirmək;

- qrup işləri zamanı musiqi qoşmaq;

- hekayə və metaforalardan istifadə etmək və s.

Bundan başqa, təhtəlşüürümüz sahib olduğumuz dəyərlərə və inanclara uyğun fəaliyyət göstərir ki, 284ud a davranışlarımızda öz əksini tapır. Öncədən yaşadığımız xoşagəlməz hadisələr yaxud başqalarının bizim haqqımızda qurduğu mənfi cümlələr bütün həyatımıza mənfi yöndə təsir edib bizdə mənfi inanclar formalaşdırırlar. Eləcə də, bir müəllimin tələbə barədə inancı, söylədiyi fikirlər onun öyrənmə qabiliyyətini həm axsada, həm də inkişaf etdirə bilər.

Söylənilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, müəllim-tələbə münasibətlərinin sağlam qurulmasında, eyni zamanda tələbə münasibəti və motivasiyasının optimallaşdırılmasında neyrolinqvistik yanaşmanın imkanlarından faydalanmaq səmərə göstərə bilər. Belə ki, müəllimin ünsiyyəti və davranışı öyrənilənlərin həm keçiləcək mövzunu anlamasına, həm də öyrənmə prosesi və dünya barəsindəki inanclarına təsir edir. Buna görə də tələbələrin fikirlərinə həssaslıqla yanaşmaq, qərar verməkdə tələsməmək vacibdir. Eyni zamanda tələbələrin ehtiyacları, xarakterləri fərqləndiyi üçün vahid metodun tətbiqindənsə yanaşmamızda dəyişkənlik göstərmək məqsədəuyğun hesab olunur.

Ədəbiyyat

1. Bandura A. Self-efficacy in changing societies. Cambridge University press, 1995, 334 p.
2. Churches R & Terry R. NLP for Teachers: How to be a highly effective teacher. Crown House Publishing, 2007, 240 p.
3. Ready R & Burton K. Neuro-Linguistic Programming For Dummies®, 2nd Edition. John Wiley & Sons Ltd, 2010, 416 p.
4. Revell J & Norman S. In your hands, NLP in ELT. Saffire Press, 1997, 144 p.
5. Shahmoradi N, Nosratinia M, Shangarffam N. The Relationship among EFL Teachers' Critical Thinking, Neuro-Linguistic Programming, and Their Sense of Efficacy. Journal of Applied Linguistics and Language Research Vol. 5, Issue 2, 2018, p. 41-56
6. Sima S & Anita L. The Effect of Neuro-Linguistic Programming (NLP) Techniques on Young Iranian EFL Learners' Motivation, Learning Improvement, and on Teacher's Success. Procedia – Social and Behavioral Sciences Vol.199, 3 August 2015, p. 510-516

Г.Т.Гаджизаде

Характеристические свойства внедрения нейролингвистического программирования в построении эффективного взаимодействия между учителем и студентом

Резюме

Статья посвящается характеристическим свойствам внедрения нейролингвистического программирования в построении эффективного взаимодействия между учителем и студентом.

Она анализирует аспекты нейролингвистического подхода отношений учителя-студента и способы его улучшения, учитывая тот факт, как стиль коммуникации учителя с классом влияет на обучение студентов.

G.T.Hajizade

**The characteristic features of implementation of neuro-linguistic programming
in building an effective teacher-student interaction**

Summary

The article is devoted to the characteristic features of implementation of neuro-linguistic programming in building an effective teacher-student interaction. It analyses the aspects of neuro-linguistic approach to teacher-student relationship and the ways to facilitate it, considering the fact how the teacher's style of communicating with the classroom affects the students' learning.

Rəyçi: ped.f.d., dos. Ə.Y.Səfiyev

Redaksiyaya daxil olub: 31.01.2019

P.Q.HƏSƏNOVA

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

VALIDEYN HİMAYƏSİ OLMAYAN UŞAQLARLA İŞİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: natamam ailə, demoqrafik amillər, tərbiyəsiz uşaqlar, təlimdə geriləmə, sosial mühit.

Ключевые слова: неполная семья, демографические факторы, невоспитанные дети, отставание в обучении, социальная сфера.

Key words: half family, demographical features, bad-wannered children, problems in experience, social environment.

Məlum olduğu kimi, hər bir natamam ailənin öz xüsusiyyətləri var. Belə ailələrdən olan şagirdlərin fərdi-xüsusiyyətləri də müxtəlifdir. Ona görə də həmin şagirdlərin hər birilə özünəməxsus tərzdə iş aparmaq lazım gəlir. Bu sahədə mövcud təcrübə əsasında fərdi işin təşkili üzrə yeni modelin yaradılması imkanları aydınlaşdırılmalıdır.

Model – dedikdə təhsil sahəsindəki bu və ya digər problemin təcrübəyə tətbiqinin hansı istiqamətdə aparılmasını müəyyən etmək üçün istifadə olunan konseptual yanaşma; prinsiplər, yollar, vasitələr, metodlar nəzərdə tutulur. Təhsil sahəsində müəllimlərin istifadə etdikləri modellər öz işini səmərəli qaydada planlaşdırmaq, istiqamətləndirmək üçün hazırlanır. Bu modellərdə şagird, müəllim və valideynlərin tələbatları, maraqları, meyilləri, istək və arzuları əsas götürülür. Tədqiqatla bağlı olaraq bizi maraqlandıran pedaqoji modelin mərkəzində aşağıdakılar durur:

- şagirdlərin yönəldiyi fəaliyyətdə: təlimdə, tərbiyədə, yüksək təhsildə uğurlar əldə etməsi;
- natamam ailədən olan şagirdlərdə optimist əhval-ruhiyyənin, gələcək həyatına pozitiv münasibətin formalaşdırılması;
- bütövlükdə ictimai mühitə inteqrasiyanın, özünün daxili imkanlarını reallaşdırmaq həvəsinin artırılması;
- ailənin, məktəbin və dövlətin qarşılıqlı köməyindən istifadə edərək şagirdlərin müasir tələblər səviyyəsində biliklər əldə etməsinə nail olmaq;
- nəhayət, natamam ailələrdən olan şagirdlərin göstərilən sahələrdə uğurlar əldə etmələri üçün pedaqoji iş sistemi yaratmaq.

Təhsil sistemində müxtəlif modellər tətbiq olunur. Dünya pedaqoji təcrübəsini analiz edərək üç əsas modeli ayırd edə bilərik: 1) ənənəvi-konservativ model; 2) rəasional model; 3) humanist fenomenoloji model.

Apardığımız tədqiqatın nəticələrinə görə bu modellər içərisində ən münasibi üçüncüsü – humanist-fenomenoloji modeldir. Onun əsas prinsipləri bunlardır: inkişafyönlülük, şəxsiyyətyönlülük, mədəni müxtəliflik. Bu prinsiplər təlimin inkişafetdirici xüsusiyyətinə əsaslanmaqla hər bir yaş dövründə şagird qarşısında qoyulan maksimum tələblərin onlar tərəfindən mənimsənilməsi və reallaşdırılması üçün öz imkanlarını səfərbər etməsini, bundan ötrü yaradılmış şəraitdən maksimum yararlanmasını nəzərdə tutur. Burada şagirdin özünütərbiyəsi, özünüinkişafı və özünüreallaşdırması mühüm tələb kimi qarşıya qoyulur. Həmin tələblər bunlardır: 1) şagirdin öz fəaliyyətini stimullaşdırması üçün onda özünəinam, özünəhörmət və məsuliyyət hissini artırmaq; 2) şagirdin yüksək uğurlar əldə etməsi, özünüinkişafa ciddi yanaşması üçün valideyn və müəllimlər, eləcə də həmyaşıdlar tərəfindən dəstəkləyici mühit yaratmaq.

Bu modelləri müxtəlif məqsədlə: ibtidai, əsas və ümumi təhsil pillələri və ayrı-ayrı fənlər üzrə, müxtəlif problemləri olan, eləcə də yüksək intellektli şagirdlərlə bağlı və d. istiqə-

mətlərdə hazırlamaq olar. Lakin bizə natamam ailələrdən olan şagirdlərlə pedaqoji işin sistemini yaratmaq lazımdır. Ona görə də belə ailələrdən olan şagirdlərin fəallaşdırılması üçün vacib prinsiplərlə tənzimlənən modelə üstünlük verməliyik. Bəs bu model bizə nə verə bilər?

1. Natamam ailələrdən olan şagirdlərlə çalışan müəllimlərin öz işini sistemli və effektiv qurmaları, pedaqoji fəaliyyətini müasir tələblərlə tənzimləmələri üçün müvafiq təkliflər vermək olar.

2. Bu istiqamətdə aparılan pedaqoji işin nəticəsində əldə olunan yeni məlumatlar əsasında müasir model işləmək və onu İran İslam Respublikasının məktəblərində tətbiq etmək olar.

Bu modellərin hazırlanmasında natamam ailələrdən olan şagirdlərin maksimum imkanlarını, dərkətməməniməmə göstəricilərini, müəllimlərin peşə hazırlığını, valideynlərin öz övladlarını təhsil almasındakı maraqlarını özündə cəmləşdirən kompleks amillər əsas götürülür. Nəticələr hazırda praktik sahədə çalışan qabaqcıl müəllimlərin peşə ustalığına, onların şagirdlərlə, valideynlərlə apardıqları pedaqoji işin formalarına: dialoq, məsləhətləşmə, təhlil, müzakirə, diskussiya və d. yollarla birgə əldə etdikləri faktlar olmalıdır. Bu faktlar problemlə bağlı tədqiqatda əldə edilmiş müsbət nəticələrin göstəricisi olacaq.

Məktəb elə bir yerdir ki, burada şagirdlərin elmi dünyagörüşü ilə yanaşı olaraq davranışı, münasibətləri, o cümlədən sosial mövqeyi formalaşır. Bunlar planlaşdırılmış, məqsədyönlü, sistemli qaydada təşkil olunmuş təlim şəraitində daha səmərəli olur. Natamam ailələrdən olan şagirdlərin bu sahədə uğur qazanmaları, hər şeydən əvvəl, müəllimin onlara münasibətindən, rəftarından asılıdır. Yuxarıda müəllimlərlə keçirilmiş sorğularda da onlar şagirdlərə təsir etmək imkanı olan amillər sırasına ilk yerdə müəllimi və valideyni qoyurlar. Ancaq müəllimlər natamam ailələrdən olan şagirdlərlə digərləri ilə olduğu kimi, davranışda da nəticələr fərqli alınır. Ona görə də natamam ailələrdən olan şagirdlərlə xüsusi, fərdi yanaşma metodları ilə iş aparılmalıdır. Xüsusən son illər dünyada insanın şəxsiyyət azadlığına, müstəqilliyinə tələbat artdığından natamam ailədən olan şagirdlərdə də bu keyfiyyətləri inkişaf etdirmək lazımdır. Müəllimlərin hər biri öz vəzifələrində, vətəndaşlıq məsuliyyətində bu işləri yerinə yetirməyə səy göstərməlidir. Bu baxımdan hələ ibtidai siniflərdən başlayaraq uşağın sosial həyatını yaxşılaşdırmaq, maraqlı etmək üçün yollar axtarılmalıdır. Bunun ən yaxşı yolu – şagirdlərə fərdi yanaşmadır.

Məktəbdə müəllim-şagird münasibətlərində əsas motiv – təhsildir. Onların bir-biri ilə səmimi, emosional münasibəti təhsildə yüksək nəticələrin əldə etmək üçün lazımdır. Müəllim şagirdlə normal ünsiyyət qura bilirsə, onların müraciətlərinə hörmətlə yanaşaraq diqqət mərkəzində saxlayırsa, dərstdə işgüzar, öyrədici, inkişafetdirici mühit yaradaraq onlar üçün həyatı əhəmiyyəti olan məqsədə doğru istiqamətləndirirsə, onlara özünəreallaşdırmanın yol və vasitələrini öyrədirsə belə münasibət məqsədyönlü hesab olunur.

Natamam ailədən olan şagirdlərlə iş üzrə məktəb təcrübəsində bu fikir mühüm yer tutur ki, müəllimin şagirdlərlə münasibətlərinin xarakteri onun təhsil uğurlarından birbaşa asılıdır. Hər şeydən əvvəl, şagirdlərin qabiliyyətlərinin inkişafı, özünün bilik potensialını reallaşdırması, gələcək həyata, peşəyönümünə hazırlanması bu sahədə əsas məqsəd olmalıdır. Natamam ailədən olan şagirdlərə fərdi yanaşma sahəsində aparılan bu araşdırma onların təlim fəaliyyətinin daha effektiv olmasına kömək edə bilər. Özünün qabiliyyətlərinə, imkanlarına inanan şagird fəaliyyətini məntiqi mühakimə, planlaşdırma, sistemləşdirmə əsasında qura bilər.

Müəllimin şagirdə pedaqoji təsiri daha çox dərs prosesində, təlim fəaliyyətində baş verir. Bu zaman onların münasibətləri daha çox rəsmiyyət üzərində ququlur. Ancaq müəllim elə etməlidir ki, natamam ailədən olan şagird özünə qarşı qərəzsiz, tələbkər, müsbət münasibəti ayırd edə bilsin. Bu münasibətləri öyrənmək üçün ibtidai, orta və yuxarı siniflərdə dərslər müşahidə olundu, müəllimlərlə, şagirdlərlə söhbətlər, müsahibələr keçirildi, təhlil aparıldı. Təhlil əsasında aşağıdakılar ümumiləşdirildi.

1) Dərsin vəzifələrindən, fənlərin müxtəlifliyindən asılı olmayaraq, müəllimlər natamam ailələrdən olan şagirdlərlə münasibətlərdə müsbət emosional əhval-ruhiyyəni qoruyub saxlamağa çalışır, onlara diqqətli, bir qədər də güzəştli yanaşırlar.

2) Müəllimlər onların cavabları üzərində bir qədər çox dayanır sanki bunu haqlı etdiklərini hiss etdirməyə çalışırlar. Bəzi şagirdlər bu münasibətdən sıxılırlar. Bəziləri, əksinə, cəsarətli olur, fikrini daha fəal, dəqiq, mühakiməyə əsaslanaraq, xüsusi emosionallıqla, təəssüratlarla çatdırırlar.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N. Milli əxlaq və ailə etikası. Bakı, Mütərcim, 2016.
2. Əlizadə Ə.Ə. Əlizadə H.Ə. Əsrin meqameylləri: psixopedaqoji problemlər. III hissə. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2008.
3. Əlizadə H.Ə. Tərbiyənin demoqrafik problemləri. Bakı: Maarif, 2013.
4. Əliyev B.H., Cəbbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı: Təhsil, 2008.
5. Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiyası. Bakı: Nurlan, 2006.
6. Əliyev R.İ. Şəxsiyyət və onun formalaşmasının etno-psixoloji əsasları. Bakı: Araz, 2000.
7. Cəfəri-Qənbəri H.T. Məktəbdə natamam ailələrdən olan şagirdlərlə işin sistemi. Bakı, BDU, 2009.

П.Г.Гасанова

Некоторые особенности работы с детьми, лишенными родительской опеки *Резюме*

В статье исследованы семьи, столкнувшиеся с различными демографическими проблемами (смерть одного или обоих родителей, развод, жизнь отдельно от родителей, беженство, принудительное переселение, изменение место жительства из-за социальных проблем и др.). Также исследованы потребности самореализации и самоутверждения у детей из таких семей и выявлены современные требования к педагогической работе в направлении улучшения образования и воспитания школьников из подобных семей.

P.G.Hasanova

Some features of work with children with low parent kind *Summary*

In article have been researched the problems in the area some main features of demographical problems in our republic such as children with parents kinds. Also were investigated the ways of pedagogical works in the field of experience and education of pupils about problems of family, main directions of using this process.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 08.02.2019

N.HƏŞİMOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)**ALMAN DİLİNDƏ KOMMUNİKATİV VƏRDIŞLƏRİN
İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ QRAMMATİKANIN OYUNLARLA TƏDRİSİ***Açar sözlər:* grammatik bacarıq, oyunlarla tədris, kommunikativ vərdişlər*Ключевые слова:* грамматический навык, обучающие игры, коммуникативные навыки*Key words:* grammatical skill, playing with games, communicative habits

Alman dilində kommunikativ vərdişlərin inkişaf etdirilməsi dilin mənimsənməsinin ən mühüm sahələrindən olub tədqiqatçıları düşündürən və elmi araşdırmalara cəlb edən aktual mövzulardan biridir. Alman dilinin grammatikasının ali və orta məktəblərdə tədrisinin əsas məqsədi tələbə və şagirdlərdə danışmaq, dinləmə, oxu və yazı vərdişləri ilə yanaşı, onlarda grammatik bilik və bacarıqların formalaşdırılmasından ibarətdir. Kommunikativ vərdişlərin inkişaf etdirilməsində grammatikanın oyunlarla tədrisi alman dili dərslərinin əsasını təşkil edir. Alman dili dərslərində grammatik materiallarla işləmək üçün təlimlər oyunlarla tədrisin əsas vəzifəsi olmaqla yanaşı, tələbələrin öyrənmə fəaliyyətlərini idarə etmək, onların grammatik bacarıqlarını formalaşdırmaq və həmçinin xüsusi dil vahidlərinin istifadəsi qaydalarını öyrənmək üçün sinifdə intensiv müstəqil işlərin təşkilidir. Qeyri-standart texnika və grammatik materiallarla iş forması xarici dil öyrənmədə maraqlıdır və dil materialının daha yaxşı yaddaşı və assimiliyinə kömək edir (3, 115). Xarici dil dərslərində hər hansı bir fəaliyyət növünə grammatik oyunun elementini əlavə edə bilərik. Bu zaman oyun vəziyyətlərini dəyişdirərək leksik ədədləri və grammatik hadisələri avtomatlaşdırmaq üçün şərait yaratmaq mümkündür. Grammatik oyunlar tələbələrə grammatikanın praktiki tətbiq edilməsi, təbii hallarda grammatik konstruksiyaların istifadəsinə yönəlmiş zehni fəaliyyətinin gücləndirilməsi və onları təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Grammatik oyunların və grammatik qaydaların hazırlıq mərhələsində birləşdirilməsi, istifadəsi ünsiyyət vəziyyəti və bütövlükdə təhsil prosesinin effektivliyini yaratmaq üçün əvəzsiz vasitədir. Kommunikativ fəaliyyətin inkişaf etdirilməsində grammatik oyunların əhəmiyyətini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirə bilərik: səbəbinə görə; cəlb ediciliyinə görə; kommunikativliyinə görə; təlim zamanı beynin fəallığına görə; çalışmaların sosiallığına görə; real danışmaq situasiyaların oxşarlığına görə (məs, rollarla oyun) (3, 115).

Alman dilinin tədrisi prosesində grammatik oyunlara: puzzle oyunları, zəncir oyunları, pantomim oyunlar, açıq oyunlar, taxta oyunları, kart oyunları və domino kimi oyunları aid edə bilərik. Oyunların şagirdlərin diqqətini artırmağa kömək etməsi üçün yaddaşın və düşüncə tərzinin inkişafını, kommunikativ bacarıqların yaradılması üçün isə alman dili müəllimi aşağıdakıları nəzərə almalıdır:

–oyunda iştirak edənlərin sayı; tələbələrin psixoloji xüsusiyyətləri; sinifdə öyrədilən grammatik material; oyunun icrası üçün mövzu və ya vəziyyətlə müəyyənləşdirilmiş material əsasında həyata keçirmə; müvafiq sinif üçün hazırkı tədris-metodik komponentlərin kompleks istifadəsi; səhv-düzəliş forması.

Oyunun qaydalarını şərh edən oyunun təşkilatçısı yalnız müəllim olmalı və oyunu maraqlı təşkil etmək üçün yaxşı hazırlanmış, dil bilikləri olan tələbələrə cəlb etmək olar. Alman dili dərslərində grammatik oyunların nümunələrindən istifadə etməklə grammatik bacarıqların formalaşdırılması üçün xarici dillərin tədrisi prosesində bir çox oyun növlərindən “miqdar və sıra sayları”, “ön şəkilçilər”, “fəllər präsens və perfekt zaman formasında” istifadə etmək maraqlıdır. Məsələn,

– qrammatik bir qayda ilə tanışlıq mərhələsində – oyuncaqla təqlid məşğələlərindən istifadə etmək, telefon, məktublar ilə oyun; təlim mərhələsində – müxtəlif top oyunları, rəqabət oyunları, lotto, dominolar, viktorinalar; tətbiq mərhələsində – rəqabət oyunları, dram oyunları, rol oyunları mümkündür.

Oyunlar müxtəlif nəzarət mərhələlərində istifadə edilə bilər. Dərslərdə oynanılan qrammatik oyun yerləri və onlara ayrılan vaxt bir sıra amillərdən asılıdır: şagirdlərin hazırlanması, öyrənilən materiallar, dərslərin xüsusi məqsədləri və şərtləri və s.

Müəllimin şagirdləri oyunlara cəlb edə bilməsi vacibdir. Eyni zamanda yadda saxlamaq lazımdır ki, oyunların cəlbediciliyi üçün nisbət hissini müşahidə etmək lazımdır, əksinə, onlar şagirdlərdə emosional təsiri itirəcəkdir. Dərs prosesində tətbiq edilən bir neçə qrammatik oyun nümunələrini təqdim edək: (3, 115)

- “Bekanntschaft” (Tanışlıq)

Oyunun məqsədi: “Ich heiße ..” miqdar ədədləri öyrətməkdir.

Oyunun keçirilməsi: müəllim hər kəsi bir dairədə oturmağa dəvət edir, uşaqlar gəlir və heç kəsin kim olduğu bilinmir. Görüşməli və tanış olmalıdırlar: “Wollen wir uns bekannt machen! Anna, Nummer 1. Ich heiße Oleg, Nummer 2. Ich heiße ... usw “Uşaqlar otururlar və tanışlıq etməyə başlayırlar. Şagirdlərdən biri liderdir. O dairələrdə dolaşır və oyunçularla danışır:

L: Nummer 3. :Ich heiße Ira. Ira, setze dich. Nummer 8. usw ...

Oyunun lideri oyunçulara birdən deyir: “Nummer 4 und Nummer 6!” Bu şagirdlər komandanı yerinə yetirir və lider tez birinin yerini almağa çalışır. Yeri olmayan bir nəfər lider olur.

- “Stop” (Dayan)

Oyunun məqsədi: sıra nömrələri tətbiq etmək.

Oyunun keçirilməsi: tələbə xorla rəqəmləri müəllimlə təkrarlayır. “Dayandırmaq” əmri-nə görə, tələbələrə biri nömrəni sıra sayına çevirmək üçün dəvət olunur. Düzgün cavab üçün tələbə ən çox yaşıl kartları qazanır, yanlış cavaba görə isə bir qırmızı kart əldə edir.

- “Wo lag ...?” (Harda yerləşir?)

Oyunun məqsədi: vor, auf, unter və s. sözlərini hazırlamaq.

Oyunun keçirilməsi: müəllim kitab, notebook, qələm və s. əşyaları götürür. Sonra kitabı, qələmi və noutbuku masaya qoyur və s. Uşaqlara obyektlərin olduğu yerləri yadda saxlamaq üçün 1-2 dəqiqə sual verdikdən sonra müəllim onları yenidən masaya yerləşdirir və yenə suallar verir:

Wo lag das Buch? E: Das Buch lag auf dem Tisch. usw ... Daha doğru cavab verənlər qalib gəlir.

- “Der Fischer” (Balıqçı)

Oyunun məqsədi: sözlərinin hazırlanması.

Oyunun keçirilməsi: Oyun oynayan “Balıqçı” – müəllim “balıq” tutur. Oyun zamanı səhv edən şagirdlərə müəllim obyektlərin mövqeyini göstərmək üçün əllərindən istifadə edəcəyini izah edir, beləliklə, sözlərinin mənasını açıqlayır. Məsələn: “Legt eure Hefte auf den Tisch, unter den Tisch”. Uşaqlar müəllimdən sonra hərəkəti təkrarlayır və hərəkətlərini şərh edirlər. Sonra müəllim qəsdən yanılır. Eyni səhv hərəkətləri təkrar edən bir şagird tutulan balıq sayılır.

- Pantomimespiel (Pantomim oyun)

“Was habe ich im Sommer gemacht?” Gebraucht die Redemittel. (Hast du fotografiert? Ja/Nein usw.)

Müəllim şagirdlərdən yayda nə etdiklərini pantomim olaraq göstərməklərini izah edir. Bütün iştirakçılar bir-birilərinə hərəkətlə fikirlərini göstərməyə çalışır, kim doğru həlli tapırsa o da qalib gəlir.

Oyunun məqsədi: Zəif feillərin perfekti.

Oyunun keçirilməsi: Uşaqlar, nümunədən sonra oynayın!

Muster: Olga: Ich habe die Regel gemalt.

Nina: Nein, du hast die Regel gelernt. Und ich habe eine Übung gespielt. Und ich habe das schon gemacht.

Oyunun məqsədi: Qüvvətli feillərin perfektı.

Oyunun keçirilməsi: Uşaqlar, nümunədən sonra oynayın! Söz birləşmələrindən istifadə edin!

Muster: Tanja: Ich lese jetzt ein Buch.

Wow! Und ich habe schon ein Buch gelesen. Ich schreibe jetzt einen Brief. Katja: Und ich habe schon einen Brief geschrieben. Ich spreche jetzt mit Oleg.

(Ein Buch lesen, einen Brief schreiben, mit Lisa sprechen, der Mutter helfen, ein Lied singen usw.).

• “Sätze ergänzen” (Cümlələri tamamlayın)

Oyunun məqsədi: zəif və qüvvətli feillərin perfektı (köməkçi fellər: haben, sein)

Oyunun keçirilməsi: Uşaqlar, nümunədən sonra oynayın!

Muster: Viktor: Am Wochenende bin ich im Schwimmbad...

Julia: ...geschwommen. Und ich bin am Wochenende im Park... Mascha: ...spazieren gegangen. Und ich habe am Wochenende Tennis... (6).

Alman dilinin tədrisində aktiv qrammatik material üzərində aparılan bütün iş məhz kommunikativ vərdişlərin inkişaf etdirilməsi məqsədini uğurla həyata keçirilməsinə xidmət etməlidir. Qrammatik oyunlar üzərində işin məzmunu bu mərhələlərin hər birinin məqsəd və çalışmaların xarakterini təyin edir. Bu nümunələrdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, dərslərdə keçirilən didaktik oyunlar tələbələrə nitq bacarıq və vərdişlərini inkişaf etdirir, onların sərbəstliyinə şərait yaradır, oyunlara yaradıcı yanaşması oyunların daha effektiv olmasına səbəb olur. Tələbələrin qrammatik oyunlara yaradıcı yanaşması oyunların daha səmərəli olmasına və qrammatik oyunlarla tədris kommunikativ vərdişlərin inkişafına gətirib çıxarır.

Ədəbiyyat

1. Виноградов В.В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. М.: Наука, 1975, с. 33-50
2. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иностранному говорению. М.: Просвещение, 1991, 142 с.
3. Пассов Е.И. Коммуникативное иноязычное образование: готовим к диалогу культур/ Е.И. Пассов. Минск: 2003, 184 с.
4. Kilp E. Spiele für den Fremdsprachenunterricht. Tübingen: Stauffenburg, 2003, 138 s.
5. Prange L. Sprech Spiele. München: Max Hueber Verlag, 2001, 104 с.
6. Hermann F., Koenig M. Grammatik lehren und lernen. Kassel: Langenscheidt, 2003, 160 с.

Н.Гашимова

Грамматические обучающие игры по развитию коммуникативных навыков на немецком языке

Резюме

Основной целью грамматики немецкого языка в высшем и среднем образовании является формирование грамматических знаний, навыков, а также навыков устной речи, аудирования, чтения и письма для студентов и учащихся. В последнее время преподавание грамматики в играх при развитии коммуникативных навыков является основой уроков немецкого языка. На уроках немецкого языка упражнения для грамматических материалов являются основной задачей обучения играм, а также организации интенсивной самостоятельной работы в классе, чтобы сформулировать свои грамматические навыки и научиться использовать определенные языковые единицы. Творческий подход студентов к грамматическим играм приводит к более эффективным играм и основанным на грамматике навыкам преподавания.

N.Hashimova

**Grammar teaching games in the development
of communicative skills in German**
Summary

The main purpose of the German grammar in higher and secondary education is the formation of grammatical knowledge, skills and habits as well as speaking, listening, reading and writing habits for students and pupils. Recently, the teaching of grammar in games in the development of communicative skills is the basis of German language lessons. In German classes, exercises for grammatical materials are the main task of teaching games, as well as the organization of intensive independent work in the classroom to formulate their grammar skills and learn how to use specific language units. The creative approach of students to grammatical games results in more effective games and grammar-based teaching skills.

Rəyçi: filol.f.d., dos. M.Məhərrəmovə

Redaksiyaya daxil olub: 18.02.2019

N.T.HÜSEYNOVA*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: nailyahuseyn72@gmail.com***Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti**
(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)**ANADANGƏLMƏ DODAQ VƏ DAMAQ YARIĞI ZAMANI
ANATOMİK VƏ FUNKSIONAL QÜSURLARININ
UŞAĞIN ORQANİZMİNƏ TƏSİRİ*****Açar sözlər:** rinolaliya, dodaq və damaq yarığı, anatomik qüsurlar, fizioloji qüsurlar, sərt və yumşaq damaq****Ключевые слова:** ринолалия, расщелины губы и неба, анатомические дефекты и функциональных дефекты, мягкое и твердое нёбо****Key words:** rhinolalia, lip and palate cleft, anatomical defect, functional defect, hard and soft palate*

Aktuallıq: Xüsusi ədəbiyyatda çənə-üz sahəsinin üzv və toxumalarının formalaşması yetəri qədər ətraflı təsvir edilməmişdir. Qeyd edilməmişdir ki, ilk damaq ana bətnində inkişafın təxminən 4-6-cı həftəsində formalaşır, ağız və burun boşluğu arasında ilkin bölünməni təmin edir.

İlk damaq – sərt damağın ön hissəsində üçbucaq formalı, kəsici dəliyiindən hər bir yan kəsiciyə qədər uzanan yerdir. O, dörd üst kəsicini özündə birləşdirən alveolyar çıxıntı sahəsində yerləşir. İki orta burun və üst çənə yastıqları birləşirlər ki, üst dodağı əmələ gətirsinlər. Burun yastıqları daha dərin səviyyədə qovuşur və üst çənə qövsünü formalaşdırır ki, bu da ilkin çənə olur. Buna görə də embrional inkişaf dövründə üst dodağın yarığı çox vaxt ilkin damaq yarığı ilə müşayiət olunur. Hamiləliyin təxmin 9-cu ayında, ilkin damağın inkişafı başa çatdıqdan sonra ikinci damaq inkişaf etməyə başlayır. O, üst çənənin damaq yastıqları hesabına əmələ gəlir, hansı ki, adətən, burun arakəsməsi ilə birgə birləşir, belə ki, dil öz inkişafı ərzində aşağı hərəkət edir. İkinci damaq ağız boşluğunun üst divarını və burun boşluğunun əsasını əmələ gətirən sərt və yumşaq damaqdan ibarətdir. Beləliklə, ikinci damağın patogenezi yarığı bu birləşmənin yetərsizliyi ilə əlaqədardır.

Üst dodaq və damağın anadangəlmə yarığı (DDAY) birtərəfli və ikitərəfli ola bilər: qüsurlu üst dodağı, alveolyar çıxıntı, sərt və yumşaq damağı əhatə edir. Damaq yarığı tam və qismən ola bilər, yəni qüsurlu bütövlükdə sərt və yumşaq damağı və ya yalnız yumşaq damağı əhatə edir. Anadangəlmə damaq yarığının klassik anatomik təsvirini ədəbiyyatda tapmaq olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, dilçəyə (uvulaya) təzyiq etmək qapalı formalı yarığın (sumbucosae) etibarsız əlamətidir, belə ki, ADY-nin mikroəlamətləri sağlam insanlarda çox zaman 1% rast gəlinir. Bununla yanaşı, qapalı formalı yarığın olması qüsurlu diaqnostikasında xüsusi diqqət tələb edir, belə ki, ilk növbədə söhbət damaq-udlaq qüsurlarından (DUQ) və damaq-udlaq halqasının (DUH) natamam funksiyasından gedir, bir qayda olaraq, uşağın həyatının ilk illərini “buraxır”.

Yalnız uşaq məktəbə getməli olduqda, məlum olur ki, uşağın danışığı aydın deyil, bəzən nitqində nazallıq var və bu valideynlərin narahatlığına səbəb olur. Onlar pediatrlara, stomatoloqlara, sonra mütəxəssis loqopedlərə müraciət etməklə onlar xüsusiləşmiş müəssisələrə yönəlmiş olurlar. Beləliklə, xəstələr valideynləri ilə birlikdə xüsusiləşmiş mərkəzdə tam, düzgün, kvalifikasiyalı müalicə üçün uzun yol keçirlər.

Damaq yarığının qapalı forması zamanı damaq-udlaq qüsuru (DUQ) patoloji anatomiya ilə (damaq-udlaq halqasının (DUH) əzələ quruluşunun anadangəlmə inkişaf ləngiməsi), yerləşməsi ilə (əzələlərin patoloji birləşməsi) və bəzən baş-beyin sinirlərinin 5-ci, 7-ci və 9-cu, 10-cu, 12-ci cütlərinin ötürücülük qüsurları ilə əlaqədar olan əzələlərin funksiyasının pozulması ilə bağlıdır.

Anadangəlmə damaq və dodaq yarığının anatomik və funksional xüsusiyyətləri, onların növləri və mahiyyətinin yuxarıda göstərilmiş məlumatları nəzərə alınaraq, bu qüsurun funksional tərəfinə diqqət yetirmək məqsəduyğundur.

Damaq və dodaq yarığı olan xəstələrdə anatomik qüsurlar funksional pozulmalara gətirib çıxarır. Anadangəlmə damaq və dodaq yarığı olan körpələrdə ilk növbədə qidalanma pozulması baş verir. Ömmə, udma, tənəffüs funksiyalarının pozulması uşağın yedirilməsi zamanı çətinliklərə səbəb olur. Bu, xəstəliklərin inkişafına zəmin yaradır ki, bu da həyatının ilk günlərində onun ölümünə səbəb ola bilər.

Ağız və burun boşluğunun aralığı olmaması burun tənəffüsünün pozulmasına və qarışıq ağız-burun tənəffüsünün inkişafına gətirib çıxarır. Bu zaman burun boşluğunun alınan nəfəsin filtrasiyasını, isidilməsini və nəmləndirilməsini təmin edən müdafiə funksiyası zəifləyir.

Nəticədə belə xəstələr çox vaxt yuxarı tənəffüs yollarının xəstəliklərinə məruz qalırlar. Anadangəlmə damaq yarığı olan uşaqlarda xarici tənəffüs aparatının funksional və ehtiyat imkanlarının zəifləməsi bir çox müəlliflər tərəfindən spiroqrafiya metodunun köməyi ilə aşkar edilmişdir. Üstəlik, ciyərlərin ventilyasiyanın pozulması hipoksiya və anemiya əmələ gətirə bilər.

Uşağın burunda danışığı böyük problem hesab olunur. Bu, damaq yarığı olan xəstəyə həyatının sonrakı illərində böyük sıxıntılar gətirir ki, bu da anadangəlmə qüsurun ağır funksional törəmələrindən biri sayılır.

Natamam nitq normal psixi inkişafı çətinləşdirir. Buna görə də pis danışan uşaqların əqli inkişafı bu və ya digər dərəcədə ləngiyir. Anatomik-funksional pozulmanı kompensasiya etməyə çalışması burun-udlağın qapanışının qurğu mexanizmlərinin işini stimullaşdırır. Damağın yetərsiz funksiyasını udlaq əzələlərinin yüksək aktivliyi, burun çanağının, damaq badamcığının hipertrofiyası, burun çəpər əyrisi kompensasiya edə bilər, hansılar ki, anatomik qüsurlar çatışmazlıqlarını kompensator olaraq örtür və beləliklə, ağız və burun boşluqları arasındakı ümumiləşməni ləğv edərək bütün damaq boyunca anatomik qüsuru örtür. Bundan başqa, sərbəst nitq zamanı kompensator kimi, həmçinin nitqin tələffüzündə üzün mimik əzələlərinin məcburi iştirakı da qeyd olunur. Bu havanın burundan sızması ilə əlaqəli olaraq baş verir.

Anadangəlmə dodaq yarığı zamanı anatomik və funksional pozulmanın əzələ xarakteri daşması ilə əlaqədar olaraq, belə qüsurlu uşaqlar müxtəlif profilli mütəxəssislərin planlı, sistemli həkim nəzarətinə ehtiyac duyurlar.

ADDY yalnız üz-çənə bölgəsinin deyil, eləcə də bütünlükdə orqanizmin mürəkkəb dəyişikliyi ilə müşayiət olunan ən geniş yayılmış anadangəlmə ağır qüsurlar sırasına daxildir. Əksər hallarda ADDY olan uşaqlarda somatik xəstəliklərin çox yayılması qeydə alınır. Beləliklə, ADDY olan uşaqlarda LOR orqanlarının patoloji dəyişikliklərinin birləşməsinin bir çox halları müşahidə olunur. Bu patologiyalı uşaqlarda çox vaxt adenoidit, otit, faringit, yevstaxit, qaymorit, rinit, damaq badamcığının hipertrofiyası diaqnozlaşdırılır, eləcə də burunun çəpər əyrisi, burun ucunun və qanadlarının deformasiyası yer tutur. ADDY olan uşaqlarda anatomik qüsurlar açıq rinolaliyaya səbəb olur. ADDY olan uşaqlarda tez-tez tənəffüs sisteminin xəstəlikləri, həmçinin bronxit və pnevmaniyaya rast gəlinir. Bu inkişaf qüsurlu uşaqlarda müşayiət edən xəstəliklərdən ən başlıca yerlərdən birini ürək-damar sisteminin patologiyası tutur. Əksər hallarda ürək arakəsmələrinin inkişaf qüsurları üstünlük təşkil edir. Ürəyin birləşdirici toxumalarının displaziyasının yaranması ADDY olan uşaqların 93,62%-də qeydə alındı. Bir sıra müəlliflər belə inkişaf qüsuru olan uşaqlarda uyğunlaşma davranışının dəyişikliyi və MSS-nin üzvi zədələnməsini qeyd edirlər.

ADDY olan uşaqlarda endokrin, immun və sinir sistemlərinin müxtəlif dəyişiklikləri və pozulmaları, mübadilə və metabolizma proseslərinin pozulmaları aşkarlanır. Öz növbəsində belə uşaqların orqanizmində patoloji dəyişikliklər yaranmış xəstəliklərin də qarşılıqlı ağırlaşmasına səbəb olur.

Belə anadangəlmə patologiyalı uşaqlarda ağız və udlaq boşluğunda anatomik pozulmalar mədə-bağırsaq traktının xroniki xəstəliklərinə, qastritə, duodenitə, kolitə, xolesistitə gətirib çıxarır.

ADDY olan uşaqlarda həyatının ilk günlərində sağlam orqanizm üçün səciyyəvi olmayan, şərti-patogen ştammların üstünlüyü olan oronazofaringeal sahənin atipik autoflorası formalaşır. Bu çətinləşmiş qidalandırma ağız və burun boşluqları arasında təbii anatomik maneənin olmaması ilə əlaqədardır. Adıçəkilən sahədə xroniki infeksiyanın olması və tez-tez antibiotiklərdən istifadə nəticədə disbakteriozun inkişafına gətirib çıxarır. Tədqiqatçıların mühüm qismi ADDY olan uşaqlarda həyatının ilk günlərindən aşkarlanan və vaxtında ortodont müalicəsi olmadığı zaman dərinləşən diş-çənə anomaliyasının və deformasiyasının mövcudluğunu qeyd edir.

Diş-çənə sisteminin deformasiyasının profilaktikası məqsədilə kompleks reabilitasiyasının yeni doğulan vaxtdan 16 yaşdan 18 yaşa qədər uşaqlarda davamlı dişləmənin formalaşmasının başa çatmasına qədər müxtəlif mərhələlərində ortodont köməyinin müddəti və həcmi hazırlanmışdır. Diş sırasının və ayrı-ayrı dişlərin anomaliyasının olması, ehtimal ki, ağız boşluğunun vaxtında olmayan sonasiyası və süd dişlərinin erkən itirilməsi, bu dişlərin mayasının anadangəlmə distopiyası səbəbilə daimi dişlərin anormal kəsiciliyi ilə əlaqədardır.

Beləliklə, anatomik və funksional pozulmalar, hansılarla ki, ADDY olan uşaqlar doğulur, uşağın ümumi fiziki inkişafına mənfi təsir edir. Bütün bu uşaqlar yuxarı tənəffüs yollarının xəstəliklərinə məruz qalır, onlarda çox vaxt pnevmaniya, xroniki tonzillit, yevxstaxeit, orta otit, hipertrofiya riniti inkişaf edir. Uşaq böyüdükcə çənə sümüyünün deformasiyası daha nəzərəçarpan olur. Əməliyyata qədər hazırlığın olmaması, zamanında başlanılmamış və ya düzgün aparılmayan müalicə yeni, çox vaxt aradan qaldırıla bilməyən patologiyaların yaranmasına gətirib çıxarır. Bütün növ yarıqlarda sərt və yumşaq damaq qısadır. Tədqiqatlar göstərmişdir ki, üst dodaq və damağın ikitərəfli açıq yarığı olan 6-7 yaşlı xəstələrdə sərt damaq orta xətdə orta hesabla 9,5 mm-ə qədər qısalar, birtərəfli açıqlarda 9 mm, yumşaq damağın yarığı zamanı 6,5 mm-ə qədər qısalar. Böyüdükcə damaq yarığı olan xəstələrdə damaq pərdəsinin uzunluğu və qalınlığı artır. Böyümə müddəti təxminən normada olduğu kimidir, lakin bu damaq-udlaq funksiyasının normallaşması üçün yetərli deyil.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti: Qeyd etdiyimiz kimi, insanın üz skeletinin böyümə mexanizmi genetik olaraq, determinləşmişdir. Üz skeletinin harmonik böyüməsinin genetik proqramının həyata keçməsi irsi genomun quruluşunun düzgünlüyündən, embrionun mezenxim toxumalarının təməlinin düzgünlüyündən və öz vaxtında olmasından, ontogenez prosesinin normal gedişindən, sümük bəndlərinin, zoğ bölgəsinin fəaliyyətindən, sinxondrozlardan və sümük üstündən asılıdır. Anadangəlmə yarıq zamanı üz skeletinin bu mürəkkəb böyümə mexanizminin bir çox bəndi pozulur ki, bu da yarılmış üst çənənin əməliyyata qədərki deformasiyasının əmələ gəlməsinə gətirib çıxarır. Yaş artdıqca sümüyün dəyişilmiş hissələri böyüyür və onlar üst çənənin yaşla bağlı proporsional dəyişikliyi ilə artır. Yeni doğulan uşaqlarda üst çənənin yarıq tərəfində fraqmentin böyüməsinin ləngiməsi yaş artdıqca inkişaf etmir, süd dişləri kəskinləşdikdən sonra isə daha az nəzərə çarpan olur. Sümüklərin inkişafdan qalması lokal xarakter daşıyır, ilk və ikinci damağın yaranması zamanı embriogenezdə mezenxim embrionlarının kənarlarının alterasiyası səbəbilə əmələ gəlir. Üz sümüklərinin aşkarlanmış anadangəlmə deformasiyalarının əksəriyyətinin əmələ gəlməsinə səbəb olan birinci dərəcəli deformasiya faktoru sümük bəndlərində burun çəpərinin qığırdaq quruluşunun qabaqlayıcı böyüməsinin stimullaşdırıcı təsirinin pozulması ilə yaranan, uzun yuxarı və digər sümüklərinin böyümə disproporsiyası hesab olunur.

Ədəbiyyat

1. N.T.Hüseynova, T.H.Ağayeva – Loqopediya., Bakı 2018.
2. Алмазова Е.С. К вопросу о нарушениях голоса/Очерки по патологии речи и голоса. - М.: Учпедгиз, 1.60. - Вып. 1. - С. 125-141.

З. Ипполитова А.Г. Открытая ринолалия: Учеб. пособие для студентов дефектол. фак. пед. ин-тов / Под ред. О.Н. Усановой.— М.: Просвещение, 1983. - 95 с.

Н.Т.Гусейнова

**Влияние анатомических и функциональных дефектов скелета лица
при врожденных расщелинах губы и неба на организм ребенка**

Резюме

Как известно, первичное нёбо формируется приблизительно к 4-6 неделям внутриутробного развития и способствует начальному разделению между ротовой и носовой полостями.

Механизм роста лицевого скелета человека генетически детерминирован. Реализация генетической программы гармоничного роста лицевого скелета зависит от правильности структуры наследственного генома, своевременности и правильности закладки мезенхимных тканей эмбриона, нормального течения процессов онтогенеза, деятельности костных и надкостницы. При врожденной расщелине многие звенья этого сложного механизма роста лицевого скелета нарушаются, что ведет к возникновению дооперационных деформаций расщелин верхней челюсти.

N.T.Huseynova

**The effect of the anatomical and functional defects of the face sclerous
on the child's organism during congenital lip and palate cleft**

Summary

The first palate is formed about 4-6 weeks of development in the mother's womb and it provides the primary unit between the mouth and the nasal cavity.

The mechanism of growth of the face skeleton of the family is genetically determined. The harmonic growth of the facial skeleton depends on the accuracy of the inherited gene structure, the normal course of the ontogenesis process. During congenital lip and palate cleft this process is broken which leads to the deformity of the split open jaw before surgery.

Rəyçilər: ped.e.d. Ş.Q.Əliyeva

*ADPU-nun Korreksiyaedici təlim kafedrası
(16.01.2019-cu il tarixli iclasın qərarı (pr. №13)).*

Redaksiyaya daxil olub: 06.02.2019

F.N.İBRAHİMOV
professor

S.A.ƏMRAHOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (Şəki filiali)
(Şəki şəh., M.Rəsulzadə küç., 305)

“BEŞİKDƏN QƏBRƏDƏK” OLAN TƏHSİLİN KONTİNUUMU

Açar sözlər: *kontinuum, formal təhsil, qeyri-formal təhsil, informal təhsil, fasiləsiz təhsil, ömür boyu təhsil, yaşlıların təhsili, biliklərə əsaslanan cəmiyyət*

Ключевые слова: *континуум, формальное образование, неформальное образование, информальное образование, непрерывное образование, пожизненное образование, образование взрослых, общество, основанное на знании*

Key words: *continuum, formal education, non-formal education, informal education, continuous education, life-long education, education of elders, society based on skills*

İnsanı sınağa çəkən “dərdlər” çoxdur. Bizim subyektiv fikrimizə görə, onların sırasında, bir qədər qərribə səslənsə də, işsizlik də var. İşsizlik insana sanki gərəksizliyini, artıqlığını pıçıldayır, onu aramsız əzablandırır.... Amma bir təsəlli imkanının da varlığını unutmaq olmaz. Dərdlər nə qədər çox saylı olsalar da, çarələrin sayı ən azı bir vahid çoxdur. Əbəs yerə söyləməmişlər ki, min dərddin min bir dərmanı (çarəsi) vardır. Yaxşı ki belədir...

Azərbaycanda hökumət tərəfindən uğurla icra edilən sosial-iqtisadi inkişaf proqramları çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlərin əsas hədəflərindən biri də işsizliyin azaldılması və məşğulluğun yüksəldilməsi problemidir. Bu məqsədlə yeni iş yerlərinin yaradılması istiqamətində ardıcıl şəkildə həyata keçirilən tədbirlər artıq öz müsbət nəticələrini verməkdədir. Bununla belə, dünya təcrübəsindən, xüsusilə də hazırkı iqtisadiyyatın mövcud xüsusiyyətlərinin təhlilindən məlum olur ki, ölkədə işsiz və iş axtaran vətəndaşların məşğulluğunun təmin edilməsi, onların əmək bazarında rəqabətədavamlı və müasir tələblərə cavab verən peşə və ixtisaslara yiyələnməsindən də xeyli dərəcədə asılıdır.

Bu həqiqəti müdrikcəsinə anlayan qanun yazarlar təhsilin məqsədini qanuniləşdirərkən sözügedən cəhətin element kimi diqqət mərkəzinə çəkilməsini vacib saymışlar. Təhsillə bağlı qüvvədə olan Qanunda təhsilin məqsədi belə müəyyənləşdirilir. “Azərbaycan dövləti qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən, xalqının milli ənənələrinə və demokratiya prinsiplərinə, insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edən, vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirmək; milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşünə malik olan, təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri və praktik biliklərə yiyələnən, müasir təfəkkürlü və rəqabət qabiliyyətli mütəxəssis – kadrlar hazırlamaq; sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsini və ixtisasın daim artırılmasını təmin etmək, təhsilənləri ictimai həyata və səmərəli əmək fəaliyyətinə hazırlamaq” (1). Belə bir hüquqi əsasın əhəmiyyəti, önəmi barədə əlavələr etməyə lüzum görmürük. O da məlumdur ki, təhsilin qarşısında duran məqsədlərin həyata keçirilməsi yönündə ciddi islahat tədbirləri həyata keçirilir və bu, uzun müddətli prosesdir.

Hazırkı reallıq belədir ki, əmək qabiliyyətli əhəlinin böyük bir hissəsinin təhsil səviyyəsi və əmək vərdişləri hazırda ölkəmizdə formalaşmaqda olan yeni bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində iş əldə etməyə bir çox hallarda imkan vermir, təhsillərini bitirmiş və müstəqil həyata qədəm qoymuş insanlar kəskin işsizlik problemi və beləliklə də yoxsulluq problemi ilə üzləşir. Yəni ölkədə təzahürləri mövcud olan işsizlik problemi təkcə iş yerlərinin olma-

ması səbəbindən deyil, eyni zamanda işsiz və işaxtaran vətəndaşların təhsil səviyyəsi və əmək verdişlərinin müasir əmək bazarının tələblərinə cavab verməməsi səbəbindəndir. Ona görə də əmək məşğuliyyətli əhəlinin əmək bazarında rəqabət qabiliyyəti olan peşə və ixtisaslara yiyələnməsi zərurəti təxirəsalınmaz şəkildə ortaya çıxır və bu da Azərbaycanda işsizliyin azaldılmasının mühüm vasitələrindən biri kimi qəbul olunmalıdır.

Professor M.Mərdanovun şərhinə görə, müasir dövrdə əlavə təhsil və peşəkarlıq səviyyəsinin inkişaf etdirilməsi fasiləsiz təhsilin tərkib hissəsi olmaqla, peşə-ixtisas müəssisəsini bitirən və təhsil haqqında dövlət sənədi olan hər bir vətəndaşın fasiləsiz təhsil almaq imkanları sistemi kimi başa düşülür. Fasiləsiz təhsilin hər bir mərhələsində əlavə təhsilin əsas məqsədi şəxsiyyətin inkişafından, intellektual və peşə baxımından onun fasiləsiz təkmilləşdirilməsindən ibarətdir. Əlavə təhsil proqramlarına ümumtəhsil, peşə-ixtisas və əlavə təhsil müəssisələrində, dayaq məntəqələrində və ümumiyyətlə, müvafiq lisenziyası olan digər müəssisələrdə həyata keçirilən müxtəlif yönümlü təhsil proqramları daxildir. Müasir dövrdə əlavə təhsilin ixtisasartırma, təkmilləşdirmə, stajkeçmə, yenidən hazırlanma, yaşlıların təhsili və sair kimi istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Ölkəmizdə pedaqoji yönümdə əmək bazarında rəqabət qabiliyyəti olan peşə və ixtisaslara yiyələnmək məsələsinə daha çox diqqət verilmişdir. Bu sahədə mövcud problemlərin aradan qaldırılması məqsədilə Təhsil Nazirliyi tərəfindən “Fasiləsiz pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığının konsepsiyası və strategiyası” sənədi hazırlanmış və 2007-ci ildə Hökumət tərəfindən təsdiq olunmuşdur. Hazırda əlavə təhsil konsepsiyası haqlı olaraq təhsil ictimaiyyəti tərəfindən geniş müzakirə olunan məsələlərdəndir (2).

“Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nda göstərilir: “Əlavə təhsil fasiləsiz təhsilin və peşə hazırlığının tərkib hissəsi olmaqla, peşə-ixtisas təhsilinin hər hansı pilləsini bitirmək haqqında dövlət sənədi olan hər bir vətəndaşın fasiləsiz təhsil almaq imkanını təmin edir və insan potensialının inkişafı, kadrların intellektual və peşə hazırlığı səviyyəsinin yüksəldilməsi və təkmilləşdirilməsi, onların daim dəyişən və yeniləşən əmək şəraitinə uyğunlaşdırılması, yaşlı vətəndaşların ölkənin sosial, iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında fəal və səmərəli iştirakının təmin edilməsi vəzifəsini daşıyır.”

Fasiləsiz təhsil sisteminin tətbiqi üçün mövcud hüquqi bazaya dayanaraq sivil ölkələrin təcrübəsindən faydalanmaq, sosial-iqtisadi inkişafımıza müvafiq şəkildə təhsil islahatını həyata keçirmək mühüm vəzifə kimi qarşıda durur. Təsdiq olunmuşdur ki, yalnız insanın tələbatlarının təmin olunmasına yönəldilmiş inkişaf və əhəlinin geniş iştirak etdiyi və insan hüquqlarının tam hörmət olunduğu cəmiyyət davamlı və ədalətli inkişafın təmin olunmasına imkan yaradır. Kişi və qadınların həyatın bütün sahələrində dərəkəli, zəkəli və səmərəli inkişafı olmadan bəşəriyyət yaşaya və gələcəyin vəzifələrinin öhdəsindən gələ bilməz.

Yaşlıların təhsili təkcə hüquq deyildir. Belə təhsil fəal vətəndaş mövqeyinin nəticəsi və cəmiyyətin həyatında iştirakı üçün şərtidir. Yaşlıların təhsili şəxsiyyətin formalaşması işinə yardımcı ola və həyatı dərəkəli edə bilər. Bütün ömrü boyu təhsil almaq, qadın və kişi bərabər hüquqluluğu, fiziki və əqli çatışmazlıq, dil, mədəniyyət və iqtisadi bərabərsizlik kimi faktorları nəzərə almaq məqsədi ilə təhsilin məzmununun yenidən dərk olunmasını nəzərdə tutur. Yaşlıların təhsili formal və fasiləsiz təhsili, qeyri-formal və qeyri-rəsmi, həmçinin ikinci dərəcəli təhsillərin tam spektrini əhatə edir. Bu təhsillər çoxmədəniyyətli olan, nəzəriyyə və təcrübəyə söykənən yanaşmaları qəbul edən cəmiyyətdə mövcuddur.

Baxmayaraq ki, yaşlıların təhsilinin, uşaq və yeniyetmələrin təhsilinin məzmunu iqtisadi, sosial və mədəni şəraitdən və cəmiyyət üzvlərinin tələbatından asılı olaraq dəyişir, onların hər ikisi yeni təhsil konsepsiyasının – bu konsepsiyaya uyğun olaraq təlim, həqiqətən də, bütün ömür boyu baş verir – zəruri elementləridir. Bütün ömrü boyu davam edən təhsilin perspektivi belə bir qarşılıqlı tamamlamanı və fasiləsizliyi şərtləndirir. Bütün dünyada meydana gələn və biliklərə əsaslanan cəmiyyətlərdə yaşlıların təhsili və fasiləsiz təhsil, həm icmalar çərçivəsində, həm də peşə həyatında çox gərəkli zərurətə çevrilmişdir.

Hər kəs üçün baza təhsili o deməkdir ki, insanlar yaşından asılı olmayaraq, fərdi və kollektiv şəkildə öz potensiallarını həyata keçirmək imkanına malikdirlər. Baza təhsili təkcə hüquq deyil, həm də başqalarına və bütövlükdə cəmiyyətə münasibətdə vəzifə və məsuliyyətdir. Ömür boyu təhsil alma hüququnun həyata keçirilməsi üçün vacib olan şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutan tədbirlər bu hüququn tanınmasının möhkəmləndirilməsi üçün çox vacibdir. XXI əsrin vəzifələri təkcə hökumət, təşkilat və idarələr tərəfindən həll oluna bilməz; cəmiyyət həyatının bütün sahələrində hərtərəfli, azad və fəal iştirak edə bilmələri üçün həmçinin insanların öz səylərinin, yaradıcı təxəyyül və istedadlarının göstərilməsi tələb olunur.

Məşğulluq üzrə Avropa strategiyası çərçivəsində ömür boyu təhsil – biliklər və bacarıqların, peşə səriştəsinin artırılması məqsədilə və daimi əsaslarla aparılan hərtərəfli təlim fəaliyyəti kimi müəyyən edilmişdir. (Avropanın məşğulluq strategiyası 1997-ci ildə Lüksemburq sammitində qəbul olunmuşdur.) Lissabon sammitinin nəticələri sübut edir ki, biliklərə əsaslanan iqtisadiyyat və cəmiyyətə müvəffəqiyyətli keçid fasiləsiz təhsil prosesi ilə – ömür boyu təhsil almaqla müşayiət olunmalıdır. (Bu sammit 2000-ci ilin mart ayında keçirilmişdir.) Yeni yanaşmanın əsas ideyası ondan ibarətdir ki, fasiləsiz təhsil artıq təhsilin və yenidən hazırlığın aspektlərindən biri deyil, o, təhsil sisteminin və bu sistemdə insanın təhsil fəaliyyətinin fasiləsiz proses boyu iştirakının əsas prinsipinə çevrilir. Fasiləsiz təhsil “biliklərə əsaslanan cəmiyyətə” çevrilmiş ölkələr üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir: informasiya, biliklər və həmçinin onların daim yeniləşməsinə olan motivasiya və bunun üçün tələb olunan bacarıqlar bu xüsusiyyətli ölkənin inkişafının, rəqabət qabiliyyətliliyinin və səmərəli əmək bazarının həlledici faktoruna çevrilir. Vətəndaş cəmiyyətində iştirak müvəffəqiyyətli peşə karyerası olmadan, demək olar ki, mümkün deyil, çünki o, şəxsi müstəqilliyin, özünəhərmətin və xoş güzəranın əsasını təşkil edərək həyatın keyfiyyətini müəyyən edir. Məşğulluq vətəndaş cəmiyyətinin inkişafının vacib parametrinə çevrilir. Lakin əmək bazarında müvəffəqiyyət və ictimai proseslərdə iştirak müəyyən bacarıq və səriştənin olmasını və müasir biliklərə çıxış imkanları tələb edir. Rəqəmli texnologiyalar, biotexnologiyalar, kommunikasiya şəbəkələrinin inkişafı üçün böyük imkanlar təqdim edir. İnsanlar həyat tərzlərinin formalaşması üçün daha çox azadlıq əldə edirlər, lakin bu onların üzərinə öz həyatları ilə bağlı daha çox məsuliyyət qoyur. Öz bacarıqlarını daim lazımi səviyyədə saxlamaqla və onları yeniləşdirməklə bazarda müvəffəqiyyətli olanlar və sürətlə artan peşəkar tələblərlə ayaqlaşa bilməyən ümitsiz geridə qalanlar arasında olan fərq daha da artır. Bütün bu dəyişiklikləri bir sözlə “biliklərə əsaslanan cəmiyyətə” və ya informasiya cəmiyyətinə, yəni iqtisadiyyatın əsasını qeyri maddi mallar və xidmətlər təşkil edən bilik və bacarıqların birinci dərəcəli əhəmiyyətə malik olduğu bir cəmiyyətə keçid kimi təsvir etmək olar. Belə cəmiyyətdə insanlar özləri öz talelərinin sahibinə və cəmiyyətin fəal vətəndaşlarına çevrilməlidirlər. Bunu həyata keçirməyin ən yaxşı üsulu – ömür boyu təhsildir.

Uşaqlıqda və gənclik dövründə əldə etdiyimiz bilik və vərdişlərimiz heç də bizim qalan həyatımızda müvəffəqiyyətə zəmanət vermir. Hətta ixtisasın vaxtaşırı artırılması belə problemin həlli demək deyildir. Fasiləsiz təhsil təlim prosesinə “beşikdən qəbrədək ” olan daimi kontinuum (cəm) kimi baxır. Onun əsasında insanın gənclik dövründə əldə etdiyi baza vərdişləri durur. İnformasiya cəmiyyətində bu vərdişlərə yenidən baxılmalı və onlar genişləndirilməlidir. Bunlara öyrənmək bacarığını və öz təhsilini müstəqil davam etdirmək arzusunun əlavə etmək lazımdır. Lakin belə bir arzunu saxlamaq üçün insana gənc yaşında müsbət dərs təcrübəsi, habelə öz təhsilini davam etdirmək üçün praktik imkanlar tələb olunur.

Təhsilin üç forması mövcuddur:

* ümumi qəbul olunmuş dövlət təhsil sənədinin verilməsi ilə başa çatan təhsil forması – formal təhsil;

* müxtəlif kurslarda, dərnlərdə və fərdi məşğələlərdə əldə edilən və dövlət təhsil sənədinin verilməsi ilə müşayiət olunmayan təhsil forması – qeyri-formal təhsil;

* özünütəhsil yolu ilə biliklərə yiyələnmənin forması – informal təhsil (1)

Bu vaxtdək təhsil sahəsində siyasətin formalaşmasında yalnız formal təhsil nəzərə alınır, qalan iki kateqoriyaya isə əslində heç bir diqqət yetirilmirdi. Fasiləsiz təhsilin kontinuu-mu (cəmi) qeyri-formal və informal təhsili təlim prosesinin bərabərhüquqlu iştirakçılarıdır.

Fasiləsiz təhsil sahəsində siyasəti formalaşdıran sivil ölkələr bu təhsilin təkcə dəyişən əmək bazarının xüsusiyyətlərindən irəli gələn iqtisadi zərurətinə deyil, həmçinin onun sosial-mədəni əhəmiyyətinə getdikcə daha çox diqqət yetirirlər. Nəzərə alınır ki, təhsil hal-hazırda insanın peşə mühitinə daxil olmasında əsas rol oynadığı kimi, gələcəkdə onun cəmiyyətə qoşulmasında həlledici olacaqdır.

Kompüterlərin, ilk növbədə, ev şəraitində istifadə dairəsini tutması və dünyanın fərdi şəkildə dərk edilməsinin güclü resursuna çevrilməsi informal təhsilin əhəmiyyətini xüsusi vurğulayır və onun nəhəng ehtiyatlarını sübut edir. “Ömür uzunluq təhsil” termini fasiləsiz təhsilin zaman faktorunu vurğulayır. Son dövrlərdə “Ömür eni təhsil” termini yaranmışdır. Bu termin təkcə təhsil prosesinin daimiliyini deyil, həm də onun formalarının müxtəlifliyini – formal, qeyri-formal və informal təhsil – xüsusi qeyd edir. O, bizə xatırladır ki, təhsil eyni zamanda xoş və faydalı ola və həm təhsil müəssisəsində, həm də ailədə, dostların əhatəsində, iş yerində və ya maraq kitablarında baş tuta bilər.

Ədalət naminə təsdiqlənməlidir ki, Azərbaycanda həyata keçirilən dövlət təhsil siyasəti təhsilin fasiləsizliyini hədəfləyir. Bunu “Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nda çox aydın görmək mümkündür. Təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsipləri bu məsələni diqqətə cəlb edir.

Sözügedən prinsiplər aşağıdakılardır:

humanistlik – milli və ümumbəşəri dəyərlərin, şəxsiyyətin azad inkişafının, insan hüquqları və azadlıqlarının, sağlamlığın və təhlükəsizliyin, ətraf mühitə və insanlara qayğı və hörmətin, tolerantlıq və dözümlülüyün prioritet kimi qəbul olunması;

demokratiklik – təhsilənlərin azad düşüncə ruhunda tərbiyə edilməsi, təhsilin dövlət-ictimai əsaslarla təşkilində və idarə edilməsində səlahiyyət və azadlıqların genişləndirilməsi, təhsil müəssisələrinin muxtariyyətinin artırılması;

bərabərlik – bütün vətəndaşların bərabər şərtlər əsasında təhsil almağa imkanlar yaradılması və təhsil hüququnun təmin olunması;

millilik və dünyəvilik – milli və ümumbəşəri dəyərlərin qorunması və onların dialektik vəhdətinin təmin edilməsi əsasında dünyəvi təhsil sisteminin yaradılması və inkişaf etdirilməsi;

keyfiyyətlik – təhsilin mövcud standartlara, normalara, sosial-iqtisadi tələblərə, şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin maraqlarına uyğunluğu;

səmərəlilik – təhsilin və elmi yaradıcılığın daim inkişaf edən, faydalı və son nəticəyə istiqamətlənən müasir metodlarla təşkili;

fasiləsizlik, vəhdətlik, daimilik – mövcud təhsil standartları, tədris proqramları və planları əsasında təhsilin bir neçə səviyyədə əldə edilməsi imkanı, təhsilin ayrı-ayrı pillələri arasında sıx dialektik qarşılıqlı əlaqənin təmin olunması və onun insanın bütün həyatı boyu ardıcıl davam etməsi;

varislik – təhsil sahəsində əldə olunmuş bilik və təcrübənin ardıcıl olaraq növbəti nəsllə (dövrə) ötürülməsi;

liberallaşma – təhsil sahəsinin və təhsil fəaliyyətinin açıqlığının genişləndirilməsi;

integrasiya – milli təhsil sisteminin və təhsil fəaliyyətinin dünya təhsil sisteminə səmərəli formada qoşulması, uyğunlaşması və qovuşması əsasında inkişafı; (1)

Fasiləsiz təhsil haqqında Avropa Birliyinin bütün səviyyələrdə müzakirəsi təklif olunan memorandumunda altı əsas prinsip yer alır. Bu sırada informasiya cəmiyyətinə qoşulmaq üçün zəruri olan vərdişlərin əldə olunması və yeniləşməsi məqsədilə təhsilə ümumi fasiləsiz çıxışı təmin etmək məqsədilə “Hamı üçün yeni baza bilikləri və vərdişləri” prinsipi ilk olaraq təqdim olunmuşdur. Sosial-iqtisadi dəyişikliklər peşə, ailə və ictimai həyatda fəal iştirakı

təmin edən zəruri baza biliklərinin, bacarıq və vərdislərinin yeni toplumunu tələb edir. Lissabon sammitinin yekun sənədləri belə vərdislərə kompüter savadlılığı, xarici dilləri, texnologiya mədəniyyətini, sahibkarlığı, sosial vərdisləri aid edir. Bu o demək deyil ki, ənənəvi oxumaq, saymaq, və yazmaq vərdisləri o qədər də vacib deyildir. Bundan əlavə, yuxarıda sadalanan vərdislərə məktəb fənlərinin toplumu kimi baxmaq lazım deyil. Məzmun və funksional baxımdan onlar tez-tez kəşif və üst-üstə düşürlər. Məsələn, xarici bir dili öyrənərək biz eyni zamanda kompüter texnologiyasını mənimsəyə, öz mədəni, estetik və kommunikativ təcrübəmizi genişləndirə bilirik. Bu vərdislərin bəziləri (məsələn; kompüter savadlılığı) tamamilə yenidir, eyni zamanda digər vərdislər (xarici dil) indiki dövrdə yeni əhəmiyyət qazanır. Özünə əminlik, öz taleyinə cavabdehlik, risk etmək bacarığı kimi sosial vərdislər də müasir dünyada getdikcə daha mühüm vərdislərə çevrilirlər. Bu siyahıda öyrənmək, dəyişikliklərə uyğunlaşmaq və məlumatlar axınında bələdlilik bacarıqlarını əlavə etmək olar. Bu bacarıqların əldə olunması olduqca zəruridir, lakin onların daim yeniləşməsi heç də az əhəmiyyətli deyildir. Məhz ixtisasın olmaması və ya kifayətsizliyi əksər yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə işsizliyin əsas səbəbidir. Bu səbəbdən dövlət istənilən yaşda bu vərdislərin əldə olunması və yeniləşməsi imkanlarını təmin etməlidir. Burada qeyri-formal təhsil sistemi də böyük rol oynaya bilər. (3)

İkinci prinsip insan resurslarına investisiya qoyuluşunun artırılması ilə bağlıdır. Ömür uzununu və ömür eni fasiləsiz təhsil sistemi üçün yeni metodologiyaları işləyib hazırlamaq məqsədi ilə “Tədrisin və öyrənmənin innovasiya metodları” formuləsində üçüncü prinsip təqdim olunur. “Alınmış təhsilin qiymətləndirilməsi üzrə yeni sistem” prinsipi təhsil fəaliyyətinin tanınması və nəticələrinə yanaşmanı köklü surətdə dəyişdirmək (xüsusilə də qeyri-formal və informal təhsil sahəsində) məqsədini hədəfləyir. Beşinci prinsip təlimatçılığın və məsləhət vermənin inkişaf etdirilməsi ilə bağlıdır. Tədris və məsləhət məntəqələri şəbəkəsi köməyiylə, eləcə də informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə təhsil imkanlarını evə yaxınlaşdırmaq məqsədilə “Təhsilin evə yaxınlaşdırılması” prinsipi irəli sürülür. Sonuncuda nəzərdə tutulur ki, hər cür hərəkət sərbəstliyi və onun təmin etdiyi üstünlüklər olduğu halda, keyfiyyətli təhsil almaq üçün insanlar öz doğma şəhərlərini və ya qəsəbələrini tərk etməyə məcbur olmamalıdırlar. Bu, xüsusilə əlillərə və əhalinin aztəminatlı qruplarına münasibətdə əhəmiyyətlidir. İnformasiya texnologiyaları bu planda böyük xərc çəkmədən və istənilən ucqar yerdə keyfiyyətli təhsilin əldə edilməsi üçün böyük imkanlar yaradır. Distans təhsildən istifadə edərək insanlar öz təhsillərini harada və nə vaxt davam etdirmək haqqında qərar qəbul etmələrindən asılı olmayaraq, təhsilə günün istənilən vaxtında daimi çıxış imkanı əldə edə bilərlər.

Göründüyü kimi, təhsil sahəsində Azərbaycanın dövlət siyasətinin əsas prinsipləri ilə fasiləsiz təhsilin problemlərinə dair ümumavropa səviyyəsində müzakirələrin aparılmasına təşəbbüs kimi dəyərləndirilən memorandumun məzmununda yer alan “Fasiləsiz təhsilin altı əsas prinsipi” arasında ziddiyyət yoxdur. Əksinə, Avropa Birliyi dövlətlərində fasiləsiz təhsilin həyata keçirilməsi ilə bağlı mövcud təcrübənin Azərbaycan gerçəkliyinə uyğun yaradıcılıqla tətbiqinə dövlət siyasətinin əsas prinsipləri hüquqi baza yaradır.

Ədəbiyyat

1. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: “Qanun” nəşriyyatı, 2010. səh. 8-9; 15
2. Mərdanov M.C. Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində. Bakı: Çarşıoğlu, 2009. səh. 496-497.
3. “Yaşlıların təhsili” mövzusunda keçirilmiş beynəlxalq və milli konfransların bəyannamələri: Bakı: “Borçalı” nəşriyyat – poliqrafiya müəssisəsi, 2005, 44 s.
4. Sadıqov F.B. Pedaqogika. Bakı: “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2009, səh. 98-108.

Ф.Н.Ибрагимов, С.А.Амрахова

Континуум образования “От колыбели до могилы”

Резюме

В статье непрерывное образование оценивается как основная политическая программа гражданского общества, социальной солидарности и занятости. Указывается, что в передовой европейской практике при формировании политики в сфере непрерывного образования основное внимание уделяется не на экономическую необходимость, что вытекает из особенностей изменчивого трудового рынка настоящего образования, а именно его социальной культурной значимости.

F.N.Ibrahimov, S.A.Amrahova

Continuum of education being “from cradle to grave”

Summary

In the article, continuous education is estimated as main political program of civil society, social unity and employment. It is indicated here that, when forming policy in continuous education sphere in leading European practice, special attention is paid not only to economic necessity of this education arisen from the features of changing labor market, but also its social – cultural essence

Rəyçi: t.e.d., prof. M.İ.Əmrahov

Redaksiyaya daxil olub: 14.01.2019

G.İ.İSGƏNDƏROVA

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

MƏKTƏBDAXİLİ İDARƏETMƏDƏ FƏALİYYƏTİN PLANLAŞDIRILMASI

Açar sözlər: məktəbdaxili idarəetmə, fəaliyyətin planlaşdırılması, təhsil menecmenti, təhsil proqramları, idarəetmədə maneələr

Ключевые слова: внутришкольное управление, планирование деятельности, менеджмент образования, программы образования, препятствия в управлении.

Key words: intra-school management, planning, education management, educational programs, barriers to management

Ölkəmizin yeni iqtisadi siyasətə keçməsi və cəmiyyətimizin rastlaşdığı iqtisadi çətinliklərlə bağlı təhsil müəssisələrinin idarə olunmasında yaranmış maneələr daha da artır və mürəkkəbləşir. Bu, təbii olaraq, məktəbin idarə olunmasına da öz təsirini göstərir. Belə ki, qarşıya qoyulan məqsədlər də çoxalır və onların həlli tələb olunur. Ona görə də qarşıya qoyulmuş vəzifələr arasında başlıca məqsəd müəyyənləşdirilməli, həyata keçirilməsi növbəliliyi, ardıcılığı dəqiqləşdirilməlidir. Təcrübə göstərir ki, təhsil müəssisələrinin idarə olunmasında külli miqdarda gündəlik və çox spesifik vəzifələrin həyata keçirilməsi ilə məktəb kollektivi və xüsusən onun rəhbərliyi qarşılaşır. Belə şəraitdə, əlbəttə ki, rəhbərlik, hətta bütün kollektiv sistem qarşısında qoyulmuş başlıca vəzifədən uzaqlaşır. Buradan da təhsilin keyfiyyəti, tərbiyə prosesinin nəticəsizliyi, səmərəsizliyi ortaya çıxır, neqativ halların sayı artır və nəticədə ictimaiyyət təhsil müəssisələrinin fəaliyyətindən narazı qalır.

Şagirdlərin təlim-tərbiyəsi kimi əsas vəzifəyə məqsədyönlü münasibət təhsil müəssisələrinin imkanlarının təhlil edilməsini tələb edir. Məktəb rəhbərliyinin idarə etmə qabiliyyəti, bacarığı, təcrübəsi, idarəetmənin xarakteri, strukturu, funksiyaları və məktəb qarşısında qoyulmuş başlıca vəzifənin həyata keçirilməsində hazırlıq səviyyəsi müəyyənləşdirilməlidir.

Aydın ki, məktəbdə və ümumiyyətlə, təhsil sistemində, “Təhsil haqqında” Qanunda müəyyənləşdirildiyi kimi, “Ümum təhsil təhsilalanlara elmlərin ümumi əsaslarının öyrədilməsini, zəruri bilik, bacarıq və vərdislərin aşılmasını, onun həyata və əmək fəaliyyətinə hazırlanmasını təmin edir” (66; maddə 19, bənd 1) məqsədinə çatmaq üçün təhsilin idarə olunması bir sıra mərhələlərdən keçməlidir (artıq qeyd edilmişdir ki, məktəbin ibtidai, ümumi orta və tam orta təhsil səviyyələri üçün məktəb qarşısında qoyulan vəzifələr bir-birindən fərqlənir, amma onların hamısı başlıca məqsədin yerinə yetirilməsinə xidmət edir). Bu mərhələlərdə bu-raxılmış nöqsanlar, ortaya çıxan problemlər, həyata keçirilməmiş tədbirlər son məqsədə nail olmağa ciddi maneələr törətmiş olur.

Deyirlər planlaşdırmada və məktəbin idarə olunmasında hər mərhələnin məqsədinin müəyyənləşdirilməsinə və onun son nəticələrinin, məktəbin əsas məqsədinin həyata keçirilməsinə xidmət etməlidir. Bu məqsəd isə əlbəttə, cəmiyyətin təhsil sistemi, təhsil müəssisəsi qarşısında qoyduğu başlıca məqsəddən (bu da qeyd edildiyi kimi, dövlətin Təhsil sahəsində İslahat Proqramında öz əksini tapmışdır) irəli gəlməli, onun əsasında konkretləşdirilməlidir.

Məqsəd təhsil sisteminin gələcəkdəki vəziyyətinin – əldə edəcəyi son nəticənin qabaq-cadan müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Məqsədlər əhəmiyyətinə görə, həyata keçirilmə müddətinə görə ciddi dəyişikliklər, qismən dəyişikliklər, müəyyən proseslərin təkmilləşdirilməsi və s. baxımından müxtəlifdir. Qarşıya qoyulmuş məqsədlər həyata keçiriləcəyi vasitələrlə bağlı olduğu üçün onların arasında daha münasibləri seçilməlidir.

Təhsil sistemi və ya təhsil müəssisəsi qarşısında məqsəd iki yolla müəyyənləşdirilir: birinci halda məktəbdə işlərin vəziyyəti təhlil edilir, imkanlar araşdırılmadan məqsəd müəy-

yənəldirilir. Məqsəd müəyyənləşdirildikdən sonra müəssisənin, onun kollektivinin imkanları araşdırılır, məqsədə nail olmaq üçün vasitə hazırlanır. İkinci halda isə əksinə, geniş müzakirələr, araşdırmalar aparılır, məqsəd müəyyənləşdirilir və onun həyata keçirilməsi vasitələri, müddəti dəqiqləşdirilir.

Təbii ki, məqsədin müəyyənləşdirilməsində müəssisənin real imkanları və əldə oluna-caq yeni imkanlar, ehtiyatlar nəzərə alınmalıdır.

Kollektivin qarşısında qoyulmuş məqsəd aydın, konkret, real olmalı və ona nəzarət edilməlidir. Əlbəttə, kollektivin qarşıya qoyduğu məqsəd sistemin qarşısında dövlət tərəfindən qoyulmuş məqsədin həyata keçirilməsinə yönəldilməlidir, başqa sözlə, bütövlükdə təhsil sisteminin fəaliyyətinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinə yönəldilməlidir. Ona görə də başlıca məqsəd müəyyənləşdirildikdən sonra onun ayrı-ayrı bölmələrinin müəyyənləşdirilməsi də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məqsəd strateji inkişaf proqramında müəyyənləşdirilir. Həmin məqsədlərə çatmaq üçün böyük, məsul vəzifələrin öhdəsindən gəlmək məqsədilə məktəbin direktorundan, pedaqoji kollektivindən təlim-tərbiyə işlərini düzgün təşkil etmək və dürüst həyata keçirmək tələb olunur. Bu işin müvəffəqiyyəti məktəb işinin düzgün planlaşdırılmasından çox asılıdır.

Məktəb işinin planlaşdırılması və həyata keçirilməsində başlıca məqsəd dövlət tərəfindən məktəb, təhsil sistemi qarşısında qoyulmuş əsas məqsədin həyata keçirilməsi istiqamətlərini və üsullarını müəyyənləşdirmək və son nəticənin əldə edilməsinə kollektivin səfərbər olunmasıdır.

Bu məsələlər öz əksini strateji inkişaf proqramında tapa bilər.

Ənənəvi planlaşdırma ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, bəzi məktəb rəhbərləri illik iş planını perspektiv iş planı ilə eyniləşdirir. Şifahi sorğularda da onlar perspektiv iş planının 4-5 illik fəaliyyəti əks etdirdiyini bildirirlər. Lakin realıqda təqdim olunan planlar yalnız illik fəaliyyəti əhatə edən planlar olur. İllik planda tədris ili üçün nəzərdə tutulmuş təlim və tərbiyəvi tədbirlər öz əksini tapır.

İllik fəaliyyət planı strateji inkişaf proqramında qoyulmuş məqsədlərin həyata keçirilməsi tədbirləridir. Təbii ki, məktəbin hər il üçün fəaliyyət planı daha konkret daha geniş olacaqdır.

Məktəbdə cari planlaşdırmadan da istifadə olunur ki, bu, pedaqoji kollektivin ayrı-ayrı üzvlərinin tematik və dərslər planlarını, sinif rəhbərlərinin yarımillik, məktəb direktoru və onun müavinlərinin həftəlik, ya aylıq planlarını, fənn dərslərinin, şagird təşkilatlarının və s. planlarını əhatə edir. Cari plan da təbii ki, illik fəaliyyət planında qoyulmuş məqsədlərin həyata keçirilməsi tədbirləridir. Əvvəlki planlarda daha çox yalnız təhsilin məzmununun mütləq minimumunun mənimsənilməsi ilə bağlı məsələlər daxil edilir, şagirdlərin həyatı bacarıqlarının formalaşması qayğısı yalnız oğlanlar və qızlar üçün qruplarda əlahiddə fənn kimi eyni məzmununda tərtib olunur, eyni sahə üzrə bir-birinin təkrarı olurdu. Məktəb rəhbərləri və fənn müəllimləri öz planlarına yaradıcı yanaşmır, cəmiyyətin, təhsil alanların ehtiyaclarını nəzərə almırdılar. Halbuki məktəb rəhbərlərinin və müəllimlərin öz işlərini keyfiyyət tələbləri səviyyəsində yerinə yetirmək üçün dəyişiklikləri məhz planlaşdırılmadan başlamaq haqqında düşüncələri yaxşı olardı.

Başqa bir problem planlaşdırılma üçün çox-çox illər bundan əvvəlki plan formalarından, xüsusilə də şablon formasında istifadə olunmasıdır və s.

Bu problemlərin aradan qaldırılmasına duyulan ehtiyac, yəqin ki, İslahat Proqramı çərçivəsində görülən işlərlə daha məqsədəuyğun şəkildə həyata keçiriləcəkdir.

Məktəb səviyyəli planlaşdırma prosesini həyata keçirmək üçün məktəblərin müəyyən təcrübələri vardır. Bunlar indi əsaslı, davamlı, öyrənmənin həyata keçirilməsi çərçivəsində yeniləşdirilməkdədir. Ümumi məktəb planlaşdırması ilə əlaqədar olaraq müxtəlif yanaşmalar vardır. Planlaşdırma prosesinə təsir göstərən amillər aşağıdakılardır:

– şagirdlərin maraq və ehtiyacları; – müəllimin biliyi və təcrübəsi; – xüsusi illik qrupların tələbatları; – mövcud məktəb proqramları.

Məktəb təcrübəsi şəraitində bu cür proqramın rolu çoxpilləli planlaşdırma ilə yerinə yetirilir. Bu planlaşdırma işinə başlarkən əvvəlcə məktəblilərin sosial-məişət mühitini: məktəbin harada yerləşdiyini, uşaqların yaşadığı mühiti, şagird kontingentinin xüsusiyyətlərini nəzərə alırlar. Müasir təcrübədə qabaqcadan planlaşdırma geniş yayılmışdır, belə plan ötən tədris ilinin axırlarında növbəti dərs ili üçün tərtib olunur. Bununla sistemin ahəngdar fəaliyyəti təmin edilir.

Məktəbin illik fəaliyyət planı hökumətin məktəb haqqında qərarlarına, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin göstərişlərinə əsaslanmalıdır. İllik plan quruluşca sərbəst ola bilər. Lakin bu plan tərtib olunmazdan əvvəl, hökmən kollektivin ötən ilki fəaliyyəti təhlil edilməlidir. Təhlil əsasında yeni dərs ili üçün başlıca vəzifələr irəli sürülür, planın məktəbliləri hərtərəfli inkişaf etdirməyə yönəldilən bölmələri: təlim prosesi, sinifdənkənar iş, şagird kollektivinin formalaşdırılması tərtib olunur.

Bir il üçün məktəbin illik fəaliyyət planının tərkib hissələri bunlardır: keçən ilki fəaliyyətin nəticələri; – təhsilin keyfiyyəti; – müəllimlərin ixtisasının artırılması; – tərbiyə işləri; – istedadlarla iş; – məktəbin xarici mühiti, məktəbdənkənar müəssisələrlə iş və s.

İdarəetmənin səviyyəsi ilk növbədə işin planlaşdırılması və onun həyata keçirilməsinin təşkilindən asılıdır. Bu baxımdan planlaşdırma istər kollektiv, istərsə də fərdi əməyin elmi təşkilinin əsasında durur. İnsan fəaliyyətinin əvvəlcədən düşünülmüş şəkildə istiqamətləndirilməsi fəaliyyət nəticələrinin səmərəliliyini təmin edir. Ümumiyyətlə, insanın hər cür fəaliyyəti məqsədyönlülüklə – planlılıqla bağlıdır.

Planlaşdırma idarəetmənin xüsusi funksiyası deyil, daha ümumi, universal funksiya olan idarəetmə qərarlarının hazırlanması və qəbulunun tərkib hissəsidir. Planlaşdırma cəmiyyətdə insanların subyektiv fəaliyyət formalarından biri olub obyektiv, plana uyğun və mürəkkəb inkişaf qanununa əsaslanır.

Ümumtəhsil məktəblərində çoxlu sayda və müxtəlif adda iş planlarından istifadə olunur. Bunların sayı məktəbin böyüklüyündən, pedaqoji kollektivin tərkibindən və məktəbin spesifikasiyasından asılı olur. Məktəbdə tətbiq olunan iş planlarını müxtəlif şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür. Pedaqoji ədəbiyyatda bəzi müəlliflər iş planlarını müddətinə, mənsubiyyətinə, tematikasına, digərləri isə aidiyyətinə görə və s. kateqoriyalara ayırırlar. İş planları həm də tərtibi forma və qaydasına görə müxtəlif ola bilər. Fikrimizcə, məktəbdə tətbiq edilən iş planlarını aidiyyətinə görə qruplaşdırmaq daha əlverişlidir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev A.A. Məktəbin demokratik əsaslarla idarə edilməsinin aktual məsələləri. Bakı: Nafta-Press 1998.
2. Abdullayev A.A. Məktəbin idarə edilməsinin demokratikləşdirilməsi. Bakı: Təfəkkür, 1993.
3. Atakişiyev M., Süleymanov Q. İnnovasiya menecmenti: Dərs vəsaiti, Bakı: Təfəkkür, HPM, 2004.
4. Azərbaycan Respublikasında "Təhsil Menecerlərinin Hazırlanması" Konsepsiyası. Bakı şəhəri, Təhsil nazirinin 525 №-li qərarı.
5. Cabbarov R.H. Təhsil müəssisələrinin idarə edilməsi məsələləri. Bakı: Müəllim, 2011.
6. Quliyev T.Ə. Menecmentin (idarəetmənin) əsasları. Bakı: Qərənfil, 2006.

Г.И.Искендерова

Планирования деятельности внутришкольного управления

Резюме

В статье определено, что переход школы на автоматизированную информационную систему в условиях полной модернизации системы внутреннего управления, формирование электронной, цифровой школы является одним из ключевых факторов, повышающих эффективность управления школой. С научно-методологической точки зрения, обоснована важность

преимущества новых моделей над традиционными моделями управления в ходе работы школы, эффективность использования новых технологий для достижения абсолютной модернизации, а также полной модернизации системы внутреннего управления в школах.

G.I.Isgandarova

Planning of the school-based management

Summary

Article deals with the research of transition to the automated information system in the full modernization of the school's internal management system, and the formation of an electronic, digital school, is one of the key factors that enhance the effectiveness of school management. The advantage of the new management models of the school's traditional labor models, the necessity of using new technologies to achieve absolute modernization, and the need to achieve full modernization of the internal management system in schools are also scientifically-methodological.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 08.02.2019

R.M.İSMAYILOVA

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)YENİYETMƏLƏRİN SOSİALLAŞMASINDA AİLƏ MÜHİTİNİN
TƏŞKİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *yeniyetmələrin sosiallaşması, ailə tərbiyəsi, uşağın harmonik inkişafı, şəxsiyyətin özünüreallaşdırması, ailə modeli.*

Ключевые слова: *социализация подростков, семейное воспитание, гармоничное развитие ребенка, самореализация личности, модель семьи.*

Key words: *socialization of adolescents, family education, harmonic development of the child, self-identification of personality, family model.*

Ailə cəmiyyətin əsas modelidir. Ona görə yeniyetmələrin sosiallaşmasında ailənin üzərinə düşən funksiyaların düzgün icrası mühüm rol oynayır. Belə ki, həm də uşağın sağlam inkişafı, bir sıra həyati parametrlərin düzgün aşılması və cəmiyyətin gələcək həyatında gərəkli yer tutması üçün birbaşa məsuliyyət daşıyır. Bu məqsədlə ailənin bir çox vəzifələri vardır ki, onu düzgün və vaxtında yerinə yetirmək lazımdır. Ailə uşaq həyatının və inkişafının şəxsi mühitidir və ailə həyatının keyfiyyəti bir sıra parametrlərə əsasən müəyyənləşir: sosial-mədəni (valideynlərin təhsil səviyyəsindən və onların cəmiyyətin həyatında iştirakından asılı olur); sosial-iqtisadi (əmlak xüsusiyyətləri və valideynlərin işdə məşğulluğu ilə müəyyənləşir); texniki-gigiyenik (yaşayış yerinin şəraitlərindən, texniki təminatından, həyat tərzinin xüsusiyyətlərindən asılı olur); demografik (ailənin strukturu ilə müəyyənləşir).

Yeniyetmələrin sosiallaşması ailə tərbiyəsinin təşkilindən çox asılıdır. Uşağın inkişafının hansı tərəfini götürsək hər zaman məlum olur ki, hər hansı yaş mərhələsində olursa-olsun, ailə həlledici rol oynayır. Yeniyetmələrin sosiallaşması zamanı ailə tərbiyəsinin aşağıdakı məsələləri həll edilməlidir: uşağın harmonik inkişafını təmin etmək; uşağın səhəti ilə bağlı qayğıların yerinə yetirilməsi; tədrisə kömək etmək; əmək tərbiyəsinin yerinə yetirilməsi və peşə seçimində kömək göstərmək; şəxsiyyətin sosiallaşmasına və özünüreallaşdırılmasına yol göstərmək;

mənəvi-emosional və insanpərvər təcrübənin formalaşmasını başa salmaq; ümummədəni və intellektual inkişafına qayğı göstərmək; yaradıcılıq, maraq, qabiliyyət və meyillərin inkişaf etdirilməsində iştirak etmək; özünüinkişafa və özünütərbiyəyə hazırlığı inkişaf etdirmək; ailə həyatına hazırlamaq və istiqamət vermək.

Yeniyetmələrin sosiallaşması ailə tərbiyəsinin funksiyalarından da çox asılıdır. Ailə tərbiyəsinin funksiyaları bir neşə tədbirlərin vaxtında həyata keçirilməsindən ibarətdir. Bütün tədbirlər ona gətirib çıxara bilər ki, ailə, aşağıda qeyd olunan əsas tərbiyəvi funksiyaları hər zaman tam yerinə yetirə bilməlidir. Bəzən bu funksiyaları yerinə yetirə bilmir, ya da ki yerinə yetirmək istəmir. Bunlar aşağıdakılardır: müasir cəmiyyətdə uşağın müvəffəqiyyətlə sociallaşmasına və özünürealizə etməsinə dəstək vermək; – uşağın psixoloji komfortunu, rahatlığını və emosional əmin-amanlığını təmin etmək; – şəxsi mühafizəsini, səhhətini, həyatını, hüququnu, sosial mövqeyinin müdafiəsini təmin etmək.

Ailə uşağa əmin-amanlıq, himayə və tərbiyə təqdim etməlidir. Ailədə uşağa ailə dəyərləri, ailə normaları haqqında məlumat verilməlidir. Ailənin bir neçə pedaqoji vəzifələri vardır ki, onunla fasiləsiz məşğul olmaq tələb olunur:

- uşaqları mənfi, pis vərdislərdən və digər mənfi həyati nümunələrdən qorumaq;
- uşaqların təhsili və tərbiyəsi ilə mütəmadi məşğul olmaq;
- valideynlər uşaqların təlim-tərbiyəsi ilə əlaqədar bütün məsələlərində məktəbə kömək etməlidirlər.

Müasir cəmiyyətdə müəyyən tələblər baxımından ailənin böhranı nəzərə çarpır, lakin bu vəziyyətdən çıxış yolları hələ müəyyənləşməyib. Böhran özünü onda göstərir ki, ailə get-gedə öz əsas funksiyasını yəni uşaqların tərbiyəsini yerinə yetirə bilmir. Ailənin tərbiyə məsələləri ilə qənaətbəxş məşğul olmamasının əsas səbəblərinə aşağıda qeyd olunanlar aiddir:

1. Bir çox ailələrin iqtisadi səviyyəsinin aşağı olmasıdır.
2. İctimai həyat mədəniyyətinin dövrün tələbinə aşağı səviyyədə olması.
3. Ailədə qadının üzərinə düşən yükün artması, yəni həm ailə ilə məşğul olması, həm də işləməsi.
4. Ailə həyatında boşanmaların günü-gündən artması.
5. Nəsillər arasında münasibətlərin kəskinləşməsi və kritik həddə çatması.
6. Məktəblə ailə arasında olan münasibətlərin zəifləməsinin və qırılmasının get-gedə inkişaf etməsi.

Validəynlər, bir qayda olaraq, özlərini tərbiyəvi işə hazırlıqlı hesab edirlər və xüsusi pedaqoji biliklərin əldə etməsini heç də vacib hesab etmirlər. Belə pedaqoji biliklərin olmaması ailə tərbiyəsində çoxsaylı səhvlərə gətirib çıxarır. Beləliklə, valideynlər aşağıda göstərilən bu kimi səhvlərə yol verə bilirlər;

- uşaqlarla valideynlərin ünsiyyətinin məhdudluğu nəticəsində uşaqların valideynlərindən uzaqlaşması;
- böyüklərin uşaqlara daha fəal təsir etmək imkanlarının məhdudluğu;
- uşaqları əmək tərbiyəsinə hazırlamaq qabiliyyətinin olmaması və yaxud etinasızlığı;
- valideynlərin hərəkətlərinin məktəb tələbi ilə uyğunlaşmaması;
- valideynlərin həyatında mənfi nümunələrin mövcudluğu;
- valideynlər tərbiyə üsullarını və metodlarını zəif bilməsi və bu metodlardan istifadə etməməsi;
- internet şəbəkəsinin və KİV-in uşaqların həyatını aqressiv, lazımsız, qüvvəli və hərtərəfli təsiri.

Bütün dövrlərdə ailə kiçik sosial institut kimi qalır və cəmiyyətin kiçik özəyi kimi qəbul edilir. Dövlətin vəziyyəti ailənin vəziyyətindən asılı olaraq dəyişir. Ailədə valideynlərlə uşaqlar bir-biri ilə ruhən bağlıdırlar. Ailənin iqtisadi vəziyyəti həmişə dövlətin iqtisadi vəziyyətindən asılı olur. Uşağın əməyə münasibətindən, yeniyetmənin peşə seçimindən və müstəqil işə hazırlığından, ailənin zəhmətkeş olmasından və əsasən, cəmiyyətə verdiyi “əmanətdən” asılı olaraq cəmiyyətin iqtisadi vəziyyəti dəyişə bilər. Sosial funksionu yerinə yetirərək ailə, cəmiyyətin mədəni, sosial və ruhi səviyyəsindən asılı olaraq formalaşır. Ailənin şəraiti gigiyenası, həyat xüsusiyyətləri – bunlar hamısı dövlətin sosial xüsusiyyətlərindən asılıdır. Hal-hazırda baba, nənə, dayı, əmi yaşayan böyük kişilər yoxdu. Ailədə olan şəxsiyyətin sosiallaşması ailədə olan münasibətlərdən, valideynlərin nüfuzundan və ixtiyarından asılıdır. Ailənin vəziyyətinə cəmiyyətdə baş verən bütün iqtisadi, siyasi dəyişikliklər təsir edir; biliyin toplanması, məlumatın dəyişməsi və ən böyük dəyişikliklər, iqtisadi və siyasi sistem dəyişiklikləridir. Cəmiyyətin maddi rifah səviyyəsinə görə intensiv təbəqələşməsi, əhalinin bir çox hissəsinin həyat şəraitinin pisləşməsi, yeniyetmələrin həyat tərzinə ciddi təsir edir və belə davam etsə, gələcəkdə daha da çox təsir imkanı yaranmağa başlayır.

Ailə sosial institut kimi bir sıra mərhələlərdən keçir. Bu nığaha daxil olmaq yeniyetmələrin; birinci uşağın anadan olması; axırıncı uşaq; ailədən axırıncı uşağın getməsi; ailənin, ərin və ya arvadın ölümü nəticəsində kəsilməsi (dayandırılması) və s.

Mükəmməl ailənin yaranması üçün aşağıda qeyd olunanlara riayət etmək lazımdır: 1. Valideynlərin pedaqoji mədəniyyətinin yüksəlməsi istiqamətində lazım olan işləri davam etdirmək; 2. Valideynlərin hüquqi şüurunun və uşaqların tərbiyəsində vətəndaş məsuliyyətinin formalaşmasını inkişaf etdirmək; 3. Ailənin tərbiyəvi imkanlarının təkmilləşməsi üçün marağı olan struktur bölmələrin səylərini birləşdirmək; 4. Valideynlərin yeni pedaqoji təfəkkürünün formalaşdırılmasını təmin etmək.

Tərbiyə – zəmanəti olmayan işin nəticəsidir. Valideynlərin gücü səmərəli sərf olunmadır ki, onlar həm öz səadətini, həm də övladının səadətini təmin etsinlər. Uşaq o zaman xoşbəxt olur ki, valideynlərdə qayğıkeşlik görür, o qürurlu, vicdanlı, mərhəmətli, tərbiyəli insan olur. Valideyn sevgisi tələbkərliliklə müşaiyyət olunmalıdır. Uşağı təkcə anlamaq, başa düşmək deyil, həm də onun başa düşülməsini sözlə, intonasıya ilə, rəftar ilə, hay vermənin sürəti ilə, gülməklə, ağlamaqla ona bildirmək lazımdır. Ailənin müəyyənədicisi rolu orada böyüyən insanın bütün fiziki və mənəvi həyat kompleksinə dərin təsiri ilə şərtlənir. Ailə uşağa həm yaşamaq, həm də tərbiyə olunmaq üçün vacibdir. Uşağın həyatının, xüsusilə ilkin dövründə, ailənin göstərdiyi təsir digər tərbiyəvi təsirlərdən üstündür. Şəxsiyyətin formalaşmasının uğurlu olması, hər şeydən əvvəl, ailə ilə şərtlənir. Ailədə elə keyfiyyətlər formalaşmalıdır ki, onları ailədən kənarda formalaşdırmaq çətin olsun. Ailə şəxsiyyətin sosiallaşması prosesini həyata keçirir. Bu övladın fiziki, əxlaqi və əmək tərbiyəsi üzrə ailənin söylərinin ümumiləşmiş ifadəsi olmalıdır. Ailə ənənələrin varisliyini təmin etməlidir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N. Milli əxlaq və ailə etikası. Bakı, Mütərcim, 2016.
2. Ağayev Ə.Ə. və b. Sosial pedaqogika. Bakı, Təhsil, 2008.
3. Ağayeva B.S., Vahidova V.H. Şagirdlərin sosiallaşması üzrə tərbiyə işinin təşkili. Bakı, Mütərcim, 2011.
4. Qaralov Z.İ. Tərbiyə (prinsiplər, məzmun, metodika). Bakı, Pedaqogika, 2003.
5. Mehrabov A.O. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı, Mütərcim, 2007.
6. Vahidov F.Q., Ağayev T.B. Sosiologiya. Bakı, 2008.

Р.М.Исмаилова

Особенности организации семейной среды в социализации подростков *Резюме*

Определенная роль семьи обусловлена ее глубоким влиянием на весь комплекс физической и духовной жизни растущего в ней человека. Семья для ребенка является одновременно и средой обитания, и воспитательной средой. Влияние семьи особенно в начальной стадии жизни ребенка намного превышает другие воспитательные меры. Успешность формирования личности обуславливается, прежде всего, семьей. В семье должны сформироваться такие качества, которых трудно сформировать вне семьи. Семья осуществляет процесс социализации личности. Это должно быть обобщенным выражением усилий семьи по физическому, нравственному и воспитательному воспитанию. Семья должна стать гарантом того, чтобы традиции передадутся по наследству.

R.M.Ismayilova

Socialization arrangement features of the family environment for teenagers *Summary*

Definite role of family is conditioned by the deep influence of the growing man on all physical and spiritual life complexes. It is important for a child to live and be brought up. In the early stages of the child's life, the impact of the family is superior to other educational influences. Success in shaping personality is conditioned primarily by family. They should form such qualities in the family, so it is difficult to form them outside the family. The family carries out the process of socialization of personality. This should be a generalized expression of the family's efforts on physical, moral and educational upbringing. The family should ensure that traditions are inherited.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 08.02.2019

K.K.MƏMMƏDOV

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

GƏNCLƏRİN AİLƏ HƏYATINA HAZIRLANMASININ MÜASİR PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: *tərbiyə, təfəkkür, şəxsiyyətin formalaşdırılması, ailə tərbiyəsi, yaş xüsusiyyətləri*

Ключевые слова: *воспитание, воображение, формирование личности, семейное воспитание, возрастные особенности*

Key words: *education, imagination, the formation of personality, family education, age peculiarities.*

Məktəbli gənclərin ailə həyatına hazırlıq prosesi müəllimin rəhbərliyi altında tərbiyəçi ilə tərbiyə olunanın fəal qarşılıqlı əlaqəsi və təsiri kimi başa düşülür. Ona görə də şagirdləri ailə həyatına hazırlamaq vəzifəsini müvəffəqiyyətlə həll etməkdən ötrü bütün qüvvələr öz səylərini birləşdirməlidir.

Məktəbliləri ailə həyatına hazırlamaq kompleks prosesdir. İnsan şəxsiyyəti bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə deyil, kül halında formalaşdırıldığından ailə başçısına, evdar kişi və qadına, ər və arvada, ata və anaya xas olan müvafiq keyfiyyətlərin inkişafı da kompleks halında aşılanır. Lakin bu o demək deyildir ki, hər hansı bir mərhələdə bu və ya digər tərbiyəvi vəzifələrin həllinə diqqət artırıla bilməz. İnsanın səviyyəsindən və inkişafından asılı olaraq tərbiyəvi vəzifələr mürəkkəbləşir və dərinləşir.

Ümumtəhsil məktəbi şagirdlərinin ailə həyatına hazırlanması uzunsürən, həm də fasiləsiz prosesdir. Bu iş uşaq artıq məktəbə gələnə qədər başlanır, təhsil illərində davam etdirilir. Gənclər müstəqil həyata atılanda – ali və orta ixtisas məktəblərində, texniki-peşə məktəblərində təhsil alanda, ordu sıralarında xidmətdə olarkən və yaxud istehsalatda daha da inkişaf etdirilir. Bu vaxt yalnız müxtəlif tərbiyəvi amillərin rolu, qarşılıqlı əlaqəsi, münasibəti və nisbəti dəyişir. Belə ki, uşaq məktəbə gələnə qədər onun ailə həyatına hazırlanması ilə yalnız valideynlər və məktəbəqədər tərbiyə müəssisələri məşğul olur, sonra məktəb ailənin köməyinə yetir, daha sonra texniki-peşə məktəbləri, ali və orta ixtisas məktəbləri, əmək kollektivləri bu və ya digər dərəcədə ailənin müttəfiqinə çevrilirlər.

Ailə həyatına hazırlıq prosesində məktəbli həm tərbiyənin obyekt, həm də subyekt olur. Birinci halda o, müəllimlərin, tərbiyəçilərin, eləcə də valideynlərin, böyük bacı və qardaşlarının, baba və nənəsinin rəhbərliyi və nəzarəti altında fəaliyyət göstərir. İkinci halda isə o özü müstəqil surətdə müəyyən fəaliyyətdə olur, müəllim və tərbiyəçilərlə, ata-anaları ilə, sinif yoldaşları ilə, kollektivlə, qızlarla (oğlanlarla), habelə ətrafdakı adamlarla münasibətlərdə bu və ya digər xətti özü seçir və s.

Gənc nəsli ailə həyatına hazırlamaq prosesinin mühüm səciyyəsi onun ikitərəfliliyindədir. Yəni bu prosesdə hökmən iki tərəfin: müəllim-tərbiyəçi və şagird-tərbiyə olunanın iştirakı və qarşılıqlı təsiri vacibdir.

Şagirdlərin fərdi fərqlərindən və sosial təcrübələrindən asılı olaraq müxtəlif tərbiyəvi nəticələr əldə etmək mümkündür. Eyni tərbiyəvi tədbirin bu və ya digər məktəbliyə müxtəlif şəkildə təsir göstərməsi təbii hal sayılmalıdır. Ailə həyatına hazırlıq üzrə işdə ən yaxşı üsul və metodun aşkara çıxarılması nəzərdən keçirilən problemin yaxın, əlaqədar və xüsusi təzahürlərlə tutuşdurulmasını nəzərdə tutur. Bu baxımdan tərbiyə prosesi ilə təlim prosesini müqayisə etmək, tutuşdurmaq məqsəduyğundur.

Təlim prosesində müəllimin fəaliyyətinin məqsədyönlülüüyü əsas etibarilə dərsin məqsəd və vəzifələrindən asılı olur, tərbiyəçinin tərbiyə olunana təsiri isə proqram materialı və dərş çərçivəsi ilə məhdudlaşır. Təlimdə nəticə nisbətən asanlıqla aşkara çıxarılır. Belə ki, şagirdə mü-

əyyən bilik və məlumatlar çatdırıldıqdan az sonra yoxlama keçirib müvafiq qənaətə gəlmək mümkündür. Təbiyədə isə bu nəticələri əldə etməkdən ötrü müəyyən vaxt lazımdır. Eyni sözləri ümumtəhsil məktəbi şagirdlərini ailə həyatına hazırlamaq işinə də aid etmək mümkündür.

Ümumtəhsil məktəbi şagirdlərinin ailə həyatına hazırlanması üzrə iş müəyyən qanunauyğunluqlarla səciyyələnir. İnsanın sosial həyatını xeyli dərəcədə onun fəaliyyəti və digər adamlarla ünsiyyəti müəyyən edir. Başqa sözlə, fəaliyyət və ünsiyyət tərbiyəvi prosesin əsası olub şəxsiyyətin mənəvi keyfiyyətlərini formalaşdıran başlıca mənbədir.

Gənc nəslin ailə həyatına hazırlanmasında fəaliyyətin rolu çox böyükdür. İnsan məhz fəaliyyət prosesində lazımı biliklərə, xalqın mənəvi sərvətlərinə yiyələnir. Şəxsiyyətin qabiliyyətləri, onun yaradıcı qüvvələri, istedadı yalnız və yalnız fəaliyyət prosesində inkişaf edir. Ona görə də faydalı hərtərəfli fəaliyyət tərbiyəvi prosesin əsasında dayanır, ağıllı fəaliyyətə cəhd isə cəmiyyətə gərəkli insanın formalaşmasının təməlidir.

Müxtəlif, rəngarəng fəaliyyət prosesində təcrübə qazanılır. Gənc nəsəl baba-nənələrimizin, ata-analarımızın ailə münasibətləri sahəsindəki mənəvi sərvətlərinə yiyələnirlər. Fəaliyyət baxışların, mühakimə və qiymətvərmənin formalaşmasına kömək göstərir.

Məktəblilərin başqa şəxslərlə ünsiyyəti onun sosial həyatının digər mühüm formasıdır. Əgər fəaliyyət insanın mənəvi və fiziki qüvvəsini qüvvələndirir və hərtərəfli inkişaf etdirsə, ünsiyyət bu qüvvəni çoxaldır və həm də fəaliyyətin istiqamətini müəyyənləşdirir. Ünsiyyət şəxsiyyətin fəal həyat mövqeyi qazanmasına şərait yaradır. Ünsiyyətdə şəxsiyyətin inkişafından ötrü olduqca zəruri sayılan çox müxtəlif və çox səciyyəvi cəhət, o cümlədən ailə həyatında insanların bir-birinə münasibəti (borc və cavabdehlik hissi, təşkilatçılıq və icraçılıq münasibətləri, səmimiyyət və xeyirxahlıq və s.) yaranır. Bütün bunlarla yanaşı, ünsiyyət prosesində həm də rəğbət, yoldaşlıq və dostluq, məhəbbət, insana qayğıkeş, diqqətli münasibət kimi şəxsiyyətlərarası münasibətlər meydana gəlir ki, bu artıq həqiqi mənəvi münasibətlər xarakteri daşıyır.

Məktəbli-gənclərin bir sıra mənafevləri məhz ünsiyyət prosesində inkişaf edir. Bu prosesdə birinci qanunauyğunluq ondan ibarətdir ki, ailə həyatına hazırlıq üzrə iş nə qədər məqsədyönlü təşkil edilərsə, onların ünsiyyəti də bir o qədər ağıllı olar və tərbiyə prosesi də daha səmərəli gedər. Fəaliyyət, ünsiyyət və münasibətlər təcrübəsinə yiyələnmək və bu təcrübəni zənginləşdirmək həm də şəxsiyyətin “daxili aləminin”, onun motivlərini, emosional və intellektual sahəsini, tələbatlarını zənginləşdirir.

İkinci qanunauyğunluq ondan ibarətdir ki, tərbiyəvi təsir şəxsiyyətin daxili aləminə nə qədər güclü təsir edərsə, onun nəticəsi bir elə yüksək olar.

Üçüncü qanunauyğunluq haqqında isə onu demək olar ki, tərbiyənin məqsədyönlü prosesi nə qədər tərbiyə olunanların verbal (şifahi) və hissedici-hərəkəti proseslərinə təsir kompleksinə əsaslanırsa, uşağın hərtərəfli inkişafı bir elə səmərəli olar.

Ailə həyatına hazırlıq üzrə işdə tərbiyənin subyektivi və obyektivi arasında müxtəlif əlaqələr yaranır. Buraya məlumatı əlaqəni (tərbiyəçi və tərbiyə olunan arasındakı məlumat mübadiləsi), kommunikativi əlaqəni (ünsiyyət), təşkilati-fəaliyyət əlaqəsini (birgə fəaliyyət), idarə və özünüidarə əlaqələrini daxil etmək mümkündür. Gənc nəslin ailə həyatına hazırlanmasının müvəffəqiyyəti həmin əlaqələrə necə münasibət göstərilməsindən, nəzarət və özünənəzarətin roluna hansı şəkildə diqqət yetirilməsindən çox asılıdır. Nəzarət zamanı tez bir vaxtda nəticə çıxarmağa tələsmək lazım deyildir. Uzunmüddətli müşahidə tərbiyə olunanın hərəkətlərinin zahiri təzahürlərini deyil, məhz motivlərini öyrənmək məqsədmüvafiqdir.

Ədəbiyyat

1. N.M.Kazimov. Məktəb pedaqogikası. Bakı, OKA Ofset, 2016.
2. Ə.Ə.Əlizadə. Uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi. Bakı, Maarif, 2006.
3. A.N.Abbasov. Milli əxlaq və ailə etikası. Bakı, Mütərcim, 2016.
4. R.Ə.Əliyev. Mentalitet. Bakı, Təhsil, 2014.
5. H.Ə.Əliyev. Ailə və məktəb ənənələri sağlam nəsil tərbiyə edir. B., Maarif, 1998.

К.К.Мамедов

Современные проблемы подготовки школьников к семейной жизни

Резюме

В статье прояснены проблемы подготовительных работ школьной молодежи к семейной жизни, выявлены и обоснованы педагогические особенности по решению данных проблем. Статья очень актуальна для учителей и для родителей. Статьей также могут пользоваться и исследователи.

K.K.Mammadov

Pedagogical features of preparing of pupils to the future family life

Summary

In article researched the problems of preparing of pupils to the family life, also the solving of these problems and their pedagogical basis with these charac – also to parents. Also from article can use the researchers.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 28.01.2019

A.R.MƏMMƏDOVA*e-mail: ayten.memmedova80@inbox.ru***Gəncə Dövlət Universiteti**

(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

**AZƏRBAYCAN TƏHSİL SİSTEMİNDƏ BOLONYA PROSESİNİN
REALLAŞDIRILMASI*****Açar sözlər:** Bolonya prosesi, təhsil sistemi, təlim, optimallaşdırma, fəaliyyət proqramı****Ключевые слова:** Болонский процесс, система образования, обучение, оптимизация, программа деятельности****Key words:** Bologna process, education system, training, optimization, action program*

Azərbaycan xalqının ümummillə lideri, ulu öndər Heydər Əliyev müstəqil inkişafımızın ən mühüm istiqamətlərindən birinin təhsil olduğunu göstərərək demişdir: “Təhsil hər bir dövlətin, ölkənin, cəmiyyətin həyatının, fəaliyyətinin mühüm bir sahəsidir. Cəmiyyət təhsilsiz inkişaf edə bilməz” (1, s.3). Respublikamızın Prezidenti Möhtərəm İlham Əliyev cənabları da ölkənin inkişafını təhsilin yüksək səviyyədə qurulmasında görür: “O ölkələr inkişaf edir ki, orada təhsil yüksək səviyyədədir, yeni texnologiyalar tətbiq olunur” (1, s.3). Ulu öndərimizin ölkəmizdə təhsilin inkişafı istiqamətindəki ideyalarına da sadıq qalan Möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev cənabları 31 yanvar 2008-ci il tarixdə “Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin Avropa ali təhsil məkanına inteqrasiyası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” sərəncam imzaladı. Həmin sənədin icrası ilə əlaqədar 2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramının layihəsi hazırlandı. Bununla da Azərbaycan təhsilinin hazırkı problemlərinin həllinin yeni istiqamətləri yaranmağa başladı. Dünya təhsil sistemində həsr olunmuş ədəbiyyatlardan məlum olur ki, Avropa ölkələri təhsil nazirlərinin 1999-cu ildə Bolonyada elan etdikləri Avropa təhsil sistemi islahatlarının istiqamətlərindən biri çoxpilləli təhsil sistemidir (bakalavr – magistr – doktor).

Azərbaycan Bolonya prosesinə üzv qəbul olunduqdan sonra həyata keçirilən ikipilləli ali təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsi, bu məqsədlə istiqamətlər (ixtisaslar) üzrə dövlət təhsil standartlarının hazırlanması, kredit sistemi barədə mövcud dünya təcrübəsinin öyrənilməsi və tətbiqi, xarici ölkələrin ali təhsil müəssisələri tərəfindən verilən sənədlərin tanınması prosedurunun təkmilləşdirilməsi, respublikamızda ali məktəb məzunlarına verilən bakalavr diplomlarına əlavənin Avropa ölkələrinin ali təhsil haqqında müvafiq sənədlərinə uyğunlaşdırılması, ali təhsilin keyfiyyətinin, tələbələrin və müəllimlərin mobilliyinin inkişaf etdirilməsi və sair məsələlər nəzərdə tutulmuşdu.

Son illərdə ali təhsil sahəsində ən mühüm işlərdən biri ölkəmizin Bolonya prosesinə qoşulması və bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlərdir. Buna görə də ölkəmiz ali təhsil sisteminin inkişaf prioritetlərini dünyada, o cümlədən Avropa təhsil məkanında gedən proseslərə inteqrasiya olunmaqla müəyyənləşdirməyə başladı. Hazırda ali təhsil sahəsində həyata keçirilən islahatların əsas istiqamətlərini də məhz bu prinsip təşkil edir. İndiki dövrdə Avropa ölkələri təhsil sistemlərinin inteqrasiyası və ümumavropa ali təhsil məkanının formalaşdırılması xüsusi aktualıq kəsb edir.

Təhsil naziri prof. Misir Mərdanov demişdir: “2005-ci ildə Bolonya prosesinə qoşulduqdan sonra ötən müddət ərzində ali məktəblərimizdə müəyyən işlər görülsə də, ümumilikdə bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlər qanəddici hesab edilə bilməz. Avropa məkanına inteqrasiyanın ümumilikdə ali təhsil sahəsində islahatların əsas istiqaməti kimi bəyan edilməsinə baxmayaraq, heç də bütün universitetlərimiz bununla əlaqədar zəruri addımları atmağa kifayət qədər say göstərmirlər” (2, s.94).

Məlumdur ki, Bolonya Bəyannaməsinin tələbləri baxımından ali təhsilin inkişafı sahəsində tədbirlər üç səviyyədə həyata keçirilməlidir: dövlət, Təhsil Nazirliyi və universitet səviyyələrində.

Narahatlıq doğuran məsələlərdən biri universitetlərimizin Avropa ali təhsil məkanına integrasiyası ilə bağlı müvafiq inkişaf proqramlarının olmamasıdır. Ali məktəblərdə (məsələn, GDU-da, ATU-da və s.) müəllimlər və tələbələr arasında aparılan sorğular göstərmişdir ki, Bolonya prosesinin mahiyyəti, tətbiq edilən yeniliklər – akreditasiya, kredit sisteminin tətbiqi, məzmun islahatları barədə müəllimlərin özlərinin təsəvvürləri yoxdur, nə təhsilverənlər, nə də təhsilənlər ümumilikdə aparılan islahatların, nəzərdə tutulmuş hədəflərin nədən ibarət olduğu barədə kifayət qədər məlumata malik deyildir. Əgər müəllimlər əvvəlki qaydalarla, metodlarla işləyəcəklərsə, öz fəaliyyətlərində heç bir dönüş etməyəcəklərsə, hansı islahatlardan danışmaq olar, Avropa universitetləri səviyyəsinə necə çatmaq olar? Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Avropa universitetləri də dayanıb yerlərində saymırlar, sürətlə inkişaf edirlər ki, rəqəbətdə uduzmasınlar. Hesab edirəm ki, hər bir universitetin professor-müəllim heyətinin qarşısındakı dəyişikliklərə hazır olması üçün inkişaf proqramı olmalı, bu inkişaf proqramında hər bir müəllimin ehtiyacına uyğun tədbirlər nəzərdə tutulmalıdır.

Daha bir problem, prof. M.C.Mahmudovun qeyd etdiyi kimi, universitetlərimizin idarə olunması ilə bağlıdır. Məlumdur ki, Bolonya Bəyannaməsinin əsas tələblərindən biri ali təhsil müəssisələrində idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsidir. Prof. M.C.Mahmudov göstərir ki, Bolonya sisteminə keçməyə maneə olan faktorlardan biri universitetlərimizdə müəllim-tələbə nisbətinin aşağı olması, strukturun təkmil olmaması, lüzumsuz fakültələrin, kafedraların saxlanılmasıdır. Hökumət tərəfindən bakalavr hazırlığı üzrə ixtisasların (istiqamətlərin) yeni siyahısı təsdiq edilib, lakin ali təhsil müəssisələrində bununla əlaqədar zəruri dəyişikliklər ləng aparılır. Prorektorlar, dekanlar, kafedra müdirləri kifayət qədər təşəbbüskarlıq göstərmirlər, ənənəvi iş prinsiplərinə üstünlük verirlər, daha çox cari məsələlərin həlli ilə məşğul olurlar. Bu vəzifələrə gənc və perspektivli, beynəlxalq təcrübə ilə tanış olan kadrlar irəli çəkilmir, onların inkişafı sahəsində sistemli iş aparılmır. Xüsusi vurğulamaq istəyirəm ki, ali təhsilimizin inkişafı bilavasitə idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, dünyanın aparıcı universitetlərində tətbiq olunan müasir idarəetmə mexanizmlərindən istifadədən birbaşa asılıdır və bu istiqamətdə də təsirli tədbirlər görülməlidir. Artıq bu işə Gəncə Dövlət Universitetində ciddi başlanılmış, keçilən bütün mühazirə və seminar məşğələlərinə internet vasitəsilə baxmaq, dinləmək, distant təhsil almaq olar.

Bolonya prosesi ilə bağlı internet səhifələrindəki yazılardan (3) məlum olur ki, Bolonya prosesində həlledici amillərdən biri universitetlərin beynəlxalq əlaqələrinin genişləndirilməsi, dünyanın aparıcı universitetləri ilə səmərəli əməkdaşlığın qurulması və təcrübə mübadiləsinin təşkilidir. Bu əməkdaşlıq innovasiyaların, inkişaf tendensiyalarının bizim universitetlərə gətirilməsində əvəzsiz rol oynaya bilər. Prof. M.C.Mahmudovun belə bir fikri ilə razılaşmamaq mümkün deyildir ki, ölkəmizin ali təhsil müəssisələri müəyyən beynəlxalq layihə və proqramlarda iştirak edirlər, bir sıra universitetlərlə əməkdaşlıq əlaqələri yaratmışlar. Lakin bu əməkdaşlığın real səmərəsi hiss olunmur, həyata keçirilən tədbirlər universitetlərin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə və keyfiyyətin yüksəldilməsinə yönəldilmir. Bu gün dünya universitetlərində əsas prioritet təşkil edən məsələlər bizim ali məktəblərin təcrübəsinə gətirilmir və fəaliyyətdə nəzərə alınmır. Elə bu səbəbdəndir ki, həm ölkədaxili, həm də beynəlxalq hesabatlarda Azərbaycanda ali təhsillə bağlı pessimist proqnozlar verilir, daha çox neqativ hallardan bəhs edilir. Hesab edirəm ki, bu vəziyyət hamımızı ciddi düşündürür (1, s.152).

Universitetlərimizin beynəlxalq layihə və proqramlarda iştirak səviyyəsi də qənaətbəxş hesab edilə bilməz. Bu gün dünyanın aparıcı universitetləri daha çox qrantlar əldə etməklə təhsilin inkişafına yönələn maliyyə resurslarının həcmi artırırırlar, eyni zamanda sıxanmış təcrübələrin tətbiqinə şərait yaradırlar. Ali təhsilə cəlb edilmiş qrantların həcminə görə ölkə-

miz nəinki Avropa və dünya, hətta postsovet və region ölkələrindən də dəfələrlə geri qalır (4, s.152-153).

Çoxpilləli təhsil sisteminə keçiddə əldə olunan imkanları bir daha xatırlamaq və gündəlik fəaliyyətimizdə onlardan maksimum istifadə etməyə çalışmaq məqsədəuyğundur. Belə bir sistem təlimin metodikası və ideologiyası nöqteyi-nəzərindən tələbədə, tələbə partasından başlayaraq ömür boyu bilik əldə etmə vərdişlərini inkişaf etdirir. Məhz bu zaman şəxsiyyətlərarası ünsiyyət vərdişləri yaratmaq lazımdır. Onda bu, alınmış biliklərin yetərincə səlis şəkildə cəmlənməsini təmin edir, kadr hazırlığının müxtəlif səviyyələrində təlimin metodologiya və metodikasının diversifikasiyasına rəvac verir.

Çoxpilləli təhsil sistemi məhz universitet təhsilinin xüsusiyyətinə uyğundur, onun əsas məqsədi professional mobilliyə yüksək tələblər şəraitində işləməyə hazır olan stereotiplərdən uzaqlaşmağı bacaran, yeni ideyalar və həll yolları təklif edən geniş təhsilli bakalavr kadrları hazırlamaqdan ibarətdir. Güman edirəm ki, ümumi və müxtəlif profilli ixtisaslaşdırılmış təhsili birləşdirməyə (məsələn, iqtisadçının bakalavr hazırlığı ilə, riyaziyyatçının bakalavr hazırlığı və ya jurnalistin bakalavr hazırlığı ilə hüquqşünasın bakalavr hazırlığı birləşə bilər və s.) imkan yarandıqda elmlərin kəsişmə sədlərində mütəxəssislər hazırlamaq asanlıqla həllini tapar.

Ədəbiyyat

1. Mahmudov M.C. Bolonya prosesi: problemlər, perspektivlər, reallıqlar. Bakı, "Elm və təhsil", 2010. 503 s.
2. Mərdanov M.C. Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində. Bakı, Çarşıoğlu, 2009. 258 s.
3. Болонский процесс. – http://showwoman.ru/balonskii_protsess.php.
4. Mahmudov M.C. Azərbaycanın Bolonya prosesinə qoşulmasının reallığa çevrilməsi. ADPU-nun nəşri, Bakı, 2009. 249 s.
5. Касевич В.Б. и др. Болонский процесс в вопросах и ответах. СПб: Издательство СПбГУ, 2004. 201 с.

A.P.Mamedova

Реализация Болонского процесса в системе образования Азербайджана

Резюме

В статье исследуются проблемы системы образования после включения Азербайджана в Болонскую систему. Система образования в соответствии с Болонской Декларацией делятся на три уровня (государственный, Министерство Образования и университетский). Даются рекомендации по их оптимизации в процессе образования, которые могут быть использованы государственными чиновниками в системе образования и учителями-практиками.

A.R.Mammadova

Optimization of training work on Bolonia education system

Summary

In article investigated the education system of Azerbaijan, after joining to Bolonia system. Also given offers about the three levels (state, Ministry of Education and university) of Azerbaijan education with Bolonia Declaration. These offers are useful for officials of education, also for practical teachers.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 28.01.2019

G.R.MƏMMƏDOVA*e-mail: gune_l_memmedova_81@list.ru***Gəncə Dövlət Universiteti**

(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

**SOSIAL PEDAQOQUN ŞAĞİRDƏRLƏ APARDIĞI
TƏRBIYƏVİ İŞİN FORMALARI****Açar sözlər:** vətəndaşlıq tərbiyəsi, tərbiyə nəzəriyyəsi, ailə tərbiyəsi, sinifdən xaric iş, şagird şəxsiyyəti**Ключевые слова:** воспитание гражданства, теория воспитания, семейное воспитание, внеклассная работа, личность учащихся**Key words:** education citizenship, theory of education, family education, class work, the identity of students

Müasir şəraitdə cəmiyyət və şəxsiyyət, dövlət və şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlət münasibətləri məsələsinə uşaqların münasibəti cəmiyyətin yeni simasının müəyyənləşdirilməsində ilkin hazırlıq rolunu oynayır. Yalnız bu sahədə işlərin normal həyata keçirilməsi nəticəsində əsil hüquqi dövləti yaratmaq və onun diqqət mərkəzində dayanan insanı formalaşdırmaq olar. Bu baxımdan vətəndaşlıq tərbiyəsində əməli işlər diqqət mərkəzində olmalıdır. Azərbaycanın böyük pedaqoq alimlərinin, prof. Akif Abbasovun, prof. Nurəddin Kazımovun, prof. Əjdər Ağayevin və b. fundamental tədqiqatlarından məlum olur ki, ailə tərbiyəsi, xüsusilə uşaqların vətəndaşlıq tərbiyəsi valideynlərin bu işə məqsədyönlü yanaşmasını, müəyyən pedaqoji prinsiplərə, metodlara əməl etmələrini, konkret iş formalarından istifadə etmələrini, onun təşkili yollarını bilmələrini tələb edir. Ailələrlə ilkin söhbətdə məlum oldu ki, valideynlərin müəllim, tərbiyəçi işlədiyi ailələrdə uşaqların vətəndaşlıq tərbiyəsində elmi-pedaqoji tələblərdən istifadə edilmir, onlara pedaqoji cəhətdən düşünülmüş rəhbərlik edilmir. Ona görə də uşaqlar vətəndaşlıq tərbiyəsi istiqamətində məqsədli hazırlıq keçirlər, ümumiyyətlə gör-gö-türlə böyüyürlər. Nəticədə müxtəlif təsirlərə düşə bilirlər və yaxud onlar üçün həyat ideali məchul qalır. Həmin ailələrə təklif etdiyimiz iş sisteminin tətbiqindən sonra aparılan eksperimental öyrənmə-təcrübə işləri meydana çıxarmışdır ki, valideynlər də, uşaqlar da xeyli dərəcədə məqsədli fəaliyyətə yönəlmişlər. Beləliklə, müəyyənləşdirmişik ki, kiçik məktəb yaşlı uşaqların ailədə vətəndaşlıq tərbiyəsində konkret iş formalarından məqsədyönlü istifadə edilməsi daha səmərəli təsirə nail olmağa imkan verir. Bunlar aşağıda qeyd etdiklərimizdir:

1. Oyunlar. Kiçik məktəb yaşlı uşaqlarda oyunlara həvəs daha böyük olur. Əlbəttə, bu oyunlar birinci sinifdən başlayaraq sinifdən-sinifə keçdikcə məzmunu və formasını dəyişdirir. Valideynlər uşaqlarının oyun fəaliyyətinə (qonşu uşaqları ilə, öz bacı-qardaşları ilə, məktəbdə, ya idman bölmələrində) diqqətli olduqda, maraq göstərdikdə, onlar oyunlarda daha böyük şövqlə iştirak edirlər. Oyun həm də çevikliyi, ağılı itiliyini, zirəklik tələb edir. Eyni zamanda oyunçu ləyaqətli, sözünə, kəsilmə şərtlərə əməl edən, şərəfsizlik göstərən oyunçulara qarşı barışmaz olmalıdır. Bütün bu cür oyun “qanunları” 6-10 yaşlı uşaqlarda ictimai həyat vərdişlərinin əsasını qoyur, onların vətəndaşlıq hazırlığı da xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

2. Ailədə əmək işləri. Pedaqogikada belə bir məşhur kəlam vardır ki, əgər tərbiyə insanı xoşbəxt etmək istəyirsə, onu xoşbəxtlik üçün tərbiyə etməməli, bəlkə də, əmək həyatına hazırlamalıdır (3, s.65). Əgər uşaq kiçiklikdən ailənin əmək işlərinə qoşulursa, o, öz gərəkliliyini dərk edir, ailədə öz yerini görür, onda ailə üçün, evdə səliqə-səhman yaratmaq üçün ailə üzvü borcu hissi inkişaf edir. Ailədəki rahatlıqdan, ev-eşikdəki səliqəlikdən, təmizlikdən alınan zövqdə onun da payı olur və o, bundan iftixar hissi keçirir. Eyni zamanda əgər uşaq öhdəsinə düşən işləri vaxtlı-vaxtında görməzsə, borcunu yerinə yetirməzsə, tənbeh olunur, cəzalan-

dırılır. Beləliklə, o, ictimai münasibətlərdə, həyatda insana əməyinə görə verilən qiyməti başa düşür, bütün bunlar onun vətəndaşlıq hazırlığına təsir göstərir.

3. Ailə söhbətləri. Tədqiqatdan müəyyənləşdirmişik ki, kiçik məktəb yaşlı uşaqların vətəndaşlıq tərbiyəsində ailə söhbətlərinin çox böyük təsiri vardır. Bu söhbətlərin özünü də bir neçə qrupa ayırmaq olar: a) Bu və ya digər məlumatı, faktı çatdırmaq üçün kiçik məktəb yaşlı uşaqlarla edilən söhbətlər; b) ümumiyyətlə, ailədə hamının iştirakı ilə edilən söhbətlər; v) ancaq valideynlər arasında edilən söhbətlər.

Bütün bu söhbətlərdən uşaqlar müəyyən nəticə çıxarır, pis olanı yaramaz sayır, yaxşı olanları isə əxz etməyə çalışırlar. Hər söhbətdən damla-damla qidalanaraq vətəndaşlıq hazırlığı keçirlər.

Ailə üzvlərinin söhbətlərini eşidən kiçik məktəbyaşlı uşaq həm müəyyən məlumata yiyələnir, həm də baş verən hadisələr ətrafında düşünməli olur. Bütün baş verən hadisələrin önündə dayanan insanlar, onların hərəkətləri onları daha çox düşündürür. Uşaqların qəlbində pislərə nifrət, yaxşılara rəğbət hissi baş qaldırır, onlarda yaxşılara bənzəmək meyili yaranır. Bu isə vətəndaşlıq hazırlığının əsas elementi kimi ilkin özül rolunu oynayır.

4. Ailə ənənələri. Hər bir ailədə özünün ənənəsinin olması ən yaxşı cəhətdir. Məlumdur ki, ənənə bu və ya digər işlərin bir qayda olaraq qəbul edilməsi, həmişə, vaxtaşırı həyata keçirilmə normasına salınmasıdır. Tədqiqatdan müəyyənləşdirdik ki, özünün ənənəsi olan ailələr çoxdur. Və bu ənənələrin kiçik məktəbyaşlı uşaqların ümumi tərbiyəsinə təsirini qüvvətləndirməkdə bizim təqdir etdiyimiz iş formaları və sisteminin xeyli müsbət əhəmiyyəti olmuşdur. Şagirdlərin vətəndaşlıq tərbiyəsinə daha güclü təsir göstərən ailə ənənələrinə ailədə bayramların və ailə bayramlarının keçirilməsini, ailə gəzintilərini, ailə səyahətlərini, ailədə oxu və müzakirələri və s. göstərmək olar.

a) *Ailədə tarixi bayramların və ailə bayramlarının keçirilməsi.* Tədqiqatdan müəyyənləşdirdik ki, Azərbaycan istiqlaliyyət qazandıqdan sonra müstəqil Azərbaycan dövləti sovet hökumətinin məcburi qeyd etdirdiyi bir çox bayram günlərini ləğv etdi, ikiliyi aradan qaldıraraq Milli Məclisdə xalqın da, dövlətin də birlikdə keçirməli olduqları bayramları və onların keçirilmə günlərini müəyyənləşdirdi. Məsələn: 18 oktyabr – Dövlət Müstəqilliyi günü; 12 noyabr – Konstitusiyaya günü; 31 dekabr – Dünya Azərbaycanlıların həmrəyliyi günü; 8 mart – Qadınlar günü; 20 yanvar – Şəhidlər günü; Novruz bayramı, Qurban bayramı, Ramazan bayramı və s..

Dostların, qohumların və tanışların gəlişi evə yaxşı əhvali-ruhiyyə, zarafat, ağıllı söz, sevinc gətirir. Bayramın mahiyyəti elə bu görüşlərdən alınan həzzdə, maraqlı söhbətlərin istilik, səmimilik gətirən məzmununda, sevincli, fərəhli anların yaradılmasındadır. Bayramların keçirilməsində yemək-icməyin təşkili mütləq deyil. Ola bilər ki, bayram şirin çay süfrəsi arxasında, milli bayram bishmişləri ilə keçirilsin.

Ailə bayramlarında uşaqlar daha çox sevinc hissi keçirirlər. Bəzi bayramlar bilavasitə uşaqlara aid edilir. Valideynlər elə etməlidirlər ki, bu bayramların sahibləri uşaqlar olsunlar, onlar öz yaşadlarını çağıra bilsinlər, müxtəlif oyunlar, viktorinalar təşkil etsinlər, diafilmlərə baxsınlar, bir şey fikirləşib, kəşf edə bilsinlər (4, s.20-21).

b) *Ailə oxu və müzakirələri* də uşaqların vətəndaşlıq tərbiyələrində səmərəli iş formalarından biridir. Tədqiqat nəticəsində müəyyənləşdirmişik ki, hazırda ailələrdə daha çox tarixə, milli qəhrəmanlığa, sərkərdələrin, dövlət xadimlərinin igidliklərinə aid kitablara maraq göstərilir. Bu faktın özü milli dirçəliş, vətəndaşlıq fəallığı üçün sosial-siyasi şəraitin yaranmışını göstərir. Belə bir faktorun olması vətəndaşlıq tərbiyəsində formallığı aradan qaldırır. Məlumdur ki, Azərbaycanın digər dövlətin tərkibində olması, milli hüquqsuzluğu nəticəsində Azərbaycan xalqı milli vətəndaşlıq oyanışından məhrum edilmişdi. Xüsusilə Azərbaycan tarixinin öyrənilməsinə şərait yaradılmır, yaxud da tarixi faktlar təhrif edilirdi. Bu siyasəti hələ əsrimizin əvvəlində dərk edən M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, bir millətin öz tarixini bilməsi

qədər qüvvətli bir ittihad və təməddün amili təsəvvür oluna bilməz. Tarixi öyrənmək və millət arasında tarix dərslərini inkişaf etdirmək ittihad və ittifaqın zəruri şərtlərindəndir.

O həm də qeyd edirdi ki, millətin birləşməsi və saxlanması mühüm amillərdən biri də adət-ənənələridir (5).

Məktəbə sənəd hazırlanmasında valideynlə birlikdə iştirak edən uşaqlar qarşılaşdıqları problemin həllində bilavasitə olduğu üçün onu qəlbən duyur və dərk edir. Doğum şəhadətnaməsini tanımaqla, onun əhəmiyyətini başa düşməklə ilkin vətəndaşlıq hissi keçirir, onda, eyni zamanda dövlət sənədlərinə qayğılı münasibət duyğusu formalaşmağa başlayır.

Uşaq üçüncü, dördüncü siniflərdə olarkən ona Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını oxutmaq, bütün iş və hərəkətlərin, fəaliyyətin bu hüquqi sənəddə göstərilən Qanunlar əsasında tənzim olunduğunu anlaşılan formada izah etmək lazımdır. Tədrisən həyata keçirilən bu işlər uşaqlarda düzlük, doğruluq, obyektivlik, qanunlara əməl etmək borcu hissini formalaşdırır, onların ləyaqətli şəxsiyyət kimi yetişmələrinə təsir göstərir. Deməli, cəmiyyətin özünə xas olan normaları olduğunu, bu normalara riayət edilməsi vacibliyini də hələ dərk etmirlər. Belə özülün qoyuluşu (hər hansı yolla) şagirdin vətəndaşlıq hazırlığında və tərbiyəsinə öz təsirini (yaxşı və pis) göstərir. Beləliklə, kiçik məktəb yaşlı şagirdlərin vətəndaşlıq tərbiyəsində vətəndaşlığa aid sənədlərlə tanışlığı müəyyən əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Uşinski K.D. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı, 2003.
2. Ailə tərbiyəsi. Valideynlər üçün lüğət. Bakı, 2010.
3. R.İ.Əliyev. Mentalitet. Bakı: Təhsil, 2012
4. Kazımov N.M. Tərbiyənin elmi-pedaqoji əsasları. Əsərləri, III cild. Bakı, 2006.
5. Qaralov Z.İ. Tərbiyə. 3 hissədə. Bakı, 2003.

Г.Р.Мамедова

Формы организации работы социальных педагогов по воспитанию учащихся

Резюме

В статье рассматриваются возможности воспитания гражданства у детей младшего возраста, выясняются пути реализации этих возможностей. Устанавливается, что посредством игр, семейного труда, семейных бесед можно прививать детям младшего возраста воспитание гражданства. Статья значима в работе педагогов-исследователей и учителей-практиков.

G.R.Mammadova

On the formation of work for citizenship education

Summary

The article investigates the possibility of citizenship education for young children, it turns out the realization of these opportunities. It is stated that through the games, family papers, family conversations can instill citizenship education for young children.

The article is significant in the work of teachers, researchers and teacher practitioners.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 28.01.2019

A.Z.MİRZƏBƏYOV

e-mail: eldostu86@gmail.com

Gəncə Dövlət Universiteti

(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

AİLƏDƏ ŞAĞİRD ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASININ SOSIAL-PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: sosial tərbiyə, ailə tərbiyəsi, uşaq psixologiyası, ailə tərbiyəsi, şagird şəxsiyyəti.

Ключевые слова: социальное воспитание, семейное воспитание, детская психология, семейное воспитание, личность учащихся.

Key words: national education, family education, psychology of a child, family education, the identity of students

Ailə tərbiyəsinin formalaşmasının tarixi çox qədimdir. Həm tarixi milli dəyərlər əsasında, həm də dini zəminə istinad edərək təşəkkül tapan milli ailə qanunlarının digər xalqlarda olan ənənələrlə oxşar tərəfləri olsa da, xüsusi özəl fərqlilikləri də mövcuddur. Dünyada tarixən müxtəlif tərbiyə sistemləri formalaşaraq müxtəlif yerlərdə uyğunluq nöqteyi-nəzərindən tətbiq olunmağa başlanılmış və davam etməkdədir. Lakin məqsəddən asılı olaraq öncədən qərara gəlinməlidir: biz icraçı, yoxsa yaradıcı insan ərsəyə gətirmək istəyirik? Bunlardan hər birinin yaradılması üçün müvafiq üsul və vasitələr vardır. Böyüklərin tapşırıqlarına qeyd-şərtsiz əməl edən, sözə qulaq asan, nizam-intizam qaydalarına həssas yanaşan, təyin olunmuş yolla gedən və bunu həyat tərzinə çevirən tərbiyəli şəxs obrazı bizə yaxşı məlumdur. Dikbaş, böyüklərin yanında fikir söyləməkdən çəkinməyən, müəllimlərlə mübahisə edən, qaydaları pozmaqda maraqlı olan, “ipə-sapa yatmayan” tərbiyəsiz və ya “çətin tərbiyə olunan” uşaq obrazı da tez-tez rast gəlinən real faktlardandır.

Ailə dəyərləri sağlam cəmiyyətin təşəkkül tapması üçün ən vacib amillərdən biridir. Qloballaşan dünyada həyatın bir çox sahələrində sürətlə gedən dəyişikliklər, yeniliklər xalqların və millətlərin həyata qarşı baxışlarına, sosial mühitə uyğunlaşmaları və subyektlərlə münasibətlərinə də öz təsirini göstərir.

Təbii ki, qarşılıqlı hörmət və hərtərəfli məsuliyyət üzərində qurularaq məqsədəuyğun formada yaşayan ailələrin sayı daha çox ola bilər. Çünki cəmiyyət butövlükdə özü normaldır. Lakin daxilində bir sıra boşluqların, çatışmazlıqların təzahür etdiyi ailələr də hər bir dövr üçün xarakterik olub. Bu tipli ailələrdə övladla valideyinin münasibətləri üzrə yaranan bir çox maneələr onlar arasında sədd kimi dayanır.

Prof. R.İ.Əliyevin göstərdiyi kimi, ailədə atanın öz münasibətindən irəli gələn məsələlərə biganə yanaşması ailələrdə rast gəlinən xarakterik hallardan biridir. Ailə başçısının öz öhdəliyindən boyun qaçırması ikitirəliyə, inamsızlığa gətirib çıxarır. Bu zaman yük ailədə, əsasən, qadının üzərinə düşür. Nəticədə qadın kişiyyə qarşı münasibətində dəyişiklik baş verə bilər. O, ailəsində meydana gələn təbii və real problemlərin həllini çox zaman özü həyata keçirdiyindən həyat yoldaşına (kişiyə) qarşı vermiş olduğu dəyər aşağı düşür (3). Yaranmış bu neqativ hal isə evdə balansın pozulmasına, ziddiyyətə və sonda ailə dağılmasına gətirib çıxara bilər. Digər tərəfdən uşaq da yaşadığı ailədə atanın tutduğu mövqeyi görür, təhlil edir və yaranmış vəziyyətə görə məyus olur. Çünki hər bir övlad öz ailəsinin möhkəm və ona hər zaman dayaq olmasını istəyir. Atanın laqeydliyi ilə üzləşən uşağın məktəbdə özünü aparmasında, müəllimlərlə münasibətində problemlər ortaya çıxa bilər. Bu çatışmazlıqlar uşağın normal inkişafı üçün real təhlükə mənbəyi rolunu oynayır. Övlad ailədaxili gərginliyin onun psixikasına vurduğu zərbənin “qisas”ını, bir çox hallarda məktəb yoldaşlarından çıxarmağa çalışır. Yaranmış

gərginlik həm müəllim-şagird, şagird-şagird münasibətlərinə, həm də uşağın tədrisdəki nailiyyətlərinə mənfi təsir göstərir.

Görkəmli Azərbaycan psixoloqu, prof. R.İ.Əliyevin “Şəxsiyyət psixologiyası” mövzusunda araşdırmalarına görə “Validəyənlərin bir-birinə qarşı münasibətlərindəki meydana gələn anlaşılmazlıqdan yaranan gərginlik uşaq psixologiyasına ağır təsir edən faktlardandır. Xarakter uyğunsuzluğu, maddi çətinlik, sosial statusun fərqli olması və bu kimi amillər ailədə kişi-qadın münasibətlərinin hansı səviyyədə təzahür etməsində rol oynayır” (4). Sadalanan şərtlərin aradan qaldırılması ailə iqliminin normal vəziyyətə gətirilməsinə xidmət etməlidir və bu da ən əsas uşağın psixikasının təsirlərdən azad olmasına istiqamətlənməlidir.

Ailə mühitində ziddiyyət yaranan məqamlardan biri də böyüklərin hökmlərinin davamlı olması və bu səbəbdən yeniyetmələrin azad şəkildə yaşama, qərar qəbul etmə imkanlarının məhdudlaşdırılmasıdır. Ənənə halını alan bu yanaşma çox zaman inkişafın, müstəqilliyin, sərbəst fəaliyyətin qarşısını alır. Lakin ailə dəyərləri, soykökə bağlılıq, nizamlanmış böyük-küç münasibətləri fonunda belə ciddi münaqişənin törətdiyi fəsadlar bir çox hallarda göz önünə gətirilmir. Amma bu fakt olaraq qalır. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün ailələrdə baş verənlərin fonunda bir neçə nümunəyə müraciət edə bilərik:

Ailədə uşağın valideynləri ilə yanaşı, bəzən babası və nənəsi də yaşayır. Baba üçün onun oğlu hələ də uşaq olaraq qalır. Bu da onun öz oğlu və ailənin digər üzvləri ilə münasibətlərində açıq hiss olunur. Bəzən həyat fəaliyyətlərində ortaq olmayan fikirlər və ziddiyyətlər ata-oğul arasında olan ünsiyyətə öz mənfi təsirini qaçılmaz edir. Nəvəsinə olan sonsuz sevgisi və bağlılığı zəminində öz övladı ilə qarşı-qarşıya gəlməyə belə çəkinməyən baba məqamında dəyərlərə sığınaraq nəvəsinə müdafiə etməklə atanın bu vəziyyətdə verməli olduğu tərbiyə işinin qarşısını almağa çalışır. Bu da bir çox neqativ hallara gətirib çıxarır. Əvvəlcə, bu cür yanaşma ailədə ikitirəliyə rəvac vermiş olur. Nəticədə uşağın bu formada tərbiyəvi məzmununda istiqamətləndirilməsi onda arxayınlığın, məsuliyyətsizliyin geniş vüsət tapması üçün münbit şərait yaradır.

Digər tərəfdən ən ağır hal uşağın təlim-tədris prosesində göstərdiyi nəticələrin qənatbəxş olmaması, öyrənmənin, mənimsəmənin səviyyəsinin aşağı düşməsidir. Bu da təbiidir. Çünki uşaq-şagirdə qarşı tətbiq edilən nəvəzişli təsirlərin belə bir nəticə ilə təzahür etməsi gözlənilən olmalıdır.

Evdə babanın (və ya nənənin) real dəstəyinə sahib çıxmış uşaq çox vaxt məktəb həyatında da bu imtiyazdan sui-istifadə etməyə cəhd göstərir. Yaranan problem sinifdə-dərs prosesində müəllimlə şagird arasında olan münasibətlərə də təsirsiz ötürür. Belə vəziyyətlərdə şagird öz məsuliyyətindən yaxa qurtarmağa çalışır, fənn müəllimlərinin təlim proqramı üzrə verdikləri tapşırıqlara dırnaqarası baxır. Tədrisdə baş verən ciddi geriləmələrin qarşısını almaq üçün fənn müəllimləri və məktəb rəhbərliyi tərəfindən çalınan həyəcan təbilinə cavab reaksiyası kimi valideynlərin (ata və ya ananın) gördüyü tədbirlər onların ailədə “səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırılması” səbəbindən əsaslı effektiv təsirini göstərə bilmir. Prosesin belə davam etməsi şagirdin inkişaf da digərlərindən çox geridə qalması, məktəbdə tədris olunan fənlər üzrə mənimsəmə səviyyəsinin qabarıq formada dəyişməsi ilə nəticələnir.

Görkəmli Amerika pedaqoqu Fillip Şlexti özünün “XXI əsrin məktəbi. Təhsil islahatının prioritetləri” əsərində yazır ki, o, sahibkarlarla, iş adamları və məktəb funksionerləri ilə çoxsaylı sorğular aparmış və onlardan belə bir suala cavab istəmişdir? “Siz məktəbdən nə istəyirsiniz?” – cavab isə belə olmuşdur: “Bizə elə insanlar lazımdır ki, onlar müstəqil, sərbəst öyrənməyi bacarsınlar”. Müəllif bununla demək istəyir ki, əgər şagird müstəqil öyrənməyi, məqsədinə çatmaq üçün yollar tapmağı, bu və ya digər problemləri həll etməyi və problemin həlli üçün müxtəlif informasiya mənbələrindən istifadə etməyi bacarırsa, onda peşəkarlıq səviyyəsini yüksəltmək onun üçün çox asan olacaqdır.

Beləliklə, məktəb mühitində müəllim-şagird münasibətlərini tənzimləyən əsas faktorlardan biri kimi uşağın ailədəki davranışı, digərləri ilə qarşılıqlı münasibətləri əvəzsiz əhəmiyyət

yət kəsb edir. Bu mənada evdəki münasibətlərdə “böyükələr”dən gələn hegemon mövqeyin nümayişi şagirdə öz mənfi təsirini qaçılmaz edir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N. Milli əxlaq və ailə etikası. Dərslik. Bakı, Mütərcim, 2016.
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: “Qapp-Poliqraf”, 2003.
3. Əliyev R.İ. Şəxsiyyət və onun formalaşmasının etnopsixoloji əsasları. Bakı, Araz, 2000.
4. Əliyev R.İ., Əliyeva G. Şəxsiyyət psixologiyası. Bakı, “ADPU” nəşriyyatı, 2010.
5. Kazımov N.M. Məktəb pedaqogikası. Dərslik, Bakı, OKA Ofset, 2009.

A.З.Мирзабеков

Сосиально-психологическое особенности формирования личности учащихся в семье

Резюме

В статье исследуются возможности воспитания личности у детей младшего возраста, выясняются пути реализации этих возможностей. Устанавливается, что посредством игр, семейных трудов, семейных бесед можно прививать воспитание гражданства у детей младшего возраста. Статья значима в работе педагогов-исследователей и учителей-практиков.

A.Z.Mirzabeyov

On the formation of work for citizenship education

Summary

The article investigates the possibility of citizenship education for young children, it turns out the realization of these opportunities. It is stated that through the games, family papers, family conversations can instill citizenship education for young children. The article is significant in the work of teachers, researchers and teacher practitioners.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 18.02.2019

G.M.NƏZƏROVA

Bakı Slavyan Universiteti
(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

TƏBİƏT ELMLƏRİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ MƏDƏNİ PARADİQMANIN TƏTBİQİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: elm, təhsil, paradiqma, mədəni paradiqma, inkişaf, təbiət elmləri

Ключевые слова: наука, образование, парадигма, культурная парадигма, развитие, естествознание

Key words: science, education, paradigm, cultural paradigm, development, natural sciences

Təbiət elmlərinin tədrisinə bir sıra didaktik yanaşmalar humanist paradiqmaların inkişaf edərək təhsil paradiqmaları səviyyəsinə çatmasına, öz təsir imkanları və qarşılıqlı əlaqələrini, həm özlərinin, həm də diaqnostika sahələrinin inkişafına təkan verir. Bu baxımdan humanitar, mədəni-tarixi, sosial-mədəni, mənəvi-əxlaqi, aksioloji yanaşmalar şəxsiyyətə, eko-mədəniyyətə, bacarıqlara əsaslanan politexniki didaktik yanaşmaların, öyrənmə texnologiyalarının nəzəriyyəsi müxtəlif metodik potensialı mədəni təhsil paradiqmasının formalaşmasının təməlidir.

Təhsil sahəsində mədəni paradiqmanın formalaşması təhsilin məzmununu, onun mühtəvi, məqsədlərini, forma və vəzifələrini genişləndirmək məqsədi ilə bir sıra metodoloji prinsip və üsullara əsaslanır.

Müasir təhsil məzmunu elmi həqiqətlərə dair akademik fənlərin dəyişdirilməsi, şəxsin ictimai, əhəmiyyətli, elmi bilik mədəniyyətinin formalaşmasında öyrənmə prosesini hədəfləyən mədəniyyətin tərkib hissələrində öz əksini tapır. Müasir mədəniyyət fəlsəfəsində qeyd edildiyi kimi, "...insan fəaliyyətinin xüsusiyyətlərindən yalnız mədəniyyət (maddi, tarixi, mədəniyyətə uyğunluq biliklər, komponentlər) bir insanın özünə dönməsinə imkan verir. Şəxsiyyətin mücərrəd elmi fəaliyyətini təkcə təfəkkür və məntiqi düşüncə mexanizmləri vasitəsilə deyil, həm də özünü təşkil edən bir təşkilatla dəyişib fərdi birliyin cəmiyyətə daxil olmasına nail olmaq olar" (4, s.11-12).

Təbiət elmləri-fizika, astronomiya, kimya, biologiya, coğrafiya və onların bərpasının inkişaf etdirilməsinin prioritet istiqamətləri humanist və əlaqəli mədəni paradiqmanın formalaşması ilə müəyyən edilir.

Təhsilin kulturoloji paradiqmaları metodoloji qaydalar, prinsiplər, təcrübələrin təhlili (qlobal və milli mədəniyyət, elm, mənəvi və maddi dəyərlər və s.), təhsilin prioritet dəyərləri haqqında fikirlərin dəyişdirilməsi, əlavə olunması, mədəni təməllərin və məzmunun genişləndirilməsi, məhsuldar, sosial-uyğunluq fəaliyyət göstərən təhsil prosesi, özünü-təhsil, fərdi yaradıcılıq, müəllim və tələbə arasında əməkdaşlıq, qarşılıqlı əlaqə, hər bir tələbənin öz müqəddəratının təyini üçün şərait yaradır.

Mədəni paradiqmanın diaqnostika sahəsindəki tərifinin dəqiqləşdirilməsi təhsil prosesi-nə, təhsilin məzmununa olan tələblərə, təhsilin mədəniyyətinin əsas prinsiplərinə, yanaşmalarına daha da uyğunlaşdırmağa imkan verir.

Təbiət elmlərində təhsilin tətbiqi sahəsində mədəni paradiqmanın formalaşmasının və inkişafının məqsədi aşağıdakılardır:

– təbiət elminin təhsilin mədəni bir fenomen olaraq ötürülməsinə, bütün tələbələrin məcburi assimilyasiyasına yönəldilməsi. Standart və birləşdirilmiş informasiya blokları, müəllim və tələbə arasında formal əlaqələrin dominantlığına üstünlük verir, burada aparıcı rol müəllimlərə aiddir. Tələbə inkişaf dinamikasını müəyyənləşdirir.

– elmi biliklərin əldə edilməsi kompleks psixoloji prosesdir, dəyərlər-emosional mənəvi, yaradıcı özünü-təşkilidir; elmi bilik, bacarıq və qabiliyyətlərin praktikada istifadə edilməsi,

elmi, tarixi və texnoloji təcrübənin – insanlığın mədəni irsinin mahiyyəti ilə mədəni və tarixi yönümlü biliklərin əldə edilməsi;

– tələbələrin antikultural inkişafına kömək edən birmənalı və birölçülü sistem xüsusiyyətlərinin rədd edilməsi. Elmi biliklər tələbələri keçmişin və bu günümüzün mədəni irsini öyrənməyə, gələcək üçün mədəni və maddi dəyərlər yaratmağa, cəmiyyətə qoşulmağa kömək etməyə yönəldən bir mədəniyyət elementidir;

– təhsilin milli, Avropa və dünya mədəniyyəti ilə əlaqələrinin dərinləşməsi. Elmi biliklərin mədəni təsirinin yeni bir keyfiyyət səviyyəsinə keçməsi; təhsil prosesinin müxtəlifliyinə, yaradıcılığına, mədəniyyət potensialına və məhsuldarlığının yeni bir keyfiyyət səviyyəsinə keçməsi, şagirdin özünün seçdiyi mədəni, yaradıcı dəyər, norma və biliklərinin başladığı şəraitdə həyata keçirilməsi.

Təhsildə mədəni paradigmanın inkişafının əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

– müəllimlərin şagirdlərlə bərabər əməkdaşlığı:

1) mədəni və tarixi nümunələrin, elmi-nəzəri fəaliyyətin analoqlarının mənimsənilməsi, yalnız qanunlar, düsturlar və anlayışlar haqqında məlumat və problemlərin həllində istifadə etmək, laboratoriya və eksperimental işlərin yerinə yetirilməsi, həmçinin kəşflərin, eksperimentlərin, texniki nailiyyətlərin və s. alimlərin, tədqiqatçıların və mühəndislərin fəaliyyətinin mənbəyi olan sosioloji proseslər;

2) şagirdin maraqlarına və yaradıcı motivasiyasına əsaslanan fərdi öyrənmə;

3) tələbə və müəllimlərin idrak maraqlarının məhsuldar genişləndirilməsi və fərdi əhəmiyyətli biliklərin sistemləşdirilməsi;

4) təbii elmlərin tədqiqatında tələbənin müstəqil yaradıcılığının bir hissəsi kimi müstəqil öyrənmə və elmi fəaliyyəti stimullaşdırmaq, şagirdin yaradıcı maraqlarını və qabiliyyətlərini müəyyənləşdirmək və inkişaf etdirmək. Bu, fərdi maraq, mənalı, əhəmiyyətli hərəkətlər, elmi məlumatlar, üsullar, nümunələr və informasiya mənbələri əsasında həyata keçirilir;

– elmi və texnokratik təhsildən mədəni və elmi təhsilə keçid dövrü: hər kəs dünyanı məhdudiyyətsiz öyrənmək hüququna malikdir, insanın özü ilə bağlı olan zaman və məkanda sosiallaşdırılma məqsədilə hərəkəti istinad nöqtəsi olur;

– tədris prosesinin informasiya məkanına qaytarılması dünya ilə harmoniya üçün zəruri olan həcmli məlumatlara sahib olmağa imkan verir.

Təhsildə kulturoloji paradigmanın formalaşmasının və inkişafının əsas didaktik prinsipləri aşağıdakılardır:

– mədəni uyğunluq və mədəniyyət intensivliyi prinsipi – mədəniyyətin mahiyyətini, onun dinamikasını, məzmununu və ümumiyyətlə, komponentlərini, mədəni müqəddəratını təyin etmək və şagirdin qabiliyyətini müəyyənləşdirmək bacarığı;

– “tələbələrin təhsilin, cəmiyyətin mədəniyyətinə, insanların ətraf mühitə və təhsil prosesinə uyğunluğunu əks etdirən” prinsip;

– “keyfiyyət” və “dəyər” xüsusiyyətlərinə əsaslanan prinsip – müxtəlif mədəniyyət elementləri ilə təhsil prosesinin yüksək səviyyədə inkişafına başlanılır;

– tarixi və mədəni-tarixi məzmunun vəzifələrini həll etmək və tərtib etmək prinsipi – elm tarixində unudulmuş alimlərin, mühəndislərin, səyyahların tərcümeyi-hallarının araşdırılması, onların tarixi adlarının qaytarılması, tarixi eksperimentlərin yenidən qurulması mədəni və elmi irsin, həm də tarixin yenidən qurulmasıdır;

– səmərəlilik prinsipi – mədəniyyət yaradıcı, məhsuldar təbiətin ayrılması və tələbələrin yaradıcılığı, təcrübəsi üçün təhsilinə şərait yaratmaq – onun yaradıcılığının xarakterini və insanın mədəni fəaliyyətini təmin etməklə bağlıdır. Tədqiqatın real və praktiki məhsula (tələbənin yaradıcılığının yüksək motivasiyası) istiqamətini müəyyənləşdirir. Səmərəliliyin meyarı tələbənin təhsil səviyyəsində yaradıcılıq məhsulu olan şəxsi mədəni nailiyyəti deyildir. Tələbə özünü-təhsil və pragmatik fəaliyyətinin əsasında fərdi maraqları üçün həyata keçirir.

Burada tələbə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi yalnız keyfiyyətə, yaxud kəmiyyətə deyil, kompleks olmalıdır;

– multikulturalizm prinsipi – mədəniyyətin müxtəlifliyini vurğulamaq, mədəniyyəti bütün növ yerli mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsir prosesi kimi əks etdirmək; təhsil sistemində mədəni dəyərlərin, normaların, davranış nümunələrinin və fəaliyyət növlərinin müxtəlifliyinin qorunmasında əlverişli olan “şagird tolerantlığının formalaşdırılması üçün şərait yaratmaq qabiliyyəti”; həm də tələbənin mədəni şəxsiyyətinin formalaşması və müasir cəmiyyətin mədəni müxtəlifliyinə dair anlayış, insanlar arasında mədəni fərqlər qaçılmazdır. V.S.Bezrukov multikulturalizm prinsipini “fərqli millətlərin, xalqların etnomədəni xüsusiyyətlərinin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsində, öyrəndikləri mədəni və sosial mühitdən asılı olmadan təsəvvür edə bilmir. Bir neçə millətdən olan uşaqlar bir sinifdə oturlarsa, müəllim nəzəri xüsusiyyətləri bilməli, tələbələrin etnomədəni və mental xüsusiyyətlərini dəstəkləmək, inkişaf etdirmək üçün lazımi üsulları tapmalıdır (3, s.103).

Bu gün elm, təhsil mühüm mədəni funksiyasını cəmiyyətdə müvafiq bilik, metod və texnologiyanın rolunun tanınması, adekvat təlimin birgə keçirilməsində öz əksini tapmalıdır. Bu, mübahisəsiz faktır. Bu vacib məqsədə nail olmaq təbiət elmlərində təhsilin mədəni uyğunluq prinsipinin nəzəri və praktik tətbiqi ilə əlaqədardır, çünki bu prinsip fizika, astronomiya, kimya, biologiya, coğrafiyanın akademik fənlər kimi tədris olunmasında, elmi biliklər arasında optimal əlaqələrin yaranmasında, dünya, milli, bölgə mədəniyyətinin inkişafında öz əksini tapır. Təbiət elmlərinin tədrisi sahəsində mədəni uyğunluq prinsipinin tətbiqinin əsas istiqamətləri mədəniyyət, elm, texnologiyanın ən mühüm tarixi mərhələlərini öyrənmək və onlar arasında əlaqənin yaradılması üçün mütləq 2 komponentdən ibarətdir: dünya və Avropa mədəniyyəti; elm tarixi və milli-tarixi mədəniyyət.

Təhsilin mədəni uyğunluğu humanistləşmə və humanitarlaşmanı öyrənmək üçün texnokratik yanaşmaya alternativdir, humanist paradiqmada gələcək inkişafa malik olan və tədriscən mədəni-təhsil paradiqmasının formalaşması üçün insan mərkəzli və politexnik yanaşmaları tədris prosesinə birləşdirmək metodik əsasdır

Təbiət elminin məzmununun humanistləşmə və humanitarlaşdırılmasının vəzifələri başqa bir global problemlə müasir sosial nəzəriyyə və praktikanın ön planda qalması və humanist məsələlərə maraq doğuran bir artımla üst-üstə düşür. Müasir dünya humanizminə əsasən, insan, onun hüquq və vəzifələri, istək və ehtiyacları dövlətin və cəmiyyətin diqqət mərkəzində olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov Ə. F. Yeniləşən cəmiyyət. Müasir elmi paradiqma və idarəetmə. B., 1998, 56 s.
2. М.Н.Нəзəров. Тəhsilin sosiомədəни əsasları. Монографија. Баки, “Еlm və тəhsil”, 2017, 256 s.
3. Безрукова В. С. Все о современном уроке в школе: проблемы и решения. М.: Сентябрь, 2004. 160 с.
4. Крымский С.Б.,Парахонский Б.А.,Мейзерский В.М. Эпистемология культуры: введение в обобщенную теорию познания. К.: Наукова думка, 1993. 215 с.
5. Мальований Ю. И., Гончаренко С. У. Педагогічна сутність гуманітаризації шкільної освіти // Рідна школа. 1994. № 10. С. 30-34.
6. <https://az.wikipedia.org/wiki/Paradiqma>

Г.М.Назарова

Основные направления применения культурной парадигмы в преподавании естествознания Резюме

В статье рассматриваются культурные формы современных образовательных парадигм, с точки зрения современной методологии, процесс определения развития полипарадигматической

педагогике и ее интерпретация. В нем анализируются образовательные парадигмы, а также традиционные, педагогические, гуманитарные и гуманистические образовательные парадигмы.

G.M.Nazarova

**The main trends in the application of cultural paradigm
in the teaching of natural sciences**

Summary

The article discusses the cultural form of modern educational paradigms, from the point of view of modern methodology, the process of defining the development of polypadigmatic pedagogy and its interpretation. It analyzes educational paradigms, as well as traditional, pedagogical, humanitarian and humanist educational paradigms.

Rəyçi: p.e.d., prof. E.M.Quliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 12.02.2019

T.T.QARAYEVA

Gəncə şəh., 44.Nöli orta məktəb
(Gəncə şəh., S.Hüseynov küç., 12)

MƏKTƏBLİLƏRİNİN ÖZÜNÜTƏRBIYƏ FƏALİYYƏTİNİN STİMULLAŞDIRILMASI

Açar sözlər: özünütərbiyə, fəaliyyətin stimullaşdırılması, şagird, rəğbətləndirmə, cəzalandırma

Ключевые слова: самовоспитание, деятельность активизации, учащийся, расположение

Key words: self-education, stimulation of creation, student, sympathy, penalty

Şagirdlərin özünütərbiyə işinin fəallaşdırılmasında fəaliyyətin stimullaşdırılması xüsusi yer tutur. Məqalənin əsas məqsədi bu məsələlərlə bağlı ədəbiyyatlarda verilən fikir ayrılığına aydınlıq gətirməkdir. Bir çox tədqiqatçılar, L.İ.Ruvinski (1), L.Y.Qordin (3), B.Q.Ananyev (4), V.Y.Qumurman (5) əsərlərində davranış və fəaliyyətin pedaqoji stimullaşdırılması metodlarını araşdırmış, bizim aşağıda sadalayacağımız bütün pedaqoji vasitələrdən və metodlardan səmərəli şəkildə istifadə etməyin vacibliyini qeyd etmişlər.

Özünütərbiyə fəaliyyətinin stimullaşdırılması sistemində rəğbətləndirmə, cəzalandırma və yarış mühüm yer tutur.

Özünütərbiyə işinin rəğbətləndirilməsi şagirdə müsbət keyfiyyətlərin aşılmasına, öz imkanlarına inamın yüksəlməsinə, müsbət davranışın stimullaşdırılmasına kömək göstərir, özünütərbiyəni nümunə əsasında həyata keçirməyə alışdırır. Lakin rəğbətləndirmənin əhəmiyyətini mütləqləşdirmək düzgün deyildir. Özünütərbiyə sahəsində fəaliyyət bəzən şagirdə “özündən razılıq”, müştəbehlik, özünə toxtaqlıq vermə kimi mənfi keyfiyyətlərin əmələ gəlməsinə aparıb çıxarır ki, bu da özünütərbiyə işinin səmərəli gətməsinin qarşısını alır.

İlk baxışda adama elə görünür ki, şagirdə xəbərdarlıq etməklə bu mənfi cəhəti aradan götürmək mümkündür. Yəni uşağı tərifi etmədən də keçinmək mümkündür. Lakin rəğbətləndirmənin nəticəsi bir sıra hallarda müxtəlif olur. Məktəbli həvəsləndirilərkən öz üzərində işləməkdən razı qala bilər və müəyyən dərəcədə əldə olunmuş nəticə onu gələcək fəaliyyətdən çəkinməyə sövq edir. Müştəbehlik kimi mənfi keyfiyyətin yaranmaması üçün şagirdi öz üzərində işləməyi davam etdirməyə alışdırmaq lazımdır.

Rəğbətləndirmə təsir ölçüsü kimi şagirdin özünə qiymətindən asılı olaraq bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Gücünə, imkanlarına arxayın olmayan uşaqları, adətən, layiq olduqlarından artıq həvəsləndirirlər. Bunun da səbəbi odur ki, həmin şagirdlər tərbiyəçinin etimadını itirməmək, özlərini doğrultmaq üçün öz üzərində daha yaxşı çalışmağa başlayırlar. Lakin öz qüvvəsini, imkanlarını həddindən artıq şişirdən uşaqlar üçün rəğbətləndirmə məhdudlaşır.

Birinci halda şagirdə müştəbehlik, ikinci halda inamsızlıq kimi mənfi xüsusiyyətlərin əmələ gəlməsinə yol vermək olmaz. Əks təqdirdə formal rəğbətləndirmə məktəblilərin öz öhdəliklərinə müəllimlər, kollektiv, böyüklər qarşısında “borc” kimi münasibət yarada bilər.

Tədqiqat belə bir nəticəyə gəlməyimizə əsas verir ki, şagird yalnız öz tələbləri ilə şəxsi keyfiyyətləri arasındakı ziddiyyəti aydın anladıqdan sonra onda şəxsiyyətin daxili ziddiyyətləri, insanın öz-özünə münasibətində ziddiyyətlərin formalaşması və öz-özündən narazılıq yaranır ki, bunlar da məktəbli aktiv fəaliyyətə istiqamətləndirir. Bu vaxt şagird uğursuzluğun səbəbini öz çatışmazlıqlarında görür. Belə vəziyyəti nəzərə alaraq, yaxşı olar ki, məktəblilərə məqsəd və planlarının həyata keçirməyə çalışan çatışmazlıqlar və bunların mənfi nəticələri başa salınsın. Öz qüsurlarının şəxsi mahiyyətini anlamaq, özündən narazılıq şagirdə səhvlərini düzəltmək istəyi yaradır.

Əgər məktəbli öz çatışmazlıqlarının və yaxud səhvlərini başa düşmürsə, onları yalnız tərbiyəçidən eşitməklə kifayətlədirsə və bunları mücərrəd şəkildə təsəvvürünə gətirirsə, bütün

bu qüsurlarını özününkü kimi qəbul etmir. Təcrübə göstərir ki, heç də həmişə səhvlərin, çatışmazlıqların sadəcə izahı şagirdə daxili narazılıq yaratmır. Bu biliklər formal olaraq, söz şəklində qalaraq fəaliyyətin mahiyyətinə təsir etmir.

Bu zaman pedaqoji tələbkarlıqdan, ictimai rəydən və ixtilafı, vəziyyətlərdən də müvəffəqiyyətlə istifadə etmək mümkündür.

Daxili ziddiyyətlərinin formalaşmasında, çatışmazlıqların başa düşülməsində və onların aradan qaldırılmasında cəzalandırma da mühüm əhəmiyyət daşıyır. Lakin cəza müsbət təsirlə yanaşı, mənfi nəticəyə gətirib çıxara bilər. Bu, cəzanın düzgün verilmədiyi halda, baş qaldırır və şagirdlə tərbiyəçi arasında olan yaxşı münasibət pozur, hətta məktəbli digər mənfi hərəkətlərə istiqamətləndirir. Odur ki, cəzalandırma metodunun tətbiqində bəzi cəhətlərin nəzərə alınması vacibdir: birincisi, cəzalandırma zamanı şəxsiyyətin qüsurları diqqətdən yayınmamalıdır; ikincisi pis hərəkətlərin motivlərinin nədən ibarət olduğu aydınlaşdırılmalıdır. Çünki ola bilər ki, şagird yaxşı bir hərəkət etmək istərkən səhvə yol vermişdir.

Əgər hərəkət şəxsiyyətin çatışmazlığından, onun pis vərdislərindən, adətlərindən irəli gəlirsə, onda cəza səmərəli təsir vasitəsi ola bilər.

Prof. M.Ə.Muradxanov "Məktəblilərin iradə tərbiyəsinin prinsip və üsulları" (6) əsərində qeyd edir: "Uşaq əxlaqi hərəkət edərkən onu tərəfləyirlər. O bundan həzz alır. Bu zaman tərəflənməklə yaxşı hərəkət arasında assosiativ əlaqə yaranır. Uşaq həmin həzz hissini bir də yaşamaq üçün yenə əxlaqi hərəkət edir. Eləcə də pis hərəkət cəza ilə nəticələnir. Uşaq isə cəzadan kədərlənir, iztirab çəkir. Bu iztirab hissi ilə pis hərəkət arasında assosiativ əlaqə yaranır. Uşaq bir daha həmin iztirab hissini yaşamamaq üçün o hərəkətdən daşınır. Yaxşı hərəkət üçün rəğbətləndirmə və pis hərəkət üçün cəzalandırmanın əxlaqa təsirinin mexanizmi belədir." (6, səh.31). Prof. N.Kazımov özünütərbiyəni tərbiyə prosesinin zəruri yüksək pilləsi hesab edir. Burada tənqidi əsas amil kimi götürür. (2, səh.137).

Tənqid, nəinki tərbiyədə, həmçinin özünütərbiyədə də böyük əhəmiyyətə malikdir. Tənqid şagirdə öz çatışmazlıqlarını başa düşməkdə və onları aradan qaldırmaqda kömək edir. Şəxsiyyətin xarakterindən, şəraitdən və hərəkətdən asılı olaraq, tənqid yumşaq, yaxud da kəskin ola bilər. Hər iki halda o, nikbin səciyyə daşmalıdır. Valideyn uşağı tənqid etməklə yanaşı, həm də səhvlərin yeniyetmənin öz gücü ilə aradan götürülməsi imkanları haqqında da məsləhətlər verməlidir. Bu vaxt uşağı öz gücünə inandırmaq əsas şərtədir. Bunsuz özünütərbiyə mümkün deyildir.

Uşaqların tərbiyəsi üçün onların yaş dövrünə uyğun olan səciyyəvi cəhətləri bilməklə yanaşı, onların fərdi, özünəməxsus xüsusiyyətlərindən də xəbərdar olmaq lazımdır. Yalnız bu halda valideyn öz çatışmazlıqlarını və səhvlərini aradan qaldırmaqda övladına kömək göstərir.

Ailədə bütün uşaqlarla tərbiyəvi işləri eyni metodlarla yerinə yetirmək mümkün deyil. Hər bir böyük məktəb yaşlı uşağa fərdi yanaşmaq, hansı xoşagəlməz hərəkətə yol verməsindən, asılı olmayaraq, həmişə onun şəxsiyyətinə hörmətlə uzlaşmalıdır. Bundan əlavə, bu və ya digər uşağın vəziyyətini öyrənməklə ona tərbiyəvi təsir göstərmək gərəkdir. Çünki vəziyyətdən asılı olaraq ailədəki psixoloji vəziyyət bəzən hər hansı tənqid, məsləhət və yaxud uşaq tərəfindən qəbul da ola bilər, inkar da. A.S.Makarenko ailədəki psixoloji iqlimin uşağa təsirinin hədsiz olduğunu qeyd edərək yazır: "Uşaq sizin danışığının tonundakı azacıq dəyişikliyi görür və hiss edir, ağıl-qaralı bütün fikirləriniz gözəgörünməz yollarla onlara çatır" (24, 347).

Stimullaşdırmanın digər metodu yarışdır. Yarış insanın sosial həyat fəaliyyətində lazımı əxlaqi hisslərin ilkin rüseyimlərini möhkəmləndirən başlıca yoldur. Möhkəm əxlaqi-iradi keyfiyyətlər üçün şagirdlərdə öz qüvvələrinə inam, şəxsi ləyaqət, mərdlik, mübarizlik, xeyirxahlıq və sadəlik hissi formalaşdırmaq yarışların başlıca vəzifəsidir. Yarış məktəbli özünü bir şəxs kimi idarə edə bilməsi, qarşıya qoyduğu məqsəd üçün maneə və çətinlikləri aradan qaldırmağa, bilik, bacarıq və vərdislərin köməyi ilə öz qüvvəsini səfərbərliyə almaq yoludur.

Ədəbiyyat

1. Рувинский А.И. Теория самовоспитания. М; Изд.Московского управления. 1980.
2. Kazımov N.M. Məktəb pədaqogikası. B.; 2002.
3. Гордин Л.Ю. Поощрение и наказание в воспитаний детей. М.; 1971.
4. Ананьев Б.Г. Психология педагогической оценки. Л.; изд-во ин-та мозга, 1935.
5. Гмурман В.Е. Поощрение и наказание в школе. М.; Знание, 1962.
6. Muradxanov M.Ə. Məktəblilərin iradi tərbiyəsinin prinsip və üsulları. B.; 1993.

T.T.Караева

Стимулизация деятельности школьников по самовоспитанию

Резюме

В статье с точки зрения современного подхода к системе организации самовоспитания учащихся исследованы методы самовоспитания. Далее выясняются методы педагогической активизации поведения и деятельности учащихся, а также возможные пути рационального использования этих методов. Статьей могут пользоваться учителя-практики, организаторы воспитательной работы в школах.

T.T.Garayeva

Stimulation of self-education creation of school pupils

Summary

In article have been investigated the contemporary view to the stimulation of self-education activities of higher class pupils and its methods. Also in article lighted the pedagogical stimulation kind's methods and view to these methods. Article is useful for practical teachers, also for assistant directors.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 08.02.2019

G.Ş.QULİYEVA

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

MÜASİR DƏRSİN MODELİ HAQQINDA NƏZƏRİYYƏLƏRİN MÜXTƏLİFLİYİ

Açar sözlər: dərs, təlim modeli, təlimin problemləri, təlim nəzəriyyəsi, ümumiləşdirmə

Ключевые слова: урок, модель обучения, проблемы обучения, теория обучения, обобщение

Key words: lesson, model of education, problems of teaching, thinks.

“Dərsin müəyyən ardıcılıqla tətbiq edilən dəyişməz mərhələlərdən ibarət quruluşa malik olması vacibdirmi?” sualı ətrafında da bir-birinə zidd iki cür rəy vardır: bir qrup alimlər dərsin müəyyən ardıcılıqla tətbiq edilən sabit mərhələlərdən ibarət quruluşa malik olmasını vacib sayırlar. Başqa qrup alimlər isə dərsin quruluşunda hər hansı ardıcılığı, sabitliyi tamam rədd edirlər.

Qeyd edək ki, bütün dərsləri vahid, sabit mərhələlər üzrə təşkil etmək ideyasının kökü çox uzaqlara gedir. Məsələn, məlum olduğu kimi, hələ keçən əsrin ortalarında alman pedaqoqu İ.F.Herbert (1776-1841) hər bir dərsin mütləq dörd hissədən ibarət olmasını təkid etmiş və bunu əsaslandırmağa çalışmışdır. Onun fikrincə, hansı tipə və fənnə aid olmasının fərqi nə varmadan bütün dərslər quruluşca ancaq a) aydınlıq, b) assosiasiya, v) sistem və q) metod pillələrindən ibarət olmalıdır. Birinci pillədə (yəni aydınlıq pilləsində) mövzunun mahiyyəti uşağa izah edilməli, aydınlaşdırılmalı, başa salınmalıdır. İkinci pillədə (yəni assosiasiya pilləsində) həmin məlumat, məsələ, biliklər əvvəllərdə qazanılmışlarla əlaqələndirilməlidir, yəni onların (yeni qazanılmışlarla köhnədə mənimsənilmişlərin) arasında assosiasiya – əlaqə yaradılmalıdır. Üçüncü pillədə (sistem pilləsində) bu biliklər, mənimsənilmiş məlumat və məsələlər sistemləşdirilməlidir. Dördüncü pillədə (metod pilləsində) isə onların tətbiqi yolları göstərilməlidir.

Herbertdən sonra T.Şiller (1817-1882) bütün dərslərin quruluşu üçün beş formal mərhələ təklif etdi: 1) təhlil, 2) tərkib, 3) assosiasiya, 4) sistem, 5) metod. Şillerin fikrinə görə, bütün siniflərdə və bütün fənlər üzrə dərslərdə ardıcılıqla həmin bu beş pillə – mərhələ olmalıdır. Yəni öyrədiləcək məsələ, keçilən mövzu əvvəlcə analiz edilməli, hissələrinə, cəhətlərinə ayrılmalı (birinci mərhələ), sonra bu hissələr birləşdirilməli (ikinci mərhələ), əvvəlcədən qazanılmış müvafiq biliklərlə əlaqələndirilməli (üçüncü mərhələ), təshih edilib sistemə salınmalı (dördüncü mərhələ), nəhayət, tətbiq yolları göstərilməlidir və ya təcrübədə tətbiq edilməlidir (beşinci mərhələ).

Öz dövrünün tanınmış pedaqoqlarından olan V.Reyni də (1847-1929) hər bir dərsin mütləq beş formal mərhələdən ibarət olması fikrini müdafiə etmiş və bu məqsədlə aşağıdakı mərhələləri daha münasib saymışdır. 1. hazırlıq, 2. şərh, 3. əlaqə, 4. nəticə, 5. tətbiq. V.Reyni bu mərhələlərin vacibliyini və göstərilən ardıcılığın zəruriliyini özünəməxsus şəkildə əsaslandırmağa çalışmışdır.

Sinfi, fənnin və mövzunun xarakterini nəzərə almadan bütün dərsləri bu cür standart formada keçməyin əleyhinə hələ XIX əsrdə Adolf Disterveq kəskin çıxış etmiş və yazmışdır ki, “məktəbdə ölüm yox, təfəkkür, sual-cavab, axtarma və tapma hökm sürməlidir”.

Dərsin quruluşunu mexanikləşdirmək yaxşı hal olmasa da, etiraf edək ki, dərsi elmi əsaslar üzərində qurmaq səyi təqdirəlayiqdir. Hazırda dərsin müəyyən ardıcılıqla tətbiq edilən sabit mərhələlərdən ibarət quruluşa malik olmasını istəyən sovet alimlərinin səyi məhz beləsidir. Lakin məktəb təcrübəsi göstərir ki, bütün dərsləri sabit çərçivəyə

salmaq qeyri-mümkündür. Xüsusilə Herbartın, Sillerin, Reyninin vaxtı ilə təklif etdikləri mərhələlərin formal xarakter daşdığını tarixi təcrübə çoxdan sübut etmişdir.

Məlum olduğu kimi, dərslərin quruluşunu müəyyənləşdirməkdə, planlaşdırmaqla, dərsləri keçirməkdə müəllimin təşəbbüskarlığı, yaradıcılığı və fərdiyyəti (subyektiv cəhətlər olsa da!) çox böyük rol oynayır. Həyata keçirəcəyi konkret məqsədin, aid olduğu fənnin və sinfin xüsusiyyətlərini, imkan və şəraitini nəzərə almadan bütün dərsləri eyni qəlibə salmaq zərurəti isə müəllimin fərdiyyətini, şəxsi yaradıcılığını və təşəbbüskarlığını buxovlayır, dərslərin əlvanlığını, rəngarəngliyini imkan xaricində qoyur, təlimdə şablonluluq yaradır, dərsləri standart formaya salır.

Bununla yanaşı, dərslərin quruluşunda hər hansı ardıcılıq, sabitliyi və əlaqəni tamamilə rədd etmək doğru olmazdı. Çünki elə obyektiv və zəruri tələblər var ki, onları yerinə yetirmədən dərslər haqqında danışmağa dəyməz.

Beləliklə, dərsləri nə qəlibləşdirmək (yəni həmişə mərhələləri eyni ardıcılıqla, eyni quruluşda və eyni metodlarla keçmək), nə də onun quruluşunda anarxiyaya, kor-koranəliyə yol vermək yaxşı deyil. Bu məsələdə bütün fənlər, mövzular və siniflər üçün məqbul sayılan yeganə resept də vermək düzgün olmaz. Burada ən ümdə rol oynayan amil müəllimin pedaqoji hazırlığı, metodiki ustalığı, biliyi, məharəti, səriştəsi və şəxsi yaradıcılığıdır. Öz adının səviyyəsində işləməyi bacaran müəllim dərslərin məqsədini, tərbiyəvi və təhsil vəzifələrini, mərhələlərini, bunların əlaqə və ardıcılığını, komponentlərini, bunların əlaqə mexanizmini və s. cəhətləri yaxşı bilir, hər bir dərslə təşəbbüskarlıq və yaradıcılıq göstərir, çünki A.A.Budarnı deməyə hər bir növbəti dərslə mövzunun və məqsədin dəyişilməsi ilə əlaqədar olaraq müəllim və şagirdlərin fəaliyyətinin məzmunu və təşkili fasiləsiz hərəkətdə və inkişafda olur: o şey ki, dünən lazımdı, maraqlıydı, yaxşıydı, bu gün yaramır; sabah da onların iş sistemi bugünkündən fərqli olmalıdır və olacaqdır, əks halda inkişaf və yenilik olmaz (7, s. 187).

Bununla belə, hazırda qəbul olunmuş dərslər tiplərinin hər biri üçün səciyyəvi olan quruluşdan – modeldən söz açmaq olar və lazımdır. Mövcud pedaqoji ədəbiyyata və müəllimlərin iş təcrübəsinə istinad edərək burada, ümumiyyətlə, hər bir dərslər üçün məqbul sayılan təlim modelinin necə təsəvvür olunduğundan danışaq. Belə bir model “Orta məktəb didaktikası” kitabında aşağıdakı kimi verilmişdir.

Buradakı hərflər, xətt və şərti işarələr belə mənalandırılır:

A – müəllim,

B – şagirdlər,

B₁ – şagirdlərin ilkin vəziyyəti, konkret dərslə qədər olan hazırlıq səviyyəsi,

B₂ – şagirdlərin tipik təlim xarakteristikaları,

C – dərslərin məqsədləri,

C₁, C₅, C₁₀, C₁₅ və s – dərslərin natamam məqsədləri (yəni ayrı-ayrı təlim situasiyalarının məqsədləri),

D – təlimin didaktik aparatı (yəni təlimin məzmunu, dərslə istifadə olunan vasitə və üsullar),

S₁, S₂, S₃ və i. a. təlim situasiyaları (buraya həm dərslərin natamam məqsədləri, yəni ayrı-ayrı mərhələ və ya momentlərdə yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulan məqsədlər, həm də bu məqsədlərə çatmaq üçün zəruri olan məzmun, vasitə və üsullar, dərslərin vaxtı, yeri və nəhayət, ayrı-ayrı mərhələlərdə qazanılmış natamam nəticələrin yoxlanılması qaydaları daxildir),

E (ümumi) – dərslərin ümumi nəticəsi,

E₅, E₁₀, E₁₅ və i. a. – dərslərin natamam nəticələri (yəni ayrı-ayrı təlim situasiyalarında əldə edilən nəticələr),

C₁ – E (ümumi) xətti – dərslə təlim prosesi gedişinin optimal xətti,

– → – - (qırıq xətlər) – dərslə təlim prosesi gedişinin konkret şərait üçün optimal olmayan xətləri,

$E_5 - C_5$, $E_{10} - C_{10}$, $E_{15} - C_{15}$ və s. – müəyyən vaxt ərzində (bu modeldə hər beş dəqiqədən bir) şagirdlərin təlim fəaliyyətlərinin nəticələri haqqında müəllimin aldığı məlumat – informasiya (yəni əks əlaqə).

$C_5 - E_5$, $C_{10} - E_{10}$, $C_{15} - E_{15}$ və s. təlimin ayrı-ayrı mərhələlərində qarşıda duran məqsədlərlə həmin məqsədlərin həlli zamanı alınan nəticələrin müqayisəsi; dərslərin sonrakı gedişi üçün qərar qəbul edilməsi: nəticə məqsədə uyğun gəldikdə (yəni konkret şərait və mərhələ üçün dərslər optimal xətt üzrə gəldikdə) işi dəyişdirmədən davam etdirməli, uyğun gəlmədikdə isə təlim prosesi gedişini optimallığını (Optimal variant dedikdə müəllim və şagirdlər tərəfindən həddindən artıq və gərgin deyil, məhz məqsədəuyğun səviyyədə, lazım olan səviyyədə qüvvə və vaxt sərf etməklə yüksək nəticə verən variant nəzərdə tutulur.) təmin etmək məqsədilə gedişatda və ya məqsədlərdə müvafiq dəyişiklik aparmaq lazımdır.

Haqqında danışılan model həmin sahədə pedaqogika elminin son sözü olmasa da, hər cür dərslər tipində təlimin quruluşu barəsində müəyyən təsəvvür verdiyinə görə, bizcə, müvafiq təshihlər edilmək şərtilə məqbul sayıla bilər. Belə ki, tipindən asılı olmayaraq hər bir dərslər üçün xarakterik olan əsas komponentlər (müəllim; şagirdlər; müəllimlə şagirdlər arasındakı qarşılıqlı əlaqə; dərslərin didaktik aparatı – yəni təlim materialının məzmunu, dərslərdə istifadə olunan vasitə və metodlar; dərslərin məqsədi, dərslərin nəticəsi və s.) bu modeldə öz əksini tapmış və haqlı olaraq belə bir müddəə əsas götürülmüşdür ki, hər konkret şərait daxilində dərslərdə daha yaxşı nəticə əldə etmək – məqsədə çatmaq baxımından təlim prosesi gedişinin variantlarından ancaq biri optimal ola bilər (modeldə düz xətt boyunca olar $S_1 - E_{\text{ümumi}}$ kimi).

Nümunə gətirilmiş modelin mahiyyətini şərh etməzdən əvvəl ona aid bir neçə iradımızı bildirmək istərdik:

Birinci irad: hər dərslərdə təlim prosesi gedişinin konkret şərait üçün ancaq bir optimal xətti olur, onda, bizcə, optimal olmayan variantları düzgün xətt boyunca qırıq-qırıq ($\rightarrow -$ şəklində) verməkdənsə, bütöv dalğalı xətlərlə ($\sim \rightarrow$ - şəklində) vermək daha dəqiq olar. Çünki əvvəla, dərslərdə təlim prosesi qırıq-qırıq getsə, yəni dərslərin komponentləri, mərhələləri, təlim situasiyaları və s. arasında heç bir əlaqə olmasa, dərslər də dərslər olmaz. Halbuki modeldə söhbət dərslərdən gedir (intəhası optimal olmayan variantlarda bu əlaqə lazımi səviyyədə deyil, pis, obrazlı desək, əyri-üyrü xətlər şəklində olur). Digər tərəfdən, düz xətt boyunca gediş (modeldə qırıq xətlər məhz düz xətt boyunca verilib!) optimallığın ümdə əlamətlərindən (göstəricilərindən) biridir. Yəni təlim gedişi düz xətt boyunca olubsa, demək vaxt itkisinə, yersiz işlərə, kənar sözsöhbətlərə yol verilməyibdir, dərslərin hər dəqiqəsindən səmərəli istifadə edilibdir. Halbuki model müəllifi (A.A.Budarnı) həmin xətləri təlim prosesi gedişinin optimal olmayan variantının rəmzi kimi təqdim edibdir.

İkinci iradımız belədir: modeldə təlim prosesinin optimal olan və olmayan gedişini göstərən çıxış nöqtəsi müxtəlif yerlərdən başlayır və müxtəlif yerlərdə qurtarır. Halbuki bəzi hallarda həmin xətlərin çıxış və son nöqtəsi eyni, yəni çıxış nöqtəsi C_1 , qurtarma nöqtəsi isə E (ümumi) də ola bilər. Bu halda fərq həmin nöqtələrin arasındakı məsafənin düzgün xətt boyunca olub-olmamasındadır ki, bu, sxemdə düz (yəni optimal) və ya dalğalı (yəni qeyri optimal) xətlərlə göstərilməlidir.

Üçüncü iradımız təlim prosesi gedişinin optimal olmayan xətlərinin sayı və yeri ilə əlaqədardır. Belə xətlər modeldə iki dənədir və onların hər ikisi nümunə gətirilmiş modeldə optimal xətdən aşağıda verilir. Halbuki bu cür xətlərin sayı daha çox ola bilər və onlar optimal xətdən aşağıda da, yuxarıda da ola bilər və həmin xətlə nisbətə spiralvari də ola bilər.

Bir iradımız da modelin komponentlərinin şərhindəki ardıcılığa aiddir. Şərhin ardıcılığı baxımından biz “Orta məktəb didaktikası”ndakı mövqeyi məntiqə uyğun hesab etmirik. Məlum olduğu kimi, həmin kitabda təlim komponentlərinin SEBDA (yəni dərslərin

məqsədi, nəticəsi, şagirdlər, didaktik aparat və müəllim) ardıcılığı ilə şərh edilmişdir. Halbuki təlim prosesindəki roluna, əhəmiyyətinə və yerinə görə həmin komponentlərdən ABSDE (yəni müəllim, şagirdlər, dərsin məqsədi, didaktik aparatı və nəticəsi) ardıcılığı ilə danışmaq elmə və məntiqə daha uyğun olar. Bunu nəzərə alaraq, biz, adı çəkilən kitabdakından fərqli olaraq, təlim modeli komponentlərindən ABSDE ardıcılığı üzrə bəhs etməyi üstün tuturuq. Ona görə də biz bundan sonrakı sxemlərin tərtibində yuxarıdakı iradlarımızı nəzərə almışıq.

Ədəbiyyat

1. Сорокин Н.А. Дидактика. М., 2014.
2. Голант Я.Я. Организация учебных работ в советской школе. Л., 2007.
3. Didaktika (Alman dilindən ruscaya tərcümə). М., 2009.
4. Онищук В.А. Типы, структура и методика урока в школе. Киев, 2015.
5. Sadıqov F.B. Pedaqogika. Dərs vəsaiti. Bakı, 2016.
6. Быков В.В. Методы науки. М., 2014.
7. Дидактика средней школы. М., 2015.

Г.Ш.Кулиева

Разнообразие теорий о современной модели обучения

Резюме

В статье исследованы уроки с точки зрения современных требований и обобщены отношения к общей модели обучения. Далее дана общая модель урока и приведены научно-педагогические доводы и показаны образцы постановок нескольких уроков. В статье также приведена ясность требованиям современного урока. Данная статья необходима для ученых-исследователей, учителей-практиков, студентов.

G.Sh.Guliyeva

Thinks on problem of construction of education models at lesson

Summary

In article lessons are analysed on the basis of modern education, researched the common model of teaching and investigated from the scientific-pedagogical point of view and lighted some lessons models. In article researched the modern characteristics for contemporary lesson. Article would be useful for practice-teachers, scientific researchers and students.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 18.02.2019

S.F.QURBANLI

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

FƏAL TƏLİMİN PRİNSİPLƏRİ VƏ MEXANİZMLƏRİNİN ŞAĞİRTLƏRİN İDRAK FƏALLIĞINA TƏSİRİ

Açar sözlər: təlim, insan, nəzəriyyə, fərd, fərdiyyət, inkişaf, tərbiyə

Ключевые слова: обучение, человек, теория, индивидуальный, индивидуальность, развитие, воспитание

Key words: training, human, theory, the individual, individuality, development, upbringing

Ümumiyyətlə, təlim təhsilverən və təhsilalanın qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində formalaşan bir proses kimi səciyyələnir. Təlim prosesinin düzgün qurulması təlim prosesində iştirak edən şəxsin təfəkkür və yaradıcılığına müsbət təsir edir. Fəal təlim prosesində ənənəvi təlim prosesindən fərqli olaraq təlim öz aktual xarakteri ilə təhsilalanın hərtərəfli istiqamətlənməsində böyük rol oynayır.

İlk qeyd edilən təlim prinsipi, yəni şəxsiyyətə yönəlmiş təlim prinsipi şagirdə fərdi yanaşmağı və onu ən əsas obyekt kimi nəzərdə tutaraq şagirdi hərtərəfli inkişaf etdirməyi qarşıya başlıca məqsəd qoyur. Məktəbəqədər təlim prosesindən şagird birbaşa ibtidai sinfə keçərkən onlarda oyun növündən təlim növünə keçid dövrü yaşanır. Bu dövr prosesi azyaşlı uşaqların idrak fəallığına xeyli təsir edir. Onlarda ya təhsilə qarşı maraq, ya da əks-maraq oyanır. Əks-marağın əsas səbəbi rəngarənglikdən tədris prosesinə keçid zamanı diqqətlərini cəlb edən hər hansısa bir sistemi tapa bilməmələridir. Bunun qarşısını almaq üçün isə fəal təlimin birinci prinsipi olan şəxsiyyətəyönəlmiş prinsipdən istifadə etmək lazımdır. Bu prinsipdə şagirdi passiv şagird kimi yox, fəal şəxsiyyət kimi görmək ən əsas məqsədlərdən biridir. Şagirdə obyekt olaraq baxılması və onlara hərtərəfli təlim-təhsilin verilməsi onların gələcəkdəki həyat istiqamətində yüksək nəticəyə gətirib çıxarır.

Fəal təlimin ikinci prinsipi olan fəal təlim prinsipi – tədris prosesində idrak fəallığı, təbii öyrənmə fəallığını doğurur və şagirdə “ilk addım”, “ilk kəşf” kimi müsbət keyfiyyətləri formalaşdırır. İdrak fəallığı, ilk növbədə, təfəkkürün fəallaşdırılması əsasında yaranır. Buna nail olmaq üçün də, ilk növbədə, təlim prosesində idrak fəallığını stimullaşdırmaq ən əsas predmet kimi qəbul edilir. Şagirdə bu problemin həlli ilə tələbatın yaranması nəticəsində bütün idrak proseslərini fəallaşdırır və aktivləşdirir. Beləliklə, şagird yeni bilikləri kəşf etməyi öyrənir və bu sənətdə istiqamətlənərək intellektual şəxsiyyətə çevrilir. Fəal təlim prinsipi şagirdin fəallaşması üçün başlıca məqsəd olur. Bu prinsip şagirdin idrak prosesinin mərkəzində dayanır və şagirdi fəal proseslə əlaqələndirir. Şagirdin təhsilin mərkəzində dayanmasına və onun müasir cəhətdən inkişafına böyük təsir edir. Belə bir nümunə göstərmək olar ki, pedaqoq əgər şagirdlə ənənəvi təhsil sistemi ilə təlim keçsə, şagirdə yalnız bilik qəbul edən, dinləyən, passiv qəbuledici obyekt kimi baxsa, o zaman şagird hərtərəfli inkişaf edə bilməz, fəal şəxsiyyət ola bilməz. Lakin pedaqoq şagirdlə təmasda olsa, ona müstəqillik versə, ona təlim prosesində şagird yox, şəxsiyyət kimi yanaşsa, şagird o zaman müasir şəxsiyyətə çevrilər. Biz bilirik ki, hər bir insan fərd olaraq dünyaya gəlir, uşaqların ağ lövhəsinə düzgün yazı yazaraq onun şəxsiyyətə çevrilməsi isə biz pedaqoqların və maarifverici valideynlərin öhdəsinə düşür. Fəal təlim prinsipindən sonra şagirdlərin inkişafedici təlim prinsipi onların idrak prosesinə böyük təsirlər edən başlıca prinsipdir. Bu prinsip adından da göründüyü kimi, inkişafedici prinsipi və onun qanunauyğunluğunu özündə cəmləşdirir. Bu prinsip şagirdin idrak fəallığında daha da böyük rol oynayır. Müasir pedaqoji psixologiyanın banilərindən biri olan görkəmli rus psixoloqu L.S.Viqotskinin nəzəriyyəsinə görə, təlim inkişafı qabaqlamalı, uşağın “qarşıdakı (yaxın) inkişaf zonasına” yönəlməlidir. Bu inkişaf zonasında uşağın poten-

sial imkanları mərkəzləşib, onları aktuallaşdırmaq üçün xüsusi təlim şəraiti yaradılmalıdır. Buna nail olmaq üçün şagirdlərə imkanlarına uyğun qədər mürəkkəb tapşırıqları müstəqil həll etmək təklif edilməlidir. Eyni zamanda müəllim və digər böyüklər suallar verməklə onları problemin həllinə istiqamətləndirməlidirlər. Yəni təlim uşağın özünün müstəqil fəaliyyəti və ya böyüklərin köməyi sayəsində bilik və bacarıqları əldə etmək üzrə aşkarlanan potensial imkanlarının gerçəkləşdirilməsinə yönəlməlidir (5, s.153).

İnkişafedici təlim ilk növbədə təfəkkürü və yaradıcılığı formalaşdırmalıdır. Yaradıcılığın inkişafı da şagirdin düşünməsinə və onun idrakının təfəkkürünün inkişafına böyük təsir edir. Təfəkkürün inkişafı şagirdlərdə obyektiv aləmin subyektiv aləmə təsirini aktivləşdirir. İnkişafedici təlim prinsipi digər təlim prinsiplərinə istiqamətverici obyekt rolunda olur. Bu prinsipdə formalaşma və fəal təlimə uyğunlaşma əsas hədəf kimi nəzərdə tutulur. İdrak prinsipi inkişafında məhz həmin prinsip geniş rol oynayır.

İnkişafedici təlim prinsipindən sonra öz yerini – qabaqlayıcı təlim prinsipi tutur. Bu prinsip şagirdə həyatla qarşılıqlı əlaqəni əks etdirir. Müasir dövrdə baş verən sürətli dəyişikliklər şagirdin gələcək həyatında və onun təhsilində təlimin qarşısında şagirdlərin həyata hazırlanması məsələsini daha kəskin qoyur. Bunun üçün ilk növbədə, təlim cəmiyyətin inkişaf meyillərini əks etdirməli və yeni nəsli yaxın gələcəkdə həyat şəraitinə hazırlamalıdır və eyni zamanda onda idraki fəallığı, hər şeyi öyrənmək həvəsi və digər zəruri keyfiyyətləri formalaşdırmalıdır. Təlim şagirdə zəruri olan informasiyanı müstəqil əldə etməyi, onu yenidən işləməyi, düzgün istifadə və tətbiq etməyi öyrətməlidir. Bu prinsip şagirdin idrak fəallığının inkişafına təsir edir və onun həyatla qarşılıqlı fəaliyyətinə yol açır. Adından da göründüyü kimi, bu prinsip bütün təlim prosesində olan müsbət keyfiyyətləri özündə əks etdirir və mənfi keyfiyyətləri də qabaqlayaraq onu əks istiqamətdə sürətləndirir (11, s.4).

Qabaqlayıcı təlim prinsipi daha sonra öz yerini təlim-tərbiyə sisteminin çevikliyi prinsipi ilə əvəz edir. Təlim-tərbiyə sisteminin çevikliyi ilk növbədə onun real şəraitə uyğunlaşmaq və formalaşmasının qabiliyyətidir. İctimai mühitin, sosial cəmiyyətin və şagirdlərin dəyişən tələbləri nəzərə alınmaqla, tədris-təlim planları və proqramlarının məzmunu, təlim-tərbiyə prosesinin təşkil və idarə olunması, pedaqoji texnologiyaların seçilməsi sisteməlik olaraq təzələnməli, yenilənməlidir. Çevik, müasir, təlim-tərbiyə sistemində, daha çox təlimin diferensiası, inteqrasiyası mühitində şagirdlər tərəfindən müxtəlif məlumatların işlənilməsi və mənimsənilməsinə, qavramasına üstünlük verilir. Buna nail olmaq üçün müəllim hər bir şagirdə fərdi yanaşmağa, ona aktiv qəbulədən kimi baxmasına, təlimdə müxtəlif bilik mənbələrindən və məlumatı təqdim etmə formalarından (görmə, eşitmə, hiss etmə və s. duyğulara əsaslanan) istifadə etməyə çalışmalıdır (7, s. 68).

Təlim-tərbiyə sisteminin çevikliyi bir nəticə olaraq biliklərin daha çox yaradıcı və tətbiq olmasında öz əksini tapır, şagirdlər təlim məqsədlərini qoymağa özləri cəhd edirlər. Özləri biliyi axtarır, tapır və müzakirə edir. Müəllim isə istiqamətverici rol oynayır. Bu isə fəal təlimin başlıca prinsipi olaraq təlim və tərbiyə sisteminin çevikliyi prosesində özünü əks etdirir (10, s. 4).

Şagirdlərin inkişafında əməkdaşlıq, bir-birləri ilə qarşılıqlı münasibət mühüm yer tutur. Əməkdaşlıq prinsipi "müəllim-şagird" qarşılıqlı münasibətləri sistemində bu subyektlərin hər biri təlim prosesində tərəf müqabili kimi iştirak etməlidirlər. Əməkdaşlıq ilk növbədə təlim prosesinin kollegial və dinamik keçməsində öz əksini tapır. Əgər şagird təlim prosesində müəllimlə bərabərhüquqlu şəxs kimi çıxış edərsə, bu onun fəaliyyətində yeni bir keyfiyyət yaranır: şagirdin özünə inamı artır, o öz fikrini çatdırmağa qorxmur, öz potensial imkanlarını gerçəkləşdirir və şagirdə müasirlik yaranır, əqli cəhətdən daha da inkişaf edir. Əməkdaşlıq prinsipi müəllimdən tələb edir ki, o, şagirdin qiymətləndirilməsində daha çox dəstəkləyici qiymətlərdən istifadə etsin. Əməkdaşlıq təlim mühitini şagird üçün daha əlverişli, fəallaşdırıcı və ruhlandırıcı edir. Bu prinsip müəllimin şagirdə, şagirdin-şagirdə olan münasibəti nəticəsində formalaşır. Müəllim çalışmalıdır ki, şagird digər yoldaşları ilə də qarşılıqlı münasibətdə olsun. Hətta onların fikirləri ilə öz fikrini inteqrasiya etsin.

Dialoji təlim prinsipinin də digər prinsiplər kimi şagirdlərin təfəkkürünün inkişafında öz yeri vardır. Məsələlərin birgə həlli gedişində özünün və qrup üzvlərinin fikirlərini, imkanlarını və təcrübələrini bölüşə bilmək və bundan qarşılıqlı faydalanmaq məqsədi ilə hər bir şagirdin müzakirələrdə və qrupun işində iştirakı təmin edilməlidir. Buna əsasən də təlimin forması olan qrup işinin təşkili əsas olmalıdır. Təlim forması olan qruplarla iş, cütlərlə iş dialoji təlimin əsasını təşkil edir. Dialoji təlim “Dialog” sözündən götürülüb mənası – iki nəfərin qarşılıqlı fəaliyyəti deməkdir. Təlim prosesində bütün şagirdlərin müxtəlif nöqteyi-nəzərlərini və fikirlərini nəzərə almaqla, dialoji təlim fikir müxtəlifliyinə, tədrisin məzmununu daha da zənginləşdirməyə imkan yaradır, nəticə çıxarma prosesinə müsbət təsir edir. Bu prinsiplərin həyata keçirilməsi şagirdə səmərəli həyat fəaliyyətinin formalaşması və onun müntəzəm dəyişən şəraitə uyğunlaşması üçün təsiredici zəruri bacarıqların əldə olunmasına şərait yaradır. Bütün bu prinsiplərin təlim prosesində ən dolğun şəkildə tətbiqi fəal (interaktiv) təlim metodları vasitəsilə mümkündür. Bu prinsiplər təhsilə alan şagirdin idrak prosesinə müsbət təsir edir. Şagirdlərin idrak prosesinə fəal təlimin mexanizmləri də təsir edir. Fəal təlimin mexanizmləri təlim-tərbiyə sisteminin inkişafında özünü göstərərək bir neçə qrupa bölünür: problemli vəziyyətin yaradılması, dialoq və əməkdaşlığın yaradılması, şagird tədqiqatçı, müəllim fasilitator, psixoloji dəstək hörmət və etibar (7, 79).

Problemli vəziyyətin yaradılması – şəxsiyyətə yönəlmiş təlim prinsipinə uyğun olaraq təlim prosesi yalnız şagirdin tədqiqatçı mövqeyinə, onun idraki maraqlarına əsaslananda səmərəli olur və buna uyğun da səmərəliyi özündə əks etdirir. Bu mövqeyi yaratmaq üçün mərkəzi təlim prosesi – tədqiqat olmalıdır. Hər tədqiqat isə ilk növbədə, problemin qoyulmasından başlanır.

Fəal (interaktiv) təlim metodu təqdim edilən informasiyanın ziddiyyətli və yarımçıq olması səbəbindən əqli cəhətdən gərgin (problemli) vəziyyətin yaradılmasına əsaslanır. Problemin yaradılması və onun həlli birgə yerinə yetirilməlidir. Bu da öz növbəsində şagirdlərdə idrak fəallığı yaradır, onu inkişaf etdirir, idrak fəallığının inkişafına təsir edir, onlarda tədqiqat fəaliyyətini artırır. Problemli vəziyyət – məsələnin həllində ziddiyyətlərin, müxtəlif nöqteyi-nəzərlərin və variantların mövcudluğunu özündə birləşdirən vəziyyətdir. Bu vəziyyətin də əsasını təlim-tərbiyənin düzgün qurulması təşkil edir (7, 124).

Mexanizmlərin digər növü də dialoqun və əməkdaşlığın zəruriliyini təşkil edir. Dialoqun və əməkdaşlığın zəruriliyi problemin həlli zərurəti müxtəlif fərziyyə və baxışların nəzərdən keçirilməsini və ən optimal metodun tapılmasını tələb edir. Bu isə məhz təlim prosesi-nin digər iştirakçıları ilə fəal əməkdaşlıq prosesində ən effektiv şəkildə əldə oluna bilər. Buna görə mövcud təlim metodunu ifadə etmək üçün “problem” və ya “problem-dialoji” təlim kimi anlayışlardan istifadə olunur. Dialoji təlim prosesinin zəruriliyi fəal təlim prosesində özünü göstərir. Bu prosesdə dialoq və əməkdaşlıq vəhdətdə təşkil edərək qarşılıqlı əlaqədə olur. Təlim prosesində əməkdaşlıq nəinki şagirdin düzgün təhsil almasına, hətta onun intellektual şəxsə çevrilməsinə səbəb olur. Ona əsasən də şagirdin hərtərəfli təlim prosesi ilə əhatə olunması üçün təlim zamanı qarşılıqlı əlaqəni mərkəzdə əsas obyekt kimi qurmaq lazımdır.

Tədqiqat xarakteri verilməsi; şagirdin biliklərin mənimsənilməsi prosesinin başlıca simasına, bərabər hüquqlu subyektinə çevrilməsidir. Şagird tədqiqatçı, müəllim fasilitator mexanizmində də şagirdin təlim-tərbiyəsi ilk proses kimi qeyd olunur. Bu da təlim prosesində şagirdlərin və müəllimin mövqelərinin və onların funksiyalarının dəyişdirilməsi hesabına əldə oluna bilər. Fəal təlim prosesində şagirdin mövqeyi – “kəşf edən”, “tədqiqatçı” mövqeyidir. Müəllimin mövqeyi – “bələdçi” (fasilitator), “aparıcı” (istiqamət verən) mövqeyidir. Fəal təlim prosesində müəllimin biliklərə aparan yolda bir bələdçi kimi əsas funksiyası, təyinedici rolunu fasilitasiya (ingilis dilində facilitation – əlverişli şərait yaratma) adlanır. Bu müəllim liderliyinin yeni tipidir və o, müəllimlə şagirdin təhsil məqsədinə nail olmağa yönəldilmiş birgə fəaliyyətinə əsaslanır. Bu zaman müəllim şəxsiz nüfuz sahibi kimi sinif üzərində “rəhbərlik” etmir, bütün rəhbərlik siniflə qarşılıqlı əlaqədə formalaşır. Kollektiv cəhətdən hər şeyi birgə yerinə yetirir (6, 136).

Şagirdlərin fəal idrakının mövqeyinin inkişafına əsas təsir edən mexanizmlərdən biri də “Psixoloji dəstək, hörmət və etibar”dır. Lazımi səviyyədə qalmasının zəruri şərti: müəllimin hər bir şagirdə mərhəmətli, hörmətci, fərdi münasibətindən, sinifdəki mühiti xüsusi həssaslıqla duymasından ibarətdir. Müəllimin xeyirxah münasibəti, hörməti, şagirdlərin olduğu kimi, qəbul edilməsi, onları daim dəstəkləmək meyili, onların bacarıqlarına inam – bunların hamısı şagirdlərdə belə bir inamı möhkəmləndirə bilər ki, qarşıya qoyulmuş problemin həllində onun istənilən cəhdi yaradıcı fikir kimi təşkil olunur.

Hər bir mexanizmin özünəuyğun qanunauyğunluğu, keyfiyyətləri vardır. Hamısının əsas məqsədi şagirdlərdə fəal təlimin keyfiyyətini onların idrak fəallığını artırmaqdır. Ayrı-ayrı sadalasaq da, hər biri özünəuyğun xarakteri ilə şagirdlərdə mükəmməl təlim-tərbiyə ilə bağlı zəminlik yaradır. Bütün mexanizmlərin hər biri idrak prosesinin artırılmasına kömək edir. Bir-birindən fərqləri ondan ibarətdir ki, hərəsinin ayrı istiqaməti və ayrı məqsədləri vardır. Məhz həmin məqsədlər özünəməxsus olaraq ardıcılıqlar təşkil edir. Fəal təlimin mexanizmləri və prinsipləri şagirdlərin stimulaşdırıcı olaraq inkişafını və onların formalaşmasını qarşıya məqsəd qoyaraq əsaslandırır. Bu məqsədin də yerinə yetirilməsi son nəticədə öyrənənlərin idrak fəallığına təsir edir. İdrak prosesinin də inkişafı şagirdin həyatda özünə yer tutması və təhsilin bütün pillələrində addımlamasına gətirib çıxarır. Buna uyğun olaraq da şagirdin özünə inamı bir şəxsiyyətə çevrilməsi üçün əsas məqsəd təlim prosesində onlara müasir təhsil vermək və onları hərtərəfli təhsillə silahlandırmaqdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu. Müasir təhsilə innovativ yanaşmalar. Bakı, 2016.
2. Əlizadə Ə.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür. Bakı, 2006.
3. Qədirov Ə. Yaş psixologiyası. Bakı, 2008.
4. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. Pedaqogika. Bakı, 2010.
5. Bayramov Ə.S., Ə.Ə.Əlizadə. Psixologiya. Bakı, 2006
6. Kazımov N. Məktəb pedaqogikası. Bakı, 2005
7. Veysova Z. Fəal interaktiv təlim (Müəllimlər üçün vəsait). Bakı, 2007.
8. Abbasov A.N. və b. Müəllim hazırlığına yeni yanaşmalar. Bakı, 2012.
9. Ümumi təhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumu. Bakı, 2008.
10. “Kurikulum” elmi metodik jurnalı, №3, 2009.
11. “Kurikulum” elmi metodik jurnalı, №4, 2009.

С.Ф.Гурбанлы

Принципы и механизмы активного обучения

Резюме

Активное обучение важно для студента. В результате активного обучения формируется студент. Обучение ведет учитель. Основная цель - развить ум студента. Если ученик развивает ученика, превращается в личность. Соответственно, необходимо создавать современность, современное образование и обучение.

S.F.Gurbanli

Principle and mechanisms of active training to impact cognition activity of pupils

Summary

Active training is essential for a student. As a result of active learning, a student is formed. The training is conducted by the teacher. The main objective is to develop the student's mind. If the student develops the pupil, individual turns into a person. Accordingly, it is necessary to create modernity during training and in the end, modern life, modern man and perfect training are formed.

Rəyçi: dos. R.Y.Şükürov

Redaksiyaya daxil olub: 02.02.2019

R.R.QURBANOVA

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

SOSIAL PROBLEMLİ AİLƏLƏRDƏ APARILAN TƏRBIYƏVİ İŞLƏRİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: sosial tərbiyə, ailə tərbiyəsi, ata nüfuzu, tərbiyə sistemi, uşaq psixologiyası

Ключевые слова: социальное воспитание, семейное воспитание, влияние отца, система воспитания, детская психология.

Key words: national education, family education, penetration of father, educational system, psychology of a child.

Övladları üçün yaşayıb-yanan, cəfa çəkən, onun böyüməsinə, xoşbəxt yaşamasına ömrünü gilə-gilə əridən valideyn cütündə ata aparıcıdır. Ata xisləti, ata zabitəsi, ata məhəbbəti uşağın inkişafında və tərbiyəsində əvəzsizdir. Uşağın güvənc yeridir, ata! Onun ürəkli, cəsur, qorxmaz böyüməsinin səbəbkarıdır ata! Ata ailəsinin, övladlarının, bütövlükdə evinin qurucusudur; Ata ailənin qeyrət, ar, namus keşikçisidir! O, ata qüdrəti ilə balalarının gələcəyinin azad, xoşbəxt, bəxtəvər yaşayışının bələdçisidir!

Azərbaycanlı ata, ilk növbədə, oğluna kişilik, bütövlük, namusluluq, Vətən təəssübkeşliyi, milli ləyaqət aşılmalıdır. Azərbaycanlı oğlu cəsur, mərd olmalı, anasının, bacısının namusunu qorumalı, Vətənin mübariz əsgəri kimi yadellilərdən qəhrəmanlıqla müdafiə etməlidir.

Ata övladlarının təlim-tərbiyəsinin zəhmətini ana ilə müştərək çəkməlidir.

Süleyman padşahın yanına iki qadın gəlir və xahiş edirlər ki, onların şərini kəssin. Onlar südəmər bir uşağın üstündə mübahisə edirlər. Hər ikisi uşağın əsl anası kimi çıxış edirlər. Süleyman padşah bir az fikirləşib deyir ki, uşağı iki yerə şaqqalayıb, hərəsinə bir şaqqa versinlər. Qadınlardan biri buna razılaşıb, ikincisi isə ağlayıb yalvararaq deyir ki, uşağa toxunmayın, qoyun uşaq o biri qadına qalsın. Süleyman padşah əmr edir ki, uşağı ikinci qadına versinlər, onun əsl anası odur.

Əsl ananın “şaqqalamayın!” – deyər haray qoparması, gözyaşı tökməsi – onun analığının gələn yalvarışıdır. Ana istəməz ki, övladının ayağına tikan bata, daş dəyər. Ana özü ac qalar, susuzluğa dözər, yuxusuz keçinər, ancaq son tikəsini, axırncı damla su payını övladına verir. O, övladı üçün bütün əzablara hazırdır, tək övladı sağlam və xoşbəxt yaşasın. Məhz bu səbəbdən M.Şəhriyar deyirdi ki, həyatda yaxşılıq bacarmayanlar ana məhəbbətindən məhrum olanlardır. Tərbiyədə ananın rolu atalar sözündə çox sərrast ifadə olunubdur: “Ağıl ana südü ilə verilməyibsə, özgəsindən gözləmə”. Ərəblər isə çoxdan deyirlər ki, üç şey adamın gözünü işıqlandırır: yaxşı arvad, ağıllı oğul, mehriban qardaş. Unutmayaq ki, yaxşı oğulu və onun qardaşını da dünyaya gətirən, tərbiyə edən anadır.

Ağrıyanda, əzab çəkəndə, tənhalıq duyğusu bizi bürüyəndə harayımıza sövq-təbii olaraq əvvəlcə anamızı çağırırıq: “Ay, ay ana!”, “Haradasan ana?!”, “Sənə qurban olum, köməyimə çat ana!” Əgər anamız yaşayırsa, elə həmin an başımızın üstünü kəsir, ağlayır, göz yaşı tökür, insanları övladı üçün köməyə çağırır. Özünün şirin dili, əlinin hərərəti, gözünün qorası ilə balasına şəfa verir. O, övladı bir balaca toxtayınca, özünə gəlincəyə kimi çörək yemir, su içmir. Elə hey əllərini göylərə qaldırır, uca tanrıdan balasına şəfa diləyir. Elə ki, balası bir azca şəfa tapır, ana özünü dünyanın xoşbəxti sanır, şadlanır, sevinir, çöhrəsinə dirilik rəngi gəlir. Bütün bunların müqabilində övladın borcu belə analara qurban olmaqdır, onları əzizləmək, yaşatmaq, yaxşı əməlləri ilə ana ömrünü uzatmaqdır.

Çoxumuzun anamız belə olub. Bizi dünyaya gətirəndən əbədiyyətə köçuncəyə qədər özlərini övladlarına fəda ediblər. Bizi oxşayıb, sevir, ayaqüstə qaldırır, məktəbə göndərər, yedi-

rib, içirib, geyindirib... yaşadıblar bizi ömürlərindən kəsə-kəsə! Yaşadıblar bizi, ac-susuz qala-qala! Yaşadıblar bizi, yuxusuz gecələri kipriklərinə götürə-götürə!

Bütün bu əzablarına baxmayaraq, onların analıq hisslərindən, duyğularından hədsiz istifadə edənlər də olub: ana evdə və istehsalatda işlədikdən sonra övladlarının ev tapşırıqlarının icrasına kömək göstərüb, məktəbə valideyn iclaslarına gedib, onlar üçün bazarlıq edib, paltarlarını yuyub, yeməklərini hazırlayıb... Qadın işi də, kişi işi də görüb onlar.

Qadının evinə, ərinə, övladına münasibətinə görə onları öyrənib qiymətləndirən şəxslər çox olmuşdur. Onlardan biri Əli ibn Sinadır. O, qadınların üç mühüm əxlaqi keyfiyyətə sahib olmalarını zəruri hesab edirdi: 1) ağıllı olmalarını; 2) həyalı olmalarını; 3) fərasətli və dərəkəli olmalarını.

N.Tusi isə bununla əlaqədar deyirdi: “Yaxşı qadın ana, dost və kənizə oxşar;

Ləqayətli qadını anaya ona görə oxşatmışlar ki, ərinin yanında olmasını istər, səfərə gəndəndə darıxar, onun arzu və istəklərini yerinə yetirməklə əzab və əziyyətə dözər, ana da övladı üçün belə edər.

Dosta ona görə oxşatmışlar ki, əri nə versə razı qalar, vermədiyini üzrlü sayar, malını ondan əsirgəməz, heç yerdə onun əleyhinə çıxmaz.

Kənizə ona görə oxşatmışlar ki, qayğı göstərməkdə, qulluq etməkdə əlindən gələni əsirgəməz, ərinin danlağına dözər, eyblərini örtər, tərifiylər, çörəyini itirməz, ərinin xoşuna gəlməyən işləri görməz...”

Yazıya hələ köçürülməmiş qədim bir nağılımızda qadınlar evinə, ailəsinə diqqətinə görə üç qrupa bölünürlər:

Birinci qrup qadınlar – “horulu-hop” adlanırlar. Onlar ailənin gəlirini məsrəfsiz xərcləyir, normadan artıq və müxtəlif növ yeməklər bişirib yeyər, qənaətlə araları olmaz;

İkinci qrup qadınlar – “cırılı-cırp” adlanırlar. Belələri daha çox dəbdəbə ilə geyinməyə can atırlar. Onlar hər dəfə təzə paltar həvəsi ilə çoxlu parça alar, cırar, biçər, tikər. Nəticədə də ya bəyənlər, ya da bəyənməyərlər?!

Üçüncü qrup qadınlar – “qırp-qırp” adlanır və əsl evdar qadın hesab olunurlar. Onlar əyinlərindən, boğazlarından kəsər, qənaətlə yaşayar və bununla da ailənin dolanışığını təmin edərlər.

Qadınlar haqqında aşağıdakı deyim isə “Kitabi-Dədə Qorqud”dandır: Ozan deyir: “Arvadlar dörd cürdür: birisi soysoldurandır; birisi toydoldurandır; birisi evin dayağıdır; birisi necə deyəsən, boyandır”.

Qadınlarla bağlı indi deyəcəyimiz fikirləri isə Ömər İbn Əl-Xəttab demişdir: “Qadınlar üç cür olurlar: birincisi Allaha sitayiş eləyən, Allahdan qorxan, ərini sevən, doğub törəyən, ərinin yaxşı günündə də, pis günündə də ona həmdəm olan qadın; ikincisi yalnız uşaqlarının qeydinə qalan, üçüncüsü, tövqi lənət olub ərinin boğazına keçən. Kişilər də üç cür olur: birincisi, öz ağılı ilə iş görən, fərasətli kişilərdir; ikincisi, daha fərasətli kişilərdir ki, başına bir iş gələndə ağıllı adamlarla məsləhətləşirlər, onların dediyi kimi, eyləyirlər; üçüncüsü, qətiyyətsiz, düz yoldan bixəbər, məsləhətçi sözünə qulaq asmayan kişilərdir”.

Deyilənlərdən aydın olur ki, uşaqların tərbiyəsində daha çox ağırliq ata-ananın çiyinə düşür. Onların işgüzar, əlbir, ardıcıl zəhmətləri sayəsində övladları ürəklərinə, istəklərinə böyüyür, cəmiyyətdə özlərinə tərbiyələri müqabilində yer tuturlar. Fikrimizi çoxlu sayda müdriklərin dedikləri kəlamlar da təsdiq edir. Ərəb atalar sözündə deyilir: “Ata-ana şöhrətinin şöləsi uşaqların da üzərinə düşür”. Aşağıdakı fikirlər isə V.A.Suxomlinskiyə aiddir: “Uşaq valideynlərin əxlaqi həyatının güzgüsüdür”. “...günəş bir damla suda əks olunduğu kimi, ana və atanın əxlaqi saflığı da uşaqda əks olunur”. Yazıçı-jurnalist Nurəddin Babayev isə ata-ananın zəhmətinin müqabilində övladlardan hörmət tələb edir: “Övlad üçün dünyada valideyndən əziz, valideyndən mehriban heç kəs yoxdur. Valideynlərinin qədrini bilməyən, onu sevməyən, övlad Vətənin də qədrini bilməz, xalqını da sevə bilməz”. İndi deyəcəyimiz sözlər isə “Kəlilə

və Dimnə”dəndir: “Ana və ataya ona görə hörmət etmək lazımdır ki, hər ikisi səninlə yaradan arasında vasitədir” .

Məhəmməd peyğəmbər deyirdi: “Kiçiyinizin halına acımayan, böyüyümüzün haqqını bilməyən bizdən deyil”. M.Şəhriyar yazırdı: “Ey inkişafda olan bəxtiyar gənc! Təcrübəli qocadan gələcək yolunu öyrən”. M.Əhvədi isə yazırdı: “Qocalığa cavanlıqdan hazırlıq aparmaq lazımdır”. Bu hazırlığın bir yolu da şübhəsiz ki, qocalarla bir yerdə yaşayıb, onların nümunəsini əxz etməkdir. Bu fikir baxımından Adidey atalar sözündə deyilir: “Yaxşı qoca olmayan yerdə yaxşı cavan da olmaz”. Madaqasqarlılar isə bunu daha sərras deyiblər: “Qocalar arasındakı uşaq aqıl olar”.

Bir çox ailələrdə baba, nənə, ata, ana ilə birlikdə daha bir neçə yaxın adamlar – böyük bacı, qardaşlar, hələ ailə həyatı qurmamış əmilər və bibilər... vardır. Bir halda ki, onlar kiçik yaşlı uşaqlarla birlikdə yaşayır, deməli, həmin uşaqların tərbiyəsində onların da müəyyən təsirləri vardır. Onlar gün ərzində azı bir neçə saat uşaq ilə birlikdə olur, eyni süfrədə nahar edir, televiziya baxır, onların bağçaya, məktəbə aparılıb-gətirilməsində, bütün bu kimi qarşılıqlı münasibətdə, kiçiklərin tərbiyəsində iştirak etmiş olurlar. Buna görə də münasibətlərində, rəftarlarında, oyun və nahar vaxtında mümkün qədər ədəb-ərkana, mədəni davranış qaydalarına əməl etməklə verilmiş tələbin vahidliyinin gözləməklə, doğruluq və düzlükləri ilə onlara örnək olmalıdırlar. Belə olarsa, ailə üzvləri onların əhatəsində böyüyən kiçiklərin tərbiyəsinə kömək göstərmiş olurlar.

Ədəbiyyat

1. Axundov S.H., Həsənov A.İ. Ailədə uşaqların əxlaq tərbiyəsi. Bakı, Maarif, 1991
2. Babayev N. Qızlar söz istəyir. Bakı, Gənclik, 1977
3. Bayramov Ə.S. Psixoloji düşüncələr. Bakı, Səda, 1994
4. Bünyadov T.Ə. Əsrlərdən gələn səslər. Bakı, Azərnəşr, 1993
5. Abbasov A.A. Milli əxlaq və ailə etikas. Bakı, Mürtəcim, 2010.
6. Kazımov N.M. Məktəb pedaqogikası. Bakı, OKA Ofset, 2009.
7. Гаджиева К.Х. Педагогика. Баку, Мутаржим, 2015.
8. Əliyev R.İ. Şəxsiyyət psixologiyası. Bakı, Nurlan, 2010.

R.P.Гурбанова

Некоторые особенности воспитательных работ в социально-проблемных семьях *Резюме*

В статье исследована роль семьи в национальном воспитании и намного глубже выяснена роль отца и матери и других членов семьи в процессе современного воспитания, а также приводятся новшества. Введение этих новшеств, прививает у азербайджанских детей чувство национальной чести и достоинства, единства, пристрастия к Родине. Статья необходима каждой молодой семье и каждому педагогу. Приведенные примеры несут огромный воспитательный характер.

R.R.Gurbanova

The role of family in national education *Summary*

In article is investigated the role of family in national education, also analysis and showed the roles and importance of father, mother, member of family in a contemporary education process. The new feature and application of this character learned to Azerbaijani children national proudness, unity, honor, fanaticism to motherland. Article is necessary for each young family and pedagogue. Different models, notes have a great educational importance.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev
Redaksiyaya daxil olub: 03.01.2019

S.E.QURBANOVA*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru***Azərbaycan Dillər Universiteti**

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ ELEKTRON POÇTUN İSTİFADƏSİ**Açar sözlər:** *elektron poçt, qeyri-sinxron ünsiyyət, yazı bacarığı, kooperativ yazı, ünsiyyət vasitəsi***Ключевые слова:** *электронная почта, асинхронная связь, навыки письма, совместное письмо, средства коммуникации***Key words:** *e-mail, asynchronous communication, writing skill, collaborative writing, means of communication*

Bildiyimiz kimi, XXI əsr texnologiyalar əsri hesab olunur. Müasir dövrdə kompyuter texnologiyası, o cümlədən internetin insanlara təsiri ilə bərabər təhsilə, mədəniyyətə və s. təsiri çox böyükdür. İnternet resurslarından təhsil sistemində istifadə edilməyə başlandıqdan sonra bir sıra yeni metodlar ortaya çıxmış və şagirdlərin bilik səviyyələrinin, həyatı bacarıqlarının inkişafına şərait yaratmışdır. Bu gün respublikamızda nəinki tələbə və müəllim, hətta məktəblilər, universitetdən, təhsildən kənar şəxslər də internetə çıxışı olan kompüter, planşet və ya telefonlarından asanlıqla istifadə edir və bədi dildə desək, həmin texnoloji cihazlara bu imkanları verən internet onlar üçün “dünyaya açılan pəncərə” rolunu oynayır. Həmin “pəncərə” vasitəsilə hər kəs dünyada baş verən ən son xəbərləri, maraqlı məqalələri oxuya, ingilis dilində kinolara baxa və müvafiq dil biliklərini və bacarıqlarını təkmilləşdirə bilər. Sözsüz ki, həmin vasitələrin ali təhsil müəssisələrində tətbiqi tələbələr arasında olduqca maraqla qarşılanır və dərs prosesinin fəal və interaktiv keçməsinə səbəb olur.

Xüsusilə, təhsil sistemində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi müasir dövrün aktual məsələlərindən biridir. Öyrəndələr və öyrənənlər təlim və tədris prosesini asanlaşdırmaq üçün internetdən istifadə etməyə başlamışlar. Xarici dil müəllimləri də həmin qrupa daxildir. Müəllimlər dilin tədrisində internetin rolunun böyük olduğunu vurğulayır və dərslərində internetin imkanlarından geniş istifadə edirlər. Artıq sosial şəbəkələr, e-poçt, eləcə də Youtube kimi video səhifələr dərslərin öyrənmə, biliklərin möhkəmləndirilmə vasitəsinə çevrilib.

İnternet imkanları arasında e-poçtun da dilin tədrisində istifadə imkanları genişdir. E-poçt onlayn dərslərdə, eləcə də ənənəvi dərslərdə istifadə olunur. E-poçtun dilin tədrisində istifadəsi haqqında bir çox elm adamları tədqiqatlar aparmış, istifadə üsulları irəli sürmüşlər. Bəziləri internetin bu imkanını sinif tapşırıqları (8, 13-19; 6, 351-357; 17, 8), kollektiv işin (10, 597; 21, 189) icrasında uğurlu bir vasitə kimi təqdim edirlər. Bəziləri isə e-poçtun ev tapşırıqlarının verilməsi, müzakirəsi və həll edilməsində istifadə edilməsini uyğun bilirlər. (3, 45; 4, 37; 11, 36). Tədqiqatlar göstərir ki, e-poçt biliyin və ya kursun qiymətləndirilməsində də müəyyən rola malikdir. Növbəti illərdə kursun daha da mükəmməl tədrisi üçün e-poçtda edilən yazışmalar kömək ola bilər. Belə ki, orada verilən tapşırıqlar və onların icrası zamanı edilən səhvlərin təkrarlanmaması üçün yeniliklər və dəyişikliklər edilə bilər. (12, 27; 13, 18; 14)

U. Rankin xarici dilin tədrisində dərsdənkənar ünsiyyətin qurulması və mövzuların müzakirə edilməsi vacibliyini vurğulayır. (18, 542) Bu baxımdan, e-poçt dərstdən sonra tələbələrə əlaqə yaratmaq üçün asan və daha qısa yol hesab edilir. Sinifdənkənar tələbələrə ünsiyyət qurmaq, onlara yeni tədris olunmuş materialı daha dərindən mənimsəməyə kömək edir. Şuinkorst bu yazılı ünsiyyət vasitəsinin önəmini vurğulayır və qeyd edir ki, belə ünsiyyət bütün müzakirələri gələcəkdə dildə edilən səhvlərin təkrarən istifadə edilməməsi üçün, bir qaydalar

kimi saxlamaq üçün dəyərli bir material kimi təqdim edir. (19, 125). İngilis dili müəllimləri e-mail ünvanı olan tələbələrlə əlaqə saxlayır, zəruri dərslər materiallarını, faylları onlara göndərir, tapşırıq və rəy verir, tələbələr isə digər tələbə və xarici dostları ilə əlaqə qurur. Beləliklə, ingilis dilinin tədrisində elektron poçtun aşağıdakı üstünlükləri var:

- Tələbələr sinifdən kənar xarici dil daşıyıcıları ilə autentik ünsiyyətə girir, onlarla əlaqə saxlaya bilir (15, 136).

- Elektron poçt tələbə yönümlü tədrisə əsaslanır, çünki tələbələr müzakirə olunacaq mövzunu özü seçir, idarə edir, istədiyi istiqamətdə dəyişir (16, 37). Qeyri-sinxron ünsiyyət vasitəsi olan e-poçt tələbələr arasında kommunikasiya zamanı müəllimin rolunu azaldır. Bu zaman, tələbələr öyrəndiklərini istədikləri mövzu əsasında müzakirə edərək yazıya tətbiq edir, qarşılaşdıqları problemləri qeyd edir, dərslər zamanı müəllimə ünvanlayır və ətraflı izahını ala bilirlər.

- Tələbələr yüksək məbləğdə pul xərcləyərək xarici ölkəyə getmədən ingilis dili daşıyıcıları ilə ucuz və qısa zamanda əlaqə saxlayaraq yazı bacarığını inkişaf etdirir (15, 136). Hətta tələbələr müraciət etdikləri xarici universitetlərlə e-poçt vasitəsi ilə əlaqə yarada bilər, öz müraciət məktublarını göndərə bilərlər.

- Tələbələrə bərabər iştirak hüququ verir. Biuvois qeyd edir ki, bu ünsiyyət vasitəsi bütün sinifin hamısının tam iştirakını artırır. Şifahi nitq zamanı fikirlərini ifadə etməkdə çətinlik çəkənlər elektron yazışmada daha çox aktiv olurlar. (1, 177; 9, 55; 22, 7).

- Müəllimlə tələbə yalnız ikisinin iştirakı olaraq ünsiyyət qurur, müəllim individual tapşırıqlar verir və tapşırıqların icrasına rəy bildirir. Bu ünsiyyət yalnız müəllim və tələbənin onlayn iştirakı ilə baş verir və tələbə dərslər zamanı qarşılaşdığı çətinliyi və ya anlamadığı məsələləri e-poçt vasitəsi ilə aydınlaşdırır. Müəllim də öz növbəsində tələbənin səviyyəsinə uyğun tapşırıqları e-poçtla göndərir və eyni qaydayla da tapşırıqların cavabını alır. Göndərilən cavablara da müxtəlif yollarla öz şərhini bildirib qiymətləndirə bilər.

Tarvers və Busvel müəllimin e-poçtla rəy bildirməsinin iki növünü qeyd edirlər:

1. ümumi rəy. Yazı haqqında, onun quruluşu və edilən səhvlər haqqında ümumi qısa rəy bildirilir.

2. məntəxili rəy. Tapşırığın icrası barədə xüsusi sahələrlə əlaqəli fikir bildirilir. (20)

Müəllimin göndərdiyi fikirlərin ətraflı və dəqiq izah olunması önəmlidir. Belə ki, şifahi bildirilən fikir zamanı tələbə müəllimə suallar verə bilər və müxtəlif məsələlərə aydınlıq gətirmə imkanına malik olur, amma e-poçtla göndərilən rəylər şifahi nitqdən fərqli olaraq, əlavə ifadə vasitələrinə, məsələn, nitqdə edilən fasilə, jestlər, mimikaya malik deyil. Fikri nəzərə çatdırmaq üçün kursiv və ya abzaslardan, müxtəlif durğu işarələrindən istifadə olunur. Yazılı nitqdə fikir dilin qrammatik vasitələrinin və durğu işarələrinin köməyi ilə öz əksini tapa bilər. Bu da bəzən tələbə tərəfindən tam anlaşılmır, tələbə harada, nə səhvi etdiyini tam dərk edə bilmir, bəzən isə yazılan fikri yalnız şərh edir. Bu cür halların yaranmaması üçün müəllim mütləq verdiyi rəyi ətraflı izahla qeyd etməlidir, eləcə də tələbədən rəyi oxuduqdan sonra ona cavab yazmağını tapşırmalıdır. Vidon qeyd edir ki, onlayn fikir bildirmək asan bir üsul olsa da, müəyyən çətinlikləri var, Müəllim bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün tələbədən cavab almalı və onun rəyi oxuyub düzgün anladığına əmin olmalıdır (25).

- Qrup yazışmalarının təşkil olunması üçün uyğun vasitədir. E-poçt tələbələrə müəllimlərə öyrənilən dildən istifadə edərək ünsiyyət qurmalarına imkan yaradır. Müəllim e-poçt siyahısı yaradır və tələbələrin elektron ünvanlarını ora əlavə edir. Tələbələr burada öz suallarını verir, müəllim sualların cavabını ya birbaşa özü verir, ya da digər tələbələri də müzakirəyə cəlb edir. Bu tip yazı növü kooperativ yazı hesab olunur. Bu yazı növündə digər yazı növlərindən fərqli olaraq müəllim və şagirdlər və ya şagirdlərin bir-birləri ilə birgə şəkildə fəaliyyət göstərmək imkanları var. Bu cür yazıya misal olaraq qrup halında şagirdlərin yazı fəaliyyətinə cəlb olunmalarını göstərə bilərik. Bu yazı müəllimə fərdlərlə deyil, kiçik qruplarla işləməyə imkan verdiyindən, onların yazı işlərinə daha ətraflı və konstruktiv rəylər verə bilmək imkan-

ları var. Tələbələr kompüterdə yazı fəaliyyəti ilə məşğul olduqları zaman kooperativ yazının nəticəsi daha uğurlu alınır. Müəllim hər bir dərsə aid online tapşırıqlar göndərir, hər həftə mövzular müəllim tərəfindən yenilənir və tələbələr mövzu ilə bağlı fikirlərini paylaşır və bununla bağlı müəllim və yoldaşlarının rəylərini nəzərdən keçirirlər.

Bu tip yazışmaları üç hissəyə bölmək olar:

a) yeni dərsdən öncə fəaliyyətlər. Tələbələr dilin tədrisi zamanı hazırlıqsız hər hansı bir fəaliyyəti yerinə yetirməkdə çətinliklə qarşılaşırlar. Dərsdən öncə e-poçt tapşırıqlarının verilməsi yeni dərs haqqında təəssüratın yaranmasına, ilkin məlumatın əldə edilməsinə şərait yaradır və vaxta qənaət edir. Müəllim tələbələri yazı, dinləmə və danışmaq bacarıqlarının inkişafına yönəlmiş tapşırıqların icrasını asanlaşdırmaq üçün e-poçtadan istifadə edə bilər.

b) dərsdən sonra fəaliyyətlər. Müəllim yeni mövzunu təqdim etdikdən sonra öyrədilən mövzunu daha dərinlən qavramaları üçün tələbələrə dərsdən sonra e-poçtla tapşırıqlar göndərir, onlar da öyrəndiklərini orda tətbiq edirlər.

Elektron məktubun keçilən mövzusunun möhkəmləndirilməsi ilə bağlı bir neçə nümunə verək.

Müəllim rəsmi və qeyri-rəsmi məktub haqqında məlumat verdikdən sonra, tələbələri iki-ki qruplara bölür və həmin tələbələrdən bir-birinə dəvət məktubu yazıb e-poçtla göndərmək və daha sonra həmin e-poçtu cavablandırmaq tapşırığını verir. Tələbələr dostlarını ad günü, toy və ya nişan mərasiminə dəvət edir, daha sonra həmin öyrənən ya dəvəti məmnuniyyətlə qəbul edir və ya digər halda gələ bilməmə səbəbini qeyd etməklə üzrxahlıq edir. Bunlar tələbələrdə müvafiq yazı vərdişlərini, elektron dəvət məktubu yazma bilmək qabiliyyətini formalaşdırır.

Bundan əlavə, müəllim qrammatika dərində keçmiş zamanı izah etdikdən sonra ev tapşırığı olaraq tələbələrə e-poçtla bir hekayənin başlanğıcını yazıb göndərir və yazının sonunda müəyyən bir tələbənin adını yazır və hekayəni o tələbənin davam etdirməsi tapşırığını verir. Tələbə də öz növbəsində hekayəni davam etdirib başqa bir tələbəyə hekayənin davamı üçün məktubu yönləndirir və beləliklə, hekayə bütün tələbələr tərəfindən növbə ilə davam elətdirilir və sonlandırılır. Növbəti gün dərsdə müəllim yazılan hekayədə edilən qrammatik səhvlərin müzakirəsini tələbələrlə birgə edir və səhvlər düzəldilir.

К У А В Г Д Е Ж З И Й К Л М Н О П Р С Т Ф Ц Ч Ш Щ Ъ Ы Ь Э Ю Я [Еще](#) [Убрать оформление](#)

Подпись

Вторник, 9 октября 2015, 23:33 +04:00 от Gumru2018 <gumru2010@box.az>:

On 9 октября 2015 19:06, S Gurbanova <s.-----@yahoo.com> wrote:

Once upon a time, there was a girl in a remote village. She lived with her grandparents.

Gumru: The girl Rose had lost her parents in the earthquake which happened 10 years ago. Since her parents' death, her grandparents took her to the village to live with them.

Nurlana: They had

Yuxarıda göstərilən nümunədə müəllim bir hekayəni başlamış digər tələbələr də davam etmişlər.

Fonetika dərində öyrənənlərin ingilis dilində ən çox çətinlik çəkdiqləri qrafika və kal-liqrafiyaya yiyələnmə prosesini asanlaşdırmaq üçün müəllim e-poçtdan istifadə edə bilər. Bil-diyimiz kimi, yeni öyrənənlər dildaxili və dillərarası interferensiya nəticəsində dildə olan səs və hərf simvollarının sayının müxtəlifliyi, ayrı-ayrı hərflərin və hərf birləşmələrinin müxtəlif vəziyyətlərdə fərqli oxunuşu səbəbindən yazı qaydalarında yalnızlıqlara yol verirlər. Bu növ problemləri dərs müddətində tamamilə həll etmək mümkünsüzdür, amma e-poçtla verilən tapşırıqlar və onların icrası bu çətinliklərin aradan qaldırılmasına gətirib çıxarda bilər.

• Digər siniflərlə əlaqə yaratmaq imkanı verir. Müxtəlif məkanlarda yerləşən məktəb-lərin şagirdləri və ya universitet tələbələri e-poçt vasitəsi ilə ünsiyyət qurur, əldə etdikləri mə-

lumatu mübadilə edirlər. Bununla yanaşı, onlar rayon, şəhər və ya dövlət səviyyəsində tədbirlər təşkil edə bilirlər.

Korio və Meloni Corc Voşinqton və Virciniya Universitetləri arasında oxu/yazı dərslərinin əlaqəsi yaradılmışdır. Hər iki universitetdə siniflərə eyni sillabus və dərslər verilmişdir. Tələbələr qruplara ayrılmış və oxu materiallarını müzakirə edib yazı tapşırıqlarını yerinə yetirərək mübadilə etmişlər. Bütün bunlar e-poçt vasitəsi ilə həyata keçirilmiş və uğurla yekunlaşdırılmışdır. Tələbələr yüksək motivasiya ilə tapşırıqları yerinə yetirmiş və bir-birlərinə e-poçtla göndərmişlər. Bir semestr ərzində tələbələrin yazı bacarığında inkişafa nail olunmuşdur. (5, 20)

Beləliklə, dilin tədrisində e-poçt aşağıdakı imkanları təqdim edir:

- müəllim və tələbələrin birgə təlim və tədqiqat fəaliyyətlərini təşkil etmək;
- dərstdən öncə və sonra tapşırıqların yerinə yetirilməsi;
- layihələrlə iş zamanı tələbələrin müstəqil şəkildə iştirak etməsi;
- bilik, bacarıq və vərdisləri təkmilləşdirilməsi, onlarda mövcud nöqsanların aradan qaldırılması;
- müəllim nəzarəti altında dil bacarıqlarının, xüsusən yazı və oxu bacarıqlarının onlayn öyrənilməsi.

Bütün bunlar bir məqsədə – dilin mükəmməl şəkildə texnologiyalar vasitəsi ilə öyrənilməsinə xidmət edir

Ədəbiyyat

1. Beauvois, M. H. E-Talk: Attitudes and Motivation in Computer-Assisted Classroom Discussion. *Computers and the Humanities* 28, 1995.
2. Beauvois, M. H. Computer-Mediated Communication (CMC): Technology for Improving Speaking and Writing. In Michael D. Bush and Robert M. Terry (Eds.), *Technology-Enhanced Language Learning*. 1997
3. Boxie, P. Making a cyber literacy connection from the storage room to the college room. *Read Horizons*, 2004
4. Cascio, T., & Gasker, J. Everyone has a shining side: Computer-mediated mentoring in social work education. *Journal of Social Work Education*, 2001
5. Corio, R. & Meloni, C. The Guidelines Net Project. *Computer Assisted English Language Learning*, 6(3), 1995
6. De Montes, L.E.S., & Gonzales, C.L. Been there, done that: Reaching teachers through distance education. *Journal of Technology and Teacher Education*, 8(4), 3000
7. Driscoll, M.P. *Psychology of learning for instruction*. Toronto, Canada: Allyn & Bacon. 2005
8. Davenport, N.A.M. Connecting preservice teachers with students: Using email to build skills for teaching writing. *Journal of Reading Education*, 31(2), 2006
9. González-Bueno, M. The effects of electronic mail on Spanish L2 discourse. *Language Learning & Technology* 1(2), 1998
10. Grünberg, J., & Armellini, A. Teacher collegiality and electronic communication: A study of the collaborative uses of email by secondary school teachers in Uruguay. *British Journal of Educational Technology*, 35(5), 2004
11. Harris, J.B., & Jones, G. A descriptive study of telementoring among students, subject matter experts, and teachers: Message flow and function patterns. *Journal of Research on Computing in Education*, 32(1), 1999
12. Hodges, C.B. Self-efficacy, motivational email, and achievement in an asynchronous math course. *Journal of Computers in Mathematics and Science Teaching*, 2008
13. Jacobson, E. Increasing attendance using email: Effect on developmental math performance. *Journal of Developmental Education*, 29(1), 2005.
14. Kim, C., & Keller, J.M. Effects of motivational and volitional email messages (MVEM) on preservice teachers' motivation, volition, performance, and attitudes toward technology integration.

Paper presented at the American Educational Research Association (AE1RA) Conference, Chicago, IL. 2007

15. Mervat Abd Elfatah Ali Said Ahmed, The Effect of Using E-mail on Developing EFL Writing Skills for 1 Secondary Stage Students at the Experimental Schools, AWEJ, 2013, v. 4. No. 3,
16. Patrikis, P. Where is the computer technology taking us? // ADFL Bulletin, Vol. 26, No. 2,
17. Poole, D.M. An email activity: Preservice teachers' perceptions of authenticity. Journal of Technology and Teacher Education, 8(1), 2000
18. Rankin, W. Increasing the communicative competence of foreign language students through the FL chatroom. Foreign Language Annals 30(4), 1997
19. Schwienkorst, K. The "third place" - virtual reality applications for second language learning. ReCALL, 10(1), 1998
20. Tarvers, J.K. & Buswell, E. The tutor's computer ate my paper' and other notes from a pilot study of e-mail tutoring. Paper presented at the Annual Meeting of the National Writing Centers Association, Baltimore, MD. November, 2000
21. van der Meij, H., & Boersma, K. (Email use in elementary school: An analysis of exchange patterns and content. British Journal of Educational Technology, 33(2), 2002
22. Warschauer, M. Comparing face-to-face and electronic discussion in the second language classroom. CALICO Journal, 13, 1995
23. Warschauer, M., Shetzer, H. & Meloni, C. Internet for English teaching. Alexandria, VA: TESOL Publications. 2000
24. Warschauer, M. E-mail for English Teaching. Alexandria, VA: TESOL Publications. 1995.
25. Weedon, E. Do you read this the way I read this? British Journal of Educational Technology, 31(3), E-mail has been described as a conversational writing medium, a crossbreed language with elements of both written and spoken language (Moran & Hawisher, 1998). 2000

С.Э.Гурбанова

Использование электронной почты в обучении иностранным языкам

Резюме

С развитием информационных технологий электронная почта широко используется в области преподавания языка. Это исследование предназначалось для исследования роли электронной почты в обучении иностранному языку. Он проанализировал способы использования электронной почты в преподавании английского языка и продемонстрировал преимущества применения электронной почты для преподавания иностранных языков. В этой статье также был изучен потенциальный вклад электронной почты в улучшение навыков письма и чтения и огромный потенциал для улучшения коммуникативного подхода.

S.E.Gurbanova

Using E-Mail in Foreign Language Teaching

Summary

With the development of information technology, e-mail has been widely used in the field of teaching a language. This study aimed at investigating the role of an email in teaching a foreign language. It analyzed the ways of using e-mail in teaching English and showed the benefits of application of e-mail to foreign language teaching. In this article, the potential contribution of an email to the improvement of writing and reading skills and enormous potential for enhancing a communicative approach were also studied.

*Rəyçilər: ped.f.d. F.Ə.Rzayeva
ADU-nun Təlimdə innovasiyalar kafedrası
(23.11.2018-ci il tarixli iclasın qərarı (pr. №04)).*

Redaksiyaya daxil olub: 30.01.2019

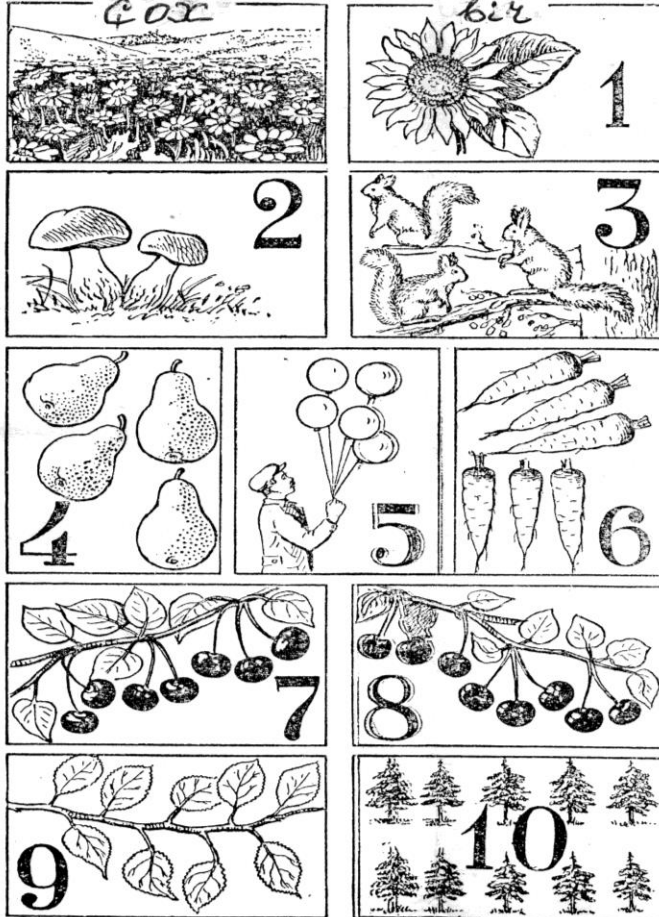
A.O.RƏCƏBOVA*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru***Respublika İncəsənət Gimnaziyası**

(Bakı şəh., Hüseyn Cavid pr., 506-cı məhəllə)

**RİYAZİYYATIN TƏDRİSİNDƏ ƏYANİ VASİTƏLƏRDƏN
İSTİFADƏ İMKANLARI****Açar sözlər:** riyaziyyat, tədris, metod, fənn, rəqəm**Ключевые слова:** математика, обучение, метод, предмет, цифра**Key words:** maths, teaching, method, subject, number

Respublikamızın ibtidai sinif müəllimləri riyaziyyatın tədrisinin metodlarından istifadə etməklə bu fənlə əlaqədar mövzuların daha asan qavranılması üçün səmərəli yollar axtarırlar. Bu məqsədi həyata keçirmək üçün səmərəli yollardan biri də əyani vəsaitlərdən istifadə hesab oluna bilər. Azərbaycan ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai sinif müəllimlərinin qabaqcıl nümayəndələri riyaziyyatın tədrisi prosesində müxtəlif əyani vəsaitlərdən istifadə edirlər və bununla bərabər, özləri də mövzularla əlaqədar metodik vəsaitlər yaradırlar.

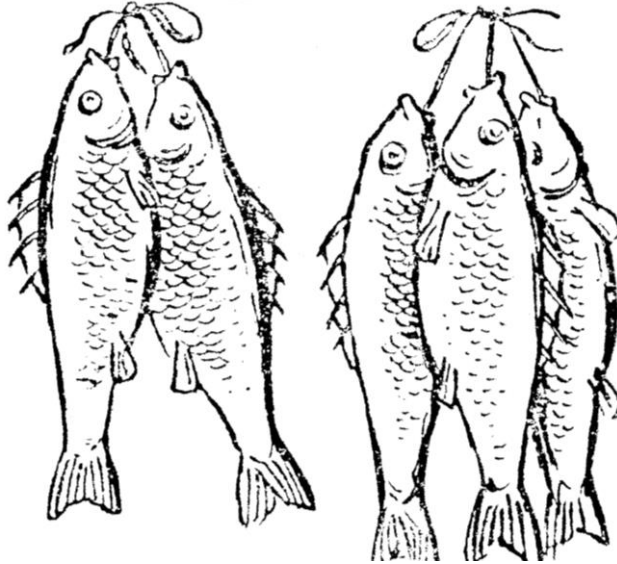
I sinfin ilk dərslərində onluq dairəsində, hər bir rəqəmin tərkibi, onların təşkil olunduğu müxtəlif qruplar haqqında məlumatları şəkillər vasitəsilə şagirdlərə çatdırmaq keçilən mövzunun daha asan mənimsənilməsinə səbəb ola bilər. Onlardan Bakı şəhəri 20№-li məktəbinin sinif müəllimi Sevda Rzayevanın yaratdığı şəkilləri göstərmək olar:

Bu əyani vəsaitdə onluq dairəsində olan 1-dən 10-a qədər hər bir rəqəmə aid şəkillər öz əksini tapmışdır. Bu vəsaitdə şagirdlər “çox” və “bir” anlayışları ilə də şəkillərdən istifadə etməklə mənimsəyirlər. Bunun üçün 1-ci şəkildə çoxlu sayda güllər olan torpaq sahəsi, 2-ci şəkildə bir ədəd çiçək olan mənzərə təsvir olunur. Üçüncü şəkildə 2 ədəd göbələk, 4-cü şəkildə 3 ədəd (dələ), 5-ci şəkildə 4 armud, 6-cı şəkildə 5 şar, 7-ci şəkildə 6 kök, 8-ci şəkildə 7 gilənar, 9-cu şəkildə 8 gilənar, 10-cu şəkildə 9 yarpağı olan budaq və nəhayət, 11-ci şəkildə 10 küknar ağacı təsvir olunmuşdur.

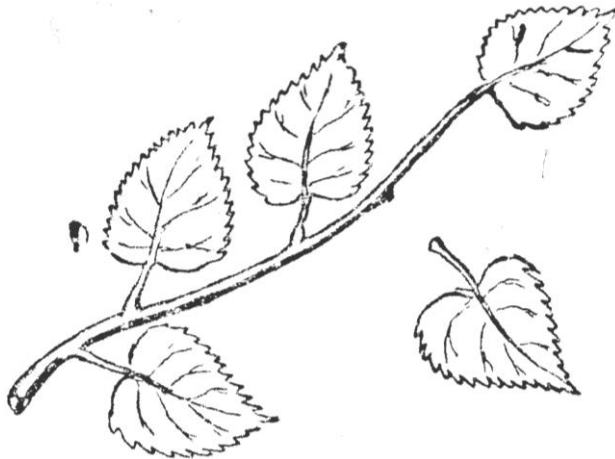
Araşdırmalar göstərir ki, qabaqcıl müəllimlər onluq dairəsində toplama, çıxma əməllərinə dair misal və məsələlərin həllində bu cür şəkillərdən istifadə edirlər. Onlar bu şəkillər əsasında sadə məsələlər qururlar, şagirdlər isə öz sözlərilə şəkildə göstərilən quşların sayı ilə əlaqədar toplama, çıxma əməllərini həyata keçirirlər. Göründüyü kimi, şəkildə sadə məsələnin məzmunu öz əksini tapır və şagirdlər isə həmin şəkillərə uyğun olaraq cavabları söyləyirlər. Şəkillə əlaqədar I sinif şagirdləri üçün aşağıda belə məsələ qurmaq mümkündür.

Əhməd 2 balıq tutdu. Məmməd isə 3 balıq tutdu. Onlar birgə neçə balıq tutdular? Bununla əlaqədar başqa bir məsələ də qurmaq olar: Əhməd və Məmməd 5 balıq tutdular. Onlardan ikisini bişirib yedilər. Neçə balıq qaldı?

Budaqda 5 yarpaq var idi. Yarpaqlardan biri yerə düşdü. Budaqda neçə yarpaq qaldı?

Yaxud bu məsələni başqa cür də qurmaq olar: Budaqdan 1 yarpaq qırdılar. Budaqda 4 yarpaq qaldı. Budaqda neçə yarpaq var idi?

Göründüyü kimi, hər bir şəkildə sadə məsələnin məzmunu öz əksini tapmışdır.

Ağacda 3 sərçə budaqlarda oturduğu təsvir olunan şəkillə əlaqədar məsələ qurmaq olar. Əvvəlcə ağacdakı 3 sərçədən 2-sinin üstü bağlanılır və uşaqlara belə sual verilir:

M.: – Uşaqlar, ağacın budağında neçə sərçə oturub?

Ş.: – Müəllim, ağacın budağında 1 sərçə oturub.

Bundan sonra müəllim 2-ci sərçənin şəklinin üstünü açır.

M.: – İndi budaqda neçə sərçə var?

Ş.: – Budaqda 2 sərçə vardır.

Bundan sonra müəllim 3-cü sərçənin üstünü də açır və sual verir:

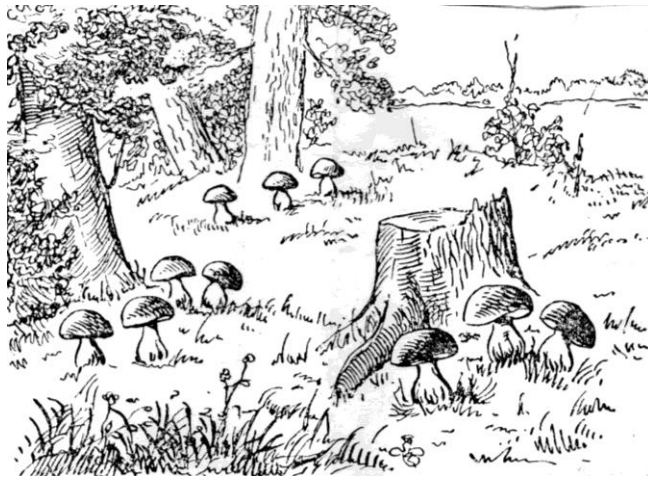
M.: – Uşaqlar, bəs indi budağın üstündə neçə sərçə oturub?

Ş.: – Müəllim, indi budağın üstündə 3 sərçə oturub.

Bu cür əyani vəsaitdən istifadə etməklə müəllim şifahi şəkildə şagirdlərin məsələ həllində iştirakına nail olur.

Araşdırmalar göstərir ki, şəkillərdən istifadə şagirdlərin marağını artırır və onlar təqdim etmiş məsələnin həllində məmnuniyyətlə iştirak edirlər?

Tədrisən müəllim şəkillərdə sayılacaq şeylərin miqdarını onluq dairəsində bir qədər mürəkkəbləşdirir. Belə məsələlərdən biri belə qurula bilər:

Məşədə iki ağac və bir ağac kötüyünün altında göbələklər bitib. Kötüyün altında 3 göbələk, bir ağacın altında 4 göbələk, o biri ağacın altında isə 3 göbələk yetişib. Cəmi neçə

göbələk vardır? Bunun üçün uşaqlar əvvəlcə kötüyün altındakı göbələkləri bir-bir sayır, sonra dörd göbələkdən ibarət ağacın altındakıları, daha sonra isə digər ağac altındakı göbələkləri saymaqla 10 ədədinin adını söyləyirlər. Beləliklə, şəkildə göstərilən göbələkləri ardıcıl saymaqla şagirdlər şifahi məsələnin həllində iştirak edirlər.

Şekillərin əhəmiyyətini aşağıdakı nöqtəyi-nəzərdən qiymətləndirmək olar.

Şekillər şagirdlərin məsələ həllinə olan marağını artırır; o, məsələlərin həyatı mənasını başa düşməyə kömək edir və şagirdlərin diqqəti daima bir istiqamətə yönəlir. Bu cür məsələ həllində şagirdlər məsələnin şərtlərini daha asan mənimsəyirlər, bu da imkan verir ki, müəllim məsələləri tədricən asandan mürəkkəbə doğru istiqamətdə inkişaf etdirdirsin. Şekillərdən istifadə edərək şagirdlərdə müəyyən bilik və bacarıqlar yaradan sinif müəllimi sonradan bu cür məsələ həllini şekillərdən istifadə etməməklə də həyata keçirə bilər.

Sumqayıt şəhərinin 1 №-li məktəbinin ibtidai sinif müəllimi L.Hidayətova şekillərdən toplama və çıxma əməllərinin həllində belə istifadə edir. Lövhədən asılmış şəklin aşağı hissəsində 6, yuxarı hissəsində isə 4 sığırçın şəkli göstərilir.

Müəllim 4 sığırçın olan hissəni kağız parçası ilə bağlayaraq deyir ki, şəkildə 6 sığırçın şəkli var və lövhədə 6 rəqəmini yazır. Sonra müəllim şəklin yuxarı hissəsindən kağızı götürərək deyir ki, daha 4 sığırçın buraya uçub gəldi və 4 rəqəmini də lövhəyə yazır. Bundan sonra müəllim 6 və 4 rəqəmləri arasında (+) işarəsi qoyaraq uşaqlara belə sual verir:

M.? – Uşaqlar şəkildə neçə sığırçın vardır?

Müəllimin köməkliyi ilə 6 quşdan sonra dörd quşu da bir-bir sayaraq uşaqlar 10 ədədini alırlar.

Bundan sonra müəllim uşaqlara sualla müraciət edir:

M.: – Uşaqlar, əgər 10 sığırçıdan 2-si uçub getsə, neçə sığırçın qalar? Bunun üçün müəllim yuxarıda olan 4 sığırçıdan ikisinin üstünü kağızla örtür. Uşaqlar şəklin aşağı hissəsindəki 6 sığırçının üstünə əvvəlcə bir, sonra da yenə 1 rəqəmlərini gəlməklə 8 sığırçın qaldığını söyləyir. Bununla əlaqədar müəllim $(10 - 2)$ yazır və şagirdlərlə birlikdə 8 sığırçının qaldığına inanırlar. Müəllim isə lövhədə belə yazır: $10 - 2 = 8$ sığırçın.

Bu cür müəllim 10 sığırçıdan 4-nü çıxmaqla 6 sığırçın, 10 sığırçıdan 6-nı çıxmaqla 4 sığırçın, 10 sığırçıdan 8-ni çıxmaqla 2 sığırçın qaldığı cavabını alırlar. Hətta 10 sığırçının hamısının uçması nəticəsində sıfır alındığı da şagirdlərə əyani surətdə aydın olur. Beləliklə, şagirdlər şekillər vasitəsilə şifahi olaraq məsələ həllində iştirak edirlər.

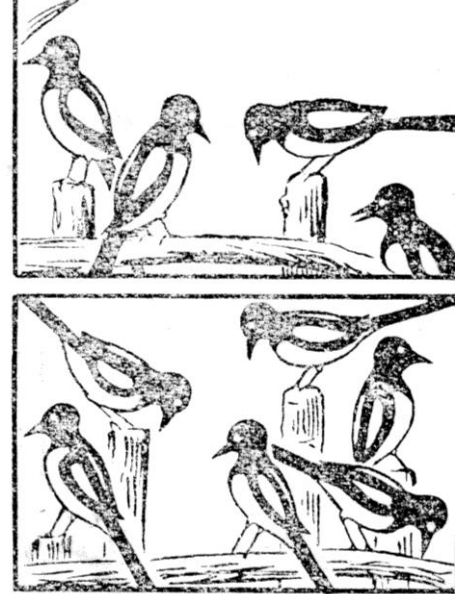
Müəllim toplamaya aid şekilli məsələlərdən toplama və çıxma ilə bərabər, eyni zamanda vurma, bölmə kimi riyaziyyat əməllərinin həllində istifadə edə bilərlər.

Şekillərdən əgər ibtidai siniflərdə “Ana dili” fənninin tədrisi prosesində geniş istifadə olunursa, “Riyaziyyat” fənninin tədrisində məhz şekillərdən sadə misal məsələlərin həllində, daha sonra “asandan çətinə” prinsipinə uyğun olaraq mürəkkəb misal və məsələlərin həllində istifadə etmək mümkündür.

Əlbəttə ki, bu gün riyaziyyat dərslərində istifadə edilən çubuqları, riyazi yeşikləri, hesablama alətlərini və digər cədvəlləri heç də inkar etmək düzgün olmazdı.

Bakı şəhəri 190 №-li məktəbin ibtidai sinif müəllimi Hacızadə Reyhan $8 + 7$ misalını həll etmək üçün 8 göy və 7 qırmızı plastik kürələrdən belə istifadə edir.

Əvvəlcə 8 göy və 7 qırmızı kürələri bir-birinə yaxın müxtəlif yerlərdə yığır. Sonradan 2 qırmızı kürəni 8 göy kürələrin sırasına qoyur və 10 miqdarı alınır. Alınan 10 kürənin üstünə 5 kürəni gəlmək daha asan olur.

10 + 5 toplanmasında I sinif şagirdləri əvvəlcə on ədədini, sonra isə beş rəqəminin adını çəkməklə bu toplamada “on beş” ədədinin adını söyləyirlər.

Deməli, bu cür toplamada əvvəlcə mütləq 10 ədədini almaq, sonradan 5 rəqəmi ilə toplamaq əsas şərtidir.

Onda 20 dairəsində toplama əməllərini aşağıdakı kimi aparmaq olar:

$$9 + 2 = \underbrace{9 + 1}_{10} + 1 = 10 + 1 = 11$$

$$9 + 3 = \underbrace{9 + 1}_{10} + 2 = 10 + 2 = 12$$

$$9 + 4 = \underbrace{9 + 1}_{10} + 3 = 10 + 3 = 13$$

$$9 + 5 = \underbrace{9 + 1}_{10} + 4 = 10 + 4 = 14$$

$$9 + 6 = \underbrace{9 + 1}_{10} + 5 = 10 + 5 = 15$$

$$9 + 7 = \underbrace{9 + 1}_{10} + 6 = 10 + 6 = 16$$

$$9 + 8 = \underbrace{9 + 1}_{10} + 7 = 10 + 7 = 17$$

$$9 + 9 = \underbrace{9 + 1}_{10} + 8 = 10 + 8 = 18$$

$$9 + 10 = \underbrace{9 + 1}_{10} + 9 = 10 + 1 = 19$$

Belə toplanmaları onluq dairəsində olan digər rəqəmlərlə də aparmaq mümkündür.

Məsələn:

$$8 + 3 = \underbrace{8 + 2}_{10} + 1 = 10 + 1 = 11$$

$$8 + 4 = \underbrace{8 + 2}_{10} + 2 = 10 + 2 = 12$$

$$8 + 5 = \underbrace{8 + 2}_{10} + 3 = 10 + 3 = 13$$

$$8 + 6 = \underbrace{8 + 2}_{10} + 4 = 10 + 4 = 14$$

$$8 + 7 = \underbrace{8 + 2}_{10} + 5 = 10 + 5 = 15$$

$$8 + 8 = \underbrace{8 + 2}_{10} + 6 = 10 + 6 = 16$$

$$8 + 9 = \underbrace{8 + 2}_{10} + 7 = 10 + 7 = 17$$

$$8 + 10 = \underbrace{8 + 2}_{10} + 8 = 10 + 8 = 18$$

Bu toplanmaları onluq dairəsində olan digər rəqəmlərlə həyata keçirməklə şagirdlərdə bu sahədə olan sadə biliklərlə bərabər, həm də müəyyən hesablama vərdişləri də aşılamaq mümkündür. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, toplama əməllərinə uyğun şəkillərdən və digər əyani vasitələrindən istifadə olunmadıqda şagirdlərin riyaziyyata olan maraqları artır, onların diqqətləri daha sabit olur və alınan nəticələrdən onlar sevinirlər.

A.O.Раджабова

Возможности использования наглядных пособий в обучении математике

Резюме

Учитывая тот факт, что математика является одним из основных предметов в школе, и ее трудно понять, наряду с обучением таких математических операций, как считать, вычисление, сложение, умножение, вычитание, следует также обучать умению наблюдать, сравнивать и обобщать. Для этого более целесообразно использовать наглядные пособия. Объяснение примеров, иллюстраций и графики поможет субъекту легче понять предмет.

A.O.Rajabova

Opportunities for using visual aids in math teaching

Summary

Growing up the generation that meets the requirements of today's living conditions is considered to be the most important task in the field of school science and practice. Given the fact that mathematics is one of the main subjects in the school, and it is difficult to understand, students should be taught the how to count, calculate, collect, exit, as well as teaching them ability to observe, compare and summarize. For this, it is more appropriate to use visual aids. Explaining examples with illustrations, and graphics will help students understand the subject more easily.

Rəyçi: ped.e.d., prof. O.M.Rəcəbov

Redaksiyaya daxil olub: 28.01.2019

L.X.SARIYEVA

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA ALİ TƏHSİLİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycanca ali təhsil, ali təhsilin inkişafı, təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası, ali ixtisas təhsili sistemi, təhsilin modernləşdirilməsi.

Ключевые слова: высшее образование в Азербайджане, развитие высшего образования, Государственная Стратегия развития образования, система высшего образования, модернизация образования.

Key words: higher education in Azerbaijan, development of higher education, State Strategy for the development of education, higher education system, modernization of education.

XXI yüzilliyin əvvəllərindən cəmiyyətin inkişaf tempinin daha da sürətlənməsi, siyasi və sosial seçim imkanlarının genişlənməsi, eyni zamanda informasiya cəmiyyətinə keçid, ünsiyyət və dözümlülük amillərinin mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi, mədəniyyətlərarası əlaqələrin miqyasının xeyli genişlənməsi bütövlükdə təhsilin, o cümlədən ali təhsilin qarşısında daha ciddi vəzifələr qoyur. Araşdırmalar göstərir ki, yeni nəsilə müasir təfəkkürün formalaşmasını tələb edən və yalnız beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində həll edilə bilən global problemlərin sayı artmış, iqtisadiyyatın dinamik inkişafı, rəqabətin güclənməsi, sadə əmək sferasının məhdudlaşması nəticəsində peşə ixtisasının artırılmasını və yenidən hazırlanmasını tələb edən ciddi struktur dəyişikliyinə aparılması zərurəti yaranmışdır. Belə bir dövrdə gənclərin və yaşlı nəslin təhsilinin artırılması nəticəsində formalaşan insan kapitalı cəmiyyətin inkişafında daha cümlü təsir vasitəsinə çevrilir. Bütün bunların nəzərə alınması ölkəmizdə ali təhsilin inkişafı ilə bağlı Dövlət Proqramının hazırlanması və tətbiqinə imkanlar yaratdı.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Cənab İlham Əliyevin 22 may 2009-cu il tarixli Sərəncamı ilə “2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı” təsdiq olundu.

Dövlət Proqramının əsas məqsədi aşağıdakı məsələlərin həllini nəzərdə tuturdu:

– ölkənin ali təhsilinin Avropa təhsil məkanına inteqrasiyası, onun məzmununun Bolonya prosesinin prinsiplərinə uyğun qurulması, cəlbədicə və rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin edilməsi;

– ölkə iqtisadiyyatının inkişaf tələblərinə uyğun ali təhsilli kadrlara yaranan tələbatın ödənilməsi, habelə informasiya cəmiyyətinin və biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun olaraq kadr potensialının yaradılması;

– əhalinin müasir tələblərə cavab verən ali təhsil almaq imkanlarının təmin edilməsi üçün iqtisadi və sosial baxımdan səmərəli ali təhsil sisteminin formalaşdırılması.

Təhsilin ölkənin aparıcı dövlətlər sırasına daxil olmasını təmin edən əsas faktor olması, vətəndaşların xaricdə təhsil almasının dəstəklənməsi və digər mühüm amillər respublikada ali təhsil sahəsində islahatların istiqamətlərinin, milli maraqları əks etdirməklə, qeyd olunan tendensiyalara uyğun müəyyənləşdirilməsi zərurətini doğurmuşdur. Bu baxımdan araşdırmalar göstərmişdir ki, respublikanın ali təhsil sistemində aşağıdakı problemlər mövcuddur:

– kadr hazırlığı strukturunun əmək bazarının tələbatını tam ödəməməsi;

– elmi-tədqiqatların nəticələrinin ali təhsilə zəif inteqrasiyası;

– ali təhsilə ayrılan vəsaitlərin səmərəsiz istifadəsi;

– ali məktəblərin kadr potensialı və müəllimlərin ixtisasartırma təhsilinin müasir tələblərə cavab verməməsi;

– ali məktəb tələbələrə və məzunlarının hazırlıq səviyyəsinin onların dünya təhsil məkanına çevik inteqrasiyasına imkan verməməsi;

- ali və orta ixtisas təhsili istiqamətlərinin və magistr proqramlarının siyahılarının təsdiqindən xeyli müddət keçdiyinə görə onların yeniləşdirilməsinə ehtiyacın olması;
- istiqamətlər üzrə standartların yeniləşməsinə baxmayaraq, tədris planlarında hələ də lüzumsuz qeyri-ixtisas fənlərin mövcudluğu;
- bakalavriat və magistratura səviyyələrində bir çox ixtisaslar üzrə dərslərlərin çatışmaması, bəzən isə məzmunca köhnəlmiş ədəbiyyatdan istifadə edilməsi;
- tələbələrin tədris olunan fənləri mənimsəmə səviyyəsini müəyyənləşdirən monitoring mexanizmi olmadığından onların biliyinin qiymətləndirilməsində qeyri-obyektivliyə yol verilməsi;
- pedaqoji təhsilin məzmunu ümumtəhsil məktəblərinin tələbatı ilə kifayət qədər uzlaşmaması;
- magistr hazırlığının məzmununa və səviyyəsinə qoyulan minimum dövlət tələblərinin strukturunun təkmilləşdirilməsi zəruriliyi və buna müvafiq istiqamətlər üzrə dövlət təhsil standartlarının hazırlanmasına ehtiyacın olması;
- yeni pedaqoji texnologiyaların lazımi səviyyədə, məqsədəuyğun şəkildə tətbiq olunmaması, mövcud texnologiyalardan isə tədris prosesində zəif istifadə olunması;
- ali məktəblərdə kadr hazırlığında informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından, fəal interaktiv təlim metodlarından kifayət qədər istifadə edilməməsi;
- kadr hazırlığı üzrə uzunmüddətli, elmi cəhətdən əsaslandırılmış proqnozlaşdırma mexanizmi olmaması;
- ali məktəb müəllimlərinin peşəkarlıq səviyyəsini müəyyən edən mexanizm yaradılmaması;
- ali məktəblərdə dərslərin yükünün optimal müəyyənləşdirilməməsi, azsaylı qrup və birləşmələrin yaradılması, dərslərin yükünün minimal hədlə müəyyən edilməsinin tələbə-müəllim nisbətinin dünyadakı göstəricilərə uyğunlaşdırılmasına imkan verməməsi;
- ali məktəblərin maddi-texniki bazasının (tədris laboratoriyalarının təchizatı, tədris prosesini təmin edən cihaz və avadanlıqlarla təminatı və s.) müasir tələblərə cavab verməməsi;
- ali məktəb kitabxanaları və onların təminatının günün tələblərinə cavab verməməsi, elektron kitabxanaların və dərslərlərin yaradılması işində çeviklik, operativliyin olmaması;
- ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyətini tənzimləyən normativ sənədlərin kredit sisteminin tətbiqi ilə bağlı müvafiq sənədlərə uyğunlaşdırılmaması.

Qeyd etmək lazımdır ki, Dövlət Proqramı ("2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı") məhz bu müddəaların həllinə yönəlməsi baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dövlət Proqramına uyğun olaraq ali təhsildə bir sıra istiqamətlər üzrə islahatlar həyata keçirildi. Belə ki, ilk növbədə ali təhsil sisteminin Avropa və mütərəqqi dünya ölkələrinin ali təhsil məkanına inteqrasiyası üçün hüquqi baza yaratmaq məqsədilə ali təhsilin normativ hüquqi bazası yeniləşdirildi. Bunlar Bolonya Bəyannaməsi və beynəlxalq təhsil təcrübəsi əsasında müəyyənləşdirildi.

Ali təhsilin məzmunu və təlim texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi ən vacib məsələlərdən biri kimi daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu dövrdə ali təhsil ixtisaslarının Avropa ixtisas təsnifatına və əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılması baxımından zəruri tədbirlər görülmüş, yeni tədris planı və proqramları, təhsil resursları, fənn proqramları, təlim və informasiya texnologiyalarını təmin edən elmi-metodik tövsiyyələr hazırlanmış və tətbiq olunmuşdur.

Dövlət proqramında həlli nəzərdə tutulan mühüm məsələlərdən biri kimi ali təhsil müəssisələrinin strukturunun və bütövlükdə onun idarə olunması sisteminin müasir tələblər baxımından modernləşdirilməsidir. Bu baxımdan idarəçilik strukturunun əsaslı təkmilləşdirilməsi, kadr istehlakçıların ali təhsil müəssisələrinin idarə olunmasında və inkişafında iştirakını təmin edən strukturların yaradılması, aidiyyəti müəssisələri baza kimi müəyyənləşdirməklə sıx əlaqələrin qurulması (məsələn, müəllim hazırlığı sahəsində məktəb və təhsil şöbələri ilə, digər

sahələrdə isə müvafiq istehsal sahələri ilə əlaqələrin qurulması), tələbə özünüidarə sisteminin inkişafı istiqamətində əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə edilmişdir. Təcrübə göstərir ki, ali təhsilin inkişafı keyfiyyətin təmin olunması ilə sıx bağlıdır.

Bu baxımdan ali təhsil müəssisələrinin akkreditasiyasına beynəlxalq ekspertlərin cəlb edilməsi, universitetlərin reytingini müəyyənləşdirən sistem yaradılması, tələbələrə biliyinin qiymətləndirilməsi sistemi Avropa Kredit Transfer Sisteminin tələblərinə uyğunlaşdırılması, ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin işıqlandırılmasında müasir informasiya texnologiyalarından geniş istifadə olunmaqla tam şəffaflıq təmin edilməsi vacib vəzifələr kimi qeyd olunmalıdır. Respublikamızda bu istiqamətdə də əhəmiyyətli işlər görülməkdədir.

Ədəbiyyat

1. 2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı. Bakı, 2009, <http://edu.gov.az/az/page/83>
2. “Azərbaycan-2020: Gələcəyə baxış inkişaf Kosepsiyası”. Azərbaycan qəzeti, 2012 [http://www.president.az/files/future az.pdf](http://www.president.az/files/future_az.pdf)
3. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. <http://www.president.az/articles/9779>
4. Cəbrayilov İ.H. Heydər Əliyev və Azərbaycan dövlətçiliyi. BQU-nun Elmi əsərləri, 2008, №2, s.107-110.

Л.Х.Сариева

Перспективы развития высшего образования в Азербайджане в годы независимости *Резюме*

В статье определено, что важным условием является модернизация структуры вузов и в целом системы управления ими с точки зрения современных требований: в первую очередь, должно быть предусмотрено основательное совершенствование структуры управления, создание структур, обеспечивающих участие кадров в управлении и развитии вузами, создание тесных связей с определением соответствующих учреждений в качестве базы, развитие самоуправленческой системы студентов.

L.Kh.Sariyeva

Perspectives of development of the higher education in Azerbaijan indicators during independence *Summary*

Article deals with the research of the fundamental improvement of the management structure for the modernization of the structure of the higher education institutions and its management system in terms of modern requirements, the establishment of structures that ensure the participation of staff in the management and development of higher education institutions, establishing close relationships with the relevant institutions as a base, is important to achieve significant improvements in the development of the self-governance system

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.T.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 16.02.2019

Y.B.SƏMƏDOV*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent***V.M.VƏLİYEV****Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası**

(Bakı şəh., F.Xoyski pr, 98)

**QEYRİ-DÖVRÜ HƏRƏKƏTLƏRİN CƏLDLİYİNİN
İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNİN METODİKASINA DAİR*****Açar sözlər:** qeyri-dövrü hərəkətlər, cəldliyin inkişaf etdirilməsinin metodikası, məşq****Ключевые слова:** ациклические движения, методика развития быстроты, тренировка****Key words:** cycle movements, methodology of development of dexterity, training*

İdmanın bütün növlərində hərəkətlər əsasən iki formada icra olunur. Bunlar dövrü və qeyri-dövrü hərəkətlər adlanır. Dövrü hərəkətlər eyni hərəkətin təkrar olunması ilə icra olunur. Qeyri-dövrü hərəkətlər isə müxtəlif (qarşılıq) hərəkətlərin icra olunması ilə başa çatır. Məhz bu baxımdan qeyri-dövrü hərəkətlərin cəldliyinin inkişaf etdirilməsinin metodiki cəhətdən tədqiqinin mühüm əhəmiyyəti vardır.

Cəldliyin inkişaf etdirilməsi üçün ən səmərəli vasitə fiziki hərəkətlərdir. Bu hərəkətlər, əsasən, üç qrupa bölünür:

- ümuminkişafetdirici hərəkətlər;
- xüsusi inkişafetdirici hərəkətlər;
- xüsusi yarış hərəkətləri.

Qeyri-dövrü hərəkətlərin cəldliyini inkişaf etdirmək üçün əsasən, metodik tövsiyyələrə əsaslanmaq lazımdır. Eyni zamanda onların yerinə yetirilməsinin xüsusiyyətlərini də nəzərə almaq vacibdir.

Hərəkətlərin intensivliyi geniş – maksimal mümkün olan cəldliyin 70-100% diapazonunda dəyişilir. Qeyri-dövrü hərəkətləri təkrarən yerinə yetirdikdə, əsasən, keçid mərhələyə üstünlük verirlər. Sakit tempdə yerinə yetirilir. Hər təkrardan sonra əzələlər boşalır. Məsələn, “güleşdə cəldliyi inkişaf etdirmək məqsədi ilə geniş tətbiq edilən hərəkətlər cəld, maksimal və ya maksimala yaxın intensivliklə yerin yetirilməlidir” (1, səh.104).

Sadələşdirilmiş və ya əksinə olaraq, çətinləşdirilmiş icra olunma şərtləri ilə verilən variantiv intensivli hərəkətlərin yerinə yetirilməsi dayanıqlı məşq effekti yaradır. Sadələşdirmə və ya çətinləşdirmə şərtləri tapşırıqın biomexaniki strukturunu pozmamalıdır. Bu ənənəvi şəraitdə olan müqavimətin miqdarının orta hesabla 5-7%-dən 15-20%-dək civarında dəyişir.

Özünəməlik sərbəst etmək üçün əlavə istiqamətləndirici işarələrdən (məşğələ qumbarası atmaq, ya da hoppanmaq və ya əl ilə dartınaraq çatmaq üçün işarələr qoymaq), oyun və yarış metodlarından istifadə etmək lazımdır. Bu baxımdan M.H.Qarayevin fikri belədir: “İdman oyun növləri ani olaraq icra olunan hərəkətlər qrupuna aiddir, bunun yerinə yetirilməsi tez və düzgün tələb edən vəziyyətdə cavab verilməsi nəticəsində gözlənilməyən hərəkətlərlə müşayiət olunur. Hərəkətlərin müxtəlifliyinə standart, qeyri-standard, dövrü və qeyri-dövrü hərəkətlər və eləcə də statik komponentlər daxildir” (2, səh.4).

Bir yaxınlaşmada yerinə yetirilən tapşırıqların sayı bir insanın maksimal sürətlə yerinə yetirə biləcək qədər zaman ilə məhdudlaşdırılır və orta hesabla 5-10 hərəkət təşkil edir. Bir seriya ərzində 2-4 yanaşma yerinə yetirilir. Tapşırığı submaksimal sürətdə yerinə yetirdikdə bir yanaşmadakı təkrarların və hətta bir seriyadakı yanaşmaların sayı da daha artıq ola bilər. Seriyaların sayı məşqliliyin səviyyəsilə, bərpa proseslərinin keyfiyyəti ilə və s. şərtləndirilir.

Tapşırığın icra sürətinin azalması və ya icra zamanı onun koordinasiya strukturunun pozulması onun kifayət olmasının kriteriyasıdır.

Yanaşmalar və tapşırıq seriyaları arasındakı fasilələrin müddəti cəldliyin inkişaf etdirilməsi metodikasının ümumi qanunauyğunluqlarına görə müəyyən edilir. Burada Y.V.Verxovşanskiy qeyd etdiyi kimi: "...dövrü təlimlərin hərəkəti kompozisiyası qeyri-dövrü hərəkətlərin icra olunma tərzindən daha sadədir" (3, səh.79).

İstirahətin xarakteri – aktiv: asta yürüş; boşalma hərəkətləri; yükləməyə məruz qalan əsas əzələlərin orta dartılmasına yönəldilmiş hərəkətlər; əsas hərəkətlərin imitasiyası (məsələn, nizə və ya diski holaylandırmaqla hərəkətlərin icrasının imitasiyası). Sonuncu operativ iş qabiliyyətinin bərpasının sürətlənməsinə, sinir-əzələ koordinasiyanın və nəticə etibarı ilə, hərəkətlərin sürətinin və növbəti tapşırığın və ya silsilə tapşırıqların icra olunmasına spesifik psixo-motor köklənmənin mükəmməlləşdirilməsinə imkan yaradır.

Ayrı götürülmüş məşqdə və ya qarışıq məşq sistemində icra olunan hərəkətlərə dair metodiki tövsiyələr yuxarıda qeyd olunanlara uyğundur.

Cəldliyin inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş məşq prosesinin qurulmasının əsas problemlərindən biri sürət tapşırıqlarının məşq effektinin daxili ziddiyyətləri ilə şərtləndirilir. Cəldliyin inkişaf etdirilməsində məşq effektini əldə etmək üçün hərəkətləri yüksək və ya ən yüksək sürətlə dəfələrlə təkrar etmək lazımdır. Lakin hərəkətlərin asılı olduğu sinir-əzələ aparatının funksional imkanları hərəkət texnikasının parametrlərinin (zaman, güc, ritm) sabitləşməsindən fərqli olaraq, olduqca asta sürətlə artırlar. V.N.Ostyanov və İ.İ.Qaydamak qeyd edirlər ki, qeyri-dövrü hərəkətlərin sürəti, əsasən vaxt və məkanda səmərəli təşkil edilən əzələ səylərinin miqdarı ilə müəyyən edilir (4, səh.110).

Nisbətən sabit şəraitdə (hərəkətin sürəti, hərəkətlərin tezliyi və amplitudası, xarici müqavimətin ölçüsü) hər hansı bir tapşırığın çoxsaylı təkrarları nəticəsində əvvəlcə müvafiq hərəkətlərin dinamik stereotipi formalaşır və sonra isə o ətalət stereotipinə çevrilir. Bu zaman adi şəraitdə sürət məşq yükləmələrin həcmnin artırılmasının cəhdi cəldliyin artmasına yol açmır, əksinə olaraq, hərəkət fəaliyyətinin texniki parametrlərinin və nəticə etibarı ilə onun icra olunma cəldliyinin daha da sabitləşməsinə şərait yaradır.

Sürət həddinin yaranmasının əsas səbəbləri: tapşırıqların icra vasitələrinin və metodlarının, həmçinin icra olunma şəraitlərinin oxşarlığıdır.

Sürət həddinin yaranmasının qarşısını almaq üçün hər bir adamın cəldliyinin inkişaf səviyyəsinə və məşq stajına müvafiq olaraq müxtəlif metodiki yanaşmalar tətbiq edirlər.

Yeni başlayanlar üçün sürət hərəkətlərinin müəyyən növlərində dar idman ixtisaslaşmasını daha gec başlamaq məqsədəuyğundur. Bir neçə il ərzində cəldliyi yalnız hərtərəfli fiziki hazırlıq hesabına inkişaf etdirmək lazımdır.

Uşaqlarda, yeniyetmələrdə, fiziki cəhətdən zəif olan gənc və yaşlı insanlarda fiziki keyfiyyətlərin əhəmiyyətli olaraq müsbət şəkildə dəyişməsinə nəzərə alaraq, məşqlərin ilk mərhələlərində bütün fiziki keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsi zəruridir. Eyni zamanda məhz cəldliyi inkişaf etdirmək üçün müxtəlif fiziki hərəkətlər tətbiq etmək lazımdır. Bu zaman hərəkətin maksimal sürətlə icra olunmasına tələsmək lazım deyil. İlk mərhələlərdə hərəkətlərin fərdi maksimumun 70-80% intensivliyi ilə icra olunması yetərli məşq olunma effektini verir. Bunun nəticəsində əzələarası koordinasiya mühüm dərəcədə yaxşılaşır və sürət həddinin yaranma riski azalır. Hərəkətin oyun və yarış metodlarının istifadə olunması da müsbət effekt yaradır.

Sürət həddinin yaranmasının qarşısını almaq üçün fiziki cəhətdən hazırlıqlı insanların və ixtisaslaşmış idmançıların məşqlərini nisbətən standart və variativ şəraitdə yüksək və ya ən yüksək sürətlə icra olunan hərəkətləri müntəzəm olaraq uyğunlaşdırmaq lazımdır.

Sürət hərəkətlərinin icra olunmasına şərait yaradacaq müxtəlif metodiki yanaşmaların və fəndlərin kompleks istifadəsi olduqca zəruridir.

1. Hərəkət fəaliyyətinin koordinasiya çətinliklərinin azalması. Məsələn, tam koordinasiyalı tullanma hərəkətinin əvəzinə, yürüyərək təkənla uzununa tullanmaqda müəyyən hündür-

lükdə və məsafədə asılan əşyaya əllə toxunmaq. Aydınır ki, bu məşğələ təkanvermə sürətində müsbət effektə malik olar, ancaq bu zaman müvafiq uzununa tullanma hərəkətin icra olunma texnikasının tamlığı pozulmamalıdır. Bundan əlavə hərəkətin ayrı-ayrı hissələrinin və onun tam yerinə yetirilməsini bir idman məşğələsində birləşdirmək olduqca vacibdir.

2. Təcilləndirici nəticə effektinin tətbiq olunması. Məsələn, sprinter qaçışının sürətini artırmaq üçün mailliyi $2-3^0$ olan maili yol optimal şərait yaradır. Üzü aşağı qaçış zamanı addımların sayının artması hesabına sürət orta olaraq 12-13% artır. Yolun üfüqi hissəsinə keçdikdə isə sürət nəinki azalmır, hətta əksinə olaraq, 15-17% artır.

Tullamada variativ olaraq standart və aşağı ölçülü mərmilərdən istifadə olunur. Lakin hərəkətin asanlaşdırılması müvafiq olan tapşırıqın icra olunma texnikasının əsaslarını pozmamalıdır.

3. Mühit faktorlarının əks təsirinin məhdudlaşdırılması. Məsələn, küləyin istiqamətində qaçış, təbii və ya süni yaradılmış axın üzrə üzmə və ya avarçəkmə, velosipeddə liderin ardınca getmə (havanın müqavimətinin azaldılması) və s.

4. Adi, yüngülləşdirilmiş və ya çətinləşdirilmiş şəraitdə hərəkətin variativ icra olunması.

Sürət həddini ləğv etmək üçün əsasən iki metodiki üsuldən istifadə edirlər: sürət həddinin dağıdılması və ya tədricən sönməsi.

1. Sürət həddinin dağıdılması – insanı adi şəraitdən fərqli olaraq, daha yüksək sürətlə hərəkətləri yerinə yetirməyə məcbur edən süni şəraitin yaradılmasıdır. Dövrü hərəkətlər üçün əsas vasitə olaraq yedək qurğulardan, qaçış trinajordən və s. istifadə etmək olar.

Adi, yüngülləşdirilmiş və ya çətinləşdirilmiş şəraitdə hərəkətlərin dəyişən sürətlə icra olunması da sürət həddinin dağıdılmasına müsbət təsir edir. Qeyd etmək lazımdır ki, hərəkətlərin asanlaşdırılması və ya çətinləşdirməsi onun texniki əsaslarını pozmamalı və onları adi şəraitdə olduğu kimi, saxlamalıdır.

2. Sürət həddinin tədricən sönməsi. Onun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, əgər hər hansı hərəkətləri sürətlə uzun müddət ərzində (bir neçə ay) yerinə yetirməsən, onda onun dinamik stereotipinin parametrləri tədricən sönür (yaddan çıxırlar). Onların sönmə sürəti fərqlidir. Belə ki, hərəkətin zaman, temp, məkan-zaman və güc parametrləri məkan parametrlərindən tez sönürlər. Sürət həddi yaranmış hərəkəti uzun müddət icra etməyərək, sürət-güc keyfiyyətlərini digər hərəkətlərin köməyi ilə inkişaf etdirdikdə, onda sürət-güc potensialın artması nəticəsində əsas hərəkətlərdə də sürət arta bilər. Sürət-güc keyfiyyətlərini mühüm dərəcədə artdırıqdan sonra əsas hərəkətin icrasına başlamaq olar.

Ədəbiyyat

1. Novruzov D.F. Güləşmə: Ali məktəblər üçün dərslik və dərs vəsaitləri seriyasından. Bakı: Maarif, 1992. 328 səh.
2. Караев М.Г. Теоретические основы волейбола (учебное пособие) Баку, 2014. 142с.
3. Верхошанский Ю.В. Программирование и организация тренировочного процесса. М.: Физкультура и спорт, 1985. –176 с., ил.- (Наука –спорту; Основа тренировки).
4. Остьянов В.Н., Гайдамак И.И. Бокс (обучение и тренировка) Киев Олимпийская литература 2001 г.

Я.Б.Самедов, В.М.Велиев

Методика развития быстроты ациклических движений

Резюме

В статье рассматривается методика развития быстроты ациклических движений. Подробно излагаются методы тренировки, формы проведения процесса развития быстроты ацикли-

ческих движений. С научной точки зрения авторы опираются на ценные идеи ученых, ведущих научные исследования в XX веке в этой области.

Авторы статьи предлагают рационально использовать интенсивность тренировок, различные тренировки и время отдыха между различными ациклическими тренировками для развития быстроты движений.

Y.B.Samadov, V.M.Valiyev

The methodology of development of cycle movement's dexterity

Summary

The subject matter of an issued article is the development of non-periodic movement dexterity. The process of development of cycle movement's dexterity was comprehensively investigated from the standpoint of which form training style was implemented. At the same time, this approach was alluded according to valuable notions which were put forward by the scientists who carried out scientific research in the XX century and was substantiated scientifically.

The intensity of training, the duration of trainings, distinctive trainings and using productively from the break time given among distinctive series training was recommended in to process of development of non-periodic movements.

Rəyçi: ped.f.d., dos. Ə.M.Xəlfaqəyev

Redaksiyaya daxil olub: 22.12.2018

Z.S.SULTANOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

MÜASİR DÖVRDƏ MUSIQI VƏ MƏNƏVİ TƏRBİYƏ

*Açar sözlər: musiqi, mahnı, muğam, bəstəkar, mədəniyyət**Ключевые слова: музыка, песня, муғам, композитор, культура**Key words: music, song, muqham, composer, culture*

Hər bir insan dünyaya göz açdığı andan etibarən musiqi ilə təmasda olub, musiqi “Havaları altında böyüyərək kamillik aləminə qədəm qoyur. Musiqi – gerçək aləmi səslər vasitəsilə əks etdirən fəaliyyət növüdür. Digər incəsənət növləri ilə yanaşı, musiqi də böyük bədii ifadə gücünə malik olub insanın mənəvi aləmini – onun sevinc və kədərini, arzu və düşüncələrini, həyat uğrunda mübarizəsini bədii obrazlarla əks etdirir. İnsanın mənəviyyatına müsbət təsir göstərən ifadə vasitələrindən ən əhəmiyyətli də məhz musiqidir.

Antik dövrün filosofları musiqinin bədii təsir gücünü yüksək qiymətləndirmişlər. Aristotel gənclərin musiqi alətində çalmağı, oxumağı öyrənməklə mənəvi kamilliyə çatmaqda, cəmiyyətin nəcib, saf üzvlərinə çevrilməkdə musiqinin rolunu xüsusi qeyd etmişdir. Musiqini dinləmək, onu daxilən hiss etmək, duymaq, musiqi haqqında öz fikirlərini söyləmək bacarığını uşaqlara hələ erkən yaşlarından aşılamaq lazımdır.

Musiqi nədir? Bu sual əsrlərlə insanları düşündürür. Qədim yunanlar musiqini Allahın töhfəsi kimi qiymətləndirirdilər. Beləliklə, ən qədim dövrlərdən bu günə kimi musiqinin möcüzəvi, qeyri-adi ecəzkar bir qüvvə olduğunu hamı etiraf edir. Həyatımızın sevincli, kədərli anlarını musiqisiz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür.

Hər bir xalqın özünəməxsus musiqisi vardır. Dünyada ən zəngin musiqi Azərbaycan musiqisidir. Azərbaycan musiqisi dağlar qədər uca, buz bulaqları kimi təmiz və şəffaf, tarixi qədər qədimdir. Azərbaycan musiqisinin təmizliyi, şəffaflığı və dərinliyi ondadır ki, bu əvəzsiz neməti xalq yaradıb, onu yad təsirlərdən şərəflə qoruyub, nəsildən-nəsilə ötürüb.

Azərbaycanın musiqi tarixində əvəzsiz sənətkarları olub və onların zəhməti sayəsində xalq musiqi sənəti, muğamlar əsrdən-əsrə püxtələşmiş və mükəmməlləşmişdir..

Musiqi incəsənətinin problemləri bizə bir çox mühüm siyasi, iqtisadi, millətlərarası, ekoloji və s. problemlərdən uzaq görünə bilər. Lakin incəsənətin sərhədləri sonsuzdur. Bu gün bütün sahələrdəki gündəlik və tarixi, maddi və mənəvi həyatımızdakı işlərimizdə musiqi mədəniyyəti problemlərinin bizi narahat etməsinə baxmayaraq, bizim bir an da olsa yaşadığımız dünyanın mənzərəsini nəzərdən qaçıрмаğa haqqımız yoxdur.

Hələ qədim zamanlardan tarlalarda işləyən insanların əmək nəğmələri, beşik ouşında anaların övladlarına oxuduğu laylalar bizim musiqinin nə qədər zəngin olduğunu göstərir. Muğamımız dünyanın marağına səbəb olmuş və YUNESKO-nun mədəni incilər siyahısına daxil edilmişdir. Bizim Cabbar Qaryağdioğlu, Xan Şuşinski, Rübabə Muradova, Tükəzban İsmaylova və s. kimi gözəl xanəndələrimiz olmuş və bu gün də onların layiqli davamçıları vardır.

Azərbaycan xalqının tarix boyu yaratdığı ən böyük mədəni sərvətlərdən biri mahnıdır. Mahnının xalqın həyatında yeri haqqında çoxlu sayda elmi əsərlər, məqalələr yazılmışdır. Mahnı xalqın məişətinin ayrılmaz bir hissəsidir. Mahnı incəsənətin ən demokratik və insanlar tərəfindən ən tez mənimsənilən janrıdır. Xalqın əksəriyyəti mahnı dinləməyi sevir. Mahnı insanların bədii zövqünün formalaşmasında müstəsna rol oynayır və cəmiyyətə güclü təsir etmək qüvvəsinə malikdir.

XX əsrdə dahi Üzeyir Hacıbəyov başda olmaqla Azərbaycan bəstəkarlarının yaratdıqları unudulmaz mahnılar xalqımızın mahnılar xəzinəsini xeyli zənginləşdirmişdir. Hələ 30-cu

illərdə Hüseynqulu Sarabski, Bülbül kimi sənətkarlarımızın respublika rayonlarında apardıqları ekspedisiyalarla kəndlərimizdən nə qədər qədim xalq mahnılarımız, nəğmələrimiz toplanıb geniş xalq kütlələrinin istifadəsinə verilmişdir.

Azərbaycan mahnılarının intonasiya zənginliyi musiqimizin başqa janrlarına təsir etmişdir. Çoxlarının musiqi ilə ilk tanışlığı məhz mahnıdan başlayır və bu mahnının necə dolğun və məzmunlu, yaxud bəsit və bayağı olmasından, insanın musiqi duyumu və zövqünün, dünya görüşünün formalaşmasından çox asılıdır. Gözəl mahnı böyük incəsənətə, musiqinin opera və simfoniya kimi janrlarına həvəs oyada bilərsə, pis və bayağı mahnı bu həvəsi öldürə bilər. Mahnı sənəti klassiklər tərəfindən yaradılmış gözəl ənənələrə malikdir. Azərbaycan mahnısının başında Ü.Hacıbəyov, A.Zeynallı kimi nəhəng simalar durmuşlar. S.Rüstəmov, T.Quliyev, F.Əmirov, R.Hacıyev, C.Cahangirov kimi bəstəkarlar musiqimizin qızıl fonduna daxil olmuş, klassik sənət nümunələri yaratmışlar. Bu sahədə bəstəkarlarımızın böyük bir dəstəsi də uğurla çalışırlar: O.Rəcəbov, E.İbrahimova, F.Sücəddinov, R.Qasimova, S.İbrahimova, N.Əzimov, R.Şəfəq və b. Bu bəstəkarların hər birinin öz yolu, öz dəsti-xətti var.

Mahnı janrında misilsiz, tayı-bərabəri olmayan nümunələri xalq yaratmışdır. Xalq mahnıları milli-mənəvi sərvətlərimizin ən zəngin bir hissəsidir. Çünki bu mahnılar xalqımızın həyatı, tarixi, keçmişi, mənəviyyatı, hiss və duyğuları haqqında bir hekayətdir. Azərbaycan xalq mahnıları janr baxımından çox əlvan və rəngarəngdir. Burada qəhrəmani, tarixi, mənəvi və satirik mahnılar da var. Azərbaycan xalq mahnısı müasir mahnı janrının bünövrəsini qoyub. Milli qaynaqlardan istedadla bəhrələnən və yüksək bədii səviyyədə ifa olunan mahnılar ölməzdir. Xalq mahnılarımız əsrlər boyu şərq ab-havasının təsiri altında inkişaf edib, onunla qaynayıb-qarışıb. Azərbaycan mahnısı özünəməxsusluğu qoruyub saxlamaqla yanaşı müxtəlif şərq xalqlarının musiqi ünsürləri ilə zənginləşmişdir.

Azərbaycanda mahnı çox münbit şəraitdə inkişaf edirdi, onu muğamat və aşiq musiqisi əhatə edir, onlar mahnıdan, mahnı isə onlardan faydalanırdı. Bütün mərasimlər xalqın ruhuna uyğun şəkildə keçirilirdi. Bu gün bizə gəlib çatan minlərlə xalq mahnılarının gözəlliyindən doymaq olmur, onları dinlədikcə heyran olursan. Belə mahnıların əksəriyyətini musiqi ifaçıları, müğənnilər bəstələyirdilər. Musiqidə gözəlliyə, bədii keyfiyyətə daha çox qiymət verirdi. Demək olar ki, XX əsrin əvvəllərinə gəlib çıxmış Azərbaycan mahnılarının əksəriyyəti “xalq mahnısı” adlanan, zamanın dərinliklərindən gələn Şərqi Azərbaycan adlanan torpağında yaşayan xalqın istedadının, təxəyyülünün və dünyagörüşünün məhsuludur. Artıq XX əsrdə musiqidə baş verən yeniliklər Azərbaycan mahnısına da təsir etməyə başladı. Mahnılar yüksək təhsil görmüş bəstəkarlar tərəfindən yazılmağa başladı. T.Quliyev Azərbaycan mahnı sənətində yeni cərəyan yaratdı. Bu cərəyan geniş musiqi təfəkkürünə, yüksək bəstəkarlıq texnikasına arxalanırdı. T.Quliyev və onun ardınca gələn mahnı yazan bəstəkarlar mahnı bəstələməyi ciddi bir iş sayırdılar, bu işə bütün həyatlarını həsr edirdilər, araşdırmalar, axtarışlar aparırdılar. Bütün bunların və musiqi istedadının nəticəsində Azərbaycan mahnısı yeni keyfiyyət əldə etdi. Dahi bəstəkarımız Ü.Hacıbəyovun xeyir-duası nəticəsində bəstəkarlar musiqinin bütün janrlarında ciddi axtarışlara başladılar. T.Quliyevin, S.Rüstəmovun, R.Hacıyevin, Q.Hüseynlinin, F.Əmirovun, C.Cahangirovun və Q.Qarayevin məhz o zamanlar yaranan mahnıları bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Artıq Azərbaycanda mahnılar uşaq musiqi məktəbindən bəstəkarlıq fakültəsinə qədər uzun bir təhsil yolu keçmiş, peşəkar bəstəkarlar tərəfindən yazılırdı. Nəticədə Azərbaycan mahnısı böyük zirvələr fəth etmiş, bir çox ölkələrə yayılmış, böyük şöhrət qazanmışdır.

Dövlət müstəqilliyimizin bərpası həyatımızın bir çox sahələrində köklü dəyişikliklərlə səciyyələndi. Özünə bəstəkar deyənlərin sayı sürətlə artmağa başladı. Bəstəkarlıq özü bir peşədir. Bunun üçün gözəl qabiliyyət, musiqi duyumu, ali təhsil lazımdır. Müasir mahnıların içində son zamanlar şərq, yəni türk, fars, ərəb musiqisinin güclü təsiri altında yazılmış mahnılara rast gəlmək olar. Bu halı uzun illər ayrı qalmış, indi isə əlaqələri bərpa etmək imkanını əldə etdiyimiz şərqə yaxınlıq hissinin təzahürü kimi qiymətləndirmək olar. Müasir Azərbaycan

mahnısı hərəkətdədir, onun inkişaf prosesi böyükdür. Gözəl mahnı nümunələri yaranır və səmərəli axtarışların uğurlu nəticələri olur. Bu gün Azərbaycanda çoxlu sayda mahnılar yazılır. Müəlliflər də çoxdur, mahnı da müxtəlifdir. İndi yaranan mahnıların ömrü çox az olur və yadda qalmır. Vaxtı ilə T.Quliyevin yazdığı mahnılar əsl sənət nümunələri kimi daim dəbdədir. Onlara ehtiyac heç vaxt azalmır. Bu gün musiqimizi qorumaq üçün televiziyanın üzərinə böyük iş düşür. Bu mənada televiziya cəmiyyət və mədəniyyət qarşısında böyük məsuliyyət daşıyır. Çünki o nəinki musiqini təqdim edir, eyni zamanda dəyərini müəyyənləşdirir və çoxmilyonlu auditoriyanı tərbiyə edir. Hələ 70-ci illərdə Rəsul Rza yazırdı: “Televiziya verilişlərinin məqsədi geri qalan tamaşaçı zövqlərinin inkişaf və yüksəlişi olmalıdır”.

Son vaxtlar yaranan mahnıların əksəriyyəti lirikadır. Torpaqlarımızın 20%-dən çoxu zəbt olunduqdan sonra vətənpərvərlik mahnıları daha çox yazılmalı və səslənməli idi. Çox təəssüf ki, indi nadir hallarda televiziya vətən haqqında mahnılar eşidirik.

Televiziya efirlərində müəyyən nəzarətçilər olmalı, yüngül musiqinin və onun ifaçısının efirlərə asanlıqla çıxmasının qarşısı alınmalıdır. Efirə baxan gənc nəsil əsl musiqini tanımalı, öz musiqi zövqünü bu cür musiqilərə kökləməlidir. Başa düşməlidirlər ki, niyə dünya dövlətləri, dünyanın bir çox tanınmış musiqiçiləri bizim musiqiyə bu qədər maraq göstərirlər.

H.Əliyev fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə keçirilən Beynəlxalq Muğam Festivalı Azərbaycanın dünyada daha geniş tanınması, musiqimizin təbliği baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Muğam sənətinə həsr olunmuş və belə yüksək səviyyədə keçirilən beynəlxalq simpozium muğamın təkcə Azərbaycanın mədəniyyəti və elmi üçün yox, bütün dünya ictimaiyyəti üçün nə qədər dəyərli, maraqlı olduğunu göstəricisidir. Muğam sənəti bizim milli sərvətimizdir. Torpağa bağlılıq, vətənpərvərlik, milli ləyaqət hissi, qonaqpərvərlik, mərhəmət – bütün bu hisslər muğam fəlsəfəsinin əsasında. Əsrlər boyu formalaşan bu sənət XX əsrin əvvəllərində xalq şənliklərində, bayramlarda səslənməyə başladı. Muğamın zəngin xəzinəsi Azərbaycan bəstəkarlarının ilham mənbəyinə çevrildi. Azərbaycan televiziya bu bayramı geniş surətdə yayımladı. Vaxtilə televiziya neçə illər öncə “Mahnı və müasirlik”, “Bəstəkarların portretləri”, “Məktəblilərin musiqi klubu” kimi verilişlər səslənirdi. Çox istərdim bu verilişlər bərpa olunsun. Çünki bu verilişlər klassik mahnıların təbliğində az rol oynamayıb. Ümumiyyətlə, televiziya mahnı ilə bağlı yeni rubrikanın açılması məqsədəuyğundur. Televiziya musiqi mədəniyyətinin təbliği üçün möhtəşəm potensiala malikdir. O, teleauditoriyanın musiqi dünyası ilə daimi, məqsədyönlü ünsiyyətini genişləndirərək estetik tərbiyənin mərkəzində durur.

Ədəbiyyat

1. Musiqi dünyası, 1 (1999), s.76.
2. Musiqi dünyası, 2 (2000), s.6, s. 114.
3. Rəcəbov O., Miriyeva U. Musiqi və mədəni tərbiyə. Bakı: Maarif, 1995
4. Axundova G. Musiqi estetik tərbiyə vasitəsidir. Bakı: API, 1984

З.С.Султанова

Музыка и нравственное воспитание в современный период

Резюме

Самый демократический и легкий путь для понятия искусства – это музыка. Для воспитания современного человека музыка занимает особое место. Музыка является главным критерием в развитии человеческого мировоззрения. Музыка с помощью звуков способствует познанию мироощущения. Без музыки трудно представить такие человеческие ощущения, как радость, грусть, горе, счастье. Автор показывает что, музыка обладает огромной ролью в эстетическом, а также нравственном воспитании молодого поколения. Большинство созданных музыкальных произведений пропагандируют патриотизм, любовь к родине, героизм, чувство национального самосознания и т.д. В статье все эти вопросы были изучены на обширном материале.

Z.S.Sultanova

Music and moral education during the modern period
Summary

The most democratic and easy way for a concept art is music. For education of the modern person music holds a specific place. Music is the main criterion in development of human outlook. Music by means of sounds promotes attitude knowledge. Without music it is difficult to present such human feelings as joy, a grief, happiness. The author shows that, music possesses a huge role in esthetic and also moral education of the younger generation. The majority of the created pieces of music propagandize patriotism, love for the country, heroism, feeling of national consciousness, etc. In article all these questions were studied on extensive material.

Rəyçi: filol.f.d., dos. A.X.Ramazanova

Redaksiyaya daxil olub: 16.02.2019

Z.S.SULTANOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

MUSIQININ ŞAGİRDLƏRİN VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBIYƏSİNDƏ ROLU

Açar sözlər: musiqi, muğam, şagird, vətənpərvərlik, müəllim*Ключевые слова:* музыка, муғам, ученик, патриотизм, педагог*Key words:* music, muqam, school, pupils, patriotism, teacher

Müstəqil, demokratik və dünyəvi dövlət quruculuğunun bugünkü mərhələsində hər kəsin qarşısında həlli vacib problemlər durur. Bu vəzifələri müstəqil düşünməyi, sərbəst şəkildə işləməyi, inkişafımıza təkan verməyi bacaran təşəbbüskar və yaradıcı, dünyagörüşünə malik olan, dövlət quruculuğu prosesindəki dəyişiklikləri dərinlən dərk edən, öz milli mədəniyyəti, ədəbiyyatı incəsənəti haqqında mükəmməl biliklər sisteminə yiyələnən vətənpərvər insanlar yerinə yetirməlidirlər.

Beləliklə, ümumtərbiyə prosesində əsas tərkib hissələrdən biri olan vətənpərvərlik tərbiyəsi çox böyük ictimai-siyasi, mənəvi-əxlaqi sferanı əhatə edir. Vətənpərvərlik tərbiyəsi, daim hər bir xalqın ən zəngin mənəvi sərvətlərindən biri olmuş, insanların bu istiqamətdə tərbiyə olunması üçün həmişə çox böyük işlər görülmüşdür. Xalqımızın vətənpərvərlik tarixi çox qədimdir. Vətənpərvərlik bəşər tarixində daim insana xas olan ən ülvəi duyğu olmuş, onun şüuruna, varlığına hakim kəsilmişdir. Bunu nəzərə alan professor Ə.Ağayev yazır: “İnsanın vətənpərvərlik hissəsinə malik olması ən ali əxlaqi-mənəvi, məziyyətlər sırasında ilk önlərdən hesab olunur” (1, s. 10).

Ümummillə liderimiz H.Əliyev deyirdi: “Vətənpərvərlik geniş mənə daşıyır. Vətənpərvərlik təkcə o deyil ki, gedib vətəni silahla müdafiə edəsən. İnsan gərək həyatının hər dövründə, fəaliyyətinin bütün sahələrində öz vətəninə, ölkəsinə qayğısı ilə yaşasın. Onun həm iqtisadiyyatının həm də mədəniyyətinin qayğısı ilə yaşasın” (21).

Müşahidələr göstərir ki, şagirdlərin vətənpərvərlik tərbiyəsində musiqi nümunələrindən istifadə, xalq mahnıları və muğamları xüsusi rol oynayır. Çünki melodiya heç bir bədii-emosional sözün, ifadənin əks etdirə bilmədiyi incə çalarların tərcümanıdır. Musiqi əxlaqi inkişafa, əxlaqi kamilliyə, o cümlədən vətənpərvərlik tərbiyəsinə qüvvətli təsir göstərir. Musiqi – estetik tərbiyə sahəsində dəyərli tədqiqatları ilə tanınmış professorlar Sabir Quliyev, Vidadi Xəlilov, Oqtay Rəcəbov, Fərahim Sadıqov, dosentlər Nəcməddin Məlikməmmədov, Nazim Kazımov və başqaları xalq musiqisi nümunələri vasitəsilə uşaqların, ümumtəhsil məktəbi şagirdlərinin vətənpərvərlik tərbiyəsi məsələlərini də diqqət yetirmiş, işıqlandırmışlar. İnsanlarda, o cümlədən məktəblilərdə müxtəlif səpkili hiss və həyəcan oyatmaqda musiqinin rolu əvəzsizdir. Musiqi nümunələri şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinə uyğun gəlməlidir və milli musiqi mədəniyyəti ilə əlaqədar olmalıdır. Vətənpərvərlik tərbiyəsi işində musiqi nümunələrindən düzgün istifadə edilməsi, şübhəsiz, böyük fayda vermiş olar.

Pedaqoji kollektivlərin digər üzvləri ilə yanaşı, musiqi müəllimlərinin də üzərinə həlli vacib və təxirəsalınmaz vəzifələr düşür. Musiqi müəllimi şagirdin, o cümlədən kiçik və orta məktəb yaşlılarının musiqini necə başa düşdüyünə fikir verməlidir. Musiqini başa düşmək yalnız əsərin xarakterini duymaq, qavramaq qabiliyyəti ilə məhdudlaşmır, onun ifadə vasitələrini bilməyi, musiqi nitqini dinləmək bacarığını nəzərdə tutur.

Azərbaycan muğam janrından istifadə etməklə orta məktəb yaşlı uşaqların, yeniyetmələrin vətənpərvərlik tərbiyəsini yüksək səviyyədə qurmaq mümkündür.

Vətənin olub-keçmişi, xalqın qəhrəmanlıq tarixi, xoş niyyətli qurub-yaratmaq arzulu və tən övladlarının əməlləri hər bir muğam dəstgahında ilhamla tərənnüm olunur. Muğamlarımız

şagirdlərdə vətənpərvərlik hissini aşılmasında ən qüdrətli vasitələrdəndir. Şagirdlərdə vətənə məhəbbət hissini aşılaraq "Segah" da, həyəcan və ehtiras, mübarizlik, qəhrəmanlıq hissələrini qüvvələndirən "Cahargah" da, şən, lirik əhval-ruhiyyə yaradan "Şur" da vətənpərvərlik tərbiyəsi baxımından ən qüdrətli vasitələrdəndir.

Muğamlar ilahidən bizə göndərilmiş tükənməz xəzinə, heç nə ilə müqayisəyə gəlməyən mədəni sərvətdir, büllur çeşmə qaynağıdır. Hələ lap qədim dövrlərdən yaranıb, şifahi şəkildə dildən-dilə, ağızdan-ağıza keçərək inkişaf etmişdir. Getdikcə cəllalənərək bitkin, mükəmməl əsərlərə çevrilmiş, bu günümüzə qədər uzun yol gəlmiş muğamlarımız musiqi folklorumuzun ən böyük və mürəkkəb janrıdır. Böyük bəstəkar və tədqiqatçı Ə.Bədərbəyli yazmışdır: "Muğam ... emosional məna daşıyan, dərin və bitkin təfəkkür, bədii həyəcan və müxtəlif musiqi obrazlarını ifadə edən xalq musiqisi dühasının gözəl məhsuludur. Yarandığı zamandan əsirlər boyu davam edən tədris-təkamül prosesi nəticəsində yetkinləşmiş, formalaşmış, kamilləşmişdir. Muğamın hər bir hissəsi (şaxəsi, şöbəsi, guşəsi) çox vaxt öz-özlüyündə müsbət mahiyyət kəsb edir və ayrılıqda ifa edilsə də, bütövlüyünü, tamlığını itirmir". (3, səh 28)

Mənasından, məzmun və mənsəyindən asılı olaraq hər bir muğam müxtəlif dövrlərdə öz qana dolmuş ayrı-ayrı hissələrdən (rəng, dramət, təsnif, guşə, şöbə) maye tutmuşdur. Xalqımızın keşməkeşli tarixini, zəngin, çoxsaylı mədəniyyətin, düşüncə, anlama tərzini, mübarizlik, qəhrəmanlıq ənənələrini, ideya-mədəni, bədii-estetik sərvətlərini bütün incəlikləri, çalarları və parlaqlığı ilə yaşadan bu səs sənət abidələri həmişə təzə-tədris, qiymətli, əbədi yol yoldaşımızdır.

Pedagoji elmlər doktoru V.Xəlilovun təbirincə desək "hər muğam öz növbəsində müəyyən süjet, kompozisiya əsasında yaradılan bitkin bir əsərdir. Gərək müəllim ilk addımda öyrədcəyi muğamın xarakterik cəhətlərini, məzmununu, məna tutumunu ö/ yetirməsinə çatdırmağa çalışsın" (4, səh. 23-24).

Göründüyü kimi, sitat şəklində nəzərə çatdırdığımız bu fikirlərdə şagirdlərin vətənpərvərlik tərbiyəsində xüsusi olaraq böyük rol oynayan muğam janrı diqqət mərkəzinə gətirilir. Xalq mahnılarının bu işdə ən təsirli vasitə kimi mühüm rol oynaması da qeyd olunur.

"Azərbaycan xalq mahnıları bənzərsiz yaradıcılıq çeşməsidir ki, rus və Avropa klassik bəstəkarları bu çeşmədən bəhrələnmiş və həmişə ona müraciət etmişlər.

Musiqi şagirdləri xalq yaradıcılığı ilə tanış etmək və onlara sevdirmək vasitəsidir. Bu sahədə aparılan işlər isə bilavasitə vətənpərvərlik tərbiyəsi ilə sıx əlaqədardır. Müəllim uşaqlara xalq mahnılarının məzmunundakı rəngarəngliyi aydınlaşdırmalıdır. Uşaqlar tədris prosesində qəmli, rəqs xarakterli, əməklə əlaqədar, yumorlu xalq mahnıları, laylalarla tanış olurlar" (5, səh. 107).

Muğamda məzmun musiqi ilə sözün sıx qarşılıqlı əlaqəsində əks olunur. İfa zamanı söz məzmunu açır, konkretləşdirir. Odur ki, muğamın başa düşülməsinə, həm də dinləmə təcrübəsi kömək edir.

Professor S.Quliyev ümumtəhsil məktəblərimizdə tədris edilən musiqi fənlərinin tədrisində aşağıda qeyd olunan vəzifələrin əsas tutulmasını məqsədəuyğun sayır:

1. Şagirdlərdə vətənə məhəbbət və vətənpərvərlik hissini tərbiyə etmək, musiqi sənətini onlara sevdirmək;

2. Şagirdlərin musiqi görüşünü genişləndirmək, bədii zövqlərini tərbiyə etmək, onlarda musiqiyə maraq oyatmaq;

3. Şagirdlərin musiqi dinləmək qabiliyyətini inkişaf etdirmək və ilk dərstdən etibarən onlara mahnı oxumaq vərdişləri aşılamaq, şagirdlərdə öz səslərinə qarşı qayğılı münasibət tərbiyə etmək;

4. Çalğı alətinin müşayiəti olmadan ("a kapella") və ya çalğı alətinin müşayiəti ilə şagirdləri birsəsli və ikisəsli mahnı oxumağa alışdırmaq (6, səh.3).

Göründüyü kimi, alim haqlı olaraq musiqi fənninin tədrisində bir vəzifə olaraq "şagirdlərdə vətənə məhəbbət, vətənpərvərlik hissini tərbiyə etməyi, musiqi sənətini onlara sevdirməyi"

məyi ön plana çəkir. İstər ibtidai siniflərin, istərsə də V-VIII siniflər üçün musiqi proqramında yeniyetmələrin hərtərəfli inkişafına humanizm, beynəlmiləçilik, dostluq və vətənpərvərlik tərbiyəsinə müsbət təsir göstərən mahnılar a/ deyil. Materiallar, əsasən, uşaqların yaş xüsusiyyətləri və imkanları nəzərə alınaraq seçilmişdir. Ayrı-ayrı siniflər üzrə musiqi dərsləri, musiqi dinləniləsi, mahnı oxumaq, not savadına yiyələnmək, ritmik hərəkətlərini yerinə yetirmək kimi fəaliyyət dairəsini əhatə edir. Musiqi məktəblilərin hərtərəfli yetişdirilməsini təmin etməklə yanaşı, bədii zövqlərini, əxlaqi, əqli qabiliyyətlərini inkişaf etdirir, onlarda vətənpərvərlik, dostluq, yoldaşlıq, həmrəylik hissini qüvvətləndirir, onları mənsub olduqları xalqa sevgi-məhəbbət ruhunda tərbiyələndirir. Vətənə, onun gözəl guşələrinə, tarixi keçmişinə, xalq yaradıcılığına, adət-ənənələrinə, xalqın görkəmli insanlarına həsr olunan onlarca-yüzlərcə musiqi nümunələri şagirdlərin vətənpərvərlik baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Cavanşir Quliyevin “Əsgər” mahnısı, Hinin Sabitoğlunun “Can Azərbaycan”, Tofiq Quliyevin “Neftçilər” mahnısı vətənpərvərlik tərbiyəsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təcrübə göstərir ki, inqilabi və qəhrəmanlıq ənənələrindən bəhs edən mahnılar, şagirdlərin fəallığına və marağına səbəb olur. Şagirdlər başa düşürlər ki, qəhrəmanlar unudulmur, onlar xalqın qəlbində özünə yer tapır, onlar haqqında dastanlar, şeirlər, mahnılar, həmçinin gözəl sənət əsərləri yaradılır. Qəhrəmanlıq mövzusunda olan mahnılardan “Nəbi”, “Kəndliyəm, əsgərəm”, “Bizim ordumuz” və başqalarının tədris edilməsi zəruridir. Bu mahnılarla şagirdləri tanış edərkən müəllim xalq qəhrəmanlarından “Koroğlu”, “Qaçaq Nəbi”, “Qatır Məmməd” haqqında yaradılmış mahnı və təsnilləri də xatırlatmalıdır. Belə mahnılar xalqımızın mərdlik, igidlik və qəhrəmanlıq tarixindən bəhs edir.

Musiqi təliminin yeniləşdirilməsi, təkmilləşdirilməsi qarşıya qoyulmuş vəzifələrin uğurlu həlli musiqi müəlliminin öz işinə vicdanlı münasibətindən çox asılıdır. Müəllimin özünü hazırlıq səviyyəsi, nəzəri biliyi bu və ya digər mövzunu tədris edərkən musiqinin ifası, dinlənilməsi, sadə musiqi alətlərində çalınması zamanı tərbiyəvi işin istiqamətləndirilməsi və təşkilini asanlaşdıran amillərdir.

Musiqi müəllimi yaxşı bilməlidir ki, incəsənət qədər insanın hisslərinə mənəvi və emosional təsir göstərən ikinci bir vasitə yoxdur.

Deməli, musiqi yalnız estetik zövq və yaradıcılıq mənbəyi deyil, həm də həyat sevgisi, yurdseverlik, vətənpərvərlik hissləri tərbiyə edir.

Hələ XX yüzilliyin əvvəllərində Üzeyir Hacıbəyov məktəbdə dərs aparan musiqi müəllimi üçün zəruri olan keyfiyyətdən söz açarkən qeyd edirdi ki, musiqi müəllimi bu və ya başqa musiqi sahəsində usta olmalıdır. O, nəzəriyyəçi, eyni zamanda həm musiqi tarixçisi, həm musiqi etnoqrafı, həm musiqi alətinin bacarıqlı ifaçısı olmalıdır.

Dünya şöhrətli bəstəkar öz sözlərində neçə də haqlıdır. Bu gün musiqi müəllimi bu sahədə hərtərəfli biliyə, dərin təfəkkürə, şagirdlərlə təlim-tərbiyə işi aparmaq səriştəsinə, metodik hazırlığa və pedaqoji ustalığa malik olmalıdır. Fikrimizcə, musiqi müəllimi Azərbaycan muğamlarına dərinləndən bələd olmalı, muğam dəstgahları, kiçik həcmli muğamlar, ritmik muğamlar, eləcə də simfonik muğamları ayırd etməyi bacarmalıdır.

O, təkcə tədris proqramı daxil edilmiş, dinlənilməsi nəzərdə tutulan (“Rast”, “Şur”, “Segah”, “Şüştər”, “Cahargah”, “Bayatı-Şiraz”), ritmik muğamlar (“İleyra-tı”) və simfonik muğamlar (F.Əmirovun “Şur” və “Kürd-ovşarı” və S.Ələsgərovun “Bayatı-Şiraz”) barədə məlumata malik olmamalı, digər xalqların muğamlarından da xəbərdar olmalıdır.

Məlum olduğu kimi, mövcud proqramda bu və ya digər Azərbaycan muğamının müxtəlif siniflərdə dinlənilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Müəllim bunları səsləndirməklə bərabər özü də ifa edə bilər. Təbii ki, mahir ifaçılara qulaq asmaq maraq doğurur. Lakin müəllimin özü də ifaya hazır olmalı, bunu bacarmalıdır. Çünki bunların hər ikisinin özünəməxsus təsir qüvvəsi var. Canlı ifa şagirdlərə daha güclü təsir göstərir, onları duyğulandırır. Lakin bu hisslər o zaman daha da qüvvətlənir ki, musiqi nümunələri sistemli şəkildə istifadə olunur. Muqisi nümunələri şagirdlərin ruhunu oxşamalı, onlarda munis duyğular oyatmalıdır. Musiqinin şagirdlərə

tədrisi prosesində müxtəlif janrlı musiqi nümunələrindən istifadə olunması səmərəliliyi artırır. Musiqinin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi işindəki imkanlarından tarixin bütün dövrlərində həmişə geniş istifadə olunmuşdur. Hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsində musiqinin imkanları və rolu böyükdür. Hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi hər bir Azərbaycan vətəndaşının vətənin müdafiəsinə şəxsi hazırlığı ilə müəyyən olunur. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, milli iftixar baxımından musiqi nümunələrindən istifadənin rolu əvəzsizdir. I hərbi vətənpərvərlik keyfiyyətlərini tərənnüm etdirən musiqi əsərləri şagirdləri daha da ruhlandırır, azadlıq yolunda mübariz olmağa səsləyir. Şagirdlər hərbi vətənpərvərlik yolunda mübarizliyi, xalqa, torpağa bağlılığı, qəhrəman oğul və qızlarının göstərdiyi şücaətləri məhz musiqi vasitəsilə daha dərindən anlayır və onların yollarını davam etdirməkdən çəkinmirlər. Şagirdlərdə hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsini aşılamaq üçün Böyük Vətən müharibəsi illərində qəhrəmanlıq göstərmiş Azərbaycan oğul və qızlarına, Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Qarabağ uğrunda gedən döyüşlərdə həlak olanların xatirəsinə həsr edilmiş musiqi nümunələrindən istifadə etmək zəruridir. Gənclərimiz bilməlidirlər ki, bu qəhrəmanlarda olan vətənpərvərlik hissi, milli köklərə, müstəqil Azərbaycan dövləti və dövlətçiliyinə hədsiz məhəbbət və sdaqətə əsaslanır. Məlum olduğu kimi, musiqi hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi işindəki imkanları tarixin bütün dövrlərində həmişə geniş istifadə olunmuşdur. VII-X əsrlərdə qədim ərəb adətinə görə hərbi səfərlərdə döyüşçülər musiqinin müşayiəti altında addımlayırdılar. Ruje de Lilin yaratdığı “Maar-selyoza” da XVIII əsrin axırlarında fransız inqilabının himni kimi üsyan edən xalqın ən güclü silahına çevrilir. Azərbaycan musiqi sənətində hərbi-vətənpərvərlik mövzusunda yaradılan musiqi əsərləri Böyük Vətən müharibəsi illərinə təsadüf edir. Məhz bu ilədə Ü.Hacıbəyov, Q.Qarayev, F.Əmirov, S.Rüstəmov, C.Cahangirov, Ə.Abbasov, A.Rzayeva və başqaları hərbi-vətənpərvərlik mövzusunda çoxlu əsərlər bəstələmiş. Hərbi-vətənpərvərlik mövzusunda yazılan musiqilərin ikinci dövrü isə son illərə – erməni faşistlərinin doğma Azərbaycana təcavüzü illərinə təsadüf edir. Bu musiqilərdən lazımi şəkildə istifadə olunması şagirdlərdə işgüzar vətənpərvərlik işinin həyata keçirilməsinə böyük fayda vermiş olar. Şagirdlərə vətənpərvərlik, yurdsevərlik, vətənə məhəbbət hissinin aşılınması işində musiqi müəllimlərinin də rolu böyükdür. Bakı şəhər 80, 238, 7 sayılı məktəblərin musiqi müəllimləri Vaqif Fərzəliyev, Sevda Babayeva, Sevda Məmmədovanın fəaliyyəti təqdirəlayiqdir. Belə müəllimlə dövlət siyasətinin həyata keçirilməsinə öz töhfəsini verməyə, gənc nəslin vətənin layiqli oğul və qızları kimi tərbiyə olunmasına çalışır. Dərslərində öz davranışı, hərəkət və rəftarı, şagirdlərə münasibəti və onlarla ünsiyyəti prosesində şəxsi nümunə göstərir. Professor S.Əsgərova məktəbdə çalışan musiqi müəlliminin yiyələnəli olduğu bacarıqların aşağıdakılardan ibarət olduğunu qeyd edir.

“ – şagirdlərin məktəbdə musiqi fəaliyyətinin nümunəvi təşkili;

5. “Musiqi” proqramının məzmunu, onun ideya nəzəri əsasları, didaktik prinsip və metodları;

6. musiqi dərslərində və sinifdən xaric iş zamanı istifadə olunan əsərlərin bədii dəyəri və tərbiyəvi əhəmiyyəti;

7. məktəblilərin yaş xüsusiyyətləri;

8. Təlim-tərbiyə prosesi təşkilinin ən səmərəli forma və metodlarını seçmək;

9. Musiqi proqramının mənimsənilməsi ilə əlaqədar retrospektiv və perspektiv məsələlərin həlli üçün problemlə və pedoqoji vəziyyətlər yaratmaq və istifadə etmək;

10. Sinfin ümummusiqi səviyyəsini və ifaçılıq imkanlarını nəzərə alaraq uşaqların musiqi qabiliyyətinin fəal təzahürünə səbəb ola biləcək daha məqsəduyğun musiqi fəaliyyəti növlərini seçmək;

11. Şagirdləri sərbəst ümumiləşdirmələr aparmağa və nəticələr çıxarmağa alışdırmaq;

12. Konkret sinfin musiqi inkişafı səviyyəsinə nəzərə alaraq konkret əks əlaqələri planlaşdırmaq;

13. Tədris prosesində texniki vasitələrdən istifadə etməyi bacarmaq” (7, səh.51-52).

Tədqiqatlar göstərir ki, musiqi müəlliminin müvəffəqiyyət qazanması həm də üç vacib şərtlə bağlıdır:

14. O özü həqiqi vətənpərvər olmalı, doğma vətənimizi hədsiz sevməli, onun bütövlüyü, müstəqilliyi yolunda hər cür fədakarlığa hazır olmalıdır.

15. Azərbaycan xalq musiqisini, o cümlədən muğamları dəqiq bilməlidir.

ç) Azərbaycan muğamlarından etibarlı mənbə kimi orta məktəbyaşlı uşaqlarda vətənpərvərlik hissinin inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə istifadə etməyi bacarmalıdır.

Beləliklə, bu keyfiyyətlərə malik olan musiqi müəlliminin köməkliyi ilə şagirdlər vətənpərvərlik hissinin daha çox hansı əsərlər ifa olunduqda keçirdiklərini yada salır, onları təkrar-təkrar ifa edirlər.

Öyrəndikləri musiqi nümunələri ilə yanaşı, hər dərsdə şagirdlər müəllimləri ilə birlikdə yeni nümunələr öyrənir.

Apardığımız müşahidələr göstərdi ki, qabaqcıl ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərə qəhrəmanlıq və vətənpərvərliyin aşağıdakı əsas əlamətləri musiqi vasitəsilə öyrədilir:

- vətənə, onun mədəniyyətinə, təbiətinə, insanlarına hörmət və məhəbbət bəsləmək;
- xalqın qəhrəmanlıq ənənələrindən nümunə götürmək;
- tarixi keçmişimizə bələb olmaq;
- milli müstəqilliyimizə görə iftixar hissi keçirmək;
- vətənin müdafiəsinə hər an hazır olmaq;
- doğma ana dilini sevmək;
- dövlətin atributlarına və milli ordusuna hörmət bəsləmək;
- azad müstəqil və suveren dövlətimizin tərəqqisi, çiçəklənməsi naminə çalışmaq;
- xalqımızın adət və ənənələrini qoruyub yaşatmaq;
- vətənin müdafiəsində iştirak edən, bu yolda öz qanlarından keçən soydaşlarımızın xatirəsini əziz tutmaq.

Beləliklə, müəllim xalq musiqisini, bəstəkar musiqisinə, muğamlara, muğam ifaçılarına bələdlik baxımından şagirdlərlə çoxlu işlər aparılması, onlara musiqinin bütün növlərini sevdirməyi bacarmalıdır. Tarixi qəhrəmanlarımızın keçdiyi şərəfli döyüş yolunu, onların vətən uğrunda son damla qanlarına kimi vuruşması şəhid olmasını şagirdlərə musiqi vasitəsilə aşılamaq onlarda vətənpərvərlik hissinə daha da artırır. Şagirdlər Azərbaycan musiqisinin muğamlarının ifası zamanı vətənpərvərliyi, vətənin böyüklük və əzəmətinə vəsf edən qəzəl, qoşma və bayatılardan istifadə etməyi bacarmalıdırlar. Bütün bunlar gələcəkdə dövlətin müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü, onun vətəndaşlarının əmin-amanlığını, təmin etmiş olardı. Sözsüz ki, belə ruhda tərbiyə olan şagirdləri gələcəkdə əsl vətənpərvərlər kimi görmək olar.

Ədəbiyyat

1. Ə.Ə. Ağayev. Vətənpərvərlik şəxsiyyət tərbiyəsinin əsas komponenti kimi. Gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsinin aktual problemlərinə həsr olunmuş respublika elmi-praktik konfransının tezisləri. Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı 1994.
2. "Azərbaycan müəllimi" qəzeti. Bakı, 1998, 7 may.
3. Ə. Bədəlbəyli "İzahlı musiqi lüğəti", Bakı, Yazıçı, 1969.
4. V. Xəlilov "Muğamların tədrisinə dair metodik tövsiyələr", ANK-nun nəşriyyatı, Bakı, 1982.
5. O. M. Rəcəbov, U. M. Miriyeva "Musiqi və mədəni tərbiyə". Bakı, Maarif, 1993.
6. S. Quliyev. "Musiqi və onun tədrisi metodikası" Bab, APU-nin nəşriyyatı. 1978.
7. S. Əsgərova. "Musiqi müəllimi" Bakı, Işıq, 1963.

З.С.Султанова

Роль музыки в патриотическом воспитании школьников

Резюме

В данной статье говорится о проявлении патриотического чувства учащихся в общеобразовательных школах при помощи музыки (мугамов). В этой работе большую роль играют учителя музыки. Они в свою очередь должны быть настоящими патриотами, любить свою Родину и при помощи музыки привить эти чувства учащимся.

Школа имеет широкие возможности для пробуждения в детях патриотических чувств, для воспитания в них любви к родной земле. В этом плане огромное значение имеет правильная организация уроков музыки.

Z.S.Sultanova

Usage of music in upbringing pupil's patriotism

Summary

In this article the expression of elementary school pupils patriotic feelings is shown with the help of music and muqams. In this work a great role belongs to teacher of music. In this turn, they have to be real patriot to love their Motherland to catalize their feeling to die attendance by the help of music.

Patriotism upbringing have always every your people most ruh morally wealth one has bun. Those people in this direction upbringing to be always very big works seen.

Rəyçi: dos. N.N.Abutidze

Redaksiyaya daxil olub: 28.01.2019

M.YUSİFOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

ALMAN DİLİNİN MƏNİMSƏNMƏSİNDƏ MÜASİR TƏLİM TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ YOLLARI

Açar sözlər: kompüter texnologiyası, kommunikasiya vasitələri, təlim texnologiyaları

Ключевые слова: компьютерные технологии, средства связи, технологии обучения

Key words: computer technology, communication methods, learning technologies

Azərbaycan təhsilinin müasir dövrdə inkişaf etməsi, dünya təhsil sistemində özünəməxsus yer tutması, bu gün müasir texnoloji avadanlıqlarla məktəblərimizin təmin olunması fəxr olunacaq bir prosesdir. Müasir təlim texnologiyalarının xarici dillərin tədrisi prosesinə tətbiq edilməsi məhz bu gün kommunikativ dilin inkişaf etdirilməsində əvəzolunmaz vasitədir. Hər bir müəllim müasir təlim texnologiyaların sirlərinə bələd olmalı, onlardan tədris zamanı düzgün və səmərəli şəkildə istifadə etmə vərdişlərinə yiyələnmişdirlər. Alman dili dərslərində müasir təlim texnologiyalarının istifadəsi kommunikativ vərdişlərin yaradılmasında tələb olunan şərtlərdən biridir. V.A.Suxomlinski yazırdı: “Dərs, müəllimin ümumi və pedaqoji mədəniyyətinin, onun intellektual səviyyəsinin, dünyagörüşünün, təhsilinin bir göstəricisidir” (3).

Son illər təhsil sistemindəki dəyişikliklər xarici dillərin tədrisi metodları və texnologiyalarının yenidən qiymətləndirilməsinə gətirib çıxardı. Bu baxımdan alman dilinin tədrisinin pedaqoji prosesi müasir təlim strategiyaları tələblərinə uyğun olmalıdır. Xarici dillərin tədrisində yeni standartlar dilin nəzəri əsaslarını, qrammatikanın əsaslarını öyrənmək üçün heç bir kompleks vəzifələr tələb etmir. Alman dilinin mənimsənməsində müasir təlim texnologiyalarından istifadədə əsas ünsiyyətin inkişafı, tələbələrin digər insanlarla ünsiyyət qurma qabiliyyəti, kommunikasiya prosesində dil əldə edilməsi, hərəkət və sözlərin təhlili, onların dinləyicisini maraqlandırmaq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi, eləcə də səriştəli və ardıcıl məntiqin, düşüncənin ifadəsidir. Bütün bu bacarıqlara yiyələnmə təlim fəaliyyəti adlanır. Müasir təlim texnologiyalarından istifadədə xarici dil müəlliminin vəzifəsi aşağıdakılardan ibarət olmalıdır: hər bir tələbənin dilinin praktik mənimsənməsi üçün şərait yaratmaq; hər bir tələbənin öz fəaliyyətini, yaradıcılığını göstərməsinə imkan verəcək tədris metodlarını seçmək; xarici dil öyrənmə prosesində tələbənin bilik fəaliyyətini aktivləşdirmək.

Alman dili müəllimi üçün bu mərhələdə mövcud olan yaxşı sübut olunmuş texnika və texnologiyalar xüsusi maraq doğurur: 1) informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə təlim; 2) problem öyrənmə texnologiyası; 3) layihə metodu; 4) oyun texnologiyası.

Qeyd olunan bu texnologiyaların tədris prosesində istifadəsi dərsin keyfiyyətini və tələbənin bacarıq və vərdişlərini inkişaf etdirir (7):

1. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə təlim

Kompüterləşmə ilə bağlı xarici dilin tədrisinin hazırkı mərhələsində müəllim yeni bir şəkildə düşünmək məcburiyyətindədir. Onun tədris fəaliyyətini modelləşdirmək və tərtib etməklə o, yeni informasiya texnologiyalarını fəal şəkildə təqdim etməlidir. Kompüter texnologiyaları artıq möhkəm şəkildə həyatımıza daxil olub və məktəblərdə tədris üçün geniş istifadə olunur. Daha çox müəllim bir kompüterin öyrənmə vasitəsi kimi istifadəsində onun potensialını tanımalıdır. Kompüter dəstəyi ilə təhsil böyük bir motivasiya materialı daşıyır və dilin öyrənilməsinə böyük imkanlar açır. Fikrimcə, təhsil prosesinə İKT-nin aktiv və effektiv tətbiqi müəllimə şagirdlərin xarici dildə danışma və yazma bacarıqlarını inkişaf etdirmək, müxtəlif iş formaları vasitəsilə motivasiya və bilik fəaliyyəti artırmaq üçün daha uğurlu işləməyə imkan verir. İKT-nin istifadəsinin alman dilinin öyrənilməsində üstünlükləri: öyrənmənin fərdi-

ləşdirilməsi; tələbələrin müstəqil fəaliyyətinin intensivləşdirilməsi; sinifdə yerinə yetirilən tapşırıqların həcmnin artması; internet vasitəsilə müxtəlif növ materialların əldə edilməsi və xüsusi disklərin istifadəsi; işin müxtəlif formaları vasitəsilə öyrənmə motivasiyasını artırmaq və oyun anını daxil etmək imkanının yaradılması; kompüterlə müntəzəm bir dərs keçirmək üçün müəllimə işin bir hissəsini kompüterə köçürmə imkanının verilməsi; öyrənmə prosesinin daha maraqlı, müxtəlif, intensiv edilməsi; müəllimin tələbənin bacarıq və biliklərini daha yaxşı qiymətləndirməsinə, onu anlamaqda, yeni qeyri-ənənəvi iş formaları və tədris metodlarını axtarmaqda, onun peşəkar inkişafı üçün kompüterlə stimullaşdırmaqla kömək etməsi.

Məlumdur ki, mövcud olan metodlar müasir tələblərə cavab vermir və dərs prosesində kommunikasiyanın inkişafına xidmət edən oyunlar, rollu oyunlar, söhbətlər, diskussiya, İKT vasitələrdən kifayət qədər istifadə edilmir. Bunun nəticəsidir ki, tələbələr real həyatda xarici dildə ünsiyyət zamanı bir sıra çətinliklərlə qarşılaşırlar. Bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün ilk növbədə, tədris prosesində mövcud olan metodika yeni metodika ilə əvəz edilməlidir ki, məqsədimizə çatmış olaq. Xarici dillərin multimediyə proqramları ilə tədrisi ənənəvi təlim metodlarından fərqli olaraq, tələbələrin şüurlu sərbəstliyinə, özlərinə məxsus mədəniyyətlərinə, düşüncə və fikirlərinə söykənir (2).

2. Müasir informasiya texnologiyaları ilə öyrənmə problemi.

Problemin öyrənilməsi tələbənin düşüncəsini aktivləşdirmək üçün ən təsirli vasitələrdən biridir. Problemlə öyrənmə halında əldə edilən fəaliyyətin mahiyyəti şagirdin faktiki materialları təhlil etməsi və yeni məlumat əldə etmək üçün onu idarə etməsi olmalıdır. Başqa sözlə bu genişlənmə daha əvvəl əldə edilmiş məlumatın köməyi ilə biliyin və ya əvvəlki məlumatların yeni tətbiqidir. Nə müəllim, nə də kitab əvvəlcədən biliklərin yeni tətbiqini verə bilməz, o, axtarış edilir və uyğun vəziyyətə qoyulan bir tələbdir. Bu, xarici dillərin tədrisində müəllimin yekun nəticələri olaraq qavrayış metodunu axtarış metodu kimi müəyyənləşdirə bilər (baxmayaraq ki, sonuncu metod da tələbənin müəyyən fəaliyyətinə səbəb olur).

3. Layihə metodu.

Müəllim tez-tez tələbələrə konkret mövzuda layihələr yaratmağa və təqdimat formasında təqdim etməyə dəvət edir. Layihələrin yaradılması tələbələrə qazandıqları bilik və bacarıqları sistemləşdirmək, eləcə də intellektual və yaradıcılıq qabiliyyətlərini tətbiq etmək imkanı verir.

Təlimin ilkin mərhələsindən istifadə edilən layihə metodu yaxşı nəticələr verir: layihələr vizual və didaktik material kimi dərslərdə istifadə olunur; alman dili olimpiadalarında iştirak edilir; mədəniyyət səviyyəsi artırılır; fənlərarası əlaqələr qurulur; tələbələrin özünə hörmətini artırır; tələbələrin müstəqil məlumat əldə etməyi öyrədilir; müasir kompüter texnologiyalarına sahib olmaq təcrübəsi əldə edilir; dil bacarıqlarının sərhədlərini genişləndirməklə praktiki istifadə təcrübəsindən dilin mənimsənməsi əldə edilir.

4. Oyun texnologiyası.

İlkin mərhələdə xarici dili öyrənmək oyuna əsaslanmalıdır. Dərs prosesində xarici dili oyunlarla öyrənmək yalnız kollektiv əyləncə deyil, bu mərhələdə müəyyən məqsədlərə nail olmaq üçün əsas yoldur. Oyunda motiv, məqsəd və nəticə olmalıdır. Oyunlarla təşkil edilmiş dərslərdə uşaqların təsəvvürü yalnız reproduktiv inkişaf etmir, həm də yaradıcıdır. Buna görə yaradıcı olma vəzifələri öyrənmə fəaliyyətinin formalaşmasına kömək edə bilər. Məsələn:

1. Krossvord təxmin et; 2. Keçid sözlər üzərində bulmacalar tərtib et.

Orta məktəb şagirdləri müxtəlif mövzularda tədqiq edilmiş sözlər üzərində krossvord etməyi sevir. Bu krossvord fərdi tapşırıqları təşkil etmək, alman dilinin tədrisində fərqli bir yanaşma müşahidə etməyə kömək edir. Təhsilin aşağı səviyyəsində uşaqlar müəyyən bir mövzu haqqında rəsm çəkməkdən çox sevinc duyurlar. Şagirdlər "Fəsillər" mövzusunda rəsmlər çəkmək, milad bayramına aid saat və suvenir modellərini hazırlamaqla məmnun olurlar. Bunlarla yanaşı, uşaqlar milad bayramı ilə əlaqədar Almaniya təbrik yarışması, divar qəzeti müsabiqəsi, regional coğrafi oyunlar və digər tədbirlər təşkil edirlər.

3. Şəkillər çəkmək və təsvir etmək.

Məsələn, “Mein Tier”, “Meine Familie”, “Unser Haus” və s.

4. Sözləri cümlə qurmaq üçün məntiqli bir şəkildə yerinə qoymaq.

5. Sözlərin köməyi ilə şəkillərdən hekayə hazırlamaq.

6. Dostlarınızı mövzu ilə əlaqədar tapmaca ilə yoxlamaq (məsələn, “Tiere” mövzusunun öyrənməkə).

7. Oxuduğunuz mətnə şəkil çəkmək və s.

Bu vəzifələr həmişə zövq və maraqla qəbul edilir. Təqdim olunan bacarıqların sədəliyinə baxmayaraq, bu cür vəzifələr “öyrənmə qabiliyyətlərinin” inkişafına kömək edir (5).

Qeyd olunan problemlərin həlli yollarını araşdırmaq, çıxış yolları tapmaq, təhlil etmək, düzgün nəticələr əldə etmək üçün daha səmərəli yolların tapılması ilə bağlı tələbələrin fərdi qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək və formalaşdırmaq lazımdır. Dərsin yeni təlim texnologiyaları ilə inkişaf etdirilməsinə və bu texnologiyaların vasitəsilə dərsin baş tutmasına səbəb müəllim və tələbələrin potensial imkanlarıdır. Müasir təlim texnologiyalarından səmərəli istifadə vərdişlərinə yiyələnmək hər bir dil müəlliminin vəzifəsidir və texnoloji vasitələrin köməyi ilə onlar çoxlu sayda onlayn resursları və metodları tədris prosesinə tətbiq etməyi bacarmalıdır. Belə ki, kommunikativ dilin mənimsənməsi bir sıra problemlərin əsaslı tədqiqini zəruri hesab edir. Bu baxımdan xarici dillərin tədrisində aktualıq kəsb edən problem kommunikativ səriş-tənin nəzəri və praktik əsaslarının araşdırılması ilə yanaşı, həm də alman dilinin mənimsənməsində müasir təlim texnologiyalarından istifadə yolları araşdırılan mövzunun tədqiqini daha maraqlı və keyfiyyətli edən prosesdir.

Ədəbiyyat

1. Yadigar F. German dilçiliyinə giriş. Bakı: Təhsil NPM, 2003, 408 s.
2. Qəribova. M. İxtisas fakültələrinin aşağı kurslarında alman dilinin tədrisində interaktiv metodlardan istifadə. Bakı: Mütərcim, 2012, 178 s.
3. Təlim prosesində yeni texnologiyalar. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutu. Bakı: Mütərcim, 2011, 368 s.
4. Ümumtəhsil məktəblərinin 1-4-cü sinifləri üçün fənn kurikulumları. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Bakı: Təhsil, 2008, 480 s.
5. Бим И.Л. Методика обучения иностранным языкам как наука и проблемы школьного учебника. М.: Просвещение, 2002, 278 с.
6. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иностранному говорению. М.: Просвещение, 1991, 142 с.
7. Neuner G., Hans H. Methoden des fremdsprachlichen Deutschunterrichts. Berlin: Langenscheidt, 2002, 200 s.

М.Юсифова

Способы использования современных технологий обучения в изучении немецкого языка

Резюме

Применение современных технологий обучения в преподавании иностранных языков является незаменимым инструментом развития коммуникативного языка сегодня. Каждый учитель должен знать секреты современных технологий обучения, и он должен уметь использовать навыки правильного и эффективного использования в процессе обучения. Использование современных технологий обучения на уроках немецкого языка является необходимым условием для формирования навыков общения. Основной проблемой преподавания немецкого языка является создание более интересного и качественного урока с использованием современных технологий обучения при овладении языком.

M.Yusifova

Ways to use modern learning technologies in German language learning
Summary

The use of modern learning technologies in the teaching of foreign languages is an indispensable tool for the development of the communicative language today. Each teacher should know the secrets of modern learning technologies, and he should be able to use the skills of correct and effective use in the learning process. The use of modern learning technologies in German lessons is a prerequisite for the formation of communication skills. A problematic problem of teaching German is the creation of a more interesting and high-quality lesson using modern learning technologies while mastering the language.

Rəyçi: ped.f.d. M.N.Qəribova

Redaksiyaya daxil olub: 18.02.2019

Н.Н.АБУТИДЗЕ*кандидат педагогических наук, доцент***Азербайджанский государственный
педагогический университет**

(г. Баку, ул. У.Гаджибейли, 34)

**НЕКОТОРЫЕ СОСТАВЛЯЮЩИЕ КЛАВИРНОЙ МУЗЫКИ
Д.СКАРЛАТТИ****Ключевые слова:** жанр, клавир, соната, техника, фактура**Açar sözlər:** janr, sonata, klavir, texnika, faktura**Key words:** genre, klavier, sonata, technical, fature

Доменико Скарлатти - итальянский композитор, а также искусный, талантливый органист и клавесинист, является одним из ярких представителей музыкального искусства первой половины XVIII века. Родился в 1685 году в Неаполе. Его биография очень характерна и довольно обычна для музыкантов того времени. В детстве он занимался под руководством своего отца, известного композитора Алессандро Скарлатти, которому принадлежит огромное количество сочинений, созданных в разных жанрах. Это оперы, оратории, кантаты, инструментальные сочинения. В историю он вошел как родоначальник и крупнейший представитель неаполитанской оперной школы. (Данная информация важна с точки зрения важности роли личности для становления будущего Д. Скарлатти). Продолжает свое образование Д. Скарлатти у Ф. Гаспарини. Но, как отмечают историки музыки, наибольшее влияние на него оказали Б. Марчелло и Ф. Дуранте, а также португальский композитор Ж.А.Сейшас.

Список сочинений, созданных композитором, весьма разнообразен, интересен и значителен. Уже в 16 лет он работает органистом в Неаполитанской королевской капелле. Дальнейший путь его деятельности – это Флоренция, Венеция, Рим. В Риме он служит у Марии Казимиры – польской королевы, находящейся здесь в изгнании и пишет для ее домашнего театра оперы. Затем, композитор несколько лет руководит Ватиканской капеллой.

В 1719 году наступает новый этап в жизни музыканта, связанный с двором португальского короля в Лисабоне, где он выступает в качестве учителя игры на клавесине инфанты Марии Барбары. (Как известно, сам Скарлатти был виртуозом игры на этом инструменте). Надо отметить, что Д.Скарлатти (несмотря на недолгое пребывание в Италии) связал всю свою последующую часть жизни со службой у Марии Барбары, уже в Испании, где она предстала теперь в статусе испанской королевы. Жизнь при дворе, со всеми ее составляющими, складывалась удачно и создавала благоприятные условия для творчества. Предполагается, что именно с периодом службы еще при португальском королевском дворе началась стабильная работа композитора над сочинением пьес для клавесина, которая велась на протяжении всей его жизни.

Являясь современником И. С. Баха и В. Ф. Генделя, Д. Скарлатти, по мысли Б. М. Асафьева, своим творчеством перекинул своеобразный мост от инструментальной полифонии к сонатно-гармоническому мышлению. Этот серьезный и очень значимый переворот в истории музыки получил в сочинениях композитора своеобразное преломление, которое выявило яркость его индивидуальности.

Знакомясь с произведениями Скарлатти, мы можем услышать как мудрость полифонистов и блеск Моцарта, так и чисто итальянское лукавство. Он очень искренен и естествен в выражении своих чувств. Его музыка полна жизни и, при кажущейся

легкости, обнаруживает неназойливую глубину мысли. Несмотря на то, что композитором созданы оперы, духовная, светская и др. музыка, историческое значение Д. Скарлатти связано с его клавирными сочинениями. В этой области он проявил себя как новатор. «...он применил многое из того, что композиторы-пианисты 19 века считали своим открытием: изобретательность в инструментальных пассажах и фигурациях, технику *martellato* и двойных нот, глissандо, репетиции, трели, перекрещивание рук, труднейшие скачки. Все эти приемы использовались Скарлатти задолго до произведенной композиторами-романтиками революции в области фортепианной техники» (5, с.47).

По мнению французского исследователя творчества Д.Скарлатти А. Пиро, итальянский композитор как никто другой знал все достоинства и недостатки своего инструмента, что позволяло ему создавать столь искусные композиции, в которых отсутствие певучести и наличие несколько отрывистого колорита клавесина забывается. Конечно же этому способствует и определенный способ выражения.

Произведения Скарлатти требуют совершенного владения инструментом, так как в них композитор представляет такое богатство технических приемов, которое диктует исполнителю очень высокие требования при овладении фактурой сочинения с таким широким спектром наполненности. Ярким свидетельством значимости, важности исполнительской техники сочинений Д.Скарлатти является тщательное исследование и изучение музыки композитора в библиотеке аббата Сантини в Италии выдающимся виртуозом пианистом всех времен Ф. Листом. С большой долей уверенности можно утверждать, что именно клавирные сочинения Д. Скарлатти положили начало перевороту в исполнительской технике, завершившемуся в эпоху романтизма.

Большинство клавирных сочинений композитора объединено обобщенным названием соната. Жанровые истоки этих сочинений весьма разнообразны. Несмотря на то, что основная часть произведений имеет ярко выраженное танцевальное начало (среди них менуэт, жига, бурре, сарабанда, гавот, сицилиана), здесь можно встретить пьесы имитационного склада, напоминающие инвенции или прелюдии. Нельзя не отметить, что в основе ряда сочинений мы сталкиваемся с техническими приемами, позволяющими говорить и о родстве с этюдами.

В сочинениях Д. Скарлатти наблюдается довольно яркое переплетение многообразных жанровых и стилистических элементов. Если говорить о сонатной форме применительно к сочинениям композитора, то заметим, что среди них встречаются далекие от какой-либо связи с этой формой произведения. В них присутствуют своеобразные предвестники будущего развернутого сонатного аллегро: старинные сонаты, являющиеся определенными этапами становления этой формы, с контрастно-тематическими образованиями внутри разработок.

Клавирные сочинения композитора весьма крепко связаны с однотемными формами: в них часто отсутствует контраст между главной и побочной партиями. Что очень интересно, число тем с полной точностью установить довольно сложно вследствие их недостаточной законченности. В то же время, мы нередко встречаемся с сонатами, в которых контрастные темы представлены очень ярко, но при этом их ладотональный и тематический контрасты проходят в разных плоскостях, а не сливаются воедино. Такие сонаты, с разным количеством тем и их перестановками, являются одним из свидетельств импровизационности стиля композитора; в них, без сомнений, можно разглядеть черты будущей классической сонатной формы. Нельзя не отметить, что музыкальная ткань сочинений мастера зримо едина и непрерывна. Нередко этому способствует часто используемый прием развертывания, когда из одного мотива строятся масштабно увеличивающиеся секвенции, создающие эту непрерывность; полифонический характер основной темы, в виде имитации также является средством свободного развертывания музыкального материала. Непрерывность движения в значительной степени связа-

на с мелодикой Д.Скарлатти. В большой мере она представлена популярными тогда танцевальными жанрами, пропитывающими музыку его сочинений, придающими им яркую динамичность и необычайную эмоциональную окраску единству музыки композитора.

Особо хотелось бы отметить глубокое знание клавира, его звуковых особенностей и невероятную любовь к нему композитора, позволившую ему лучше своих предшественников осознать, что этот инструмент требует определенных, особых жанров для сочинительства – легких, изящных, полетных, быстрых, совпадающих с индивидуальностью данного инструмента. Даже краткий перечень составляющих сочинения композитора позволяет констатировать, что у него наличествуют почти все средства (пусть даже некоторые из них в наметках) современного пианизма.

И здесь возникает самый острый вопрос, связанный с исполнением этих, казалось бы, незатейливых сочинений. В этом пункте мы находим невероятное единство мнения музыкантов относительно сложности их исполнения. И чем прозрачнее и разряженнее фактура сочинения, тем больше трудностей на пути его воплощения в игре. Эту составляющую музыки композитора невероятно точно и полно высказал К. Кузнецов: «Понятия простоты, несложности Скарлатти очень относительно: неся в себе элементы огромного движения вперед («мастер сонатной формы»), он в то же время переплавил богатое наследство прошлого («мастера клавирной танцевальной сюиты»). В этом смысле его музыка – в высшей степени сложна и полна неподражаемого технического совершенства» (3, с.63).

Говоря об инструктивной значимости клавирных сочинений композитора, не следует ограничиваться лишь этим спектром, нельзя забывать, что всякая техническая составляющая, как и любая иная, подчинена одной цели, передаче художественной составляющей произведения. Поэтому необходимо помнить, что наличие большого разнообразия технических формул, требует от музыканта особого подхода к ним: они должны звучать легко, звонко, без напряженности и естественно очень точно. Не следует забывать, что по своей сути техника Д. Скарлатти чужда вязкости, веса всей руки; она основана на искусном контакте кончиков пальцев с клавиатурой. Одна из сложных проблем, встающих на пути исполнителя сочинений Д. Скарлатти – динамика и чувство ее меры. Как уже отмечалось выше, прозрачность, определенная «незагруженность», «пустоты» фактуры, быстрота движения ограничивают диапазон звучания. В таких зажатых, узких временных рамках трудно определить динамическое разнообразие, столь необходимое для передачи музыки мастера. Это один из ответственных и трудоемких процессов работы. Здесь велико значение постоянного звукового контроля, использование ассоциаций, а также проведение параллелей с уже знакомыми сочинениями. И самое важное – постоянное, стабильное общение с музыкой композитора, самостоятельные поиски тех методов работы, которые наиболее полно способны осуществить решение каждой новой проблемы, возникающей в каждом частном случае и все это - при постоянном слуховом контроле и аналитическом мышлении.

Рассматривая сонаты композитора, надо отметить разнообразие, яркость, ясность созданных автором музыкальных образов и их несомненную педагогическую направленность. Не менее значимым качеством этой музыки является ее необычайная современность, в лучшем понимании этого слова. Композиторское мастерство Скарлатти, достигнутое в относительно небольших по размерам музыкальных сочинениях, вызывает искреннее восхищение и естественное желание быть причастными к ним, как в качестве исполнителя, так и благодарного слушателя.

Литература

1. Асафьев Б. В. Музыкальная форма как процесс. М. -Л., Музгиз, 1963.
2. Друскин М. Клавирная музыка. М. -Л., Музгиз, 1960.
3. Кузнецов К. Эскизы о Доменико Скарлатти. «СМ», 1935, №10
4. Климовицкий А. Зарождение и развитие сонатной формы в творчестве Д. Скарлатти. М., 1967.
5. Музыкальная энциклопедия. М., 1981, т.5.

N.N.Abutidze

D.Skarlattinin klavir musiqisinin bəzi tərkib hissələri

Xülasə

Məşhur italyan bəstəkarı D.Skarlatti klavir üçün “sonata” adlandırılan çoxlu sayda klavir əsərlərinin müəllifidir. Klavir musiqisində o, əsil novator olmuşdur. Skarlattinin klavir texnikası istifadə etdiyi bir çox xüsusiyyətləri sonralar bəstəkar romantiklər yaradıcılığında öz inkişafını tapmışdır. Bu gün də bəstəkarın əsərləri öz aktuallığını saxlayaraq musiqiçilər üçün gözəl pedaqoji materialdır.

N.N.Abutidze

Some constituents of clavier music of D.Scarlatti

Summary

D. Scarlatti is an Italian composer. He created a great number of works for clavier well-known under the name of Sonatas. Skarlatti was a genuine innovator in Klavier Musik. He implemented a great amount of things in harpsichord clavessin performance which were later developed by Romantic Composers. His splendid understanding of the specific sides of the instrument defined special genres that the instrument requires, that is light, flying, graceful and quick. These works are still current and perfect pedagogical source for musicians.

Рецензент: проф. Р.А.Бабаева

Redaksiyaya daxil olub: 28.01.2019

Л.В.КОЛЕСНИКОВА*доктор философии по педагогике, доцент*
*e-mail: larisa37288@gmail.com***Азербайджанский государственный
педагогический университет**
(г. Баку, ул. Узеир Гаджибеков, 34)

ПОДХОД К ПРОБЛЕМЕ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ С ПРИМЕНЕНИЕМ КЛОУЗ-ТЕСТА

Ключевые слова: *клоуз-тест, текст, методическая грамотность, содержание текста***Açar sözlər:** *klouz-test, mətn, metodiki savadlılıq, mətnin məzmunu***Key words:** *close-test, text, methodical literacy, the content of the text*

Методика обучения русскому языку как иностранному обладает своими понятиями, которые составляют основу методики. К таким понятиям можно отнести цели, методы, приемы, содержание и средства обучения. Одним из главных понятий является цель обучения, подразумевающая совместную работу преподавателя и обучающегося. Также большую роль играет принцип учёта родного языка и культуры, и при котором знание родной культуры учащихся оказывает влияние на преподнесение знаний преподавателем, учитывая чувства национального достоинства обучающихся, в опоре на изучаемый язык как на средство приобщения иноязычного реципиента к новой для него реалии, а в частности к русской культуре. В таких условиях начинают действовать две функции: кумулятивная и директивная. Значение кумулятивной функции состоит в том, что язык обладает способностью сохранять информацию обучающихся; роль директивной функции состоит в воздействии на личность.

Значимая информация закладывается в тексте. Что же такое текст? Текст мыслится как объёмная подача материала, зафиксированная на письме. Текст, обращённый к другому, состоит в передаче информации, которая является новой для адресата. Текст информирует и воздействует на читателя. подача информации может быть передана по-разному: прямо и переносно. Например: реципиент хочет рассказать о наступлении осени. Ветер разгоняет облака, разметая их по дальним уголкам. Природа одевается в яркие осенние краски. Осень уже на пороге. Эти три предложения можно перефразировать следующим образом: Подул сильный ветер. Деревья покрываются жёлтой, красной, оранжевой листвой. Наступает осень.

Отметим, что все учебные тексты имеют коммуникативную и языковую функции. Лишь тот учебник можно считать пригодным к пользованию, который отражает все учебные цели. Содержательная ценность текста заключена в его информативной насыщенности и актуальности. Текст должен оптимально отвечать всем критериям, характеризующим его как валидный. Чтобы понять текст, надо окунуться в процесс диалога с его составителем. На занятиях по русскому языку также возможно применение клоуз-теста.

Что такое клоуз-тест? В лингвистике и методике преподавания русского языка клоуз-тестом принято называть работу над текстом с пропущенными компонентами (в основном, отдельными словами). Цель клоуз-теста – восстановить, вставить эти недостающие компоненты. Основное применение клоуз-теста – найти правильное ключевое слово, то есть вариантов возможно много, но лишь один будет верным. После того, как будет найдено ключевое слово, проводится обсуждение и выявляется понимание текста. Все тексты – учебные, научные – должны иметь границу. Эта граница служит для

цельности текста. Для оформления текста учитывается объём. Учебный текст не должен быть нагромождён избыточной информацией. Верному пониманию текста способствует такое построение высказываний, в которых основные мысли автора располагались бы в начале и в конце текста. При составлении текста также необходимо их адаптировать за счёт слов, отвечающих за смысловое отношение между фразами.

Большую роль в учебном тексте играет заголовок, отражающий тему повествования. По мнению многих учёных (Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров), чтобы запомнить текст, проверка должна начинаться с его понимания. Л.П.Доблаев рассматривал учебный текст как источник познавательных задач или проблем, которые надо уметь обнаружить и решить. По его же мнению, основным способом добиться лучшего понимания текста, является постановка вопроса и нахождения ответа на него. Отметим, что основным для восприятия содержания текста являются сопровождающие его вопросы, в начале по заголовку, затем по вытекающим ответам обучающихся. (2)

Мы выше отметили, что каждый текст имеет определённую цель. К учебным текстам ещё и прибавляется методическая грамотность. Методическая грамотность – это тот объём знаний и умений, который студент может усвоить за некоторое количество учебного времени. При методической грамотности учитывается и осложнение материала текста, а также надо учитывать эти осложнения, опираясь на словарный запас обучаемых. По этому поводу, то есть по усложнению текста, М.Н.Вятютнев заметил, что боязнь объективной сложности текстов, диалогов является одной из основных причин фактора мотивации. Не надо особых научных доказательств, экспериментальных исследований, чтобы убедиться в том, что интересный рассказ, заметка, информация, удовлетворяющие интеллектуальные запросы учащихся, будут прочитаны, какими бы сложными они не казались. (3) Весь процесс приобретений новых знаний передаётся при помощи тестов-рассуждений, которые являются самыми активными типами текста в учебных целях. Для проверки знаний и умений мы будем применять меню текста. В меню входит первичный обзор смысла текста с недостающими словами. Недостающие слова направлены на восприятие понимания главной сути высказывания. Вопрос может быть и простым и сложным. После этого даётся само слово-ключевое, использованное автором. Обучающиеся сравнивают свои слова со словами адаптированного текста. Какие же вопросы-тесты уместны в этой проверке знаний? Приведём примеры:

1. Прочитать текст с пропусками и понять, о чём в нём говорится.
2. Вставить слово по смыслу так, чтобы оно подходило по смыслу текста.
3. Несколько раз перечитать, чтобы уловить смысл текста и правильно вставить ключевое слово.
4. Ключевое слово должно быть взято в правильной грамматической форме.
5. Указать, какое слово послужило стимулятором для подбора основного слова.
6. Желательно подобрать несколько ключей-синонимов (для проверки знаний языка).

Такой учебный процесс связан с развитием памяти, внутренней речи. Обучаемый должен осмыслить не с помощью полилога сути текста, а сам проанализировать данный ему материал.

Отметим, что основное при работе с клоуз-тестом это коммуникация. Учащийся, как было сказано ранее, сам определяет ключевое слово, но целью преподавателя является внедрение обучаемого в диалог. Поэтому необходимо обеспечить такую ситуацию на уроке, которая была бы подчинена достижению единой цели и это послужило бы продолжению полилога по содержанию текста.

Исследуем небольшой учебный текст и клоуз-тест к нему.

Король поэтов

Игорь Васильевич Северянин, русский поэт “..... века”. Северянин родился 4 мая 1887 года в Петербурге в семье военного инженера. Мать происходила из известного дворянского рода Шеншиных. К этому роду принадлежит и известный русский поэт А.А.Фет. Также он стоял в родственных отношениях со знаменитым историком Н.М.Карамзиным.

В 1896 году родители его развелись и Северянин уехал с отцом в город Череповец. Здесь он отучился 4 года в училище. В 16 лет он поехал в Манчжурию. Вскоре отец умер и будущий поэт вернулся к матери в Петербург.

Свои первые стихи он начал писать в 8 лет. Главным учителем был Константин Феофантов. Его стихами заинтересовался Лев Толстой. Северянин вошел в Был обеспечен успех его стихам. Поэт своё литературное – эгофутуризм. 27 февраля 1918 года на вечере в Политехническом музее в Москве Северянин был избран “..... поэтов”. Вторым был признан В.Маяковский, третьим – В.Каменский.

В 1918 году Северянин уехал в эстонскую деревню Тайла, а в 1920 году Эстония вышла из состава России. И он оказался в вынужденной С 1925 по 1930 годы не вышло ни одного сборника стихотворений. Но, вскоре, в 1931 году вышел сборник стихов “Классические розы”, который имел В 1936 году ухудшилось его положение. Поэт умер 20 декабря 1941 года в Таллине и был похоронен там на Александро-Невском кладбище. На памятнике помещены такие строки:

Как хороши, как светлы будут розы,
Моей страной мне брошенные в гроб!

Обучаемым предоставлен текст, и они читают его про себя один-два раза. Первое чтение текста знакомит их с материалом, а второе направлено на заполнение пропусков, учитывая содержание. Она вписывают слова в клоуз-тест. **Слова для вставок:** серебряный, реальный, поэтическим, в моду, основал, направление, королём, эмиграции, успех, материальное, оккупированном.

Меню текста

1. Вопросы на понимание текста:

А) о ком говорится в тексте?

Б) кого называли королём поэтов?

В) определить основную идею текста.

Г) представителем какого литературного направления является Северянин?

2. Текст рекомендуется для обучающихся РКИ для работы на втором годе обучения.

3. Лингвистический анализ текста:

А) как вы понимаете выражение “король поэтов”?

Б) почему в тексте глаголы даны в прошедшем времени?

В) объясните слова: признан, сборник, помещён.

Г) найдите в тексте числительные.

Д) почему выражение “король поэтов” заключено в кавычки?

Учебный текст “Король поэтов” интересен обучающимся с культурологической точки зрения, так как речь идёт о русском поэте. Применение метода клоуз-теста позволяет повысить интерес к русскому языку. Также клоуз-тест можно применять и в повторении пройденных тем для выявления, овладели ли учащиеся грамматическим и лексическим материалом. Клоуз-тест имеет своё оценивание. За каждый правильный ответ обучаемый получает по одному баллу.

Внедрение клоуз-теста в обучение в вузе является эффективным средством контроля в изучении РКИ. Если клоуз-тест выполнен успешно, то это указывает на быстроту, глубину понимания учебного текста, а также на развитие языка, на стабильный результат успеваемости по предмету.

Литература

1. Вятютнев М.Н. Теория учебника русского языка как иностранного. Москва, 1994
2. Доблаев Л.П. Смысловая структура учебного текста. Москва, 1982
3. Коньшева Л.В. Контроль результатов обучения иностранным языкам. СПб, 2004
4. Щукин А.Н. Методика применения русского языка как иностранного. Москва, 2005
5. Щукин А.Н. Обучение иностранным языкам: теория и практика. Москва, 2004

L.V.Kolesnikova

Rus dilinin xarici dil kimi tədris olunmasında klouz-testdən istifadə probleminə yanaşma Xülasə

Xarici dillərin tədrisində təsirli nəzarət formalarından biri klouz-testdir. Klouz-testin tətbiqi mətnin tez və dərinlən qavranılmasına kömək edir. Təcrübədə klouz-testin istifadəsi leksik materialın mənimsənilməsinə kömək edir.

L.V.Kolesnikova

Approach to the problem in teaching foreign languages using the close test Summary

One of the most effective forms of control of learning foreign languages is the close-test. The use of a close-test helps in the speed, depth of understanding of the text. The introduction of the practice of close-test will help in the assimilation of the lexical material of the Russian language.

*Рецензенты: д.ф.фил.н., доц. Н.Н.Кязимова,
д.ф.пед.н., доц. М.А.Ибадова*

Redaksiyaya daxil olub: 11.02.2019

Л.Т.МАМЕДОВА

Азербайджанский государственный
экономический университет (UNEC)

(г. Баку, ул. Истиглалит, 6)

**АВТОМАТИЗАЦИЯ ЯЗЫКОВЫХ НАВЫКОВ
ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ**

Ключевые слова: русский язык, методы обучения, коммуникативные навыки, интерференция, методика обучения, технические средства обучения.

Açar sözlər: rus dili, təlim metodları, ünsiyyət bacarıqları, interferensiya, təlim metodikası, texniki təlim vasitələri.

Key words: Russian language, teaching methods, communication skills, interference, teaching method, technical means of training.

Для осуществления конечной цели обучения русскому языку желательно выделить в школе хотя бы один урок в неделю, который будет предназначен специально для развития навыков говорения. На этом уроке перед преподавателем будут стоять следующие задачи: 1) заставить говорить каждого ученика; 2) автоматизировать языковые факты, главным образом те, которые трудно усваиваются; 3) превратить учебное говорение в естественную речь.

Общеизвестно, что овладение определенными умениями непосредственно связано с активностью учащихся в процессе обучения. Но бывают разные степени активности; под активностью можно подразумевать, во-первых, умение учащихся оперировать усвоенным речевым материалом, во-вторых, умение мобилизовать усвоенный речевой материал для естественного общения. Этот последний вид активности вырабатывается с помощью систематически выполняемых упражнений, по своему характеру способных вызвать у учащихся естественное побуждение к речи.

При речевом общении в естественных условиях принимают участие как языковые, так и внешние, неязыковые факторы. Одним из них является побуждение, без которого не может возникнуть ни одно высказывание. Наличие такого стимула и создает целенаправленность речи.

Возникновению побуждения легче всего способствует естественная конкретная ситуация, которая может специально создаваться на уроке. Очень важно, чтобы в процессе создания избранной учителем такого рода ситуации осуществлялись бы систематичность и планомерность изложения материала. В этом видит залог успеха, к примеру, видный современный методист И.П.Яковлев. В одно из своих работ он пишет: «В последниена уроках по русскому языку в школах становится не простое и механическое объединение разрозненных частей в целое, но именно система, которая от качественных изменений постепенно, поэтапно приводит к количественным и наоборот» (6, 33).

Учитель кратко обрисовывает обстановку, в которой будет протекать речь, затем вводит стимулирующий вопрос и таким образом включает учащихся в определенную ситуацию. От учителя зависит не только создание определенной ситуации перед началом упражнения, но и сохранение ее в течение всего времени, нужного для выполнения упражнения. Поэтому в ходе упражнения преподавателю придется время от времени восстанавливать ситуацию краткими сообщениями.

Наряду с активизацией словаря ситуативные упражнения должны ставить перед собой и другую не менее серьезную задачу: каждое из них должно быть рассчитано на автоматизацию конкретного языкового явления. Ценность их заключается в том, что

это не только беседа на различные интересующие учащихся темы, а и грамматикализованные упражнения, активизирующие ту или иную трудность для нерусских учащихся форму.

Одной из таких форм для азербайджанских учащихся являются местоимения.

Наличие специальных форм для всех падежей единственного и множественного чисел, а также категории рода чуждо азербайджанскому языку. Для правильного употребления местоимения в речи обучающийся должен осуществить довольно сложный мыслительный процесс: правильно определить падеж, род и число существительного и в соответствии с этим выбрать форму местоимения.

Одной из характерных ошибок при употреблении в речи личных местоимений является смешение дательного падежа с винительно-родительным: «*Дали меня замечание*» (вместомне), «*Послали его письмо*» (вместо ему).

Другая, не менее типичная ошибка заключается в смешении родовых форм личных местоимений 3-го лица и местоименных прилагательных: «*Этот дерево высокое*», «*Мы поднялись на тот гору*» и др. Как видно из примеров, у учащихся наблюдается тенденция замены форм женского рода формами мужского, что, видимо, объясняется большей выразительностью последних. Особенно устойчивы ошибки в согласовании в роде с именами существительными с мягкой конечной согласной основы. В данном случае ошибка может быть вызвана не отсутствием навыков согласования, а трудностью определения рода существительного: имена с мягкой конечной согласной основы учащимися воспринимаются как существительные мужского рода: «*Этот вещь мне очень нравится*», «*Дай собаке тот большой кость*».

Наблюдается также неверный выбор падежа местоименных прилагательных при наличии правильного согласования с существительным в роде. Эта ошибка связана с тем, что само существительное употреблено не в нужном падеже.

Приведем пример упражнения побудительного характера, способствующего искоренению ошибок в смешении дательного и винительно-родительного падежей личных местоимений.

Преподаватель сообщает учащимся, что сегодня, разговаривая на уроке, они должны употреблять местоимения: *меня, мне; тебя, тебе; ей, ее; его, ему; им, их; нам, нас*. Употребление хотя бы одного из этих местоимений обязательно для каждого, кто примет участие в разговоре. Следует указать, что их смешение часто наблюдается в ученической речи. Такое сообщение создает у учащихся целенаправленность, желание высказаться правильно. Смешиваемые формы личных местоимений должны быть записаны на доске или же представлены на плакате. Это облегчит учащимся выполнение задачи. Далее должно последовать описание учителем ситуации, в которой будет протекать речь.

В ситуации, которая описывается учителем, должны многократно быть употреблены формы личных местоимений. Однако, несмотря на это, не должно создаваться впечатление искусственной перенасыщенности. Приведенные высказывания учащихся являются предполагаемыми, но в любом случае употребление нужных форм обеспечивается характером вопросов, предлагаемых учителем, и заданием упражнения: включать в речь записанные на доске формы местоимений.

В работе над выработкой навыков говорения наряду с ситуативными упражнениями должны занять определенное место и другие виды упражнений, активизирующие речь учащихся.

Одним из видов упражнений, подготовительных к ситуативным, следует считать составление словосочетаний по способу управления или согласования, в зависимости от характера языкового явления. Так, например, при работе над местоименными существительными большую пользу может оказать составление словосочетаний, состоя-

щих из глаголов и местоимений, и установление связи между ними с помощью вопроса. Это упражнение может вызвать большой интерес, если ему придать форму игры: преподаватель составляет списки глаголов, входящий в активный словарь учащихся, поочередно предлагает глаголы учащимся, требуя от них постановки личных местоимений в нужной форме с помощью вопроса.

Учитель. Даю.

Ученик. Даю (кому?) вам.

Учитель. Вижу.

Ученик Вижу (кого?) его. И т. д.

Каждому ученику можно дать по пяти-шести глаголов. Ученик, давший безошибочные ответы, считается победителем.

Построение словосочетаний, по нашему мнению, требует самостоятельности. В то же время они весьма лаконичны и выгодны с точки зрения экономии времени. Кроме того, с их помощью можно максимально сконцентрировать внимание учащегося вокруг изучаемого явления, так как в них, в отличие от предложений с тем же явлением, отсутствуют другие, отвлекающие внимание учащихся, языковые факты.

На разговорных уроках широко следует использовать наглядность. Одним из удачных видов косвенной наглядности при выработке коммуникативных навыков следует считать параллельные серийные картинки. В таком случае описанию можно придать форму разговора, если предложить двум учащимся обращаться друг к другу при передаче содержания картин.

Если серийные картинки целесообразно использовать в младших и средних классах азербайджанских школ, то современная коммуникативная методика предусматривает и усложнение этого приёма в старших классах. Например, можно демонстрировать определённые правила сочетаемости слов разных частей речи после прохождения соответствующей темы с использованием диаскопа со слайдами. Хотя слайды – это статичный материал, меняющий своё содержание по элементарному принципу работы детского калейдоскопа, он представляет собой процесс овладения предметом как постижение живой действительности. При обучении русскому языку в азербайджанской аудитории складывается определенное отношение к нему как источнику инновационной, точнее, страноведческой информации. Во-первых, он имеет прямое предназначение: учитель, переставляя кадры, может дозировать информацию, останавливать прибор с дополнительными комментариями, осуществлять повторы или возвраты объяснение правил орфографии по русскому языку. Во-вторых, косвенное значение здесь имеет «игровой компонент»; с помощью диаскопа со слайдами те или иные правила можно разъяснять ученикам в простой, ясной и доступной форме.

Автоматизации языковых фактов, являющаяся на сегодняшний день одной из актуальных задач, стоящих перед преподавателем, легче всего добиться с помощью серии упражнений, важнейшим среди которых признаётся диктант в школе. Большинство учёных солидарно в том, что именно диктант – это общепризнанная и весьма эффективная форма обучения русскому, то есть неродному для республиканских школ языку. На его основе, собственно, и формируются, речевые и языковые навыки и умения. В зависимости от разных этапов обучения, в своё время предложенных ещё академиком Л.Выготским, они постепенно усложняются, развиваются и совершенствуются.

К диктанту современные лингвисты и методисты вообще относятся как дидактической единице, стремясь к единому воссоединению таких важнейших направлений, как познание системы языка и основных норм, правил общения. Это вполне естественная задача, так как речевое поведение по-разному трактуется в жизненных ситуациях. Но тексты диктантов (особенно в старших классах), подбираются с учётом выделения

определённой тематики, интересующей подростков. В диктанте есть опора на стилевую разновидность речи.

Особенно эффективны диктанты, включающие в себя художественные тексты, так как они, как правило, базируются на образцовых речевых произведениях, что в целом и общем позволяет учителям расширять знания обучающихся по русскому языку. Эта работа прежде всего ориентирует на развитие связной речи учеников. Анализ же художественного текста призван обеспечить взаимосвязанное обучение разным видам речевой деятельности, как-то: слушанию, чтению, говорению, письму.

Тематика диктантов позволяет опытному учителю-методисту опереться на некоторые виды компетенции. Современные исследователи указывают в основном на три: коммуникативная, языковая и страноведческая. Основные правила и нормы этих компетенций, согласно учебным планам, должны сформироваться в сознании учащихся в старших классах.

Коммуникативная компетенция способствует развитию способностей учеников в первую очередь общению на неродном языке. Языковая – знаниям основных законов системы (то есть его ориентируют на развитие грамматических, лексических и синтаксических познаний). Третья – страноведческая – овладению некоторыми познаниями о тех народностях, которые являются носителями этого языка (то есть сведений онациональных и вместе с тем инонациональных обычаях, быте и традициях). В последнем случае учитель может предложить два вида диктантов. 1. О жизни азербайджанского народа (его героях или на бытовую тему, связанную с национальными народными традициями). 2. О жизни народов России с аналогичной проблематикой. Первая будет носить ознакомительно-популяризаторский характер. Освоение второй тематики, бесспорно, будет содействовать углублённому развитию компетенцией учеников азербайджанских школ в области пополнения коммуникативных знаний. Это значительно глубже, чем грамматически верное построение правильных фраз, то есть задача более усложнённая. В свою очередь диктанты с художественными текстами в процессе обучения русскому языку как неродному радикально решают вопрос о широких возможностях использования необходимого учебного материала в целях приобретения ими коммуникативных умений.

Наконец, важно подчеркнуть, что работа в школах с такого рода диктантами способствует скорейшему удовлетворению различных познавательных и интеллектуальных потребностей в зависимости от интересов и психологических мотиваций классов. Диктант на повторение пройденного должен вестись в школах не с целью дидактики, а предназначен прежде всего приносить радость в овладении новыми знаниями. Тем самым формируется основа для дальнейшего и устойчивого интереса к овладению русским языком, навыкам чтения и т.д.

Итак, в статье подняты некоторые узловые вопросы методики преподавания русского языка. Упор сделан на некоторых сложных явлениях, когда среди учеников азербайджанских школ возникает явление интерференции в процессе прохождения тех или иных тем. Учитель приводит примеры на некоторые правила (употребление местоимения, сочетаемостные возможности слов). В статье нашли отражение такие виды работ, как наглядность и диктанты, показана их практическая значимость, а также говорится об эмоциональном воздействии на учащихся.

Литература

1. Анализ художественного текста. Сборник статей под ред. Н.М.Шанского. М.: Педагогика, вып.1, 1975
2. Гальскова Н. Д. Современная методика обучения иностранным языкам: пособие для учителя. М., 2000, 165 с.

3. Стародумов И. В. Опыт методики преподавания русского языка как иностранного // Педагогика высшей школы. 2017, №2, с. 122-125.
4. Чеснокова М.П. Методика преподавания русского языка как иностранного. М.: МАДИ, 2015, 132 с.
5. Щукин А.Н. Методика преподавания русского языка как иностранного. М.: Высшая школа. 2003, 334 с.
6. Яковлев И.П. Интеграционные процессы высшей школе. Л.: Просвещение, 1986, 115 с.

L.T.Məmmədova

**Rus dilinin xarici dil kimi tədrisi zamanı
dil bacarıqlarının avtomatlaşdırılması**

Xülasə

Məqalədə rus dilinin xarici dil kimi tədrisi zamanı dil bacarıqlarının avtomatlaşdırılması yolları öyrənilir. Orada qeyd olunur ki, təlim prosesində şagirdlərin fəallığı bilavasitə müəyyən bacarıqların yiyələnməsi ilə bağlıdır. Fəallığın altında şagirdlərin mənimsənilmiş nitq materialından istifadə etmək bacarığı nəzərdə tutulur. Bundan başqa, fəallığın altında, həmçinin təbii ünsiyyət üçün mənimsənilmiş nitq materialını səfərbər etmək bacarığı nəzərdə tutulur. Bütün bunlar öz xarakterinə görə şagirdlərdə təbii nitqə meylin yaranmasına səbəb olan sisteməlik təlimlər vasitəsi ilə həyata keçirilir.

L.T.Mammadova

**Automation of language skills in teaching Russian as a foreign language
*Summary***

The article deals with the ways of automation of language skills in teaching Russian as a foreign language. It notes that the mastery of certain skills is directly related to the activity of students in the learning process. Under the activity means the ability of students to operate learned speech material. In addition, the activity refers to the ability to mobilize the acquired speech material for natural communication. All this is produced by systematically performed exercises, by their nature can cause students a natural urge to speak.

Rəyçi: dos. S.C.Qasımova

Redaksiyaya daxil olub: 16.01.2019

С.М.РАХМАНОВА

e-mail: sara@mail.ru

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Рустама, 25)

РОЛЬ ПИСЬМЕННЫХ ЗАДАНИЙ В ФОРМИРОВАНИИ НАВЫКОВ УСТНОЙ РЕЧИ

Ключевые слова: основы обучения, методические приемы, научная концепция.**Açar sözlər:** təlimin əsasları, metodik üsullar, elmi konsepsiya.**Key words:** basics of learning, methodical techniques, science concept.

Важную роль в профессиональной подготовке студентов педагогического факультета призван сыграть практический курс русского языка, который должен помочь студентам–азербайджанцам овладеть нормами русской речи в такой степени, чтобы они могли усвоить содержание читаемых на факультетах по-русски теоретических курсов и овладели методикой преподавания иноязыка в школе. Изменение основных целей преподавания русского языка естественным образом приводит к пересмотру научных основ обучения, системы методических приёмов, которые базируются на научной концепции обучения русскому языку как иностранному. Современная методика преподавания русского языка как иностранного стремится к коммуникативно-индивидуализированному обучению, при котором максимально должны учитываться коммуникативные потребности обучаемых, их реальные психологические возможности и индивидуальные особенности.

Конфигуративный метод, разработанный профессором Алиевой И.М. и широко применяемый на занятиях РКИ, позволяет усвоить грамматические формы и синтаксические конструкции, умело и грамотно пользоваться ими в профессиональной деятельности. Суть данной методики заключается в том, что в ходе выполнения языковых (фонетических и лексических) упражнений студентами активизируются слова и словосочетания в их речи. Создавая определенный речевой фон, преподаватель подводит студентов к восприятию текста в виде грамматической информации. Считаем, что такой подход к подаче лингводидактического материала в учебном пособии может служить одним из способов презентации учебного материала по РКИ. Важной особенностью данного метода является и то, что каждый урок (занятие) уже развернуто как методическая разработка конкретной темы и не исключает отступления от главной цели урока – развития речи и усвоения грамматического материала. В качестве примера приведем план занятия с использованием конфигуративного метода. Тема: «Друзья».

Занятие I. Задание № 1. Прочитайте бегло (20 сек). Запомните перевод.

Друзья

№	Слова и словосочетания	№	Перевод
1.	пОсле урОков	1.	dərsdən sonra
2.	идУт домОй вМЕсте	2.	gedirlər (piyada) evə bir yerdə
3.	онИ живУт	3.	onlar yaşayırlar
4.	в однОм домЕ	4.	bir binada
5.	их дом многоэтАжный	5.	onların evi (binası) çoxmərtəbəlidir
6.	у них большОй двор	6.	onların böyük həyəti var
7.	во дворЕ	7.	həyətdə

8.	имеЕтся	8.	var (yerləşir)
9.	красИвый городОк	9.	gözəl şəhərciy
10.	где есть баскетбОльная и	10.	harda var basketbol və
11.	волейбОльная площАдки	11.	voleybol meydançaları
12.	по утрАм	12.	səhərlər
13.	друзьЯ надевАют	13.	dostlar geyinirlər
14.	спортИвные костЮмы	14.	idman geyimləri
15.	дЕлают зарЯдку	15.	edirlər idman
16.	бЕгают	16.	qaçırlar
17.	игрАют в мяч	17.	top ilə oynayurlar
18.	в обЕд	18.	nahar vaxtı
19.	вмЕсте идУт	19.	bir yerdə gedirlər (piyada)
20.	в шкОлу.	20.	məktəbə

Задание № 2. Прочитайте бегло.**Друзья**

№	Слова и словосочетания	№	Перевод
1.	пОсле урОков	1.	dərindən sonra
2.	gedirlər (piyada) evə bir yerdə	2.	идУт домОй вмЕсте
3.	онИ живУт	3.	onlar yaşayırlar
4.	bir binada	4.	в однОм домЕ
5.	их дом многоэтАжный	5.	onların evi (binası) çoxmərtəbəlidir
6.	onların böyük həyatı var	6.	у них большОй двор
7.	во дворЕ	7.	həyətdə
8.	var (yerləşir)	8.	имеЕтся
9.	красИвый городОк	9.	gözəl şəhərciy
10.	harda var basketbol	10.	где есть баскетбОльная
11.	и волейбОльная площАдки	11.	və voleybol meydançaları
12.	səhərlər	12.	по утрАм
13.	друзьЯ надевАют	13.	dostlar geyinirlər
14.	idman geyimləri	14.	спортИвные костЮмы
15.	дЕлают зарЯдку	15.	edirlər idman
16.	qaçırlar	16.	бЕгают
17.	игрАют в мяч	17.	top ilə oynayurlar
18.	nahar vaxtı	18.	в обЕд
19.	вмЕсте идУт	19.	bir yerdə gedirlər (piyada)
20.	məktəbə	20.	в шкОлу

Задание № 3. К данным словам подберите синонимы из второго столбика. Запишите. (Дается по 2 слова). Во втором столбике даются слова в количестве 8 слов: 4 из которых являются синонимами к данным словам, а остальные 4 – это синонимичные пары из общей таблицы синонимов.

Надевать	накидывать, наряжаться, посетитель, визитер, приезжий, мчаться, нестись, уйма.
Бегать	

Задание № 4. К данным словам подберите антонимы из второго столбика. Запишите. (Дается по 2 слова). Во втором столбике даются слова в количестве 8 слов: 4 из которых являются антонимами к данным словам, а остальные 4 – это антонимичные пары из общей таблицы антонимов.

Спортивный	дряблый, враг, хилый, мало, безобразный, зашёл, рассеянность, страшный.
Красивый	

Задание № 5. Выберите и перепишите толкование к данному слову. Запишите. (Дается одно слово). К нему дается два толкования: одно к данному слову, другое взятое из другого текста.

Школа	а) Учебное заведение, которое осуществляет общее образование и воспитание. б) Главные законы государства.

Домашнее задание. Выучить перевод слов. Уметь бегло читать с азербайджанского на русский язык. Переписать 5 раз слова и словосочетания на русском языке из таблицы № 1. Задания № 3,4,5 записать в тетради.

Занятие II. Задание № 1. Прочитайте бегло. Имя прилагательное в начальной форме.

1. Многоэтажный	çoxmərtəbəli
2. Большой	böyük
3. Красивый	gözəl
4. Баскетбольный	basketbol
5. Волебольный	voleybol
6. Спортивный	idman
7. Русский	rus
8. Дательный	yönlük

Задание № 2. Прочитайте бегло. Глагол. (10 сек.)

1. Идти	getmək (piyada)
2. Жить	yaşamaq
3. Есть	var
4. Надевать	geyinmək
5. Делать	etmək
6. Бегать	qaçmaq
7. Играть	oynamaq
8. Употреблять	işlənmək
9. Выйти	çıxmaq
10. Встать	durmaq

Задание № 3. Прочитайте бегло. Имя существительное. (10 сек.)

1. Урок	dərs
2. Дом	ev
3. Двор	həyət
4. Городок	şəhərciy
5. Площадка	meydança
6. Друг	dost

7. Костюм	geyim
8. Зарядка	idman
9. Мяч	top
10. Школа	məktəb

Задание № 4. Прочитайте бегло. Имя существительное. (35 сек.)

М.р.		Ср.р.		Ж.р.	
1. урок	dərs	1. имя	ad	1. площадка	meydança
2. дом	ev	2. число	say	2. зарядка	idman
3. двор	həyət	3. слово	söz	3. школа	məktəb
4. городок	şəhərciy	4. название	ad	4. речь	nitq
5. друг	dost	5. окно	rəncəgə	5. часть	hissə
6. костюм	geyim	6. море	dəniz	6. страна	ölkə
7. мяч	top	7. ружьё	tüfəng	7. квартира	mənzil
8. предмет	əşya	8. исключение	istisna	8. мебель	mebel
9. вопрос	sual	9. толкование	izah	9. работа	iş
10. ребёнок	uşaq	10. движение	hərəkət	10. дружба	dostluq

Задание 5. Прочитайте бегло (15 сек.)**Друзья**

После уроков Эльдар и Эльшан идут домой вместе. Они живут в одном доме. Их дом многоэтажный. У них большой двор. Во дворе имеется красивый городок, где есть баскетбольная и волейбольная площадки.

а) Прочитайте бегло (15 сек.)**Друзья**

Dərsdən sonra ЭльдАр и ЭльшАн идУт домОй вмЕсте. ОнИ *yaşıyırlar* в однОм дОме. Их дом *çoxmərtəbəlidir*. *Onların* большОй *həyəti var*. Во дворЕ имЕется красИвый городОк, где есть баскетбОльная и волейбОльная *meydançaları*. (25-7=18 слов)

б) Прочитайте бегло (15 сек.)**Друзья**

Dərsdən sonra ЭльдАр и ЭльшАн *gedirlər* домОй вмЕсте. ОнИ *yaşıyırlar* в однОм *binada*. Их дом *çoxmərtəbəlidir*. *Onların* большОй *həyəti həyətdə var*. имЕется *gözəl* городОк, где есть баскетбОльная и волейбОльная *meydançaları*. (25-11=14 слов)

в) Прочитайте бегло (15 сек.)**Друзья**

Dərsdən sonra ЭльдАр и ЭльшАн *gedirlər evə bir yerdə*. *Onlar yaşıyırlar bir binada*. *Onların* дом *çoxmərtəbəlidir*. *Onların* *böyük həyəti var*. *Həyətdə gözəl şəhərciy, harda var* баскетбОльная и волейбОльная *meydançaları*. (25-20=5 слов)

Задание № 6. Прочитайте бегло, выучите наизусть. Запишите по памяти.

После уроков Эльдар и Эльшан идут домой вместе. Они живут в одном доме. Их дом многоэтажный. У них большой двор. Во дворе имеется красивый городок, где есть баскетбольная и волейбольная площадки.

Задание № 7. Прочитайте текст по слогам бегло (40 сек.)**Друзья**

ПОс-ле у-рО-ков Эль-дАр и Эль-шАн и-дУт до-мОй вмЕс-те. О-нИ жи-вУт в од-нОм дО-ме. Их дом мно-го-э-тАж-ный. У них боль-шОй двор. Во дво-рЕ и-мЕ-ет-ся кра-сИ-вый го-ро-дОк, где есть бас-кет-бОль-на-я и во-лей-бОль-на-я пло-щАд-ки.

Домашнее задание. Задание № 2.

Прочитайте бегло, выучите наизусть. Запишите по памяти.

Занятие III.**Задание № 1. Прочитайте текст.****Друзья**

После уроков Эльдар и Эльшан идут домой вместе. Они живут в одном доме. Их дом многоэтажный. У них большой двор. Во дворе имеется красивый городок, где есть баскетбольная и волейбольная площадки. По утрам друзья надевают спортивные костюмы, делают зарядку, бегают, играют в мяч. В обед вместе идут в школу (36 слов).

Задание № 2. Прочитайте вопросы к тексту бегло. (10 сек). Ответы запишите.

1. Куда идут друзья после уроков?
2. Кто с кем живёт в одном доме?
3. Какой их дом?
4. Что имеется во дворе?
5. Чем занимаются друзья в спортивном городке?

Задание № 3. Прочитайте бегло (20 сек.). Запомните перевод.**Литература**

1. Алиева И.М. Принципы обучения русскому языку вне языковой среды на основе конфигуративной методики: автореферат дис. ... д-ра пед. наук: Баку, 2010, 84 с.
2. Веденина Л.Г. Теория межкультурной коммуникации и значение слова. ИЯШ, 2000, №5.
3. Воробьев В.В. Лингвокультурология. М., 1998, 365 с.
4. Китайгородская Г.А. Новые подходы к обучению иностранным языкам. МГУ, 1998.
5. Гальскова Н.Д. Теория обучения иностранным языкам. М., 2006, 430 с.

S.M.Rəhmanova**Şifahi nitq bacarıqlarının formalaşmasında yazılı tapşırıqlarının rolu****Xülasə**

Məqalə şifahi nitq bacarığının formalaşmasında rus dilinin xarici dil kimi tədris elmi konsepsiyasına əsaslanan metodik üsullar sistemində yazılı işlərinin roluna həsr olunub.

S.M.Rahmanova**The role of written tasks in the formation of oral speech skills****Summary**

The article is about the role of written works in the formation of oral language skills, a system of teaching methods that are based on the scientific concept of teaching Russian as a foreign language.

*Rəyçi: dos. İ.Ə.Həsənova**Redaksiyaya daxil olub: 18.02.2019*

C.C.ABBASOV

e-mail: mr.javid.abbasov@gmail.com

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

(Bakı şəh., K.Rəhimov küç., 822/23)

MDB ÖLKƏLƏRİ VƏ TÜRKİYƏNİN SÜRƏT QATARLARININ İNKİŞAFI BAXIMINDAN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ VƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏNİN AZƏRBAYCANDA TƏTBİQİ

Açar sözlər: turizm, dəmiryolu nəqliyyatı, sürət qatarı, Müstəqil Dövlətlər Birliyi, dəmiryolu xətləri, relslər.

Ключевые слова: туризм, железнодорожный транспорт, скоростной поезд, Содружество Независимых Государств, железнодорожные линии, рельсы.

Key words: tourism, railway transport, speed train, the Commonwealth of Independent States, railway lines, rails.

MDB ölkələri və Türkiyədə sürət qatarları şəbəkəsinin yaradılması və istifadəyə verilməsində beynəlxalq təcrübənin tətbiqinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. MDB ölkələrinə Azərbaycan, Belarusiya, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Moldova, Rusiya, Tacikistan, Özbəkistan daxildir. Gürcüstan 2008-ci il 18 avqust, Ukrayna isə 2018-ci il 19 may tarixindən bu təşkilatın üzvü deyillər. MDB ölkələri arasında Rusiya, Azərbaycan, Özbəkistan və Qazaxıstanda milli sürət qatarları fəaliyyət göstərir. Türkiyədə sürət qatarı şəbəkəsi 2003-cü ildən etibarən yüksək səviyyədə inkişaf etdirilir. Turizm fəaliyyətini həyata keçirən bölmə həm yerli, həm də beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələr yaradır, turizmin təşkilinə aid müqavilələr bağlayır (1, 18). Azərbaycanda dəmiryolu xətləri müasirləşdirilərkən və sürət qatarları istifadəyə verilən zaman beynəlxalq təcrübələr nəzərə alınaraq effektiv sistem qurulub.

MDB ölkələrində sürət qatarlarının inkişaf xüsusiyyətləri hər ölkədə fərqlidir. Qırğızıstan və Tacikistan hal-hazırda dəmiryolu nəqliyyatında modernləşdirmə işləri və yeni xətlərin çəkilməsi təşkil edilsə də, bu ölkələrdə sürət qatarları yoxdur.

Belarusiyada fəaliyyət göstərən sürət qatarları (Moskva-Minsk-Berlin) Rusiyanın dəmiryolu şirkətlərinə məxsusdur və bu xətlər Rusiyanı digər ölkələrlə əlaqələndirir. Belarusiyanın milli sürət qatarı şəbəkəsi yoxdur.

Moldovada 2003-cü ildən başlayaraq yeni relslərin tikintisinə və mövcud xətlərin modernləşdirilməsinə investisiya ayrılsa da, ölkədə sürət qatarları fəaliyyət göstərmir. Ölkədə siyasi gərginlik ən mühüm problemlərdəndir.

Özbəkistanda 344 km uzunluğunda tikintisinə 11 mart 2011-ci ildə 70 milyon dollar vəsait sərfi ilə başlanan Daşkənd-Səmərqənd və Səmərqənd-Buxara sürət qatarı fəaliyyət göstərir və 2 ən böyük özbək şəhərlərini birləşdirir. Afrosiyob markalı Talqo 250 qatarlar həftədə 7 gün fəaliyyət göstərməklə Daşkənd, Sırdərya, Cizzək və Səmərqənd rayonlarından keçirlər. 2015-ci il 22 avqust tarixindən əlavə 141 km uzunluğunda Qarşi xətti 160 km/s sürətlə fəaliyyətə başladı. Buxaraya da əlavə xəttin çəkilməsinin 2016-cı il 25 avqustda bitməsindən sonra artıq Səmərqənd yolundan başlayaraq 256 km uzunluğunda relslər modernləşdirildi. Sürət qatarlarının hərəkəti ilə Daşkənd və Buxara şəhərləri arasındakı 600 km məsafə artıq 3 saat 20 dəqiqəyə qətimək mümkündür. Köhnə relslər ilə isə bu məsafə 7 saata qətimək olardı.

Qazaxıstanda sürət qatarlarının inkişaf tarixi və xarakteristikaları fərqlidir. 2013-cü il mart ayında bu ölkədə Astana-Almatı şəhərləri arasında 1011 km uzunluğunda sürət qatarı xətlərinin çəkilməsi işlərinə planlaşdırma başlandı. Balxaş gölü ətrafında Sayaq şəhəri yaxınlığında əlavə 10 km xəttin çəkilməsi də planlaşdırılır. Tulpar-Talqo tərəfindən çəkiləcək relslərdə maksimum hərəkət sürəti 250 km/s olması nəzərə alınır və səfər müddəti 5 saat təşkil edəcək. Xərclərin yüksək olması və sənişin-turistlərin tələbinin az olması əsas problemlərdəndir. Qazaxıstandan, həmçinin Moskva-Pekin xəttinin keçməsi də planlaşdırılır.

Rusiyada sürət qatarların inkişaf mərhələsində şərti olaraq 2 dövr ayırmaq olar: birinci dövr 1974-2009-cu illəri, ikinci dövr isə 2009-2019-cu illəri əhatə edir.

Rusiyada sürət qatarların yaranma tarixi XX əsrin ortalarından başlayır. Belə ki, 2 ədəd tədqiqat xarakterli 200 km/s sürətlə hərəkət edən RT-200 və ER-200 markalı qatarlar 1974-cü ildə inşa edildi və 1975 və 1980-ci illərdə qatarların eksperimental-tədqiqi hərəkəti təşkil edilsə də, proyekt zəruri ehtiyat hissələrinin olmaması səbəbindən davam edilmədi. ER-200 markalı qatar 1984-cü ildə, ikinci belə qatar 1992-ci ildə istifadəyə verilsə də, hər iki qatarın fəaliyyəti 2009-cu ildə dayandırıldı.

2009-cu il 26 dekabrda Moskva-Sankt Peterburq xəttində sürəti 250 km/s təşkil edən Sapsan sürət qatarları istifadəyə verildi. 2010-cu il 12 dekabr tarixində Karelian Klass Sm6 markalı sürət qatarları 200 km/s sürətlə Helsinki-Sankt Peterburq relsi ilə fəaliyyətə başladı. Səfərin vaxtı 5,5 saatdan 3,5 saata endi. Qatarlar Rusiya ərazisində 200 km/s, Finlandiya ərazisində isə 220 km/s sürətlə hərəkət edir. 2010-cu il iyul tarixində Moskva-Novqorod şəhərləri arasında Sapsan sürət qatarları hərəkətə başladı. 2018-ci ildə relslərdə təkmilləşdirmə işləri aparıldı.

Rusiyada bir çox yeni xətlərin tikintisi planlaşdırılır. Belə xətlərdən biri 770 km uzunluğunda və qatarların 400 km/s sürətlə hərəkətinə imkan verəcək, 13 saatlıq yolu cəmi 3,5 saata qət etməyi mümkünləşdirəcək Moskva-Kazan Yüksək Sürətli Dəmiryolu Proyehtidir.

Yeni Moskva-Sankt-Peterburq xətti. 2010-cu ilin fevral ayında Sankt Peterburq və Moskva arasında şəhərlərarası qatarla gediş vaxtının 3 saat 45 dəqiqədən 2 saat 30 dəqiqəyə qədər azalması gözlənilən, Avropa standartlarının tələblərinə cavab verə biləcək və 400 km/s sürətlə hərəkət edə biləcək, il ərzində 14 milyon sənişinə xidmət göstərə biləcək sürət qatarı xəttinin inşasının planlaşdırıldığı elan edildi. Hal-hazırda Moskva-Kazan Sürətli Dəmiryolu Proyehtinin başlanmasına görə bu xəttin çəkilməsi ləğv edilib.

Moskva-Rostov və Moskva-Rıqa xətlərinin inşası planlaşdırılsa da, siyasi gərginlik ən mühüm problemlərdən biri olmaqla buna imkan vermir.

Ötən əsrin 90-cı illərindən xarici turizm Türkiyə üçün daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir (3, 321). Türkiyə Dövlət Dəmiryolları təşkilatı tərəfindən 2003-cü ildən başlayaraq yüksək sürətli hərəkətə imkan verən relslərin və sürət qatarlarının inşasına başlandı. Belə ki, ilk dəfə olaraq 533 km uzunluğunda İstanbul-Ankara xətti üzərində Ankara-Eskişehir sürət qatarı relsi 2009-cu il 13 martda istifadəyə verildi. Türkiyə Dövlət Dəmiryolları təşkilatının tabeliyində olan Yüksək Hızlı Tren şirkəti Türkiyədə sürət qatarı xidmətlərini turist və sənişinlərə təqdim edən yeganə şirkətdir. Yüksək Hızlı Tren şirkəti Ankara-Eskişehir-İstanbul və Ankara-Polatlı-Konya dəmiryolu xətlərində fəaliyyət göstərir. Dəmiryolu nəqliyyatında turist qatarları bir qayda olaraq mərkəzi istilik, məcburi ventilyasiya və elektrik işıqlandırma sistemi olan tam metal konstruk siyah kupe vaqonlarından formalaşdırılıb (2, 39).

Azərbaycanda sürət qatarlarına aşağıdakılar aiddir: Bakı-Sumqayıt-Bakı sürət qatarı; Bakı-Ağstafa-Qazax sürət qatarı; Bakı-Tbilisi-Qars sürət qatarı; Bakı-Moskva-Bakı sürət qatarı; Bakı-Gəncə sürət qatarı

2007-ci il 7 fevralda razılaşma imzalandıqdan sonra həmin ilin oktyabr ayında 200 milyon dollar büdcə ilə inşası başlansa da, 2008-ci il Rusiya-Gürcüstan siyasi gərginliyinə görə layihənin inşası işləri müvəqqəti təxirə saldı. 2017-ci ildə istifadəyə verilən Bakı-Tbilisi-Qars sürətli qatar dəmiryolu xətti Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstanın birgə proyehti kimi istifadəyə

verildi. Beynəlxalq turizm sənayesi fəvqəlmilli hava yolları, otel və səyahət firmalarının birləşməsindən yaranır (4, 28).

Bakı-Moskva xətti ilə hərəkət edən sürət qatarları həftədə 3 dəfə fəaliyyət göstərilir. Sürət qatarı 3 gecə ərzində Volqorod-Astraxan-Mahaçqala marşrutu üzrə hərəkət edir.

2018-ci ilin sonlarından istifadəyə verilməsi nəzərdə tutulan Bakı-Gəncə sürət qatarları 159 km/s sürətlə hərəkət etsə də, maksimum hərəkət sürəti gələcəkdə 300 km/saata çatdırılması nəzərdə tutulur. Stadler şirkətinin sürət qatarları istifadəyə verilib. VIP və biznes klas vaqonlarda mini mətbəx, soyuducular, kabelsiz internet fəaliyyət göstərir. Bakı və Gəncə şəhərləri arasında məsafə 372 km olsa da, düz xətlərlə 299 kilometrə endirilib.

Bakı-Sumqayıt-Bakı qatarı dairəvi dəmiryolu üzərində hərəkət etməklə əhalinin gediş-gəlişində və şəhərdaxili hərəkətində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 3 iyun 2015-ci ildə Prezident İlham Əliyev Bakıya gətirilən yeni elektrik qatarı ilə və Bakı-Sumqayıt-Bakı dairəvi dəmir yolunda həyata keçirilən yenidənqurma işləri ilə tanış olmuş, 12 sentyabr 2015-ci ildə isə Bakı sənişin stansiyasında Bakı-Sumqayıt marşrutu ilə hərəkət edən ilk sənişin qatarının yola salınması mərasimində iştirak edərək qatarın yola salınmasını bildirən rəmzi lenti kəsmiş və zəngi vurmuşdur. Bu yol üzərində 10 qatarın hərəkəti nəzərdə tutulmuşdur.

Ədəbiyyat

1. İlqar Hüseynov, Nigar Əfəndiyeva. "Turizmin əsasları". Dərslik. Bakı, 2007
2. Heydərov Şahsuvar, Turizmdə nəqliyyat xidmətlərinin təşkili. Mingəçevir, 2011
3. Məmmədov C. A. Sultanova M. V., Rəhimov S. N. Beynəlxalq turizmin coğrafiyası, Bakı, 2002
4. Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları. "BUTSON-MM" MMC, Bakı, 2016.

Дж.Дж.Аббасов

Сравнительный анализ системы развития скоростных поездов СНГ и Турции и применение международного опыта в Азербайджане Резюме

История развития железнодорожного транспорта начинается с 19-го века через различные этапы индустриализации. Постепенно железные дороги имеют много преимуществ в результате увеличения технических параметров, повышения уровня комфорта и модернизации. К ним относятся высокая мобильность, мобильность, окружающая среда и меньшее загрязнение окружающей среды по сравнению с другими видами транспорта, потребление топлива и ценовое преимущество. В статье проиллюстрирована система развития скоростных поездов в странах СНГ и Турции.

J.J.Abbasov

Comparative analysis of the CIS countries and the development of high-speed trains in Turkey and the application of international experience in Azerbaijan Summary

The development history of the railway transport has been shaped from the 19th century through the various stages of industrialization since the modern era. Gradually, the railroads have many advantages as a result of increased technical parameters, increased comfort levels and modernization. These include high mobility, mobility, environment, and less pollution compared to other types of transport, fuel consumption, and price advantage.

Rəyçi: iqt.e.n., dos. S.M.Əbdürəhmanov

Redaksiyaya daxil olub: 21.01.2019

Ü.B.ABDULLAYEVA*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*
e-mail: u.abdullayeva@gmail.com**Bakı Dövlət Universiteti**

(Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 23)

TELEVİZİYANIN MAARİFLƏNDİRİCİ FUNKSİYASI VƏ BAŞLICA ÖZƏLLİKLƏRİ

Açar sözlər: *televiziya, media, KİV, funksiya, informasiya, maarifləndirmə, davranış, normalar, məsuliyyət.*

Ключевые слова: *телевидение, медиа, СМИ, функция, информация, просвещение, поведение, нормы, ответственность.*

Key words: *television, media, mass-media, function, information, enlightenment, behavior, norms, responsibility.*

Kütləvi informasiya vasitələri, xüsusilə də televiziya xeyli müddətdir ki, cəmiyyətə təsir edəcək kifayət qədər güclü silah hesab olunur. Televiziya – elm, texnika və mədəniyyətin bir sahəsi olub, audiovizual informasiyanın radioelektron qurğular vasitəsilə müəyyən məsafəyə ötürülməsilə bağlıdır.

KİV kimi televiziya yarım əsrdən azacıq çox müddətdir ki, mövcuddur. Hətta tarixi baxımdan bu qısa müddət ərzində insanın vacib sosial tələbatlarından birinə çevrilmişdir. Bu media vasitəsinin cəmiyyətdə rolu artdıqca onun əsas funksiyaları daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpmaqdadır.

Televiziyanın funksiyalarını sadalamamışdan əvvəl funksiya sözünün üstündə dayanaq. Funksiya (lat. – functio -icra). 1.Vəzifə, fəaliyyət dairəsi (2, s.292). Funksiya “məqsəd” anlayışı ilə sıx bağlıdır (10, s. 38).

Funksiya ilə məqsəd arasında bir ünsür də var: metod, üsul, vasitə, televiziya öz məqsədinə çatmaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edir. Məsələn, xalqın maariflənməsi üçün müxtəlif tip verilişlərindən (məs. elmi-kütləvi), sənədli filmlərdən və s. istifadə etmək mümkündür.

Televiziyanın əsas funksiyaları:

1. İnformativ (konkret auditoriyaya vacib, qiymətli faktların çatdırılması);
2. Maarifləndirici (mədəniyyət dəyərlərinin yayımı, mənəvi irsin ötürülməsi və s.);
3. Əyləndirici;
4. Qəbul edilmiş dəyərlərə, ənənələrə əsaslanan tərbiyəvi;
5. Rekreativ və s.

Yuxarıda sadalananlar televiziyanın əsas funksiyaları olsa da, ayrı-ayrı mənbələrdə onlara bəzi əlavələr və dəyişmələr də olur. Onların bir neçəsi ilə tanış olaq. Məsələn, “Телевизионная журналистика” dərslində televiziyanın 7 funksiyası sadalanır:

1. İnformativ funksiya. Bu funksiya ilə televiziyanın cəmiyyətin müxtəlif sahələrində baş verən yeniliklər barədə operativ olaraq tamaşaçıların tanış etməsi qəbul olunub.

2. Mədəni-maarifləndirici funksiya. Bu funksiya ilə televiziyanın auditoriyanı müxtəlif yönlü verilişlər vasitəsilə maariflənməsi nəzərdə tutulur.

3. İnteqrativ funksiya. Bu dərsləyə əsasən inteqrativ funksiyayı həyata keçirən jurnalist birinci növbədə materialla münasibətdə cəmiyyətin tələbatı ilə televizor qarşısında oturan hər bir şəxsin qayğılarını əlaqələndirməyi bacarmalıdır. İnteqrativ funksiyayı televiziyanın bütün proqramları (publisistika, incəsənət, idman, əyləncə) həyata keçirə bilər. Belə ki, bu funksiya digər funksiyalara tətbiq olunaraq müəyyən qədər informativ, mədəni maarifləndirici, təşkilati, tədris və funksiyalar ilə uyğunlaşır.

4. Sosial-pedaqoji funksiya. Bu funksiya idarəedici funksiya kimi də tərif verilir. O, televiziyanın əhaliyə təsirini, siyasi və mədəni dəyərlər yığımı ilə konkret həyat tərzinin təbliğini nəzərdə tutur. Ancaq bu təsir müxtəlif siyasi rejimlərin hökm sürdüyü ölkələrdə müxtəlif olur. Məsələn, totalitar rejimlərdə təbliğat informasiyadan tutmuş incəsənət nümayəndələrinə kimi bütün teleproqramı əhatə edir.

5. Təşkilatçılıq funksiyası. Bu funksiyanın fikirlərin formalaşdırılması və hərəkət təhrik etmə xüsusiyyətini hökumət tərəfindən həyata keçirilən idarə funksiyasından ayırmaq lazımdır. Bu zaman televiziya bəzən özü və ya digər ictimai aksiyanın təşkilatçısı olur.

6. Tərbiyəçilik funksiyası. Bilavasitə jurnalistika ilə bağlı olmayan bu funksiya təhsil alan şəxslərə daimi didaktik materialların göndərilməsini nəzərdə tutur.

7. Rekrativ funksiya. Bu funksiya əsaslanaraq televiziya əyləndirici verilişlər yayımlanır.

Q.Q.Vorobyovun “Твоя информационная культура” kitabında isə televiziyanın 5 funksiyasının adı çəkilir. Bu funksiyaları aşağıdakılardır:

1. reportaj;
2. kinoprokat;
3. tədris;
4. estrada-idman;
5. reklam

Onun (televiziyanın) əsas funksiyası reportaj funksiyasıdır, elə bu səbəbdən də yer üzündəki yarım milyard televizor qəzetlərlə rəqabət aparır (8, s.119).

Vorobyova görə, ikinci funksiyası kinoprokat olan televiziya vasitəsilə videomaqnit filmlərinin yayımı kinoteatrların gələcək mövcudluğu üçün təhlükə yaradır.

Tədris funksiyası “Телевизионная журналистика” dərslində qeyd olunan tərbiyəvi funksiya ilə uyğun gəlir. Qiyabi təhsil sistemindən istifadə edən televiziya bu yolla geniş auditoriyanın ehtiyaclarını ödəyir. Estrada və idman müxtəlif mədəniyyət sahələri olmamalarına baxmayaraq, bu mənbəyə görə onlar birləşirlər. Çünki televiziyanın uzağı yaxın etmək imkanına görə stadionlar boşalır və ansambların çıxışları kamera xarakteri daşıyır.

Reklam funksiyası isə reklam filmləri efirə çıxmasına imkan yaradır.

Yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz hər 2 məxəzdə telejurnalistikanın funksiyalarına müxtəlif mövqedən yanaşmaları təqdim etdik. Belə ki, “Телевизионная журналистика” dərslisinin müəllifləri bu məsələyə sırf peşə, tədris tərəfdən yanaşıblarsa, ikinci kitabın müəllifi buna tamamilə başqa aspektdən baxıb. Göründüyü kimi, ikinci mənbədə (“Твоя информационная культура”) televiziyanı maarifləndirici funksiyası haqqında danışır. Müəllif burada daha çox resetint mövqeyindən çıxış edib.

“Maarifləndirmək” – maarif, elm, bilik, mədəniyyət vermək, savadlandırmaq mənasını verir (1, s. 250).

Deməli, televiziya cəmiyyəti maarifləndirir. Televiziyanın bunun üçün xüsusi bir funksiyası – maarifləndirici funksiyası var. Televiziya bu funksiyasını 2 yolla reallaşdırır bilər:

Birincisi, televiziya ümumilikdə öz yayımı, hər tip verilişləri ilə (informativ, analitik, siyasi, sosial və s.) auditoriyanı maarifləndirir.

İkincisi, televiziya xüsusi maarifləndirici proqramları vasitəsilə maarifləndirici funksiyanı həyata keçirir. Maarifləndirici verilişlərə, yayım növünə kvizlər, viktorinalar, müxtəlif intellektual oyunlar, sənədli filmlər (tarixi, sosial, siyasi, təbiət, elm-texnika və s. ilə bağlı), sosial reklamlar, problem tok-şoular, mədəniyyət ocaqlarından verilişlər, elmi-kütləvi və tədris proqramları və s. aiddir.

Müasir informasiyalı cəmiyyətdə televiziya maarifləndirmə mənbəyi kimi lazımdır mı?

Bildiyimiz kimi, “İnternet” vasitəsilə ən son xəbərləri almaqla bərabər, həm də ixtiyari mövzu ilə bağlı məlumatlar və son yenilikləri toplamaq olar. İnternetin köməyiylə, həmçinin bir çox xarici ölkələrdə yerləşən universitetlərdə qiyabi təhsil almaq mümkündür.

“İnternet”dən başqa, mətbuat orqanlarının və müxtəlif ədəbiyyatları da qeyd etmək lazımdır. Dərin bilik mənbəyi olan kitablar maarifləndirmə baxımından heç də televiziya geri qalmır. Lakin burada bir şeyi nəzərə almaq lazımdır: kitab oxumaq üçün sərf olunan vaxt. Bir şəxs onun üçün maraqlı və maarifləndirici cəhətdən qiymətli bir kitabı əlinə götürürsə, onu oxumaq üçün kifayət qədər vaxt tələb olunur. Televiziya verilişi isə qısa müddət ərzində tamaşaçıya (sözsüz ki, hamıya deyil) müəyyən sahə ilə bağlı maarifləndirici, xeyirli məlumat vermək imkanına malikdir. Bu halda vaxt itkisinin qarşısı alınmış olur. Amma yalnız o halda ki, veriliş hər cəhətdən dəyərli olsun. Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, “Televiziyanın savadlandırma, maarifləndirmə imkanları kitabdan qətiyyən az deyil” (5, s.55).

Televiziya maarifləndirici funksiyasını müxtəlif elm sahələri, təbiət, canlı aləm, qanunlar, insan hüquqları haqqında verilişlərlə, sənədli filmlərlə, mədəniyyət ocaqlarından proqramlarla, problem tok-şoularla, elmi-kütləvi verilişlərlə, sosial reklamlarla, müxtəlif intellektual oyunlarla və s. ilə həyata keçirir.

Xəbərlər aparıcısına verilən tələblərlə tanış olub maarifləndirici verilişlərin aparıcısına qoyulan tələblərin nə qədər mürəkkəb olduğunu təsəvvür etmək çətin deyil. Əgər nəzərə alsaq ki, bu yönümlü proqramlar, adətən, informativ, analitik və bədii-publisistik janrların hər üçündən bəhrələnir.

Hər bir jurnalist müxtəlif məqsədlər üçün televiziya axtarıla, gözlənilə bilər. Kadrda tanış obraz tamaşaçı üçün birinci növbədə, televiziya verilişləri aləmində oriyentir rolunu oynayır. Belə ki, onun hər dəfə ekranda görünməsi resipiyent üçün maraqlı informasiya ilə müşayiət olunur. Personifikasiya daha yüksək səviyyəyə jurnalist ekran hadisəsinin iştirakçısı kimi çıxış etdikdə çəşir. Başqa sözlə desək, tamaşaçı onu sənədli dramatik əsərin “müsbət qəhrəmanı” kimi təsəvvür edib halına acıyır. Nəhayət, üçüncüsü, personifikasiyanın ən yüksək səviyyəsi – bu zaman jurnalisti ekranda özünə görə gözləyirlər, bir fikir lideri mürəkkəb problemlərinə şərhçisi kimi, mənəvi və əxlaqi planda dəyərli bir şəxsiyyət kimi gözləyirlər. Sonuncu fikri misalda izah edim. Elə maarifləndirici verilişlər var ki, onlar müəyyən bir sahə üzrə ixtisaslaşmışlar, məsələn, tibbi, heyvanat aləmi, insan hüquqları haqqında dəyərli məlumatlar, analitik xarakterli informasiyalar verən, insanı düşünməyə vadar edən verilişlər. Çox vaxt belə verilişlərin aparıcıları təsadüfi jurnalistlər olur, yəni həmin bu sadalanan və başqa sahələr üzrə mütəxəssis olurlar. Təcrübə sübut edir ki, müəyyən bir materialın tamaşaçıya çatdırılma səviyyəsinin yüksək olması üçün, maarifləndirici verilişin effektin olması üçün həmin proqramların aparıcıları müəyyən sahələr üzrə ixtisaslaşmış şəxslər olmalıdır. Məsələn, AzTV ilə yayımlanan “Haqqın dərgahı” verilişi bu fikrə əsas ola bilər. Yaxud Rusiya kanallarında yayımlanan bir sıra verilişlər də bu cəhətdən maraqlıdır (“Dialogi o jivotnix”, “Klub puteşestvennikov”).

Televiziyanın maarifləndirici funksiyası müxtəlif kimi intellektual oyunlar, kvizlər, viktorinalar və s. vasitəsilə reallaşır.

Oyunlar Qərb ölkələrinin televiziya proqramlarında kifayət qədər çox yer tutur. Bu da təsadüfi deyil. Qərbdə inkişaf edən oyun sənayesi tezliklə cəmiyyətin respektabelli nümayəndələrinin diqqətindən yayınmayan güclü gəlir mənbəyinə çevrildi. Televiziyanın belə bir oyun marafonundan geri qalmaması təəccüb doğurmur. Təkcə ABŞ-da tamaşaçının sutka ərzində 20-dən çox teleoyuna tamaşa etmək imkanı var – günün birinci yarısı şəbəkə televiziyası, axşama yaxın isə yerli stansiyalar vasitəsilə. Məsələn, “Çərxi-fələk”i auditoriyanın, demək olar ki, 90%-ni əhatə edən 180 yerli stansiya yayımlandırır (9, s.208). Bu tipli verilişlərə kvizlər, viktorinalar, müsabiqələr və s. daxildir. Bu proqram tipləri əyləncə faktorunun iştirakı ilə əhəlinin maariflənməsində yaxından iştirak edirlər.

Kvizlər, nisbətən intellektual tipli oyundur və əsasən bir şəxsin sual və cavabları əsasında qurulur. Amerika televiziyası onunla 50-ci illərdə maraqlanmağa başlayıb. Lakin 1956-cı ilin sonunda bəzi verilişlərdə fırladığın üstü (“21”, “64000 \$-lıq sual”) açıldıqdan sonra kvizlərin şöhrəti azaldı.

Avropada kvizlər qızgın çiçəklənmə dövrü keçirmədilər, onların adaptasiyası nisbətən tədrici, möhkəm və stabil oldu. Amerikada olduğu kimi, burada da onlar televiziyaya radiodan keçdilər və özləri ilə artıq xeyli yığılmış təcrübəni gətirdilər. Janr baxımından onların sonrakı inkişafı xeyli məhsuldar oldu. Əgər Amerika proqramları, əsasən, aparıcı ilə iddiaçı (əksər hallarda tanınmış şəxs) arasında standart dialoq əsasında qurulurdusa, Avropa ölkələri televiziya-larında materialın təqdim edilməsinin digər formaları yarandı. Demək olar ki, Avropa telek-vizlərinin başlıca xüsusiyyəti onların yüksək ixtisaslaşması və konkret istiqamətli olmalarıdır.

Televiziya öz maarifləndirici funksiyasını televiktoralar vasitəsilə də həyata keçirir.

Televiktoralarda suallara bir yox, bir neçə nəfər – komanda, ailə və yaxud sadəcə olaraq, bir neçə iştirakçı cavab verə bilər. Viktorinalarda verilən suallar kvizlərə nisbətən xeyli asandır. Lakin onlar da özlərində iştirakçıların erudisiyasını üzə çıxaran maarifləndirici informasiya daşıyır. Kvizlər kimi viktorinalar da televiziyaya radiodan keçiblər. 50-ci illərdə ilk addımlarını atan viktorinalar tez bir zamanda böyük tamaşaçı rəğbətini qazanırlar. Lakin onlar inkişafının ən yüksək səviyyəsinə ABŞ-da çatırlar. Burada onlar 40-cı illərin sonların-dan yayımlanır. 60-cı illərdə ABŞ-da və Avropa ölkələrində viktorinaların yeni növü ailəvi viktorinalar meydana çıxdı.

Kviz və viktorinalarla yanaşı, öz yayımında yalnız Avropada möhkəmlənən verilişlər oldu. Məsələn, Fransada yayımlanan “Meyo Kino” verilişi 30 ildir ki, ekrandadır. Onun əsas mövzusu fransız və xarici filmlərdir.

Avropa televiziylarında, xüsusilə geniş yer tutan proqramlardan biri də professionallar üçün viktorinalardır. Onlar məzmununa görə müxtəlif olurlar: dülgərlər, balıqtutanlar, fəhlə-lərdən tutmuş elm və istehsalatın texnika, iqtisadiyyat və digər sahələrdə dərin biliklər tələb edən yüksək səviyyəli viktorinalar. Məsələn, “İtaliyada”, “Ustadlar oyunu”, “İngiltərədə”, “Ən yaxşı firma”.

Maarifləndirici vasitə kimi televiziyada tok-şoulardan, əsasən də problem tok-şoulardan istifadə edirlər. Tok-şou ingilis dilindən tərcümədə “talk” – söhbət etmək, danışmaq, fikir mü-badiləsi, “show” – göstərmək, tamaşa etmək mənasını verir. Tok-şouların vətəni ABŞ-dır. Bu-rada əyləncəli tok-şoular da problem tok-şouları yayımlamağa başlayır. Bu tip tok-şoular Vyetnam müharibəsi və sonrakı illərdə adını daha çox doğruldur.

Bütövlükdə götürdükdə tok-şoular əyləncəli, maarifləndirici, problem məzmunlu ola bilər. Məsələn, İngiltərədə maarifləndirici-əyləncəli tok-şoular daha geniş yayılıb (Lüksemburq TV-nin hazırladığı “Tarixlə oyun”). Mütəxəssislərin fikrincə, Amerikada hazırlanan tok-şoular avropadakılara nisbətən sadədirlər və bu sadəlik bir siyasətin nəticəsidir (daha çox tamaşaçı əldə etmək üçün edilir).

Rusiya telekanallarında “Моя имя”, “Свобода слова”, “Большая стирка”, “Про это”, “Отцы и дети” kimi müxtəlif tipli tok-şoular hazırlanırdı, bəziləri indi də yayımlanır. Maarifləndirmə dərəcəsi yüksək olan “Svoboda slova” və “Про это” tok-şouları daha diqqətəlayiqdir.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, tamaşaçının maariflənməsi, savadlanması, bilgilənməsində kviz və viktorinaların müxtəlif növləri, həmçinin digər intellektual oyunların böyük rolu var.

Televiziyanın auditoriyaya verdiyi müsbət cəhətlərdən danışdıqda tamaşaçının da bu prosesdə yerini qeyd etmək lazımdır.

Kütləvi kommunikasiyanın əsas funksiyası individin hər hansı bir birliyə (dövlət, millət, sinif) ideoloji, sosial-psixoloji integrasiyasıdır. KİV-in bu funksiyası yalnız telekanalın tekstlərin quruluşunda ümumi modelə əsaslanması zamanı mümkündür. Əsas tələb – modelin sosial ümumiliyidir. Bu zaman o, bir və ya bir neçə sosial təbəqə deyil, istinasız onların hamısına aid olar. Ən çox yayılmış stereotiplərə müraciət etdikdə bu model homogen (eynimənşəli) auditoriyanı saxlamaqla kifayətlənməyib, əhəlinin kənardan qalmış hissəsini də birləşdirməyə imkan yaradır. Yəni kütləvi kommunikasiyanın əsas funksiyasının yerinə yeti-

rilməsi şərtləri ictimai şüurda olan və müsbət qəbul olunan mədəni və bədii dəyərlərə müraciətə əsaslanır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild. Bakı, 1983
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cild. Bakı, 1987
3. Quliyev E. Televiziya: nəzəriyyə, inkişaf meyilləri. Bakı, 2004
4. Məhərrəmov Q. Televiziya haqqında etüdlər. Bakı, 1996
5. Məmmədov Z. Danışan güzgünün sirri. Bakı, 1985
6. Rüstəmov T. Danışır və göstərir Bakı. Bakı, 1987
7. Борецкий Р. Телевидение на перепутье. Москва, 1999
8. Воробьев Г.Г. Твоя информационная культура. Москва, 1988
9. Галушко Р.И. Западное телевидение и массовая культура. Москва, 1991
10. Телевизионная журналистика. Москва, 1998

У.Б.Абдуллаева

Просветительская функция и ключевые особенности телевидения

Резюме

В данной научной статье рассматриваются просветительская функция и ключевые особенности телевидения, основанные на фактических материалах и его ключевых особенностях.

В связи с этим приводятся конкретные примеры, а также улучшается просветительский характер функций телевизионной журналистики и рассматриваются основные аспекты ее реализации.

Освещенные в статье факты, обстоятельно подтверждают это.

U.B.Abdullayeva

Enlightenment function and key features of television

Summary

The article considers television enlightenment functions based on factual materials and its key features.

In this regard, concrete examples are brought and the enlightenment character of the functions of television journalism is further enhanced, and the main aspects of its realization are considered.

The issue is elucidated on the basis of facts.

Rəyçi: filol.e.d., prof. Q.A.Məhərrəmli

Redaksiyaya daxil olub: 07.01.2019

Ə.H.CABBARLI

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Naxçıvan Dövlət Universiteti

(Naxçıvan şəh., Universitet şəhərciyi)

NAXÇIVANIN MUXTARIYYƏTİ MÜHÜM SİYASİ ƏHƏMİYYƏTLİ HADİSƏ KİMİ

Açar sözlər: Naxçıvan, muxtariyyət, hadisə, müqavilə, inkişaf, torpaq**Ключевые слова:** Нахичевань, автономия, событие, договор, развитие, земля**Key words:** Nakhchivan, autonomy, event, contract, development, land

Naxçıvanın muxtariyyəti tarixi nailiyyətdir, biz bunu qoruyub saxlamalıyıq. Naxçıvanın muxtariyyəti Naxçıvanın əldən getmiş başqa torpaqlarının qaytarılması üçün ona xidmət edən çox böyük bir amildir. Biz bu amili qoruyub saxlamalıyıq.

Ümummilli lider Heydər Əliyev

Tarixdən məlumdur ki, azərbaycanlılara qarşı soyqırım və deportasiyanın ilk kütləvi mərhələsini təşkil edən 1905-1907-ci illərdə ermənilər, Bakı da daxil olmaqla Azərbaycanın bir çox bölgələrində, o cümlədən Naxçıvanda azərbaycanlılara qarşı açıq-aşkar milli qırğın həyata keçirdilər. Dinc azərbaycanlı əhalinin zəif silahlandığı, bunun müqabilində isə hərbi-siyasi cəhətdən çar məmurları tərəfindən hər cür himayə olunan ermənilərin getdikcə daha da azğılaşması nəticəsində Naxçıvan erməni vəhşiliyi ilə üz-üzə qaldı. Bölgənin Naxçıvan, Ordubad, Cəhri, Şıxmahmud, Kültəpə, Əliabad, Çeşməbasar, Tivi, Tumbul və s. onlarla şəhər və kəndlərinin əhalisinə vəhşicəsinə divan tutuldu. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, xalqımıza qarşı yürüdülmən etnik təmizləmə siyasətinin vüsət aldığı elə ilk mərhələdən ermənilərin işğalçılıq planlarında Naxçıvan həmişə əsas yerlərdən birini tutmuşdur.

Erməni işğalının və qanlı cinayətlərinin mütəşəkkil xarakter aldığı 1918-1920-ci illərdə Naxçıvan düşmənin təcavüzünə məruz qalmış, qonşu İqdir, Qəmərlı, Dərələ-yəz və Uluxanlı bölgələri ilə birlikdə burada da azərbaycanlı əhaliyə divan tutulmuş, yüz minlərlə dinc insan öz yurd-yuvalarından didərgin salınmışdı. Dövrün bütün hərbi-siyasi hadisələrinin xalqımız üçün məşəqqətli və ağır dinamikasına baxmayaraq, Naxçıvan əhalisi öz torpaqlarını qəhrəmanlıqla müdafiə etdi, onu Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi qoruyub saxlaya bildi. Həmin illərdə ermənilərin bütün iri dövlətlər – Rusiya, İngiltərə, ABŞ tərəfindən hər cür müdafiə olunmasına baxmayaraq, naxçıvanlıların mübarizə əzmini qırmaq mümkün olmadı.

Lakin hadisələrin gedişatında Azərbaycanın Zəngəzur, Dərələyəz, Qəmərlı, İrəvan, Göyçə mahalları Rusiya və digər imperialist dövlətlərin fəal dəstəyi ilə ermənilər tərəfindən ələ keçirildi və bu ərazilər 1918-ci ildə Azərbaycan torpaqları hesabına yaradılmış erməni dövlətinin ərazisini təşkil etdi. Xüsusən Zəngəzurun işğalından sonra ölkəmizin əsas ərazisi ilə coğrafi cəhətdən ayrı düşmüş Naxçıvanın Azərbaycanın ərazisi kimi qorunub saxlanılması uğrunda çox ciddi hərbi-siyasi və diplomatik mübarizə aparıldı.

Bu baxımdan Heydər Əliyev Naxçıvan tarixi ilə bağlı məsələləri şərh edərkən, bütövlükdə Azərbaycan tarixində olduğu kimi, XX əsrin əvvəllərini xüsusilə fərqləndirir, Naxçıvanın muxtariyyət statusunu şərtləndirən tarixi hadisələrin aydın şərhini verirdi: “Bizim XX əsrdə Naxçıvanın tarixi çox mürəkkəb, ziddiyyətli, çətin olmuşdur. 1917-ci il oktyabr inqilabından sonra – 1924-cü ildə muxtar respublika elan edilməsinə qədər və 1926-cı ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının ilk Konstitusiyası qəbul olunana qədər, nə qədər ağır, çətin və ziddiyyətli proseslər olmuşdur. Ermənistanın daşnak qüvvələri, xüsusən XX əsrdə, ondan əvvəl də həmişə Naxçıvana göz dikmişlər, qəsd etmişlər, Naxçıvanı ələ keçirmək istəmişlər... Təəssüf etmək olar ki, Naxçıvan torpaqlarının bir qismi bəzi hallarda ermənilərin əllərinə keçib, ancaq Naxçıvan öz ərazisini, əsasən, qoruyub saxlamışdır... Bütün bunlar tarixin səhifələ-

ridir. O vaxtlar Naxçıvana göz dikənlər çox idi. Onun məhz Azərbaycanın tərkibində olmasını bir daha təsdiq etmək üçün o belə beynəlxalq müqavilələrdə öz əksini tapmışdır. 1921-ci ilin mart ayında Moskva müqaviləsi və 1921-ci ilin oktyabr ayında Qars müqaviləsi bağlanmışdır... Eyni zamanda bunlar Azərbaycanın torpaq, ərazi bütövlüyü uğrunda gedən prosesləri və onların nəticələrini əks etdirən faktlardır. Beləliklə, Naxçıvan çətin bir dövr yaşayıb, sonra Azərbaycanın tərkibində muxtar respublika kimi fəaliyyət göstərirdi” (2, s.75-79).

Naxçıvanın tarixi taleyi 1921-ci ildə bağlanmış Moskva və Qars müqavilələri ilə həll edildi. Belə ki, maraqlı tərəflər məhz həmin müqavilələrlə Naxçıvanı Azərbaycanın tərkibində muxtar ərazi elan etdilər. Naxçıvana Azərbaycanın tərkibində muxtar respublika hüququnda muxtariyyət statusunun verilməsi isə bir neçə mərhələdən sonra reallaşdı. 1921-ci il martın 16-da Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası yaradıldı. 1923-cü ildə bu qurum Naxçıvan Diyarı adlandırıldı. Azərbaycan Mərkəzi İnqilab Komitəsinin 1924-cü il 9 fevral tarixli dekreti ilə Naxçıvan Diyarı Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasına (MSSR) çevrildi. Heydər Əliyevin sözləri ilə desək: “Bu, Azərbaycan xalqının olduqca mürəkkəb bir siyasi şəraitdə əldə etdiyi böyük tarixi nailiyyət idi”.

Bu baxımdan “Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illiyinin keçirilməsi haqqında” Prezident Heydər Əliyevin 4 fevral 1999-cu il tarixli Fərmanı çox böyük tarixi və siyasi əhəmiyyətli hadisə idi. Bu fərman Naxçıvana muxtariyyət statusunun verilməsinin dövlət səviyyəsində qeyd olunması ənənəsinin davam etdirilməsi idi.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin Naxçıvanla bağlı qoyduğu ənənələr bu gün də Azərbaycanda dövlət səviyyəsində davam etdirilir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin imzaladığı “Naxçıvan Muxtar Respublikasının 80 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” 2004-cü il 9 fevral, “Naxçıvan Muxtar Respublikasının 85 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” 2009-cu il 6 fevral, “Naxçıvan Muxtar Respublikasının 90 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” 2014-cü il 14 yanvar tarixli Sərəncamlar ulu öndər Heydər Əliyevin bu sahədəki ideyalarının yaşadılmasına, təşəbbüslərinin və ənənənin inkişaf etdirilməsinə xidmət edir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının 80 illik yubileyi münasibəti ilə təntənəli mərasimdə iştirak edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Naxçıvanın ölkəmiz üçün əhəmiyyətindən danışaraq deyirdi: “Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın əsas hissəsindən təcrid olunmuş vəziyyətdə yaşayır. Naxçıvan Heydər Əliyevin doğma vətənidir. Mən də bu hisslərlə yaşayıram. İstəyirəm biləsiniz ki, mənim də qəlbimdə Naxçıvanın xüsusi yeri var və bu yer çox böyükdür. Bu torpaq mənim də Vətənimdir, mənim övladlarımda da Vətənidir. Əminəm ki, biz – Heydər Əliyevin davamçıları Naxçıvanı da, Azərbaycanı da Heydər Əliyevin yolu ilə inamla yeni qələbələrə doğru aparacağıq” (4, 2004, 16 may).

“Naxçıvan Muxtar Respublikasının 85 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” Sərəncamda qeyd edilir ki, muxtariyyətin 85 illiyinin qeyd olunması olduqca mühüm və zəruri hadisədir. Çünki Ermənistanın təcavüzkar siyasəti nəticəsində Azərbaycandan qismən təcrid olunmuş vəziyyətdə, blokada şəraitində yaşamaq məcburiyyətində qalan, bədnam qonşuların əsassız ərazi iddialarının obyektı olan Naxçıvanın tarixinin hələ də tədqiq edilməyə ehtiyacı olan səhifələri açılmalı, Azərbaycanın qədim və zəngin tarixə, mədəniyyətə və çoxəsrlik dövlətçilik ənənələrinə malik olan bu diyarın tam dolğun, obyektiv tarixi xalqımıza, dünya ictimaiyyətinə olduğu kimi, çatdırılmalı, erməni siyasətçilərinin tarixi saxtalaşdırmaq cəhdlərinə tutarlı cavab verilməlidir (1, 2009, 10 fevral).

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin muxtar respublikanın 90 illik yubileyinin keçirilməsi ilə bağlı imaladığı Sərəncamda müstəqillik dövründə apardığı böyük mübarizəyə və əzmə görə Naxçıvana və naxçıvanlılara çox yüksək qiymət verilmişdir: “Naxçıvan əhalisinin milli istiqlal ideyalarına bağlılıq nümayiş etdirərək dövlət müstəqilliyimizin bərpası, qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsində müstəsna xidmətləri vardır. Bu gün yüksək potensiala malik muxtar respublika bütün dövlət proqramlarını, infrastruktur layihələrini böyük uğurla həyata keçirməsi sayəsində ölkədə dinamik inkişaf xəttinə uyğun, fasiləsiz aparılan iri-

miqyaslı quruculuq, abadlıq işlərinin fəal iştirakçısıdır. Naxçıvan hazırda mötəbər beynəlxalq tədbirlərin təşkil olunduğu məkana çevrilmişdir” (3, s.4).

Ümumiyyətlə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının yubiley tədbirlərinin böyük təntənə ilə ümumdövlət səviyyəsində qeyd edilməsi xalqımızın dünəni, bu günü və sabahı üçün çox mühüm siyasi əhəmiyyəti olan hadisə idi.

Bu gün Naxçıvan Muxtar Respublikası uğurla inkişaf edir, yeni-yeni nailiyyətlər qazanır. Naxçıvanın muxtariyyətini möhkəmləndirən mühüm amillərdən biri də şübhəsiz, ötən 95 il ərzində burada gedən sosial-iqtisadi inkişafdır. Naxçıvan günü-gündən inkişaf edir. Bu barədə danışan Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbov deyib: “Bu gün Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən başlanan, Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam və inkişaf etdirilən yeniləşmə və quruculuq xətti muxtar respublikada həyatın bütün sahələrini əhatə etmişdir. Qarşıda dayanan əsas vəzifə blokada vəziyyəti ilə bağlı yaranan çətinliyi aradan qaldırmaq, əhalinin məşğulluğunu təmin etmək, yeni infrastruktur, emal və sənaye sahələri yaratmaq, sosial sahələrin – təhsilin, mədəniyyətin, səhiyyənin və elmin daha da inkişaf etməsinə nail olmaqdır” (5).

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan” qəzeti.
2. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. 43 cildə. Bakı: Azərnəşr, XIV c., 2005, 520 s.
3. Naxçıvan Muxtar Respublikası – 90. Naxçıvan MR Ali Məclisi. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2014, 104 s.
4. “Şərq qapısı” qəzeti
5. <https://azertag.az>

А.Г.Джаббарлы

Автономия Нахичевана как важное политическое событие

Резюме

Как известно, дашнакские силы Армении, в частности в двадцатом веке, а также до этого всегда хотели владеть Нахичеваном, совершали нападения и хотели захватить эту часть Азербайджана ... К сожалению, в некоторых случаях часть земель Нахичевана перешла в руки армян, однако Нахичеван в основном сохранила свою территорию ... Все это – страницы истории. В то время многие хотели владеть Нахичеваном. Очередное подтверждение, что она была именно в составе Азербайджана, находит свое отражение в таких международных договорах, как Московский договор, заключенный в марте 1921-го года и Карсский договор, заключенный в октябре 1921-го года.

В статье затрагивались данные вопросы, а также было освещено проведение юбилеев Нахичеванской Автономной Республики.

A.H.Jabbarli

Autonomy of Nakhchivan as significant political event

Summary

As we know, dashnak powers of Armenia aimed to capture Nakhchivan always and especially in XX century. It is pity to say that, a part of Nakhchivan lands was sometimes occupied by armenians, but mainly Nakhchivan was able to protect and preserve its territory. All of these are the pages of history. Again for approving that Nakhchivan is within the territory of Azerbaijan, such fact was reflected in international contracts. Moscow contract was concluded in March 1921 and Gars contract was concluded in October 1921.

Article was mainly devoted to such matters, and holding of anniversary of Nakhchivan Autonomic Republic was enlightened in this article

Rəyçi: akad. İ.Hacıyev

Redaksiyaya daxil olub: 29.01.2019

M.A.ƏHMƏDOV*fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent***Bakı Slavyan Universiteti***(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)*

AZƏRBAYCANDA TELEXƏBƏR APARICILIĞINDA XƏBƏRİ ÇATDIRMA PRİNSİPİ VƏ NİTQ PROBLEMI

Açar sözlər: *televiziya, jurnalistika, teleaparıcı, xəbər aparıcı, teleaparıcılarda nitq problemləri, nitqin əsas prinsipləri, etik prinsiplər.*

Ключевые слова: *телевидение, журналистика, телеведущий, ведущий новостей, проблемы с речью у телеведущих, основные принципы речи, этические принципы.*

Key words: *television, journalism, TV presenter, news presenter, problems with speech at TV presenters, basic principles of speech, ethical principles.*

Müasir dövrdə jurnalistin üzərinə düşən əsas vəzifə xəbəri operativ, obyektiv və sadə dildə auditoriyaya çatdırmaq olsa da, amma bu amillərlə yanaşı, xəbərin çatdırılması zamanı önəm verilməli olan bir sıra digər keyfiyyətləri də unutmaq olmaz. Hər hansı bir materialı hazırlayarkən informasiya axınına düşüb hadisəni yalnız xəbər dili ilə ictimaiyyətə çatdırmaq heç də önəmli deyil. Önəmli olan odur ki, xəbərə fərqli mövqedən yanaşmaq və onu tam fərqli qaydada işləyib təqdim etməkdir. Yalnız bu halda jurnalist və həmin jurnalistin təmsil etdiyi televiziya kanalı öz bacarığını, eləcə də peşəkarlıq keyfiyyətlərini nümayiş etdirmiş olar.

Əlbəttə, yaxşı bilirik ki, xəbər günümüzün ən çox tələb olunan “qidasına” çevrilib. Bu üzdən də hər bir televiziya kanalı auditoriyanı ən yeni operativ və tərəfsiz xəbərlə təmin etmək üçün güclü rəqabət şəraitində çalışmağa məcburdur. Amma burada xəbər aparıcısının fiziki, mənəvi, intellektual və sosial göstəricilərinin vəhdət təşkil etməsi çox vacibdir. Bu kimi amilləri nəzərə almaq mütləq lazımdır. Bu mənada əgər xəbər aparıcısının nitqinə qoyulan əsas tələblərə diqqət yetirsək, burada diksiyanın dəqiq, aydın, bir sözlə qüsursuz olmasının vacibliyini görəcəyik. Məsələn, səsin tembrri çox yüksək, həm də çox bəm olmalıdır. Səsdə müəyyən fərdilik, xüsusiyyət sezilməlidir. Nitqin tempi hədsiz iti, eyni zamanda çox asta olmalıdır. Çünki xəbər mətni yazıldığı kimi, deyil, deyildiyi kimi, oxumalıdır. Əgər teleaparıcı xəbəri oxuyarkən əlindəki kağızdan oxumaq məcburiyyətində qalarsa, o zaman tez-tez kameraya baxmalıdır. O, başını çox tərpətməməli və mimikadan yerində istifadə etməlidir. Canlı yayım zamanı redaktorun təlimatlarına uyğun hərəkət etməli, burada baş verən hər hansı bir ekstrimal vəziyyət və hadisələri tamaşaçıya bildirməməlidir. Teleaparıcı, ilk növbədə, özü xəbərə nəzarət etməyi bacarmalıdır. Çünki xəbərə nəzarət edə bilməyən aparıcı tamaşaçıya öz həyəcanını və hər hansı bir ekstrimal vəziyyəti bürüzə vermiş olacaqdır. Buna görə də, teleaparıcı istənilən xoşagəlməz halların qarşısını almaq üçün efirə hazırlanan xəbərləri efirdən öncə hər hansı sual və qeydini redaktorla mütləq dəqiqləşdirib aydınlaşdırmalıdır. Teleaparıcı xəbəri tamaşaçı üçün anlaşıqlı və mümkün olan qədər sadə dildə ifadə etməyi bacarmalıdır. Sözsüz ki, ilk növbədə, onun nitqi təmiz, qüsursuz, həm də dialekt və şivələrdən uzaq olmalıdır. Buna görə də peşəkar olmaq istəyən aparıcı nitq mədəniyyətini daim inkişaf etdirməlidir.

Əlbəttə, digər KİV növləri ilə müqayisədə televiziya jurnalistikası xüsusilə sözcülüyə qarşıdır. Buna səbəb, ilk növbədə, vizuallıq və vizuallığın yaratdığı aydınlıqdır. Lakin bu üslub heç də həmişə yararlı olmur. Odur ki, jurnalist əksər hallarda kadrarxası sözlərə müraciət etməklə hadisəni və ya ictimai, siyasi, sosial xarakterli problemi daha aydın şəkildə çatdırmağa çalışır. Bu zaman sözləri qısa, anlaşıqlı qaydada yazmaq və tələffüz etmək əsas şərtlərdən biridir. Çünki tamaşaçıya çatdırılacaq xəbərin nə dərəcədə səmərəli alınacağı və ictimai önəm kəsb edəcəyi bilavasitə bundan da asılıdır.

Məsələn, tanınmış telejurnalist Rövşən Rafiqoğlu özünün “Lider jurnalist” kitabında gənc aparıcılara tövsiyə etdiyi, televiziya nitqində önəm verilən əsas prinsipləri aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

– Televiziyada sizin tamaşaçıya müraciət etmək, nəyisə çatdırmaq üçün yalnız bir imkanınız olur. Odur ki, dinləmə və qavrama şəraitinin spesifikliyini nəzərə almalı, sözlərin mənasına, cümlələrin məntiqi vurğusuna xüsusi önəm verməlisiniz;

– İstər kadrda, istərsə də kadrarxası mətnlərdə nitqin emosionallığı və obrazlılığı daim diqqət mərkəzində olmalı, xüsusən emosionallıqdan geniş istifadə olunmalıdır;

– Söz və təsvir sırası arasında qarşılıqlı əlaqə olmalıdır. Təsvirin verdiyi vizual informasiya sözdə təkrar edilməlidir;

– Süni pafos və qondarma ifadələrdən qaçın. Nə qədər təbii olsanız tamaşaçı bir o qədər sizi özünə yaxın və doğma biləcək;

– Yarımçıq cümlələr və qısa replikalar televiziya nitqində yolverilməzdir;

– Qavrama amilinə görə sürətli nitq, zaman amilinə görə isə ağır temp qəbul edilməzdir. Orta temp götürün, sürətli oxu tərzini zaman-zaman yaranacaq” (10; səh. 74).

Əlbəttə, bu tələblərdən hər hansı birinə biganəlik süjetin təsir dərəcəsinə xələl gətirir, danışan adama, onun dediyi sözə inamı azaldır. Teleaparıcı iş zamanı gün ərzində dəfələrlə əcnəbi adlara, sözlərə rast gəlir. Onların düzgün tələffüzü isə həmin jurnalistin dünya görüşündən, savadından xəbər verir. Odur ki, aparıcının nitqinin düzgün və qüsursuz olması üçün qeyd olunan tələblərə riayət edilməlidir.

Hər hansı bir teleproqram və ya veriliş aparıcısının nitqi əcnəbi dillərə məxsus söz və ifadələrdən mümkün olan dərəcədə uzaq olmalıdır. Çünki ehtiyac olmadan belə sözləri, həmçinin terminləri akademik dilə çevirmək nitqi korlamağa gətirib çıxarır. Televiziya verilişlərinə xas olan kütləvilik prinsipinə əsasən onu deyə bilərik ki, hər kəsin qavraya biləcəyi dil, məhz jurnalist nitqinin təmizliyindən çox asılıdır. Bu təmizlik isə ilk növbədə, teleaparıcının doğma dilə olan münasibətini, hörmətini və sevgisini ehtifa edir.

Televiziya tamaşaçısı üçün informasiyanın qavranılmasında aparıcının danışq tempı və səs amili də mühüm rol oynayır. Tempin xarakteri ilə bağlı professor Nəsir Əhmədli bildirir: “Temp sözlərin hansı sürətlə tələffüz olunduğunu göstərir. İnsan normal şəraitdə danışarkən bir dəqiqədə təxminən 125 söz işləyir. Lakin radio və televiziyada verilişin xarakterindən asılı olaraq bu tezlik artıb-azala bilər. Məsələn, informasiya proqramlarında temp adi tərzdən yüksək, analitik verilişlərdə adi tərzə bərabər, bədii verilişlərdə isə adi tərzdən aşağı olur” (7; 141).

Bu baxımdan aparıcının səsi, danışq tempı, nitq ifadəliliyi xəbərin çatdırılmasında böyük önəm kəsb edir.

Bütün bunlarla yanaşı, burada teleaparıcının “səs obrazı” məsələsi də vardır ki, bu, daha çox xəbərin xarakterindən asılı olur. Məsələn, informasiya proqramlarında xoş xəbəri çatdırarkən aparıcıda yüksək səs tonu, tempin nisbətən artırılması və dərinlən nəfəsalma baş verir. Kədərli xəbəri çatdırarkən isə tempin azalması, tonun aşağı düşməsi duyulur. Bu amil tamaşaçı tərəfindən informasiyanın qavranılmasına yaxşı təsir edir. Odur ki, səsin emosional gücü, təsir imkanları danılmazdır. Səs tonunun qulağa yatımlı olmaması, düzgün köklənməsi xəbərin tamaşaçı tərəfindən qəbul edilməsinə mənfi təsir edir. Teleaparıcı nitqində səsin tembrı də müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Tembr səsin rənglərini və xarakterini müəyyənləşdirən ən əsas keyfiyyətlərdəndir. Buna görə də aparıcının səsi xoşagəlimli, rəvan və qulağayatımlı olmalıdır. Çünki tamaşaçı mənfi emosiya yaradan nazik çığırılı və ya kobud səsləri qəbul etmir.

Tanınmış telejurnalist Elçin Əlibəyli özünün “Televiziya nəzəriyyəsinin əsasları” kitabında yazır: “Psixoloqların tədqiqatlarından aydın olur ki, seyrçi informasiyanı qavramaqdan çox, özü ilə eyniləşdirdiyi aparıcının davranışı əsasında yaranan yaşantı ilə ya baş verən hadisəyə yoluxur, ya da özünü müdafiəyə qalxır. Seyrçi aparıcını özü ilə bərabər tutaraq ondan

səmimiyyət, hörmət, ehtiram tələb edir. Əks halda yaşantı və bunun nəticəsində kommunikasiyaya girmə alınmır, seyrçi başqa kanal seçir" (6).

Azərbaycan Respublikasının Milli Televiziya və Radio Şurası tərəfindən "Azərbaycan ədəbi dilinin qorunmasında və inkişafında KİV-in rolu" mövzusunda keçirilən konfransda çıxış edən Prezidentin ictimai-siyasi məsələlər üzrə köməkçisi Əli Həsənov deyir: "Dil bir toplumu digərlərindən fərqləndirən etibarlı vasitədir. Ümummilli lider Heydər Əliyev deyirdi ki, millətin milliliyini təsdiq edən onun dilidir. Azərbaycan dili dövlətimizin əsas atributlarından biri olmaqla yanaşı, azərbaycançılıq ideologiyasının da mühüm elementi, onun dual funksiya daşıyan siyasi və sosial-mədəni dayaqdır. Dövlət dili respublikamızda bərqərar olmuş milli həmrəyliklə cəmiyyətimiz üçün xarakterik olan multikulturalizmin vəhdətini təmin etməyə, yəni azərbaycançılıq məfkurəsinin əsas məqsədlərindən birinə çatmağa imkan verir. Məhz bu amillər bizdən dövlət dilinin istifadəsinə və inkişafına daim həssaslıqla yanaşmağı tələb edir" (1).

2000-ci illərdə Azərbaycan dilinin təkmilləşdirilməsi, latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçməsi, "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" qanunun qüvvəyə minməsi, dövlət tərəfindən ana dilinə olan diqqəti təsdiqləyir. Bununla yanaşı, ölkə Prezidenti İlham Əliyev 2015-ci ildə AMEA-nın 70 illiyinə həsr edilmiş toplantıda çıxış edərkən dövlət dilinin kənar təsirlərdən qorunması və saflığının təmin olunmasının vacibliyini vurğulayaraq, lazımsız yerə Azərbaycan dilində yad kəlmələrin işlədilməsinin əleyhinə olduğunu bildirmişdir.

Yeri gəlmişkən, ölkə Prezidenti dövlət dilinin tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi üçün geniş tədbirlər həyata keçirərək 2004-cü il yanvarın 12-də imzaladığı "Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında", 2004-cü il yanvarın 12-də "Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında", eləcə də 2007-ci il 30 dekabrda "Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin Azərbaycan dilində nəşri nəzərdə tutulan əsərlərinin siyahısının təsdiq edilməsi haqqında" sərəncamları bu istiqamətdə böyük rol oynayıb (2; 3; 5).

Sözsüz ki, Azərbaycan dilinin qorunması işi ilk növbədə KİV-in, xüsusən də televiziya apriçılarının vəzifə borcudur. Lakin televiziya proqramlarında, o cümlədən mətbuatda dövlət dilinin norma və prinsiplərini kobud şəkildə pozan söz və ifadələrin işlədilməsinin tez-tez şahidi oluruq.

Televiziya verilişlərinin aparıcı jurnalistləri öz nitqlərinin aydınlığı, saflığı və gözəlliyi qayğısına qalarkən dilimizin fonetik sisteminin mühüm ünsürü olan vurğunu da yaddan çıxarmamalıdırlar. Çünki müşahidələr və təcrübə ədəbi tələffüz anlayışının vurğu ilə çox sıx bağlı olduğunu göstərir. Burada jurnalist nitqində tez-tez müşahidə olunan tələffüz qüsurları çox zaman vurğunun işlənmə məqamının düzgün müəyyənəşdirilməsi zəminində baş verir.

Məsələn, apriçılarda rast gəlinən vurğu ilə bağlı problemlərə toxunan Nizami Xudiyev qeyd edir ki, "... ədəbi dilimizin doğma sözlərində, adətən, vurğu sözün son hecasının üzərinə düşür. Lakin televiziya verilişlərinin aparıcıları arasında tələffüzdə vurğu ilə əlaqədar bu ədəbi dil normasının gözlənmədiyi az müşahidə olunmur. Məsələn, "başqa" əvəzinə "başqa", "çağır" əvəzinə "çağır", "bütün" əvəzinə "bütün", "oxu" əvəzinə "oxu" kimi deyimlərə az rast gəlmirik. Bununla belə, telejurnalistlərimiz arasında vurğu ilə bağlı kütləvi tələffüz qüsurları, adətən, yad mənşəli, əcnəbi sözlərin deyimində müşahidə olunur. Məsələn, Homer Homer kimi, Paris Paris kimi, kafedra kafedra kimi və s. tələffüz olunur" (8).

Bu kimi qüsurlar nəzərə alınaraq hələ 2012-ci ilin mayında ölkə Prezidenti tərəfindən "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələbinə uyğun istifadəsi və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında" sərəncam imzalanmışdır.

Qeyd edək ki, Dövlət Proqramının məqsədi Azərbaycan dilinin istifadəsinə və tədqiqinə dövlət qayğısının artırılmasını, Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsini, ölkədə dilçilik araşdırmalarının əsaslı surətdə yaxşılaşdırılmasını, dilçiliyin aparıcı istiqamətlərində fundamental və tətbiqi tədqiqatların inkişafına yönəldilmiş

yaradıcılıq səylərinin birləşdirilməsini və dilçiliyin müasir cəmiyyətin aktual problemləri ilə əlaqələndirilməsini təmin etməkdir (4).

Sərəncamdan görünür ki, ana dilinin KİV-də işlənməsində fonetik, sintaktik və semantik normalardan ciddi yayınmalar mövcuddur. Dövlət dilinin bütün imkanlarından hər zaman lazımınca istifadə edilmir, yerli-yersiz yad ünsürlər dilimizə gətirilir. Aidiyyəti qurumlar isə bu təsirlərə qarşı ciddi mübarizə aparmır. Mətbuat orqanlarında geniş yayılmış ədəbi dil normalarından yayınmalar bir çox halda təhlil olunub lazımi nəticələr çıxarılmır. Filmlərin dublyajında və xarici dillərdən edilən bədii və elmi tərcümələrdə nöqsanlar müşahidə olunur, küçə və meydanlardakı reklamlarda adi qrammatik qaydalar gözlənilmir. Sərəncamda, eyni zamanda Azərbaycan dilinin internet sahəsində tətbiqinə diqqətin artırılmasının vacibliyi və digər məsələlər də xüsusi qeyd olunur. Təəssüf ki, 2012-ci ildə imzalanmış sərəncamda sadalanan nöqsanlar bu gün də öz həllini hələ ki yetərincə tapmayıb.

Medianın dil problemlərinə münasibət bildirən dilçi alim Nizami Cəfərov televiziyalarda müğənnilərin aparıcılıq etməsini pisləyərək qeyd edir ki, "...bir cümlədə beş söz varsa, onun beşini də səhv deyirlər. Hesab edirəm ki, aparıcının dilindəki qüsura görə televiziya rəhbəri məsuliyyət daşımır. Aparıcılar özləri düzgün şəkildə danışmağı öyrənməlidirlər".

Amma tanınmış televiziya aparıcısı, AzTV-nin keçmiş diktoru Nailə İslamzadə məsələyə münasibət bildirərək dilçi alimlə razılaşıb. O, "məncə, məsuliyyəti elə televiziya rəhbərləri daşıyır, çünki aparıcıları işə onlar qəbul edir. Bu zaman diqqətli olmalıdırlar, səlis, ədəbi dildə doğru danışmayan, dil qusurları olan, tələffüzdə kobud səhvlərə yol verənləri aparıcı vəzifəsinə qəbul etməməlidirlər" – deyir (9).

Əslində burada Nailə İslamzadənin məsələyə münasibəti daha məntiqlidir. Televiziya verilişlərində nitqin sərrastlığı, ilk növbədə, fikir və dil vəhdətinə xidmət edir. Sözsüz ki, hansısa müğənni ifa etdiyi mahnılara görə tamaşaçılar tərəfindən sevilə bilər. Amma bu, onun teleaparıcılıq etməklə ana dilinə xələl gətirməsinə bəraət qazandıra bilməz. Odur ki, həqiqətən də, televiziya rəhbərləri bu işdə daha məsuliyyətli olmalı və aparıcılığa iddia edən, ona məşhurluq prizmasından baxan, amma ana dilində səlis danışa bilməyən adamları aparıcı vəzifəsinə qəbul etməməlidirlər.

Son olaraq onu qeyd etmək ki, ilk növbədə, aparıcının nitqi təmiz və qüsursuz, dialekt və şivələrdən uzaq olmalıdır. Peşəkar aparıcı nitq mədəniyyətini daim inkişaf etdirməlidir. Çünki ictimai fikrə təsir imkanları baxımından televiziya və radionun digər KİV növlərinə nisbətən daha səmərəli olduğunu nəzərə alsaq, burada teleradionun birmənalı olaraq dövlət dilinin qorunub saxlanılması, inkişafı və zənginləşdirilməsi üçün böyük imkanlara malik olduğunu aydın görürük. Əgər bu imkanlardan səmərəli istifadə edilsə, cəmiyyətdə səfərbəredici vasitəyə malik olan dövlət dilinin qorunmasını daha yaxşı təmin etmək olar.

Televiziya və radio verilişlərində yazılı, həmçinin elektron mətbuatda Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına əməl olunmasını təmin etmək üçün teleradio, ümumiyyətlə kütləvi informasiya vasitələri sahəsində çalışanların dil hazırlıqlarının yüksəldilməsi istiqamətində mütəmadi olaraq müvafiq təlimlər aparılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycan ədəbi dilinin qorunmasında və inkişafında KİV-in rolu" mövzusunda konfrans keçirilib <http://www.bmm.az/news.php?id=48002>; 06.10. 2017 saat 11:00
2. Azərbaycan Respublikası prezidentinin "Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında" Sərəncamı http://anl.az/el/latin_qrafikasi/ps.php.
3. "Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında" Azərbaycan Respublikası prezidentinin Sərəncamı <http://www.e-qanun.az/framework/5426>
4. Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı <http://az.president.az/articles/7744>; 09 aprel, 2013, 19:20.

5. "Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin Azərbaycan dilində nəşri nəzərdə tutulan əsərlərinin siyahısının təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası prezidentinin Sərəncamı <http://www.azlibnet.az/pdf/serencamlar/sr6.pdf>

6. Elçin Əlibəyli. "Televiziya nəzəriyyəsinin əsasları". Bakı, "ELM", 2011. səh. 134) ümumi 412 səh.

7. Əhmədli N. Jurnalistin nitq mədəniyyəti. Bakı. Bakı Universiteti. 2005. səh. 162.

8. Xudiyev N. Ədəbi Dilimiz Efirdə və Ekranı. Bakı. Təhsil. 2000. səh. 102.

9. Məşhur diktör telekanal rəhbərlərini SUÇLADI: "Məsuliyyəti onlar daşıyır" <http://modern.az/az/news/145297#gsc.tab=0> 06.10.2017, 13:31

10. Rövşən Rafiqoğlu. Lider jurnalist. Lider TV və Radio-Azərbaycan MMC.-Bakı: Elm, 2013. səh. 74.

M.A.Axmedov

Принципы передачи новостей у телеведущих в Азербайджане и проблемы с речью

Резюме

Ведение новостей превратилось в наиболее востребованную «пищу» нашего современного времени. Потому каждый телевизионный канал вынужден работать при сильной конкуренции для оперативного обеспечения аудитории самой последней новостью. Поэтому в ведущем новостей должны быть сосредоточены как физические, моральные, интеллектуальные, так и социальные показатели.

Если обратить внимание на требования, поставленные перед телеведущим, то тут становится заметно важность правильной дикции, ее безупречность.

В представленной статье, в частности, акцентируется внимание на нарушении некоторых этических моментов со стороны телеведущих в Азербайджане, которые противоречат общепринятым нормам и принципам.

M.A.Akhmedov

News broadcasting principles by anchorpersons in Azerbaijan and speech problems

Summary

Introduction News became the most marketable nutrition of our modern time. Hence every TV-channel forced to work within strong competition to provide its audience with the latest news operatively.

News anchor should focus both on physical, moral, intellectual and social averages. If we pay attention to the demands made on anchorpersons, we will see the importance of correct diction, importance of its perfection.

Particular, in presented article, there is increasing focusing on the violation of certain ethical issues by anchorpersons in Azerbaijan, which contradicts generally accepted norms and principles.

Rəyçi: filol.f.d., dos. Ə.Ç.Ağamirzəyev

Redaksiyaya daxil olub: 18.02.2019

M.İ.ƏMRAHOVtarix üzrə elmlər doktoru, professor
e-mail: mayisemrah@gmail.com**Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti**

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

FAŞİST ALMANİYASININ QAFQAZ PLANI VƏ ERMƏNİLƏR*Açar sözlər:* Faşist Almaniyası, Qafqaz, Edelveys, Bakı nefti, "Ost" planı*Ключевые слова:* Фашистская Германия, Кавказ, Эдельвейс, Бакинская нефть, план "Ост"*Key words:* Fascist germany, Caucasus, Edelweis, Baku oil, Ost plan

Qafqaz uğrunda döyüşlər 1941-1945-ci illər müharibəsi döyüşləri içərisində mühüm yer tutur. Faşist komandanlığı Qafqazı işğal etmək üçün "Edelveys" adlanan xüsusi əməliyyat planı işləyib hazırlamışdı. Alman-faşist işğalçılarının təcavüzkar planında Qafqaz, xüsusilə Zaqafqaziya xüsusi yer tuturdu. Leypsik mətbəsinə çap olunmuş "Qafqazın soruq kitabçası"nda göstərilirdi: "Bakı neft fontanı, Qroznı ən yaxşı benzin, Gürcüstan marqans... Zəngəzur mis diyarıdır" (1, s.10).

"Edelveys" planına görə, Qafqazı general-feldmarşal Listin komandan olduğu "A" qrupu ordusu işğal etməli idi. Plana görə "A" qrupu ordusu Donun arxasına çəkilən sovet ordusunu mühasirəyə alıb əzdikdən sonra müxtəlif istiqamətlərdən Qafqaza doğru hərəkət etməli idi. General-polkovnik Ruoffun 17-ci ordusu qərbdən Novorossiysk-Tuapse istiqamətində hücum keçməli və qərbdən Zaqafqaziyaya soxulmalı idi. General-polkovnik Kleystin 1-ci tank ordusu şərqdən Qroznı-Mahaçqala-Bakı istiqamətində irəliləməli, **"Ost" planına (onun bir hissəsi olan "Feimi" planına görə) görə Bakı 1942-ci il sentyabrın 25-də tutulmalı idi.**

Şimali Qafqazda hərbi əməliyyatlar 150 gün davam etdi. Qafqaz uğrunda döyüşlər 2 dövrdən-müdafiə və hücum dövrlərindən ibarətdir.

Birinci dövr 25 iyul 1942-ci ildən 31 dekabr 1942-ci ilə kimi olan Cənub, Şimali Qafqaz və Zaqafqaziya cəbhələri qoşunlarının Donun aşağı axarı, Baş Qafqaz keçidinin dağətəyi və Terekdə fəal müdafiə döyüşləri ilə xarakterikdir.

İkinci dövr 1943-cü ilin yanvardan oktyabr ayının 9-dək olan hadisələri əhatə edir. Bu dövrdə sovet qoşunları sovet-alman cəbhəsinin cənub cinahında, Şimali Qafqaz və Kubanda müvəffəqiyyətli hərbi əməliyyatlar həyata keçirdilər (8, s.4).

Qafqazı və İranı tutmaq üçün alman hərbi-siyasi rəhbərliyi bir səhra ordusu, 4 korpus və 10 diviziya (Qafqaz İran operativ qrupu daxil olmaqla) ayırmışdı.

Alman-faşist komandanlığının Sovet hökumətinin ərazisinin tutulmasına dair Qafqaz rexsomissarlığının planına görə 7 baş komissarlığa – "Kuban", "Stavropol", "Gürcüstan", "Ermənistan", "Azərbaycan", "Qroznı komissarlığı" və "Kalmıkiya baş komissarlığı" yaradılmalı idi. Sonralar isə "Türküstan" rexsomissarlığı yaradılması planlaşdırılırdı.

1941-ci ilin noyabrından 1942-ci ilin sentyabrınadək keçiriləcək "Qafqazdan hücum" əməliyyatı 6 mərhələdə keçirilməli idi.

Faşist Almaniyasının Şərq siyasətində, onun tərtib etdiyi "Ost" planında Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan xüsusi yer tuturdu. A.Rozenberqin başçılığı ilə yaradılmış Şərq işləri üzrə nazirliyin nəzdindəki komissarlıqlardan biri **"Qafqaz"** adlanırdı. Qafqazın işğalı üçün tərtib edilmiş "Edelveys" planına görə Qafqaz beş işğal rayonuna bölünməli idi. Alman-faşist komandanlığının məqsədi sovet qoşunlarını cənub və cənub-şərqi Rostovda mühasirəyə almaq və məhv etmək, Şimali Qafqaza, sonra Baş Qafqaz keçidindən keçməklə qərbdən Novorossiysk və Tuapseyə, şərqdən Qroznı və Bakıya yiyələnmək idi.

Faşist işğalından sonra Bakı nefti "Ost-oyl", "Kontinent-oyl" və b. şirkətlərin sərəncamına verilməli idi. Bakıda neftin çıxarılması, emalı və daşınması Almaniyanın "Kontinental" neft cəmiyyətinə tapşırılmışdır.

ABŞ və İngiltərənin də Qafqaza, xüsusilə Azərbaycana marağı vardı. Onların hazırladıqları **“Vilvet”** planına görə sovet ordusu Qafqazdan çıxarılıb Stalinqrada aparılmalı, burada faşistlərə qarşı amerikan-ingilis hərbi hissələri vuruşmalı idi (2, s.67).

Qafqazı işğal etmək, Yaxın və Orta Şərq ölkələrinə təcavüzü genişləndirmək üçün Vermaxt seçmə tank, piyada və dağ-yegir qoşunları ayırmışdı. “A” ordu qrupunun əsas qruplaşmasının birinci eşelonunda 167 min əsgər və zabit, 1.130 tank, 4.540 silah və minomyot, 1.000-dək döyüş təyyarəsi vardı (6, s.166).

Baş Qafqaz keçidinin yüksək dağlıq dolaylarında döyüş əməliyyatları aparmaq üçün “A” ordu qrupuna 17-ci səhra ordusunun 49-cu dağ-atıcı korpusu verilmişdir. Bu korpusun tərkibinə vermaxtın seçmə Alp diviziyası, alpinistlərdən ibarət alman ordusunun fəxri olan 97-ci və 101-ci yüngül piyada, 1-ci dağ-atıcı, Fransa və Yuqoslaviya döyüşlərində möhkəmlənmiş 4-cü dağ-atıcı “Edelveys” diviziyası daxil idi. 4-cü dağ-atıcı “Edelveys” diviziyasının bayrağında “Edelveys” – ağ dağ çiçəyi çəkilmişdi. Belə emblem əsgər və zabidlərin mundirlərinin qoluna da tikilmişdi. Diviziya ən müasir silahlarla təchiz edilmişdi.

“A” ordu qrupunu havadan 4-cü hava donanması qorumaq idi. Onun tərkibinə “A” ordu qrupunun qoşunlarının 2 aviasiya korpusu daxil idi. Onların ümumi sayı 467.434 nəfər idi (8, s.8).

Düşmən qruplaşmasına qarşı cənub və Şimali Qafqaz cəbhəsi (51, 37, 12, 18, 56-cı ordular) qüvvələrinin hissələri və 4-cü hava ordusu (112 min adam, 121 tank, 2.160 silah və minomyot və 130 təyyarə) dayanmışdı. Beləliklə, alman-faşist qoşunları Cənub cəbhəsi qoşunları üzərində adamlara görə 1,5 dəfə, silah və minomyotlara görə 2,1 dəfə, tanklara görə 9,3 dəfədən çox, təyyarələrə görə 7,7 dəfə üstün idi.

“Edelveys” planını həyata keçirən Vermaxtın ali komandanlığı və şəxsən Hitler Qafqazın çoxmillətli tərkibindən istifadə etməyə, rus xalqına qarşı millətlərarası nifaq salmağa ümid edirdi.

Hitler komandanlığı “Edelveys” əməliyyatının yerinə yetirilməsinə həm də iqtisadi əhəmiyyət verirdi. “A” ordu qrupunun zabidləri, generallar, hissə və birləşmələrin qərargahı Leypsiqdə xüsusi çap olunmuş “Qafqaz üzrə bələdçi-məlumat”la təchiz edilmişdi (9, s.250).

“Barbarossa” planında Qafqazın tutulması haqqında heç nə deyilməsə də, reyxsleyter Rozenberq yazırdı ki, **“...Alman siyasətinin məqsədi Qafqazda və onun cənub sərhədlərində, həm siyasi, həm də hərbi münasibətlərdə ağalığ etmək idi”** (5, s.13). Bu məqsədlə təbliğat nazirliyinin qərargahında, “Abver”də, Vermaxtda və SS-də xüsusi gizli komitələr yaradılmışdı. Bu komitələr özgəsinin əli ilə öz planlarını həyata keçirmək metodu olan “azadlıq” ideologiyası idi. “Alman missiyası ideyasına diqqəti cəlb edərək gürcü və antibolşevik əhvali-ruhiyyəli “Daşnaksütyun” və “Müsavat”, həmçinin Şimali Qafqaz dağlıqlarının diqqətini cəlb etmək üçün Hitler tərəfindən bəyənilən **“Azad Qafqaz”** planı hazırlanmışdı. Plan, həmçinin **“Qafqaz eksperimenti”** adı ilə də məşhur idi (3, s.44).

Mühacir liderləri ilə əlaqələr yaranmağa başlandı. Bu planla ermənilərdən başqa, gürcü və Azərbaycan xadimləri də maraqlanırdı. Onlar arasında Dro Kanayan, Şalva Maqlakelidze, Kivi Kablini, Garegin Njde, Məhəmməd Nəbioğlu və b. da vardı. Onlardan bəziləri, məsələn, Dro Kanayan hələ müharibəyə qədər yüksək mənsəbli nazirlər arasında, məsələn, Martin Borman, yaxud Alfred Rozenberq kimi alman rəhbərliyi əhatəsində tanınırdı.

Bormanın katibi və qohumu öz danışığılarında tez-tez erməni Dro ilə onun münasibətlərindən bəhs etmişdir. Borman tez-tez Dronu “Baş Aparan qəhrəmanı” adlandırırdı. Bu ifadə 1918-ci ilin mayında Dro Kanayanın komandanlıq etdiyi ermənilərin türk qüvvələrinin üstünlük təşkil etdiyi Baş Aparanda qəhrəmancasına döyüşdüyünə işarə idi.

1941-ci ilin sentyabrında erməni mühacirlərinin rəhbərliyi və təhlükəsizlik şurası naziri R.Heydrix arasında danışılar baş tutur. Danışıqların gedişində əməkdaşlıq haqqında razılaşma əldə olunur. Bir həftə sonra gürcü və erməni diasporunun liderləri reyxsnazir A.Rozenberqlə görüşürlər. Təbliğat naziri Göbbelsin razılığı ilə onlar **“Azad Qafqaz”** planının müzakirəsinə dəvət olunurlar.

Qeyd olunduğu kimi, alman hakimiyyəti Sovet İttifaqındakı millətlərarası münasibətlərə xüsusi önəm verirdi. Bu barədə Alman reyxinin təhlükəsizlik şurasınının rəhbəri Reyxard Heydrixin 1941-ci il 10 oktyabr tarixdə sovet hərbi əsirlərinə müraciəti olmuşdur. Müraciətdə qeyd olunurdu ki, hərbi əsirlərin milli mənsubiyyətinə onların bolşeviklərə olan münasibəti baxımından qiymət veriləcəkdir.

Ermənilərin türklərə olan münasibətini başa düşən alman rəhbərliyi ermənilərin təklif və suallarına xüsusi diqqət yetirirdi. Onlara bildirilmişdi ki, “Siz bizə imkanlarınız haqqında hesabat verin, birlikdə bəzi hərəkətləri düşünün, sonra siz öz tələblərinizi təqdim edin” (3, s.45).

Müharibə başlayandan sonra mühacirlər görüşlərdə və danışıqlarda iştirak etdilər. Hitlerin Şərq xalqları ilə danışıqlarda ehtiyatlı olmağı tez-tez bəyan etməsinə baxmayaraq, alman tərəfi mühacir nümayəndələrinə tələblərinin təmin olunacağını vəd etmişdir. Hitler hesab edirdi ki, bu və ya digər xalqlara xüsusi status haqqında danışıqlar yalnız müharibədən sonra mümkün ola bilər. Ancaq bəzi mürəkkəbliklərə baxmayaraq, mühacir nümayəndələri ilə, xüsusən qafqazlılarla danışıqlar intensiv aparılırdı. Bu məsələlərlə “Abver”də admiral V.Kanarisin rəhbərlik etdiyi şöbə, həmçinin müharibə dövründə işğal olunmuş Şərq əraziləri nazirliyinin şöbəsi xüsusi məşğul olurdu (12). Əsas vəzifə qeyd olunduğu kimi, ələ keçirilmiş Qafqaz milli respublikalarında alman marionet dövlət qurumlarını yaratmaq idi. Bunun üçün Ermənistan, Gürcüstan, Azərbaycan və Şimali Qafqaz xalqlarından 1942-ci il aprel 15-dən Almaniyanın “bərabərhüquqlu müttəfiqi statusu almış” “Azadlıq komitələri” yaranmışdı (11, s.356). Bundan başqa, Hitler partizanlara qarşı mübarizədə və cəbhədə gürcü, Türkünstan, erməni və Qafqaz Məhəmməd legionlarından istifadəyə icazə vermişdir. Təxminən bir ay sonra Qafqaz mühacirlərinin bəzi liderlərinin işğal olunmuş Şərq əraziləri naziri Rozenberqlə görüşü təşkil olunmuşdur. Erməni tərəfindən *Ermənistan Respublikasının keçmiş naziri, Parisdəki erməni komitəsinin rəhbəri A.Xatisyan*, 1943-cü ilin noyabrından Erməni legionunun himayəçisi, *Birləşmiş Erməni Qərargahının təbliğat şöbəsinin müdiri Alfred Muradyan, Drastamat Kanayan (Dro), S.Bekzadyan, Armenak Camalyan, Vartan Sarkisyan* (O, 1944-cü il fevralın 22-dən dekabrın 12-dək “Birləşmiş Erməni Qərargahı”nın rəhbəri, 1944-cü il dekabrından SS Qafqaz birləşmiş erməni alayının komandiri olmuşdur), gürcü tərəfindən Aleksandr Nikuridze, Azərbaycan tərəfindən Əli Dündənginski (Azərbaycan Milli Komitəsinin rəhbəri, 1944-cü ildən Birləşmiş Azərbaycan Qərargahının rəhbəri), M.Ə. Rəsulzadə (Almaniyada Azərbaycan mühacirətinin nümayəndəsi), Azər Təkin və Məhəmməd Nəbioğlu (1944-cü il dekabrın 12-dən SS Qafqaz birləşməsinin Azərbaycan alayında döyüş qrupunun komandiri), həmçinin Şimali Qafqaz lideri Əhməd Nəbi Məhəmməd, Alxan Qantemirov və Sergey Uladay (1945-ci ilin yanvarından Şimali Qafqaz SS döyüş qrupunun komandiri, polkovnik) iştirak etmişdir. “Qafqaz xalqlarının ittifaqı”nın əsası qoyulmuşdur. 1945-ci ilin fevralında bütün komandirlər “Qafqaz Azadlıq komitəsi”ndə birləşmişlər (3, s.44).

Danışıqlarda azad olunacaq regionların gələcəyi müzakirə olunmuşdur. Bəzi mühacir liderlərinin və hərbiçilərin bildirdiklərinə görə Qafqazın almanlar tərəfindən azad olunmasından sonra Ermənistan, Gürcüstan və Azərbaycan Slovakiya və ya Xorvatiya tipində öz müstəqilliklərini elan edəcək, Şimali Qafqazda Dağlı Federasiyası formalaşdırılması razılaşdırılacaqdır. Təsdiq olmayan məlumata görə bu razılaşma Hitler tərəfindən bəyənilmişdir. 1941-ci il noyabrın sonunda Şimali Qafqaz legionunun formalaşdırılması barədə əmr imzalanmışdır. Bu legionlar gələcək müstəqil dövlətlərin nüvəsi hesab olunurdu. İşğal olunmuş ərazilərin işləri üzrə nazir A.Rozenberq bu qərarı bəyənmiş və qeyd etmişdir ki, Qafqaz döyüş hissələrindən istifadə böyük alman imperiyasının bu xalqlara diqqətinin təzahürüdür (10, s.45).

Görünür ki, gələcək Ermənistan, Azərbaycan, Gürcüstan və Dağlı Federasiyası “azad” dövlətlərin əlaltısı olmalı idi. Ermənistana isə Qarabağın qaytarılması vəd olunmuşdur (4, s.2). Bunun üçün Azərbaycan tərəfinə layihə haqqında xəbərdarlıq edilmişdir. Qarabağdan əlavə, Ermənistana **Naxçıvan, Şəmsəddin və Axalkalakinin böyük olmayan hissəsi** vəd olunmuşdur. Bu əraziləri itirən **Azərbaycana Dağıstanın əsas hissəsi, İran Azərbaycanı**

kompensasiya kimi nəzərdə tutulmuşdur. Bu o rayonlar idi ki, bu hissədə azərbaycanlılar yaşayırdı və Şimali Qafqazın bu ərazisində millətlərarası ünsiyyət forması Azərbaycan dili idi. Gürcüstanın **Zaqatala və Soçi əyaləti** hesabına genişləndirilməsi planlaşdırılırdı. (3, s.48)

Bundan əlavə, bir neçə dəfə bəzi mühacir liderlərini və alman çinovniklərini daha çox maraqlandıran “Qafqaz konfederasiyası” müzakirə olunmuşdur. **“Qafqaz konfederasiyası”** yaradılması layihəsini erməni, Azərbaycan və Qafqaz komissiyası 1942-ci ildə və 1943-cü ilin yayın sonuna kimi işləmiş, ancaq başa çatdırılmadığından alman rəhbərliyinin illik Qafqaz konfransına təqdim edilməmişdir. Bir müddət sonra layihə həmin komitələr tərəfindən imtina edilmiş, “ayrıca müstəqil dövlət” ideyası inkişaf etmişdir. Maraqlısı odur ki, “Birləşmiş Qafqaz” planı Almaniyanın himayəsi altında diskussiya obyektinə olmuşdur. Bu ideya Birinci Dünya Mühəribəsi dövründə də irəli sürülmüş, lakin tezliklə ondan imtina edilmişdir.

Sənədlərdə göstərilir ki, Ermənistan və Gürcüstan nümayəndələri respublika elan etdikdən sonra keçmiş istismarçı Türkiyəyə qarşı qalibiyyətli və müqəddəs mübarizəyə hazırlaşacaqlarını bəyan etmişlər. Bu planı Avropadan on qoşun, yunan birləşmələri, Vermaxt və SS, həmçinin Bolqarıstan və İtaliya qoşunları dəstəkləyəcəklərini bildirmişlər. Ermənistan və Gürcüstan müvafiq anda alman komandanlığına Türkiyəyə müdaxilə üçün hər biri 100.000 adam təqdim etməli idilər. Bunun üçün Türkiyənin tutulması planına baxılmış, bu dövlət Ermənistan (Şərqi Ermənistanın bütün ərazisi və tarixi Kilikiyanın əsas hissəsi), gürcü (tarixi Trapezund krallığının böyük olmayan hissəsi), bolqar, italyan və xüsusi yunan (İzmir və onun ətrafı) vilayətlərinə parçalanmalıdır. **“Gertrud planı”** adlı müdaxilə planı bir neçə dəfə yenilənmişdir. Lakin 1943-cü il almanlar üçün ağır olduğunda planı reallaşdırmaq məqsədilə sovet-türk sərhədində “qırmızılar”a zərbə üçün bəzi addımlar atılsa da, plan sovet qoşunlarının sürətli hücumu və müttəfiqlərin Sicilyaya qoşun çıxarması ilə təxirə salınmışdır.

Qafqaza hücum planında əsas rol birbaşa döyüş əməliyyatlarının episentirdə olan milli legionlar oynamalı idi. Onlar sovet ordu diviziyalarından olan əsgərlərin almanlar tərəfinə keçməsinə nail olmalı idilər. Ancaq bu üsul, əsasən, hərbi əsirlərdən formalaşdırılan birinci keçmiş Qızıl Ordu əsgərlərinin (796-cı gürcü və 808-ci erməni) “öz yoldaşlarına atəş açmaqdan imtina etməsi” (3, s.54) və gecə 10-15 nəfərlik kiçik qruplarla “sovetlər” tərəfinə keçmələri nəticəsində özünü doğrultmamışdır.

1942-ci ilin ortalarında quru qoşunları baş komandanlığında Türkünstan, Qafqaz-Məhəmməd (bir neçə müddət sonra Qafqaz-Məhəmməd legionu yenidən formalaşdırıldı və onun ayrıca Azərbaycan və Şimali Qafqaz legionları yaradıldı), gürcü və erməni legionlarının tərtibi haqqında məsələ ciddi müzakirə olundu.

1942-ci ilin mayında mühacirlərin daha çox tanınmış lideri Aleksandr Xatisyan və Çavçavadze Berlinə dəvət olundular. III Reyxin paytaxtına gələn erməni və gürcü mühacirlərinin nümayəndələri Xarici İşlər Nazirinin müavini qraf Şulenberqin işə qarışması nəticəsində “Qafqaz məsələsi” üzrə işğal olunmuş Şərq əraziləri nazirliyində prof. Herxard fon Mende ilə görüşdülər. Görüşdə mühacir nümayəndələri professora gizli hesabatlar olan 2 qovluq (sovet hökumətinə münasibət, üsyana hazırlıq, yerin coğrafiyası və bu ölkələrin əhalisi haqqında məruzə) təqdim etdilər. Qovluqda, həmçinin ehtiyatlar haqqında informasiya, iqtisadiyyatın vəziyyəti, hərbi hissələrin dəqiq yerləşdirmə planı və möhkəmliliyi, qərargahlar haqqında və digər maraqlı məlumatlar vardı.

Ermənilər arasında “Abver”ə işləyən, mühacirətə qədər Britaniyada Lavrenti Beriyanın silahdaşı olan **Aqabekyan** vardı. Ermənilərdən təşkil olunan qruplar, məsələn, “Panduxt” sərhəd zonalarında ağır döyüşlərin getməsinə baxmayaraq, mühasirəni yararaq Zaqafqaziya sovet respublikalarının antisovet gizli təşkilatları ilə birləşmişdilər. 22 erməni daşnakından ibarət olan “Panduxt” 1922-ci ilin oktyabrında İran tərəfindən Ermənistan sərhədini keçməyə cəhd etmişdir. “Panduxt” qrupunun əsas vəzifəsi daşnaklarla və digər antisovet təşkilatlarla birləşərək üsyan qaldırmaq üçün hərbi birləşmələr yaratmaq idi. Qrupa **Karo Sasuni, Akop Ter-Akopyan, Xosrov Tutunçyan** və b. başçılıq edirdilər. 1923-1925-ci illər arasında qrupun

əsas hissəsi ləğv olunsa da, 1923-1931-ci illərdə *Aşot Artsruni, Petros Marzanyan, Gerasim Atacanyan, Tevan Baqdasaryanın* qrupları Ermənistana keçməyə cəhd etmişdilər. Gerasim Atacanyanın qrupunun bütün üzvləri sərhədi keçəndə məhv edilmişdilər. Tevan Baqdasaryanın qrupu isə keçmə anında atışmada qrupun böyük hissəsini itirmişdir. Beləliklə, faşist Almaniya-nın Qafqaz planından istifadə etmək istəyən ermənilərin hiyləsi baş tutmamış, ümid erməni legionlarının təşkilinə və istifadəsinə qalmışdır.

Ədəbiyyat

1. Kərimov S.K. Kiçik torpaq uğrunda döyüşlərdə. Bakı, 1982.
2. Siyasi tarix. II hissə. Dərs vəsaiti. Bakı, 1998.
3. Абрамян Э. Кавказцы в Абвере. М, 2006.
4. Андерсен Э. 1941-1945: грузины «на ту сторону». 1992.
5. Битва за Кавказ: Триада. М., 2002.
6. Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг. Краткая история. Изд. 2-е. М., 1970.
7. Дробязко С. Под знаменами врага. М., 2004.
8. Ибрагимбейли Хаджи Мурат. Битва за Кавказ. М., 1983.
9. Очерки истории Северо-Осетинской нефтяной организации. Орджоникидзе, 1969.
10. Нюрнбергский процесс над главным немецкими военными преступниками: документы и материалы. М., 1966. Т.2, с.214-215.
11. Hoffman S. Kaukasien 1942/43. Das deutsche Heer und die Orientvolker der Sowjesunion. Freiburg, 1991.
12. <https://ru.m.wikipedia/orq>wiki>Kavar...>

М.И.Амрахов

Кавказский план и армяне фашисткой Германии *Резюме*

В статье осуществляется уточнение разработки специального оперативного плана под названием «Эделвейс» для захвата Кавказа под фашистским командованием, периода борьбы за Кавказ, причины уделения специального места для Кавказа, в том числе, для Азербайджана в плане «Ост», составленным им, в том числе, в Восточной политике фашисткой Германии, плана «Вельвет», подготовленного США и Англией.

В статье рассказывается о плане “Свободный Кавказ”, встрече армянского эмигранта Дро Канаяна, Гарагин Нжде и других. «Союз кавказских народов», сформированный с участием бывшего министра Республики Армении, руководителя армянского комитета в Париже А.Хатицьяна, покровителя армянского лобби с ноября 1943 года, заведующего отдела агитации и пропаганды Консолидационного Армянского Штаба Альфреда Мурадяна, Драстамата Канаяна (Дро), С. Бекзадяна, Арменака Джамалаяна, Вартана Саркисяна и о том, как кроме Карабаха Армении обещены территории Нахичевана, Шамсадина и небольшая часть Ахалкалаки, а также с помощью фактов мотивируется предусмотрение в виде компенсации для Азербайджана, лишившегося земель основной части Дагестана, Иранский Азербайджан, и планирование расширения территорий Грузии за счет провинции Сочи и Закаталы.

M.I.Amrahov

Caucasus plan of fascist germany and armenians *Summary*

Article clarifies the processing of special operation plan called “Edelweis” for occupation of Caucasus by fascist command, to the levels of battles for Caucasus, reasons for sparing of special place to Caucasus, as well as to Azerbaijan in “Ost” plan made by fascist germany in its Eastern policy, and plan “Vilvet” made to USA and England.

“Free Caucasus” plan, meetings of Dro Kanayan, leader of armenian immigrants, Garegin Ndzde and others with Martin Borman and Alfred Rosenberg, establishment of “Unity of Caucasus people” by participation of A.Khatisyan, former minister of the Republic of Armenia, head of armenian committee of Paris, Alfred Muradyan, guardian of Armenian legion since November 1943, Head of Agitation department of United Armenian Headquarters, Drastamat Kanayan (Dro), S.Bekzadyan, Armenak Jamalyan, Vartan Sarkistan and promising Nakhchivan, Shamsaddin and large part of Akhalkalaki, along with Caucasus to Armenia, consideration of the main part of Daghestan, and Iranian Azerbaijan to Azerbaijan, which lost its territories, and planning of enwidening of Georgia due to Zagatala and Sochi province are based by facts in this article.

Rəyçi: t.f.d. C.Bəhramov

Redaksiyaya daxil olub: 19.11.2018

M.İ.RƏHİMOVe-mail: metin_565@mail.ru**Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti**

(Bakı şəh., Koroğlu Rəhimov küç., 23/822)

DƏNİZ YOLU DAŞIMALARININ ÜMUMİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: nəqliyyat, gəmi, dəniz nəqliyyatı, nəqliyyatın turizmdə rolu, dəniz nəqliyyatının daşımalarda rolu, turist, turizm

Ключевые слова: транспорт, кораблекрушение, морской транспорт, роль транспорта в туризме, туризм

Key words: transport, ship, maritime transport, role of transport in tourism, role of sea transport in transportation, tourist, tourism

Giriş. Daşıma dedikdə qısa mənada bir obyektin (əşya, məhsul, yük və s.) bir yerdən başqa bir yerə hərəkət etdirilməsidir. Geniş mənada isə daşıma müştəri ehtiyaclarının qarşılanması məqsədilə məhsulun ehtiyac olunan bölgə və mərkəzlərə vaxtında çatdırılmasıdır. Daşımalar nəqliyyat vasitələri ilə həyata keçirilir. Bildiyimiz kimi, nəqliyyatın 5 növü vardır.

Cədvəl 1. Turizmdə istifadə olunan nəqliyyat növləri

Bu məqaləmdə dəniz nəqliyyatı barədə məlumat verəcəm. Əvvəlcə dəniz nəqliyyatının daşınmadakı rolu barədə məlumat verim. Dəniz yolu nəqliyyatı vasitəsilə daşınma beynəlxalq daşınmada ən çox istifadə edilən daşınma növüdür. Buna səbəb məhz dəniz yolu vasitəsilə daşımaların daha münasib olmasıdır. Dünyada ticarətin həcmsəl olaraq 90%-i dəniz nəqliyyatının payına düşür (UNCTAD Transport Newsletter, 2008: 14). Dəniz nəqliyyatı vasitəsilə çatdırılma dəmir yolu nəqliyyatından 3,5 dəfə daha ucuzdur, avtomobil nəqliyyatı ilə müqayisə etdikdə isə bu rəqəmin 7 dəfə ucuz olduğunu görürük. Terminal haqlarına baxdıqda isə ən əlverişlisi quru nəqliyyatıdır, dəniz nəqliyyatı isə terminal haqlarına görə ən bahalı nəqliyyat növüdür. (1, s77)

Məsafədən asılı olaraq sənişinlər tərəfindən səfər məqsədilə nəqliyyata aşağıdakı kimi üstünlük verilir: (2, s 103)

- 450 km məsafəyə qədər daha çox avtomobil nəqliyyatından;
- 450-2000 km məsafəyə qədər isə daha çox dəmiryolu nəqliyyatından;
- 2000 km çox məsafələrdə isə dəniz(su) nəqliyyatından istifadə olunur.

Bildiyimiz kimi, nəqliyyat növü (istər sərnişin, istərsə də yük daşınması) seçimində əsas olaraq aşağıdakı amillər nəzərə alınır:

1. Qiymət
2. Sürət
3. Təhlükəsizlik
4. Komfort

Bundan əlavə olaraq ətraf mühitin qorunması, istifadə edilən yanacaq sərfiyyatının az olması da digər lazımi nüanslardandır. Seçilən nəqliyyat növündə sərnişin və yük daşınmasının digər nəqliyyat növləri ilə müqayisəsinə baxdıqda ölkələr arasında böyük fərqlər olduğu nəzərə çarpır. Bəzi ölkələrin sərnişin daşınmaları seçiminə diqqət yetirək. Məsələn, Türkiyə, Almaniya və Amerika üzərində müqayisə aparaq.

Cədvəl 2. Bəzi ölkələrin sərnişin daşımalarında nəqliyyat seçimləri (%)

Ölkə	Avtomobil	Dəmiryolu	Dəniz	Hava
ABŞ	27.2%	38.3%	24.0%	10.5%
Almaniya	58.2%	22.0%	12.0%	7.3%
Türkiyə	96.2%	2.0%	0.1%	1.7%

Sxemə diqqət etdikdə ABŞ-da dəniz yolu vasitəsilə sərnişin daşınmasının payı 24%, Almaniya 12%, Türkiyədə isə 0.1%-dir.

Institute of Chartered Shipbrokers (ICS) etdiyi bir araşdırmaya görə daşınma zamanı nəqliyyat növləri arasında yanacaq sərfiyyatına görə ən münasibi dəniz yolu nəqliyyatı olduğu açıq-aşkar görünür. Dəniz yolu nəqliyyatından sonrakı yerdə isə dəmiryolu vasitəsilə daşınmaların gəldiyi görülür. Nəqliyyat növləri arasında yanacaq sərfiyyatı aşağıdakı sxemdə göstərilmişdir. Sxem 2-yə diqqət yetirsək, dəniz yolu ilə daşınma xərcləri dəmiryolu ilə daşınma xərclərinə nəzərən 3 dəfə, quru yolu vasitəsilə daşınmalara nəzərən 7 dəfə və hava yolu ilə daşınmalara nəzərən isə 14 dəfə daha ucuzdur (3, s 100).

Cədvəl 3. Daşınmalar zamanı nəqliyyat vasitələrinin yanacaq sərfiyyatı göstəriciləri

Nəqliyyat növü	Yanacaq sərfiyyatı(MJ/ton-km)
Dəniz yolu 3000 DWT tanker	0.3
1226 TEU konteyner gəmisi	0.12
Dəmiryolu yük qatarı	0.6
Quru vasitəsilə Tır(Max-Min)	0.7-1.2

Dəniz nəqliyyatının daşımada üstün olduğu cəhətlər qədər, zəif cəhətləri də vardır. Üstün cəhətləri bunlardır (4, s 153).

- Dəniz nəqliyyatı vasitəsilə daşınmaların ucuz olması həm beynəlxalq, həm də qitələr-arası daşınmalarda böyük yerə sahib olmasına səbəb olur.

- Dəniz nəqliyyatı ən ekonomik daşınma vasitəsidir; bunun səbəbi isə yüksək miqdarda yüklərin daşınma bilməsi, enerji sərfiyyatının az olması kimi səbəblərdən ötrü daşınma xərcləri də az olur.

- Dünya bazarında maddi cəhətdən ən üstün nəqliyyat vasitəsi dəniz nəqliyyatıdır.

- Ən üstün cəhəti çox böyük həcmli yüklərin daşınmasına imkan verməsidir. Sənaye məhsullarının xammalının bir dəfəyə bir yerdən digər bir yerə daşınmasına imkan verir. (dəniz yolu ilə edilən daşınmaları, dəmiryoluna görə 3,5 dəfə; quru yoluna görə 7 dəfə; hava yoluna görə isə 22 dəfə daha ucuz olduğu ifadə edilməkdədir).

• Təhlükəsizlik yüksək səviyyədədir. Bunun səbəbi isə xüsusilə avtomobil və hava nəqliyyatı zamanı ölkələrarası daşınmalarda digər ölkələrin quru və ya hava sahəsinin istifadəsi həmin ölkələrdə müxtəlif problemlərə səbəb ola bilər, bu da ticarətə mənfi təsir edir.

• İnkişaf etmiş gəmi boşaltma, doldurma və liman xidmətləri sayəsində dəniz yolu vasitəsilə daşımalar daha da sürətli olmuşdur.

Dəniz yolu daşımalarının ölkə iqtisadiyyatında böyük töhfələri vardır.

• Beynəlxalq gəmilərin limanda ödədikləri liman xidməti məsrəfləri.

• Gəmiqayırma zavodlarında görsədilən xidmətlər.

Dəniz nəqliyyatı vasitəsilə daşımaların mənfi cəhətləri isə bunlardır.

• Qapıdan-qapıya prinsipini tam olaraq qarşılaya bilmir.

• Təslim vaxtı digər nəqliyyat vasitələrinə nəzərən daha uzun çəkir.

• Hava şəraitindən asılı olaraq daşımalar zamanı risk arta bilər.

Nəticə. Dünya ticarəti insan ehtiyacları, həyat keyfiyyəti və rifahı üçün əvəzolunmazdır, dünya ticarətinin əvəzolunmazı isə nəqliyyat sistemidir. Nəqliyyat vasitələri içərisində, çox uzun məsafələrdə böyük həcmdə ən ucuz yük daşınması kimi dəniz nəqliyyatı seçilir.

İqtisadi artım bir mənada daşımacılıq tələbatını yaradan əsas amildir. Elm və texnologiyanın inkişafı nəticəsində tələbləri nəzərə alaraq nəqliyyat vasitələrində yenilənmələr, inkişaf meydana gəldi.

Müasir dövrümüzdə insanlar ətraf mühitin kirlənməsinə qarşı daha da həssas olmağa başlamışdır. Xüsusilə son zamanlar ətraf mühitin kirlənməsi problemləri üzündən qlobal iqlim dəyişiklikləri baş verdiyindən artıq insanlar ətraf mühitə daha az ziyan vuran nəqliyyat vasitələrindən istifadə etməyə başlayırlar. Dəniz yolu və dəmiryolu vasitəsilə daşımaların həcmi məhz bu səbəbdən artmağa başlayıb. Dəniz nəqliyyatı vasitəsilə daşımalar ən çox seçilən daşıma növlərindəndir, belə ki, dünya yük daşımalarının 3/2 çoxu dəniz yolu nəqliyyatının payına düşür.

Ədəbiyyat

1. Richard O. Goss, "An Early History of Maritime Economics", International Journal of Maritime Economics, Vol.: IV, No: 4, 2002, pp. 77.
2. Alfreed J. Baird, Trends in Port Privatisation in the World's Top-100 Container Ports, Seoul, 9th WCTR, Seoul, 2001, pp.103
3. T.C. Kalkınma Bakanlığı, Devlet Planlama Teşkilatı . 9. Kalkınma Planı (2007-2013) Deniz-yolu Ulaşımı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Haziran 2006. s.100.
4. Emine Koban, Hilal Y. Keser, Dış Ticarete Lojistik, Bursa, Ekin Yayınevi, 2010, s.153.

М.И.Рагимов

Общие характеристики морского транспорта

Резюме

Наиболее часто используемый вид транспорта, особенно в международных перевозках. Сегодня 90% мировой торговли осуществляется через море. Морской транспорт - самый дешевый способ перевозки большого количества на большие расстояния. Поскольку морские перевозки имеют массовую грузоподъемность, удельные затраты ниже при высоких средствах безопасности, морской транспорт по сравнению с другими видами транспорта имеет умеренное потребление энергии. Хотя срок поставки длинный, чем другие методы, большое количество межконтинентальных грузовых перевозок, по-видимому, имеет большое преимущество для экономичной транспортировки на морском транспорте.

M.I.Rahimov

General characteristics of sea transport
Summary

The most commonly used type of transport, especially in international transportation. Today, 90% of the world trade is carried via sea. Maritime transport is the cheapest way to carry large quantity in long distance. As the maritime transport has mass carrying capacity, unit cost is lower with the high security facilities, maritime transport compared to other transportation methods has moderate energy consumption. Although the delivery time is long than other methods large quantity of intercontinental cargo transport appears to have a great advantage for carrying economically in maritime transport.

Rəyçi: dos. M.G.Zeynalov

Redaksiyaya daxil olub: 16.02.2019

A.C.SEYİDZADƏ
dosent

N.H.HİDAYƏTZADƏ

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
(Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç., 6)

SİYASƏTDƏ QADINLAR

Açar sözlər: *Sikh separatçıları, Amritsar, "Blue Star" əməliyyatı, Pakistan Xalq Partiyası, Milli Olimpiya Komitəsi, Kapitol muzeyi.*

Ключевые слова: *сепаратисты Сикхи, Амритсар, операция «Голубая звезда», Народная партия Пакистана, Национальный олимпийский комитет, Музей Капитолия.*

Key words: *Sikh Separatists, Amritsar, Blue Star Operation, Pakistan People's Party, National Olympic Committee, Capitol Museum.*

Dünya tarixi keçmişdən bu günə qədər çox məşhur siyasi və ictimai qadın şəxsiyyətlər yetişdirdi. Tarixin müxtəlif dövrlərində qadına münasibət eyni olmasa da, bu qadın şəxsiyyətlər müasir dövrə qədər adlarını tarix, insanlıq səhnəsində qoruyub saxladılar. Bu qadınlar bəzən dünyanın gedişini dəyişdilər, bəzən inqilab etdilər, bəzən sevgilərini əqidələrinə, əməllərinə, siyasətlərinə qurban verdilər, bəzən böyük məslək uğrunda canlarını qurban verdilər, bəzən incə məxluq olaraq siyasi avantürələrin qurbanı oldular, bəzən intibah və tərəqqi onların adı ilə bağlandı, bəzən bir millətin formalaşmasında, bəzən bir etnosu yox olmaqdan var olmağa aparan və bütün məqamlarda sadəcə tarix yazan qadınlar oldular və onlar onlarla, yüzlərlə və minlərlədir.

İndira Qandi. Dünyada çox sayda insanın dünyagörüşünə təsir etməyə və tarixin gedişini dəyişdirməyə qadir olan bir neçə qadın siyasi liderlərdən biridir. İndira Qandi Hindistanın həyatında silinməz bir iz buraxan az sayda insanlardan biri, güclü iradəli bir şəxsiyyətdir. Bu qadının tərcümeyi-halı və nüfuzu bir siyasi xadim kimi diqqəti cəlb edir. (6) O, tarixə özünün güclü liderlik keyfiyyətləri və eyni zamanda ölkədə siyasi, iqtisadi və sosial şəraitin qarışıq olduğu bir vaxtda qəbul etdiyi qərarları və ölkəsində fiavanlığı təmin etmək üçün göstərdiyi əzmi ilə keçmişdir. İndira Qandi Hindistanın ilk baş naziri olan Cəvahirləl Nehrunun qızı olmuşdur. O, Baş nazir olduğu müddətdə Hindistanın inkişafında ciddi irəliləyişlər baş vermişdir. Banklar milliləşdirilmiş, hindu və ingilis dilləri ölkənin rəsmi dillərinə çevrilmiş və qadın və kişilərin gördükləri iş və aldıqları məvacib miqdarının bərabərləşdirilməsi haqqında qanun da onun dövründə meydana gəlmişdir. 1971-ci il Pakistanla gedən müharibədə Banqladeşin bir dövlət kimi müstəqillik qazanmasında da İndira Qandinin bilavasitə rolu olmuşdur. (10)

İndira Qandi hind siyasətçi, diplomat və ölkənin yeganə qadın baş naziri olmuşdur. O, Hindistanın müstəqilliyi uğrunda uzun illər mübarizə aparmış Məşhur Nehru ailəsində anadan olub, bəlkə də, bu səbəblə siyasi karyerasında uğur qazanmışdır. 1966-1977-ci illərdə və 1980-ci ildən 1984-cü ildə sui-qəsdinə qədər baş nazir vəzifəsini yerinə yetirmişdir. Onun siyasi karyerası mübahisələr, korrupsiya və nepotizm ilə doludur. (4) Kiçik İndiranın uşaqlığı bir uşaq üçün qeyri-adi idi. Doğulduğu andan, Hindistanda o, çox sayda məşhur insanla əhatə olunmuşdu. Məsələn, 2 yaşında, hələ də özünü anlamazkən, o, insanlar tərəfindən təriflənən və ya "millətin atası" adlanan Mahatma Gandiyə rast gəlir və o, İndiranın vətənpərvərlik ruhunda böyüməsində mühüm rol oynayır. İndira yüksək təhsil görmüşdür. O, 1934-cü ildə Xalq Universitetində qeydiyyatdan keçərkən, geniş bir mövzuda təhsil alır. Təəssüf ki, qısa müddətdən sonra qız anasının pisləşən vərəm xəstəliyi səbəbindən məktəbdən çıxmağa məcbur edilir. Birlikdə onlar İsveçrəyə gedirlər, lakin heç bir şey kömək etmir: 1935-ci ildə Kamala ölür.

1936-cı ildən etibarən atasının həbsxanada olduğu müddətdə anasının tuberkuloz xəstəliyi səbəbilə ölümündən sonra İndira tək böyüyür. İndira dərhal evə dönmür, çünki nənə və babasının ölümü ilə bağlı vəziyyət və atasının həbsi onun Avropada qalmasını məcbur edir. (6)

İndira Qandinin siyasi fəaliyyəti onun gənc yaşlarından, Nehrular ailəsinin siyasətdə fəaliyyətinin artması səbəbilə başlamışdır. Allahabadda yaşadıkları müddətdə onun ailəsinin Mahatma Qandi ilə müntəzəm əlaqələri onda siyasətə qarşı maraq oyatmışdı. Bundan sonra o, Hindistan Milli Konqresinə üzv olmuşdur. Orada o, Gənclər Konqresinin jurnalisti Froze Qandi ilə tanış olur. 1941-ci ildə, atasının etirazlarına baxmayaraq, Froze Qandi ilə evlənir. 1944-cü ildə Raciv Qandi, sonra Sancay Qandi doğulur. 1951-52-ci il parlament seçkilərində İndira Qandi, Rae Bareli, Uttar Pradeşə qarşı olan ərinin, Frozenin kampaniyalarını ələ alır. Millət vəkili seçildikdən sonra, Froze Delhidə ayrı bir evdə yaşamağa üstünlük verir. Hindistan azadlıq əldə etdikdən sonra Cəvahirilər Nehrun Hindistanın 1-ci baş naziri vəzifəsinə gəlir. Bu zaman İndira Qandi

1959-cu ildə İndira Qandi Hindistan Milli Konqres Partiyasının sədri seçilir. Cəvahirilər Nehrunun siyasi məsləhətçilərindən biri olur. 27 May 1964-cü ildə Cəvahirilər Nehrunun vəfatından sonra, Indira Qandi seçkilərdə namizədliyini irəli sürməyə qərar verir və nəticədə. Baş nazir Lal Bahadur Şastrinin başçılığı altında İnformasiya və Rabitə Naziri vəzifəsinə seçilir.

İndira Qandinin siyasətdəki təcrübəsi 1965-ci ilin Hind-Pakistan müharibəsi zamanı baş verən bir hadisələrdə özünü göstərir. Müharibə davam edərkən, Indira Qandi Srinagar'a bir səfərə getdi. Pakistandakı üsyançılar qalaraq otelə çox yaxınlaşırlar, Təhlükəsizlik qüvvələrinin təkarlanan xəbərdarlıqlarına baxmayaraq, Qandi hərəkətdən imtina edir. Hadisə, milli və beynəlxalq medianın diqqətini çəkir. 1966-cı il yanvarın 11-də Lal Bahadur Şastri vəfatından sonra, Daşkənddə keçirilən səsvermə ilə İndira Qandi Baş nazir seçilir. İlk dəfə onu seçdikdə konqres üzvləri onun asanlıqla manipulyasiya edilə biləcəyini düşünürdülər. O, 1966-cı ilədək aralıq seçkilərdə qalib gəlir. Seçki sonrası xanım Qandi fəvqəladə siyasi şücaət nümayiş etdirir və Konqresin hakimiyyətdən kənarlaşdırıldığını elan edir. Hökumətdəki ən əhəmiyyətli nailiyyətlərinə, 1969-cu ildə neft yataqları və bununla yanaşı 14 bankın milliləşdirilməsi daxildir.

1971-ci ildə Hindistanla Pakistan arasında başlanan müharibədə Hindistanın qələbəsi Indira Qandinin şüurlu siyasi lider kimi populyarlığını artırır. 1975-ci ildə müxalifət partiyaları və ictimai fəallar Indira Qandinin idarə etdiyi Mərkəzi hökumətdə inflyasiyanın yüksəlməsi, iqtisadiyyatın zəifləməsi və korrupsiyanın artması nəticəsində xalqın artan qəzəbi nəticəsində təşviq və üsyanlar artdı. 26 iyun 1975-ci ildə istefa əvəzinə Qandi "ölkədə baş verən təhlükəli siyasi vəziyyətdən dolayı təcili vəziyyət" elan edir. Fəvqəladə hallar zamanı onun siyasi düşmənləri həbs edilir, vətəndaşların konstitusiyaya hüququ ləğv edilir və mətbuat sıx senzura altında qalır. Gandiyalı sosialist Jaya Prakaş və onun tərəfdarları hind cəmiyyətini devirmək üçün qurmuş olduqları "Şiddətsiz Ümumi İnqilab" da tələbələr, kəndlilər və əmək təşkilatlarını birləşdirməyə çalışırdılar. Lakin, daha sonra fəallar həbs edilir. Fəvqəladə hallar zamanı onun kiçik oğlu Sancay Qandi ölkəni tam səlahiyyətliylə idarə etməyə başlayır və məcburi köçkünlərin yerləşdirilməsini əmr edir və Hindistanın artan əhalisini məhdudlaşdırmaq məqsədi "zorakı sterilizasiya" proqramının tətbiqinə başlayır. 1977-ci ildə, müxalifətin şiddətləndiyinə inandığını İndira Qandi seçkilər çağırır. Lakin seçkilərdə qələbə qazana bilmir. Buna baxmayaraq, 1980-ci ildə keçirilən növbəti seçkilərdə Konqresdə səs çoxluğuyla iqtidara qayıdır və İndira Qandi yenidən Hindistanın Baş naziri kimi vəzifəsinə geri döner.

"Blue Star" əməliyyatı bir qrup əhalidə ona qarşı aqressiya formalaşdırır. 1980-ci illərin əvvəllərində Qandi, ekstremist qrupların, xüsusən Pəncabdakı Siqlərin artan təzyiqlərilə üzləşir. 1984-cü ildə o, Hind ordusuna Amritsar şəhərindəki Müqəddəs Qızıl məbədidəki Siqh separatçılarının qarşısını almaq əmrini verir, nəticədə bir neçə yüzlərlə insanın zərər çəkməsi və ölümünə səbəb olur. 31 oktyabr 1984-cü ildə Qandi Qızıl Məbəddəki hücumun intiqamını almaq üçün özünün mühavizəçiləri olan, iki Siqh tərəfindən vurularaq öldürülür. Lakin onun yarımçıq qoyduğu vəzifəni oğlu Racivin yerinə yetirir.(3)

Bənazir Bhutto. Bənazir Bhutto müsəlman dünyasının ilk qadın lideri olmuşdur. O, həmçinin Cənub Asiyanın ən güclü siyasi liderlərindən biri idi. 16 yaşındaykən Harvardın Radcliffe Kollecinə təhsil almaq üçün vətəni tərk edən Bənazir Bhutto 1989-cu ildə Harvard Universitetində (ABŞ) Radcliffe Kollecinə və Oxford Universitetində (Birləşmiş Krallıq) Lady Margaret Kollecinə bitirib, siyasət, fəlsəfə və iqtisadiyyatı öyrənmiş, 1977-ci ildə Oksford İttifaqının tələbə təşkilatına rəhbərlik etmişdir. Həmin müddət ərzində o, beynəlxalq hüquq və diplomatiya ixtisasını bitirmişdir. (5)

Təhsilini tamamladıqdan sonra o, atası Zülfikar Əli Bhuttonun baş nazir seçildiyi Pakistana qayıtmış, lakin onun gəlməsindən bir neçə gün sonra hərbi qüvvələr hakimiyyəti ələ keçirmiş və atası həbs etmiş və 1979-cu ildə General Zia Ul Haqqın hərbi hökuməti tərəfindən asılmışdır. Bhutto özü də sonrakı illərdə dəfələrlə həbs edilmiş və 1984-cü ildə ölkəni tərk etməyə icazə verilməsindən üç il əvvəllə qədər həbsdə qalmışdır. Sonralar o, Londonda məskunlaşmasına baxmayaraq, iki qardaşıyla birlikdə hərbi diktaturaya müqavimət göstərmək üçün gizli qurum yaratmışdır. 1985-ci ildə qardaşı vəfat etdikdə, o, dəfn mərasiminin yetirilməsi üçün Pakistana qayıtmış və bundan sonra hökumət əleyhinə mitinqlərə qatılaraq yenidən həbs edilmişdir. (9)

Sərbəst buraxıldıqdan sonra Bənazir Londona dönür və ilin sonunadək Pakistanda hərbi vəziyyət ləğv edilir. Anti-Ziya nümayişləri bərpa olunur və Bənazir Bhutto 1986-cı ilin aprelinə Pakistana qayıdır. İctimaiyyət onun dönüşünü böyük sevinclə qarşılayır və o, atasını öldürən hökuməti, Zia-Ul-Haqqı istefaya çağırır. Bhutto, anası ilə yanaşı Pakistan Xalq Partiyasının (PPP) həmsədri seçilir və 1988-ci ildə azad seçkilər keçirildikdən sonra özü baş nazir vəzifəsinə gəlir. O, artıq 35 yaşında dünyanın ən aşağı yaşlı idarəçilərindən biri və islam ölkəsində baş nazir vəzifəsi icra edəcək ilk qadın olur.

Lakin, hələ 2 il keçməmiş, Bənazir Bhutto prezident Qulam İshaq Xan tərəfindən parlamentdən uzaqlaşdırılır. Bu səbəblə də, o, korrupsiyaya qarşı mübarizə kompaniyasına başlayır və 1993-cü ildə yenidən baş nazir seçilir. Həmin müddət ərzində, Bhutto, şəhər ətrafı ərazilərə elektrik enerjisi çəkdirir və bütün ölkədə yeni məktəblər tikdirir. O, aclıq, mənzil və səhiyyə xidmətlərində qarşılaşılan problemləri özünün prioritetləri sırasına qoyur və Pakistanı modernləşdirməyə davam etməyi hədəfləyir.

Eyni zamanda, Bhutto İslam fundamentalist hərəkatının daim müxalif addımları ilə qarşılaşmışdır. Atasının ölümündən sonra Bənəzirdən uzaqlaşan qardaşı Mir Murtaza xaricdən qayıdır və Bənəzirin əri Asif Əli Zərdariyə qarşı korrupsiya ittihamları irəli sürür. Mir Murtaza, mühafizəçilər ilə polis arasında gedən silahlı münaqişədə ölür. Pakistan ictimaiyyəti baş verən hadisələr səbəbilə çaşqınlıq keçirir və Pakistan Xalq Partiyasının tərəfdarları Zərdariyə qarşı gələrək iki hissəyə bölünürlər. 1996-cı ildə Pakistan prezidenti Liqari, idarəçiliyi təmin edə bilməməsinə görə Bənazir Bhuttonu vəzifədən uzaqlaşdıraraq, Milli Məclisi ləğv edir. 1997-ci ildə Bhuttonun yenidən seçilmə cəhdi uğursuz olur və Nəvaz Şərifin rəhbərliyində daha çox mühafizəkar xarakterli olan növbəti seçilmiş hökumət hərbiçilər tərəfindən devrilir. Bhuttonun əri həbs edilir və o, bir daha vətəni tərk etmək məcburiyyətində qalır. Doqquz il müddətində, o və onun övladları Londonda sürgündə yaşayırdılar. Burada o, Pakistanda demokratiyanın bərpası uğrunda səylərinə davam edir. 2007-ci ilin payızında, radikal islamçıların ölüm təhdidləri və hökumətin düşmənçiliyinə baxmayaraq, öz doğma ölkəsinə dönür. (1) O, həvəsli izdiham tərəfindən qarşılandığı halda, gəlişindən bir neçə saat sonra, kassasına intihar bombası ilə hücum edilir. Bu ilk sui-qəsd cəhdindən xilas olmasına baxmayaraq, hücumda 100-dən çox mühavizəçi ölür. 2008-ci ilin yanvar ayına planlaşdırılan milli seçkilərdə onun Pakistan Xalq Partiyası Bhuttonun yenidən qələbə qazanacağını ehtimal edirdilər. Bu səbəblə də, seçkilərdən bir neçə həftə əvvəl 27 dekabr 2007-ci ildə ekstremistlər təkrar hücum keçirlər. Ravalpindi şəhərində kampaniya mitinqindən sonra, bir bombaçı öncə onun avtomobilinə atəş açaraq, özünü və 20-dən çox adamı öldürür. Bhutto xəstəxanaya çatdırılır, lakin onun həyatını xilas etmək mümkün olmur. (2) Onun ölümündən sonra ölkədə üsyan baş verir.

Ölkənin ən populyar demokratik liderinin itkisi qeyri-sabitliyi gücləndirərək, Pakistanı ərazidə təhlükəli nüvə silahına sahib qarışıq idarəçilik quruluşlu bir dövlətə çevirir.

Mehriban Əliyeva. Son əlli ildə qadınların siyasətdə rolunun artması müşahidə olunur. Ölkəsinin sosial-humanitar və mədəni modernləşməsinin ilhamvericisi olan Azərbaycanın birinci xanımı da müasir dünyanın görkəmli lider qadınları sırasındadır. Bir tərəfdən Azərbaycanda Mehriban Əliyeva kimi liderin formalaşmasını taleyin qisməti hesab etmək olar. Ob-yektiv desək, onun təşəbbüs və təklifləri müxtəlif sivilizasiya platformalarının qovuşuğunda yerləşən Azərbaycanın sosial-humanitar və mədəni modernləşməsinin hərəkətverici amilinə çevrilib.

Bu gün müasir dünyada bir sıra ictimai və sosial layihələrin həyata keçirilməsində, Azərbaycanın dünya mədəni irsinin qorunmasına və proaktiv humanitar siyasətə birbaşa töhfə verərək UNESCO-nun dəyər idealları ilə sıx bağlı olan bir qadın şəxsiyyət də Mehriban Əliyevadır. Mehriban Əliyeva Azərbaycan xalqının ümummilli liderinin zəngin irsinin öyrənilməsi və həmçinin Heydər Əliyevin yaratdığı milli dövlətçilik ideyalarını yeni nəsillərə daim aşılamaq məqsədi ilə yaradılan Heydər Əliyev Fonduna rəhbərlik edir. 2004-cü il may ayının 10-da Heydər Əliyev Fondunun rəsmi açılışı olub. 2004-cü il avqustun 13-də Azərbaycanın şifahi xalq ədəbiyyatının və musiqi irsinin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi sahəsindəki yorulmaz səylərinə görə Mehriban Əliyeva UNESCO-nun Xoşməramlı səfiri adına layiq görülüb. 2004-cü il dekabrın 28-də Mehriban Əliyeva Azərbaycan Respublikası Milli Olimpiya Komitəsinin IV Baş Məclisində MOK-un İcrayyə Komitəsinə üzv seçilib. 2004-cü ildən Yeni Azərbaycan Partiyası Siyasi Şurasının üzvüdür. Bunun sübutu üçün bir neçə faktı diqqətinizə çatdırmaq istəyirik. Məsələn, Azərbaycan 2005-ci ildə Pakistanın Müzəffərabad şəhərində dəhşətli zəlzələnin fəsadlarının aradan qaldırılmasında beynəlxalq ictimaiyyətin səylərinə töhfə olaraq, qızlar üçün yeni məktəb inşa etdirib. 2011-ci ildə UNESCO ilə bağlanan müqavilə əsasında, zəlzələdən əziyyət çəkmiş Haitinin mədəni irsinin bərpasında iştirak edib. Azərbaycanın dünya mədəni irsinin təqdimatı və bərpasına yönələn xeyriyyəçilik fəaliyyəti Almaniyada Berlin qəsri, Versalda qədim abidələr, Fransada aşağı Normandiyadakı kilsə və Luvr muzeyi, müqəddəs Marçelini və Piyetro qədim əlyazmaları və katakombaları, Vatikanda San Sebastyan katakombaları, İtaliyada Kapitolli muzeyində filosoflar zalı, Bolqarıstanda Trapezitsa muzeyi və digər bu kimi bir çox ölkələri əhatə edib. (7)

Mehriban xanım Əliyevanın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 100 illiyi münasibətilə İtaliyada keçirilən təntənəli tədbirlərdə iştirak etmək üçün taliyaya səfəri də əhəmiyyətli olub. Azərbaycanla İtaliya arasında strateji tərəfdaşlıq münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi də, səfər gündəliyinin prioritet mövzularından biri idi. Bununla bərabər, səfərin geopolitik aspektləri də xüsusi diqqət cəlb edir. M.Əliyevanın İtaliyaya bu səfəri də, əvvəlki səfərləri kimi Azərbaycanın sivilizasiyalararası dialoqa verdiyi töhfələrin daha bir təsdiqidir. Ən əhəmiyyətli görüşlərdən biri kimi Roma Papası Fransisk ilə görüşü misal çəkmək olar. Görüş zamanı Azərbaycanla Vatikan arasında ikitərəfli əlaqələrin yüksələn xətlə inkişaf etdiyini deyən Mehriban Əliyeva bu əməkdaşlığın mədəni irsin qorunması sahəsində daha da genişləndiyini vurğulayıb. Vatikanın da Azərbaycanla ikitərəfli əlaqələri inkişaf etdirməkdə maraqlı olduğunu bildirən Roma Papası Müqəddəs Roma katakombalarının Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə bərpasını yüksək qiymətləndirib. Azərbaycanın xalqlar və mədəniyyətlər arasında daha geniş dialoqun qurulmasında cəhdlər göstərməsi ilə dünya dövlətləri arasında seçilməsi Roma Papasının da diqqətindən yayınmayıb. Heydər Əliyev Fondu ilə müqəddəs taxt-tac arasında neçə il öncə razılaşmanın imzalandığı vaxt Roma Papasının Müqəddəs Arxeologiya üzrə Şurasının sədri, kardinal San-Franko Ravazini bu hadisəni müsəlman dünyasının dünya xristianlığına hədiyyəsi kimi qiymətləndirib. Bu hadisə Vatikanın və katolik kilsəsinin tarixində müsəlman ölkəsində fəaliyyət göstərən xeyriyyə fondunun xristianlığın dini və maddi irsinin qorunmasına yardım göstərdiyi ilk faktdır. (8)

Tarixin bütün dövrlərində, cəmiyyətin hansı sosial və ya ictimai quruluşda olmasından asılı olmayaraq qadınlar cəmiyyətdə xüsusi rola malik olmuşlar. İstər mədəni, istər iqtisadi və istərsə də siyasi sahədə inqilab edən, böyük layihələrə imza atan və tarixin gedişini dəyişən qadınların sayı getdikcə artır. Bu məqalədə bunlardan 3-ü haqqında danışdıq. Əslində hər 3 qadının həyat və tutduğu yolun əhatəli və çoxşahəli olmasını nəzərə alsaq bu deyilənlər azlıq təşkil edir. Onların çoxşahəli siyasi və ictimai yolunu tədqiq edib, ictimaiyyət üçün yeni və mənalı məlumatlar çardırmaq olduqca faydalı olardı. Və bu gün müasir dövrdə gender bərabərliyinin bu qədər aktual olduğu şəraitdə bu daha çox maraq kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. <http://www.benazirbhutto.com/political-career.html>
2. <https://www.biography.com/people/benazir-bhutto-9211744>
3. <https://www.biography.com/people/indira-gandhi-9305913>
4. <https://www.culturalindia.net/leaders/indira-gandhi.html>
5. <https://www.history.com/topics/womens-history/benazir-bhutto>
6. <https://indiada.ru/istoriya-indii/indira-gandhi.html> © indiada.ru
7. <https://mehriban-aliyeva.az/site/biography>
8. <http://mehribanalileyeva.preslib.az/media-F1vJmb9seI.html>
9. <https://www.notablebiographies.com/Be-Br/Bhutto-Benazir.html>
10. <https://successstory.com/people/indira-priyadarshini-gandhi>

А.Дж.Сендзаде, Н.Х.Хидаетзаде

Женщины в политике

Резюме

Сегодня всех обществах современной эпохи роль женщин возросла. Учитывая данную актуальность, статья исследовала эту проблему. Статья посвящена трем женщинам из разных социальных слоев общества, которые жили в разные периоды. Их труды направленные на развитие своих государств, государственные и национальные принципы, роль в общественной, культурной и политической жизни ощущаются во всех сферах жизни общества. Не смотря на то что свою деятельность они начинали с разных миссий, в конечном итоге достигли инноваций, подписывая социальные, экономические и культурные проекты в сообществе на благо нации. В современном мире принцип гендерного равенства еще больше обострил эту проблему.

A.J.Seyidzade, N.H.Hidayetzade

Women in politics

Summary

Today, the role of women in all societies of modern era has increased. Considering this urgency, the article investigated this issue. The article is devoted to three social women who lived in different periods and in different societies. Their state and nation principles, their role in public, cultural and political life are felt in all areas of society during their work for the development of their states. Although they commence their activities with different missions, they have ultimately achieved innovation by signing social, economic, cultural projects in the community for the benefit of the nation. The principle of gender equality in modern times has further aggravated this issue.

Rəyçi: filol.f.d., dos. Ə.Ç.Ağamirzəyev

Redaksiyaya daxil olub: 15.02.2019

MÜNDƏRİCAT – СОДЕРЖАНИЕ**DİLÇİLİK – ЛИНГВИСТИКА**

R.ABDULLAYEVA	
FRAZEOLÖJİ CÜMLƏLƏRİN NÖVLƏRİ.....	3
L.M.ASLANOVA	
İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ TƏYİNİN İFADƏ VASİTƏLƏRİ.....	9
Z.R.BABAZADƏ	
İNGİLİS DİLİNİN AMERİKA VƏ BRİTANIYA VARIANTLARI ARASINDAKI LEKSİK FƏRQLƏR HAQQINDA.....	13
A.H.BƏŞİROVA	
MÜRƏKKƏB CÜMLƏ KOMPONENTLƏRİNİN SEMANTİK-SİNTAKTİK STRUKTURU...	17
L.E.ƏFƏNDİYEV	
NATİQLİK SƏNƏTİ	21
Z.M.ƏHMƏDOVA	
SÖZÖNÜLƏRİNİN MƏNALAR ÜZRƏ QRUPLAŞDIRILMASI	25
T.T.ƏKBƏRLİ	
DİLÇİLİKDƏ LAKUN KONSEPSİYASI	29
F.F.ƏLƏKBƏROVA	
DİLLƏ MUSİQİNİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ.....	34
A.H.ƏLİYEV	
BİR DAHA SİNTAQMA TƏDQIQI TARİXİNDƏN	37
K.FEYZULLAYEVA	
SOSİOLİNGVİSTİK FAKTORLARA ƏSASLANAN ÜNSİYYƏT ƏLAQƏLİ NİTQIN YARADILMASI	41
K.H.HAQVERDİYEV	
DİLLƏRİN TARİXİ İNKİŞAFI VƏ DAXİLİ İMKANLAR HESABINA ZƏNGİNLƏŞMƏSİ...	45
A.M.HÜSEYNOVA	
TƏCRİD OLUNAN DİLLƏR	51
İ.İ.HÜSEYNOVA	
ƏHMƏD HƏMDİ TANPINARIN ƏSƏRLƏRİNDƏ LEKSİK LAYIN KOQNİTİV VƏ PRAQMATİK ASPEKTLƏRDƏN TƏHLİLİ	57
S.HÜSEYNOVA	
MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SOMOTOM KOMPONENTLİ SİNONİM FRAZEOLOGİZMLƏR.....	62
Z.İSMAYILOVA	
MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ TƏKRARLARIN BƏDİİ MƏTNİN TƏŞKİLİNDƏ ROLU	67
L.T.MƏMMƏDOVA, İ.Ç.HƏSƏNOVA	
ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK DİLLƏRİNDƏ ÖZLƏŞMƏ PROSESİ	72
S.E.MƏMMƏDOVA	
FRANSIZ VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ TERMİNOLOJİ SİNONİMLƏR.....	76
F.H.NİFTƏLİYEV	
FEİLİN ŞƏKİL KATEQORİYASININ ZAMAN MƏFHMUMU İLƏ ƏLAQƏSİ.....	79

E.E.PUTAYEVA	
AMERİKAN İNGİLİSCƏSİNİN YARANMASININ TARİXİ VƏ SƏBƏBLƏRİ.....	83
A.Q.QARAŞOVA	
BƏDİİ TƏRCÜMƏNİN BƏZİ PROBLEMLƏRİ	88
Z.Y.QULAMOVA	
ZAMAN KONSEPTİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ	
TƏZAHÜRÜ VƏ METAFORİKLƏŞMƏSİ	92
R.H.QULİYEVA, S.Ə.HÜSEYNOVA	
ONOMASTİK VAHİDLƏR VƏ ORFOQRAFIYA PROBLEMLƏRİ.....	96
V.F.QULİYEVA	
İTALYAN DİLİNDƏN İNGİLİS DİLİNƏ KEÇƏN ALINMALARIN	
BƏDİİ ƏSƏRLƏRDƏ İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	100
A.N.QURBANOVA	
TƏKTƏRKİBLİ SÖYLƏMLƏRİN TƏDQIQI TARİXİNDƏN	104
A.A.QURBANOVA	
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ PRESUPPOZİSİYA VƏ PROPOZİSİYANIN ƏHƏMİYYƏTİ	108
S.S.SADIQOVA	
QƏRBİ AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİNDƏ İSMİN HAL KATEQORİYASININ	
SPEŞİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	112
K.İ.SALMANOVA	
LAYLA VƏ OXŞAMALARDA METAFORALARIN ÜSLUBİ POTENSİALI	117
A.SURXAYEVA	
ATALAR SÖZLƏRİ İLƏ ZƏRB MƏSƏLLƏRİN FƏRQİ	
VƏ ONLARIN FRAZEOLÖGİYAYA MÜNƏSİBƏTİ	121
P.T.YUSİFOVA	
İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ BƏZİ JESTLƏRİN İMPLİSİT MƏNASI.....	125
A.Г.ГАМБАРОВА	
ЭТЬЕН БОННО ДЕ КОНДИЛЬЯК У ИСТОКОВ КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ.....	129
K.P.ГУЛИЕВА, С.Р.ГАИБОВА	
ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ НА РУССКИЙ ЯЗЫК	134
Л.О.ГУСЕЙНОВА	
ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПОЛЕ КОНЦЕПТА «ВОЙНА»	
В ДЕТЕКТИВНЫХ РОМАНАХ Ч.АБДУЛЛАЕВА.....	138
Э.С.ТАГИЕВА	
МЕТОДИКА ПРОГРАММИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ	
СТУДЕНТОВ СПОРТИВНОЙ АКАДЕМИИ.....	142

ƏDƏBİYYAT – LİTERATURA

A.B.ALLAHVERDİYEVA	
“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANLARINDA QƏHRƏMANLIQ,	
DÜŞMƏNƏ NİFRƏT, DOSTA SƏDAQƏT VƏ RƏGBƏT TƏRBİYƏSİ	155
Ş.T.BÜNYADOVA, Ə.S.ƏHMƏD	
QAZI BÜRHANƏDDİN “DİVAN”ında ETNOQRAFİK TƏSVİRLƏR	158
Ə.C.ƏKPƏROVA	
MARQARET ETVUDUN “LƏQƏBİ QREYS” ROMANINDA	
GENDER BƏRƏBƏRSİZLİYİNDƏN DOĞAN PROBLEMLƏR	
(köhnə tarixçənin yeni təhkiyəsi)	168

F.HÜSİYEV

AZƏRBAYCANDA RUSDİLLİ MƏTBUAT:

TARİXİ KÖKLƏR VƏ MÜASİR ASPEKT 173

T.İ.KAZIMOV

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”da VƏ EVRİPİDİN “ALKESTA” PYESİNDƏ

ƏZRAYIL OBRAZI 178

K.S.MƏMMƏDOVA

SARI AŞIĞIN CİNAS SƏNƏTKARLIĞI..... 183

R.MƏMMƏDOVA

MƏTBUATIN İCTİMAİ ROLU VƏ VƏZİFƏLƏRİ

“AÇIQ SÖZ” QƏZETİ SƏHİFƏLƏRİNDƏ 189

L.E.QOCAYEVA

KURT VONNEQUTUN “SALLAQXANA-№5” ƏSƏRİNDƏ QARA YUMOR 197

X.M.QURBANOV

BAYRONUN İNGİLİSCƏ ŞEİRLƏRİNDƏ

BƏDİİ İFADƏ VƏ TƏSVİR VASİTƏLƏRİ 200

ÖZTÜRK ENVER FAZLIOĞLU

AHİSKA TÜRK LƏRİNİN SÜRGÜN ƏDƏBİYYATININ

TARİXİ TİPOLOGİYASINA DAİR QEYDLƏR 204

П.ГУЛАМОВА

ПРОБЛЕМА БЕЗДУХОВНОСТИ ГЕРОЯ

В ПОВЕСТИ В.ШУКШИНА «КАЛИНА КРАСНАЯ»..... 210

A.A.ИСМАЙЛОВА

ОСОБЕННОСТИ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ТЕХНИКИ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

ДЖОЗЕФА КОНРАДА..... 216

Ж.Р.МАМЕДОВА

РОМАН Ф.ГЛАДКОВА «ЦЕМЕНТ» В ИССЛЕДОВАНИЯХ С.Г.АСАДУЛЛАЕВА 222

PEDAQOGİKA. METODİKA. PSİXOLOGİYA –
ПЕДАГОГИКА. МЕТОДИКА. ПСИХОЛОГИЯ**S.A.ABASOVA**

SEREBRAL İFLİCLİ UŞAQLARIN ƏŞYAVİ-PRAKTİK FƏALİYYƏTİNDƏ

YARANAN POZULMALARIN TƏSVİRİ..... 227

G.Ş.ABBASOVA

AZƏRBAYCANDA TƏHSİLİN BEYNƏLMİLƏLLƏŞMƏSİ

VƏ QLOBALLAŞMASININ İMKANLARI 231

A.K.ADIŞİRİNOV

ŞAGİRLƏRDƏ MƏNTİQİ TƏFƏKKÜRÜN İNKİŞAFI PROBLEMİNİN

PEDAQOJİ ƏDƏBİYYATDA QOYULUŞU 234

T.M.BAĞİROVA

YENİYETMƏLƏRİN SOSİALLAŞMASINA MƏKTƏBİN TƏSİRİ 239

V.S.BAĞİROVA

AUTENTİK MATERIALLARIN NÖVLƏRİ

VƏ ONLARDAN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ 242

G.BƏDƏLZADƏ

DAUN SİNDROMLU GƏNCLƏRİN PEŞƏ HAZIRLIĞININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ..... 246

Ş.Ş.ƏLƏSGƏROVA	
BİOLOJİ TƏHSİLİN İNKİŞAFINA MÜASİR TƏLİM VASİTƏLƏRİNİN TƏSİRİ.....	250
S.S.ƏLİYEVƏ	
FƏNLƏRƏRASI DİALOJİ TƏLİMİN PEDAQOGİKASI	253
F.A.ƏSƏDOVA	
ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN TƏDRİSİ PROBLEMLƏRİ (QOŞMA).....	257
Q.Q.ƏZİZOV	
ƏXLAQ PSIXOLOGİYASI	260
N.Ə.FƏRƏCOVA	
ŞAGİRD ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASININ SOSIAL-PEDAQOJİ VƏ PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	264
X.N.FƏTTAHOVA	
ŞAGİRD ÖZÜNÜTƏRBİYƏ FƏALİYYƏTİNİN STİMULLAŞDIRILMASI	268
Z.Q.GÜLƏLİYEVƏ	
XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ KOMMUNİKATİV BACARIQLARIN FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI	271
A.HACIBƏYOVA	
EŞİDİB-ANLAMA VƏRDIŞLƏRİNİN FORMALAŞMASINDA TƏDRİS MATERİALLARININ VƏ İKT-nin ROLU	275
G.N.HACIYEVƏ	
ALİ MƏKTƏBDƏ BİOLOGİYANIN TƏDRİSİ METODİKASI FƏNNİNİN PSIXOLOJİ-PEDAQOJİ ƏSASLARI	279
G.T.HACIZADƏ	
MÜƏLLİM-TƏLƏBƏ ÜNSİYYƏTİNİN SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİNDƏ NEYROLİNQVİSTİK PROQRAMLAŞDIRMANIN TƏTBİQİNİN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	282
P.Q.HƏSƏNOVA	
VALİDEYN HİMAYƏSİ OLMAYAN UŞAQLARLA İŞİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	286
N.HƏŞİMOVA	
ALMAN DİLİNDƏ KOMMUNİKATİV VƏRDIŞLƏRİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ QRAMMATİKANIN OYUNLARLA TƏDRİSİ	289
N.T.HÜSEYNOVA	
ANADANGƏLMƏ DODAQ VƏ DAMAQ YARIĞI ZAMANI ANATOMİK VƏ FUNKSIONAL QÜSURLARININ UŞAĞIN ORQANİZMİNƏ TƏSİRİ	293
F.N.İBRAHİMOV, S.A.ƏMRAHOVA	
“BƏŞİKDƏN QƏBRƏDƏK” OLAN TƏHSİLİN KONTİNUUMU	297
G.İ.İSGƏNDƏROVA	
MƏKTƏBDAXİLİ İDARƏETMƏDƏ FƏALİYYƏTİN PLANLAŞDIRILMASI	303
R.M.İSMAYİLOVA	
YENİYETMƏLƏRİN SOSİALLAŞMASINDA AİLƏ MÜHİTİNİN TƏŞKİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	307
K.K.MƏMMƏDOV	
GƏNCLƏRİN AİLƏ HƏYATINA HAZIRLANMASININ MÜASİR PROBLEMLƏRİ	310
A.R.MƏMMƏDOVA	
AZƏRBAYCAN TƏHSİL SİSTEMİNDƏ BOLONYA PROSESİNİN REALLAŞDIRILMASI ..	313

G.R.MƏMMƏDOVA	
SOSIAL PEDAQOQUN ŞAGİRDƏRLƏ APARDIĞI TƏRBİYƏVİ İŞİN FORMALARI.....	316
A.Z.MİRZƏBƏYOV	
AİLƏDƏ ŞAGİRD ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASININ SOSIAL-PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	319
G.M.NƏZƏROVA	
TƏBİƏT ELMLƏRİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ MƏDƏNİ PARADİQMANIN TƏTBİQİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ	322
T.T.QARAYEVA	
MƏKTƏBLİLƏRİNİN ÖZÜNÜTƏRBİYƏ FƏALİYYƏTİNİN STİMULLAŞDIRILMASI	326
G.Ş.QULİYEVA	
MÜASİR DƏRSİN MODELİ HAQQINDA NƏZƏRİYYƏLƏRİN MÜXTƏLİFLİYİ	329
S.F.QURBANLI	
FƏAL TƏLİMİN PRİNSİPLƏRİ VƏ MEXANİZMLƏRİNİN ŞAGİRDƏLƏRİN İDRAK FƏALLIĞINA TƏSİRİ	333
R.R.QURBANOVA	
SOSIAL PROBLEMLİ AİLƏLƏRDƏ APARILAN TƏRBİYƏVİ İŞLƏRİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	337
S.E.QURBANOVA	
XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ ELEKTRON POÇTUN İSTİFADƏSİ	340
A.O.RƏCƏBOVA	
RİYAZİYYATIN TƏDRİSİNDƏ ƏYANİ VASİTƏLƏRDƏN İSTİFADƏ İMKANLARI.....	345
L.X.SARIYEVA	
MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA ALI TƏHSİLİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ	351
Y.B.SƏMƏDOV, V.M.VƏLİYEV	
QEYRİ-DÖVRİ HƏRƏKƏTLƏRİN CƏLDLİYİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNİN METODİKASINA DAİR	354
Z.S.SULTANOVA	
MÜASİR DÖVRDƏ MUSIQI VƏ MƏNƏVİ TƏRBİYƏ	358
Z.S.SULTANOVA	
MUSIQININ ŞAGİRDƏLƏRİN VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBİYƏSİNDƏ ROLU	362
M.YUSİFOVA	
ALMAN DİLİNİN MƏNİMSƏNMƏSİNDƏ MÜASİR TƏLİM TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ YOLLARI	368
Н.Н.АБУТИДЗЕ	
НЕКОТОРЫЕ СОСТАВЛЯЮЩИЕ КЛАВИРНОЙ МУЗЫКИ Д.СКАРЛАТТИ	372
Л.В.КОЛЕСНИКОВА	
ПОДХОД К ПРОБЛЕМЕ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ С ПРИМЕНЕНИЕМ КЛЮЗ-ТЕСТА.....	376
Л.Т.МАМЕДОВА	
АВТОМАТИЗАЦИЯ ЯЗЫКОВЫХ НАВЫКОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ	380
С.М.РАХМАНОВА	
РОЛЬ ПИСЬМЕННЫХ ЗАДАНИЙ В ФОРМИРОВАНИИ НАВЫКОВ УСТНОЙ РЕЧИ ...	385

İCTİMAİ ELMLƏR – ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

C.C.ABBASOV

MDB ÖLKƏLƏRİ VƏ TÜRKiYƏNİN SÜRƏT QATARLARININ
İNKİŞAFI BAXIMINDAN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ VƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏNİN
AZƏRBAYCANDA TƏTBİQİ 390

Ü.B.ABDULLAYEVA

TELEVİZİYANIN MAARİFLƏNDİRİCİ FUNKSİYASI VƏ BAŞLICA ÖZƏLLİKLƏRİ 393

Ə.H.CABBARLI

NAXÇIVANIN MUXTARİYYƏTİ MÜHÜM SİYASİ ƏHƏMİYYƏTLİ HADİSƏ KİMİ 398

M.A.ƏHMƏDOV

AZƏRBAYCANDA TELEXƏBƏR APARICILIĞINDA XƏBƏRİ ÇATDIRMA PRİNSİPİ
VƏ NİTQ PROBLEMİ 401

M.İ.ƏMRAHOV

FAŞİST ALMANİYASININ QAFQAZ PLANI VƏ ERMƏNİLƏR 406

M.İ.RƏHİMOV

DƏNİZ YOLU DAŞIMALARININ ÜMUMİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ 412

A.C.SEYİDZADƏ, N.H.HİDAYƏTZADƏ

SİYASƏTDƏ QADINLAR 416

Nəşriyyat redaktoru: **Əliş Ağamirzəyev**

Kompyuter tərtibatı: **Günəl Muxtarova**

Çapa imzalanıb: 19.03.2019. Format: 84x108 1/16.
Həcmi: 26, 75 ç.v. Tiraj: 300.

**TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFIYA
MƏRKƏZİ**

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125
596 21 44; 497 06 25; (055) 715 63 99
e-mail: mutarjim@mail.ru

Hörmətli müəlliflər!

«Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri» adlı ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsində çap olunmaq üçün elmi məqalələrin qəbulunu davam etdirir. Məcmuəyə **dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika, psixologiya, fəlsəfə və ictimai elmlərin aktual problemlərinə** dair məqalələr daxil edilir.

Məqalələr aşağıdakı şərtlərlə qəbul edilir:

- Məqalələr Azərbaycan, rus və ingilis dillərində qəbul edilir.
- Məqalələrin həcmi 5 səhifədən az olmamalıdır.
- Məqalələr kompüterdə yığılmış formada elektron daşıyıcıda təqdim edilməlidir (Word proqramında, səhifənin ölçüləri – A4, şrift 14, sətirlərarası məsafə 1,5 interval, sağ və soldan 2 sm, yuxarı və aşağıdan 3 sm.; Azərbaycan dilində mətnlər Times New Roman, Times-Latin, rus və ingilis dillərində mətnlər Times New Roman şrifti ilə).
- Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr bu qaydada göstərilir:
 1. Ədəbiyyat siyahısı mətnin sonunda əlifba sırası ilə verilir.
 2. İstinad olunan ədəbiyyat nəşr olunduğu dildə verilir.
 3. Ədəbiyyatlar AAK-nın tələbləri əsasında göstərilir:

Məs.: **Rəhimov A.N. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Mütərcim, 1997.**
Nağısoylu M.N. Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Riyazül-Qüds” əsəri orijinaldır, yoxsa tərcümə // «Mütərcim» jurnalı, №1-2, 18 mart 2003-cü il, s. 34-35.
 4. İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin içində göstərilir. Məs.: (5, s. 112).
- Məqalənin əvvəlində Azərbaycan, rus, ingilis dillərində 5-6 açar söz göstərməlidir.
- Məqalənin sonunda məqalənin yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan dilində yazılmış məqalələrə ingilis və rus dillərində; məqalə rus dilində yazılıbsa, Azərbaycan və ingilis dillərində, məqalə ingilis dilində yazılıbsa, Azərbaycan və rus dillərində) xülasə verilməlidir.
- Məqalədə müəllifin elmi dərəcəsi, elektron poçt ünvanı, işlədiyi təşkilatın adı və ünvanı dəqiq göstərməlidir.
- Məqalələrə bu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin və ya müvafiq elmi müəssisənin Elmi Şurası rəy verməlidir.

Ünvan: **Bakı şəh., Rəsul Rza küç., 125**

tel.: 596 21 44

e-mail: mutarjim@mail.ru

Məcmuənin elektron variantı: **www.mutercim.az**

